

GOVERNMENT OF INDIA
DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY
CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY

CLASS _____

CALL No. Sa 4v Dik-Ray

सारदाविनोदे
वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्याः
तद्धितप्रकरणम्

BHATTOJI DIKSHITA'S
SIDDHANTA-KAUMUDI

Vol III—Part II

(Taddhita Complete)

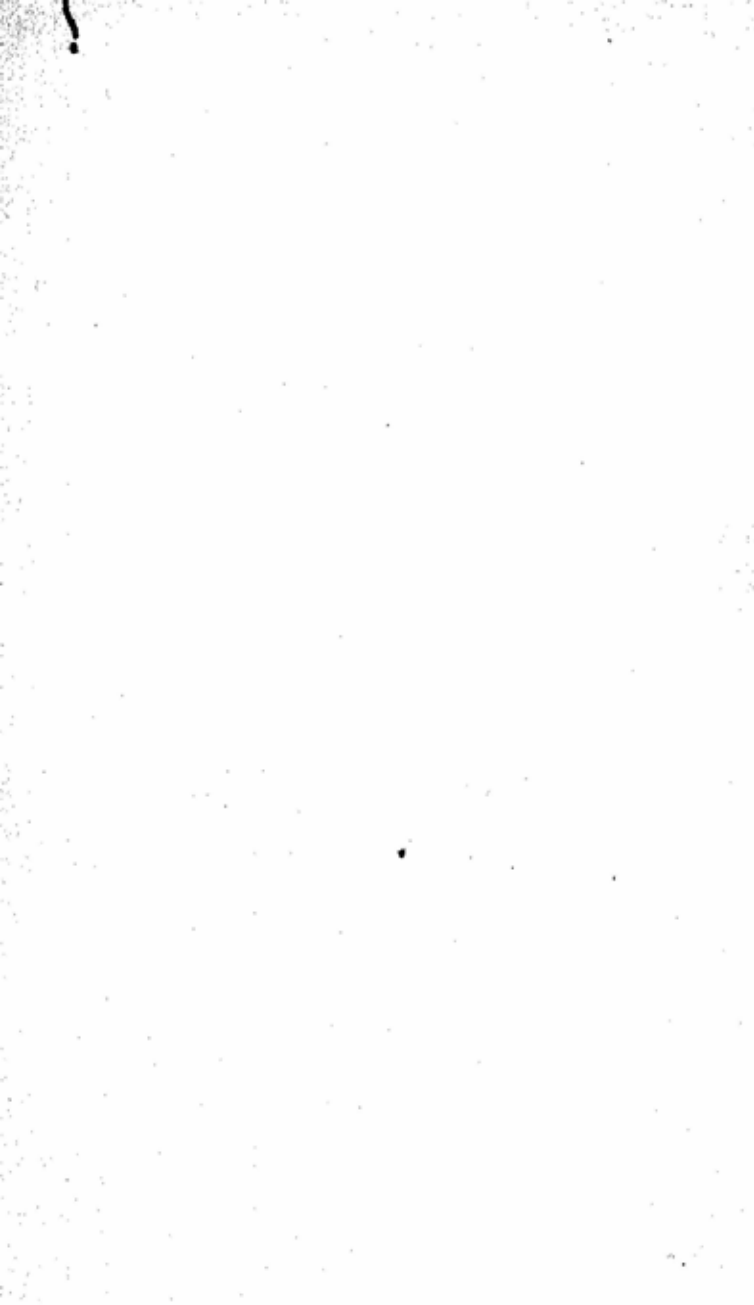
With English translation and Sanskrit commentary

Sa 4V
Dik/Raj

BY

KUMUDRANJAN RAY, M. A., Bhishagacharyya.

Rs. 7/8/-

PREFACE

Owing to unexpected circumstances, the publication of this part is unusually delayed. For which I apologise to my readers. This completes the Purvardham of our Siddhanta-Kaumudi. Two Parts of Uttarardham also are already out. Vol VI (containing Kridanta, Vaidika Prakriya etc. and also an Index on the sutras) is in the Press and will be out in early July 1940. That will complete our stupendous and labourious task with what success the readers will judge.

The Ganas are almost everywhere given in their respective places under the Mitabhashini Tika.

Errors and inconsistencies it is impossible to avoid in such a work. So the author will be obliged if any of his esteemed readers will kindly point these out to him to be rectified in the next edition.

Calcutta, }
Oct. 1934. }

KUMUD RANJAN RAY

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY NEW DELHI.

Acc. No. 449.

Date. 13/10/53.

Vol. No. Sa 4 V/ Sik/ Ray.

Vol. III - Pt. II.

सिद्धान्तकौमुदी

अथ तद्धितेषु रक्तार्थकाः

१२०२ । तेन रक्तं रागात् ॥४॥१॥

दी— । रज्यतिऽनेनेति रागः, कषायेण रक्तं वस्त्रं काषायम् ।
माञ्जिष्ठम् । रागात् किम् ? देवदत्तेन रक्तं वस्त्रम् ।

The word राग here denotes the material, with which a thing is dyed. Now words expressive of राग (dyeing materials) take the affix or suffix क् after them to form a new word, when the राग itself becomes the instrumental. Thus कषाय is a particular kind of राग and in the sense of कषायेण रक्तम् (dyed with Kasaya ; “Kasaya” here being the instrumental), the suffix क् comes after it and a new word काषायम् is formed meaning—dyed with कषाय । Similarly माञ्जिष्ठया रक्तं वस्त्रम् = माञ्जिष्ठं वस्त्रम् । But, no suffix is allowed, when the तृतीयान्तपद denotes no राग—as देवदत्तेन रक्तम् । Here देवदत्त is not a word, expressive of a kind of राग ; moreover it is the agent and not the instrument and hence no suffix is taken by it to form a new word. Hence Bhattoji says “रागात् किम्” etc.

मितभाषिणौ । रज्यते शुक्लवर्णस्य वर्णान्तरम् आपायते अनेन वस्तुना इति रागः [“यजि च भावकरणयोः” इति नलोपः] । येन द्रव्येन शुक्लादिवर्णस्य वर्णान्तरं विधीयते स “राग” इति संज्ञा भजते । “तेन” रागविधेयेण “रक्तं”

वर्णान्तरम् प्रापितम् इति एतस्मिन्नर्थे “रागात्” रागविशेषवाचिनः शब्दात् तृतीयान्तात् अण् प्रत्ययो भवति । तथाहि—कषायस्तु कश्चित् रागविशेषः । तेन कषायेण रक्तम् इत्यर्थे कषायशब्दात् अण् प्रत्यये कृते कषायम् इति पदं भवति । मञ्जिष्ठा अपि कश्चित् रञ्जनसाधनो द्रव्यविशेषः । तथा मञ्जिष्ठयारक्तम् इति एतस्मिन्नर्थे मञ्जिष्ठा-शब्दात् अण् प्रत्यये कृते मञ्जिष्ठम् इति पदं भवति । तद्धितप्रत्ययेन कृतं पदं प्रायेण विशेषणमेव तेन कषायं वस्त्रम्, मञ्जिष्ठः प्रावारकः इत्यादि ।

सूत्रे “रागात्” कथमुक्तम् ? ननु रागविशेषवाचिनः एव शब्दात् अण् प्रत्ययो भवति, नैव अन्यत्र । तेन देवदत्तेन रक्तं वस्त्रम् इत्यत्र देवदत्तशब्दात् नहि अण्-प्रत्ययो विधीयते—यतः नहि देवदत्तशब्दः रागवाची, अपिच व्यक्तिवाची । तृतीया च अत्र कर्त्तव्येव, न खलु करणे ।

काषायौ गर्हभस्त्रं कर्णौ, हारिद्रौ कुक्कुटस्थ पादौ इत्यादौ कथं कषायशब्दोत्तरं हरितशब्दोत्तरं च अण् विहितः ? नहि कर्णौ कषायेण, पादौ वा हरिद्रावर्णेन रक्तौ, तत्र तत्र वर्णस्य स्वाभाविकत्वात् । अवोच्यते—उपमानादेव भविष्यति तयोः साधुत्वम् ; तथाहि “काषाय इव” इत्यर्थे काषायौ इति पदं प्रयुक्तम् । एवं हारिद्रौ इव हारिद्रौ ।

अस्मिन् सूत्रे तृतीयान्तात् पदात् प्रत्ययो विधीयते । “तृतीयान्तात् पदात्” इत्यस्य अनुवृत्तिस्तु “इपवैयाघ्रादञ्” (४।२।१२) इति सूत्रं यावत् अस्ति ।

१२०३ । लाक्षारोचनाट्ठक् ॥ ४।२।२ ॥

दी— । लाक्षिकः । रौचनिकः । “शकलकदर्माभ्यामुप-संख्यानम्” (वा २६७८) । शाकलिकः । कादर्मिकः । ‘आभ्यामणपि’ इतिवृत्तिकारः—शाकलः । काहर्मः । ‘नील्याभ्रन्’ (वा २६८०)—नीलग्रा रक्तं नीलम् । ‘पीतात् कन्’ (वा २६८१)—पीतकम् । ‘हरिद्रामहारजनाभ्यामञ्’ (वा २३८२)—हारिद्रम् । माहारजनम् ।

The two words लाचा and रौचना (themselves expressive of रान्) take the suffix ठक् after them (to form new words), in the sense of dyed with it. Thus, in the sense of "dyed with लाचा", we have लाचिक; and रौचनिक is used in the sense of "dyed with रौचना". The Varttika of Katyayana sanctions "ठक्" for the two words शकल and कर्दम also; and thus we have शाकलिक and कर्दमिक. The Kasika Vritti of Vamana and Jayaditya declares that the suffix ञ् may be optionally taken by these two (viz शकल and कर्दम), and hence the words शकलः and कर्दमः also. According to varttika, the suffix अन् is taken by the word नीली (meaning "indigo") in the aforesaid sense and the word नीलम् is formed, meaning dyed with indigo or blue colour. कन् is taken by the word पीत and we have पीतकम् in the sense of "dyed with"—some material producing yellow colour; The words हरिद्रा and महारजन take the suffix ञ् after them, in the same sense and the words हरिद्रम् and महारजनम् are formed.

नित—। लाचाशब्दात् तथा रौचनाशब्दाच्च (रागवाचकात्) तृतीयान्तात् "तेन रक्तम्" इति तत्त्वम् अथ ठक् प्रत्ययो भवति। लाचा धातुद्रव्यविशेषः [गाला इति वङ्गाः]। लाचया रक्तम् इत्यर्थे ठक् प्रत्यये कृते सति लाचिकः इति पदं लभ्यते। एवं रौचनया रक्तः इति रौचनिकः। लाचिकः पटः; रौचनिकः प्रावारकः। अत्र विहितः ठक् प्रत्ययस्तु पूर्वसूत्रविहितस्य ञ्—प्रत्ययस्य बाधकः। वार्तिककारमते शकलशब्दात् कर्दमशब्दादपि "तेन रक्तम्" इत्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति। शकलः रागद्रव्यविशेषः। तेन रक्तः इति शाकलिकः शाकलः। कर्दमेन रक्तः इति कर्दमिकः, कर्दमः इति पदद्वयम् काशिकावृत्तिमते अपि दृष्टम्। पदद्वयं महाभाष्ये तु न दृश्यते। नीली औषधिविशेषः। तथा रक्तम् इत्यर्थे अन् प्रत्ययो वार्तिककारेण

विधीयते तेन नीलम् । नीलं वस्त्रम् । अस्मिन्नेवाद्ये पीतशब्दात् कन् प्रत्ययो वार्तिकसम्मतः । पीतेन रक्तम् पीतकम् ; कन्प्रत्ययस्तु अण् प्रत्ययस्य अपवादः । पीतं हरितालकादि पीतवर्णोत्पादकं रञ्जनद्रव्यम् । हरिद्राशब्दात् महारजनशब्दात् च पूर्वोक्ते एव अद्ये अञ् प्रत्ययो विहितः । अद्यं खलु अण्—प्रत्ययस्य अपवादः । हरिद्रया रक्तम् हारिद्रम् । हरिद्रा प्रसिद्धा [हलुद इति भाषा] । महारजनः रागद्रव्यविशेषः । तेन रक्तम् इति माहारजनम् ।

ननु कृते अपि अण्प्रत्यये हारिद्रम्, माहारजनम् इति पदद्वयं सिध्यति, कथं तर्हि अणोऽपवादस्य अञ् प्रत्ययस्य विधानम् ? अवोच्यते—“स्वरे विशेषः”—इति बालमनोरमा । कृते खलु अञ्प्रत्यये स्वरे यत् वैशिष्ट्यं भवति, तेस्यैव लाभाय अणोपवादस्य अञ् विधानमितिार्थः । स्वस्तु उदात्तादिभेदः ।

१२०४ । नक्षत्रेण युक्तः कालः ॥ ४।२।७।

दी— । पुष्येण युक्तं पौषम् अहः । पौषी रात्रिः ।

To denote a period of time, with reference to the moon lying near a particular star, proper suffixes (within the limit of प्राग्दीव्यतीय) are used after the प्रथमोच्चारित नक्षत्रवाचकशब्द । Thus in the sense of पुष्येण पुष्यनाम्ना नक्षत्रेण युक्तो यश्चन्द्रमास्येन युक्तम् (अहः) we have अह्, प्रत्यय after पुष्य and the newly formed word is पौषम् । Thus पौषम् अहः is the day, when the moon is situated near the star पुष्य । पौषी रात्रिः the night, in which the moon comes near the star पुष्या ।

मित— । तृतीयान्तात् नक्षत्रविशेषवाचिनः शब्दात् “तेनयुक्तः कालः” इत्यर्थे यथाविहितम् अष्टादशः प्राग्दीव्यतीयाः प्रत्ययाः भवन्ति । ननु नक्षत्रेण कथम् कालो युक्तो भवति इति चेत् सत्यम् । परम् नक्षत्रेण चन्द्रमा युक्तो भवति । तेन नक्षत्रयुक्तेन चन्द्रमसायुक्तः कालः इत्यर्थः बोद्धव्यः । अतः सूत्रस्थेन नक्षत्रशब्देन नक्षत्रयुक्तचन्द्रमा लक्ष्यते इति ज्ञेयम् । यद्वा किञ्चित् नक्षत्रचन्द्रमसः सन्निधौ तिष्ठत् तस्य सममूत्रपाते वर्चते, तदा तत् चन्द्रमसायुक्तम् इत्याख्यायते । पुष्येण युक्तम् अहः

पौषमिति । “पुष्येण युक्तम्” इत्यस्य पुष्यनामकनक्षत्र-समीपस्थेन चन्द्रेण युक्तम् अहः इत्यर्थो बोध्यः । अत्र पुष्यशब्दात् अण प्रत्यये कृतमिति “तिष्ठापुष्ययोर्नचवाणि यलोपः” इति सूत्रबलात् पुष्यशब्दस्य यकारलोपः । आदिस्वरवृद्धिः—तेन पौषम् इति सिद्धम् । पौषी रात्रिरिति—अण प्रत्यये यकोपमिति “टिड्ढाण्”—(४।१।१५) इति सूत्रेण स्त्रियां ङीप् । एवमवध्या (मघानक्षत्रेण) युक्तम् माघम् अहः । माघी रात्रिः । “नक्षत्रेण” इति कथम् उक्तम् ? चन्द्रेण युक्ता रात्रिः । अत्र चन्द्रेति पदस्य नक्षत्रत्वाभावात् तदन्तरं न कश्चित् प्रत्ययः । “कालः” इति किम् ? पुष्येण युक्तचन्द्रमाः अत्र चन्द्रमसः कालत्वाभावात् पुष्यपदोत्तरं न कश्चित् प्रत्ययः ।

१२०५ । लुब्धविशेषे ॥४।२।४ ॥

दी— । पूर्व्वेण विहितस्य लुप्स्यात् षष्टिदण्डात्मक-कालस्य अवान्तरविशेषश्चेत् न गम्यते । अद्यपुष्यः । कथं तर्हि पुष्ययुक्ता पौर्णमासी पौषी इति । “विभाषा फाल्गुनीश्रवणा-कार्त्तिकीचैत्रीभ्यः” (सू १२२५) इति निर्देशेन पौर्णमास्याम् अयं लुब्धेति ज्ञापितत्वात् । श्रवणशब्दात्तु युक्तवद्भावाभावश्च । ‘अवाध-कान्यपि निपातनानि’ । आवणी ।

The suffix, sanctioned by the previous rule, elides, provided there is not implied any particular part of the day, containing sixty *dandas* (i.e., twenty four hours). The example here is अद्यपुष्यः । The word अद्य is an indeclinable, implying the present अहोरात्र (this day, or rather this full day of twenty four hours) and the suffix after पुष्य has elided, giving the sense पुष्ययुक्त-चन्द्रमसा युक्तः (presided by the moon that is in touch with the star पुष्य) । The sense of the example अद्य पुष्यः is अद्यम् अहोरात्रः पुष्ययुक्त-चन्द्रमसा युक्तः i. e., this complete day is pre-

sided by the moon, that is now in touch with the star पुष्य । The word अद्य denotes the full day (day and night taken together) and not any part of it (i.e. neither the day alone nor the night alone) and hence the rule has been said to be satisfied.

Now a question may be raised as to the validity of “पुष्य-युक्तापौर्णमासी पौषी” इति । The word पौर्णमासी does not imply any particular part of a complete day-and-night (of 24 hours) and hence the elision of the suffix was due by this rule—which however we do not notice here. Against this objection it is argued that this law (rule) of elision does not apply in the case of पौर्णमासी and this is suggested by the rule “विभाषा फाट्यानीश्वरा-कार्त्तिकीचैषीभ्यः” । Now there is another point, if there be no elision of the suffix in the case of अद्य, then how can there be the appearance of अद्य in the aforesaid rule ? Undoubtedly the suffix अद्य after अद्य has elided, keeping the word अद्य intact which afterwards has taken the feminine suffix णी to denote पौर्णमासी । Against this objection, it is urged that this (लुप्) is due to निपातन, that is the elision has irregularly taken place. The word अद्य is originally a masculine one and after the elision, too it must keep its gender unchanged by the rule “लुपि युक्तवद्भाक्तिवचने” । But we find it here as अद्य a feminine one and why ? Because here too, the dictum of irregularity (निपातन) is applied. Well, then, assuming निपातन in the present case, we can have no such word as आद्यः, That is true ; but we may have such word and

this is due to the dictum—that the law of irregularity never prevents any legal form from being formed.

मित—। “नचत्वेण्युक्तः कालः” इति सूत्रे यः अणादिः प्राग्दीव्यतीयः विहितः, तस्य प्रतायस्य लुप् स्यात् । यदि “षष्ठिदण्डात्मकस्य” षष्ठिदण्डसनाथस्य कालस्य अहोरात्रस्य “अवान्तरविशेषः” कश्चिदंशविशेषः केवलं दिनं केवला वा रात्रिर्नगम्यते । निर्विशेषः कालश्चेत् प्रतिपाद्यते, तर्हि प्रतायस्य लोपः । नचव-
युक्तस्य कालस्य रात्र्यादिविशेषोऽंशश्चेत् अभिधीयते, तर्हि प्रतायस्य लोपाभाव इति सरलार्थः । अयं पुण्य इति । अयं इति अव्ययम् उपस्थिताहोरात्रवाचि । इदं अधिकरणशक्तिप्रधानम् समस्यन्तम् एव इति निर्दिश्यते । अप तु अधिकरणशक्ति-
विनिसंज्ञः प्रथमान्तः एव ज्ञातव्योऽयम् अयेति शब्दः । अस्य अर्थस्य “वर्तमानाहो-
रात्रकालः” । पुण्येण्युक्तः (पुण्ययुक्तचन्द्रमसायुक्तः) अयं (अयम् वर्तमानः अहोरात्रः)
इत्यर्थे पुण्यशब्दोत्तरम् अण्प्रतायस्य लोपः । अयपदेन वर्तमानोऽहोरात्र एव
लक्ष्यते, न खलु अहोरात्रस्य कश्चिद्विशेषोऽंशः अहर्वा रात्रिर्वा, अतः अनेन सूत्रेण
अण् प्रतायो लुप्यते । प्रतायलोपे सति पुण्यपदस्य न किञ्चित् रूपान्तरं संजायते ।
एवम् अयं कृतिका । अविशेषे इति किम् ? पौषी रात्रिः, पौषम् अहः । अत्र
प्रथमोदाहरणे रात्रिः (अहोरात्रस्य अवान्तरविशेषः), द्वितीये अहः (अहोरात्रस्य
अवान्तरविशेषः) गम्यते, अतः प्रतायस्य लोपाभावः । ननु पौर्णमासीति शब्देन
अहोरात्रस्य कश्चिदवान्तर-विशेषो न गम्यते, अतः नचवयुक्ता पौर्णमासीति ज्ञातव्य
प्रतायस्य लोप एव अनेन सूत्रेण भवितुम् अर्हति । कथं तर्हि “पुण्ययुक्ता
पौर्णमासी पौषी” इत्यायं लोपो न दृश्यते ? अवोच्यते—अनेन सूत्रेण विहितस्य
प्रतायस्य लोपः पौर्णमासीति बोद्धव्यं न भवति इति विशेषः ज्ञेयः । कस्मात्
विशेषोऽयं ज्ञेयः ? “विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिर्कौषीर्बौधायः” इति सूत्रात् ।
पौर्णमासीति प्रतिपत्तव्यं अस्मिन् सूत्रे विकल्पेन अण् विधीयते । अस्मात् विधानात्
इदं ज्ञायते यत् पौर्णमास्याम् नचवयुक्तायां विहितस्य अण् प्रतायस्य “लुवविशेषे”
सूत्रवलेन लोपो मा भूदिति ।

भवतु तावत्, अण्वयुक्तपौर्णमास्याम् अनेनैव लोपाभावात् कथं सूत्रे “श्रवणा”

इति निर्देशः सम्भवति ? प्रत्यायस्य लोपाभावात् “आवणी” इति निर्देशस्य इह औचित्यात् । अस्योत्तरं ददाति—“अवणशब्दात् अत एव लुप्” । यतः सूत्रं अवणेति निर्देशो दृश्यते अतस्तस्य साधुत्वम् अवणशब्दोत्तरीकर्त्तव्यम् । अवणशब्दात् पौर्णमास्यां निपातनादेव लुप् भवति । तथा सति अवणा इति निर्देशः सिध्यति । ननु “कृतिकाश्रवणः पुथ्यः चित्तास्त्रातोयदन्तरम्”—इत्यादौ पुलिङ्गे एव अवणशब्द-प्रयोगो दृश्यते । तस्मात् अणो लुपि सति “लुपि युक्तवद्भाक्त्वचने” (१।२।८१—लुपि सति प्रकृतिवत् लिङ्गवचने) इति सूत्रार्थबलात् पुलिङ्गत्वस्यैव अवणशब्दात् कथं श्रवणा इति स्त्रीलिङ्गकथनम् ? अस्य उत्तरं वदति—“युक्तवद्भावाभावश्च” । “लुपि—(१।२।८१)” इति सूत्रबलात् यो युक्तवद्भावः (प्रकृतिवत्लिङ्गवचने) भवितव्यः, तस्य अभावः खलु अत्र भवति ; सोऽपि पूर्ववत् निपातनादेव इति श्रेयः । ननु निपातनेनैव यदि श्रवणा इति भवेत् तर्हि श्रवणी इति न्यायं पदं बाधितं स्यात् चेत् ; नैवम् । “अबाधकानि निपातनानि” निपातनं खलु न्याय्यपदस्य बाधकं न भवति । निपातनेन निष्पन्नं पदं भवति, पक्षे न्याय्यं (सूत्रविहितं) पदमपि भवति इति निष्कर्षः । तेन श्रवणी इति पदम् अपि अबाधितं स्यात् ।

“अबाधकानि”—इति परिभाषा काशिकावृत्तौ एव दृश्यते । तस्य साधुत्वम् अत्र दीक्षितेन स्वीकृतम् । परं भाष्ये “तु बाधकान्येव निपातनानि” इत्युक्तम् । इति वालमनोरमा ।

१२०६ । संज्ञायाम् श्रवणाश्चत्वाभ्याम् ॥ ४।२।५॥

टी— । विशेषार्थोऽयमारम्भः । श्रवणा रात्रिः । अश्वत्थो मुहूर्तः । संज्ञायां किम् ? श्रवणी ; अश्वत्थी ।

The suffix after श्रवणा and अश्वत्थ elides, when a proper noun (a name) or designation is implied. In the previous rule, the suffix elides only when there is no mention of any particular part of “day-and-night”, but by this rule, the law of elision holds good, even when any part of the day-and-night (अहोरात्र)

is referred to, in the case of these two words only, if there is reference to संज्ञा । अथवा रात्रिः ; अश्वत्थी सुहृत्तः—these are proper names, implying some particular night and some particular moment and in absence of these, we have आश्वी रात्रिः, आश्वत्थी रात्रिः । अश्वत्थ is a name for the अश्विनी star—the first of the twenty-seven star taken into account by Hindu astrologers.

नित— । अथवाशब्दात् अश्वत्थशब्दात् च परस्मै नचत्वप्रत्ययस्य लुप् भवति संज्ञायां विषये । पूर्वसूत्रे “अविशेषे” लुप् विधीयते, इह तु “विशेषे” अपि, अत उक्तम् “विशेषार्थोऽयमारम्भः” । अयम् आरम्भः सूत्रोपन्यासः विशेषार्थः विशेषबोधनहेतुकः । अहीरावस्य कस्मिंश्चित् विशिष्टे अंशे दिने वा रात्रौ वा गम्यमाने सति अथवाशब्दात् अश्वत्थशब्दात् च उत्पन्नस्य प्रत्ययस्य लुप् स्यात् संज्ञायाम् इति भावः । अथवा रात्रिः । अथवा नचत्वयुक्तचन्द्रेण युक्ता रात्रिरिति ज्ञेयः । ननु पूर्वसूत्रव्याख्यायां ज्ञापितं यत् पौर्णमास्यां खलु युक्तवज्जावाभावः (प्रकृतिवह्निवचनाभावः) जायते, अतः लोपात्परम् अथवा इति स्त्रीलिङ्गे निर्देशस्य साधुत्वम् ; इह तु अपौर्णमास्यां कथं अथवा इति स्त्रीत्वनिर्देशः ? अवोच्यते—“विभाषाफाल्गुनीअथवा कार्त्तिकीर्षवीभ्यः”—इति सूत्रे अथवा इति निर्देशस्य सामान्यापेक्षत्वात् अपौर्णमास्याम् अपि युक्तवज्जावोनेति विज्ञायते—इति वालमनोरमा । अयं भावः—“विभाषा—” इति सूत्रे अथवा इति यः स्त्रीलिङ्गे निर्देशः अस्य स्त्रीलिङ्गत्वम् न केवलम् पौर्णमास्याम् इति विशेषम् अपेक्ष्य प्रयुज्यते, अपितु सर्वत्रैव ; अत उक्तं निर्देशस्य सामान्यापेक्षत्वम् । अश्वत्थी सुहृत्तः इति अश्वत्थशब्देन अश्विनी-नचत्वम् अभिधीयते । तेन युक्तः सुहृत्तः अश्वत्थः सुहृत्तः । ज्योतिःशास्त्रे प्रसिद्धः कश्चित् सुहृत्तविशेषः । संज्ञायाम् इति किम् ? आश्वी ; आश्वी । यत्र संज्ञा न अभिधीयते, तत्र प्रत्ययस्य लुप् न स्यात् । तेन आश्वी रात्रिः, आश्वत्थी रात्रिः । अथवा नचत्वयुक्तचन्द्रेण युक्ता काचित् रात्रिः । अश्विनीनचत्वयुक्तचन्द्रेण युक्ता काचित् रात्रिः इत्यर्थः ।

दी—। नक्षत्रद्वन्द्वाद् युक्ते काले छः सप्तद्विशेषे सति
असति च । तिष्यपुनर्वसवीयमहः । राधानुराधीया रात्रिः ।

The suffix छ (ईय) is taken by a compound (द्वन्द्वाद्) word, denoting a pair of stars, with reference to time, be it general or particular. Thus तिष्य stands for a star and so does पुनर्वसु । The compound word is तिष्यपुनर्वसु । It is an instance of द्वन्द्वाद् compound. The compound word तिष्यपुनर्वसु takes the suffix छ (which is radically changed into ईय) to denote time in general, and the newly formed word that we get is-तिष्यपुनर्वसवीयम् । तिष्यपुनर्वसवीयम् अहः—a day, which is presided over by the moon that is in touch with the pair of stars तिष्य and पुनर्वसु । राधा stands for the star विशाखा । राधानुराधीया रात्रिः—the night, presided over by the moon, coming in contact with the pair of stars राधा (विशाखा) and अनुराधा ।

मित—। “नक्षत्रद्वन्द्वात्” द्वन्द्वसमासस्थितनक्षत्रयुगलात् तृतीयान्तात् युक्ते काले छ प्रत्ययः स्यात्, “विशेषे” दिने वा रात्रौ वेति कस्मिंश्चित् विशिष्टे काले गम्यमाने ; “अविशेषे” कालसाधारणे च गम्यमाने । तिष्येनाम नक्षत्रविशेषः । पुनर्वसुशब्दोपि च नक्षत्रे एव । तेषां द्वन्द्वम् तिष्यपुनर्वसु । ताभ्यां युक्तम् अहः इति बोधे “छ” प्रत्ययः । छ-प्रत्ययस्य स्थाने ईयादिभ्यः । [“तिष्यपुनर्वसु” इति पदस्य अन्तिमस्य ओकारस्य गुणः “ओर्गुणः” इति सूत्रेण । ततः “एचोऽयवायावः” इति सूत्रविहित-सन्धिः । अनया प्रणाल्या तिष्यपुनर्वसवीयम् इति पदं सिद्धम्] । “तिष्यपुनर्वसु” इति नक्षत्राभ्याम् युक्तेन चन्द्रमसायुक्तम् अहः । “राधा” इति विशाखानक्षत्रस्य संज्ञा । राधा च अनुराधाश्च राधानुराधाः । तदयुक्ता रात्रिरिति गम्यमाने छ-प्रत्ययः । पूर्ववत् ईयादिभ्यः । राधानुराधीया रात्रिः । उदाहरणद्वयं विशेषे । अविशेषे यथा—अद्य तिष्यपुनर्वसवीयम् । तिष्यपुनर्वसुभ्यां युक्तः अयं वर्तमानः

अहोरात्रः इत्यर्थः । “लुवविशेषे” इति सूत्रवलात् अविशेषे प्रत्ययलोपो भवतु इति चेत् न । पूर्वं विधेः परविधिर्बलीयान् । अतः “इन्द्राच्छः” इति परविधेः बलीयस्त्वात् प्रत्ययलोपो माभूदिति सर्वम् अवदातम् ।

१२०८ । दृष्टं साम ॥४१२।६॥

दी— । तेन इत्येव । वसिष्टेन दृष्टं वासिष्टं साम । “अस्मिन्नर्थेण डिङ्गा वक्तव्यः” (वा २६८०) । उशनसा दृष्टम् औशनम्—औशनसम् ।

Words, used in the third case endings and expressive of persons, take suffixes like अण् after them to imply साम (Sama Veda), seen (declared) by them. Thus to denote वसिष्टेन दृष्टं साम, the word वसिष्ट takes the suffix अण् and a new word वसिष्ट is formed, which is an adjunct of साम । In this sense, अण् optionally becomes a डित्, (ङकार—इत् प्रत्यय) and the word, taking a डित् suffix after it loses its टि portion. Thus in the sense of उशनसा (युक्ताचार्येण) दृष्टं साम, we have the suffix अण् after it and the word औशनसम् is got ; again अण् is optionally taken to be a डित् suffix and consequently the last vowel of उशनस्, with the portion after it, (i.e. the टि portion of उशनस्) is lost and a new word औशनम् is formed.

मित— । “तेन इत्येव” तेन दृष्टं साम इत्येव अर्थे तृतीयान्तात् यथाविहितम् अणादयः प्रत्ययाः भवन्ति । वसिष्ठनामा कश्चित् प्रख्यातः ऋषिः । तेन दृष्टं साम इत्येतस्मिन् अर्थे अण् प्रत्ययः । ततः वासिष्ठम् इति पदम् । वसिष्ठं साम । साम वेदः । एवं ऋक्षेन दृष्टं साम क्रौञ्चं साम । विश्वामित्रेण दृष्टं साम वैश्वामित्रं साम । ऋषयो मन्त्रद्रष्टार इति प्रसिद्धिः । वेदास्तु मन्त्रब्राह्मणात्मकाः । येन

अपिणा योमन्तः दृष्टः स हि तन्मन्त्रस्य ऋषिः । एवं विश्वामित्रस्तु गायत्रीमन्त्रस्य ऋषि रिति प्रोक्तम् ।

अपिच “अस्मिन्नर्थे” दृष्टं साम तेनेति अर्थे “अण्” प्रोक्तः, अण् प्रत्ययः “डिङ्गा” विकल्पेन उकारित्-प्रत्ययतुल्याः “वक्राव्यः” वाच्यः । उकारित् प्रत्यये परे सति प्रकृतेः टिलोपो भवति । यथा उकारप्रत्यये परे “टि”-लोपः विधीयते, एवम् दृष्टं सामतेनेति अर्थे प्रयुक्ते अण् प्रत्ययेऽपि परे सति प्रकृतेः “टि”-लोपः विकल्पेन भवति । यथा उशनसा दृष्टं साम इति अण् प्रत्यये औशनसम् इति पदम् । विकल्पेन टि लोपे सति उशनम् इति शब्दस्य “अस्” इति अंशस्य टि-संज्ञस्य लोपः (“अचोऽन्यादि टि” इति सूत्रम्) । ततः औशनम् इति पदं सिद्धम् । उशनाः शुक्राचार्यः दैतागुरुः । इयं व्यवस्था वार्त्तिककारसम्प्रदाया कात्यायनस्तु वार्त्तिककृता ।

१२०८ । कलेर्दक् ॥ ४।२।८ ॥ (वार्त्तिक २६८८ ? इति नागेशः)
दी— । कलिना दृष्टं कालेयं साम ।

To denote सामन्, seen by कलि, the suffix दक् is used. The suffix दक् is replaced by एय ; and in the sense of कलिना दृष्टं साम we have कालेयः । The suffix is joined to कलि—who is the seer here.

मित— । कलिशब्दात् तृतीयान्तात् तेन दृष्टं साम इत्यर्थे दक् प्रत्ययो भवति । अयं दक् प्रत्ययः अणोऽपवादः । कलिना दृष्टं साम कालेयं साम दक् प्रत्ययस्य एय इति रूपम् । वृत्तिकारमते तु सर्वत्र अधिकलिभ्यां दक् प्रत्ययः विहितः । यथा अग्नेः आगतम् = अग्नौ भवम् — अग्नेः स्वमिति सर्वत्रैव दक् ; तेन सर्वत्रैव आग्नेयमिति पदम् । एवं कलिना दृष्टं, कलौ भवम्, कलिः आगतम् इति सर्वत्रैव दक् प्रत्ययो ज्ञेयः तेन सर्वत्रैव कालेयमिति पदम् ।

१२१० । वामदेवाड्डाड्डाड्डौ ॥ ४।२।९ ॥

दी— । वामदेवेन दृष्टम् साम वामदेव्यम् ।

“सिद्धे यस्येति लोपेन किमर्थं ययतौ डितौ ।

ग्रहणं माऽतदर्थं भूद्वामदेव्यस्य नञ्स्वरि ।”—[इतिभाष्यम् ।]

The word वामदेव takes the suffix डत् and ड्य to denote साम् seen by the sage of the same name. Thus to imply वामदेवेन दृष्टं साम we have वामदेव+डत् and वामदेव+ड्य and in both the cases we have the form वामदेव्यम् ।

Now, a question may be raised why are the suffixes rendered as डित् (ङकारित्) ? Surely not to sanction the elision of टि, as by the rule “यस्येति च” (५।१।१४८), the अ of वामदेव which is practically टि in the present case, disappears. The answer to this query is that the डङ्कारित् has connection with the process of स्वरि here. There runs the rule “ययतोऽतदर्थं” (६।१।१५६) which means—when the two suffixes (of course of the तद्धित class) य and यत्, are taken by a noun, itself preceded by the negative अ, to denote गुणप्रतिषेध, the last vowel of the word, thus formed with the two suffixes, becomes उदात्त । गुणप्रतिषेध means the exclusion or ejection of some quality. But this rule does not hold good, when the suffixes य and यत् are सानुबन्धक, i.e. joined to some other letter or letters. In the present case, अवामदेव्यम्—the negative form of वामदेव्यम्, might have its last vowel उदात्त as the word is formed with suffix य and यत् but this is not to be, as the य and यत् of this sūtra are not taken by themselves, but to the contrary are joined to another letter, viz ड, and are shown as ड्य and ड्यत् । They are thus सानुबन्धक here. The quotation

from the महाभाष्य of Patanjali gives the above statement. Another point is to be noted in this connection. Both the suffixes show the same form and hence one of them seems to be useless ; but against this, Kasika as well as Balamano-rama affirm that “ङित्त्वं” (ङित्करणं, “ङात्” इति प्रत्यये तकारेत् करणं) स्वरार्थं”, i. e. the तकारेत् of ङात् serves the purpose of स्वरप्रक्रिया । The word वामदेव्यम् formed with the help of ङात्, differs from the same word, formed with the help of ङा, as far as स्वर (उदात्त, अनुदात्त and स्वरित) is concerned.

मित—। तृतीयान्तात् वामदेव्यब्दात् “तेन दृष्टं साम” इत्येतस्मिन्नर्थे ङात् ङा इत्येतौ प्रत्ययौक्तः । अण् प्रत्ययस्य अपवादः । वामदेविन दृष्टं साम इति ङात् प्रत्ययः वामदेव्यम्, ङा प्रत्ययश्च—तच्चादपि वामदेव्यम् । ङात् प्रत्ययस्य उकारः तकारश्च इती । ङाप्रत्ययस्य उकारः इति वामदेव्यम् साम । ननु ङाप्रत्यये यत् पदं भवति, ङात् प्रत्यये अपि तत्पदमेव । तर्हि कथम् तकारेत् ङाप्रत्ययः (ङात् प्रत्ययः) पुनरपि विधीयते इति चेत्—“स्वरार्थम् एव एतद्विधानं” ङा-प्रत्ययनिष्पन्नात् वामदेव्यम् इति पदात् ङात्प्रत्ययसिद्धस्य वामदेव्यमितिपदस्य स्वरं भिन्नता अस्ति । तद्विधानाय एव प्रत्ययद्वयम् । स्वरस्तु उदात्तादिभेदः ।

पुनरपि—चोदयति ; ननु यत्प्रत्ययः य —प्रतायश्च वामदेवात् भवतः इति अनेनैव कार्यसिद्धिर्भवेत् । कथं उकारेत् ङात्प्रत्ययः ङाप्रत्ययश्च विधीयते ? उकारेत्-प्रत्यये परे प्रकृतेः “टि” लोपो भवति इति सिद्ध्यर्थम्—इति चेत् न । “यस्वेति च” (६।४।१४६) इति सूत्रवलात् तद्विगतप्रत्यये परे प्रकृतेः अन्तिमस्य अवर्णस्यलोपो भवति । “वामदेव” इति पदे अन्तिमोऽवर्ण एव “टि”—संज्ञाभाक् । अतः “यस्वेति च” इति सूत्रार्थेव इष्टसिद्धौ (वामदेव इति पदस्य अवर्णलोपे सति) कथं यत् य इति प्रतायद्वयस्य ङित्करणम् ? अवोच्यते—“सिद्धे-यस्वेति—इत्यादि ।” इयं कारिका महाभाष्ये काशिकावृत्तौ च दृश्यते । अस्यार्थस्तु—“यस्वेति”—‘यस्वेति च’ इति सूत्रवलात् “लोपेन” प्रकृतेः अकारलोपेन “सिद्धे” ययती, ‘किमर्थं ङितौ कृती ?

यस्मिन् इति सूत्रवलेनैव प्रकृतः अकारलोपी भवति, अतः य यत् इति प्रतायद्वयस्य
ङ, ङादिति डित्करणस्य का सार्थकता ? अस्या उत्तरं पठति—“वामदेवस्य”
वामदेव्य इति पदस्य नञ्स्वरं नञान्यस्वरविधौ अतदर्थं “ययतीयातदर्थं” इति
सूत्रे अनयोर्ङाङतो यङ्गं सामूदिति एतदर्थं डित्-करणम्—इति बालमनीरमा ।
अयं भावः—“य यतीयातदर्थं” (६।१।१५६) इति सूत्रे गुणप्रतिषेधेति अतदर्थं
(नञ्च) विहितस्य य यत् इति प्रतायद्वयस्य अन्तप्रवर्णस्य उदात्तत्वम् विधीयते ।
तत्र प्रतायद्वयम् निरनुबन्धम् । य, यत् इतीवरूपेणैव यङ्ग्यात् । अनेन सूत्रेण
ज्ञाप्यते—यत् अनुबन्धहीनस्यैव य यत् इति प्रतायद्वयस्य अतदर्थं गुणप्रतिषेधे
प्रयुक्तस्य अन्तोदात्तत्वं जायते । सानुबन्धस्य य यदिति प्रतायस्य एतत् सूत्रविहितम्
अन्तोदात्तत्वं न भवति । “वामदेवेति” सूत्रे ङाङात् इति ङकारानुबन्धयुक्तस्यैव
ययत् इति प्रतायद्वयस्य उल्लेखः । अतः न वामदेव्यम् अवामदेव्यमिति पदस्य
अन्तोदात्तत्वं न इति ज्ञापनार्थम् एव अस्मिन् सूत्रे प्रतायद्वयस्य डित् करणम् ।

१२११ । परिवृतो रथः ॥ ४।२।१० ॥

द्वौ— । वस्त्रैः परिवृतो वास्त्रो रथः । रथः किम् ? वस्तुणा
परिवृतः कायः । समन्ताद्देष्टितः परिवृत उच्यते । तेनेहन—
क्वार्त्तैः परिवृतो रथः ।

Suffixes like अण् are taken by the thing (word), with
which a car is said to to be covered. Thus to denote a car
covered (all over) with a piece of cloth, we have वास्त्रः रथः,
वस्त्रेण परिवृतः इत्यर्थः । Here परिवृत means covered all over, so in
क्वार्त्तैः परिवृतः (surrounded), we have no प्रत्यय by this rule.

मित— । तेन परिवृतो रथ इत्येतस्मिन्नर्थे तृतीयान्तात् आवरकद्रव्यात् यथा-
विहिता अणादिप्रत्ययाः भवन्ति । वस्त्रैः परिवृतो रथः इति वास्त्रोरथः । एवं
काम्बलेन परिवृतो रथः काम्बलः रथः । चर्मणा परिवृतो रथः चार्मणो रथः । रथ
इत्येव बोधयितव्यः । तेन वस्त्रेण परिवृतः काय इत्यत्र अणादयः प्रत्यया न भवन्ति ।
समन्तात् “चतुर्दिक्षु” वेष्टित आवृतः एव परिवृत इति कथ्यते । तेन क्वार्त्तैः

परिवृतो रथ इत्यत्र न प्रत्ययः । अत रथस्य कश्चिदवयवो न वस्त्रादिना वेष्टितः ।
परम् क्वावा रथं सर्व्वतो वर्त्तन्त इत्येवमर्थं बोधयति इदं वाक्यम् ।

१२१२ । पाण्डुकम्बलादिनिः ॥४।२।११॥

दौ— । पाण्डुकम्बलेन परिवृतः पाण्डुकम्बली । पाण्डु-
कम्बलशब्दो राजास्तरणवर्णकम्बलस्य वाचकः । मत्वर्थीयिनैव
सिद्धे वचनम् अणो निवृत्त्यर्थम् ।

The suffix इनि (इन्) is taken by the word पाण्डुकम्बल to denote a car entirely covered with a thing of the same name. Thus a car covered with पाण्डुकम्बल is पाण्डुकम्बली । There is an इन् suffix, often used in the sense of मतुप्, and sanctioned by the rule—अत इनि ठनौ (५।२।११५), but still this rule is formed only to bar the अण् suffix from पाण्डुकम्बल । पाण्डुकम्बल means a coloured (brown) blanket, a first class covering sheet.

मित— । पाण्डुकम्बलेन परिवृतोरथः इत्येवमर्थं पाण्डुकम्बलशब्दात् इनि-
प्रत्ययः स्यात् । इनि प्रत्ययस्य अन्तिमः इकारः सुखीश्वारणार्थ एव । पाण्डुकम्बलेन
परिवृतोरथ इति पाण्डुकम्बली रथः । पाण्डुकम्बलिनी रथो—पाण्डुकम्बलिनः रथाः ।
पाण्डुकम्बलशब्देन पाण्डुवर्णं विशिष्टः उत्कृष्टः आस्तरणविशेषो गम्यते । अयम् इनि-
प्रत्ययः अण्प्रत्ययस्य अपवादः । ननु मतुप् प्रत्ययस्यैव अर्थे (अस्त्यर्थे इत्यर्थः)
“अत इनिठनौ” (५।२।११५) इति सूत्रेण इनि प्रत्ययो विधीयते । तस्मादेव सूत्रवलात्
पाण्डुकम्बलीति पदं लभ्यम् शक्यते किम् अनेन सूत्रेण इति चेत् उच्यते—“अणो
निवृत्त्यर्थम्” । पाण्डुकम्बलशब्दात् “परिवृतो रथः” इति सूत्रवलेन अण् प्रत्ययो
नाभूदिति ज्ञापनार्थम् ।

१२३३ । द्वैपवैयाघ्रादञ् ॥४।२।१२॥

दौ— । द्वैपिनो विकारो द्वैपम् । तेन परिवृतो द्वैपोरथः ।
एवं वैयाघ्रः ।

The words ह्रैप and वैयात्र imply the skin of leopard and tiger respectively. The suffix अञ् (and not अण्) is taken by these two words, in order to denote a car, covered with ह्रैप (the skin of a leopard) and वैयात्र (the leather of a tiger). Thus ह्रैपः रथः, वैयात्रः रथः । अञ् is used instead of अण् and it is to mark difference in स्वर only.

मित— । ह्रीपिन् कथित् व्याघ्रजातीयः प्राणी । वृक्तः इत्यर्थः । तस्य विकारः चर्म इत्यर्थे “प्राणिरजतादिभ्योञ्” (४।३।१५४) इति अञ्प्रत्ययो विहितः । ठिलोपश्च । तेन ह्रैपम् । ह्रैपशब्दः निष्पन्नः इत्यर्थः । ह्रैपम् ह्रीपिचर्म इत्यर्थः । अन्यत् मूली स्पष्टम् । एवं व्याघ्रस्य विकारः चर्म इत्यर्थे अञ्प्रत्ययः । तथा सति “न ध्रुव्याम् पदान्ताभ्याम्—” (७।३।३) इति ऐच् । तेन वैयात्रशब्दः सिद्धः ; वैयात्रः व्याघ्रचर्म इत्यर्थः । ह्रैप शब्दात् तथा वैयात्रशब्दात् च तृतीयान्तात् परिवृत्तो रथ इत्येतच्चिदर्थे अञ्प्रत्ययो भवति । ह्रैपेन ह्रीपिचर्मणा परिवृत्तो रथः ह्रैपो रथः । वैयात्रेण व्याघ्रचर्मणा परिवृत्तो रथः वैयात्रो रथः । अयम् अञ् प्रत्ययः अणोऽपवादः । अञ्प्रत्ययनिष्पन्नं पदम् अण्प्रत्ययसिद्धात् पदात् स्वरौ (उदात्तादिविषये) भिद्यते । अत्र अञ्प्रत्ययविहितः स्वरौ भवेदिति ज्ञापनार्थम् एव अणौ बाधकः अञ्प्रत्ययो विहितः ।

१२१४ । कौमारापूर्ववचने॥४।२।१३॥

दी— । ‘कौमार’ इत्यविभक्तिको निर्देशः । अपूर्वत्वनिपातनमिदम् । अपूर्वपतिं कुमारीं पतिरूपपन्नः कौमारः पतिः । यद्वा—अपूर्वपतिः कुमारी पतिम् उपपन्ना कौमारी भार्या ।

The word कौमार (mentioned as without any विभक्ति in the sutra) is formed with the suffix अण् to imply wedding. The word is irregularly formed having sense of a wife, not married before.—

Or thus—To imply a husband, who has married a spinister (maiden), the suffix अण् is taken by the word कुमारी used in the second case-ending, or to denote a maid, who has been wedded to a person, the suffix अण् is taken by the word कुमारी used in the first case-ending.

(—Translation after Bal-manorama)

मित—। “अपूर्ववचने” पाणिग्रहणवचने, पाणिग्रहणं बोधयितुम् इत्यर्थः । पाणिग्रहणं बोधयितुं कौमार इति पदम् अण् प्रत्यायानम् निपातनेन सिध्यति इति काशिका ।

“कौमारापूर्ववचने” इति सूत्रे कौमारशब्दात् विभक्तिर्नदृश्यते । अतः आह—
“कौमार इत्यविभक्तिको निर्देशः” । अविभक्तिको विभक्तिरहितः सुप्रथमान्तः निर्देश इत्यर्थः ।

“अपूर्ववचने” इत्यतः योऽपूर्वशब्दः स भावप्रधानः । “अपूर्ववचने”—अपूर्वत्व-
वचने इत्यर्थः । अतः पठति—“अपूर्वत्वे निपातनमिदम्” । “अपूर्वत्वे” स्त्रिया
अपूर्वत्वम् इति बोधव्ये “इदम्” कौमारशब्दः “निपातनम्” निपातनसिद्धम् । अपूर्वत्व-
वचने इति बोधयितव्ये अपूर्ववचने इत्युक्तः । अतः अपूर्वशब्दस्य अपूर्वत्वमेवार्थः
इति सरलार्थः । न पूर्वः पतिर्यस्या सा अपूर्वपतिः । अपूर्वपतिम् कुमारीम् पतिः
उपपन्नः पतिः उपयतवान्—इत्येतच्चिन्नर्थे द्वितीयान्तात् कुमारीशब्दात् अण् प्रत्यायः स्यात्
इत्येकोऽर्थः । अयं प्रत्यायः कुमारीशब्दात् द्वितीयान्तात् उपयन्तरि (वरे) भवति ।
कौमारः पतिः । यदा—इति द्वितीयमर्थं पठति । अपूर्वपतिः कुमारी पतिम्
उपपन्ना सङ्गता इत्येतच्चिन्नर्थे प्रथमान्तात् कुमारीशब्दात् अण् स्यात्—इति
द्वितीयोऽर्थः । अच्चिन्नर्थे उपयतायाम् (कदायाम् कौमार्याम्) एव स्वार्थे प्रत्यायः ।
कुमारी + अण् स्वार्थे, ततः स्त्रियामीप् कौमारी । कौमारी भार्या ।

अस्मिन् सूत्रव्याख्यानं काशिकाकारः पठति—

कौमारापूर्ववचने कुमार्या अण् विधीयते ।

अपूर्वत्वं यदा तस्या कुमार्या भवतीति वा ।

कुमार्या भवतीति विषये च अपूर्णत्वं भवति । तेन कुमार्या भवः इति अण् कौमारः । तस्य स्त्री कौमारी भार्या इति सिद्धम् ।

१२१५ । तत्रोद्धृतममत्रेभ्यः ॥४॥२॥१४

दौ—। शरावे उद्धृतः=शरावः ओदनः । उद्धरतिरिह उद्धरणपूर्वके निधाने वर्त्तते । तेन सप्तमी । उद्धृत्य निहित इत्यर्थः ।

Words, expressive of pots, take proper suffixes after them to denote a thing or things, placed in it from somewhere. Thus शराव is a word meaning a pot. The food, placed in it from elsewhere, is called शरावः ; the suffix here taken by शराव being अण् ।

मित्—। तत्र इति सप्तमीवाचकं पदम् ; “तत्र” इति सप्तम्यन्तात् अमत्रवाचिनः शब्दात् यथायोग्यं प्रत्यायाः अणादयः भवन्ति तस्मिन् अमत्रे स्थानान्तरात् उद्धृत्य किञ्चिदस्तु स्थापितमिति गम्यमाने सति । अमत्रं भोजनम् पात्रम् उच्यते । शरावे उद्धृतः इति शरावः ओदनः । शरावो भोज्यवस्तुस्थापनपात्रविशेषः [शरा इति वङ्गाः] । ननु यस्मादस्तु किञ्चित् उद्ध्रियते तस्य अपादानता एव स्यात् यथा कृपात् वारि उद्धरति, तर्हि कथम् अधिकरणता शरावस्य, येन तत्र सप्तमी स्यादिति चेत् ; उच्यते । सुत्रे उद्धृतमिति पदं वर्त्तते । तेन उपन्यस्तम्—“उद्धरति” इति पदम् “इह” अस्मिन् सुत्रविषये “उद्धरणपूर्वके निधाने” आदौ स्थानान्तरात् उद्धरणं पश्चाच्च अमत्रे निधानं (स्थापनम्) इत्यर्थे “वर्त्तते”, तस्मादेव अमत्रस्य अधिकरणता “तेन” तेनैवहेतुना “सप्तमी” अमत्रे सप्तमी विहिता । “उद्धृत्य” स्थानान्तरात् उत्तोल्य “निहितः” अमत्रे स्थापित इत्यर्थः । एवं कर्परि निहितः इति कर्परः ओदनः ।

“मुक्तोच्छिष्टम् उद्धरणमुच्यते, तस्य उद्धरणमिति प्रसिद्धेः”—इति काशिका ।

१२१६ । स्थण्डिलाच्छ्रयितरि व्रते ॥४॥२॥१५ ॥

दी— । तत्र इत्थं च । समुदायेन चेद्व्रतं गम्यते । स्थण्डिले
शेते स्थाण्डिलो भिक्षुः ।

The word स्थण्डिल takes the suffix (अण्), provided that it denotes a person, that lies down upon it in order to observe some vow only. Thus a mendicant is said to be स्थाण्डिलः as he lies down upon the स्थण्डिल to observe his vow.

मित— । व्रतहतीः स्थण्डिले (परिकृतभूमौ) शेते अयम् इति व्रतचारिणि शयितरि गम्यमाने स्थण्डिलशब्दात् सप्तम्यन्तात् अण् प्रतायी जायते, “तच्च” इति—तत्र शयितरि इत्यर्थः । ‘व्रते’ व्रते बोध्यमासीति ; “समुदायेन चेत् व्रतं गम्यते” प्रतायान्तपदेन चेत् कथित् व्रतचारी शयिता बोध्यते इत्यर्थः । स्थण्डिले शेते इति स्थाण्डिलोभिक्षुः । भिक्षोः स्थण्डिले शयनं व्रतनिमित्तकमेव । एवं स्थण्डिले शेते ब्रह्मचारी । व्रतमिति पदेन शास्त्रतो नियमः कथ्यते । व्रते इति किम् ? स्थण्डिले शेते ब्रह्मदत्तः । अथ ब्रह्मदत्तस्य स्थण्डिले शयनं न व्रतनिमित्तकम् अपितु आकाङ्क्षिकमेव, तस्मात् स्थण्डिलशब्दात् प्रतायाभावः ।

१२१७ । संस्कृतं भक्षाः ॥४१२॥१६॥

दी— । सप्तम्यन्तादण् स्यात् संस्कृतेऽर्थे, यत् संस्कृतम्
भक्षाश्चेत्ते सुः । भ्राष्ट्रे संस्कृता भ्राष्ट्रा यवाः । अष्टसु कपालेषु
संस्कृतोऽष्टाकपालः पुरोडाशः ।

Words used in the seventh case-ending take the suffix अण्, provided that they imply an article or articles of food, which are refined in them. Thus barley corns (यवाः) are said to be भ्राष्ट्राः, when they are refined in a भ्राष्ट्र ; the word भ्राष्ट्र taking the suffix अण् । Similarly we get अष्टाकपालः &c., (see Tika).

मित—। सूत्रे “तव” इति पदस्य अनुवृत्तिरस्ति । तवेति सप्तम्यन्तात् अण् स्यात्, तस्मिन् संस्कृतं भोज्यमिति गम्यमाने सति । संस्कृतम् त्वतसंस्कारम् । संस्कारो नाम प्राकादिना वस्तुनः गुणविशेषाधानम्, उत्कर्षाधानम् वा । भक्ष्यन्ते एते इति भक्षाः भक्षधातोः कर्मणि घञ् । ये द्रव्याः संस्कृतास्ते चित् भक्षाः भवन्ति तर्हि यस्मिन् प्राक् ते संस्कृताः तत्प्राक्वाचकात् सप्तम्यन्तात् पदादण् प्रत्ययो भवति इति निष्कर्षः । आष्ट्रे संस्कृताः इत्यण् = आष्ट्राः यवाः ; आष्ट्रं भर्जनपात्रम् । एवं कलशे संस्कृताः कालाशा अप्रपाः । कुम्भे संस्कृताः कौम्भाः यवाः । अष्टसु कपालेषु संस्कृतो अष्टा-कपालः पुरोडाशः [‘तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारि च’ इति तद्धितार्थद्विगुः । ततः “द्विगोर्लृगनपतो” इति अत्राणो लृक् । “अष्टनः कपालं हविषि” इति आत्] । भक्षाः इति किम् ? पुटे संस्कृतं वस्त्रम् । कुसुमपुटे संस्कृतो मालागुणः ।

१२१८ । शूलोखाद्यत् ॥४१२॥१७॥

दी—। अणोऽपवादः । शूले संस्कृतं शूल्यं मांसम् । उखा पात्रविशेषः । तस्यां संस्कृतम् उख्यम् ।

To denote an article or articles of food, refined or prepared on themselves the two words शूल and उखा take the suffix यत् instead of अण् । Thus a piece of meat is said शूल्यम् as (शूल + यत्), when it is roasted on a spit, and उख्यम् when roasted on an उखा a kind of pot.

मित—। “तस्मिन् संस्कृतं भोज्यम्” इत्यर्थं बोधयितव्यं सप्तम्यन्तात् शूलशब्दात् उखाशब्दात् च यत्प्रत्ययो भवति, न खलु अण् । सूत्रे विश्लेषणं तु इत्यम्—शूलश्च उखा च शूलोखम् इति समाहारद्वन्द्वसमासः । तस्मात् यत् इति “शूलोखाद्यत्” । यत्-प्रत्ययः अणोऽपवादः । शूले संस्कृतं शूल्यं मांसम् । उखायां संस्कृतम् उख्यं मांसम् । उखा पात्रविशेषः । तद्यदि “पिठरं स्यालुखा कुण्ड”मित्यमरः ।

१२१९ । दध्नष्ठक् ॥४१२॥१८॥

दी—। दध्नि संस्कृतं दाधिकम् ।

The word दधि takes the suffix ठक् (इक्) to imply an article of food, placed on and refined with it along with other condiments.

मित—। तत्र संस्कृतम् भोज्यम् इत्यर्थं गम्यमाने दधिशब्दात् ठक् (इक्) प्रत्ययः स्यात्, न खलु अण् । दध्नि अधिकरणे संस्थाप्य लवणादिना संस्कृतम् इत्यर्थं एव दाधिकमिति ठगन्तम् पठ्यं सिध्यति । ठकि इकादेशः । “यस्येति च” (६।४।१४८) सूत्रबलात् दधि-शब्दस्य इकारलोपः, ततः इक् । ननु संस्कारार्थं “प्राग्वहतेष्टक्” (४।४।१) इति सूत्रेणैव ठक् प्रत्यये सिद्धे किमनेन सूत्रेणेति चेत्, न । तत्र तु “संस्कृतम्” (४।४।१) इति तृतीयान्तादेव ठक् विधानम् । तत्र दध्ना संस्कृतम् दाधिकमित्यत्र दध् एव करणत्वम् । इह तु दध्नः अधिकरणता, लवणादीनां तु द्रव्यान्तराणां करणत्वम् इति प्रथक् सूचकम् । यदस्तु दध्ना संस्कृतम् तत् दाधिकं तेनैव सूत्रेण, यदस्तु दध्नि संस्थाप्य लवणादिना संस्कृतम् तत् अपि दाधिकम् अनेनैव इति निष्कर्षः ।

११२२० । उदश्वितोऽन्यतरस्याम् ॥ ४।२।१८ ॥

दी—। ठक् स्यात् । पठ्यं अण् ।

The word उदश्वित् takes the suffix ठक् as well as अण् in the aforesaid sense.

मित—। तत्र संस्कृतः औदनः इत्यर्थं “उदश्वित्” इति शब्दात् ठक् प्रत्ययः तथा अण् प्रत्ययश्च भवतः ।

१२२१ । इसुसुक्तान्तात्कः ॥ ७।३।५१ ॥

दी—। इस् उस उक् त एतदन्तात् परस्य ठस्य कः स्यात् । उदकेन श्वयति वर्द्धते इत्युदश्वित् । तत्र संस्कृतः औदश्वित्कः । औदश्वितः । इसुसोः प्रतिपदोक्तयोर्ग्रहणाद्देह—आशिषा चरत्याशिषिकः; उषा चरति औषिकः । “दोष उपसंख्यानम्” (वा ५० वृ१) । दोर्भ्यां चरति दौष्कः ।

This rule of the seventh chapter is introduced here in order to show the process by which the new word औदञ्चित्कः is to be formed. The meaning of the sutra is as follows :— Words, ending in इस्, उस्, उक् or त् (without अ after त) change the ठ of the suffix ठक् they take after them, into क। The क् of ठक् is इत्, the अ after ठ is for the sake of pronunciation and now the ठ which remains, is changed to ककार। Thus उदञ्चिति संस्कृतः औदनः औदञ्चित्कः। Again अण् is taken optionally and the form is औदञ्चितः। By the particles इस् and उस्, mentioned in the sutra, the natural इस् or उस् of a word formed with the help of the उणादि suffixes only, are to be taken into consideration and hence any word ending in इस् or उस् and that इस् or उस् coming through the operation of कृदन्त should be excluded from this law.

मित—। यस्य शब्दस्य अन्ते इस्, उस्, उक्, त्—इति एतेषां चतुष्टयानां मध्ये कश्चित् वर्त्तते, तस्मात् शुब्दात् विहितस्य ठक् प्रत्ययस्य ठस्थाने ककारः भवति न तु इकः। ठक् प्रत्ययस्य अन्तिमः ककारः इत्। ठकारात् परोऽकारस्तु उच्चारणार्थ एव। तेन ठक् प्रत्ययस्य ठ एव शिष्यते। तस्य स्थानेन ककारो भवति। उदकेन श्रयति वर्हते इति उदकशब्दात् ‘टुओ श्चि’ गतिवद्भौ इति धातोः क्तिप् प्रत्ययः। “ङ्खस्य पिति कृत्तितुक्” (६।१।६१) इति तुक्। तेन उदञ्चित् इति पदं सिद्धम्। तत्र उदञ्चिति संस्कृतः औदनः इत्यर्थे ठक् प्रत्ययस्य ककार एव शिष्यमाणे औदञ्चित्कः इति पदं सिध्यति। औदञ्चित्कः औदनः। पक्षे अण् प्रत्ययः; तेन औदञ्चितः। “इमुसीः प्रतिपदोक्तयोर्यहणान्न ह” —इति। सूत्रे इस्, उस्, इति यद् ग्रहणं तेन स्वाभाविकः इस् भागान्तशब्दः उस् भागान्तशब्दश्च ज्ञेयः। इस् प्रत्ययस्य उस् प्रत्ययस्य च उणादी प्रतिपदोक्तयोरिह ग्रहणम्” —इति वालसनोरमा। तस्यार्थमर्थः—उणादि-प्रत्ययेषु सिद्धस्य इस् भागान्तशब्दस्य उस् भागान्तशब्दस्य च

अत्र ग्रहणं न खलु तद्विधेन ह्रदन्तेन वा यः शब्दः इस्-भागान्तः उस्-भागान्ती वा जायते तस्य । यथा सर्पिषि संस्कृतः इति ठकि ककारादेशे सार्दिष्कः औदनः । धनुषि संस्कृतः औदनः इति धानुष्कः । सर्पिष् शब्दः उणादिः प्रत्ययेषु इस्-भागान्तः, तथा धनुष् शब्दोऽपि उणादिना उस्-भागान्तस्तेन तयोरत्र सूत्रे ग्रहणम् । अन्यत्र यथा—आशिषा चरति इति ठक् । ठकि इकारादेशः ; न खलु अनेन दृक्णि ककारादेशः । तेन आशिषिकः । कथम् आशिष् इति इस्-भागान्तस्य अत्र न ग्रहणम् ? उच्यते—आङ् पूर्वकस्य शास् इति धातोः किंपि “आशासः कौ” इति उपधायाः आकार-स्थाने इकारादेशस्तेन आशिष् इति पदं सिद्धं ह्रदन्तेनैव न खलु उणादि प्रत्ययेन ; तत्र अत्र तस्य न ग्रहणम् । एवम् उषा चरति औधिकः ; वस निवासि इति धातोः किंपि “वचिस्वपि यजादीनाम् किति—” इति (६।१।१५) संप्रसारणम् । तेन उष् इति पदम् । “शसि वसि घसीनां च” (८।३।६०) इति सूत्रेण आशिष् इत्यत्र उष इत्यत्र च षत्वम् । उषा चरति इत्यत्र उषा इति तृतीयान्तपदम् । “दीप”— इति । दीष् शब्दात् ठक् इत्यस्य ठस्य कः स्यादित्यर्थः । दीर्ष् चरति इति ठक् । ककारादेशः । दीष्कः—इति कात्यायनस्य वार्तिककारस्य मतम् ।

१२२२ । चौराङ् ठञ् ॥ ४।२।२० ।

दी— । अत्र संस्कृतं मित्येव सम्बध्यते, न तु भक्षा इति । तेन यवाग्वामपि भवति । क्षैरेयी ।

The word चौर takes the suffix ठञ् instead of अण् after it, to imply an article, prepared or seasoned in it, be it an article of food or drink. Thus क्षैरे संस्कृतम् क्षैरेयम् । यवान् is a kind of drink and when it is seasoned in चौर, it should be called चैरेयी ।

मित— । अग्निन् सूत्रे “संस्कृतं भक्षा” इति सूत्रात् संस्कृतम् इत्येव अनुवर्त्तते, न तु भक्षा इति । तेन “अथ संस्कृतम् इति सम्बध्यते न तु भक्षा” इत्युक्तं श्रौतता दीक्षितेन । चौरं संस्कृतम् इत्यर्थे चौरशब्दात् ठञ् प्रत्ययः स्यात् ।

अथम् अणोऽपवादः । यञ्स्तु, संस्कृतम् तद् भोज्यवस्तु भवतु, पानीयं वा भवतु—
सर्वे एव बोध्यमाने ढञ् भविष्यति । यथा क्षीरे संस्कृतः ओदनः क्षीरेयः । यदागु
पानीयद्रव्यविशेषः [याउ इति वङ्गाः] । अयं शब्दः स्त्रीलिङ्गे वर्तते । क्षीरे
संस्कृता ववागुः क्षीरेयी यवागुः [स्त्रियासीप्] ।

१२२३ । सास्मिन् पौर्णमासीति ॥ ४।२।२१ ॥

दी— । इति शब्दात् “संज्ञायाम्” इति लभ्यते । पौषी
पौर्णमास्यस्मिन् पौषो मासः ।

The word, denoting a particular पौर्णमासी (full moon),
takes proper suffixes, अण् and the like, to imply the period
(viz, the month) in which is comprised the said full moon,
provided that a proper name is meant.

मित— । “सा” इति प्रथमान्तात् “अस्मिन्निति” सन्तम्यर्थं यथाविहितं प्रत्ययो
। वति, यत् प्रथमान्तं सा “पौर्णमासी” चेद्भवति । सूत्रस्थात् इति-शब्दात् संज्ञायामिव
अयं प्रत्ययो विधीयते इति ज्ञायते । एतत् भाष्ये स्थितम् । पूर्वोक्तमूलात् “तच्”
इत्यस्य “संस्कृतं भवाः” इत्यस्य च अनुवृत्तिरस्मिन् सूत्रे नास्ति । सा पौर्णमासी
अस्मिन् इत्यर्थे प्रथमान्तात् पदात् अणादयः प्रत्ययाः भवन्ति संज्ञायामिव इति
सरलार्थः । संज्ञा शब्देन मासः अर्द्धमासः संवत्सरश्च बोध्याः । पौषी पौर्णमासी
अस्मिन् इति पौषः मासः । पुष्येण युक्ता पौषी पौर्णमासी । सा यस्मिन् मासे स
पौषो मासः । पौषी इति शब्दात् अण् प्रत्ययः । अण् प्रत्यये सति “यस्येति च”
(६।४।१४८) इति सूत्रवलात् पौषीति शब्दस्य ईकार-लोपः । एवं सधाभिर्युक्ता
पौर्णमासी माघी । सा यस्मिन् स माघो मासः । एवम् फाल्गुनः मासः । तथा
पौषः अर्द्धमासः, पौषः संवत्सरः । एवम् माघः अर्द्धमासः, माघः संवत्सरः ।
संज्ञायाम् इति किम् ? पौषी पौर्णमासी अस्मिन् दशरात्रे । ननु पौर्णमासीति
शब्दस्य कौऽर्थः ? उच्यते “पूर्णमासात् अण्”, इति पौर्णमासी ; अथवा पूर्णो माः
पूर्णमासः । पूर्णमासद्वयं पौर्णमासी । सा इति चन्द्र उच्यते” ।—इति काशिका ।

१२२४ । आग्रहायण्यश्वत्याट्ठक् ॥ ४।२।२२ ॥

दी— । अग्रहायणमस्या इत्याग्रहायणी । प्रज्ञादेराकृति-
गणत्वादण् । “पूर्वपदात् संज्ञायाम्—” (सू ८५७) इति णत्वम् ।
आग्रहायणी पौर्णमास्यस्मिन्नाग्रहायणिकोसासः । अश्वत्थेन
युक्ता पौर्णमास्यश्वत्थः । निपातनात् पौर्णमास्यामपि लुप् ।
आश्वत्थिकः ।

In the sense of the subject, stated in the previous rule, the two words आग्रहायणी and अश्वत्थ take the suffix ठक् and not अण् after them. Thus to denote the month, which comprises the आग्रहायणी पौर्णमासी we have आग्रहायणिकी मासः ; also आश्वत्थिकः the month in which comprises the full moon, in touch with the star अश्वत्थ or अश्विनी ।

मित— । सा अश्विन् पौर्णमासीति अनुवर्त्तते । सा अश्विन् पौर्णमासीति प्रथमान्तात् आग्रहायणीशब्दात् अश्वत्थशब्दात् च ठक् प्रत्ययी भवति । अयम् अश्वोऽपवादः । अयं ह्ययनम् अस्या इति आग्रहायणी- “प्रज्ञादिभ्यश्च” (५।४।२८) इति सूत्रे प्रज्ञादिशब्दात् अण् विधीयते स्वार्थे एव (यथा प्राज्ञः) । प्रज्ञादयश्च आकृति-
गणत्वेन अयं ह्ययनमस्याः इति प्रज्ञादित्वात् स्वार्थे अण् प्रत्ययः, तथा सति “टिड्ढा” —(४।१।२५) इत्यादि सूत्रेण स्त्रियाम् ङीप् तेन आग्रहायणी इति पठं सिध्यति ।
ह्ययन-शब्देन संबत्सरो गम्यते । [“संबत्सरो बत्सरोऽर्द्धोऽग्रहायणोऽस्त्री” त्यमरः] ।
यस्याः पौर्णमास्याः ऊर्ध्वं संबत्सरस्यारम्भः सा च पौर्णमासी आग्रहायणीति कथ्यते ।
“पूर्वपदात्संज्ञायामगः” (८।४।३) इति सूत्रेण नकारस्य णत्वम् । आग्रहायणी
पौर्णमासी अश्विन् इति ठक् तेन आग्रहायणिकी मासः । एवम् आग्रहायणिकः
ऊर्ध्वमासः । आग्रहायणिकः संबत्सरः । अश्वत्थः अश्विनीनक्षत्रम् । अश्वत्थेन युक्ता
पौर्णमासीति अश्वत्थः । “लुक्विशेषे” (४।२।४) इत्यादि सूत्रेण अण् प्रत्ययस्य लोपः ।
ननु “विभाषा फाल्गुनी श्रवणाकान्तिकीचैत्वीभ्यः” (४।२।२३) इति निर्देशेन पौर्ण-

भासयाम् “लुवविश्वे” (४।२।४) इति सूत्रवलात् लुप् न स्यादिति ज्ञापितम्, तर्हि कथम् अत्र पौर्णमास्यामिव अण् प्रत्ययस्य लुप् भवति इति चेत् ; उच्यते । निपातनादेव पौर्णमास्यामपि लुप् । अतएव पौर्णमास्यां लुप् न स्यात् इति यत् ज्ञापितम्, तत् एतद्वातिरिक्ते एव विषये प्रवर्त्तते इति बोध्यम् । अश्वत्थशब्दात् ठक् आश्वत्थिकः ।

१२२५ । विभाषा फाल्गुनी श्रवणा कार्त्तिकी चैत्रीभ्यः ॥

४।२।२३ ॥

दौ— । एभ्यश्चगा । पक्षे अण् । फाल्गुनिकः—फाल्गुनी वा मासः । श्रावणिकः—श्रावणः । कार्त्तिकिकः—कार्तिकः । चैत्रिकः—चैत्रः ।

In the above sense the words फाल्गुनी, श्रवणा, कार्त्तिकी and चैत्री take the suffix ठक् or the suffix अण् after them.

सित— । सा अस्मिन् पौर्णमासीति सञ्ज्ञायां फाल्गुनी श्रवणा कार्त्तिकी चैत्री शब्देभ्यः ठक् प्रत्ययो विकल्पेन अण् प्रत्ययश्च भवतः फाल्गुनी पौर्णमासी अस्मिन् मासे, अर्द्धमासे, संवत्सरः वा इति फाल्गुनिकः फाल्गुनी वा मासः, अर्द्धमासः, संवत्सरः । फाल्गुनिक इति ठक् । फाल्गुन इति अण् । एवं श्रावणिकः, कार्त्तिकिकः, चैत्रिकः इति ठक् प्रत्यायान्ताः, तथा श्रावणः, कार्त्तिकः, चैत्रः इति अण् प्रत्यायान्ताः । कार्त्तिकी मासः । चैत्री मासः, श्रावणी मासः । एवम् अर्द्धमासः, संवत्सरः ।

१२२६ । साऽस्य देवता ॥४।२।२४ ॥

दौ— । इन्द्रो देवता अस्येति ऐन्द्रं हविः । पाशुपतम् । बार्हस्पत्यम् । त्यजमानद्रव्यं उद्देश्यविशेषो देवता, मन्त्रस्तुत्या च । ऐन्द्रो मन्त्रः । “आग्नेयो वै ब्राह्मणा देवतया” इति तु शैषिकेऽर्थे सव्वर्त्राग्नि—(वा २६८८) इति ठक् ॥

Words, expressive of deities take proper suffixes like अण् after them to denote something, offered to or presided over by the said deities. By "something" generally is meant the sacrificial things offered to the deities or the incantation by which they are eulogised. Thus हविः (clarified butter) of which इन्द्र is the presiding deity, is said to be ऐन्द्रं हविः । हविस् is the sacrificial thing offered to gods like Indra. The मन्त्रः (incantation) by which इन्द्र is eulogised is said to be ऐन्द्रः मन्त्रः ।

An objection may be raised against the suffix taken by अग्नि in the line—आग्नेयी वै वाङ्मणो देवताया the suffix being, of course, ढक् here ; there being no reference here to any sacrificial article or any incantation. This problem is explained away by the argument that the quality of अग्नि is ascribed to the Brahman and here he is identified with the देवता in question.

नित—। "सा" इति प्रथमान्तात्, "अस्य" इति षष्ठ्यर्थे यथाविहिताः प्रत्यया भवन्ति, यत् खलु प्रथमान्तं सा चैत् देवता भवतीति । सा अस्य देवता इति पतन्निर्णयं प्रथमान्तात्, देवतावाचकशब्दात्, अन्तादयः प्रत्ययाः स्युरिति भावः । इन्द्रो देवता अस्य इति ऐन्द्रं हविः । पशुपति देवता अस्य इति पाशपतं हविः । इहस्पति देवता अस्य इति वाहस्पत्यं हविः । एवम् आदित्यं हविः । प्राजापत्यं हविः । ननु देवता इति शब्देन किं गम्यते ? "त्यजामानद्रव्ये उद्दिश्यविशेषो देवता, मन्त्रस्तस्या च"—वागे हविरादयः त्यजान्ते । यम् उद्दिश्य त्यजान्ते, स एव देवतासंज्ञाभाक् ; अत उक्तं "त्यजामानद्रव्ये उद्दिश्यविशेषो देवता । मन्त्रस्तस्या च"—मन्त्र घटिता स्तुतिः मन्त्रस्तुतिः । वैदिकमन्त्रवर्णकयुक्तः स्तवः इत्यर्थः । तेन य उद्दिश्यते—देवतां याम् उद्दिश्य वैदिकस्तवः प्रवर्त्तते सा अपि देवतासंज्ञा भजति इति भावः । तेन इन्द्रो देवता यस्य मन्त्रस्त स ऐन्द्रो मन्त्रः । देवता इति किम् ?

कन्या देवता अस्म इति प्रत्ययो न भवति कन्यायाः देवत्वाभावात् । ननु “आग्नेयो वै ब्राह्मणो देवतया” इत्यत्र नवा अग्निम् उद्दिश्य हविर्दीयते इति बोधः, नापि अग्निम् उद्दिश्य सन्तसतिः प्रवर्त्तते—इति तर्हि कथमत्र देवतातद्धितप्रत्ययो भवति इति चेत् ? उच्यते । “शृष्टिकेऽर्थे—शृंघे (४।२।२२) इति सूत्रेण ज्ञापितं तदभिमानिकत्वे गम्ये (अत्र अन्यभिमानिकत्वे गम्ये) इति बोधः । “सर्वत्राग्नि—” (वा २६८८) इति वार्त्तिकबलेन ठक् विहितः । अग्निर्नाम यो लोकावेदप्रसिद्धो देवताजातिविशेषः श्रूयते तदभिमानो ब्राह्मणः इति ज्ञेयः । ब्राह्मणस्त्वोदीप्य अग्निम् तुलयितुम् अलमिति अनेन गम्यते । अतः साधूक्तं काशिका कारेण—“उपमानाङ्गविष्यति इति” । ब्राह्मणस्त्वजसा अग्निना सह उपसीयते इत्यर्थः । “महाराज प्रोष्टपदात् ठञ्” (४।२।३५) इति सूत्रं यावत् “सा अस्म देवता” इत्यस्म अनुवृत्तिर्वर्त्तते ।

१२२७ । कस्येत् ॥ ४।२।२५ ॥

दी—। क शब्दस्य दादेशः स्यात् प्रत्ययसंनियोगिन । “यस्य—” (सूत्र) इति लोपात् परत्वात् आदिवृद्धिः । को ब्रह्मा देवता अस्य कायं हविः । और्देवता अस्य आयम् ।

The word क (meaning either ब्रह्मा or प्रजापति) changes the final अ into इ when it comes in touch with the suffix. Thus in the sense कः ब्रह्मा प्रजापति वा देवता अस्य we have कि + अण्—the अ of क being transformed into इ ; now a question arises whether the इ of कि will elide through the influence of the rule “यस्य—” (rule no 311), or it will be lengthened by the rule “तद्धितेष्वचामादेः” (७।२।१७) । The solution is—that the rule for lengthening comes after the rule for elision as far as the order of the arrangement of अष्टाध्यायी is concerned ; and consequently it will supercede the previous one. Thus we have

lengthening in कि and the word काय is formed. कायं हविः—the clarified butter offered to the deity, bearing the name क ।

मित—। सा असा देवता इत्येतस्मिन्नर्थे विहिते असादौ प्रत्यये परे सति “क” इति शब्दस्य “इत्” इति आदेशः स्यात् । “अलोऽन्तास्य” (१।१५२) इति क-शब्दस्य अन्तास्य अकारस्य स्थाने इकारादेशो भवति । तकारः इत् । तेन कः देवता असा इति विग्रहे अणि परे सति कि + अ इति स्थितम् । ततः किम् “यसीति च” (६।४।१४८) इति सूत्रवलात् इकारस्य लोपोभवेत् उत “तद्धितेष्वचामादेः” (७।२।११७) इति सूत्र-वलीन आदिस्वरसा इकारस्य इङिः स्यादिति विवेच्य आह—परसूत्रस्य वलीयस्मात् आदिइङिरेव भवति, न खलु पूर्वसूत्रविहितो लोपः । तेन कौ अ इति स्थिते “एचो-ऽय्—” इति सन्निस्ततः काय इति शब्दः । कायं हविः । क-देवताकं हविरित्यर्थः । कः इति ब्रह्मा उच्यते—इति दीक्षितः । क—इति प्रजापतिरिति इति । श्रीदेवता असा इति अणि आयं हविः ।

१२२८ । शुक्राद् घन् ॥ ४।२।२६ ॥

दी—। शुक्रियम् ।

The word शुक्र takes the suffix घन् (इय) instead of अण्, to denote the sacrificial thing offered to the deity of the same name or the incantation by which he is to be eulogised. Thus शुक्रोदेवता असा इति शुक्रियं हविः ।

मित—। शुक्रशब्दात् प्रथमान्तात् सा असा देवता इत्येतस्मिन्नर्थे घन् प्रत्ययो भवति । अयम् अणोऽपवादः । शुक्रो देवता असा इति शुक्रियं हविं शुक्रियोऽध्यायः । वेदस्य यस्मिन् अध्याये शुक्रस्तुत्यर्थं मन्त्रा विदन्ते स शुक्रियोऽध्यायः ।

१२२९ । अपोनप्त्रपान्नप् ह्रभ्यां घः ॥ ४।२।२७ ॥

दी—। अपोनप्त्रियम्—अपान्नप्त्रियम् । अपोनपात्

अपा नपाच्च देवते । प्रत्ययसंनियोगेन तूक्तं रूपं निपात्यते । अतएव अपोनपाते—अपा नपातेऽनुब्रूहीति प्रैषः ।

The suffix च (i. e. इय) is attached to the two words, अपोनपात् and अपानपात्, themselves expressive of vedic deities, to imply something, presided over by the said deities ; and the two words अपोनप्तियम् and अपानप्तियम् are irregularly formed. This irregularity, relative to the structure of these two words, comes only when the aforesaid suffix च steps in and never elsewhere ; and thus we meet with such expression as अपोनपाते अपानपाते अनुवृद्धिः ।

मित— । सा अस्य देवता इत्येस्मिन्नर्थे अपोनपात् अपानपात् चिति वैदिक-देवताविशेष-प्रतिपादकशब्दाभ्यां च-प्रत्ययो जायते । कृते च च-प्रत्यये, निपातनेन अपोनप्तियम्, अपानप्तियम् इति पदद्वयं भवति । अयं च-प्रत्ययो अश्-प्रत्ययस्य अपवादः । च-प्रत्ययसन्निधानेनैव निपातनसाधितं पूर्वोक्तम् रूपद्वयं भवति, अन्यत्र नहि । तथाहि—“अपोनपाते अपानपाते अनुवृद्धिः”—इत्यत्र च-प्रत्ययाभावात् नैव निपातननिश्चयं रूपान्तरम् । अपानपात्—अपोनपात् इति ऋग्वेदे प्रसिद्धः । देवतायाः नामधेये एते । ‘ग्रैधः’ ऋक्वेदमन्त्रविशेषः । अपोनप्तियं हविः । अपानप्तियं हविः ।

१२३० । छ च ॥४१२॥३८ ॥

द्वौ— । योगविभागो यथा संख्यानित्यर्थः । अपोनप्त्रीयम्—अपानप्त्रीयम् । “छ प्रकरणे पैङ्गाक्षीपुत्रादिभ्य उपसंख्यानम्” (वा २७०१), पैङ्गाक्षीपुत्र्रीयम् । तार्णविन्दवीयम् । “शतरुद्राद् घश् च” (वा २७०२) । चाच्छः । शतरुद्राः देवता अस्य = शतरुद्रियम्—शतरुद्रीयम् । घच्छयोर्विधानसामर्थ्यात् “द्विगोलुङ्गनपत्य” (सू १०८०) इति न लुक् ॥

The suffix छ (इय) may also be attached to the two afore-

said words and the forms अपोनप्त्वीयम् and अपानप्त्वीयम् are the results.

Now a question may be asked as to why a separate rule is formed. The author of the aphorisms might have sanctioned the suffix क् in the previous rule—making the expression अपोनप्त्वापानप्त्वा चकौ; undoubtedly the separation of the suffix क् from the previous rule is significant. The significance is that this suffix क् is attached to the two aforesaid words as well as to some other words also. These other words include the following :—(1) पैङ्गाचौपुत्र, तार्णविन्दु and the like, and we have forms as पैङ्गाचौपुत्रोयम्, तार्णविन्द्वीयम् and so forth. (2) The word शतरुद्र takes क् as well as च and the two forms शतरुद्रियम्, शतरुद्रीयम् are found to denote something of which शतरुद्राः are the deities. Now the words शतरुद्रियम् as well as शतरुद्रीयम् are instances of तद्धितार्थद्धिगु, where the elision of the suffixes is demanded by the rule “द्विगोर्गुणपत्ये” (४।१।८८); but in the present case this elision does not occur as the two aforesaid rules are formed only to sanction the said suffixes—the existence of which is hereby demanded.

मित—। सा अस्या देवता इत्येतस्मिन्नर्थे अपोनपात्-शब्दात् तथा अपानपात्-शब्दात् क्-प्रत्ययो भवति । अपोनप्त्वीयम् । अपानप्त्वीयम् । तथाहि अपोनप्त्वीयं हविः । अपानप्त्वीयं हविः ।

ननु “अपोनप्त्वापानप्त्वा चकौ” इति एकसूत्रस्यैव लाघवं स्यात् । कथं पृथक् सूत्रेण प्रयोजनम् ? समाधत्ते—“योगविभागः पूर्वसूत्रे क्-प्रत्ययस्य धी योगः भवितुम् अर्हति, तस्य योगस्य पूर्वसूत्रात् विभागः, क्-प्रत्ययं पूर्वसूत्रयोगात् विभज्य तद्विधानार्थं पृथक् सूत्रकरणं इत्यर्थः ; “यथासंख्यनिहतत्तार्थः” यथासंख्यस्य

यथासंख्यस्य अपोनपात्शब्दात् तथा अपानपात्शब्दादेव कप्रत्ययो भवति नान्यत्र इति निद्देशस्य 'निवृत्तार्थः' वारणार्थः । "क च" इति पृथक् सूत्रकरणेन इदं ज्ञाप्यते यत् अपोनपात्शब्दात् अपानपात्शब्दाच्च कप्रत्ययो भवति, एवं अन्येभ्योऽपि केभ्यः शब्देभ्यः कप्रत्ययो जायते इति भावः । येभ्यः अन्येभ्यः कप्रत्ययोऽन्येन ज्ञाप्यते, तेऽन्ये शब्दाः वार्त्तिकेन आक्राम्य अत्र लिख्यन्ते दीक्षितेन = कप्रकरणे पैङ्गाची-पुत्रादिभ्य उपसंख्यानम् (वा २७०१) । पैङ्गाचीपुत्रादिभ्यः शब्देभ्यः अस्मिन्नेव अर्थे कप्रत्ययो भवति । पैङ्गाचीपुत्रो देवता अस्य इति पैङ्गाचीपुत्रीयम् । तार्णविन्दु-देवता अस्य इति तार्णविन्दवीयम् । पैङ्गाचीपुत्रीयं हविः । तार्णविन्दवीयं हविः । "शतरुद्राद् घञ्" (वा २७०२)—शतरुद्रशब्दात् घ-प्रत्ययस्तायां चकारात् क-प्रत्ययश्च भवतः । शतं रुद्राः देवता अस्य इति घप्रत्यये शतरुद्रियम् । एवं कप्रत्यये शतरुद्रीयम् । [कस्य ईयादेशः । घस्य च इयादेशः स्मर्त्तव्यः] ।

ननु अत्र "तद्धितार्थोत्तरपद-समाहारि च" (२।१।५१) इति सूत्रेण तद्धितार्थद्विगु-समासः विहितः, तथासति "द्विगोलुगनपत्र" (४।१।८८) इति सूत्रवत्तात् प्रत्ययस्य लोपोभवितुम् अर्हति । कथं नात्र लोपोदृश्यते? अस्य उत्तरं ददाति—"घञ्कयो-र्विधानसामर्थ्यात् 'द्विगोलुगनपत्र' (सू ७०८०) इति न लुक्" । घ इति प्रत्ययं क इति प्रत्ययं च विधातुमेव सूत्रद्वयं प्रवर्तते । यदि प्रत्ययो एव लुप्यते तर्हि सूत्रयोः का सार्थकता? तस्मात् प्रत्ययलोपाभावस्तेन च—शतरुद्रियं शतरुद्रीयम् इति पदद्वयम् । शतरुद्रियं शतरुद्रीयं वा हविः ।

पूर्वसूत्रव्याख्यायामिदमत्र स्मर्त्तव्यम्—वेदे तु क्वचित् "अपोनप्तं स्वाहा" इति प्रयोगो दृश्यते । स च कान्दसत्वात् सोढव्यः ।

१२३१ । महेन्द्राद् घाणौ च ॥४।२।२८ ॥

दी—। चात्कः । महेन्द्रियं हविः । माहेन्द्र—महेन्द्रीयम् ।

The suffixes घ and अण् as well as क too are attached to the word महेन्द्र and consequently we have three forms here—महेन्द्रियम् with घ, माहेन्द्रम् with अण् and महेन्द्रीयम् with क ।

मित—। महेन्द्रोऽस्य देवता इति एतस्मिन् अर्थे महेन्द्रशब्दात् च-प्रत्ययः, अश्-
प्रत्ययस्तथा स्वस्यचकारात् च-प्रत्ययश्च भवति । महेन्द्रियं हविः—अत्र च-प्रत्ययः ।
माहेन्द्रम्—अत्र अण् । महेन्द्रीयम्—अत्र च प्रत्ययः ।

१२३२ । सोमाट् व्यण् ॥ ४।२।३० ॥

दी—। सौम्यम् । टित्वात् ङीप् । सौमी ऋक् ।

The suffix व्यण् is attached to सोम, instead of अण् and we have the form सौम्य । The elision of टकार in the suffix व्यण् signifies ई in the feminine and the form is सौमी—the य eliding by the rule—हलस्तद्धितस्य (६।४।१५०) । [सोम means Moon-god]

मित—। सा अस्य देवता इति एतस्मिन् अर्थे सोमशब्दात् टाण्-प्रत्ययो भवति, न तु अण् । यकार इत् । तेन आदिठद्धिः । टकार इत् ; तेन स्त्रीयाम् ङीप् । सौम्यम् । सौम्यं हविः, सौम्यं सुक्तम् । स्त्रियां—सौमी । सौमी ऋक् । “सौमी” इत्यत्र “हलस्तद्धितस्य” (६।४।१५१) इति सूत्रेण इतिपरं यकारलोपः । सोमः = चन्द्रः (देवता) ।

१२३३ । वाय्वतुपितृषसो यत् ॥ ४।२।३१ ॥

दी—। वायव्यम् । एवम् ऋतव्यम् ।

The suffix यत्, and not अण् is attached to वायु, ऋतु, पितृ and उषस् । [The यत् necessitates the guna of the stem (वायु) and then by the rule “वान्त्तो यि प्रत्यये” (६।१।७६), the ओ of the गुण form is changed to अच् and we have the forms वायव्यम् and ऋतव्यम् । उषस् means aurora.]

मित—। सा अस्य देवता इति एतस्मिन्नर्थे वायुशब्दात्, ऋतुशब्दात्, पितृशब्दात् उषस्शब्दाच्च यत्-प्रत्ययो भवति, न तु अण् । वायुर्देवता अस्य इति वायव्यम् । एवं ऋतुर्देवता अस्य इति ऋतव्यम् । वायव्यम् अस्यम् । यत्-प्रत्यये परे अन्यस्य उकारस्य गुणः । ततः “वान्त्तो यि प्रत्यये” (६।१।७६) इति सूत्रेण ओस्थानि अवादेशः । पितरः देवता अस्य इति पितृम् । उषः देवता अस्य इति

उषस्यं सूक्तम् । पितृदेवता उषस् इति देवता ऋग्वेदे प्रसिद्धे । वायुस्तु ऋग्वेद-
प्रोक्तः पवनदेवः । ऋतुस्तु कालाभिमानो देवता । पितॄन् इत्यत्र ऋकारस्थानं
रीकारादेशहेतुस्तु परसूत्रात् ज्ञातव्यः । उषस्यमित्यात्र पदत्वाभावात् सकारस्य
“ससजुषोरुः” (८।२।३३) इति रुत्वं न ; पदत्वाभावस्तु यकारप्रत्यये परे भसंज्ञा-
हेतोर्बोधः । भसंज्ञा तु पदत्वस्य अपवादः । भसंज्ञा तु “यचिभम्” (१।४।१८)
इति सूत्रेण विहिता, प्राक् प्रोक्ता च ।

१२३४ । रीङ्ऋतः ॥ ७।४।२७ ॥

दी— । अकृद्यकारेऽसार्वधातुके यकारे चौ च परे
ऋदन्ताङ्गस्य रीङादेशः स्यात् । “यस्येति च” (६।४।१४८) ।
पितॄन् । उषस्यम् ।

The ऋकार, forming the part of any word, is changed to
रीङ्, when any यकार, except that of a कृदन्त or सार्वधातुक or the
suffix चि comes after it. [The ङ् of रीङ् signifies अन्तादेश by
the rule ‘ङिञ्’—(१।१।५३)] ।

मित— । “अकृद्यकारे” कृतप्रत्ययान्तर्गतयकारं वर्ज्ययित्वा प्रत्ययान्तरान्त-
भूक्तेयकारे परे, “असार्वधातुके यकारे” कर्त्तृलटादिचतुर्लकारस्थितं यकारं
वर्ज्ययित्वा लकारान्तरान्तर्भूते यकारे परे, “चौ परे” अभूततद्भावार्थं विहिते
चिप्रत्यये च परे सति “ऋदन्ताङ्गस्य” ऋकारान्तप्रकृतेः अन्तिमस्य ऋकारस्य
“रीङादेशः” ऋकारस्थाने ‘री’ इति आदेशः स्यात् । रीङ् इत्यस्य ङकार इत् ।
तच्च “ङिञ्” (१।१।५३) इति अन्तादेशं ज्ञापयति । ऋकार एव “री” इति भवति
इत्यर्थः । मातरम् इव आचरति सहोदराम् इति मावीयति । क्यच्प्रत्यये परे
ऋकारस्थाने “रीङ्” । क्यच्प्रत्ययस्तु नहि कृदन्तान्तर्गतः । एवं पिता इव आचरति
पितृयते । अत्र क्यङ्प्रत्ययः । पुनः पुनः करोति इति चिक्रायते इति यङ् । यङ्
प्रत्ययस्तु न सार्वधातुकः । अमाता माता भूता इति मावीमृता [चिप्रत्ययः । ऋकार-
स्थाने “रीङ्” च] । एवं पितरः देवता अस्य इति विग्रहे यत्प्रत्यये परे ऋकारस्य

रीङ् । अन्तादेशः । तेन पिवी यत् इति स्थितम् । ततः “यसीति च” (६।४।१४८) इति सूत्रेण ईकारलोपः । ततः पिवाम् इति पदम् ।

“कृतः” इत्यत्र तकारस्य का सार्थकता ? “तपरस्तत्कालस्य” (१।१।७०) इति कृत्कारः । परिहृतस्तेन चिकीर्ष्यते इत्यत्र कृधातोः यङि न रीङादेशः । निजगित्यते इत्यत्र गृ धातोः यङिच न रीङादेशः बोध्यः ।

१२३५ । द्यावापृथिवी-शुनासीर-मरुत्वदग्नीषोम-वास्तोष्पति-
गृहमेधाच्छ च ॥ ४।२।३२ ॥

दौ— । चाद्यत् । द्यावापृथिवीयम्-द्यावापृथिव्यम् । शुना-
सीरीयम्-शुनासीर्यम् ।

The suffix क् (ईय), as well as the suffix यत्, are attached to द्यावापृथिवी, शुनासीर, मरुत्वत्, अग्नीषोम, वास्तोष्पति and गृहमेध ।

मित— । सा अस्य देवता इति एतन्निर्णये एभ्यः क् प्रत्ययः, चकारात् यत्-
प्रत्ययश्च भवतः । अण्प्रत्ययस्य तथा पतुप्रत्तरपदशब्दे विहितस्य णप्रत्ययस्य च
अप्रवादः । द्यौश्च पृथिवी च द्यावापृथिव्यौ [“दिवसश्च पृथिव्याम्” इति सूत्रमव-
द्रष्टव्यम्] । द्यावापृथिव्यां देवते अस्य इति क् प्रत्ययः—द्यावापृथिवीयम् ।
यत्—द्यावापृथिव्यम् । उभयत्र “यसीति च” (६।४।१४८) इति सूत्रेण ईकारलोपः ।
कंस्य ईयादेशः । शुनः वायुः । सीरः सूर्यः । शुनश्च सीरश्च इति शुनासीरी ।
“देवताद्वन्द्वे च” (६।३।२६) इति आनङ् । शुनासीरी देवते अस्य इति के शुना-
सीरीयम्, यति शुनासीर्यम् । मरुत्वान् देवता अस्य इति मरुत्वतीयम् । पक्षे
मरुत्वत्यम् । मरुत्वतीयम्—इत्यत्र भस्त्रायां पदत्वामावात् न तकारस्य दकारः ।
[मत्वर्थे तु सान्तस्य तान्तस्य च “तसौ मत्वर्थे” इति पदत्वाभावः ज्ञेयः ; तेन मरुत्वत्,
विदुत्वत् इत्यादि सिद्धम् इति एतदग्रे वक्ष्यते] ।

अग्निश्च सोमश्च इति अग्नीषोमौ । [“ईदग्नेः सोमवरुणयोः” (६।३।२७) इति
ईत्] । तौ देवते अग्न्य इति अग्नीषोमीयम् । पक्षे अग्नीषोम्यम् । वास्तुनः पतिः इति
वास्तोष्पतिः रुद्रः इन्द्रो वा । [रुद्रः खलु वै वास्तोष्पतिः इति ब्राह्मणः । वास्तोष्पतिः

सुरपतिरित्यमरः] वास्तोष्पतिर्देवता अस्य इति वास्तोष्पतीयम् वास्तोष्पताम् । गृहमेधी देवता अस्य इति गृहमेधीयम्, गृहमेध्यम् । वास्तोष्पति इत्यत्र निपातनादनुक्-
समासः, घकारागमश्च बोद्धव्यः । वालमनोरमातु—शुनासीरौ अस्यस्तः इति शुनासीरः
इन्द्रः इति आदौ साधयित्वा पश्चात् शुनासीरः इन्द्रः देवता अस्य इति विग्रहं प्रदर्शित-
वान् । उक्तं च—‘वायूदितावानिन्द्रो विवक्षितः’ इति वेदभाष्ये भट्टभास्करः ।
भट्टिकाव्ये च—“वभौ मरुत्वान् विक्लतसमुद्रः” अत्र मरुत् अस्य अस्ति इति मरुत्वान्
इन्द्रः इति भरतमल्लिकः ।

१२३६ । अग्नेर्ढक् ॥ ४।२।३३ ॥

दी— । आग्नेयम् ।

The suffix ढक् is attached to अग्नि and the form is आग्नेयम् ।

मित— । अग्निशब्दात् ढक् स्यात् देवता इतिप्रतस्मिन् अर्थे । अग्निर्देवता यस्य
तत् आग्नेयं सूक्तम् । आग्नेयोऽष्टाकपालः । अयम् ढक् प्रतायः अण् प्रतायस्या-
पवादः । अपिच “प्राग्दीव्यतीयेषु तद्धितार्थेषु सवेव अग्निकलिभ्याम् ढक् वक्तव्य” —
इति काशिका । अयमर्थः—“तेन दीव्यति खलति जयति जितम्” (४।४।२) इति सूवात्
प्राक् येषु येषु अर्थेषु तद्धितप्रतायाः भवन्ति, तेषु केषुचिदपि अर्थेषु अग्निशब्दात्
कलिशब्दाच्च ढक् प्रतायो भवति । कलिर्ढक् कालियः ।

१२३७ । कालेभ्यो भववत् ॥ ४।२।३४ ॥

दी— । मासिकम् । प्रावृषेण्यम् ।

Words, expressive of time, take the same suffixes after them, to denote something, presided over by the said time, as are attached to them in the sense of “produced or born in it”. Thus the suffix ढक् is attached to the word मास to denote something born or produced in the month and the form is मासिक ; consequently the same suffix will be taken by मास and the form will be मासिक to imply something, of which मास is the presiding deity.

मित—। “कालिभ्यः” कालवाचकशब्देभ्यः “भववत्” प्रत्ययाः भवन्तीति शेषः । कालवाचकशब्देभ्यः “तस्मिन् भवः (उत्पत्तिः)” इत्यर्थे ये ये प्रत्ययाः यत्र यत्र भवन्ति, तत्र तत्र “सा अस्य देवता” इति एतस्मिन्नर्थे अपि तेते प्रत्ययाः इत्यन्ते । “कालाट् ठञ्” (४।३।११) इति प्रकरणे “तस्मिन् भवः (जातः)” इत्यर्थे काल-विशेषवाचिशब्देभ्यः प्रत्ययाः विधास्यन्ते, ते प्रत्ययाः “सा अस्य देवता” इति एतस्मिन्नर्थे ऽपि तथैव इत्यन्ते इति निष्कर्षः । ननु “भववत्” इति (वत्करण) कथम् विहितम् ? “सर्वसादृश्य परिग्रहार्थम्” इति काशिका । देवतार्थे विहिताः प्रत्ययाः सर्वथैव भवार्थे विहितेभ्यः प्रत्ययेभ्यः अभिन्ना इति ज्ञापनार्थमिति भावः । तथाहि मासो देवता अस्य इति मासिकम् एवं मासिभवं मासिकम् । [“कालाट् ठञ्” (४।३।११) इति ठञ् प्रत्ययः] । प्रावृट् देवता अस्य इति प्रावृषेयम् । एवं प्रावृषि भवं प्रावृषेयम् [“प्रावृष एण्य” (४।३।१७) इति एण्य प्रत्ययः] । एवं सांवत्सरिकम्, आर्द्धमासिकम्, वासन्तम् इत्यादि ।

१३८ । महाराजप्रौष्ठपदात् ठञ् ॥ ४।२।३५ ॥

दी—। माहाराजिकम् । प्रौष्ठपदिकम् ।

The suffix ठञ् is attached to महाराज and प्रौष्ठपद and the forms are माहाराजिकम् and प्रौष्ठपदिकम् ।

मित—। “सा अस्य देवता” इत्येतस्मिन्नर्थे महाराजशब्दात् प्रौष्ठपदशब्दाच्च ठञ् प्रत्ययो भवति । महाराजो देवता अस्य इति माहाराजिकम् सूक्तम् । प्रौष्ठपदो देवता अस्य इति प्रौष्ठपदिकम् । महाराजः कुवेरः ।

“सा अस्य देवता” इत्यधिकारः समाप्तः ॥ अथ प्रासङ्गिकसूत्रवयम् व्याचष्टे—

१२३८ । देवताद्वन्द्वे च ॥ ७।३।२१

दी—। अत्र पूर्वोत्तरपदयोराद्यचोवृद्धिः स्यात् जिति णिति किति च परे । आग्निमारुतम् ।

When two words, expressive of vedic deities, are compounded into a single whole (in द्वन्द्वसमास) and the com-

pounded word takes a suffix, which is a जित्, णित्, or कित् one, the first vowel of both the words forming the compound, undergoes lengthening. [As already said a suffix is said to be जित्, when the letter ज elides from it, णित्—when ण elides, and कित्—when क elides] ।

मित—। वेदविहितयागे ययो देवतयोः सहैव हविःप्रदानम् वेदेषु विहितम्, तयोर्यो इन्द्रसमासो भवति, स एव देवताइन्द्र इति पारिभाषिकीं संज्ञां भजते, यत्र ईदृशो देवताइन्द्रसमासो भवति, तत्र समासस्थितस्य देवतावाचिनः पूर्वपदस्य ये अचः (स्वरवर्णाः) वर्तन्ते तेषु आद्यस्य अचः (स्वरवर्णस्य), तथा समासस्थितस्य देवतावाचिनः उत्तरपदस्य ये अचो विद्यन्ते तेषामपि आद्यस्य अचो वृद्धिर्भवति तद्धिते जकारित्—प्रत्यये परे, णकारित्—प्रत्यये परे, ककारित्—प्रत्यये च परे ।

अत्र “देवताइन्द्रे च” इति सूत्रे “सृजेर्द्धि” (७।२।११४) रित्यतो वृद्धिरनुवर्तते, “अचो जिणिति” (७।२।११५) इत्यतो जकारित् प्रत्यये तथा णकारित्प्रत्यये परे इति अनुवर्तते, “किति च” (७।२।११८) इत्यस्मात् किति (ककारित् प्रत्यये परे) इत्यस्य चानुवृत्तिः, “तद्धितेष्वचामादेः” (७।२।११७) इति सूत्रात् अचामादे—रित्यस्य, “हृङ्गुगसिन्धन्ते पूर्वपदस्य च” (७।३।१९) इत्यस्मात् “पूर्वपदस्य” इत्यस्य तथा “उत्तरपदस्य” (७।३।१०) इत्यस्मात् “उत्तरपदस्य” इत्यस्याच अनुवृत्तिः । अग्निश्च मरुत् च इति अग्रामरुतौ—“देवताइन्द्रे च” (६।३।२६) इति आनङ् । अग्रामरुतौ देवते अस्य इति अण् । अण् खलु तद्धिते णकारित्-प्रत्ययः—तेन अग्निपदस्य आदिस्वरस्य अकारस्य, तथा मरुत्पदस्यच आदिस्वरस्य अकारस्य वृद्धिः । तस्मात् अग्रामारुतम् इति पदं सिद्धम् ।

ननु आग्रामारुतम् इति भवितुम् अर्हति. “देवताइन्द्रे—” (६।३।२६) इत्यनेन “आनङ्” वलात्, अग्रामरुतौ इति समासान्तपदत्वात् । समाधत्त—इदं विग्रहवाक्यम् न लौकिकसाहित्यप्रचलितम्, अपि तु वैदिकसाहित्यप्रचलितम् एव । तेन विग्रहवाक्यस्य अलौकिकत्वात् (वैदिकत्वात्) आनङ् इति बाधित्वा “इदृङ्गो” (६।३।२६)

इति इत्वमेव । आग्निमारुतं कर्म, एवम् अग्निश्च वरुणश्च अग्नोवरुणौ तौ देवते
अस्य आग्निवारुणम् सूक्तम् । स्त्रियां—आग्निमारुतीम् अनडाहीम् आलभेत ।

“यो देवताद्वन्द्वः युक्तहविःसम्बन्धी, तत्रायं विधिः । इह तु न भवति । स्कन्द-
विशाखौ देवते स्कन्दविशाखः ; ब्रह्मप्रजापती = ब्राह्मप्रजापत्यम्”—इति काशिका ।

वेदे स्कन्दविशाखयोस्तथा ब्रह्मप्रजापत्योः सह हविःप्रदानम् न विहितम् अतो
न देवताद्वन्द्वसमासविधिरिति भावः ।

१२४० । नेन्द्रस्य परस्य ॥ ७।३।२२ ॥

दी— । परस्य इन्द्रस्य वृद्धिर्न स्यात् । सौमिन्द्रः । परस्य
किम् ?—ऐन्द्राग्नः ।

But the word इन्द्र, forming the second half of a देवताद्वन्द्व
compound, is an exception to the previous rule—(i. e. it
undergoes no lengthening).

मित— । यदा तु देवताद्वन्द्वे इन्द्र इति परपदं भवति, तदा पूर्वोक्तसूत्रविहितां
वृद्धिम् इदं परस्थितम् इन्द्र-पदम् न भजति । सोमश्च इन्द्रश्च इति सौमिन्द्रौ । सौमिन्द्रौ
देवते अस्य इति अण् । सौमिन्द्रः चरुः । अत्र पूर्वपदस्य सोमस्य एव आदिस्वर-
वृद्धिर्नतु इन्द्रस्य परपदस्य । अग्निश्च इन्द्रश्च इति अग्नैन्द्रौ । [देवताद्वन्द्वे च
(६।३।२६) इति आनङ्] । अग्नैन्द्रौ देवते अस्य इति अण्—आग्नेन्द्रश्चरुः । यत्र
इन्द्र इति परपदम् न भवति तत्र तु नायं नियमो यथा—इन्द्रश्च अग्निश्च इति इन्द्राग्नौ ।
इन्द्राग्नी देवते अस्य इति अण् ऐन्द्राग्नः चरुः । अत्र उभयपदस्य एव आदिस्वर-
वृद्धिः । ऐन्द्राग्नम् एकादशकपालं चरुं निर्वपेत्—इति काशिका ।

१२४१ । दीर्घाच्च वरुणस्य ॥ ७।३।२३ ॥

दी— । दीर्घात् परस्य वरुणस्य न वृद्धिः । ऐन्द्रावरुणम् ।
दीर्घात् किम् ? आग्निवारुणम् । आग्निवारुणीम् अनडाहीम्
आलभेत ।

Under parallel circumstances, the word वरुण undergoes no lengthening, when it stands after a long vowel.

मित—। “दीर्घात्” दीर्घस्वरात् “परस्व” परस्थितस्य “वरुणस्य” वरुण इति शब्दस्य “न वृद्धिः” । दीर्घादुत्तरस्य वरुणस्य पूर्वोक्तसूत्रविहिता वृद्धिर्न भवति इति भावः । इन्द्रस्य वरुणस्य इति इन्द्रावरुणौ । [“देवतादन्धे च” (६।३।२६) इति आनङ्] । इन्द्रावरुणौ देवते अस्य इति अण्—ऐन्द्रावरुणम् ; दीर्घवर्णात् आकारात् उत्तरस्थितस्य वरुणपदस्य न वृद्धिः, एवं मैत्रावरुणम् । दीर्घात् परो वरुणशब्दो यत्र न भवति तत्र तु एवम्—अग्निस्य वरुणस्य इति अग्नीवरुणौ । “ईदग्न्नेः सोमवरुणयोः” (६।३।२७) । ततः अग्नीवरुणौ देवते अस्य इति अण् । “इदृद्धौ” (६।३।२८) इति सूत्रबलात् वृद्धिमिति उत्तरपदे परे सति “ईदग्न्नेः सोमवरुणयोः” रिति सूत्रस्य बाधस्तेन आग्निवारुणम् इति पदम् । अत्र ईदग्न्नेः सोमवरुणयोरिति सूत्रस्य बाधितत्वात् अग्ने रित्वमेव । तेन वरुणपदस्य दीर्घस्वरपरत्वाभावात् आदिस्वरवृद्धिनिषेधो न प्रवर्तते । स्त्रियां—आग्निवारुणौम् अनङ्गाह्वीम् आलभेत ॥
अथ प्रासङ्गिकं समाप्य प्रकृतमारभते—

“महाराजप्रोष्टपदाट् ठञ्” (४।२।३५) इति सूत्रस्य वार्तिकद्वयं पठति—

दौ—। “तदस्मिन् वर्त्तत इति नवयज्ञादिभ्य उपसंख्यानम्” (वा २७०६) । नावयज्ञिकः कालः । पाकयज्ञिकः । “पूर्णमासादण् वक्तव्यः” (वा २७०७) । पूर्णो मासोऽस्यां वर्त्तत इति पौर्णमासी तिथिः ।

Words like नवयज्ञ, पाकयज्ञ etc., take the suffix ठञ् after them to imply the time or place in which they are performed. Thus the word नावयज्ञिकः denotes the time in which the sacrifice नवयज्ञ takes place, similarly we have पाकयज्ञिकः । The suffix अण् is attached to पूर्णमास to denote the time which

comprises it. Thus the word पौर्णमासी implies the तिथि (i.e the lunar day), in which there is पूर्णमास (i. e the completion of the lunar month).

मित— ! तदस्मिन् वर्त्तते इति एतस्मिन्नर्थे प्रथमान्तेभ्यः नवयज्ञादिभ्यः ठञ् प्रत्ययो भवति । वार्त्तिकस्य अर्थस्तु अयम्—“तदस्मिन् वर्त्तते इत्यर्थे प्रथमान्तेभ्यः नवयज्ञादिभ्यः ठञः “उपसंख्यानम्” गणनम् कार्यम् इति शेषः । नवः नूतनः यज्ञः इति नवयज्ञः । “नवयज्ञः नूतनधान्यविषयको यज्ञः आग्रहायणाख्यः, सः यस्मिन् काले वर्त्तते सः नावयज्ञिकः आग्रहायणकालः इति यावत्”—इति वालमनोरमा । एवं पाकयज्ञः उपासनाग्निसाध्यः पार्वणस्थालीपाकादिः, स यस्मिन् काले वर्त्तते स पाकयज्ञिकः । अस्मिन् वर्त्तते इत्येतस्मिन्नर्थे पूर्णमासशब्दात् प्रथमान्तात् अण् प्रत्ययो भवति । “मासः चन्द्रमा । पूर्णमासौ मासस्तु इति पूर्णमासः पूर्णचन्द्रः, स यस्यां तिथौ वर्त्तते सा पौर्णमासी तिथिरित्यर्थः । अण्प्रत्यये सति “टिङ् ढाणञ्—(४।१।१५)” इति स्त्रियां ङीप् । “यद्यपि पूर्णमासः चन्द्रः=पूर्णमासः । तस्येदमित्यर्थे “तसेदम्” इत्यणि पौर्णमासीति सिद्धम्, तथापि ईदृश एवार्थे अयं साधुरिति भावः”—वाल्मनोरमा ।

१२४२ । पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः ॥ ४।२।२६ ॥

दी— । एते निपात्यन्ते । “पितुर्भर्तरिव्यत्” (वा २७०८) । पितुर्भाता पितृव्यः । “मातुर्दुलच्” (२७०८) । मातुर्भाता मातुलः । “मातापितृभ्याम् पितरि डामहच्” (वा २७०८) । मातुः पिता मातामहः । पितुः पिता पितामहः । “मातरि षिच्” (वा २७१०) । मातामही । पितामही । “अवेदुर्गधे सोढदूसमरीसचो वक्तव्याः” (वा २७१२) । सकारपाठ-सामर्थ्याद् न षः । अविषोढम् । अविदूसम् । अविमरीसम् । “तिलान्निष्फलात् पिञ्जपेजौ” (वा २७१३) । तिलपिञ्जः ।

तिलपेजः । वन्ध्यस्तिलः इत्यर्थः । “पिञ्जम्बुन्दसि डिञ्च”
(वा २७१४)—तिल् पिञ्जः ।

Four words, viz पिढव्य, मातुल, मातामह and पितामह are irregularly formed. But Katyayana in his varttika has derived them in the following ways :—

(I) The suffix व्यत् is attached to पिढ, to denote his bother and we have the word पिढव्य ।

(II) The suffix डुलच् is attached to माढ to denote her brother and we have consequently the form मातुल ।

(III) The suffix डामहच् is attached to both पिढ and माढ to denote their fathers and we have at once the words पितामह and मातामह ।

(IV) The same suffix, is attached to माढ and पिढ to imply their mother and in this case, the suffix is said to be a षित् one, whereby ई (डीष्) is attached to them in the feminine. In this way पितामही and मातामही are formed.

(V) The suffixes सोढ, दूस् and मरीसच् are attached to अवि to denote her milk. Thus we have अविस्सोढ, अविदूस् and अविमरीस । The स of सोढ is dictated to be a dental one in the body of the said suffix, and consequently it is not turned into a cerebral one.

(VI) The suffixes पिञ्ज and पेज are attached to तिल् to denote a sterile sesamum (plant) and we have the forms तिल्पिञ्ज and तिल्पेज ।

(VII) In the vedic literature the suffix पिञ्ज is counted as

डित् and consequently the अकार of तिललides, giving rise to the form तिल्पिञ्जः ।

मित— । पितृव्यशब्दः मातुलशब्दः मातामहशब्दः पितामहशब्दश्च निपातनेन सिद्धान्ति । वार्तिककारास्तु एवं मन्यन्ते—“पितृशब्दात् तस्यमातरि अभिधीयमाने ‘व्यत्’ प्रत्ययो भवति—पितृव्यः । मातृशब्दात् तज्जातरि गम्यमाने डुलच् प्रत्ययो भवति—मातुलः । पितृशब्दात् तथा मातृशब्दाच्च तयोः पितरि बोधयमाने डामहच् प्रत्ययो भवति—पितामहः । मातामहः । “मातरि पिञ्च”—पितृशब्दात् तथा मातृशब्दाच्च तयोः मातरि गम्यमाने डामहच् प्रत्ययो भवति । स च प्रत्ययः पिङ्गत् भवति ; तेन षित्वात् स्त्रियाम् ङीष् [“षिदुगौरादिभ्यश्च” इति]—पितामही । मातामही । “अवेः—इति । अवि शब्दात् दुग्धे गम्यमाने सोढ्, दूस्, मरीसच् एते प्रत्यया भवन्ति । अविसोढम्, अविदूस्, अविमरीसम् । अविदुग्धमित्यर्थः । अविः स्त्रीजातीयो मेषः ।

ननु अविसोढम् इति पदस्य सकारस्य कथं न षत्वं भवति—तस्य “सोढ” इति प्रत्ययस्य अवयवत्वादिति चेत् ?—उच्यते । सूत्रे यतः “षोढ” इति निर्द्देशम् अदत्त्वा “सोढ” इति निर्द्देशः प्रदत्तः, अतः प्रत्यये “सकार-पाठसामर्थ्यात्” सकारिणैव प्रत्ययस्य निर्द्देशात्, सत्वस्य न षत्वापत्तिः । तिलादिति—तिलशब्दात् पिञ्ज पेज इति प्रत्ययो भवतः, फलशून्यः औषधिविशेषश्चेत् गम्यते । तिलपिञ्जः, तिलपेजः—फलशून्यः तिलसञ्ज्ञकः औषधिविशेषः । एवं—“कृन्दसि” वैदिके साहित्ये अयं पिञ्जप्रत्ययः डिङ्गत् भवति, ङित्वात् च टेलोपः—तेन “तिल” इत्यस्य अकारलोपः । तिल्पिञ्जः ।

१२४३ । तस्य समूहः ॥ ४।२।३७ ।

दो— । काकाणाम् समूहः—काकम् । वाकम् ।

Suffixes like अण् are attached to words to imply a collective group of persons or beings or things. Thus suffix अण् is attached to the word काक (a crow), giving rise to the form काकम्—which means a group of crows.

मित—। “तस्य” इति षष्ठ्यान्तात् “समूहः” इति एतस्मिन्नर्थे यथाविहितम् प्राक् दीव्यतीया अणादयः प्रत्यया भवन्ति । काकानां समूहः इति अण् काकम् । वकानाम् समूहः इति अण् वाकम् । समूहप्रत्ययान्तानां पदानाम् साधारणतः व्यवहारतश्च स्तौवत्वम् ।

समूहवाचक—प्रत्ययानाम् अधिकारः “इनिवकट्यचश्च” (४।२।५१) इति सूत्रं यावत् वर्तते । सूत्रकाराय पश्चात् वक्ष्यन्ति (१) अचिन्तात् (अचेतनवस्तुवाचकशब्दात्) ठक् भवति, (२) यच्छब्दस्य आदिवर्णः अनुदात्तः तस्मात् अज् भवति (३) गोवात् (गोववाचकात् शब्दात्) वुज् भवति, (४) तथा कैभाश्चित् शब्देभ्यः केचित् विशिष्टाः प्रत्यया भवन्ति—यथा “केदाराद्यच्च” (४।२।४०) इति केदारशब्दात् यज् प्रत्ययो भवति—एवमादयः । अतोऽस्मिन् सूत्रं येषाम् अण् विहितः, ते पूर्वोक्तेभ्यः अन्ये इति विज्ञेयः । तथाहि यः शब्दः चेतनवस्तुवाचकः, अपिच यस्य आदिवर्णः उदात्तस्तथा यश्च गोववाचकाद् अन्यः, यस्य च तद्धितप्रकरणे समूहाद्यर्थे विशिष्य कश्चित् प्रत्ययो ज्ञोक्तः तस्मादेव शब्दात् अण् भवति । इत्यभूतमेव उदाहरणम् अस्मिन् सूत्रे उल्लिखितम् ।

काकशब्दस्तु, चेतनवस्तुवाचकः, अस्य आदिवर्ण उदात्तः, नहि अयं गोववाचको न वा अस्योत्तरं विशिष्य कश्चित् प्रत्ययः समूहवाचक—प्रत्ययाधिकारं कथितस्तस्मात् एतस्मात् काकशब्दात् समूहार्थे अण् भवति । [गुणादिभ्यो ग्रामच् प्रत्ययश्च वक्तव्यः इति क्वचित् दृष्टं तदपि इह स्मर्त्तव्यम् । गुणानां समूहः गुणग्रामः । करणानां समूहः इति करणग्रामः । गुणादयस्तु—गुण करण, तत्त्व, शब्द, इन्द्रिय । आकृतिगणोऽयम् ।]

१२४४ । भिक्षादिभ्योऽण् ॥ ४।२।३८ ॥

दी—। भिक्षाणां समूहो भैक्षम् । गर्भिणीनां समूहो गर्भिणम् । इह ‘भस्याढे—’ इति पुं वद्भावे कृते ॥

The suffix अण् is taken by भिक्षा and a few other words (i.e., भिक्षादिशब्द) to denote a collective group. Thus to denote भिक्षाणां समूहः we have भैक्षम् ।

मित—। तस्य समूह इति एतस्मिन्नर्थे भिच्चाशब्दात् तथा अपरेभ्यः कैभ्यः शब्दभ्याश्च अण् प्रत्ययो भवति । भिच्चाणाम् समूह इति भैक्षम् । भिच्चादि यथा— भिच्चा, गर्भिणी, क्षेत्, करीष, अङ्गार, चर्मिन्, धर्मिन्, सहस्र, युवति, पदाति, पङ्क्ति, अधर्वन्, दक्षिणा, भरत, विषय, श्रोत्र ; वृच्चादिभ्यः खण्डः—इत्यपि अत्र कचिद्दृश्यते ।

“अचित्त हस्तिघेनोष्ठक” (४।३।४७) इति वक्ष्यमाणसूत्रेण ठक् प्रत्यये प्राप्ते सति तस्य ठकः अपवादोऽयम् अण् इति अनेन सूत्रेण ज्ञापितम् । गर्भिणम् इति—गर्भ शब्दात् भत्वर्थीये इन् प्रत्यये कृते सति गर्भिन् इति शब्दः । स्त्रियामौप् गर्भिणी । गर्भिणीनां समूहः इति अण् प्रत्यय-स्त्वेन गर्भिणम् । येषाम् आदिवर्णानुदात्तस्तेषाम् अञ् भवति इति पश्चात् “अनुदात्तादेरञ्” (४।२।४४) इति सूत्रे वक्ष्यति । गर्भिणी-शब्दोऽपि अनुदात्तादिस्तस्मादेतस्मात् अञ् भवतु इति अञ् प्रत्यये प्रसक्ते तस्य अपवादोऽण् प्रत्ययोऽस्मिन् सूत्रे विहितः ।

ननु अञ् प्रत्ययं वर्ज्यं यित्वा अण् प्रत्ययविधानस्य किं फलमिति चेदुच्यते— अण् प्रत्यये कृते प्रत्ययान्त्य—पदस्य अनुदात्तत्वं भवति (अन्तिमवर्णः उदात्तो भवतीत्यर्थः), अञ् प्रत्यये तु विहिते प्रत्ययान्तपदस्य आद्युदात्तत्वम् (आदि वर्ण उदात्तो भवतीत्यर्थः) इति स्वरं विशेषोऽस्ति तद्विशेषज्ञापनार्थमेव अत्र गर्भिणीशब्दस्य ग्रहणम् ।

इहगर्भिणी शब्दे —“भस्राढे—” इति पु'वङ्गावे कृते सति—

गर्भिणी शब्दात् अण् प्रत्यये कृते सति “भस्राढे तद्धिते” इति पु'वङ्गावः । ततः ङीप् प्रत्ययस्य निवृत्तौ गर्भिन् अ (अण्) इति स्थितम् । ततः “नस्तद्धिते” (६।४।१४४) इति टि-लोपे प्राप्ते सति आह—

१२४५ । इनण्यनपत्ये ॥ ६।४।१६४ ॥

दी—। अनपत्यार्थे अणि परे इन् प्रकृत्या स्यात् । तेन “न—स्तद्धिते” (सूत्र ६७८) इति टिलोपो न । युवतीनां समूहो यौवनम् । शत्रन्तादनुदात्तादेरञि यौवतम् ।

A word ending in (the suffix) इन् suffers no change, provided that the suffix अण् be attached to it in any sense other than अपत्यार्थं (i. e. the son or descendants of the person, denoted by the word ending in इन्). [Thus in the aforesaid case the elision of टि—sanctioned by “नस्तद्धिते” (६।४।१४४) is barred by this rule and we have गमिन् + अण् intact. Then the first vowel is lengthened and we have the form गार्भिणम्]। In the similar way we have यौवनम् with अण् meaning युवतीनाम् समूहः a bevy of युवति or youthful ladies. Again the word युवती may be said to be the feminine form of युवत्—a word derived from the root यु of the अदादि class, with the suffix शतृ, and consequently to denote युवतीनां समूहः we may have यौवतम् with अञ्—this word युवती undergoing पुं वद्भाव by the varttika “भम्यादे तद्धिते” and with the necessary lengthening of the first vowel.

मित—। इन् अणि अनपत्ये इति छेदः। “प्रकृत्यै काच्” (६।४।१६३) इति सूत्रात् “प्रकृतिवद्भव”तीति अनुवर्त्तते। अपत्यात् अपत्यप्रत्ययात् अन्यत् इति ‘अनपत्यम्’। तस्मिन् इति “अनपत्ये”। अपत्यार्थं वर्ज्यं यित्वा अन्यस्मिन्नर्थे प्रयुक्ते अण् प्रत्यये परे सति, “इन्” इन् प्रत्ययान्तः शब्दः “प्रकृत्या” प्रकृतिवद् भवति, न कदापि विकृतिं भजते। यदि केनचिदपि सूत्रेण इन्प्रत्ययान्त-शब्दस्य काचित् विकृतिः (परिवर्त्तनम्) उपदिष्टा, सा विकृतिः अपत्यार्थात् अन्यस्मिन्नर्थे विहिते अणि परे न भवतीति इति सरलार्थः। तथाहि पूर्वसूत्रव्याख्यायाम्—गर्भिणीनां समूह इत्यर्थे अण् प्रत्यये विहिते, “भस्यादे तद्धिते” इति कृते च पुं वद्भावे, गर्भिन् + अण् इति स्थिते सति “नस्तद्धिते” (६।४।१४४) इति टिलोपे प्रसक्ते विदधाति—अपत्यार्थात् अन्यः समूहार्थस्त्वस्मिन्नर्थे विहिते अण् प्रत्यये परे सति इन् प्रत्ययान्तस्य गर्भिन् शब्दस्य “नस्तद्धिते” (६।४।१४४) इति सूत्रेण प्रसक्ता टिलोपरूपा विकृतिर्न स्यात्। तेन गर्भिन् इति शब्दस्य आदिस्वरवृद्धौ गार्भिणम् इति रूपम्। एवं युवतीनां समूहः इति

युवतिशब्दात् अण् । “भस्याढे तद्धिते” इति पुं वज्जावस्त्वेन युवतिस्थाने युवन् इति प्राप्तम् । ततः युवन् + अण् इति स्थिते मति अपत्यार्थात् अन्यस्मिन् समूहार्थं विहिते अण् प्रत्यये परे “नस्तद्धिते” (६।४।१४४) इति सूत्रेण प्राप्ता टिलोपरूपा विकृतिरनेन प्रतिषिद्धा । ततः आदिस्वरवृद्धौ यौवनमतिरूपम् । “कनिन्युवषितञि—” इति युधातोरौष्णादिकः कनिन् प्रत्ययः, तेन युवन् इति पदम् । ततः स्त्रियां “यूनस्तिः” इति सूत्रेण युवतिशब्दः प्राप्यते । स च अनुदात्तादिः । अतोऽस्मात् अज् प्रकृतः । फलतश्च युवतिशब्दे अनुदात्तादिलक्षणोज् प्राप्नोति । तद्वाधनार्थं मयं शब्दः भिन्नादिगणे पठितः इति । युवति + अण् इत्यत्र पूर्वं पुं वज्जावः पश्चात् प्रत्यय इति अधुना अनुदात्तादित्वाभावात् अणि एव प्राप्ते सति अत्र पाठानर्थक्यमपि भाषा-कैयटयोः स्पष्टम् । यौतीति अदादिगणौयधातोः शतृप्रत्यये कृते युवत् इति पदं स्त्रियां च युवतीति भवति । युवतीनां समूह इति अणि “भस्याढे तद्धिते” इति पुं वज्जावे सति अनुदात्तादित्वात् युवत् अज् इति स्थितम् । ततः आदिस्वरवृद्धौ यौवनमिति रूपम् ।

१२४६ । गोत्रोच्चोद्गोरभ्रराज-राजन्य-राजपुत्रवत्समनुष्या-
जाहुज् ॥ ४।२।३८ ॥

दी— । एभ्यः समूहे वुज् स्यात् । लौकिकमिह गोत्रम्,
तच्चापत्यमात्रम् ।

The suffix वुज् is attached to गोत्र, उच्चन्, उद्ग, उरभ्र, राजन्, राजन्य, राजपुत्र, वत्स, मनुष्य and अज in the sense of a collective group. By the word गोत्र present in this sutra, we are to understand its ordinary meaning, that is लौकिक गोत्र i. e. the lineage (all the offsprings comprising the sons, grandsons and so forth) and not the technical sense of the term as in the sutra “अपत्या पौत्रप्रभृति गोत्रम्” &c.

मित— । गोत्रवाचकशब्दात् तथा उच्चादिभ्यश्च “एतेषां समूहः” इति एत-
स्मिन्नर्थे वुज् प्रत्ययो भवति । अस्मिन् सूत्रे उल्लिखितेन गोत्रशब्देन लौकिकम्

एव गोवं काश्यपभारद्वाजादिरूपं ज्ञेयम् । तच्च गोवम् अपत्यमात्रं “प्रवराध्याये परिगणितं पुत्रपौत्रादिकृतत्वापत्तय” मिति वालमनोरमा । “अपत्यं पौत्रप्रवृत्ति गोवम्” (४।१।१६२) इति यत् पारिभाषिकं गोवं तत् तु इह न विवक्षितम् । “अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकमेव गोवं गृह्यते, न तु पारिभाषिकम् गोवमिष्यते” इति ‘स्त्रीपुंसाभ्याम्—’ (४।१।८७) इत्यादि स्वभाष्ये सिद्धान्तितत्वादितिभाव” इति वालमनोरमा ।

१२४७ । युवीरनाकौ ॥ ७।१।१ ॥

दी— । यु व एतयोरनुनासिकयोः क्रमात् ‘अन’ ‘अक’ एतावादेशौ स्तः । ग्लुचुकायनीनां समूहो ग्लौचुकायनकम् । औचकमित्यादि । ‘आपत्यस्य च’—(सू १०८२) इति यलोपे प्राप्ते “प्रकृत्याऽके राजन्यमनुष्ययुवानः” (वा ४२१४) । राजन्यकम् । मानुषकम् । “वृद्धार्चेति वक्तव्यम्” (वा २७१६) वाङ्कम् ।

The two particles यु and व forming parts of suffixes are changed into अन and अक respectively, provided that they are alleged to be nasals. Thus in the sense of a collective group of ग्लुचुकायनीs, we have ग्लौचुकायनकम् । A collective group of उचन्s is औचकम् । A collective group of राजन्यs is राजन्यकम् । Here though the elision of य after राजन्य was apprehended through the influence of the rule “आपत्यास्य च तद्धितेऽनाति” (६।१।१५१), yet it does not elide, being barred by the varttika “प्रकृत्या—राजन्यमनुष्ययुवानः” (वा ४२१४), meaning the words राजन्य, मनुष्य and युवन् suffer no change, when the suffix अक is attached to them. वृज् (समूहार्थे) is attached to the word वृद्ध too, and we have at once the form वाङ्कम् ।

मित—। यु वु इति प्रतायौ प्रतायांशौ वा ; यु इति प्रतायस्थाने अन इति आदेशो भवति, वु इति प्रतायस्य स्थाने च अक इति आदेशो भवति, यदि यु च च अनुनासिकौ भवतः ।

ग्लुचुक इति कश्चित् ऋषिः । “प्राचामवृद्धादिति” (४।१।१६०) फिन् तेन ग्लुचुकायन इति पदम् । तत “इतो मनुष्यजातः” (४।१।६५) इति स्त्रियाम् ङीष्, तेन ग्लुचुकायनी इति स्थितम् । तासां समूह इति समूहे वुज् । वुज् इत्यस्य जकारः इत्—वु स्थाने च अकादेशस्तेन ग्लुचुकायनी + अक इति स्थितिः । तत आदिस्वरं वृद्धिस्तेन ग्लौचुकायनी + अक इति स्थितम् । ततः “यस्येति च” (६।४।१४८) इति ईकार लोपः । तथा सति ग्लौचुकायनकम् इति सिद्धम् । एवम् उच्चाणाम् समूह इति उच्चन् + वुज् । अकादेशस्य वुजस्थाने । टिलोपः, आदिस्वरवृद्धिश्च ; तेन औचकम् इति सिद्धम् । एवम् उच्चाणां समूह इति औचकम् । उरभाणाम् समूहः औरभकम् । उरभः मेषः । राज्ञां समूहः राजकम् । राजपुत्राणाम् समूहः राजपुत्रकम् । वात्सानां समूहः वात्सकम् । अजानां समूहः आजकम् । राजन्यानां समूहः इति राजन्य शब्दस्य तथा मनुष्याणां समूहः इति मनुष्यशब्दस्य च अकप्रताये परे सति “आपतास्य च तद्धितेऽनाति” (६।४।१५२) इति अन्तिमस्य यकारस्य लोपः प्रसक्तः ; तं लोपम् वारयति “प्रकृतप्राङ्के राजन्यमनुष्ययुवानः” (या ४२१४) इति वार्तिकेण । अस्य अर्थस्तु—अके परे सति राजन्यशब्दो मनुष्यशब्दस्तथा युवनशब्दश्च प्रकृतप्रा भवन्ति न काश्चित् विकृतिम् आपद्यते इत्यर्थः । तेन यकारस्य लोपो न भवति । मानुष्यकम् । राजन्यकम् । एवं यूनो भावः इति युवन् शब्दात् मनोज्ञादित्वात् वुज् । प्रकृतिभावात् (अनेन वार्तिकेण कस्याश्चिदपि विकृतेरभावात्) “नस्तद्धिते” (६।४।१४४) इति टिलोपो न भवति । तेन यौवनकम् इति सिद्धम् । “वृद्धाच्चैति” इति—वृद्धशब्दाच्च वुज् भवतीति बोधः, तेन वृद्धानां समूह इति वार्द्धकम् । अत्र वृद्धशब्देन वृद्धशब्दस्वरूपम् एव ज्ञातव्यं न खलु “वृद्धिर्यस्याचानादिः” (१।१।७३) इति वृद्धसंज्ञकाः शब्दाः । भाष्ये वृद्धशब्दस्य खलु उदाहरणं प्रदत्तम् ।

ननु “अनुनासिकयोः” इति यदुक्तं तस्य किं प्रतादाहरणम् ? उच्यते—
जर्नायाः युस् इति जर्णायुः । ‘भुजिम्बडभ्याम् युक्तुप्रकौ’=भुजुः । मृताः ।

एवं 'यु' इत्यस्य अनुनासिकत्वं न प्रतिज्ञायते । उक्तं च प्राग्व—“प्रतिज्ञानु-
नासिक्याः पानिणीया” इति । अतश्च 'यु'-स्थाने 'अन' न स्यात् ।

१२४८ । कैदारादयञ् च ॥ ४।२।४० ॥

दी— । चाह यञ् । कैदार्यम्—कैदारकम् । “गणिकाया
यजिति वक्तव्यम्” (वा २७११) । गाणिक्यम् ।

The word कैदार takes the suffix यञ् as well as the suffix
बुञ् after it to denote a collective group of the same. यञ् gives
rise to the form कैदार्य whereas बुञ् accounts for कैदारक । The
word गणिका takes यञ् only in the same sense and we have the
form गाणिक्यम् ।

मित— । तस्य समूह इति एतस्मिन्नर्थे कैदारशब्दात् यञ्, चकारात् बुञ् च
भवतः । “अचित्तहस्तिघेनोष्ठक्” (४।२।४०) इति विहितस्य ठक्प्रत्ययस्य अपवादः ।
कैदाराणां समूह इति कैदार्यम्—अत्र यञ् । कैदारकम्—अत्रबुञ् । कैदारः
क्षेत्रस्य सीमानिर्देशकः सृत्तिकासूपविशेषः [आलि इति वङ्गभाषा] ।

गणिकाशब्दात् एतस्मिन्नर्थे यञ् भवति यञ्यहणात् बुञौ निवृत्तिः ।
गणिकानां समूहः गाणिक्यम् ।

१२४९ । ठज् कवचिनश्च ॥ ४।२।४१ ॥

दी— । चात् कैदारादपि । कवचिनां समूहः कावचिकम् ।
कैदारिकम् ।

The suffix ठज् is attached to कवचिन् as well as to कैदार in
the aforesaid sense.

मित— । तस्य समूह इति एतस्मिन् विषये कवचिन् इति शब्दात् ठज् प्रत्ययो
भवति, चकारात् कैदारादपि । ठज् इत्यस्य स्थाने इकादिशः । कवचिनां समूह
इति ठज् । इकादिशः । “नस्तद्धिते” (६।४।१४४) इति टिलोपः । आदिस्वर-

वृद्धिश्च । तेन कावचिकम् इति पदम् । एवं केदाराणां समूह इति ठञ्
कैदारिकम् ।

१२५० । ब्राह्मणमाणववाङ्वाद्यन् ॥ ४।२।४२ ॥

दी— । ब्राह्मण्यम् । मानव्यम् । वाङ्व्यम् । “पृष्ठादु-
पसंख्यानम्” (वा २७२०)—पृष्ठम् ।

The suffix यन् is attached to the words ब्राह्मण, माणव and
वाङ्व in the same sense. The suffix is the य and the न after
it signifies the accent. The word पृष्ठ also takes the same
suffix in the same sense. The word implies six kinds of
“stotras”—they are रथन्तर, वृहत्, वैरूप, वैराज, शाकर and रैवतक ।

मित— । ब्राह्मणशब्दात्, माणवशब्दात् तथा वाङ्वशब्दाच्च तस्य समूह इति
एतच्चिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । यकारः प्रत्ययः, नकारस्तु उदात्तादिस्वरभेदप्रदर्शनार्थः ।
ब्राह्मणानां समूह इति य (न्) = ब्राह्मण्यम् । माणवानां समूहः इति माणव्यम् ।
मनोरपत्यं पुमान् इति मनुशब्दात् अण् प्रत्यये सति मानव इति पदम् । अण् प्रत्यये
परि ‘मानव’ इत्यस्य नकारस्य कुत्रापि णत्वं स्यात् । “अपत्ये कुत्सने सूढे मनोरौत्-
सर्गिकः स्मृतः । नकारस्य च सूधन्त्यः तेन सिध्यति माणवः इति “मनोर्जातावज्युतौ
पुक्च” इति सूत्रे (४।१।१६१) भाष्यम्”—इति वालमनोरमा च । वाङ्वानां समूह
इति वाङ्व्यम् । पृष्ठादिति—पृष्ठशब्दाच्च य (न्) भवति । पृष्ठानां समूह इति
पृष्ठम् । कथं ‘पृष्ठाः षड्हः’ = षण्णाम् अङ्गाम् समाहारः इति षड्हः समाहारे द्विगु-
ससास । “राजाहःसखिभ्यष्टच्” (५।४।८१) इति टच् प्रत्यये परि टिलोपः । रथन्तर-
वृहद्वैरूप-वैराज-शाकररैवतकाख्यानि षट् पृष्ठाख्यसोवाणि । तदयुक्तानि अङ्गानि
लक्षणया पृष्ठानि, तेषां समूहः इति वालमनोरमा । भट्टोजिस्तु मनोरमायां ‘पृष्ठाः
षड्हः’ इति छान्दसमत्वर्थं लक्षणया साधयति ।

१२५१ । ग्रामजनवन्धुभ्यस्तल् ॥ ४।२।४३ ॥

दी— । ग्रामिता । जनता । वन्धुता । “गजसहायाभ्यां
चेति वक्तव्यम्” (वा २७२१) गजता । सहायता । ‘अङ्गः खः

क्रतौ' (वा २७२२—२७२३) । अहीनः । अहर्गणसाध्य-
सुत्याकः क्रतुरित्यर्थः । क्रतौ किम् ? आहः । इह खण्डिकादि-
त्वादञ् । “अह्णष्टखोरेव” (सू ७८८) इति नियमाद्विलोपो न ।
‘पश्वा णस् वक्तव्यः’ (वा २७२४) ।

The suffix तल् is attached to the words गाम, जन and वन्धु in the self-same sense and we have at once the forms गामता, जनता and वन्धुता । The words गज and सहाय also take the same suffix in the same sense and give rise to the words गजता and सहायता respectively.

The word अहन्—when meaning a sacrifice (यज्ञ), takes the suffix ख (ईन) after it to imply a collective group of the same. Thus the form अहीन is derived from अहन् denoting a particular kind of sacrifice (सौत्ययज्ञ), with the suffix ख (ईन) । But when the word does not imply a sacrifice, we have the suffix अञ् and not ख, attached to अहन्, giving rise to आहः । The elision of टि, as apprehended by the rule—नसङ्घिते (६।४।१४४) is here barred by the restriction in the rule “अह्णष्टखोरेव” (६।४।१४५) । The word पशु takes the suffix णस् and not अण after it.

मित— । गामशब्दात् जनशब्दात् वन्धु शब्दात् च तल्प्रत्ययो भवति । तल्-
प्रत्ययान्तानां स्त्रीलिङ्गत्वं स्यात् । तथाहि—“तलन् स्त्रियाम्” इति लिङ्गानुशासन-
सूत्रम् । गामाणां समूह इति गामता । जनानां समूह इति जनता । वन्धूनां
समूह इति वन्धुता । गजशब्दात् सहायशब्दाच्च तल् भवति । गजानां समूह इति
गजता, सहायानां समूह इति सहायता । “अहः” इति—क्रतुशब्दवाचकात् अहन्
शब्दात् खप्रत्ययो भवति । ख स्थाने ईन इति आदेशः स्यात् । अहन् इत्यनेन

सौत्यानि अहानि वाच्यानि । तेषां समूह इति अहीनः । सौत्यं यज्ञविशेषः ।
 “अङ्गष्टखोरेव” (६।४।१४५) इति सूत्रेण टिलोपः । अङ्गां समूह अहीन इति यत्
 पदं तस्य कोऽर्थः ? कथयति—‘अहर्गणसाध्यमुल्याकः क्रतुः’ । अहर्गणैः दिवस-
 समूहैः साध्यः समापनीयः सुत्याकः इति संज्ञकः क्रतुः । दिवससमूहैः यः सुत्याकः
 क्रतुः समाप्यते, तस्यैव अन्यत् नाम अहः इति ज्ञेयम् । यदा अहन् शब्देन क्रतुं न
 उच्यते तदा तु अङ्गां (दिवसानां) समूह इति “खण्डिकादिभ्यश्च” (४।२।४५) इति सूत्रेण
 अञ् स्यात् तेन आङ्गः इति पदम् । “अङ्गष्टखोरेव” (६।४।१४५) इति सूत्रे टप्रत्यये
 खप्रत्यये च परे एव अहन् शब्दस्य टिलोपः स्यात्, न खलु अन्यस्मिन् प्रत्यये परे सति
 इति नियमकरणात् अञ् प्रत्यये परे अहन् इत्यस्यन टिलोपः । भस्मज्ञायाम्
 “अङ्गोपोनः” इति अनुभागस्य अकारलोपस्तत आङ्ग इति । पर्श इति । पशु-
 शब्दः उकारान्तः स्त्रीलिङ्गे वर्तते । एषः शब्दः पार्श्वगतास्थिवाची—पशु
 इति शब्दात् तस्य समूह इति एतस्मिन्नर्थे णस प्रत्ययो भवति । अयं णस् प्रत्ययः
 अणप्रत्ययस्य अपवादः । एवं पशु + णस् इति स्थिते आह—

१२५२ । सिति च ॥ १।४।१६ ॥

दी— । सिति परे पूर्व पदसंज्ञं स्यात् । अभत्वादोर्गुणो न ।
 पार्शूनां समूहः पार्श्वम् ।

A प्रकृति (i. e शब्द) must be termed a पद and not a भ, whenever any suffix of which स elides, is attached to it. Thus in the present case the प्रकृति पशु should be taken to be a पद and not a भ as the suffix णस्, of which स elides, stands after it. Thus पशु + णस् = पार्श्वम् ।

सित— । सकारः इत् यस्य सः ‘सित्’ । तस्मिन् इति—यस्य प्रत्ययस्य सकार इत् भवति तस्मिन् परे सति पूर्व पदस्य पदसंज्ञा भवति न तु “यचिभम्” (१।४।१८) इति सूत्रवलात् भस्मंज्ञा । ‘सुपतिङन्तं पदम्’ (१।४।१६) इति सूत्रात् पदम् इत्यशस्य अनुवृत्तिरस्मिन् सूत्रे वर्तते । प्रकृते च पशूनां समूह इति विग्रहे पशु णस् इति

स्थिते पश्य इति प्रकृतिः पद-संज्ञा न खलु भसंज्ञा—यतः सकारित् णस् प्रत्ययः अस्य परे विद्यते । ननु अत्र यत् भ-संज्ञा निषिद्धा पदसंज्ञा विदधाति तत् किं फलं दास्यति ? उच्यते—“अभत्वादोर्गुणः न” । ‘ओर्गुणः’ (६।४।४६) इति सूत्रे तद्धितप्रत्यये परे सति उवर्णान्तस्य भस्य गुणो विधीयते । अत्र पश्यशब्दस्य “अभत्वात्” भसंज्ञारहितत्वात् गुणः न भवति । ननु निषिद्धोर्गुणस्तर्हि “इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ऋस्वश्च” (६।१।१२७) इति सूत्रेण प्रकृतिभावः (सन्ध्याभावः) अस्तु इति चेत्—न । ‘सिति च’ (वा ३६८) इति वार्त्तिकवलेन स निषिद्धः । अस्य अर्थस्तु एवमेव—सकारित् प्रत्यये परे सति “इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ऋस्वश्च” इति सूत्रविहितं कार्यं न स्यात् । तथा सति पश्य अ (णस्) इत्येव स्थिते आदिस्वरवृद्धिस्तेन पश्य अ इति स्थितम् । ततः “इको यणचि” (६।१।७७) इति सन्धौ वादेशः । तेन पार्श्वम् इति पदं सिद्धम् ।

१२५३ । अनुदात्तादेरञ् ॥ ४।२।४४ ।

दी—। कापोपतम् । मायूरम् ।

The suffix अञ् is attached to words of which the first syllable is अनुदात्त, in the sense of a collective group of the persons or things, implied by the said words.

Thus in the sense of a collective groups of pigeons (कपोत) we have कापोतम् ।

मित—। यस्य शब्दस्य आदिवर्णोऽनुदात्तो भवति, तस्मात् शब्दात् “तस्य समूह” इति एतस्मिन् विषये अञ् प्रत्ययः स्यात् । कपोतानाम् समूह इति अञ् = कापोतम् । मयूराणां समूह इति अञ् = मायूरम् । एवं तित्तिराणाम् समूह तैत्तिरम् । “लघावन्ते द्वयोश्च वृद्धयो गुरुः” इति कपोत-मयूरशब्दौ सधरोदात्ताविति भाव इति वालमनोरमा ।

१२५४ । खण्डिकादिभ्यश्च ॥ ४।२।४५ ॥

दी—। अञ् स्यात् । खण्डिकानां समूहः खण्डिकम् ।

The suffix अञ् is attached to a few words, such as खण्डिका [though their first syllable is उदात्त and though some of them are inanimate objects and consequently fall under the rule “अचित्तहस्तिघेनोष्टक्” (४।२।४७)] in the sense of a collective group.

मित— । तस्य समूह इत्यर्थे, खण्डिका शब्दात् तथा आदिशब्देन वड्वा-क्षुद्रक शुक-भिक्षुको-लूक-श्र-युगाहन् वरत-हलवन् शब्देभ्यश्च अञ् प्रत्ययो भवेत् । एषाम् आदिवर्णा न अनुदात्तास्तेन “अनुदात्तादेरञ्” इति सूत्रस्य विषयाः एते न भवन्ति । अतएव एतत् पृथक् सूचकरणं । एषु शब्देषु ये खलु अचित्तं वस्तु द्योतयन्ति तेऽपि “अचित्तहस्तिघेनोष्टक्” इति ठक् प्रत्ययं वर्जयित्वा एतत्सूत्र-विहितम् अञ् प्रत्ययमेव ग्रहीष्यन्ति । खण्डिकानां समूह इति खाण्डिकम् । वड्वानां समूह इति वाडवम् । क्षुद्रक-मालवशब्दात् च सेना-संज्ञायाम् अञ् भवति । क्षुद्रकमालवानां सेनानां समूहः क्षौद्रकमालवी सेना । अन्यत्र तु क्षौद्रकमालवकम् । क्षुद्रकाश्च मालवकाश्च इति क्षत्रियद्वन्द्वे क्षुद्रक-मालव इति पदं तस्मादेव अञ् ।

१२५५ । चरणेभ्यो धर्मवत् ॥ ४।२।४६ ॥

दौ— । काठकम् । छान्दोग्यम् ।

Words, expressive of different sections of the vedic literature, take the same suffixes after them as are taken by words to denote some particular feature (धर्म)। Thus the word कठ stands for a particular section of the vedic literature and in the sense of a collective group of kathas, the suffix अञ् is taken by it, giving rise to the word काठकम् । In the similar way the word छान्दोग्य takes the suffix अञ् and we have at once the word छान्दोग्यम् ।

मित—। चरणाः वेदानां शाखाः कठकलापादयः। षष्ठान्तभाः चरणशब्दभाः तस्य समूह इति एतस्मिन्नर्थे “धर्मवत्” प्रत्यया भवन्ति। “धर्मवत् प्रत्यया” इत्यस्य कोऽर्थः? “गोवचरणाद्बुज्” (४।३।१२६) इत्यारम्भ धर्मे अर्थे याभाः प्रकृतिभाः ये प्रत्ययाः बन्त्यन्ते, ते प्रत्ययास्ताभाः प्रकृतिभाः समूहे अर्थेपि सुरिति।

ननु “धर्मवत्” इति वत्प्रत्ययेन किं द्योत्यते? वतिः सर्व्वसादृशार्थः इति काशिका। धर्मे अर्थे यादृशः प्रत्यया भवन्ति अव्यतिरिक्तेष्वैव तादृशः समूहार्थे सुरिति।

अयमेव फलितार्थः—धर्मे-अर्थे ये प्रत्ययाः याभाः प्रकृतिभाः भवन्ति त एव ताभाः समूहार्थे अपि सुरिति। चरणशब्देन शाखाध्वेतारः एव याच्याः इति बालमनोरमाकृतं मन्यते।

कठानाम् धर्म इति “गोवचरणाद्बुज्” (४।३।१२६) = काठकम्। एवं कठानाम् समूह इति अनेन बुज् काठकम्। कलापानां धर्मः इति बुज् कालापकम्। कलापानां समूह इति बुज् कालापकम्।

कठाः वेदशाखाविशेषाः इति काशिका। कठाः कठाख्यवेदशाखाध्यायिन इति बालमनोरमा।

एवं छन्दोगानां धर्म इति “छन्दोगौक्थिक याज्ञिक-वह्वच-नटात् ज्ञः” (४।३।१२६) इति अप्रत्ययः, तेन छान्दोग्यम्। एवं छन्दोगानां समूह इति छान्दोग्यम्। एवम् औक्थिक्यम्, आयर्वणम्। छन्दोगाः सामवेदशाखाविशेषाः।

१२५६। अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् ॥ ४।२।४७ ॥

दी—। साक्त कम्। हास्तिकम्। धैनुकम्।

Words, expressive of inanimate objects as well as the two words हस्तिन् and धेनु take the suffix ठक् to denote a collective group.

मित—। अचित्ताः अप्राणिनः। अप्राणिवाचिभ्यस्तथा हस्तिशब्दात् धेनु-शब्दाच्च तस्य समूह इति तस्मिन् अर्थे ठक्प्रत्ययः स्यात्। अयम् अण् प्रत्ययस्य

तथा अञ् प्रत्ययस्य चापवादः । सक्तूनाम् समूहः इति ठक् । “इसुसक्तान्तात्कः” (७।५।५१) इति ठकः परत्वान् ठस्य कः । एवम् अपूपानां समूह आपूपिकम् । शाश्वलिकम् ।

हस्तिनां समूह इति ठक् । ठक् स्थाने इकादेशः । “नस्तद्धिते” (६।४।१४४) इति टिलोपः । आदिस्वरहस्तिश्च । तेन हास्तिकम् इति पदम् । धेनूनाम् समूह इति ठक् । ठकः परत्वान् ठस्य कः । आदिस्वरहस्तिस्तेन धेनुकमिति पदम् ।

१२५७ । केशाश्वाभ्याम् यञ्क्तावन्यतरस्याम् ॥ ४।२।४६ ॥

दी— । पत्ते ठगणौ । कैश्यम्—कैशिकम् । अश्वीयम्—

आश्वम् ।

The words केश and अश्व optionally take the suffix यञ् and क् respectively in the aforesaid sense. Besides these the suffix ठक् is attached to केश by the previous rule and अण् to अश्व ।

नित— । केशशब्दात् तथा अश्वशब्दात् च यथासंख्यं यञ् प्रत्ययः कप्रत्ययश्च विकल्पेन भवतः, तस्य समूह इति एतद्विन्निवार्थः । केशशब्दात् यञ्, अश्वशब्दात् च क् इति बोधम् । केशानां समूह इति यञ् कैश्यम् । पत्ते अचित्तत्वात् “अचित्त हस्तिधेनोष्ठक्” (४।२।४७) इति ठक् कैशिकम्, एवम् अश्वानाम् समूह इति क् प्रत्ययः = अश्वीयम् । पत्ते “तस्य समूह” (४।२।३७) इति अण् आश्वम् । “अन्यतरस्याम्” इति विकल्पार्थद्योतकः इति प्रागुक्तम् ।

१२५८ । पाशादिभ्यो यः ॥ ४।२।४८ ॥

दी— । पाश्या । ह्यश्या । धूम्या । वन्या । वाल्या ।

Words, such as पाश and others take the suffix य after them to imply a collective group. A collective group of पाश is पाश्या । The feminine form is used—as required by idiom and usage.

मित—। पाशादिभ्यः यप्रत्ययः स्यात् तेषाम् समूह इति एतस्मिन् अर्थे पाशानां समूह इति पाश्या । “स्त्रीलं लोकात्” इति बालमनोरमा, स्त्रियामाप् भवति—एतेषां स्त्रीलिङ्गे एव साङ्गित्य प्रयोगदर्शनात् । पाशादिर्ध्या—पाश, दण्ड, धुम्, वन, वात, अङ्गार, पोत, बालक, पिटक शकट, पिटाक, हल, नट । एवं दण्डानाम् समूहः दण्ड्या इत्यादयः ।

१२५८ । खलगोरध्यात् ॥ ४।२५० ॥

दी—। खल्या । गव्या । रध्या ।

The words खल, गो and रध take the suffix (य) in the aforesaid sense. Thus we have खल्या in the sense of खलानां समूहः ।

मित—। खलशब्दात् गोशब्दात् रधशब्दात् च तस्य समूह इति तस्मिन् अर्थे य-प्रत्ययः स्यात् । खलानां समूहः खल्या । गवां समूह गव्या । रधानां समूह रध्या । अस्य सूत्रस्य पूर्वसूत्रे एव अन्तर्भावः युक्तः, तर्हि कथं पृथक् सूत्रकरणम् ? उच्यते—अस्य सूत्रस्य परसूत्रे (इनिवक्तव्य इति सूत्रे) अनुवृत्तिरस्ति इति द्योतनार्थमेव पृथक्सूत्रकरणं ।

१२६० । इनिवक्तव्यचञ्च ॥ ४।२।५१ ॥

दी—। खलादिभ्यः क्रमात् सुप्रः । खलिनी । गोत्रा । रथकव्या । “खलादिभ्य इनिवक्तव्यः” (वा २०३५)—डाकिनी । कुटुम्बिनी । आकृतिगणोऽयम् ।

The suffixes इनि, व and कटाच् are attached to खल, गो and रध respectively in the sense of a collective group. Thus we have the forms खलिनी in the sense of a group of knaves, गोत्रा to denote a herd of cattle and रथकटा— a number of cars.

Katyayana sanctions the attachment of इनि to खल and others falling under the category of खलादि । They are डाक, कुण्डल, कुटुम्ब and the like, and the words डाकिनी, कुण्डलिनी and कुटुम्बिनी, etc are formed.

मित— । खलशब्दात् इनि, गोशब्दात् व, तथा रथशब्दात् च कटाच् प्रत्ययो भवति, तस्य समूह इति एतस्मिन् अर्थे बोधमाने सति । खलानां समूह इति खल-शब्दात् इनिप्रत्ययः खलिनी । स्त्रियामीप् । “स्त्रीत्वं लोकात्” इति बालमनोरमा । लोकात् लौकिकसाहित्यप्रयोगदर्शनात् इति भावः । इनिप्रत्यये नकारात् पर इकार उच्चारणार्थः । गवां समूह इति तत्प्रत्ययः = गोवा । स्त्रियाम् टाप् । स्त्रीत्वतु—साहित्ये तथा प्रयुक्तत्वात् । एवं रथानां समूह इति कटाच् रथकटा । स्त्रियाम् टाप् । स्त्रीत्वं च लोकात् । “खलादिभ्यः” इति वार्तिककारमते खल-प्रभृतिभ्यः शब्देभ्यः इनि-प्रतायः भवति । तेन डाकानां समूहः डाकिनी, कुटुम्बानां समूहः कुटुम्बिनी, कुण्डलानां समूहः कुण्डलिनी इत्यादयः सिद्धान्ति । अथ खलादि-राकृतिगणः ।

इदमपि व्याकरणान्तरम् अतः स्मर्त्तव्यम्—

(१) कमलादिभ्यः तस्य समूह इति एतच्चिन्नर्थे खण्डच् प्रत्ययो भवति । कमलानां समूह इति कमलखण्डम् । एवम् अभोजखण्डम् । कमलादिव्या—कमल, अभोज, पद्मिनी, कुसुम, सरोज, पद्म, नलिनी, कैरविणी, कमलादिराकृतिगणः । खण्डच् प्रत्ययो इत्यथ षण्डच् प्रत्ययोपि पाठोद्दिश्यते ।

(२) नरकरितुरङ्गानां क्तन्वच् प्रत्ययो भवति पूर्वोक्ते एव अर्थे । नराणां समूह इति नरक्तन्वः । एवं करिक्तन्वः । तुरङ्गक्तन्वः ।

(३) पूर्वादिभ्यः काण्डप्रत्ययो भवति प्रागुक्ते एव अर्थे । पूर्वकाण्डम् । एवं वृषकाण्डम्, कर्मकाण्डम् ।

१२६१ । विषयो देशे ॥ ४।२।५२ ॥

दौ— । षष्ठ्यन्तादणादयः सुप्रत्ययन्त-परिशीलितेऽर्थे स

चेद्देशः । शिवीनां विषयो देशः शैवः । देशे किम् ? देवदत्तस्य विषयोऽनुवाकः ।

Words ending in the sixth case-ending, take the suffixes अण् and the like to imply a country, highly familiar due to permanent residence; thus to imply the country, where the शिवि permanently put up at, the suffix अण् is attached to शिवि and the word शैवः is at once formed.

मित— । “तस्य समूह” इति तस्मात् “समूह” इत्यंशस्य निवृत्तिः । “तस्य” इत्यंशस्य तु अनुवृत्तिरस्ति । तेन “तस्य” इति षष्ठीप्रत्ययान्तात् “विषय” इति एतस्मिन्नर्थे दोष्यमाने यथाविहितम् अणादयः भवन्ति, विषयशब्देन अत्यन्तपरिशोक्तो योऽर्थः बोधाते, स चेत् देश एव नान्यः कथित् । विषयशब्दस्य विविधाः अर्थाः दृश्यन्ते । यथा—अनेन विषयोलब्धः—अत्र विषयशब्दः यामसमुदायात्मके जनपदे वर्तते । कर्णस्य विषयः शब्दः—अत्र विषयः इन्द्रियग्राह्यं वस्तुनि प्रवर्तते । मत्स्यस्य विषयो जलम्—अत्र अन्यत्र अतृती विषयशब्दः प्रयुक्तः । मत्स्यो जलादन्यत्र न वर्तते इति भावः । देवदत्तस्य विषयोऽनुवाकः—अत्र अत्यन्तपरिशोक्तिरर्थे विषय-शब्द-प्रयोगः । अत्यन्तपरिशोक्तः अत्यन्तपरिचितः इत्यर्थः । अत्यन्तपरिचितोऽर्थः विषयः । स चेत् विषयो देश एव भवति, तर्हि “तस्य विषय” इति एतस्मिन्नर्थे षष्ठ्यान्तात् यथाविहितम् अणादयः भवन्ति इति भावः । देशशब्देन यामसमुदायात्मक-जनपदो ज्ञेयः ।

शिवीनां विषयो देशः इति अण् शैवः (देशः) । देशे इति किम् ? देवदत्तस्य विषयोऽनुवाकः । अत्र देवदत्तस्य अत्यन्तपरिचितो विषयः अनुवाकः वेदांशः एकः । स तु न देशस्तेन अत्र प्रत्ययो न भवति ।

१२६२ । राजन्यादिभ्यो वुञ् ॥ ४।२।५३ ॥

दी— । राजन्यकः ।

The suffix वुञ् and not अण्, is attached to राजन्य and the like, to imply a country inhabited by them. Thus in the sense of “राजन्यानां विषयः”, we have राजन्यकः ।

मित—। “तस्य विषयो देशः” इत्यर्थे राजन्यादिशब्दभ्याः षष्ठान्तेभ्यः वृज् प्रत्ययो भवति । अयम् अण्प्रत्ययस्य अपवादः । राजन्यानां विषयोदेश इति राजन्यकः । एवं मालवानां विषयो देशः मालवकः । इत्यम् टैवनायकः । बैराटकः । तैगर्ताकः । राजन्यादिराकृतिगणः । तेषु राजन्य, वासव्य, देवयात । शालङ्कायन । अमृत । जालन्धरायण । आत्मकाम्य । अम्बरीषपुत्र । वसाति । वैल्वन । शैलूष । उटुम्बर । वैल्वल । आजुनायन । संप्रिय । दाक्षि । ऊर्णनाभ—इत्यादयो ज्ञेयाः ।

१२६३ । भौरिक्याद्येषुकार्य्यादिभ्यो विधल्भक्तली ॥

४।२।५४ ॥

दी—। भौरिकीणां विषयो देशः भौरिकिविधम् । भौलिकिविधम् । ऐषुकारिभक्तम् । सारसायनभक्तम् ।

In the aforesaid sense, the suffix विधल् is attached to भौरिकि and others, falling under the category of भौरिक्यादि, and the suffix भक्तल् is attached to ऐषुकारि and others falling under the head of ऐषुकारि । Thus the word भौरिकिविधम् implies the country, inhabited by the भौरिकि, and the word ऐषुकारिभक्तम् denotes the country of the ऐषुकारिs.

मित—। तस्य विषयो देश इति एतस्मिन् विषये षष्ठान्तेभ्यः भौरिक्यादिभ्यः विधल्प्रत्ययस्तथा ऐषुकार्य्यादिभ्यश्च भक्तल्प्रत्ययो भवतः । अणोऽपवादः । भौरिकीणां विषयो देशः भौरिकिविधम् । भौलिकीनाम् विषयो देशः भौलिकिविधम् । एवं ऐषुकारीणाम् विषयो देशः ऐषुकारिभक्तम् । सारसायनानां विषयो देशः सारसायनभक्तम् । इह लौकिकम् लौकिकसाहित्ये प्रयोगदर्शनात् ।

भौरिक्यादिर्यथा—भौरिकि । भौलिकि । चौपयत । चौटयत । काणैय । बाणिजक । बालिज । बालिकाज्य । सैकयत । चौकयत ।

ऐषुकार्यादिर्यथा—ऐषुकारि । सारसायन । चान्द्रायण । ब्राह्मणायण ।
ब्राह्मणायण । श्रीडायन । औलायन । खाण्डायन । सीबीर । दासमिति ।
दासमिवायण । शौद्रायण । दाचायण । गायण्डायण । तात्यायण । शौभायण ।
शेयाण्ड । शौण्डि । वैश्वमानव । वैश्वविनव । नड । तुण्डदेव । विश्वदेव । श्रापिण्डि ।

१२६४ । सोऽस्यादिरितिच्छन्दसः प्रगाथेषु ॥ ४।२।५५ ॥

दी— । अण् । पङ्क्तिरादिरस्येति पाङ्क्तः प्रगाथः ।

‘स्वार्थ उपसंख्यानम्’ (वा २७४४) । त्रिष्टुवेव त्रैष्टुभम् ॥

The suffix अण् is attached to a word, expressive of a particular metre, provided that the said metre heads some “Pragatha” (i. e. a couple of “Riks” giving rise to an additional one, by means of recitation). Thus the “Pragatha” which has the metre पङ्क्ति in the top, is said to be a पाङ्क्तः, and the suffix अण् being taken by पङ्क्ति ।

Moreover, words, expressive of metres, take suffixes like अण् without undergoing any change in their meaning. Thus the suffix अण् is attached to त्रिष्टुम्, a kind of vedic metre and the word त्रैष्टुभम् is at once formed. Both the words त्रिष्टुप् and त्रैष्टुभम्, are, of course, identical in meaning.

मित— “गाथशब्दः क्रियानिमित्तकः कचिदेव मन्त्रविशेषे वर्तते । यत्र ह्ये
कचो प्रयथनेन तिष्ठः क्रियन्ते स प्रगाथनात् प्रकर्षणानात् वा प्रगाथ इत्युच्यते” इति
काशिका । “कृगद्वयम् पादावृत्त्या कृक् तयं सम्पद्यते । स च संप्रगाथ इति छन्दोग-
सूत्रे बह्वृचसूत्रे च प्रसिद्धम्” इति वालमनीरमा ।

इत्यण्भूता प्रक्रिया श्रीश्रीसप्तशतीस्तवेऽपि दृश्यते । यथा—

“या देवी सर्वभूतेषु विष्णुमायेति श्रविदता,
नमस्तस्यै, नमस्तस्यै ; नमस्तस्यै नमो नमः ॥

अथ एकैव श्लोकः । तमेव विधा विभज्य मन्त्रवयं क्रियते । एवम् आस्वात' ऋग्द्वयं प्रगद्यनेन वा पादाद्वचा वा यव ऋक्द्वयं सम्पद्यते स प्रगाद्य इति संज्ञा भजते इति फलितार्थः ।

कन्दसः इति । अक्षरियत्ताविशेषः गायत्र्यादिच्छन्दः—इति वाल्मनोरमा । वेदेषु बाहुलीन सप्त कन्दांसि दृश्यन्ते—यथा गायत्री, उष्णिक, अनुष्टुप्, वृहती, पङ्क्ति, विष्टुप्, जगती ।

प्रगाथेषु प्रगाथ इत्याख्यातेषु ऋक्मन्त्रेषु अस्य प्रगाथस्य स आदिरिति एतस्मिन् अर्थे प्रथमान्तात् कन्दोविशेषवाचकात् अणादिप्रत्ययाः भवन्ति । प्रगाथेषु इति विषये समी । पङ्क्तिः कन्दोविशेषः । पङ्क्तिरादिरस्य प्रगाथस्य इति पाङ्क्तः प्रगाथः । एवं अनुष्टुप् आदिरस्य प्रगाथस्य इति आनुष्टुभः प्रगाथः । इत्थं जागतः प्रगाथः । ननु “आदि”रिति किम् ? अनुष्टुप् मध्यम् अस्य प्रगाथस्य इति न अणादि-प्रत्ययः । कन्दसः इति किम् ? “उदुत्य”शब्द आदिरस्य प्रगाथस्य इति न प्रत्ययः । तथाहि सन्ध्यामन्त्रे “उदुत्यं जातवेदसं देवम् वहन्ति केतवः” इत्यादि । प्रगाथेषु इति किम् ? पङ्क्तिरादिरस्य अनुवाकस्य इति प्रत्ययाभावः ।

“स्वार्थ”—इति । कन्दोविशेषवाचिभ्यः स्वार्थे एव अणादिप्रत्ययाः जायन्ते । विष्टुप् एव इति अण् वैष्टुभम् । अथ श्लौवत्वम् लौकिकसाहित्ये प्रयोगदर्शनात् । “स्वार्थे” इति पदस्य—“अर्थान्तरम् अनुत्पाद्य” इतिवार्थः ।

१२६५ । संग्रामे प्रयोजनयोद्बुभ्यः ॥ ४१२।५६ ॥

दी— । “सोऽस्य” इत्यनुवर्तते । सुभद्रा प्रयोजनमस्य संग्रामस्य इति सौभद्रः । भरता योद्धारोऽस्य संग्रामस्य भारतः ।

The suffix अण् and the like are attached to words, which denote the root or the warriors of a battle, provided that by the words, thus formed, the battle itself is implied.

Thus a battle of which सुभद्रा constitutes the root cause may be called a सौमद्र battle, the suffix अण् being attached to सुभद्रा: etc।

मित—। तदस्य संशामस्य प्रयोजनम्, तथा तेऽस्य संशामस्य योद्धार इति एतस्मिन् विषये संशाम—प्रयोजनवाचिशब्दभ्यस्तथा संशामयोद्धृवाचिशब्दभ्याम् प्रथमान्तभ्याः अणादयः प्रत्ययाः भवन्ति, संशामे अभिषेये सति।

तथाहि सुभद्रा प्रयोजनम् अस्य संशामस्य इति अण्—सौमद्रः संशामः। इत्यं गौरिमितः संशामः।

अपिच भरता योद्धारोऽस्य संशामस्य इति भारतः संशामः। अहिमाला योद्धारः अस्य संशामस्य इति आहिमालः संशामः। एवं स्यान्दनादः संशामः। संशामे इति किम्? सुभद्रा प्रयोजनम् अस्य दानस्य अतः संशामाभावात् न प्रत्ययः। “प्रयोजनयोद्धृभ्याः” इति किम्? सुभद्रा प्रेचिका अस्य संशामस्य अतः प्रयोजनाभावात् योद्धृभावाच्च न प्रत्ययः।

सूत्रे अस्मिन् “सोऽस्य” इत्यस्य अनुवृत्तिरस्ति। संशामे इति भावे सप्तमी। संशामे सति तदस्य संशामस्य प्रयोजनम्, तथा ते अस्य संशामस्य योद्धार इति एतस्मिन्नेव विषये संशाम-प्रयोजनवाचिभ्यस्तथा संशामयोद्धृवाचिभ्याम् शब्देभ्याः प्रथमान्तभ्याः अणादयः स्युरिति सूत्रस्य विवृतिः।

१२६६। तदसयां प्रहरणमिति क्रीडायां णः ॥ ४।२।५७ ॥

दी—। दण्डः प्रहरणम् असयां क्रीडायाम् इति दाण्डा। मौष्टा।

The suffix ण is attached to words, expressive of missiles, to imply the exercise, in which the said missiles are used. Thus the physical feat in which दण्डs are used is said to be a दाण्डा क्रीडा, the suffix ण being taken by the word दण्ड।

मित—। तत् अस्यां क्रीडायाम् इति एतच्चिन्नार्थे प्रथमान्तात् प्रहरणवाचक-
शब्दात् ण-प्रत्ययः स्यात् । दण्डः प्रहरणम् अस्यां क्रीडायाम् इति दण्डशब्दात्
ण-प्रत्ययस्तेन दण्डः । स्त्रियाम् आप् । दण्डा क्रीडा । सुष्टिः प्रहरणम् अस्यां
क्रीडायाम् इति सुष्टिशब्दात् ण-प्रत्ययस्तेन मौष्टः । स्त्रियामाप् मौष्टा । मौष्टा क्रीडा ।

ननु अण् प्रत्ययेनैव इष्टसिद्धौ कथं णप्रत्ययविधानमिति चेत्—न । अण्
प्रत्यये कृते सति स्त्रियाम् ङीप् स्यात् ननु आप् । स्त्रीलिङ्गे अत्र आप् प्रत्यय एव
भवितेति ज्ञापनार्थमेव णप्रत्ययविधानम् ।

प्रहरणमिति किम् ? माला मूषणम् अस्याम् क्रीडायाम्—अत्र प्रहरणाभावात्
न प्रत्ययः । क्रीडायाम् इति किम् ? खड्गः प्रहरणम् अस्यां सेनायाम्—अत्र
क्रीडाभावात् प्रत्ययाभावः ।

१२६७ । घञः सास्रां क्रियेति जः ॥ ४।२५८ ॥

दी—। घञन्तात् क्रियावाचिनः प्रथमान्तात् अस्यामिति
सप्तमर्थे स्त्रीलिङ्गे ज-प्रत्ययः स्यात् । घञः इति कृद्गूहणाद्
गतिकारकपूर्वस्य गूहणम् ॥

The suffix ज is attached to words, derived from a root with the suffix घञ्, provided that the said words denote some motion or action, relative to some game or the like, and the word, newly formed is used in the feminine gender only. By the word "घञः" here, we are to understand घञ् preceded by गति, कारक ।

मित—। घञन्तात् कृदन्तघञ्प्रत्ययान्तशब्दात् । 'क्रियावाचिनः' यो घञ्-
प्रत्ययान्तशब्दः क्रियां व्यतयति तस्मात् । 'प्रथमान्तात्' प्रथमासमर्थान् । अस्याम् इति ।
सगयायाम् इति सप्तम्यन्तं विशेष्यम् अत्र अध्याहार्यम् । अस्यामिति तस्यैव विशेषणम् ।
घञ्प्रत्ययान्तो यो क्रियावाची शब्दस्तस्मात् प्रथमान्तात् जप्रत्ययो भवति, सा क्रिया
अस्याम् इति एतच्चिन्नार्थे ; ज-प्रत्ययान्तः शब्दस्तु स्त्रीलिङ्गे एवात्र प्रयुज्यते—इति
सूत्रार्थः ।

ननु “घञन्तात् शब्दात्” इति अनुज्ञिस्त्रय “घञः” इति कृत्-प्रत्यय एव सूत्रे उल्लिख्यते ; तस्य का सार्थकतेति समाधत्ते—“घञः इति कृदयङ्गणात् गतिकारकपूर्वस्यपि यङ्गणम् । यस्मात् धातोर्घञ् विधीयते, तस्मात् प्राक् गतिसंज्ञकं किञ्चित् कारको वा कश्चित् विद्यते चेत् न कापि हानिरिति सूच्यते । तथाहि श्येनः पततीति पन् धातोर्घञि कृते श्येनपातः इति भवति । अत्र घञन्तात् पन् धातोः प्राक् श्येन इति कर्तृकारको विद्यते । अत्रैव “गतिकारकपूर्वस्यपि यङ्गणम्” इति उदाह्रियते । श्येनपातः इति क्रिया अस्याम् मृगयायां वर्तते इति स्त्रीलिङ्गे वाच्यं ज-प्रत्ययः । अकारः इत्—तेन आदिस्वरङ्गिः । अत्र सुम् इत्यास्य आगमो भवति, तदपेक्षायां सूचयति—

१२६८ । श्येनतिलस्य पाते जे ॥ ६।३।७१ ॥

दी— । श्येन तिल एतयोर्मुमागमः स्यात् जप्रत्यये परि पातशब्दे उत्तरपदे । श्येनपातोऽस्यां वर्तते श्येनम्पाता मृगया । तिलपातोऽस्यां वर्तते तैलम्पाता स्वधा । श्येनतिलस्य किम् ? दण्डपातोऽस्यां तिथौ वर्तते दण्डपाता तिथिः ।

The words श्येन and तिल take the particle सुम् after them, when the word पात, with the suffix ज् attached to it, follows them. Thus to denote श्येनपातः क्रिया वर्तते अस्याम् मृगयायाम्, we have श्येनम्पाता मृगया etc. ।

मित— । यदा खलु “घञः सास्यां क्रियेति जः” इति सूत्रबलैर्न पात इति घञन्त-शब्दात् ज-प्रत्ययो भवति, स च ज-प्रत्ययान्तः पातशब्दश्च श्येनशब्दात् तिलशब्दाद्वा उत्तरे भवति, तदा श्येन-शब्दात् अनन्तरं तिलशब्दादनन्तरं च सुम् इति आगमः स्यात् । मकार इत् ; तेन ज-प्रत्ययान्त पातशब्दस्य आदौ पूर्वमकारस्य अवस्थितिः । उकार उच्चारणार्थः ।

श्येनपातः अस्याम् क्रियायाम् वर्तते इति श्येनम्पाता मृगया । श्येनम् पातेति स्त्रियामाप । तिलः पतति इति तिलपातः क्रिया । तिलः इति कर्त्तृकारकः ।

तिलपातः क्रिया वर्त्तते अस्यां क्रियायाम् इति तैलम्पाता स्वधा । स्वधाशब्दः स्त्रीलिङ्ग पितृक्रियायाम् वर्त्तते “नमः स्वधायै” इति दर्शनात् । ननु स्वधेति न कापि क्रीडा वृत्ति कथं ज्ञ-प्रतायः कथं वा सुमागमः इति चेदुच्यते—“तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायाम् णः” इत्यस्मात् “क्रीडायाम्” इति पदम् अस्मिन् सूत्रे, “घञः सास्राम् क्रियेति जः” इति सूत्रे च न अनुवर्त्तते—“तदस्राम् इत्याव स्थिते ऽपि “अस्राम्” इति पदे “सास्राम्” इति पुनरपि अस्राम् इति पदस्य गृहणात् ।

शेनतिलाभ्याम् अन्यत्र सुमागमोन स्यात् । दण्डपातः क्रिया वर्त्तते अस्याम् तिथौ इति द्वाण्डपाता तिथिः । सामान्येन इदं विधानं तेन “तिथौ” इत्यात्र क्रिया-भावादपि पात इति वक्षन्तात् ज-प्रतायः । एवं सुसलपातः क्रिया वर्त्तते अस्याम् भूमौ इति भोसलपाता भूमिः ।

“घञः सास्राम् क्रियेति जः” इति सूत्रे घञः इत्यस्य गृहणम् कथम् ? अन्य-प्रताये परे साभूदिति । तथाहि पतधातो लुङ् प्रताये सति पतनम् इति पदम् । शेनपतनम् क्रिया वर्त्तते अस्याम् इति ज-प्रतायः न स्यात् । क्रियेति किम् ? प्राकारोऽस्यां वर्त्तते इति प्रतायाभावः । प्राकारशब्दस्य घञ् प्रतायान्तत्वेऽपि क्रिया-वाचित्वाभावात् ।

१२६८ । तदधीते तद्वेद ॥४१२॥५८ ॥

दी— । व्याकरणम् अधीते वेद वा वैयाकरणः ।

Suffixes like अण् are attached to words ending in the second case-ending to denote one who either learns or is a master of the subject, implied by the self-same words. Thus to denote one who learns, or is a master of grammar (व्याकरणम्), we have the word वैयाकरणः—the suffix अण् being taken by व्याकरण ।

मित— । तद्वेदं, तद्वेदं अधीते वा इति एतयोरेव अर्थयोः द्वितीयान्तात् शब्दात् अण् प्रतायो भवति । अणादयः स्युरिति केचित् । व्याकरणम् वेत्ति अधीते वा

इति व्याकरणशब्दात् अण् । अणि “न युभ्याम्” (४।१।३) इति ऐच् आगमः । एवम् इन्दो वेत्ति अधीते वा छान्दसः । निमित्तानि अधीते वेदवा नैमित्तः । निरुक्तं वेत्ति अधीते वा नैरुक्तः, मौहर्तः, ज्योतिषः, भीतपातः, नैगमः, तथाहि रामायणे—

“पार्थि वांश्चनरव्याघ्रः पण्डितान् नैगमांस्तथा ।

गुरुमुखात् अक्षरानुपूर्वस्य गृहणम् अध्ययनम्, शब्दार्थज्ञानं वेदनमिति वाल-
मनोरमा । ननु “तदधीते तद्दे” इत्यत्र कथं हिः तदिति पदस्य उल्लेखः ?
अधीयानस्य तथा विदुष्य पृथक् विधानार्थम् इति काशिका । तयोः पार्थक्यं तु
वालमनोरमाकारेण प्रदर्शितम्—ऊर्ध्वमेव प्रोक्तम् ।

१२७० । क्रतूक्त्यादि सूत्रान्ताट्ठक् ॥ ४।२।६० ॥

दी— । क्रतुविशेषवाचिनामेवह ग्रहणम् । तेभ्यो
मुख्यार्थेभ्यो वेदितरि, तत्-प्रतिपादकग्रन्थ-परिभ्यस्त्वध्येतरि ।
आग्निष्टोमिकः, वाजपेयिकः । उक्तं सामविशेषः । तल्लक्षण-
परो ग्रन्थविशेषो लक्षणया उक्तम् । तदधीते वेद वा औत्थिकः ।
“मुख्यार्थात्तूक्त्य शब्दाट्ठगणौ नेष्यते” (वा-) । न्यायम् =
नैयायिकः । वृत्तिम्—वार्त्तिकः । लोकायतम्—लौकायतिकः
इत्यादि । “सूत्रान्तात्वकल्पादे रिवेष्यते (वा २७४४) । सांग्रह-
सूत्रिकः । अकल्पादेः किम् ? काल्पसूत्रः । ‘विद्यालक्षणकल्पान्ता-
च्चेति वक्तव्यम्’ (वा २७४४) वायसविद्यिकः । गौलक्षणिकः ।
आश्वलक्षणिकः । पाराशरकल्पिकः । अङ्गक्षत्रधर्म त्रिपूर्वा-
द्विद्यान्ताच्चेति वक्तव्यम्’ (वा २७४५) । आङ्गविद्यः । क्षात्रविद्यः ।
धर्मविद्यः । त्रिविधा विद्या त्रिविद्या । ताम् अधीते वेद वा
त्रैविद्यः । ‘आख्यानखायिकेतिहास पुराणेभ्यश्च’ (२७४६) ।
यवक्रीतम् अधिकृत्य कृतम् आख्यानम् उपचारात् यवक्रीतम्,

तदधीते वेत्ति वा यावकौतिकः । वासवदत्ताम् अधिकृत्य कृता
आख्यायिका वासवदत्ता । “अधिकृत्य कृते गूढ्ये” (सू १४६७)
इत्यर्थे ‘वृद्धाच्छः’ (सू १३६७) । तस्य ‘लुवाख्यायिकाभ्यो बहुलम्’
इति लृप् । ततोऽनेन ठक् वासवदत्तिकः । ऐतिहासिकः ।
पौराणिकः ।

‘सर्वादः सादृश्यं लुग्वक्तव्यः’ (वा २७४६) । सर्ववेदान्
अधीते सर्ववेदः । सर्व्वतन्त्रः । सवार्त्तिकः । ‘द्विगोलुक्—
(सू १०८०) इति लुक् । द्वितन्त्रः । ‘इकन् पदोत्तरपदाच्छतषष्टेः
षिकन् पथः’ (वा २७४८—२७५०) । पूर्वपदिकः । उत्तर-
पदिकः । शतपथिकः—शतपथिकी । षष्टिपथिकः—षष्टिपथिकी ।

The suffix ठक् (and not अण्) is attached to words, expressive of a particular kind of sacrifice, to words of the लृक्-
यादि class, and to words which end in सूत्र (forming the final
half), to denote one, that is a master of or studies the
subjects referred to. Thus to denote one, who is a master
of or studies the vedic chapter that deals with the particular
sacrifice अग्निष्टोम, we have the from अग्निष्टोमिकः—the suffix ठक्
being attached to अग्निष्टोम । Rest easy—See Tika.

मित—। तदधीते, तद्वेद इति एतयोः अर्थयोः क्रतुविशेषवाचिशब्देभ्यः, लृक्यादि-
शब्देभ्यस्तथा येषां शब्दानाम् अन्ते “सूत्र” इत्यंशः विद्यते, तेभ्यश्च ठक्प्रत्ययी
भवति । अणोऽपवादः । सूत्रे यः क्रतुशब्दो दृश्यते तेन अग्निष्टोमादिक्रतुविशेषः एव
ज्ञेयः ।

ननु क्रतुशब्देन अग्निष्टोमादियागाः लभ्यन्ते, तान् वेत्ति इति क्रतुवेदितरि ठक्
प्रत्ययी भवेत् एव ; परं तान् अधीति इत्यर्थे कथम् प्रत्ययी भवेत् ? नन्यस्य एव

अध्ययनम् सम्भवेत्—अचरगुहणात्मकत्वात् अध्ययनस्य—न पुनः क्रतोरित्यपेक्षायां
 कथयति—“तेभ्यः” इत्यादि । क्रतुशब्दस्य सुख्यार्थः गौणार्थश्च इति द्विविधोऽर्थः । दृश्यते ।
 यागः एव क्रतुशब्दस्य सुख्योऽर्थः, यागप्रतिपादकगुणः एव क्रतुशब्दस्य गौणार्थः ।
 यदा तु सुख्यार्थे क्रतुशब्दः शास्त्रीभवेत् तदा “तद्धेति” इति एतस्मिन्नेवार्थे क्रतु-
 वेदितरि गम्यमाने प्रत्ययो भवेत्, यदा गौणार्थे एव क्रतुशब्दस्य अभिप्रेतस्तदा तु
 “तदधीते” इति एतस्मिन्नेवार्थे क्रतुप्रतिपादक-गुणस्य अधीतरि गम्यमाने प्रत्ययः
 स्यात् । अग्निष्टोमः नाम कश्चित् क्रतुः । तम् वेत्ति इति ठक् अग्निष्टोमिकः । एवम्
 अग्निष्टोमः नाम कश्चित् अग्निष्टोम—क्रतुप्रतिपादकगुणविशेषः । तम् अधीते इति
 ठक् अग्निष्टोमिकः । वाजपेयः नाम कश्चित् क्रतुविशेषः । तं वेत्ति इति ठक् वाज-
 पेयिकः । एवं वाजपेयः नाम कश्चित् वाजपेयक्रतुप्रतिपादकः गुणविशेषः । तम्
 अधीते इति ठक् वाजपेयिकः । उक्तं सामविशेषः । उक्तशब्दः सामसु एव
 सुख्यः । अग्निष्टोमस्तोत्रात्परं यानि सामानि गीयन्ते तान्येव उक्तानि उच्यन्ते ।
 सामलक्षणम् औक्थिकमिति नाम गुणः उक्तशब्दस्य गौणार्थः । अतएव उक्तं
 दौचित्येन “तल्लक्षणपरो गुणविशेषो औक्थिकम् इत्याख्या विशिष्टे गुणे लक्षणया
 गौण्या ह्या उक्तम् उक्तशब्दः ।” उक्तशब्दः गौणार्थे तु सामलक्षणपरम्
 औक्थिक्यनामानं गुणं बोधयतीति निष्कर्षः । सुख्यार्थे प्रयुक्तः (सोमसु प्रसिद्ध
 इत्यर्थः) उक्तशब्दः ठक् प्रत्ययं न गृह्णाति न वा अण् प्रत्ययम् । गौणार्थे प्रयुक्तः
 (औक्थिक्यमिति गुणे प्रसिद्धः) उक्तशब्दस्तु ठक्प्रत्ययम् गृह्णाति । उक्तम्
 वेत्ति अधीते वा ठक् औक्थिकः । उक्तम् वेत्ति अधीते वा इत्यस्य औक्थिक्यम् इति
 ख्यातम् सामलक्षणं प्रतिशाख्यगुणम् वेत्ति अधीते वा इतिवच्यं अर्थः बोद्धव्यः ।
 औक्थिक्यमिति शब्दात् तु न कश्चित् प्रत्ययो भवतिअनभिधानात् । उक्त्यादिर्गुण-
 उक्त्य, यज्ञ, लोकायत, न्याय, न्यास, तर्क, इति इत्यादि । न्यायम् वेत्ति अधीते वा ठक् ।
 ठक् ऐचः आगमः = नैयायिकः । इतिम् अधीते वेत्ति वा ठक् ; ठक् आदि स्वरवृद्धिः ।
 “उरण् र परः” । वार्त्तिकः । लोकायतम् वेत्ति अधीते वा लोकायतिकः । लोकायतम्
 चार्वाकप्रणीत—नास्तिकप्रतिपादकदर्शनशास्त्रविशेषः । तर्कम् वेत्ति अधीते वा
 तार्त्तिकः । तर्कम्—न्यायशास्त्रम् । यज्ञं वेत्ति अधीते वा याज्ञिकः । न्यायं वेत्ति

अधीते वा नैयासिकः । न्यासस्तु काशिकावृत्ते व्याख्यानसूत्रविशेषः जिनेन्द्रवृद्धि-
विरचितः । तथाहि शिष्टपात्रवधे—

अनूत्सव पदव्यासा सदृष्टिः सन्निवन्धना

शब्दविशेषो नो भाति राजनीतिरपस्पृशा ।

सूत्रान्तात्—यथा संगृहसूत्रम् (संगृहाख्यं सूत्रम् इत्यर्थः) वेत्ति अधीते वा
इति ठक् संगृहसूत्रिकः । वार्त्तिकसूत्रं वेत्ति अधीते वा ठक् इति वार्त्तिक-
सूत्रिकः । “सूत्रान्तात्” इत्यादि । सूत्रान्तात् ठक् इत्यते, परम् कल्पसूत्रात् ठक् न
स्यात् अपि तु अण एव । कल्पसूत्रम् वेत्ति अधीते वा अण् = कल्पसूत्रः । “विद्या”—
इत्यादि, येषां शब्दानाम् अन्ते, विद्या इति, लक्षणमिति, कल्प इति वा वर्तते, तेषाम्
तद्वेत्ति तदधीते च एतयोरर्थयोः ठक् स्यात् । विद्या—वायसविद्यां वेत्ति अधीते वा
ठक् = वायसविद्यिकः । सर्पविद्याम् अधीते वेत्ति वा ठक् सर्पविद्यिकः । धनुर्विद्यां
वेत्ति अधीते वा ठक् धानुर्विद्यिकः ।

ननु तर्हि चातुर्वेद्य इति कथं सिध्यति ? उच्यते चतुर्विद्यायां कुशल इति
एतस्मिन् अर्थे “कृत लब्धक्रीतकुशला” (४।३।१८) इति सूत्रबलात् अण प्रत्ययेनैव—
इति पाणिनीयभाषावृत्तिकाराणाम् आशयः । चतुरो वेदानधीते चतुर्वेदः स एव
चातुर्वेद्यः इत्यादि तु अणो द्रष्टव्यम् ।

“अङ्ग” — इत्यादि । अङ्गविद्या, चतुर्विद्या, धर्मविद्या, चिन्तविद्या इति एतेभ्यः
शब्दभ्यः ठक् न स्यात् अपि अण एव । अङ्गविद्याम् अधीते वेत्ति वा आङ्गविद्यः ।
अङ्गविद्या यथा—शिक्षा, कल्पः, व्याकरणं, निरुक्तं, छन्दः, ज्योतिषः । चतुर्विद्या
वेत्ति अधीते वा चातुर्विद्यः । चतुर्विद्या धनुर्वेदः । धर्मविद्याम् अधीते वेत्ति वा
धर्मविद्यः । धर्मविद्या—मन्वादि स्मृतिशास्त्रम् । विविधा विद्या इति त्रिविद्या—शाक
पाथिबादित्वात् समासः । त्रिविद्याम् अधीते वेत्ति वा इति त्रिविद्यः । त्रिविद्या—
वेदत्रयम् । उक्तं चण्डीश्रीगीतायाम्—“त्रैविद्याः माम् सोमपा पूतपापा” इति ।
“तिस्रः विद्या स्त्रिविद्या इति कर्मधारयः न स्यात्—“द्विक्संख्ये सञ्ज्ञायाम्” इति
सञ्ज्ञायामेव नियमात् ; नापि तिस्रः विद्या अधीते वेद वेत्ति तद्विद्यार्थे द्विशुः ; तथा सति

तद्धितस्य द्विगुनिमित्ततया “द्विगौलुङ्गनपत्तिः” इति लुगापत्तिः । तिसृणां विद्यानां समाहार इति द्विगुरप्यत्र निर्वाध एव—इति वाङ्मनोरमा । अत्र मनोरमाकारेण द्विगुविधानम् प्रामादिकं मन्यते—यतः द्विगौकृते चिद्विद्याम् इति नपुंसकान्तं पदम् भवितुमर्हति—“स नपुंसकम्” (२।४।१७) इति सूत्रवशात् । “आवन्तो वा” (१।५।७) इति वार्तिकसूत्रेण स्त्रियां प्राप्तायां त्रिविदी इति वा भवेत्, न कदापि त्रिविद्या इति, सुधिभिर्विभाव्यम् । सर्वगविद्याशब्दाच्च अण् इति काशिका । सर्वगविद्याम् अधीते वेत्ति वा ; सर्वगविद्या तु छान्दोग्योपनिषत्प्रोक्तः ब्रह्मविद्याविशेषः । “आख्यानम्”—इत्यादि—आख्यानवाचिशब्देभ्यः, आख्यायिकावाचिशब्देभ्यश्च तथा इतिहासशब्दात् पुराणशब्दाच्च तद्वेत्ति तदधीते वेति अर्थयोः ठक् स्यात् । आख्यानम् कथाप्रबन्धः । साहित्यदर्पणकृता श्रीमता विश्वनाथेन गद्यकाव्यं द्विधा व्यवस्थापितम्—आख्यायिका कथाचैव । अत्र आख्यानशब्देन कथा एव लक्ष्यते । आख्यानस्य उदाहरणम्—यवक्रीतम् अधिकृत्य कृतम् आख्यानम् उपचारात् यवक्रीतम् एव कथ्यते । यवक्रीतम् वेत्ति अधीते वा ठक् यावक्रीतिकः । प्रियङ्गुम् अधिकृत्य विरचितम् आख्यानम् उपचारात् प्रियङ्गुम् एव उच्यते । प्रियङ्गुम् वेत्ति अधीते वा प्रियङ्गविकः । आख्यायिकायाः उदाहरणम्—वासवदत्ताम् अधिकृत्य कृता आख्यायिका वासवदत्ता । “अधिकृत्य कृते यन्त्रे” (४।३।७७) इत्यर्थे “इहाच्छः” (४।२।११४) । ततः छ प्रत्ययस्य—“लुवाख्यायिकाभ्यो बहुलम्” इति लुप् । तथा सति वासवदत्ता इति स्थितम् । वासवदत्ताम् अधीते वेद वा ठक् वासवदत्तिकः । वासवदत्ताम् अधिकृत्य यन्त्रद्वयं वर्तते । एका सुवन्मुकृता वासवदत्तेति आख्यायिका । अपरं च भासविरचितम् खप्रवासवदत्तमिति नाटकम् । सुमनोत्तराम् अधिकृत्य रचिता आख्यायिका सुमनोत्तरा । अत्रापि प्रत्ययस्य लुप् । सुमनोत्तराम् अधीते वेत्ति वा ठक् सौमनोत्तरिकः । इतिहासं वेत्ति अधीते वा ठक् ऐतिहासिकः “इतिह” (इति) आसि अत्र इति इतिह + आम् + घञ् = इतिहासः । इतिहासः पुराणम् । पुराणम् वेत्ति अधीते वा ठक् पौराणिकः । तथाहि रामायणे—“पौराणिकान् शब्दविदो धे इहाय दिजातय” इति । “सर्गेय प्रतिसर्गेय वंश मन्वन्तराणि च । वंशानुचरितं चैव पुराणं पञ्च खल्लम् ।” महापुराणं तु दशलक्षणम्—उक्तं च श्रीमद्भागवते—“अत्र सर्गोविसर्गेय-

स्थानपोषणसूत्रयः”—इति ॥ “सर्वादिः”—इत्यादि=येषां शब्दानाम् अर्थे “सर्व” इति विद्यते, बहुव्रीहिसमासनिष्पन्नः “स” इति वा अस्ति, तैभ्यः विहितस्य अण् प्रत्ययस्य लुक्, स्यात् । सर्वे वेदा इति सर्ववेदाः । सर्ववेदान् अधीते इति अण् । प्रत्ययस्य अनेन लुक्, लुकि सति आदिस्वरस्य वृद्धाभावः—तेन सर्व वेदः इति पदम् । सर्वतन्वान् अधीते वेत्ति वेत्ति अण् प्रत्ययस्य लुक् सर्वतन्त्रः । वार्त्तिकेण सह विद्यमानः यः सः इति सवार्त्तिकः (बहुव्रीहिः) । “वोपसर्जनस्य (६।३।८२) इति सहस्य सभावः । सवार्त्तिकम् सूत्रम् अधीते इति अण् । प्रत्ययस्य लुक् । सवार्त्तिकः । एवं ससंयहम् सूत्रम् अधीते इति ससंयहः । हितन्त्रः इति—इति तन्त्रे अधीते वेत्ति वा इति अण् । “द्विर्गोलुगनपत्यं (४।१।८८) इति तद्वितार्थे द्विगुनिमित्तत्वात् अणो लुक् । तथा सति आदिस्वरस्य वृद्धाभावः—तेन हितन्त्रः इति रूपम् । एवं द्वौ वेदौ वेत्ति अधीते वा इति अण् । प्रत्ययस्य लुक्—द्विवेदः । पञ्चकल्पान् अधीते वेत्ति वा पञ्चकल्पः । कल्पः कल्पसूत्रम् । पञ्च व्याकरणानि वेत्ति अधीते वा पञ्चव्याकरणः ।

“इकन्—” इत्यादि । प्रत्ययः स्यात् । पदशब्दः उत्तरपदं यस्य स पदोत्तरपदः । येषां पदानाम् अन्ते “पद” इति वर्त्तते तैभ्यः इकन् प्रत्ययः स्यात् । पूर्वपदम् वेत्ति अधीते वा पूर्वपदिकः, उत्तरपदम् वेत्ति अधीते वा उत्तरपदिकः । भाषा-हस्तिकारः पुरुषोत्तमदीवस्तु वार्त्तिकमिदम् एवम् व्याचष्टे—पदोत्तरपदान् इकन् प्रत्ययः । पदोत्तरपदम् वेत्ति अधीते वा पदोत्तरपदिकः । “शतपथः”—इत्यादि—शत शब्दान् यष्टिशब्दान् च परो यः पथिन्शब्दः तस्मात् तद्वेत्ति अधीते वा इति एतयो-रर्थयोः द्विकन् प्रत्ययः स्यात् । शतपथं नाम वाजसनेयिब्राह्मणम् । यजुर्वेदस्य ब्राह्मणविशेषः शतपथब्राह्मणम् इत्यर्थः । शतपथम् वेत्ति अधीते वा शतपथिकः । प्रित्वात् स्त्रियाम् ङीष् शतपथिकी । पथिपथम् वेत्ति अधीते वा पथिपथिकः । स्त्रियां यष्टिपथिकी । काशिका मते अत्र अणपि द्रव्यते—तेन शतपथः, याष्टिपथश्च । “अनुसूक्त्यलक्षणे च । अनुसूक्तं ग्रन्थः । तम् वेत्ति अधीते वा इति ठक् आनुसूक्तः एवं क्षाणिकः । क्षाणिकः,—इति काशिका ।

दो—। क्रमकः । क्रम, पद, शिचा, मीमांसा इति क्रमादिः ।

The suffix हुन् is attached to words falling under the category of क्रमादि list, to denote the person who learns or studies the subject, referred to by the self-same words ; क्रम, पद, शिचा and मीमांसा form the क्रमादि class.

मित—। तद्धेति तदधीते इति एतयोरर्थयोः क्रमादिभ्यः हुन् प्रत्ययः स्यात् । हुन् स्थाने ककारः । क्रमादि र्थया-क्रम पद शिचा मीमांसा च । क्रमं वेत्ति अधीते वा क्रमकः । पदम् वेत्ति अधीते वा पदकः । शिचां वेत्ति अधीते वा शिचकः । मीमांसां वेत्ति अधीते वा मीमांसकः । शिचा—वेदाङ्गविशेषः । वर्णानाम् उच्चारणादिकम् अधिकृत्य रचितः वेदाङ्गः शिचा, मीमांसा जैमिनीयं दर्शनम् । अयं हुन् प्रत्ययः अणोऽपवादः । काशिकाकारस्तु सामन् इत्यपि, भाषावृत्तिकारस्तु उपनिषत् इति च क्रमादि गणे पठतः । सासानि वेत्ति वा सामकः । उपनिषदम् वेत्ति अधीते वा उपनिषत्कः ।

१२७२ । अनुब्राह्मणादिनिः ॥ ४।२।६२

दो—। तदधीते तद्धेद इत्यर्थे । ब्राह्मणसदृशो ग्रन्थो-
ब्राह्मणम्, तदधीते अनुब्राह्मणी । मत्वर्थीयिनैव सिद्धे अण्-
वाधनार्थमिदम् ।

The suffix इनि is attached to the word अनुब्राह्मण to denote the person who knows or studies the subject, referred to by the word, that takes the suffix. (Rest easy),

मित—। तदधीते तद्धेद इति एतयोरर्थयोः अनुब्राह्मणशब्दात् इनि प्रत्ययः स्यात् । इनि प्रत्ययस्य अन्तिम इकारः इत्—उच्चारणार्थ एव । तथा सति नकारस्य उपदेशे अन्यत्वाभावात् न तस्य इत्संज्ञा । ब्राह्मणसदृशो ग्रन्थविशेषः अनुब्राह्मण इत्याख्यायते । तम् अधीते वेत्ति वा अनुब्राह्मणी । द्विवचने—अनुब्राह्मणिनौ, बहुवचने अनुब्राह्मणिनः ।

ननु “अत इतिठनौ” (५।२।११५) इति मनुप् प्रत्ययार्थवाचकेन इतिप्रत्ययेन एव इटसिद्धौ किमर्थम् अस्य सूत्रस्य विधानम् ?—इति समाधत्ते—“अण् वाधनार्थमिदम्” । इतिप्रत्ययेन अत ज्ञाप्यते—यत् अनुब्राह्मणशब्दात् तद्वेत्ति तदधीते इति एतयोरर्थयोः अण् प्रत्ययः कदापि न स्यात् । अनभिधानात् अनुब्राह्मणशब्दात् ठन् न भवतीति काशिका ।

१२७२ । वसन्तादिभ्यष्टक् ॥ ४।२।६३ ।

दी— । वासन्तिकः । अथर्वणम् अधीते आथर्वणिकः, “दाण्डिनायन—” (सू ११४५) इति सूत्रे निपातनादिलोपो न ।

The suffix टक् is attached to the word वसन्त and some other words forming the वसन्तादि class ; to imply one who knows or studies the subject, mentioned by the said words. No टिलोप in आथर्वणिक (see Tika) ।

मित— । तद्वेत्ति तदधीते इति एतयोरर्थयो वसन्त इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्यः टक् प्रत्ययः स्यात् । अणोरपवादः । वसन्तवर्णानाम् अधिकृत्य विरचितो ग्रन्थः वसन्तः । तमधीते वेत्ति वा वासन्तिकः । वसन्तादियथा—वसन्त, वर्षा, शरत्, हिमन्त, शिशिर । प्रथम, गुण, चरम, अनुगुण, अपवर्धन्, अवर्धन् ।

अथर्व्या इति कश्चित् ऋषिः । तेन (अथर्व्यणा) प्रोक्तः वेदः लक्षणादस्या अथर्व्या उच्यते । अथर्व्याणम् अधीते वेत्ति वा आथर्व्यणिकः । ननु ‘आथर्वणिकः’ इत्यत्र “नस्तद्धिते” (६।४।१४४) इति टिलोपः कथं न भवतीति समाधत्ते ?—“दाण्डिनायन—वाग्निनायनाथर्व्यणिक जैश्रामाग्निनय—वाग्निनायनिक्षोणहत्या धैवत्यसारवैष्ठाकर्मत्रय—हिरण्ययानि ॥” (६।४।१७४) इति सूत्रे निपातनात् न टिलोपः । आथर्व्यणिकः इत्यत्र वकारात् अकारस्य लोपस्तु “न संयोगादमन्तात्” (६।४।१२७) इति न भवति । वर्षावर्णनपरो ग्रन्थः वर्षा । वर्षाम् अधीते वेत्ति वा वार्धिकः ।

१२७४ । प्रोक्ताल्लुक ॥ ४।२।६४ ॥

दी— । प्रोक्तार्थकप्रत्ययात् परस्याध्येतृ-वेदितप्रत्ययस्य लुक

स्यात् । पणनं पणः । 'घञर्थे कविधानम्' इति कः । सोऽस्या-
स्तीति पणी । तस्य गोत्रापत्यं पाणिनः ।

Suffixes that are used to imply the knower or the learner
elide, when attached to words, themselves formed with
suffixes used to denote something dictated by another.

मित— । अनेन प्रौक्तम् इति एतद्विधेयं प्रत्यया विधीयन्ते, तैर्निष्पन्नेभ्यः
शब्दभ्यः "तद्धिते तदधीते" इति एतयोरर्थयोर्विहिताः प्रत्ययाः लुप्यन्ते । पणनं
पणः [पणव्यवहारे स्तुतौ च इति धातुः । तस्मात् घञर्थे क-प्रत्यय-विधानं तेन पणः
इति पदम् । तस्यार्थस्तु पणनं स्तुतिरित्यर्थः । घञि सति "हलच" (३।३।२२१)
इति उपधादहौ पाणः इति स्यात्—अतः घञर्थे क प्रत्ययविधानम्] । सोऽस्यास्तीति
"अत इनि ठनौ" (५।२।११५) मनुप्—प्रत्ययवाचकः इनि प्रत्ययस्तेन पणिन् इति ।
प्रथमैकवचने पणी । तस्य पाणिनः गोत्रापत्यम् इति अण् = पाणिनः इति रूपम् ।

ननु अत्र विहितस्य अण् प्रत्ययस्य अपत्यप्रत्ययानामनन्तर्गतत्वे सति, अस्मिन्
अणि परे "इनण्डनपतेर" (६।४।१६४) इति प्रकृतिभावस्य अभावात् टिलोपो भवतु—
इति स न भवति इति आपयितुं सूचयति—

१२७५ । गाथिविदधिकेशिगणपणिनश्च ॥ ६।४।१६५

दी— । एते अणि प्रकृत्याः सुप्रः । इति टिलोपोन । ततो
यूनि अपतेर इज् । पाणिनिः ।

The words गाथिन् विदधिन्, केशिन्, गणिन्, and पणिन् suffer no
change, when before the suffix अण्, forming a member of the
अपत्यार्थ-प्रत्यय class.

मित— । गाथिन्, विदधिन्, केशिन्, गणिन्, पणिन् च इत्येतानि पदानि
अपत्यार्थे विहिते अण् प्रत्यये परे प्रकृतिभावम् आपद्यन्ते । "मूलप्रकृतिः पणी ।
तदपेक्षया चतुर्थे अपतेर यूनि विवक्षिते पणिन् शब्दात् गोत्रापत्ये विहितेन अण्
प्रत्ययेन सिद्धात् ततः इति पाणिनिः इति रूपम् ।

अत्र इजः लकम् आशङ्कितुम् आह—

१२७६ । अथचत्रियार्धजितो यूनि लुगणिजोः ॥२॥४॥५८ ॥

दी— । अथप्रत्ययान्तात् चत्रियगोत्रप्रत्ययान्तात् ऋष्यभि-
धायिनो गोत्रप्रत्ययान्तात् जितश्च परयो युं वाभिधायिनोरणिजो-
लंक् स्यात् । कौरव्यः पिता । कौरव्यः पुत्रः । श्वाफल्कः
पिता । श्वाफल्कः पुत्रः । वासिष्ठः पिता । वासिष्ठः पुत्रः ।
तैकायनिः पिता । तैकायनिः पुत्रः । एभ्यः किम् ? शिवादयण् ।
कौहड़ः पिता । तत इज् = कौहड़िः पुत्रः । यूनि किम् ?
वामरथ्यस्यच्छात्राः वामरथाः । इत्यणो लुक् तु न भवति ।
आर्षगृहणेन प्रतिपदोक्तस्य ऋष्यण एव ग्रहणात् ।

To imply a technical युवन् the suffixes अण् and इज् disappear,
when attached to words, themselves formed with the suffix
अथ or with any other suffix used to denote चत्रियगोत्र or ऋषिगोत्र
or with suffixes, out of which the letter ज elide. (Rest easy).

मित— । ये स्त्रलु गृह-प्रत्ययान्तशब्दास्तैर्भासाद्या चत्रियगोत्रम् ऋषि-गोत्रम् च
बोधयितुं विहिता ये प्रत्ययास्तदन्तेभ्यः एवम् जकारित्—प्रत्ययान्तशब्देभ्यश्च युवान्
द्योतयितुम् विहितस्य अण् प्रत्ययस्य इज् प्रत्ययस्य च लुक् स्यात् । अथ श्वादयः
सर्वे गोत्रप्रत्यया एव स्तुहन्ते । कुरोगोत्रापत्यं पुमान् कौरव्यः—“कुरादिभोग्यः”
(४।१।१५१) इति सूत्रेण अण्प्रत्ययः । कौरव्यस्य अपत्यम् युवा इत्यर्थे “अत इज्”
(४।१।१५५) इति इज् प्रत्ययः । इज् प्रत्ययस्य अनेन सूत्रेण लुक्—कौरव्यः पुत्रः
(युवा) । अयम् अण्-प्रत्ययस्य उदाहरणम् । चत्रिय-गोत्रप्रत्ययस्य उदाहरणम्
यथा—श्वफल्कस्य राज्ञः (चत्रियस्य) गोत्रापत्यं पुमान् श्वाफल्कः । “ऋष्यभ्यकहण्य
कुरुभ्यश्च” (४।१।११४) इति अण् प्रत्ययः । ततः श्वाफल्कस्य अपत्यं युवा इत्यर्थे
“अत इज्” (४।१।१५५) इति इज् प्रत्ययः । इज् प्रत्ययस्य अनेन सूत्रेण लुक्
तथा सति श्वाफल्कः पुत्रः (युवा) इति सिध्यति । ऋषिगोत्रप्रत्ययस्य उदाहरणम्

यथा—वशिष्ठस्य गोवापत्यं पुमान् वाशिष्ठः । “ऋष्यन्धक इणिकुरुभय” (४।१।११४) इति अण् प्रत्ययः । वासिष्ठस्य अपत्यं युवा इति एतस्मिन्नर्थे “अत इज्” (४।१।८५) इति इज् । तस्य इज् प्रत्ययस्य अनेन लुक् इति वाशिष्ठः पुनः (युवा) । जकारेत् प्रत्ययस्य उदाहरणम् यथा—तिकस्य गोवापत्यं पुमान् इति तैकायनिः । “तिकादिभ्यः फिज्” (४।१।१२४) इति फिज् प्रत्ययः । फिज् तु जकारेत्-प्रत्ययः । तैकायनेरपत्यं युवा इत्यर्थे “तस्यापताम्” (४।१।८९) इति अण् प्रत्ययः । अस्य अण् प्रत्ययस्य अनेन लुक् ततः तैकायनिः पुनः (युवा) इति । एभ्य एव प्रत्ययान्तेभ्यः अणः इज्य लुक् स्यात् नान्येभ्यः । एभ्य एव इति किम् ? कुहङ्स्य अपतां पुमान् इति कौहङ् । “शिवादिभ्योऽण्” (४।१।१२२) इति अण् प्रत्ययः । तस्य अपतां पुमान् इति “अत इज्” (४।१।८५) इति इज् प्रत्ययस्तेन कौहङ्गिः पुनः । इज् प्रत्ययस्य लुक् न भवति कौहङ्गशब्दस्य गोवापताप्रत्ययसिद्धत्वाभावात् । “यूनि” इति किम् ? वामरथस्य गोवापतां पुमान् वामरथ्यः । “कुर्वादिभ्योऽण्” (४।१।१५१) इति ण्-प्रत्ययः, वामरथ्यस्य आवाः इति एतस्मिन्नर्थे “कणादिभ्यो गौत्” (४।२।१११) इति अण् प्रत्ययः । अयं प्रत्ययः क्-प्रत्ययस्य अपवादः । अस्य अण् प्रत्ययस्य अनेन सूत्रेण लुक् न भवति—यतोऽयम् न युवाभिधायी प्रत्ययः ।

“प्रतायो लुक्—” इत्यादि । इति “ण्यचवियार्जितो यूनि लुगण्योः” इति सूत्रेण पाणिनिरित्यत्र इज् प्रत्ययस्य लुक् न भवति । कथम् लुक् न भवति पाणिनः इति शब्दस्य ऋषिगोवप्रतायेन सिद्धत्वात् इति चेत्—

समाधत्त—“आर्षं यज्ञेन प्रतिपदीकस्य ऋष्यण एव यज्ञेनात् ।” आर्षं यज्ञेन ऋषिगोवयज्ञेन । “ण्य चविय” —इत्यादि सूत्रेऽऋषिवाचकस्य रुद्रस्यैव यज्ञणम् । पाणिन् शब्दः तदपतो पाणिनशब्दस्य न ऋषिवाचकौ अतः प्रतिपदे अस्य उक्तिर्न दृश्यते । येषाम् ऋषिवाचकशब्दानां पदे पदे यज्ञणम् दृश्यते तेभ्य एव विहितो यो अण् प्रत्ययः, तदन्तस्यैव अस्मिन् सूत्रे यज्ञणम् । तेभ्य एव विहितस्य अणः इज्य लुक् स्यात् । अतः पाणिनि शब्दस्य इज् प्रत्ययस्य न लुक् । पाणिनिना प्रोक्तम् इति पाणिनीयम् । “तेन प्रोक्तम्” (४।३।१०१) इति अण् प्रत्ययं व्यधित्वा

“वर्द्धाच्छः” (४।२।११४) इति छ प्रतायः । तस्य ईयादेशस्य न पानिनीयम् इति पदं प्राप्तम् ।

ननु पाणिनि शब्दात् तद्धिते विवक्षिते “यूनि लुक्” (४।१।८०) इति इलो लुकि सत्तापि “प्रतायलोपि प्रतायलक्षणम्” इति नियमनाश्रित्य छप्रतायस्यपवादः अण् प्रतायः स्यात् इति शङ्कायामाह—इज्य (४।२।११२) इति सूत्रेण विहितोऽण् प्रतायो न स्यात् । गोत्रापत्यार्थे विहितो यः इज्, तदन्तादीन् अण् स्यात् इति “इज्य” (४।२।११२) इति सूत्रे वक्ष्यति । अथ पाणिनि शब्दे इज् प्रत्ययान्त न गोत्रापत्य-विहितः अपितु युवापत्ये विहितः [“अत इज” (४।१।८५) इति सूत्रेण] । अतएव पाणिनि शब्दे इजः गोत्रापत्ये विहितत्वाभावात् “इज्य” (४।२।११२) इति सूत्रेण अण् न स्यात् इति सरलार्थः ।

पाणिनीयम् अधीतेवेत्ति वा इति पानिनीयशब्दात् “तदधीते तद्धेद” (४।२।५८) इति अण् । तस्य अणः “प्रोक्ताल्लुक्” (४।२।६४) इति लुक्; पाणिनीयः । पाणिनीयश्चात्रः ।

ननु असत्यपि “तदधीते तद्धेद” इति विहितस्य अणः प्रोक्ताल्लुक् इति लुकि पाणिनीयशब्दः सिद्धः स्यात् किमनेन इति शङ्कायाम् आह—“स्त्रियां स्त्रियां च विशेषः ।”

असति “तदधीते तद्धेद” इति अर्थे विहितस्य अणः लुकि प्रत्ययस्त्ररेण अन्तोदा-त्तत्वं स्त्रियां च ङीप् स्यात्—तत् मामूदिति अणः लुक् । तथासति ऽप्रत्ययस्य स्थाने च ईयादेशस्य ईकारः प्रत्यय स्त्ररेण उदात्तः, स्त्रियां टाप् च स्यात् । तेन पाणिनीया । पाणिनीया ब्राह्मणी । आपिशलिना प्रोक्तम् इति “इज्य” (४।२।११२) इति सूत्रेण अण् । आपिशलम् अधीते वेत्ति वा आपिशलः, “प्रोक्ताल्लुक्” (४।२।६४) इति अणः लुक् । आपिशला ब्राह्मणी ।

१२७७ । सूत्राच्च कोपधात् । ४।२।६५॥

दी— । सूत्रवाचिनः ककारोपधादधेतृप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । अप्रोक्तार्थ आरम्भः । अथवाध्यायाः परिमाणमस्य

अष्टकम् पाणिनेः सूत्रम् । तदधीयते विदन्ति वा अष्टकाः ॥
‘संख्याप्रकृतिकादिति वाच्यम्’ । नेह । कलापकमधीते
कालापकः । माहावार्तिकः ।

The suffixes used to denote the person that knows or learns, elide when coming after words—which are expressive of sutras and have a कर्त्तव्य as their penultimate or last but one letter. The above rule holds good with regard to a ककारोपध संख्यावाचक word only etc.

मित— । तदधीते तद्धिति इति एतयोरर्थयोर्विहितस्य प्रत्ययस्य ककारोपधात् सूत्रवाचिशब्दात् परस्य लुक् स्यात् । अष्टौ अध्यायाः परिमाणमस्य इति अष्टकम् । “तदस्य परिमाणम्” (५।१५७) इति परिमाणाधिकारः “संख्यायाः संज्ञासङ्गसूत्राध्ययनेषु” (५।१५८) इति सूत्रार्थे प्रत्ययविधानम् । ततः “संख्याया अतिशदनायाः कन्” (५।१२२) इति कन् प्रत्ययः ; तेन अष्टकम् इति रूपम् । अष्टकम् पाणिनेः सूत्रम् । अष्टकं पाणिनिसूत्रम् विदन्ति अधीयते वा इति अष्टकाः पाणिनीयाः । एवं दशकं विदन्ति अधीयते वा दशका दैवाग्रपदीयाः । द्वादशकम् विदन्ति अधीयते वा द्वादशकाः सीमांसकाः । त्रिकम् विदन्ति अधीयते वा त्रिकाः काशकृत्स्नाः ।

ननु “प्रोक्ताल्लुक्” (४।१।६४) इति सूत्रेणैव लुकि सिद्धे सति किमर्थम् अस्य सूत्रस्य आरम्भ इति चेत्—कथयति । “अप्रोक्तार्थ” इति । अप्रोक्तार्थादपि प्रत्ययात् परस्य तदधीते तद्धिति चेति एतयोरर्थयोर्विहितस्य प्रत्ययस्य लुक् स्यादिति ज्ञापनार्थम् ।

“संख्याति” । संख्याप्रकृतिकात् एव ककारोपधात् सूत्रवाचिशब्दात् अध्येत-
वेदित-प्रत्ययस्य लुक् स्यात्—नान्यत्वात् परस्य । पूर्ववत् उदाहरणनिचयेन
संख्याप्रकृतिकात् एव लुक् स्यात् इति प्रदर्शितम् । तदन्यत्वं तु महावार्तिकम् नाम
सूत्रम् । तदधीते वेति वा इति अण् प्रत्ययः । माहावार्तिकः । महावार्तिकम्

इति पदस्य संख्याप्रकृतिकत्वाभावात् न अण् प्रत्ययस्य लुक् । कलापकम् नाम सूत्रम् । तद्वृत्ति अधीते वा इति अण् कलापकः । अस्यापि संख्याप्रकृतिकत्वाभावात् न अण् प्रत्ययस्य लुक् । “कौपधात्” इति किम् ? चतुष्टयम् अधीते इति अण् चतुष्टयः । चतुष्टय इति पदस्य सूत्रवाचित्वे तथा संख्याप्रकृतिकत्वे अपि ककारोपधत्वाभावात् न “सूत्राचकौपधात्” इति सूत्रवलात् अण् प्रत्ययस्य लुक् स्यात् ।

१२७८ । छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि ॥ ४।२।६६ ॥

दी— । छन्दांसि ब्राह्मणानि च प्रोक्तप्रत्ययान्तानि तद्विषयाणि स्युः । अधेतृवेदितृ प्रत्ययं विना न प्रयोजयानीत्यर्थः । कठेन प्रोक्तम् अधीयते कठाः । वैशम्पायनान्तेवासित्वात् णिनिः । तस्य ‘कठचरकात्—’ (सू १४८७) इति लुक् । ततोऽण् । तस्य ‘प्रोक्ताल्लुक्’ (१२७४) ।

Words expressive of chhandas [or chandas] (vedic poems) and Brahmanas (vedic prose) formed with suffixes, used to imply “तनेन प्रोक्तम्” i. e. dictated by him (some one), must not be used except with the suffixes that are attached to denote the knower or the learner.

मित— । छक् सामन् यजुस् अधर्वन् इति च चत्वारो वेदाः । एषु प्रत्येकम् अपि चतुर्धो विभाग गच्छति । मन्त्रः, ब्राह्मणम्, आरण्यकम्, उपनिषत् इति । मन्त्राः छन्दांसि । तानि च देवतास्तुतिरूपाणि पद्यानि । ब्राह्मणानि मन्त्रार्थप्रतिपादन-पराणि गद्यानि । तानि च विधिवाक्यानि अर्थवाद्वाक्यानि इति द्विधा विभज्यन्ते । ...छन्दांसि मन्त्राः, तथा ब्राह्मणानि विधिवाक्यरूपाणि गद्यानि, वैदिकसाहित्यान्तर्भू-तानि प्रोक्तप्रत्ययान्ताणि तद्विषयाणि “तद्वृत्ति तदधीते” वेति अथर्ववेदितृ-प्रत्यय-विषयाणि एव भवन्ति । मण्डूक्येतिगत्या “प्रोक्ताल्लुक्” (४।२।६४) इति सूत्रात् ‘प्रोक्तात्’ इति अस्मिन् सूत्रे अनुवर्तते ।

पाणिनीयाः—पाणिनिना प्रोक्तं व्याकरणम् पाणिनीयम् । एतेतदध्येतारः वेदितारः वा इति यथा अध्येतवेदितप्रत्ययं विनापि प्रयुज्यन्ते तादृशम् माम्भूदिति नियमार्थमेव अस्य सूत्रस्य आरम्भः ; तेन अध्येतवेदितप्रत्ययं विना कदापि छन्दांसि ब्राह्मणानि च प्रोक्तप्रत्यायान्तानि न प्रयोक्तव्यानि । कठेन प्रोक्तम् इति—“कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च” (४।३।१०४) इति णिनि प्रतायः । कठोपनिषत् तु यजुर्वेदान्तर्गीता— ; वैशम्पायन एव महर्षेः श्रीकृष्णवैपायनात् अधिगतवान् । अतः कठस्य सुनेः वैशम्पायनान्तेवासित्वं सिद्धम् ; अयम् णिनिप्रत्यायान्त “तेन प्रोक्तम्” (४।३।१०१) इति विहितस्य अण् प्रतायस्य अपवादः । ततः “कठचरकाङ्गुक्” (४।३।१०७) इति णिनि प्रतायस्य लुक् । तेन कठेन प्रोक्तः वेदांश्च कठः इति स्थितम् । ततः कठम् अधीयते विदन्ति वा इति “तदधीते तद्वेद” इति अण् । तस्य अण् प्रतायस्य लुक्—“प्रोक्ताङ्गुक्” (४।१।६४) इति सूत्रवलात्, तेन कठाः इति ।

अस्य इदं विच्छिषणम्—कठेन प्रोक्तम् अधीयते कठाः इत्येवं कठशब्दस्य लुप्त-
णिनीतिप्रोक्तप्रत्यायान्तस्य “तदधीते तद्वेद” इति विहितेन अध्येतवेदित-
प्रतायेन सहैव प्रयोगमर्हति न खलु अधीतवेदित प्रतायं वर्जयित्वा केवलप्रोक्त-
प्रत्यायान्तस्य इति भावः । तेन कठेन प्रोक्तः कठः इति प्रयोगो न भवति । कठेन
प्रोक्तः कठः, तम् अधीयते विदन्ति इति कठाः इत्येव प्रयोगः साधुः । एवं
पिप्पलादेन प्रोक्तम् अधीयते इति पैप्पलादाः । ब्राह्मणस्य उदाहरणं यथा—
ताण्ड्येन प्रोक्तं ब्राह्मणम् अधीयते विदन्ति वा ताण्ड्यः, ब्राह्मणशब्देन छन्दसाम्
अनुगामीनि एव ब्राह्मणानि गृह्णन्ते, तदभावे—यथा याज्ञवल्क्येन प्रोक्तानि
ब्राह्मणानि याज्ञवल्क्यानि—न प्रतयोऽव, यतः याज्ञवल्क्य इति छन्दोनाम नास्ति,
सूत्रस्थेन “च” शब्देन ज्ञाप्यते यत् केचन पुराणप्रोक्ताः कल्पाः सूत्राणि च प्रोक्त
प्रत्यायान्तानि अधीतवेदितविषयाणि स्युरिति, कल्पाः यथा कश्यपेन प्रोक्तम्
अधीयते विदन्ति वा काश्यपिनः, सूत्रे—पराशरेण प्रोक्तम् अधीयते विदन्ति वा
पराशरिणः, । छन्दो ब्राह्मणानि—इति किम् ? पाणिनीयं व्याकरणम् इति
प्राग्व्याख्यातम् ।

अथ चातुरर्थिकाः

१२७८ । तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि । ४।२।६७ ॥

दी— । उदुम्बराः सन्त्यस्मिन् देशे औदुम्बरः ।

The suffix अण् is attached to words to imply a country which derives its name from the said words due to it abounding with the things, denoted by them.

मित— । “तद्” इति प्रथमान्तात् शब्दात् “अस्मिन्” अस्तीति सप्तम्यर्थे अण् प्रतायः स्यात् ; तत् पादेन यत् बोध्यते, “तन्नाम्नि” तत्-सप्तम्यर्थे “देशे” गम्यमाने सति, सूत्रे “अस्मिन्” इत्यतः परं यत् इति शब्दो वर्तते स तु प्रसिद्धदेश-ज्ञापनार्थमेव प्रयुक्तः, अयम् अण् प्रतायः सतुप् प्रतायसा अपवादः, उदुम्बराः सन्ति अस्मिन् देशे इति औदुम्बरः देशः, कथित् प्रसिद्ध-देशविशेषः, एवं वल्गुज्ञाः सन्ति अस्मिन् देशे इति अण् वान्वजः, पर्जन्याः सन्ति अस्मिन् देशे इति पावर्तः देशः ।

१२८० । तेन निर्हतम् । ४।२।६८ ॥

दी— । कुशाम्बेन निर्हता कौशाम्बी नगरी ।

The suffix अण् is duly attached to words to imply a country which thus derives its name from the said words—due to its being called into existence (or erected) by them.

मित— । तेन इति तृतीयान्तात् शब्दात् निर्हतम् इति एतस्मिन् अर्थे अण् प्रतायः स्यात्, येन निर्हतम् तदाख्याया देशे गम्यमाने सति ; निर्हताः स्थापितः रचितः इत्यर्थः, कुशाम्बेन निर्हता प्रतिष्ठिता पुरी इति अण् कौशाम्बी, एवं सहस्रेण निर्हता साहस्री परिख्या इति काशिका-भाषावृत्तिकारौ ।

१२८१ । तस्य निवासः ॥ ४।२।६९ ॥

दी— । शिवीनां निवासो देशः शैवः ।

The suffix अण् is duly attached to words to imply a country which thus derives its name from the said words, due to its being the abode (or—seat of residence) of those denoted by them.

मित— । निवसति अस्मिन् इति निवासः । स्रज्ज्वान् विषयः । निवासस्तु वसति-
मात्रम् स्रज्ज्वान्साधारणम् इति विषय—निवासयोर्भेदः ।

तस्य इति षष्ठान्तात् शब्दात् निवास इति एतस्मिन्नर्थे अण् प्रत्ययः स्यात्, “तस्य”
इत्यनेन यद्वक्तव्यं तदाख्याया प्रसिद्धिं देशं गम्यमाने सति ।

शिबीनां निवासो देशः इति अण् शैबी देशः । उद्दिष्टानां निवासो देशः इत्यण्
औद्दिष्टो देशः । अङ्गुनावाम् निवासो देशः इति अण् आर्जुनावो देशः ।

१२८२ । अदूरभवश्च ॥ ४।२।७० ॥

दी— । विदिशाया अदूरभवं नगरम् वैदिशम् । चकारेण
प्रागुक्तास्त्रयोऽर्थाः सन्निधाप्यन्ते, तेन वक्ष्यमाणप्रत्ययानां चातु-
रर्थिकत्वं सिध्नाति ।

The suffix अण् is attached to words to imply a country that, thus, derives its name from the said words due to its being in close proximity to them. By “च” in the sutra, other three senses said in the three prior sutras are taken together constituting चातुरर्थिकत्व here.

मित— । ‘तस्य’ इति पूर्वसूत्रात् तथा “देशे तन्नाम्नि” इति च अथ अनुवर्त्तते ।
तस्य इति षष्ठान्तात् शब्दात् “अदूरभवश्च” इति एतस्मिन् अर्थे अण् प्रत्ययः स्यात्
“तन्नाम्नि देशे” गम्यमाने सति । अदूरभवः निकटवर्ती । विदिशायाः तन्नाम्नाः
नगराः अदूरभवम् नगरम् इति विदिशाशब्दात् अण् ; तेन वैदिशम् नगरम् । पम्पायाः
संरसः अदूरभवानि वनानि पाम्पानि । हिमवतः पर्वतस्य अदूरभवं नगरम्
हिमवतम् ।

ननु सूत्रस्थेन चकारेण किं द्योत्यते ? उच्यते—चकारेण “तदस्मिन्नस्तीति, तेन

निर्हत्तम् इति, “तस्य निवासः” इति प्रागुक्ताः तयोऽर्थाः अव आकृष्यन्ते । तेन “अदूरभवश्च” इति एतम् गणयित्वा चत्वारोऽर्थाः, “शेषे”—(४।२।८९) इति सूत्रान्तं शेषाधिकारं यावत् अनुवर्तन्ते ।—अनेनैव वक्ष्यमाणानां प्रत्ययानां चातुरर्थिकत्वं सिध्यति—येन “अथ चातुरर्थिका” इति शीर्षदेशस्था संज्ञा अवस्था जायते । चतुर्णां सूत्राणाम् अर्थविषये भवाः चातुरर्थिकाः । एतेषामेव चतुर्णां सूत्राणाम् अर्थे वक्ष्यमाणाः प्रत्ययाः विधीयन्ते, तेनहि ते चातुरर्थिकाः कथ्यन्ते इति भावः ।

१२८३ । ओरञ् ॥ ४।२।७१ ॥

दी—। अणोऽपवादः । कच्चतु—काच्चतवम् । नद्यान्तु परत्वात् मतुप् । इक्षुमती ।

Words ending in उकार take the suffix अञ् in the four aforesaid senses. This अञ् bars the suffix अण् । Words, which will denote नदी and will pass by the name नदी (नद्याम् अभिधेयायाम्) is to take the suffix मतुप् instead of अञ् by the rule “नद्यां मतुप्”—due to its being पर (later) in the order of अष्टाध्यायी ।

मित—। “उ” इत्यस्य पञ्चम्यां विभक्तौ “ओः” इतिरूपम् । अतः पूर्वोक्तानां चतुर्णाम् सूत्राणाम् अनुवृत्तिः । उवर्णान्तात् प्रातिपदिकात् “तदस्मिन्नस्योति देशे तद्वान्ति” (४।२।६७), तेन निर्हत्तमिति (४।२।६८), तस्यनिवासः (४।२।६९) इति, अदूरभवश्च इति (४।२।७०) चतुर्षु अर्थेषु अञ् प्रत्ययः स्यात् । अयम् अञ् प्रत्ययः अण् प्रत्ययस्य अपवादः । “सुवास्तादिभ्योऽण्” (४।२।७७) इति सूत्रात् प्राक् अञ् प्रत्ययस्य अधिकारो वर्तते । कच्चतुः अस्मिन् अस्ति इति काच्चतवम् । अरन्तु ; तस्मात् अञ्—आरन्तवम् । कर्कटेलु—अञ् कर्कटेलवम् । कर्कटु—कर्कटवम् ।

“नद्या” नदी इति संज्ञाभाजाम् शब्दानाम् विषये अभिधेयं सति मतुप् प्रत्ययः स्यात्—यथा इक्षुमती । कथम् अञ् प्रत्ययं बाधित्वा मतुप् प्रवर्तते ? उत्तरं पठति—“परत्वात्” । पूर्वविधिः परविधि रलोद्यान्, अञ् पूर्वविधिः, मतुप् प्रत्ययस्तु परविधिस्तं न अञ् प्रत्ययं बाधित्वा मतुप् प्रवर्तते ।

१२८४ । मतोश्च वङ्गजङ्गात् ॥ ४।२।७२ ॥

दी— । वङ्गच् अङ्गं यस्य मतुपस्तदन्तादज् । नाण् ।
सैभ्रकावतम् । वङ्गच् इति किम् ? आहिमतम् । अङ्गग्रहणं
वङ्गच् इति तद्विशेषणं यथा स्यात् मतन्तविशेषणं माभूत् ।

The suffix अज् is attached to words, themselves derived with the suffix मतुप् and are abounding with many (i.e. more than two) vowels. This अज् supersedes अण् । For the rest see Tika.

मित— । मतोश्च इति । मतुप् इति अन्वर्थं विहितस्तद्धितप्रत्ययः । यः खलु
शब्दः मतुप्—प्रत्ययान्तस्तथा बहुस्वरवर्णसनाथश्च स्यात्, तस्मात् चतुर्षु एव अर्थेषु
अज् प्रत्ययो भवेत्, न तु अण् । सिभ्रकावान् अस्मिन् अस्तीति, अज् सैभ्रकावतम् ।
एवम् अत्र तेन निर्द्धतम्, तस्य निवासः, अदूरभवश्च इत्यादयस्त्वयः अर्था अपि बोधाः,
तथाहि सिभ्रकावता निर्द्धतम्, सिभ्रकावताम् निवासः, सिभ्रकावतः अदूरभवश्च इति
सैभ्रकावतम् । एवं ऐषुकावत् नाम देशः, ऐषुकावतम् । बहुस्वरविशिष्टस्य एव
मनुप्-प्रत्ययान्तस्य ग्रहणात् द्विस्वरविशिष्टस्य मतुप्-प्रत्ययान्तस्य अज् न स्यात्—यथा
अहिमान् अस्मिन् अस्तीति आहिमतम्, अत्र अहिशब्दस्य द्विस्वरविशिष्टत्वात् न अज्
अपितु अण् एव, अत्रापि अत्वारः अर्थाः उन्नयाः, एवं यावन्मतम् ।

ननु अहिमान् इत्यत्र मतप् प्रत्ययमपि संरक्ष्य बहुस्वरविशिष्टत्वम् एव दृश्यते तर्हि
कथम् अस्य द्विस्वरसनाथत्वम् उररीकृतमिति समाधत्ते—

अङ्गग्रहणमिति, सूत्रे “वङ्गजङ्गात्” इति अङ्गशब्दस्य उच्चारणं विद्यते, वङ्गच्
इति पदं तु अङ्गशब्दस्य एव विशेषणं, न तु मतुप्-प्रत्ययान्तशब्दस्य विशेषणम्—तेन
अयमेव अर्थः आयाति—बहुस्वरसनाथो यः शब्दस्तस्मात् विहितो मतुप् प्रत्ययः ।
तथा सति स शब्दः मतुप्—प्रत्ययान्तो भवति, ततः ईदृशस्य मतुप्-प्रत्ययान्तस्य
चतुर्षु अर्थेषु अज् विधीयते । सिभ्रका इति द्विस्वर-विशिष्ट-शब्दस्य मतुप् तेन
सिभ्रकावान्—ततः अनेन अज् प्रत्यये विहिते सैभ्रकावतम्, अहिशब्दस्य बहुस्वर-

विशिष्ट अपितु द्वि-स्वर-सनाथ एव, तथात् सतुप्,—तेन अहिमान्, परम् अहिमान् इत्यन्तर्गतस्य अहि इति अङ्गस्य बहुस्वराभावात् अहिमान् इत्यन्तात् परम् चतुर्थे अर्थे पु अनेन अञ् न स्यात् अपि तु अण् एव ; तेन आहिमतम्, एवं मान्नावतां निवासः— इति मान्नावतम्, अत्रापि अञ् न, अपितु अण् एव ।

[ननु अण्-प्रत्ययान्तस्य अञ्-प्रत्ययान्तस्य च विभेदकरणी का सार्थकता इति चेत्—स्वरे भेदत्वं एव एतयोर्विभेदकरणी हेतुरिति मन्यामहे] ॥

१२८५ । वृद्धचः कूपेषु ॥ ४।२।७३ ॥

दी— । अणोऽपवादः । दीर्घवरत्वे ण निवृत्तो दीर्घवरत्नः कूपः ।

The suffix अञ् is attached to words, containing more than two vowels, in any of the aforesaid four senses, to imply a well.

मित— । बहुस्वरविशिष्टात् प्रातिपदिकात् प्रागुक्तानाम् चतुर्थाम् मध्ये यस्मिन् कस्मिन् अपि अर्थे अञ्-प्रत्ययः स्यात् कूपे अभिधेये मति, अणोऽपवादः दीर्घवरत्न-नामा कश्चित् विप्रः, तेन दीर्घवरत्वे ण निवृत्तः कूपः इति अञ् दीर्घवरत्नः कूपः, कपिलवरत्वे ण निवृत्तः कूप इति अञ् कपिलवरत्नः कूपः, वृद्धमूलस्य अदूरभवः कूपः इति अञ् वार्द्धमूलः कूपः ।

१२८६ । उदक् च विपाशः ॥ ४।२।७४ ॥

दी— । विपाशः उत्तरे कूले ये कूपास्तोष्वञ् । अवहज्यर्थ आरम्भः । दन्तेन निवृत्तो दान्तः कूपः । उदक् किम् ? दक्षिणतः कूपेषु अण् एव ।

The words, which are expressive of the wells, that are lying on the northern bank of the river Vipasa (Beas) are derived with the suffix अञ् and not अण् (the difference being shown or vindicated by the accent), may they be of one, two or more vowels, in the four aforesaid senses. See Tika also.

मित— । विपाश् इति शकारान्तशब्दः, सिन्धुनदस्य काचित् शाखानदी पञ्च-
नदप्रदेशवाहिनी विपाश् इति संज्ञा भजते, तस्याः विपाशः मद्याः उदक् उत्तरे
कृत्ति ये कृपाः वर्त्तन्ते तेषु अभिधेयेषु, चातुरर्थिकः अञ् प्रत्ययः स्यात्, न
खलु अण्, अण् प्रत्ययस्तु, पूर्वपश्चिमवाहिण्याः विपाशः दक्षिणे कृत्ति ये कृपाः
वर्त्तन्ते, तेषु अभिधेयेषु विधीयते, पूर्वसूते बहुस्वरविशिष्टेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः
कृपेषु अभिधेयेषु अञ् विहितः, अत्र विपाशः उत्तरे तटे स्थितानां बहुस्वरविशिष्टानाम्
एक-बहुस्वरविशिष्टानां च अविशेषेण खलु अञ् व्यवस्थापित इति सूत्रस्य अस्य उप-
न्यासः । दन्तेन निर्वाचः कृपः इति अञ्—दान्तः कृपः । एवम् गुप्तेन निवृत्तः कृपः
इति अञ् गौतः कृपः । एतौ विपाशः उत्तरतटस्थितौ कृपौ । उदक् इति किम् ?
विपाशतः दक्षिणतः ये कृपान्तंषु अभिधेयेषु प्रादिपदिकेभ्यः अण् एव स्यात् ; यथा
दन्तेन निवृत्तः कृपः इति अण् दान्तः कृपः ।

ननु अण् प्रत्ययस्य तथा अञ् प्रत्ययस्य च कुत्र विशेषोऽवगम्यते इति चेत्—युयताम्
—स्तरि विशेषः । [“महती सूक्तेलिका वर्त्तन्ते सूत्रकारस्य” —इति काशिका । इयं
उक्तिः सूत्रकारं प्रति काशिकाकृतोः सविम्वयप्रशंसापरिति भाषावृत्तिसम्प्रादकमय
श्रीशचन्द्रचक्रवर्त्तिण आशयः ।]

१२८७ । सङ्कलादिभ्यश्च । ४।२।७५॥

दी— । कूपेषु इति निवृत्तम् । सङ्कलेन निवृत्तं साङ्कलम् ।
पौष्कलम् ।

The suffix अञ् in the four aforesaid senses, are attached
to a few words like संकल, पुष्कल—etc ; the particular connec-
tion with wells ceases to exist in the present rule.

मित— । संकलशब्दात् तथा सङ्कलादिगणपठितेभ्यः अन्येभ्यः शब्देभ्यः
प्रागुक्तेषु चतुर्थे अर्थे अञ् प्रत्ययः स्यात् । “कूपे अभिधेये” इत्यस्य अंशस्य अनु-
वृत्तिरत्र नास्ति । संगतः कलः संकलः ; सङ्कलेन निवृत्तम् इति अञ् साङ्कलम् ।
पुष्कलेन निवृत्तम् इति पौष्कलम् । पौष्कलः देशविशेषः, अयम् अञ् अणोऽपवादः ।

सकुलादियथा—संकल, पुष्कल, उत्तम, उडुप, उत्तपुट, कुम्भ, निधान, सूत्र, सुदन्त, सुपूत, सुनेत्र, सुपिङ्गल, सिकत, पूतीक, पूलास, कुम्हास, निवेश, गवीष, गभीर, इतर, समन्, अहन्, लोमन्, वेमन्, वक्त्र, वङ्गल, मद्योज, अभिषिक्त, गोभृत, राजसत्, गूढ भृत, भान्न, मज्ज । सिकत + अञ् चातुरार्थिक = सैकतम् ।

इत्यप्यत्रावधेयम्—सिकताः अस्मिन् सन्ति इति सत्यर्थे अञ् = सैकतम् ।

यथा “कार्या सैकतलीनहंसमिथुना स्त्रीतोवहा सालिनी”ति अभिज्ञान-शकुन्तलम् ।

१२८८ । स्त्रीषु सौवीरसाल्वप्राप्नु । ४।२।०६ ॥

दी— । स्त्रीलिङ्गेषु एषु देशेषु वाच्येषु अञ् । सौवीर—
दत्तामित्रेण निर्हता दत्तामित्रो नगरी । साल्वे—वैधूमाग्नी ।
प्राचि—माकन्दौ ।

The suffix अञ् (and not अच्) is attached to words, to imply a (city or) country—the very name of which is used in the feminine gender—within the provinces of Sauvira, or Salva or within the eastern province.

[Sauvira is supposed to be an outlying part of modern Sind and the situation of Salva is not definitely known.]

मित— । सिन्धु प्रदेशसंलग्नजनपदविशेषः सौवीरः । सौवीरदेशे, साल्वदेशे तथा प्राच्यदेशे च स्थितेषु स्त्रीलिङ्गवर्त्तमानेषु जनपदेषु अभिधेयेषु सत्सु, प्रातिपदिकेभ्यः अञ् प्रत्ययः स्यात्, न खलु अच् । सौवीर इति । सौवीरप्रदेशस्थित जनपदस्य उदाहरणं यथा—दत्तामित्रेण निर्हता नगरी इति अञ् दत्तामित्रो नगरी । साल्वे इति । साल्वदेशस्थितजनपदस्य उदाहरणं यथा—वैधूमाग्निना निर्हता नगरी वैधूमाग्नी । प्राचि इति । प्राच्यदेशस्थितजनपदस्य उदाहरणं—यथा माकन्देन निर्हता नगरी माकन्दौ । माकन्देन निर्हतानगरी माकन्दौ । एवं माणिक्यरी, जारायो । सर्वत्र “टिङ्ङाञ्”—इति (४।१।१५) सूत्रेण स्त्रियां ङीप् ।

१२८८ । सुवास्त्वादिभ्योऽण् । ४।२।७७ ॥

दो— । अजोऽपवादः । सुवास्तोरदूरभवः सौवास्तवम् ।
वर्ण = वार्णवम् । अण्ग्रहणं नद्यां मतुपो वाधनार्थम् ।
सौवास्तवी ।

The suffix अण् (and not अज्) is attached to words like सुवास्तु and others—falling within the category of सुवास्तु class in the four aforesaid senses. This अण् supersedes the suffix मतुप् sanctioned by the rule—नद्यां मतुप् (४।२।८५) ।

मित— । सुवास्तुशब्दात् तथा सुवास्तुगणपठितेभ्योऽन्वभाः शब्देभ्यः अण् प्रत्ययः स्यात् न खलु अज् । “ओरज्” (४।२।७९) इति सूत्रेण विहितस्य अज् प्रत्ययस्य बाधकोऽयम् अण् प्रत्ययः । सुवास्तु इत्यस्य अदूरभवम् नगरम् इति अण् सौवास्तवम् । अण् प्रत्यये परे ओकारस्य गुणः स्यात् “ओर्गुणः” (६।४।१४६) इति सूत्रेण । वर्णोऽदूरभवम् नगरम् इति अण् वार्णवम् नगरम् । सुवास्तोरदूरभवाः सौवास्तवी ।

ननु “ओरज्” इतिव सिद्धे पुनरपि सूत्रकरणात् अज् प्रत्ययस्य अननुवृत्तौ सत्याम्, फलवलात् अण् इतिव आयाति तर्हि कथं पुनरेव सूत्रे अण् इत्यं शस्य उल्लेख इति आशङ्का निराकरोति—अण् ग्रहणम् इति । पुनरपि सूत्रे अण् इत्यस्य उल्लेखदर्शनात् इदम् ज्ञायते यत् अयम् अण् प्रत्ययः “नद्यां मतुप्” इति (४।२।८५) सूत्रेण यो मतुप् प्रत्ययः विधीयते, तस्य बाधकः इति ।

सुवास्त्वादिर्यथा—सुवास्तु, वर्ण, भण्ड, खण्ड, शेवालिन, कर्पूरिन, शिखण्डिन, गत, कर्कश, शकटीकण, हण, कर्क, कर्कभूमती, मोह, अहिसक्य ।

१२८० । रोणी ॥ ४।२।७८ ॥

दो— । रोणी शब्दात् तदन्ताच्च अण् । कूपाजोऽपवादः ।
रोणः । आजकरोणः ।

The suffix अण् (and not अज्) is attached to the word रौणी or to any other word, of which रौणी forms the last member, in the four aforesaid senses.

मित—। रौणी इति लुप्तपञ्चमोविभक्तिकम् इदं पदम् । रौणीति शब्दात् तथा “यं न विहितस्य (१।१।७२)” इति नियमात् रौणीति यस्य शब्दस्य अन्ते वर्तते तस्मात् च, चातुरर्थिकः अण् प्रत्ययः स्यात् । चतुर्णामर्थानां संधि यथासम्भवम् अर्थे न सह प्रत्ययस्य सम्बन्धः । अर्थे प्रत्ययः “वहचः कृपेयु” (४।२।७३) इति विहितस्य अण् प्रत्ययस्य अपवादः । रोण्या निर्हन्तः इति अण् रौणः । रौणः कूपः । अजकरोण्या निर्हन्तः कूपः इति अण् आजकरोणः कूपः । एवं रौणः । सङ्गिकरौणः । अण् प्रत्यये परे रौणीत्यस्य—यसीति च (६।४।१४८) इति सूत्रेण ईकारलोपः ।

१२८१ । कोपधाच्च ॥ ४।२।७८ ॥

दी—। अण् । अजोऽपवादः । कार्णच्छिद्रकः कूपः । कार्कवाकवम् । त्रैशङ्कवम् ।

The suffix अण् (and not अज्) is attached to words, of which ककार (the letter क) forms the last but one syllable, in the above four senses.

मित—। यस्य प्रातिपदिकस्य उपधायां कर्मा विद्यते, तस्मात् चातुरर्थिकः अण् प्रत्यय एव स्यात् न खलु अज्, “ओरज्” (४।२।७१) इति विहितस्य तथा “वहचः कृपेयु” (४।२।७३) इति विहितस्य च अज्प्रत्ययस्य अपवादोऽयम् । यथासम्भवम् अर्थे न सह सम्बन्धः । कार्णच्छिद्रेण निर्हन्तः इति अण् कार्णच्छिद्रकः कूपः । कार्णवेटकेन निर्हन्तः इति अण् कार्णवेटकः कूपः । कृकवाकुना निर्हन्तम् इति कार्कवाकवम् । श्रीगुणः (६।४।१४३)—इति उकारस्यगुणः । आदिस्वरहस्तिस्तथा ऋकारस्य रपरत्वम्—“उरण् रपरः” (१।५।१) इति विधानात् । विशङ्कुना निर्हन्तम् इति अण् त्रैशङ्कवम् । श्रीगुणः (६।४।१४६)—इति उकारस्यगुणः । “एचोऽयवायावः” (६।१।७८) इति अवादिशब्दः । आदिस्वरहस्तिरपि ।

१२८२ । वुञ्छण् कठजिल सेनि र ढज् खयय फक् फिजिज्
ज्र कक् ठकोऽरीहण् कृशाश्व-श्र-कुमुद-काश-तृण-प्रेक्षाश्म-सखि
सङ्काश-वल्-पक्ष-कर्ण-सुत-गम-प्रगदिन्-वराह-कुमुदादिभ्यः

॥४१॥८०॥

दी— । एभ्यः सप्तदशभ्यः गणेभ्यः सप्तदश क्रमात् सुप्रश्चतुर-
र्थ्याम् । अरीहणादिभ्यो वुञ् । अरीहणेन निर्वृत्तम् अरीहण-
कम् । कृशाश्व-दिभ्यश्छण् । कार्शाश्वीयम् । ऋश्रादिभ्यः कः ।
ऋश्रकम् । कुमुदादिभ्यश्च । कुमुदिकम् । काशादिभ्यः इलः ।
काशिलः । तृणादिभ्यः सः । तृणसम् । प्रेक्षादिभ्य इनिः
-प्रेक्षी । अश्मादिभ्यः रः—अश्मरः । सखादिभ्यो ढज्-
साखियम् । संकाशादिभ्यो खः । संकाश्रम । वलादिभ्यो यः-
वल्थम् । पक्षादिभ्यः फक्—पाक्षायणः । 'पथः पन्थ च'
(ग सू ७८) पान्थायनः । कर्णादिभ्यः फिज्—कार्णायनिः ।
सुतंगमादिभ्यः इज् । सौतंगमिः । प्रगदादिभ्यो ज्रः ।
प्रागद्यः । वराहादिभ्यः कक् । वाराहकः । कुमुदादिभ्यश्चक्-
—कौमुदिकः ।

The seventeen suffixes, viz वुञ्, छण्, क, ठच्, इल, स, इनि, र,
ढज्, ख, य, फक्, फिज्, इज्, ज्र, कक् and ठक् are added to कृशाश्व, ऋश्र,
कुमुद, काश, तृण, प्रेक्षा, अश्मन्, सखि, सङ्काश, वल्, पक्ष, कर्ण, सुतङ्गम,
प्रगदिन्, वराह and कुमुद classes in the four aforesaid senses—
respectively.

नित— । वुञ्, छण्, क, ठच्, इल, स, इनि, र, ढज्, ख, य, फक्, फिज्, इज्,
ज्र, कक्, ठक् इति सप्तदश प्रत्ययाः । अरीहण, कृशाश्व, ऋश्र, कुमुद, काश, तृण,

प्रेक्षा, अश्मन्, सखि, सङ्काश, बल, पक्ष, कर्ण, सुतङ्गम, प्रगदिन्, वराह, कुसुद इति सप्तदशगण-नामानि । एतेभ्यो गणैभ्यः यथासंख्यम् एते प्रतायाः “तदस्मिन् अस्तीति देशे तन्नाम्नि, तेन निर्वाच्यम्, तस्य निवासः, अदूरभवय” इति चतुर्थे अर्थेषु भवन्ति । एतेषां सप्तदश-गणानाम् मध्ये चेतनवाचकास्तथा अचेतनवाचकाश्च शब्दाः सन्ति । तेभ्यः यथासम्भवमेव एतेषु चतुर्थे अर्थेषु प्रत्ययाः स्युरिति बोध्यम् । तथाहि अचेतन-वाचक-शब्दैभ्यः “तेन निर्वाच्यम्” इति एतस्मिन् अर्थे प्रत्ययो न स्यात् अचेतनस्य निर्व्यर्त्तने योगस्याभावात् । एवमेव सर्वत्र ज्ञेयम् ।

विवरणं प्रदर्शयति—अरीहणादिभ्यः वुज् प्रत्ययः स्यात् । अरीहणेन निर्वाच्यम् इति आरीहणकम् । एवम् द्रौघणकम् । अरीहणादिर्ध्या—अरीहण, द्रघण, खदिर, सार, भगल, ललन्द, साम्परायण, क्रीटायण, वीरण, काशकृतम्, जाम्बवत्, शिंशपा, किरण, रैवत, वैल्ल, वैमतायन, सौसायन, शिरीष, वधिर, वृंगतायन, गौमतायन, तीजायन, खाण्डायन, विपाश्, सुयज्ञ, जम्बु, सुशर्म । वुज् प्रत्ययस्य जित्वात् एतेषाम् आदिस्वर वृद्धिः स्यात् ।

कृशाद्यादिभ्यः कृष् प्रत्ययः स्यात् । कृशाद्येन निर्वाच्यमिति काशादीन्वीयः । कृष्णानि ईयादिशः । णकारः इत्—तेन आदिस्वरवृद्धिः । एवम् आरिष्टीयः । कृशास्वादि यथा—कृशाश्च, अरिष्ट, अरिश्मन्, विश्मन्, विशाल, रोमक, शवल, कृट, रोमन्, वर्वर, सूकर, प्रतर, सङ्काश, पुरग, सुख, अजिन, विनत, विकृत्यास, अरुच, अवयास, मौद्गल्य । विनतेन निर्वाच्यम् इति वैनतीयम् । कृशादिभ्यः कप्रत्ययः स्यात् । कृशेन निर्वाच्यम् कृश्यकम् । न्ययोधस्य अदूरभव इति न्ययोधकः । न्ययोधः वटवृक्षः । कृशादि यथा—कृशा, न्ययोध, शिरा, निलीन, निवास, निधान, निवात, निबद्ध, विवद्ध, परिगृह, उपगृह, उत्तराश्मन्, स्थूल बाहु, खदिर, शर्करा अनङ्ग, परिवंश, वेष, वीरण ॥ कुसुदादिभ्यः ठच् प्रत्ययो भवति । ठच् इत्यस्य स्थाने इकादिशः । कुसुदानां निवासः अदूरभव इति कुसुदिकम् । एवं शर्करिकम् । कुसुदादिर्ध्या—कुसुद, शर्करा, न्ययोध, इक्कट, खण्ड, परिवृत, कर्दम, अय, गर्त, बीज, अश्वत्थ, बल्लज, परिवाप, शिरीष, यवाप, कूप, विकङ्कत, कण्टक, विकङ्कट, सङ्कट, पलाश, त्रिक, कच, दशगाम ।

काशादिभ्यः इलप्रत्ययः स्यात्—काशैः निवृत्तम् काशिलम्, पाशैः निवृत्तम् इति पाशिलम् । काशादि यंधा—काश, वास, अश्वत्थ, पलाश, पीथूष, विश, लण, नर, चरण, कर्दम, कर्पूर, कण्टक, गुह, आवास, पाश, वन, वधूल, ववर । लणादिभ्यः सप्रत्ययो भवति । लणैः निवृत्तम् इति लणसम् । एवं नङ्सम् इति ! लणादि यंधा—लण, नङ्, मूल, पर्ण, वर्ण, चरण, अर्ण, जन, वल, लव, वन, [अत्र “स” स्थाने “श” इति काशिकाकारौ वामनजयादित्यौ । लणशः नङ्शः इति काशिकायाम् उदाहरणे वर्तेते । वीरणाशब्दम् अपि तृणादिगणे पठति भाषावृत्तिकृत पुरुषोत्तमदेवः । वीरणासा इति तेन प्रदत्तम् उदाहरणम् । वीरणैः निवृत्ता इति वीरणासा ।] प्रेक्षादिभ्यः इनि प्रत्ययो भवेत्प्रेक्षैः प्रेक्षाभिर्वा निवृत्तमिति—प्रेक्षी । प्रेक्षादिर्यथा—प्रेक्षा, हलका, बन्धुका, ध्रुवका, लिपका, न्ययोध, इक्षट, बुधक, सङ्कट, कङ्कट, कर्कट, मुकट, पुक, मङ् ।

अश्मादिभ्यः र-प्रत्ययो भवति—अश्मभिः निवृत्तम् इति अश्मरः । अश्मादिर्यथा—अश्मन्, यूथ, ऊष, मीन, दर्भ, वृन्द, गुड, खण्ड, नग, शिखा, यूथ, नद, नख, काट, पाम । सखादिभ्यः ढञ् प्रत्ययो भवेत्—सखा निवृत्तमिति सखियम् । ढञ् इत्यस्य स्थाने इयादेशः । आदिस्वरवृत्तिश्च । सखादिर्यथा—सखि, सखिदन्त, वायुदत्त भङ्ग, पाल, चक्रपाल, चक्रवल, ऊगल, अशोक, करवीर, सौकर, सकर, सरस, समल, तर्क, चक्रपाल, उशैर, सुरस, रोह, तमाल, कदल, सगल । सङ्काशादिभ्यः ण्य-प्रत्ययो भवति—सङ्काशानां निवासः इति साङ्काश्यं नगरम् । एवं कान्पिथ्यं नगरम् । सङ्काशादिर्यथा—सङ्काश, कान्पिथ्य, समोर, काश्मीर, शूरसेन, सुपथिन्, सक्थट, यूप, अंश, अश्मन्, कूट, मलिन, तीर्थ, अगस्ति, विरत, चिकार, विरह, नासिका । काश्मीराणां निवासः इति काश्मीरः देशविशेषः, एवं शूरसेनः । बलादिभ्यः य प्रत्ययः स्यात्—बलेन निवृत्तमिति बल्यम् । एवम् वनस्य अदूरभवम् इति वन्यम् । [अधुना तु भवार्थेपि ‘वन्यम्’ व्यवह्रियते । नाचं ‘वन्य’-शब्दः भवार्थे दिगादि-यता साध्यः (दिगादि-गणे अस्य अपाठात्) ; अन्ये वन्यस्त वनशब्दात् बलादि—यप्रत्ययेन साध्यः, कालक्रमेण भवादर्थेपि व्यवहृतः] ।

बलादिर्यथा—बल, वन, कुल, तुल, उल, भुल, कवल, कुल ।

पचादिभ्यः फक् प्रत्ययः स्यात्—पचाः सन्ति अस्मिन् दिशे इति पाच्यायणः । एवम् तीषायणः । पचादि र्यथा—पक्ष, तुष, अख्ड, कन्वलिक, चिद्व, अशमन्, अतिस्वन्, कुम्भ, सरक, सरीक, सरक, सकल, सरस, समल, रोमन्, लोमन्, हंसका, मुकण्डक, अम्बिल, यमल, हस्त, सिंहक, पथिन् ।

“पयः पत्यच्च” इति गणनिर्दिष्टः ।

फक् प्रत्यये परे सति पथिन् इति शब्दस्य स्थाने पय इति आदेशः स्यात् । पयः अदूरभवः इति पात्यायणः ।

कर्णादिभ्यः फिज् प्रत्ययो भवति—कर्णानाम् निवासः इति कर्णाद्यनिः । वशिष्ठेन निवृत्तमिति वासिष्ठायनिः । फिज् इत्यस्य स्थाने आयनि इति आदेशः । कर्णादि र्यथा—कर्ण, वशिष्ठ, अकं तुष, शल, द्रुपद, आनडुल्ल, पाञ्चजन्य, स्थिर, कुलिश, कुम्भी, जीवन्ती, जीत्व, आखीवत ।

सुतङ्गमादिभ्यः इज् प्रत्ययः स्यात्—सुतङ्गमानां निवासः इति सौतङ्गमिः । सुनिचितेन निवृत्तमिति सौनिचितिः । इज् प्रत्ययस्य अकार इत्—तेन आदिस्वर वृद्धिः । सुतङ्गमादिर्यथा—सुतङ्गम, सुनिचित, विप्रचित, महापुत्र, श्वेत, गडिक, युक्त, विद्य, वीजवापिन्, चन्, अञ्जुन, अजिर, जीव ।

प्रागदिन् इत्यादिभ्यः अग्र प्रत्ययो भवति—प्रागदिभिर्निवृत्तमिति प्रागद्यम् ।

ननु प्रागदिन् इति नकारस्य स्त्री कथं न स्त्री इति चेत् उच्यते—प्रागदिन् इति शब्दः नकारान्त इति स्पष्टमेव ज्ञापयितुम्—अन्यथा अयं शब्दः इकारान्त इति संशयो भवत् ।

प्राग्यादि र्यथा—प्रागदिन्, मगदिन्, मददिन्, कविल, खन्डित, गदित, चङ्गार, माज्जर, कीविदार । वराह्यादिभ्यः कक् प्रत्ययो भवति—वराह्येन निवृत्तमिति वाराहकम् । पलाशस्य अदूरभवमिति पालाशकम् । वराह्यादि र्यथा—वराह, पलाश, शिरीष, पिनह, विदग्ध, विभग्न, वाहु, खदिर, शकैरा । कुमुदादिभ्यः ठक् प्रत्ययः स्यात्—कुमुदानां निवासः कौमुदिकम् । कुमुदादि र्यथा—कुमुद, गोनव, रथकार, दशयाम, अश्वत्थ, शाकली, कुण्डल, मुनिमूल, कूट, मधुकर्ण ।

अपिच—“शिरीषशब्दः शरीरहनादिषु, कुमुदादिषु, वराह्यादिषु च पठ्यते । चीत्-सर्गिकोऽपि तत् पठ्यते । तस्य च वरणादिषु दर्शनात् नुव् भवति । तथाचोक्तम् ।

शिरीषानाम् अदूरभयो ग्रामः शिरीषास्तस्य वनमिति शिरीषवनम्”ति—
काशिका ।

“वरणादिभ्यश्च” (४।२।८२) इति सूत्रेण एव शिरीषशब्दात् विहितस्य प्रत्ययस्य
लुप् स्यात् इति ज्ञेयम् । शिरीषो वनविशेषः ।

१२८३ । जनपदे लुप् ॥ ४।२।८१ ।

दी— । जनपदे वाच्ये चातुरर्थिकस्य लुप् स्यात् ।

The suffixes sanctioned to be used in the four aforesaid
senses, elide, when a tract of land having human habitation
or country is implied.

मित— । “तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नी”ति (४।२।६७) यच्चातुरर्थिकः प्रत्ययो
विहितः, तस्य प्रत्ययस्य देशविशेषे जनपदे अमिधेये सति लुप् स्यात् । ग्राम-समुदायो
जनपदः इति काशिका ।

१२८४ । लुपि युक्तवद्भ्यस्तत्त्वचने ॥ १।२।५१ ॥

दी— । लुपि सति प्रकृतिवत् लिङ्गवचने स्तः । पञ्चालानां
निवासो जनपदः पञ्चालाः । कुरवः, अङ्गाः, वङ्गाः, कलिङ्गाः ।

Words, the suffixes after which elide, by the word लुप्,
take their original number and gender. Or—when dis-
appearance of an affix is enjoined by the word लुप्, it is to
be understood that the gender and number of the word
derived are to be the same as those of the stem.

मित— । प्रत्ययस्य अदर्शनं लुप् । “लुपि सति” यच्चात् प्रातिपदिकात्
विहितस्य कस्यचित् प्रत्ययस्य केनापि सूत्रेण लुप् भवति, “प्रकृतिवत् लिङ्गवचने”
प्रत्ययस्य लुप् प्रकृतिः प्राक् तस्य प्रातिपदिकस्य यत् लिङ्गं यच्च वचनम् आस्ताम्,
ते एव “स्तः” भवतः, न खलु प्रत्ययस्य अर्थ-विशेषम् अनुसृत्य लिङ्गवचने व्यवक्रियेते ।

पञ्चालानां निवासी जनपदः इति । तस्य निवासः (४।२।६१) इतिपञ्चालशब्दात् विहितस्य अण्प्रत्ययस्य “जनपदे लुप्” (४।२।८२) इति लुप् स्यात् । अण्प्रत्ययस्य लुपि सति, लुपः प्रकृतेः प्राक् स्थितस्य पञ्चालशब्दस्य पुलिङ्गत्वम् बहुवचनत्वम् च अधुना भवेताम् ; तेन पञ्चालाः । एवं कुरुषाम् निवासी जनपद इति कुरुवः । अङ्गानां निवासी जनपदः इति अङ्गाः । वङ्गानां निवासी जनपदः इति वङ्गाः । कलिङ्गानां निवासी जनपदः इति कलिङ्गाः ।

एवम् कटुवदर्थ्याः अदूरभवः जनपदः कटुवदरी । अत्र जनपदस्य पुलिङ्गत्वेऽपि प्रत्ययस्य लुपि सति कटुवदरी इति पदस्य स्त्रीलिङ्गता ।

[ननु उटुम्बरा अस्मिन् सन्तीति औटुम्बरी जनपदः ; एवं वैदिशः जनपदः ; अत्र उदाहरणद्वये कथं न “जनपदे लुप्” इति प्रत्ययस्य लुप् स्यात् इति चेत्, उच्यते— अत्र “तन्नास्तीति इति वर्त्तते, न चात्र लुक्त्वं तन्नामघेयं भवति” इति काशिका । अयमर्थः—अत्र लुपि कृते सति यत् प्रातिपदिकं शिष्येत तत् देशविशेषस्य संज्ञा न भवति अनभिधानात् इति प्रत्ययस्य न लुप् ।]

१२८५ । तदश्विथं संज्ञाप्रमाणत्वात् ॥ १।२।५३ ॥

दी— । युक्तवद्वचनं न कर्तव्यम् । संज्ञानां प्रमाणत्वात् ।

[N. B.—The previous rule was formed by older Grammarians, and Panini does not approve of it so he proceeds to reject the same—]

The matter referred to in the preceding rule—is to be rejected simply because a proper name has no significance here and consequently their number and gender should be determined by usage.

मित— । पूर्वस्व प्रत्ययस्य लुपि प्रातिपदिकस्य प्रत्यय-प्रकृतेः प्राक् अवस्थिते लिङ्गवचने स्तः इति यद्विहितम् “तदश्विथम्” पाणिनिना असम्मतम्, अननुमोदितम् इति यावत् । प्रकृतिवत् लिङ्गवचनं न कर्तव्यम् इति पाणिनिमुन्नेराशयः

कथम् ? “संज्ञा प्रमाणत्वात्”—संज्ञानां लोकव्यवहारतः प्रमाणत्वात् प्रामाणिकत्वेन ग्रहणीयत्वात् । तथाहि—“स्त्रतःप्रमाणं संज्ञाशब्दाः” ।

अपिच—संज्ञाशब्दाः हि नानालिङ्गसंख्याः [Proper names are of various numbers and genders] । ईदृशाः नानालिङ्गसंख्याः संज्ञाशब्दा एव प्रमाणं—यथा पञ्चालाः, वरणाः । “नैते योगशब्दाः किं तर्हि जनपदादीनां संज्ञा एताः ।”—इति काशिका ।

अयमाशयः—शब्दास्तावत् त्रिविधाः, यौगिकाः, रूढाः, योगरूढाश्चेति । पचति यः सः पाचकः इति पाचकशब्दः यौगिकः । अतएव अपरं नाम योगशब्दः । संज्ञावाचकाः शब्दाः न योगशब्दाः, अपि च मण्डप इतिवत् रूढा एव । एतेषां जनपदादिसंज्ञावाचकशब्दानां लिङ्गवचनं च स्वभाव-सिद्धमेव न खलु यौगिकशब्दवत् प्रयत्न-प्रतिपाद्यम् । तथाहि यथा पचतियः सः पाचकः इति पुलिङ्गम् । एवं पचति या या पाचिका इति स्त्रीलिङ्गम्—एवं जनपदादिसंज्ञावाचकशब्दानां लिङ्गवचनविनिर्णयः न स्यात् । अपि तु साहित्ये प्रयोगदर्शनादेव तेषां लिङ्गवचनव्यवस्था भवति । सा एव व्यवस्था प्रामाणिकत्वेन याज्ञा इति । यथा आपः, दाराः, गृहाः सिकताः, वर्षाः इत्यादयः ।

१२८६ । लुव्योगाप्रखरानात् ॥ १२।५४ ॥

दी— । लुवपि न कर्त्तव्योऽवयवार्थस्य इह अप्रतीतिः ।

The elision of suffixes [as sanctioned by “जनपदे लुप्” (४।२।८२) and “वरणादिभ्यश्च” (४।२।८२)] is also to be disallowed, as a proper noun is not replete with its derivative meaning.

मित— । “अशिष्यम्” इति अव पूर्वसूत्रात् अनुवर्त्तते । “लुप्” इति प्रथमान्तम् । लुप् अपि अशिष्यम् । लुप् अपि न कर्त्तव्यम् इति पाणिनिः व्यवस्थापयति, कथम् ? “योगाप्रखरानात्”—योगस्य अवयवार्थस्य इह शब्दे अप्रतीतिः प्रतीत्यभावात् उपलब्धभावात् । नहि प्रकृतिप्रत्ययार्थः संज्ञावाचके शब्दे विद्यते ।

अयमाशयः । योऽयं “जनपदे लुप् (४।२।८१), “वरणादिभ्यश्च” (४।२।८२) इति सूत्रद्वयेन लुप् विधीयते सोऽपि लुप् न कर्तव्यः । कथम् इति चेत् ?—“योगा प्रख्यानात्”—नहि पञ्चालाः वरणा इत्यादौ संज्ञावाचके शब्दे प्रकृतिप्रत्ययस्य अर्थेन सह शब्दार्थस्य कथित् योगः (सम्बन्धः इत्यर्थः) प्रख्यायते (ज्ञाप्यते इत्यर्थः) । नहि पञ्चालानां स्वामित्वात् पञ्चाला इति जनपदः, अथवा नहि वृत्तयोगात् वरणाः इति ग्रामः नगरं वा ; अपि पञ्चालाः वरणाः इति संज्ञामावाः एते । तस्मात् अतः “तस्य निवासः” (४।२।६८) “अदूरभवश्च” (४।२।७०) इति तद्धित-सूत्रद्वय-विहित-प्रत्ययानाम् प्रयोगावसर एव नास्ति, किं अप्रयुक्तस्य प्रत्ययस्य लुपो विधानेन ?—

१२८७ । योगप्रमाणे च तदभावेऽदर्शनं स्यात् ॥१२।५५॥

टी— । यदि हि योगस्य अवयवार्थस्य इदं बोधकं स्यात्, तदा तदभावे न दृश्येत् ।

Should the derivative meaning be accepted, the proper names might not denote the objects they do, when devoid of the things from which they are alleged to derive their denomination.

मित— । पूर्वसूत्रे व्याचष्टे—“योगस्याप्रख्यानादिति । ननु योगस्य अप्रख्याने कथं नाम भवेदिति आकांक्षायां सूत्रयति—“योगप्रमाणे” इति ।

‘योगस्य’ योगिकार्थस्य प्रकृतिप्रत्ययान्धां लब्धस्य अर्थस्य इति यावत्, ‘प्रमाणे’ स्त्रीकरणे सति “तदभावे” योगार्थप्रतिपादस्य वस्तुनः अभावे “अदर्शनम्” शब्दस्य तदर्थ—वाचकत्वाभावः “स्यात्” प्रसज्यते ।

आयमाशयः—यदि अंग वंग कलिंगादि संज्ञावाचकाः शब्दाः योगिकार्थ—प्रतिपादकाः इति स्वीक्रियेत तर्हि अंगजातीय—वज्रियाणां वाससम्बन्धित्वादेव अंगशब्दः देशवाचको भवति, वंगजातीयवज्रियाणां स्वामित्वसम्बन्धित्वात् वंगशब्दस्य देशवाचकत्वं, तथा कलिंगजातीयवज्रियाणामेव आधिपत्यहेतुत्वात् कलिंगशब्दस्य देशबोधकत्वम् इति उररीकर्तुम् युज्यते । तथा सति यदा वंगविषये वंगजातीयाः

अविद्याः न राज्यं कुर्वन्ति, तदा बंगदेशस्य बंग इति संज्ञा न भवेत्, एवं यदा अंग-
जातीयाः अविद्याः अंगविषये न वसन्ति तदा अंगदेशस्य अंग इति संज्ञा लुप्येत,
अपि च यदा कलिंगविषये कलिंगजातीयानां अविद्याणां राज्यं न विद्यते, तदा
कलिंगदेशस्य कलिंग इति संज्ञा न प्रयुज्येत। परं तत् न भवति, दृष्टान्तं हि
अंगादिविद्याणाम् असंज्ञायै अपि अंगादिविद्याणां तत्तत् संज्ञाः। अतो यदा
दण्डयोगात् साधवः दण्डिन इत्यात्मने एवम् अंग बंग कलिंग—पञ्चाद्यादिशब्दाः
नहि तत्तत् अविद्यजातियोगात् यौगिकार्थवाचकाः अपि च अंगादिजनपदविशेषपुकेवलं
रूढाः।

१२८८। प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाणत्वात्

॥ १।२।५६ ॥

दी—। “प्रत्ययार्थः प्रधानम्” इत्येवंरूपं वचनमपि
अशिष्यम्। कुतः? अर्थस्य लोकात् एव सिद्धेः।

With reference to the inter-relationship of the meaning of the root or stem as well as of the suffixes, declare the ancient grammarians, the import of the latter predominates over the former; but this theory is rejected by Panini—on the ground that the exact meaning of a word is learnt by usage and not from books on grammar.

मिति—। “प्रधानप्रत्ययार्थवचन”मिति। प्रत्ययस्य अर्थः इति प्रत्ययार्थः। तस्य
वचनं कथनम् इति प्रत्ययार्थवचनं प्रधानम् सुखाम् प्रत्ययार्थवचनम् इति प्रधान-
प्रत्ययार्थवचनम्। प्रत्ययस्य कश्चित् अर्थः वर्त्तते, प्रकृतेरपि अन्यः कश्चित् अर्थोऽस्ति।
एतयोरर्थयोर्मध्ये प्रत्ययस्य एव अर्थः प्रधानं भवति, प्रकृतेरर्थस्तु अप्रधानं भवति।
यत् प्रधानं तद् विशेष्यरूपेण अवतिष्ठते, यदप्रधानं तद् विशेषणरूपेण इति। इममेव
पूर्वाच्चात्थ्याणां मतं पाणिनिः प्रत्याख्याति। अत्र सूत्रं “तदर्थस्य संज्ञाप्रमाणत्वात्”
इत्यस्मात् “अशिष्यम्” इति अनुवर्त्तते।

तदा सूत्रस्य अयमर्थः—प्रत्ययार्थः एव प्रधानम् इति एवंप्रकारं यत् प्राचीन-
वैयाकरणानां वचनं दृश्यते तत् अशुभम् अयाज्ञम् इत्यर्थः । कथं ? ‘अर्थस्य’
शब्दार्थस्य ‘अन्यप्रमाणत्वात्’, शास्त्रात् (व्याकरणादियं धातुं) योऽस्य लोकव्यवहारः
दृश्यते, तस्यैव प्रमाणत्वात् । शब्दस्य अर्थावगमे शास्त्रं नहि प्रमाणत्वेन गृह्यते अपि
तु लोकव्यवहार एव । अनधीतव्याकरणादिशास्त्रः क्लृप्तकोऽपि यत् शब्दस्य अर्थं
वीक्ष्य मत् समर्थः स्यात् तत् लोकव्यवहारादेव, अतस्तस्मात् प्रामाण्यम् ।

अयमाशयः—ननु पूर्वस्य योगस्य (प्रकृतिप्रत्ययाभ्याम् लब्धस्य अर्थस्य)
संज्ञावाचकशब्देषु अनुपयोगित्वम् इति यत् आक्षेपितं तत् न समीचीनम्, इति
पूर्वपक्षः । कथं न समीचीनम् इति आशङ्काम् पूर्वपक्षवादी प्रदर्शयति—“प्रधान-
प्रत्ययार्थवचनमिति” अर्थं विनिर्णयकाले प्रकृतेरर्थस्य विशेषणत्वेन अप्रधानत्वं प्रत्ययस्यैव
अर्थस्य विशेष्यतया प्रधानत्वं अतएव पूर्वाचार्याः घोषयन्ति प्रत्ययार्थः प्रधानम् इति ।
उदाहरणं प्रदर्शयति—

पाचकः इति शब्दः पच्धातो कर्त्तरि खलु (अक) प्रत्ययेन कृते सति
सिध्यति । पच्धातुना पाक इत्यस्य प्रतीतिः, कर्त्तरि विहितेन खलुप्रत्ययेन
कर्त्तुरेव प्रतीतिः । पाकस्य तथा कर्त्तुश्च अधिकाराधिकारिरूपः सम्बन्धः । एवं
पाचक इत्यनेन पाकाधिकारवान् कर्त्ता इति अवगम्यते । अत्र विशेष्यतया अवस्थितः
कर्त्ता इति तु प्रत्ययस्य (खलु प्रत्ययस्य) अर्थः, एवम् कर्त्ता इत्यस्य विशेषणतया
अवस्थितः पाकः (पाकाधिकारवान्) इति तु प्रकृतेः (पच्धातोः) एव अर्थः ।
स्थिते सति अवगम्यते यत् प्रत्ययस्य अर्थः खलु प्रधानम् । प्रकृतेरर्थस्तु अप्रधानम् ।
यदिहि प्रत्ययस्य एव अर्थः प्रधानं भवति इति सिद्धाति, तर्हि कथम् न सर्वत्रैव
(संज्ञावाचकेष्वपि) यौगिकार्थस्य अप्रामाणिकत्वं भवेत् इति पूर्वपक्षीयानाम्
उक्तिं निरसयति—“अर्थस्य अन्यप्रमाणत्वात्” । सर्वत्रैव हि व्याकरणादिशास्त्रादेव
शब्दानाम् अर्थाः ज्ञायन्ते इति नियमो न भवति । यतः शास्त्रात् अन्यस्मात् लोक-
व्यवहारादपि अर्थप्रतीतिः स्यात् । अनधीतशास्त्रः क्लृप्तकोऽपि शब्दस्य अर्थं प्रत्येति
—अतः लोकव्यवहारस्य प्रामाण्यं स्वीकार्यम् । स्वीकृतं लोकव्यवहारस्य प्रामाण्यं

अत्ययार्थं एव प्रधानमिति वचनम् पूर्वाचार्यैः सम्यक्तमपि अग्रहणीयमेव इति पाणिनेराशयः ।

१२८८ । कालोपसर्जने च तुल्यम् ॥ १।२।५७ ॥

दी— । अतीतायाः रात्रेः पश्चार्धनागामिन्याः पूर्वार्धेन च सहितो दिवसोऽद्यतनः, विशेषणम् उपसर्जनम् इत्यादि पूर्वार्ध-
चार्यैः परिभाषितम् । तत्रापि अशिष्यत्वं समानम् । लोक-
प्रसिद्धेः ।

The definition of different division of time as well of the subordinate (with reference to the principal), as framed by the older grammarians: is also to be rejected in the similar way.

One concrete example may suffice here :—by “to-day”, they meant the time, beginning with the latter half of the previous night and ending with the midnight of the day in question. This definition is absolutely unnecessary as it may be best known by usage.

[Mark the similarity of this definition with the time of presentday railway system ; the railway authorities reckon time from 1 A. M. to 12 P. M].

मित— । पूर्वाचार्यैः कालस्य विविधाः संज्ञाः कृताः, उपसर्जनस्य च अपि लक्षणम् निर्दिष्टम् । उपसर्जनं = विशेषणम्, गौणम्, अप्रधानम् इति यावत् । तथाहि तेषां काचिदेका परिभाषा—“अह्नभयतोद्ध-रात्र एषोऽद्यतनः कालः” । असौ एव अर्थः प्रकटितः श्रोमतादीक्षितेन—अतीतायाः रात्रेः, गतायाः रात्रेः, पश्चार्धेन द्वि-प्रहरपरिमितरजन्धाः अनन्तरस्थितेन समयेन तथा आगामिन्याः रात्रेः पूर्वार्धेन पूर्वभागेन सहितः दिवसः अद्यतनः इति परिभाषया उच्यते । एवम् “अप्रधानम् उपसर्जनम्” इति उपसर्जनस्य लक्षणः । असौ वाच्यः—विशेषणम् उपसर्जनम्

यत् विशेषणं गौणम्, अप्रधानम् इति यावत् भवति, तदेव उपसर्जनम् इति परिभाषा लभते ।

कालोपसर्जने कालश्च तथा उपसर्जनं च कालस्य या परिभाषा, उपसर्जनस्यापि या परिभाषा, इत्यर्थः, तुल्यम् समानमेव “अशिष्ये” भवतः इत्यर्थः, नितराम् एव त्यक्तव्ये इति भावः । कथमिति चेत्—लोकप्रसिद्धिः—लोकव्यवहारतः एव सिद्धत्वात् । यद्यार्थो लोकत एव सिद्धः, किं तत्र प्रयत्नः ।

[ननु यदि एवम्भूतः खलु व्यापारः, तर्हि कथं न पूर्वसूत्रमघोर एव कालोपसर्जन-योरन्तर्भावः न कृतः ? कथं वा इदं पृथक् सूत्रनिर्माणमिति चेत्—उच्यते । न केवलं कालोपसर्जने, अपिच अन्यदपि एवं जातीयम् अशिष्यम् अस्ति इति ज्ञापनार्थम् । तथाच पूर्वाचार्याः परिभाषन्तं “मत्वर्ये बहुव्रीहिः, पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः, उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः इत्येवंमादि । तदपि अशिष्यम्” इति काशिका] ।

१३०० । विशेषणानां चाजातेः । (१२।५२)

दी— । लुवर्थस्य विशेषणानामपि तद्वल्लिङ्गवचने स्तो जातिं वर्जयित्वा । पञ्चाला रमणीयाः । गोदौ रमण्यौ । अजातेः किम् ? पञ्चाला जनपदः । गोदौयामः ।

Adjectives, qualifying the words, of which suffixes elide, follow the original number and gender of the said words except when they imply some particular class (or qualify some particular class).

सित— । इदं सूत्रं “लुपि युक्तवद् व्यक्तिवचने” (१२।५१) इत्यस्मात् अनन्तरम् एव स्थितः । तस्मात् च “लुपि” इति पदम् अनुवर्तते, तत् च लुपीति पदं षट्ठा विभक्त्या विपरिणतं सत् “लुपः” इति रूपं गृह्यत् अनेन सूत्रेण सह सम्बध्यते । “युक्तवद्व्यक्तिवचने” इत्यस्यापि अत्र अनुवर्तितोनास्य सूत्रस्य इत्यनेन अभिव्यक्तिः—“लुपः विशेषणानां युक्तवद् व्यक्तिवचने च अजातेः” । ‘लुपः’ लुवर्थस्य

‘विशेषणानाम् अपि’ तद्वत् युक्तवत् प्रकृतिवत् इत्यर्थः ‘व्यक्तिवचने’ स्तो ‘जाति’ जातिवाचक-विशेषणं जातिवाचकशब्दस्य विशेषणं वा वर्जयित्वा ।

अयम् भावः—प्रत्ययस्य लुपि सति यथा प्रकृतिवत् लिङ्गवचने स्तः, एवम् लुप्त-प्रत्यायानां पदानां यानि विशेषणानि, तेषाम् अपि प्रकृतिवत् लिङ्गवचने भवतः ।

यथा—पञ्चाला निवासो जनपदः पञ्चालाः । पञ्चालाः रमणीयाः । अतजन-पदस्य एकत्वे अपि यथा पञ्चालपदस्य “जनपदे लुप्” इति प्रत्ययलुपि सति बहु-वचनम् एव अवतिष्ठते, तथा लुप्तप्रत्ययस्य पञ्चालपदस्य यत् विशेषणं रमणीयम् इति पदं, तदपि पञ्चालशब्दवत् बहुवचनान्तमेव भवति । “गोदौ रमणीयौ”—गोदयोः वासो जनपदः इति जनपदे लुपि प्रकृतिवत् लिङ्गवचनं तेन गोदौ इति द्विवचने रूपम् । तस्य लुप्त-प्रत्ययस्य गोदौ इति पदस्य यत् विशेषणं रमणीयम् इति पदं, तदपि गोदौ इतिवत् द्विवचनान्तमेव । “जातिं वर्जयित्वा”—

अस्यार्थः—जातिवाचकं किञ्चित् पदं लुप्तप्रत्ययान्तपदस्य विशेषणतया अव-तिष्ठते चेत्, तत् तु नैव प्रकृतिवत् लिङ्गवचने भजते । तथाहि पञ्चालाः जनपदः । अत्र जातिवाचकः शब्दः जनपदः पञ्चालाः इति बहुवचनान्तस्य लुप्तप्रत्ययस्य पदस्य विशेषणतया अवभासते, अतः जनपदेति पदस्य जातिवाचित्वात् न तस्य पञ्चालाः इति शब्द इव प्रकृतिवत् ‘लिङ्गवचने’ । तेन पञ्चालाः इति पदस्य बहुत्वेऽपि जनपद इत्यस्य तु एकवचनान्तत्वं, तत् तु अभिधेयस्य विषयस्य (अत्र जनपदस्य इत्यर्थः) एकत्वानुसारिणैव भवति इति बोद्धव्यम् । एवं गोदौ यामः । अत्र द्विवचनान्तत्वेऽपि गोदौ इत्यस्य याम इति पदस्य गोदौ इति शब्द इव नहि प्रकृतिवत् लिङ्गवचनं, तस्य जातिवाचित्वात् । तस्य एकवचनान्तत्वं तु अभिधेयस्य विषयस्य (अत्र यामस्य इत्यर्थः) एकत्वम् अनुसृत्य इति ज्ञेयम् ।

“जात्याथस्य अयम् युक्तवद्भावप्रतिषेधः । तेन जातिधारिण यानि विशेषणानि तेषामपि युक्तवद्भावो न भवति” इति काशिका ।

अत्रमाशयः—जातिवाचकशब्दस्य यथा प्रकृतिवत् लिङ्गवचनं न स्तः, तथा जातिवाचकशब्दस्य विशेषणं किञ्चित् भवति चेत्, तस्यापि जातिवाचकशब्द इव प्रकृति-वत् लिङ्गवचने न स्तः । तथाहि—पञ्चालाः जनपदः रमणीयः यज्ञः । गोदौ

शामः रमणीयः बहन्नः । अत्र पूर्वोदाहरणे रमणीय इत्यस्य बहन्न इत्यस्यच, जनपद इति पदस्य विशेषणतया न तयोः प्रकृतिवत् लिङ्गवचनं, अपितु तयो र्यो विशेष्यः जनपद इति शब्दः स इव तयोः लिङ्गवचनं भवतः । द्वितीयोदाहरणे अपि एवम् ।

दो— । हरीतक्यादिषु व्यक्तिः (वा ७१५)—हरीतक्याः फलानि हरीतकाः । खलतिकादिषु वचनम् (वा ७१६)—खलतिकस्य पर्वतस्य अदूरभवानि खलतिकं वनानि । मनुष्य लुपि प्रतिषेधः (वा ७१६)—मनुष्यलक्षणे लुपर्थे विशेषणानां न । लुवन्तस्य तुभवतीत्यर्थः । चञ्चा अभिरूपः ।

Words like Haritaki (हरीतकी), after which the suffixes elide [by the rule हरीतक्यादिभ्य—४।३।१६७], follow the original gender only (and not the number). Words—beginning with खलतिक (and some others falling within the category of खलतिकादि) follow the original number only (and not the gender)—when the suffixes after them, elide [see the rules अदूरभवय (४।३।७०) and वरणादिभ्य (४।३।८२)]

Adjectives that qualify a word (or words)—after which a suffix (or suffixes) elides—only to denote a human figure, do not follow the original number and gender of the word, though the word itself follows them.

मित— । हरीतक्यादिषु इति । हरीतक्यादि यथा—हरीतकी । कौशातकी । नख, रजनी । शकण्डी, दाडी, दोडी, श्वेतपाकी, अर्जुनपाकी, काला, द्राक्षा, श्वांघा, गर्गरिका, कण्टकारिका, शेषालिका ।

एभ्यः हरीतक्यादिभ्य “हरीतक्यादिभ्यश्च” (४।३।१६७) इति सूत्रेण फली अभिधेये प्रत्ययस्य लुप् भवति । लुपि प्राप्ते सति पुनश्च लुपो विधानम् तु लुपि प्रकृतिवद्भावः भवेदिति ज्ञापनार्थम् ।

ननु प्रकृतिवद्भावे सति प्रकृतिवत् लिङ्गं वचनं च भवेताम् इति प्राप्ते कथयति-
हरीतक्यादिषु व्यक्तिरिति । हरीतक्यादिषु शब्देषु प्रत्ययलुपि सति प्रकृतिवत् लिङ्ग-
मेव भवति, न खलु वचनं, वचनं तु अभिधेयवदेव भवेत् । हरीतक्याः फलानि इति
“हरीतक्यादिभ्यः” (४।३।१६७) इति सूत्रेण प्रत्ययस्य लुप् । तथा सति हरीतकीशब्दस्य
प्रकृतिवदेव लिङ्गं—तेन स्त्रीलिङ्गत्वम् । परं वचनं तु फलानि इति अभिधेयस्य
वचनम् अनुसरति तेन बहुवचनं—अतः हरीतक्यः इतिरूपम् ।

खलतिकादिषु इति । अदूरभवश्च (४।१।७३) इति सूत्रेण अण् प्रत्ययस्य, तथा
“वरणादिभ्यश्च” (४।१।८२) इति सूत्रेण चातुरर्थिकप्रत्ययस्य च, खलतिकादिभ्यः
शब्दभ्यः लुप् स्यात् । लुपि सति “लुपि युक्तवद्वाक्तिवचने” (१।१।५१) इति
सूत्रेण प्राप्ते तु प्रकृतिवत् लिङ्गवचने कथयति खलतिकादिषु इति । प्रत्ययस्य लुपि
सति खलतिकादिषु प्रकृतिवत् वचनम् एव स्यात्, न तु लिङ्गम् । खलतिकस्य पर्वतस्य
अदूरभवानि वनानि इति खलतिकशब्दात् “वरणादिभ्यश्च” इति प्रत्ययस्य लुप् । तथा
सति खलतिक इति लुप्रत्ययान्तस्य प्रकृतिवत् वचनम् एव भवेत् ; तेन अस्य
एकवचनान्तत्वं, अपि च अस्य लिङ्गं तु अभिधेयम् (वनानि इत्येवम्) अनुसरत्
तेन अस्य स्त्रीत्वम् न खलु, खलतिकइति प्रकृतिवत् पुलिङ्गत्वं—खलतिकं वनानि ।

मनुष्यलुपीति । “इवे प्रतिकृतौ” इति सूत्रम् (५।१।६६) । अस्यार्थः—“इवार्थः”
तद्विशेषणं प्रतिकृतिः । प्रतिकृतिलक्षणे इवार्थे कन् स्यात् । “अप्रतिकृतिरन्त्यकः”
—इति भाषाहन्तिः । ततः “संज्ञायां च” इति सूत्रं, (५।१।६७) । ततः “लुम्मनुष्ये”
इति सूत्रम् (५।१।६८) । अत्र संज्ञायाम् इत्यस्य अनुवृत्तिं स्तेन अस्यार्थस्तु—“संज्ञायां
विहितस्य कनो मनुष्ये अभिधेये लुक् भवति । चञ्चिव मनुष्य चञ्चा, दाली, खरकुटी”—
इति काशिका ।

एवम् मनुष्ये अभिधेये सति, यस्मात् शब्दात् प्रत्ययस्य लुप् स्यात्, तस्य प्रकृति-
वद्भिन्नवचनत्वेऽपि, तस्य विशेषणानां तु न प्रकृतिवत् लिङ्गं न वा वचनं स्यात्—
अपि तु अभिधेयवत् एव तस्य लिङ्गवचनं स्तः । “चञ्चा दण्डमयी प्रतिमा, तत्
सदृशी मनुष्यः चञ्चा । ‘इवे प्रतिकृतौ’ इत्यधिकारे, ‘संज्ञायाम्’ इति कनः ‘लुम्
मनुष्ये’ इति लुप्”—इति बालमनोरमा । चञ्चा अभिरूपः ।

अत्र लुप्तप्रत्ययान्तस्य चङा इति शब्दस्य सनुष्ये अभिधेयं सति नैव अभिधेयवत्
 लिङ्गवचनं—तेन नास्य पुलिङ्गता । अपि तु “लुपि युक्तवद्भातिवचने” इति
 प्रकृतिवत् लिङ्गवचनं एव तेन अस्य स्त्रीलिङ्गता, परं तस्य (चङेति शब्दस्य)
 यत् विशेषणम् अभिरूप इति पदं, तस्य तु अनेन “मनुष्यलुपि प्रतिविधः” इति
 वार्तिकमूलेण न खलु प्रकृतिवत् लिङ्गत्वम्, तेन नैवास्ति स्त्रीलिङ्गता—अपि तु
 अस्य योऽभिधेयः सनुष्यः, स एव अस्य लिङ्गं तेन अस्य पुलिङ्गत्वम् । अस्य
 वचनमपि अभिधेयवत् भवेत् । अत्र तु प्रकृतिरख्यते, अभिधेयगुणो च उभयतश्च
 एकवचनं विद्यते तेन न किञ्चित् पार्थक्यम् । परं यत्र प्रकृतिवचनस्य तथा
 अभिधेयवचनस्य च परस्परं विरोधः स्यात्, अदा अस्य अभिधेयवद्वयवचनं
 भवेदिति बोधम् । एवम् “वर्धिका दर्शनोयः” इति काशिका ।

समाप्तं प्राप्तं गिकम्, पुनरपि प्रकृतम् अनुसरति—

१३०१ । वरणादिभ्यश्च । ४।२।७२ ॥

दी— । अजनपदार्थ आरम्भः । वरणानाम् अदूरभवं
 नगरं वरणाः ।

Suffixes used in the four aforesaid senses, elide when they
 come after such word as fall within the category of वरणादि
 (list) if it do not imply a tract of land, abounding with
 human habitation.

मित— । “जनपदे लुप्” इत्यतः परम् एव इदं सूत्रं वर्तते । तस्मात्
 “लुप्” इत्यस्य अत्र अनुवृत्तिः । तेनायं भावः—वरणादि शब्दभ्यः चातुरर्थिकप्रत्ययस्य
 लुप् स्यात् । ननु कथं पृथक् सूत्रकरणमिति चेत्—उच्यते “अजनपदार्थः आरम्भः ।”
 पूर्वसूत्रे जनपदे वार्थे लुप् स्यात्, अत्र तु जनपदात् अन्यस्मिन्नपि अभिधेयं सति
 वरणादिशब्दभ्यः चातुरर्थिकप्रत्ययस्य लुप् स्यात् इति विहितम् । लुपि सति प्रकृति-
 वदेव लिङ्गवचने स्याताम् । वरणा इति काश्याः उत्तरतः अवस्थिता काचित् नदी ।

काशीम् अणु प्रवहति इति तस्याः गौरवम् । तेन गौरवे बहुवचनं वरणानाम् इति । वरणानाम् अद्भुतवम् नगरम् इति “अद्भुतवय” (४।२।७०) इति सूत्रेण विहितः अण् प्रत्ययस्तस्य तु अनेन लुप् ; लुपि सति युक्तवद्भावस्ति न लुप्त—प्रत्ययान्तस्य वरणा-शब्दस्य अभिधं ये अपि नगरे प्रकृतिवत् (प्रत्ययस्य प्रवृत्तेः प्राक् अवस्थितः वरणा इति शब्द इव) स्त्रीलिङ्गत्वं, बहुवचनं च ; तेन वरणाः यामः नगरं वा । आकाशगणीऽयं वरणादिः—तेषु केचित् उल्लिख्यन्ते । कटुवदरी—कटु वदर्याः अद्भुतवः यामः कटु वदरी इति । शिरीषाः । काञ्चो । गोदी । पर्णी । शमी । शाकलिः । सयुरा । उज्जयिनी । गया । तक्षशिला इत्यादयः ।

१३०२ । शर्कराया वा ॥४।२।८२॥

दी— । अस्मात् चातुरर्थिकस्य वा लुप् स्यात् ।

Suffixes, usual in the four afore-said senses, optionally elide when after the word शर्करा ।

नित— । शर्करा इति शब्दात् चातुरर्थिक—प्रत्ययस्य विकल्पेन लुप् भवति । उदाहरणं परस्मै द्रष्टव्यम् ।

१३०३ । ठक्छी च ॥४।३।८४॥

दी— । शर्कराया एतौस्तः । कुमुदादौ वराहादौ च पाठ-सामर्थ्यात् पक्षे ठक्छकी । वा-ग्रहणसामर्थ्यात् पक्षे औत्सर्गि-कोऽण् । तस्य लुब्-विकल्पः । षड्-रूपाणि । शर्करा—शार्करम्—शार्करिकम्—शर्करीयम्—शर्करिकम्—शार्करकम् ।

The suffixes ठक् and छ also are attached to the word शर्करा । Rest easy. For the significance of “वा” in the previous rule—See Tika.

नित— । शर्कराभिनिर्गतम् इति “तेन निर्गतम्” (४।२।६८) इति सूत्रेण अण् प्रत्ययः । अयं च औत्सर्गिकः प्राथमिकः । तेन अणि सति शार्करम् इति

रूपम् । “शर्कराया वा” (४।१।८२) इति सूत्रेण अण् प्रत्ययस्य विकल्पेन लुप्—
तेन लुप्पचे शर्करा इति रूपम् । लुपि सति प्रकृतिवत् लिङ्गवचने, तेन अस्य
स्त्रीलिङ्गता । अधिन् सूत्रे तु ठक् कौ इति विधीयते यत् शर्करायाः एतौ प्रत्ययौ
स्तः । प्रत्ययद्वयम् अण् प्रत्ययस्य अपवादभूतम् । शर्करायाः ठक्—तेन शर्करिकम् ।
ठक् स्थाने इकादेशः । पचे क्—तेन शर्करीयम् । क् स्थाने ईयादेशः । शर्करा
शब्दस्य कुमुदादिगणे पाठात् कुमुदादिभ्यश्च—तेन शर्करिकम् । वराह्यादिगणे
अपि पाठात् वराह्यादिभ्यः कक्—तेन शर्करिकम् इति च रूपम् ।

ननु शर्करायाश्च इत्येव सूत्रं कर्तुम् उचितम् । तथा सति शर्कराशब्दात्
चातुरधिक—प्रत्ययस्य लुप् स्थात्, लुपः अप्राप्तिपचे ठक् कौ इति प्रत्ययौ प्रसज्ज्या-
ताम् ; तर्हि कथं पूर्वसूत्रे वा-यद्वयम् इति आशङ्क्यायाम् समाधत्ते—वा-यद्वय
सामर्थ्यात् लुपः अप्राप्तिपचे “तेन निर्गतम्” इति औत्सर्गिकः अण् प्रत्ययः स्थात् ।
यद्यपि तस्य अपवादी इव दृश्यते ठक् क् प्रत्ययौ, तथापि तौ तम् अण् प्रत्यय
वारयितुम् न शक्यौ इति ज्ञापनार्थम् एव वा-यद्वयम् ।

१२०४ । नद्यां मतुप् ॥४।२।८५॥

दी— । चातुरधिकः । इक्षुमती ।

The suffix मतुप् is attached in either of the four aforesaid
senses to words, provided that (by the word newly formed)
a river (नदी) is implied.

मित— । नद्याम् अभिधीयायाम् मतुप् प्रत्ययः स्थात् चतुर्षु अर्थेषु । इक्षुणां
निवासः इति इक्षुमती नदी । एवं उदुम्बरा यस्यां सन्ति ; उदुम्बरा-वती नदी ।
मगकावती, पुष्करावती इमती ।

[ननु भागीरथी भैरवथी इत्यादी कथं न भवति इति चेत्—यूयताम् । “मनुवन्त-
स्यात्प्राग्मधेयत्वात्” इति काशिका, मतुप् प्रत्ययान्तपदेन अत्र नदी न अभिधीयते
अतो मतुप् न स्थात् ।]

१२०५ । मध्वादिभ्यश्च ॥४।२।८६॥

दो—। मतुप् स्यात् चातुरर्थिकः । मधुमान् । अनदर्य
आरम्भः ।

Words, that fall within the category of मध्वादि class, take the suffix मतुप् in either of the four aforesaid senses, (though a river may not be implied).

मित—। मधुप्रवृत्तिभ्याः शब्दभ्याः चतुर्षु अर्थेषु मतुप् प्रत्ययः स्यात्, नद्याम् अनभिधेयायाम् अपि । मधुना निवासः इति मधुमान् । “नद्याम् अनभिधेयायाम् अपि” इत्येव ज्ञापयितुम् “अनदर्य आरम्भः” इत्युक्तः श्रीमता दीक्षितेन । मध्वादि र्यथा—मधु । विस । विसानां निवासः इति विसवान्, देशः । स्यात् । मुष्टि । द्रुत् । वेषु । रस्य । ऋष । कर्कन्धु । शमी । किशर । हिम । किशरा । शर्पणा । मरुत् । दावाघाट । शर । इष्टका । तक्षशिला । शक्ति । शलाका इत्यादि ।

१३०६ । कुमुदनङ् वेतसेभ्योङ् मतुप् ॥४१२॥८७॥

दो—। कुमुद्वान् । नड्वान् । वेतस्वान् । आदरयोः
“भय” (सूत्र १८८८) इति, अन्तरे ‘मादुपधायाः—’ (सू १८८७)
इति वक्ष्यमाणेन वः । “महिषाच्चेति वक्तव्यम् ।” (वा २७६१) ।
महिषान् नाम देशः ।

The suffix ङ् मतुप् is attached to the words कुमुद, नङ् and वेतस in either of the four aforesaid senses. [The ङ् of ङ् मतुप् signifies that the टि of these words must elide]. The म् of मतुप् is replaced by व, with reference to the first two words by the rule “भयः” (८११०), and with reference to the last word by the rule “मादुपधायाश्च मतोर्वीष्यवादिभ्याः” (८११६), both to come later on. The word महिष also takes this suffix in the same sense.

मित—। कुमुद नङ् वेतस इति एतेभ्यः शब्देभ्यः ड्-सुतुप्-प्रत्ययी भवेत्, चतुर्थे अर्थे पु। ड्-सुतुप्-इति प्रत्ययस्य यो डकारः, स इत्। तेन डकारेच्छात् कुमुदादि-शब्दानां “टि”भागस्य लोपः। कुमुदा अस्मिन् सन्तीति ड्-सुतुप्—टिर्लोपिः; तेन अकारस्य लोपात् कुमुदवान् इति रूपम्। नङ् अस्मिन् सन्तीति ड्-सुतुप्। टिर्लोपस्तेन अकारस्य लोपात् नङ्वान् इति रूपम्। एवं वेतसा अस्मिन् सन्तीति ड्-सुतुप्—टिर्लोपस्तेन अकारस्य लोपात् वेतस्वान् इति रूपम्। वेतस्वती इति काचित् नदी। ननु कथम् एषु शब्देषु सुतुप्-प्रत्ययस्य सकारस्थाने वकारो दृश्यते इति चेत् उच्यते? कुमुदवान्, नङ्वान् इति पदद्वयं “भयः” इति (८।२।१०) सूत्रवत्त्वात्, तथा “वेतम् वान्” इत्यत्र “मातृपदायाश्च मतीर्षोऽयवादिभ्यः” (८।२।८) इति सूत्रवत्त्वात् सकारस्थाने वकारः। सूत्रद्वयं अयं विद्यते, तेन पद्यादिव आगमिष्यति।

“महिष” इति शब्दात् च चातुरर्थिकः ड्-सुतुप्-प्रत्ययः स्यात्—इति वार्त्तिक-कारः कात्यायनः कथयति। महिषाः अस्मिन् सन्तीति ड्-सुतुप्—टिर्लोपस्तेन अकारस्य लोपात् महिषान् इति रूपम्। महिषान् नाम देशः।

१२०७। नङ्शादाङ् ड् लृच् । ४।२।८८ ।

दी—। नङ् लृः। “शादो जम्बालघासयोः” इत्यमरः।

शाङ्गलः।

The suffix ड् लृच् is attached to नङ् and शाद् in either of the four aforesaid senses.

मित—। नङ्शब्दात् तथा शादशब्दात् च चातुरर्थिकः ड् लृच् प्रत्ययः स्यात्। चतुर्थे अर्थे पु येन केनचित् अर्थेन सङ्गं यथासम्भवं सम्बन्धः। तथाहि नङ्गः सन्ति अस्मिन् इति विग्रहे नङ्शब्दात् ड् लृच्। डकारेत्—तेन डिच्छात् टिर्लोपस्तथासति नङ् शब्दस्य अन्तिमस्य अकारस्य लोपः। ततः नङ् लृः इति रूपम् नङ्गप्राये नङ्गान् नङ् लृ इत्यपि इत्यमरः। शादशब्दस्य कोऽर्थः इति प्रश्ने प्रतिबन्ति—“शादो” इति जम्बाल इत्यर्थे तथा घास इत्यर्थे च शादशब्दः प्रयुज्यते इति अभिधान-कृतः अमरसिंहस्य वचनम् [तथा च रघौ—“सगाध्याभिताशङ्गलानि”]। शादाः सन्ति

अग्निन् इति विश्वे डूलच् । द्वित्वात् टेलोपस्तथा सति शब्द इत्यस्य अग्निमस्य अकारस्य लोपस्येन शाडलम् इति रूपम् । “शाडलं शादहरिते इति च” — इति बालमनोरमा । “शय्याशाडलमासनं शुचिशिला” — इति भाषावृत्तिप्रतवचनम् ।

१३०८ । शिखाया वलच् ॥ ४।२।८८ ॥

दी— । शिखावलम् ।

The suffix वलच् is attached to शिखा and we have the word शिखावलम् ।

मित— । शिखाशब्दात् वलच् प्रत्ययः स्यात्—स च चातुरर्थिकः, पूर्वसूत्रवत् अत्रापि यथासम्भवनीयं अर्थसम्बन्धः । शिखाः सन्ति अग्निन् इति शिखावलम् नाम नगरम् । शिखावलः केशी । ननु ‘दन्तशिखात् स’ शायाम्’ इति मतुवर्थकः वलच् प्रत्ययः विद्यते तर्हि किमनेन—उच्यते तत्र तु अदेशे अपि वलच् प्रत्ययः स्यात्, अत्र तु देशे एव । “तदग्निन् अस्ति इति तन्नास्तिदेशे एव वलच् प्रत्ययः प्रवर्तते—इति बोध्यम् । तदर्थं प्रयुक्तस्य अणोऽयं वलच् प्रत्ययः बाधकः” इति बालमनोरमा ।

१३०९ । उत्करादिभ्यश्च ॥ ४।२।९० ॥

दी— । उत्करीयः ।

The word उत्कर and some other falling within the category of उत्करादि, take the suffix क् (transformed into ईय) in one of the either aforesaid senses. The word उत्कर stands for the name of a country.

मित— । उत्कर इत्येवमादिभ्यः चातुरर्थिकः क्प्रत्ययः स्यात् । क् स्थाने ईयादेशः । प्रकृतिप्रत्यययोरीयथासम्भवम् अर्थसम्बन्धः । उत्करिणं निहंतम्, इत्यर्थः ; यद्वा तस्य निवासः इत्यर्थः, अथवा तस्य अदूरभव इत्यर्थः उत्कर शब्दात् क् प्रत्ययः, तेन उत्करीय इति पदम् । तत् च देश-विशेषस्य संज्ञा । उत्करादि यथा—उत्कर । शकरी क्प्रत्यये शकरीयम् इति पदम् । संफल । पिप्पल । पिप्पलीमूल । अस्मन् । अकं । पर्ण । सुवर्ण । खलाजिन् । इडा । अग्निः ।

तिक ; कितव । आतप । अनेक । पलाश । सैखव ; पितृक । अश्वत्थ ;
शकाक्षद्र । भस्त्रा । विशाला । अवरोहित । गर्त ; शाल । अन्या । जन्वा ;
अजिन । मञ्च । चर्मन् । उत्क्रोल । शान्त । खदिर । शूर्पणाय ।
श्यावनाय । नैवावक । नितान्त । वृच । इन्द्रवृच । आर्द्रवृच ।
अर्ज्जुनवृच ।

१३१० । नडादीनां कुक् च ॥ ४।२।८१ ॥

दी— । नङ्कीयम् 'कुच्चाङ्गस्त्व' च (गणसूत्रम् ८०) ।
कुच्चीय । "तच्चलोपश्च" (गणसूत्रम्) । तच्चकीयः ।

The suffix छ, together with the particle कुक् before the
suffix, is attached to words of the नडादि class. [They are
नङ् । प्रच । विल्व । वेणु । वेच । वीतस । तृण । इक्षु । काष्ठ ।
कपोत etc.] ।

The word कुच्चा (here) undergoes the shortening of the
long vowel आ, when the suffix छ and the particle कुक् are
attached to it. The नकार of the word तचन् (here) elides before
the suffix छ—with the particle कुक् standing before it.

नित— । नङ् इत्येवमादिभ्यः शब्दभ्यः छ-प्रत्ययः स्यात्, परे च छे प्रत्यये कुक्
इत्यागमस्य भवति । अयं छप्रत्ययः चातुरर्थिकस्तेन यथासम्भवम् अर्थसम्बन्धः
बोध्यः । छ स्थाने ईयादेशः—नङ्कीयम् । प्रचकीयम् । कुक् इत्यागमस्य उकारः,
अन्तिमकश्च इत् । "कुच्चेति" । कुक् इत्यागम-सहिते छप्रत्यये परे सति कुच्चा इति
शब्दस्य ङस्त्व स्यात् । आकारस्थाने अकारोभवति इत्यर्थः । कुच्चा अयिन्
सन्तीति कुच्चीयः । "तच्चन्ति"—तचन् इति शब्दस्य नकारस्य लोपः स्यात्, कुक्
इत्यागमसहिते छप्रत्यये परे सति । तच्चकीयम् । इमे नडादिगणसूत्रे ।

१३११ । विल्वकादिभ्यश्चस्य लुक् ॥ ६।४।१५३ ॥

दौ—। नडादन्तर्गता विल्वकादयः, तेभ्यश्च लुक् तद्धिते परे। विल्वा यस्यां सन्ति सा विलकीया। तस्यां भवा विलकाः। विन्नकीयाः—वैत्रकाः। कस्य किम्? कृमात्रस्य लुग् यथा स्यात् कुको निवृत्तिर्माभूत्। अन्यथा 'सन्नियोग-शिष्टानाम्' (प ८७) इति कुगपि निवर्त्तते। लुग् ग्रहणं सर्व-लोपार्थम्। लोपो हि यमात्रस्य स्यात्।

The suffix छ (and छ alone), attached to the word विल्वक and some others, falling within the category of विल्वकादि (a sub-class of नडादि and counted along with कुक्), elides, when any suffix of the तद्धित class comes after it,

The word "कस्य" in the sutra is to show that छ only will elide and not कुक् as well by the परिभाषा "सन्नियोगशिष्टानां सह वा प्रवृत्तिः सह वा निवृत्तिः"। And the word लुक् in the sutra is to signify elision (लोप) of the whole suffix ईद्य (coming in place of छ)।

मित—। "आपत्यस्य च तद्धितेनाति" (६।४।१५१) इति सूत्रात् "तद्धिते" इत्यस्य अनुवृत्तिरस्ति अस्मिन् सूत्रे। तेन विल्वकादिभ्यश्च लुक् तद्धिते परे इति सूत्रयोजना। पूर्वसूत्रे नडादिगणाः पठिताः। तेषु "विल्व" इत्यारम्भ कपोत इति यावत् ये शब्दाः विद्यन्ते, तेभ्यः "नडादीनां कुक् च" (४।२।६१) इति सूत्रेण विहिते कुक् प्रत्यये सति यानि पदानि भवन्ति तानि एव विल्वकादिसंज्ञां भजन्ति। एभ्यः विल्वकादिभ्यः, विहितस्य छ-प्रत्ययस्य "यचिभम्" (१।४।१८) इति सूत्रेण भसंज्ञया अभिहितस्य तद्धितप्रत्यये परे सति लुक् स्यात्। विल्वाः यस्यां सन्ति सा इति विग्रहे विल्वशब्दात् "नडादीनां कुक् च" (४।२।६१) इति कुक्, छप्रत्ययस्य स्याताम् तेन विल्वकीया इति रूपम्। विल्वकीयायाम् भूमी भवा इति विग्रहे भवार्थे अण् प्रत्ययः। विहिते च अण् प्रत्यये अनेन सूत्रेण छप्रत्ययस्य (कस्याने जातस्य "ईद्य" इत्यस्य)

लुक् स्यात् ; तेन विल्लक इत्यस्मादेव अण् युक्तं स्यात् । आदिस्वरवृद्धिः—अतः वैल्लकाः इतिरूपम् । एवम् वेवाः यस्यां सन्ति सा इति विग्रहे कुक् कृष् तेन वैल्लकीया । वैल्लकीयायां भूमौ भवाः इति अण् । अणि परे क्सा लुक् आदिस्वर-
वृद्धिः—अतः वैल्लकाः इति पदम् ।

इत्यम्—वैल्लसकीयायाम् भूमौ भवः इति वैल्लसकाः । वैल्लकीयायाम्—वैल्लकाः ।
इल्लकीयायाम्—ऐल्लकाः । काष्ठकीयायाम्—काष्ठकाः । कपोतकीयायाम्—कापोतकाः ।
[कृष्णा शब्दस्य ऋस्त्वं च याज्ञां तेन—कृष्णकीयायाम् भूमौ भवः इति
श्रीचकाः ।]

ननु विल्लकादिभ्यः परस्य विहितस्य प्रत्ययस्य एव अस्तित्वं, “नङादीनां कुक् च”
(४।२।८१) इति सूत्रेण ज्ञाप्यते । तेन “विल्लकादिभ्यश्च लुक्” इत्यन्तीत्या सूत्र-
करणेनैव ज्ञापितं स्यात् यत् विल्लकादिभ्यः परस्य कप्रत्ययस्यैव लुक् स्यात्
तद्विधे परे, तर्हि किमर्थं “क्सा” इत्यंशस्य अस्मिन् सूत्रे यद्वचनम् इति प्रश्ने उत्तरं
पठति—क्सा किम् ?—कमावस्य लुग् यथा स्यात् कुको निवृत्तिर्नामूत् । “क्सा”
इति अंशस्य सूत्रयद्वयेन इदं ज्ञाप्यते—यत् कप्रत्ययस्य एव लुक् स्यात्, ननु कुक्
इत्यस्य अपि ।

ननु कुक् इत्यंशस्य लुक् सम्भावना कथं विद्यते इति आकाङ्क्षायाम् समाधत्ते—
“सन्निधोग” इति । “सन्निधोग-शिष्टानां सह वा प्रवृत्तिः सहवा निवृत्तिः” इति परिभाषा ।
अयमर्थः—ये खलु सन्नियुक्ताः तेषां परस्परं मिलित्वा स्थितानाम् एकस्य अभावे
उभयोरपि अभावः स्यात् । अत्र कुक् इति, क इति च सन्नियुक्तौ—तेन क इत्यस्य
अभावे कुक् इत्यस्यापि अभावः स्यात्—अतः सूत्रे “क्सा” इति यद्वयेन विशिष्य
एव कथितं यत् कइत्यस्य एव निवृत्तिर्भविता, न खलु कुक् इत्यस्यापि ।

ननु “ढे लोपीऽकृद्वाः” (६।४।१४७) इति सूत्रात् “लोपः” इत्यस्य अनुवृत्त्या एव
अत्र सूत्रे क प्रत्ययस्य लोपे सिद्धे सति किमर्थं सूत्रे अस्मिन् “लुक्” इति उक्तम् इति
प्रश्ने उत्तरं पठति—“लुग् यद्वचनम्” इति । लुक् इत्यस्य अस्मिन् सूत्रे यद्वयेन
ज्ञाप्यते यत् कस्याने जातस्य “इय” इत्यस्य सकलानाम् एव अचराणाम्
अदर्शनं स्यात् न खलु केवलं “य” इति अचरस्य, “प्रत्ययादर्शनस्य एव लुक्-

शब्दार्थत्वात् कृतस्य ईयस्य लोपो लभ्यते इति भावः—” इति वालमनोरमा । ननु किम् लोपशब्देन समयस्य प्रत्ययस्य अदर्शनं न स्यादिति आकाङ्क्षायां प्रवृत्तिः—“लोपोहि” इति । लोप इति कथितं चेत्, यमावस्य एव च अदर्शनम् अभविष्यत् न खलु समयस्य “ईय” इति प्रत्ययस्य । कथं तत् ज्ञायते इति चेत् उच्यते—अस्मिन् सूत्रे लुक् इत्यस्य अग्रहणात्—“सूर्यतिथ्यागस्तमत्समानां य उपधायाः” (६।४।१४७) इति सूत्रात् “य उपधायाः” इत्यस्य अनुवृत्तिर्भवति । “सूर्य” इत्यादि सूत्रे तु “ढे लोपो”—इति (६।४।१४७) “लोप” इत्यस्य अनुवृत्तिरस्ति । तेन अत्र सूत्रे “ढे लोपो—” इति सूत्रात् “लोपः” इत्यस्य, तथा “सूर्यतिथ्य” इति सूत्रात् “य उपधायाः” इत्यस्य च अनुवृत्तेः क्लृप्तादिभ्यः परस्य क्लृप्तस्य स्थाने आदिष्टस्य “ईय” इत्यस्य उपधाभूतो यो यकार तस्य एव लोपः प्रसज्येत—न खलु समयस्य “ईय” इति प्रत्ययस्य । अत्र सूत्रे लुक् इति अग्रहणात् “य उपधायाः” इत्यस्य अनुवृत्तिर्नास्ति—उपधायाः यस्य लोपस्यैव विधानात् ।

ननु “य उपधायाः” इति अस्मिन् सूत्रे अनुवृत्तं मा भूत्—तेन “ढे लोपः—” इत्यस्मात् लोपस्य एव अनुवृत्तौ “य दोषः इति चेत् ?—न । तथा सति “आदेः परस्य” (१।१।५४) इति स्वबलात् ईकारस्य एव लोपः स्यात् । यतः पञ्चमीनिर्देशेन परस्य यद्विहितम्—तत्तस्यादेर्विध्यम् । तस्मात् “लुक्” इति सूत्रे सुष्टु गृहीतम् ।

इति तद्धिते चातुरर्थिक प्रकरणम् ।

अथ तद्धिते शैषिकप्रकरणम्

१३१२। शेषे ॥ ४।२।८२॥

दो—। अपत्यादिचतुरर्थ्यन्तादन्योऽर्थः शेषः, तत्र अणादयः
 सुप्रः। चक्षुषा गृह्यते चाक्षुषम् रूपम्। आवणः शब्दः।
 औपनिषदः पुरुषः। दृषदि पिष्टाः दार्षदाः सक्तवः। उलूखले
 क्षुषः औलूखलो यावकः। अश्वैरुह्यते आश्वोरथः। चतुर्भि-
 रुह्यते चातुरं शकटम्। चतुर्दश्याम् दृश्यते चातुर्दशं रक्षः।
 “शेषे” इति लक्षणं चाधिकारश्च। ‘तस्यविकारः’ इत्यतः प्राक्
 शेषाधिकारः।

Suffixes such as अण् and the like—(as sanctioned by the rules beginning with प्राग्दीव्यतोऽण्) are attached to words in very many senses other than those hitherto referred to, and these suffixes are said to pass by the general term शेषे प्रत्ययाः।

The term “शेषे” justifies the use of the suffixes exhibited in the vritti—in different senses though they are not spoken of in the later sutras, and that is why the term शेषे is said to be a लक्षणम्; the domain of शेषे extends up to the rule—तस्य विकारः (४।२।१३४)।

मित—। “शेषे” इति। शेषे अवशिष्टे अर्थे प्रत्ययाः भवन्ति इत्यर्थः। केते प्रत्ययाः? विशेषेण अवचनात् “प्राग्दीव्यतोऽण्” (४।१।८३) इत्यस्मात् आरभ्य ये प्रत्ययाः द्दानामीम् कथितास्ते एव। अवशिष्टे अर्थे इति केभ्यः अवशिष्टे? अपत्यार्थं प्रथति चतुरर्थी यावत् ये वे अर्थाः प्रोक्तास्तेभ्य एव अवशिष्टे—तेभ्यः अन्यस्मिन् एव अर्थे इति। अयम् अर्थः—अतः कर्तुं ये प्रत्ययाः वृत्त्यन्ते, ते खलु अपत्यार्थात्

आरभ्य चतुर्थीं यावत् ये अर्थाः प्रोक्तास्तैः अन्यस्मिन् एव अर्थे प्रयुज्यन्ते इति बोधव्यम् । “अन्यस्मिन् अर्थे” इति संज्ञया तद्वजातः, तच्च भवः, तस्मात् आगतः, तेन गृह्यते” इत्यादयः अर्थाः अभिप्रेताः । “शेषे” इति लक्षणम् अधिकारश्च । “शेषे” इति अधिकारत्वस्वीकरणात् उत्तरसूत्रेषु अनुष्ठानिरस्ति इति ज्ञेयम् । शेषाधिकारश्च “तस्य विकारः” (४।३।१३४) इति सूत्रं यावत् वर्तते । “शेषे”—इति लक्षणम् अपि—तेन परसूत्रेषु अगृहीतेषु अपि अर्थेषु इत्थं प्रदर्शितेषु “चक्षुषा गृह्यते” इति गृहणादिषु अणादिप्रत्ययाः विधीयन्ते । यावणः शब्दः यावणाभ्याम् गृह्यते इति यावणः । उपनिषदा प्रोक्तः इति औपनिषदः । [“तं तु औपनिषदम्पुरुषम् षड्भासी” इति श्रुतिः] । चतुर्हस्याम् दृश्यते इति चातुर्हसं रजः । रजः = राजसः । [कृष्णचतुर्हस्यां राज्ञी राजसाः वीक्ष्यन्ते इति आगमः] ।

१३१३ । राष्ट्रावारपाराद् घखौ ॥ ४।२।८७ ॥

दो— । आभ्याम् क्रमात् घखौ स्तः शेषे । राष्ट्रियः । अवारपारीणः । ‘अवारपारात् विगृहीतादपि विपरीताच्चेति वक्तव्यम् ।’ (२७७१—२७७२) । अवारीणः । पारीणः । पारावारीणः । इह प्रकृतिविशेषाद् घादयश्च्युट्प्रलन्ताः प्रत्यया उच्यन्ते । तेषां जातादयोऽर्थविशेषाः समर्थविभक्तयश्च वक्ष्यन्ते ॥

The suffix घ (to be replaced by इय) and ख (to be replaced by ईन) are attached to राष्ट्र and अवार पार respectively in शेषे (i.e. to imply suitable and proper meanings). अवार, पार take ख separately and reversely also.

घ etc are here attached after special stems and in special senses of “तद्वजातः” etc. See tika also.

मित— । राष्ट्रशब्दात् शेषे घप्रत्ययः स्यात्, तथा अवार पार शब्दात् च ख-

प्रत्ययः स्यात् । घस्थाने इयादेशस्तथा खस्थाने च ईनादेशः । शेषे प्रत्ययद्वयं स्यात्—तेन यथासम्भवम् अर्थसम्बन्धः बोध्यः । राष्ट्रं भवः इति राष्ट्रशब्दात् घः—तेन राष्ट्रियः । “राजस्थालस्तु राष्ट्रियः ।” अस्मिन्नर्थे राष्ट्रियशब्दस्य बहुलप्रयोगस्तु मृदुकटिक-प्रकरणे दृश्यते । एवम् अवार पारशब्दात् खप्रत्ययः स्तनि अवारपारीणः । “अवार-पारात्” इति ।—अवार पार इति शब्दं लिधा विभज्या अवार इति पार इति शब्दद्वयं लभ्यते । आभ्याम् ख प्रत्ययः स्यात्—तेन अवार शब्दात् खः—अवारीणः, तथा पार शब्दात् खः—पारीणः । एवं अवार इति पार इति शब्दद्वयम् विपरीत क्रमेण विन्यस्य खप्रत्यये भवेत्—तेन पारावार इत्यस्मात् खः—पारावारीणः । खप्रत्यय-मारभ्य ट्प्रत्ययं यावत् यं प्रत्यया इह लिख्यन्ते, ते विशिष्टाया प्रकृतेः एवमुग्रः । एते प्रत्ययाः “तत्र जातः, तत्रभवः” इत्यादौ विशिष्टे एव अर्थे विशिष्टाया एव प्रकृतेः भवेयुरिति चेन्न । एवं “समर्थानां प्रथमाद्वा” (४।१।८२) इति सूत्रवलेन समर्थानां पदानां मध्ये स्त्री प्रथमानिर्दिष्टेभ्य एव प्रत्ययाः सुगः ।

१३१४ । ग्रामाद् यखञौ ॥ ४।२।८४ ॥

दी— । ग्राम्यः—ग्रामीणः ।

The suffixes य and खञ् are attached to the word ग्राम ।

नित— । अथ “भवः” इत्यर्थे ग्रामशब्दात् य प्रत्ययः खञ् प्रत्ययश्च स्याताम् । य—ग्राम्यः । “यस्येति च” (६।४।१४८) इति सूत्रेण ग्रामशब्दस्य अकारलोपः । एवं खञ्—तेन ग्रामीणः । ग्रामीणः—ग्रामवासि इत्यर्थः । करजा ग्रामीणः, नन्दनावासौ ग्रामीणः इत्यादयः वङ्गीयविप्राणां मध्ये लक्ष्यन्ते ।

१३१५ । कच्चादिभ्यो ढकञ् ॥ ४।२।८५ ॥

दी— । कुत्सितास्त्रयः कच्चयः । तत्र जातादि—काच्चे यकः । नागरियकः । ग्रामात् इत्यनुवृत्तेर्ग्रामियकः ।

The suffix ढकञ् is attached to words of the कच्चादि class.

मित— । कुतसिताः निन्द्याः वयः इति “कुगतिप्रादयः” (१।३।१८) इति समासि कुशब्दस्य स्थाने कदादेशः । अतः कत्तृय इति । कन्ति इतिवत्मादिभ्यः शब्देभ्यः “तत् जातः” इत्यादौ अर्थे ढक्ञ् प्रत्ययः स्यात् । ढक्ञ् इत्यास्य जकार इत् । ढस्थाने इयादेशः । तेन कत्ति, इत्यास्मात् तत् जातः इत्यादौ अर्थे ढक्ञ् प्रत्यये सति क्त्वात्तृयकः इति रूपम् । जित्वात् आदिस्वरवृद्धिः । एवम् नगरं भवः इति नागर्यकः । पूर्वसूत्रात् यालपद्योऽपि अव अनुवर्तते तेन यामि जातः इति ढक्ञ्—याम्यकः । कच्चादिर्यथा—कत्ति । उन्मि—उन्म्येयकः । पुष्कर, पुष्कल, मोदन, कुम्भी, कुष्ठिन, नगर, वल्ली, भक्ति, साहिष्मती, चर्मन्वती, याम, उल्ला, कुल्लाया यलीपय (कुम्भा इति भाषावृत्तिः) ।

[कुल्लायाः यलीपय—तेन कौल्यकः—इति काशिका । कुम्भायाः यलीपः—तेन कौभ्येयकः—इति भाषावृत्तिः]

१२१६ । कुलकुक्षि ग्रीवाभ्यः श्वास्थलङ्कारेषु ॥४।२८६॥

दी— । कौल्यकः श्वा । कौलोऽन्यः । कौक्ष्यकः असिः । कौक्षोऽन्यः । ग्रीवेयकोऽलङ्कारः । ग्रीवोऽन्यः ।

The suffix ढक्ञ् is attached to the words कुल, कुक्षि and ग्रीवा in the sense of a dog, a sword and ornament respectively.

मित— । कुलशब्दात् शुनि वाच्यं, तद्वा कृक्षिशब्दात् खड्गं वाच्यं, एवम् ग्रीवाशब्दात् ग्रीवायाम् परिधेयं अलङ्कारं च वाच्यं ढक्ञ् प्रत्ययः स्यात् । कुले भवः इति कौल्यकः श्वा । गृहपालितः सारमेयः इत्यर्थः । शुनि वाच्ये इति किम् ? कुलेभवः इति अण् कौलः । कौलः गौः । कौलशब्देन तान्त्रिकविशेषोऽपि उच्यते । कुक्षिः कौशः । कुक्षी (कौशे) भवः इति कौक्ष्यकः असिः । अन्यत्र तु कुक्षौ भवः इति अण् कौक्षः । ग्रीवानुभवः इति ग्रीवेयकः अलङ्कारः । तथाहि ग्रीवीचण्डीयन् “नुपूरी विमली तद्वद् ग्रीवेयकमनुत्तमम्” । अन्यत्र तु ग्रीवायां भवः इति अण् ग्रीवः ।

१२१७ । नद्यादिभ्यो ढक् ॥४।२।८७॥

दी—। नादेयम्। माह्वेयम्। वाराणसेयम्।

The suffix ढक् is attached to words of the नद्यादि class.

मित—। नदी इति एवम् आदिभ्यः शब्दभ्यः तत्र भवः इत्यादौ अर्थे (शैषिकः) ढक् प्रत्ययः स्यात्। नद्यां भवः इति ढक्। नादेयः, नादेयं जलम्। 'महो'-भूमिः—तस्याम् जातः इति माह्वेयः इहः। वाराणस्यां भव इति वाराणसेयः जनः। नद्यादिर्यथा—नदी, महो, वाराणसी, यावस्ती—यावस्तेयः। कौशाब्धी, वनकौशाब्धी, काशफरी, स्नादिरी, पूर्वनगरी—पूर्व नगरयेयम्, पाठा, माया, साल्ना, दावा, दाल्ना, सेतकी, वडवाशब्दस्तु इष्ये वाच्ये नद्यादिमधेय पतति। ढक् प्रत्यये परे आदिस्वर षष्ठिः। नद्यादीनाम् ईकारलोप्य "यसेति च" (६।४।१४८) इति सूत्रेण।

१३१८। दक्षिणा-पश्चात्-पुरस्स्तयक् ॥४।२।८८॥

दी—। दक्षिणा इत्याजन्तमव्ययम्। दाक्षिणात्यः। पाश्चात्यः।

पौरस्त्यः।

The suffix तयक् is attached to the words दक्षिणा, पश्चात् and पुरस्।

मित—। दक्षिणा, पश्चात्, पुरस् इति एतेभ्यः अव्ययशब्दभ्यः "ततजातः" इत्यादौ अर्थे तयक् प्रत्ययः स्यात् शैषिकः। दक्षिणा इति तु न स्त्रीलिङ्गः सर्वनाम—तथा सति "सर्वनाम्नः इतिमात्रे पुंल्लङ्गः" (२।१।२६—वार्त्तिक) इति नियमात्, आकारस्य अदर्शनं स्यात्—अपि तु आकारान्त अव्ययशब्दः एषः, "दक्षिणादाच्" (५।३।२६) इति सूत्रेण दक्षिणशब्दात् आच् प्रत्ययेन निष्पन्नः। दक्षिणस्यां दिशि इति दक्षिणा। तत्रभवः इति तयक्—दाक्षिणात्यः। दाक्षिणात्यः देशः। पश्चात् (५।३।३२) इति सूत्रेण अपरशब्दात् तात् प्रत्ययस्तेन पश्चात् इति रूपम्। तत्रभवः इति तयक्—पाश्चात्यः। पाश्चात्यः देशः। पुरस्—पौरस्त्यः।

१३१९। कापिश्याः फ्रक् ॥४।२।८९॥

दी—। कापिश्यां जातादि कापिशायनम् मधु । कापिशायनी
द्राचा ।

The suffix फक् is attached to कापिशी ।

मित—। कापिशीशब्दात् “तवजातः” इत्यादौ अर्थे फक् प्रत्ययः स्यात्
शैषिकः । फक् इति स्थाने आयन इति आदेशः । कापिशी इति कथित् देशः ।
तव जात इति फक्—कापिशायनम् मधु । कापिशीशब्दस्य ईकार लोपस्तु “यस्येति च”
(६।४।१४८) इति सूत्रेण । फक् प्रत्ययस्य प्रकारः इत्—तेन “पिदगौरादिभ्यश्च”
(४।१।४१) इति सूत्रेण स्त्रीलिङ्गे ङीष् = कापिशायनी द्राचा ।

[बाहुशब्दात्, उद्दिशब्दात्, पद्दिशब्दात्, च फक् प्रत्ययः स्यात्—तेन
बाह्यायनः । स्त्रियां—बाह्यायनी, और्दायनः—और्दायनी, पाद्दायनः—पाद्दायनी—
इति काशिका—भाषावृत्तिरुक्ताम् निर्देशः]

१३२० । रङ्कोरमनुष्येण् च ॥४।२।१००॥

दी—। चात् षफक् । राङ्गवः गौः । राङ्गवायणः । अमनुष्ये
इति किम् ? राङ्गवको मनुष्यः ।

The suffix अण् as well as the suffix षफ् are attached to
रङ्ग a word, denoting the name of a country.—provided that
a human being is not implied.

मित—। रङ्ग इति कसचित् देशविशेषस्य नाम, तस्मात् रङ्गशब्दात् अण्
प्रत्ययः स्यात्, सूत्रे चकारस्य सत्त्वात् षफ् अपि च, मनुष्यादपर्येदभिधयो भवति ।
रङ्ग इति देशनाम् । तव जातः इति शैषिकः अण्—राङ्गवः गौः—रङ्गदेशोत्पन्नः
गौरित्यर्थः । षफ्—राङ्गवायणः । यद्य तु कथित् मनुष्योऽभिधयो भवति तत्र तु न
अण् नापि षफक्, अपि तु “मनुष्यतत्त्वयोः” (४।२।१३४) इति सूत्रेण वुञ् प्रत्ययः
स्यात् ; तेन रङ्गदेशीयो मनुष्यः इति वाच्ये “राङ्गवकः” मनुष्यः इति भवेत् । वुञ्
स्थाने अकादेशः ।

१३२१। दुप्रप्रागपागुदक्प्रतीचो यत् ॥४।२।१०१॥

दी—। दिव्यम्। प्राचम्। अपाचम्। उदीचम्।
प्रतीचम्।

The suffix यत् is attached to दिव्, प्राच्, अपाच्, उदच्, and प्रताच्।

मित—। “तव भवः” इत्येतन्निबन्धार्थं दिव्, प्राच्, अपाच्, उदच्, प्रताच्, इति एतेभ्यः शब्देभ्यः यत् प्रतायः स्यात् शैथिकः। दिवि भवः इति दिव् शब्दात् यत्—दिव्यम्। अत्र सूत्रेण “दिव उत” (६।१।१३१) इति सूत्रनियमात् पदान्ते दिव् इति स्थाने उकारस्य अन्नादेशत्वात् “द्य” इति उकारान्तनिर्देशः।

प्राचि प्रदेशे भवः इति यत्—प्राच्यम्। अपूर्वत्वात् अचधातोः क्तिपि प्रताये परे प्राञ् च् इति रूपम्। तस्मात् अनेन सूत्रेण यत् प्रतायः। तज्जितप्रतायस्य यत् इत्यास्य उतपत्तो सुप् प्रतायस्य लुकि सति प्राञ् च् य इति स्थितम्। यत् प्रतायस्य तकारः इत्। ततः “अनिदिताम् हल उपधायाः क्ङिति” (६।४।२४) इति सूत्रेण नकारस्य लोपः, “अचः” (६।४।२५) इति सूत्रेण अज इत्यास्य अकार-लोपश्च। ततः “चौ” (६।३।१३८), पूर्वस्य (प्र इत्यास्य) अकारस्य दीर्घत्वं तेन प्राच्यम् इति सिद्धम्। अपाचि भवम् इति यत्—अपाच्यम्। एतदपि पूर्वोक्त्या प्रणाल्या सिद्धम्। उदीचि भवम् इति उदीच्यम्। अत्र साधनप्रणालीतु पूर्ववदेव परं “उद् ईत्” (६।४।२३६) इति सूत्रबलात् ईत्वम् इति विशेषः ज्ञेयः। प्रतीचि भवः इति प्रतीच्यम्। अत्रापि प्राच्यम् इतिवत् साधन प्रणाली।

१३२२। कन्यायाष्टक् ॥४।२।१०२॥

दी—। कान्त्यिकः।

The suffix ठक् is attached to the word कन्या।

मित—। कन्या-शब्देन तिर्थ्यकसूतबहुबलखण्डसमूहः उच्यते। [कन्या इति वस्त्रीयाः]। कन्या इति देशविशेषस्य संज्ञा इति केचन। कन्याशब्दात् ठकप्रतायी भवति शैथिकः। कन्यायां भवः इति कान्त्यिकः।

१२२३ । वर्णो वुक् ॥४१२।१०३॥

दी— । वर्गनदस्य समीपदेशो वर्णः, तद्विषयार्थवाचिकस्या-
शब्दात् वुक् स्यात् । “यथाहिजातं हिमवत्सुकान्यकम् ।”

The suffix वुक् (i.e. अक्) is attached to the word कन्या, provided that it is produced in the country round the river वर्ण i.e the Indus.

नित— । वर्णरिति सिन्धुनदस्य अपरनाम । तस्य अदूरभवः इत्यर्थे
“सुवाप्तादिभ्योऽण्” (४।१।७७) इति अण् प्रत्ययः । तस्य प्रत्ययस्य “जनपदे लुप्”
(४।१।८१) इति लुप् । तथा सति वर्णनामं सिन्धुनदसमीपदेशविशेषः । तस्मिन्
देशे या कन्या तस्याः वुक् प्रत्ययः स्यात् शैषिकः । अयं वुक्प्रत्ययः पूर्व-
सूत्रविहितस्य ठक्प्रत्ययस्य अपवादः । वु स्यान् अकादेशः । आदिस्वरञ्जिः
—आकार लोपयः । तेन कान्यकम् इति रूपम् ।

१२२४ । अव्ययात् ल्यप् ॥४१२।१०४॥

दी—“अमेहकृतसिद्धेभ्य एव” (वा २७७८) । “अमान्ति-
कसहार्थयोः ।” अमात्यः । इहत्यः । कृत्यः । ततस्तयः ।
तत्रत्यः । परिगणनम् किम् ? उपरिष्ठात् भवः औपरिष्ठः ।
“अव्ययानां भमात्रे टिलोपः” (वा ४१८७) । अनिलोऽयं वहि-
षट्ठिलोपविधानात् । तेनेह न । आरांतीयः । शाश्वतीयः ।
‘त्यव् ने भवे इति वक्तव्यम्’ (२७८०) । नित्यः । “निसो गते”
(वा २७८१) ।

The suffix ल्यप् is attached to indeclinables (अव्यय words).

(i) The varttika—bearing the no. 2779 definitely declares that the said suffix is attached to a certain number of inde-

clinables and they are the following :—(1) अमा, (2) इह, (3) क, (4) तसि (5) व ।

(ii) The indeclinable अमा implies nearness and association.

(iii) The varttika bearing the number 4187 here, states that the टि (the last vowel together with the letters following it). of an indeclinable elide—when the said indeclinable is alleged to be classed as a “भ” sanctioned by the rule “यच्चि भम्” (११४१८) ; but this rule does not hold good in all cases. because though वहिम् is an अव्यय still its टिलोप is separately enjoined in the other varttika.

(iv) The suffix ताप् is attached to the particle नि and the word thus formed (i.e. नित्य) means “eternal, or permanent.”

मित—। अव्ययात् लप्प्रत्ययो भवति शेषिकः—इति सूत्रार्थः । परम् “अमेहक तसितेवा एव” इति वार्तिकसूत्रेण ज्ञाप्यते—यत् अमा, इह, क, तसि, व इत्येतेभ्य एव अव्ययीभाः लप् स्वात्, नान्येभ्यः । कथम् इति चेत् ? अभिधानात् एव । ‘अमा इति अव्ययम् अन्तिक इत्यर्थे सह इत्यर्थे च प्रयुज्यते’ एतस्मात् लप्—अमात्यः, इह—इति अव्ययम् अत्र इत्यर्थे प्रयुज्यते । एतस्मात् लप्—इहत्यः । क इति अकार्ये क्त इति अर्थे प्रयुज्यते । एतस्मात् लप् कत्यः । “कृताद्यम् दुर्मति तव” इति भाषावृत्तिकृता उद्धृतम् श्लोकार्द्धम्, तसि इत्यनेन तस् (तसिन्) प्रत्यायनः अव्यायः बोद्धव्यः, तेन ततः इति तस्प्रत्ययान्तात् अव्यायात् लप्—ततस्त्याः एवं इतस्त्याः । व इत्यनेन वप्रत्यायानोऽव्यायशब्दो ज्ञेयः । तेन तव इति व प्रत्यायान्यात् अव्यायात् ताप्—तवताः । एवं यवताः । एभ्यः अन्यत्र न ताप् । तेन उपरिष्ठात् भवः इति उपरिष्ठात् इति अव्यायात् न ताप् अपितु अण् एव । अणि परे उपरिष्ठात्—इतास्यटिलोपः तेन औपरिष्टः इति रूपम् । कथं टिलोपः इति आकाङ्क्षाचाम् कथयति—“अव्यायानामिति”, “यच्चिभम्” (११४१८) इति सूत्रेण यकारादिषु अजा-

दिषु च कप्-प्रत्यायावधिषु स्वादिषु असर्ध्वनामस्थानेषु परतः पूर्व' भसंज्ञां स्यात्" ; यदा तु अवायं किञ्चित् अनेन विधानेन भसंज्ञां भजति, तदा तस्यटिलोपः भवेत्, अथ अणप्रत्यायः अजादिः, सुप्रत्यायम् आरभा कप्प्रत्यायं यावत् ये प्रत्यायाः सन्ति, तेषु अन्तर्भवति च तेन तस्मिन् अणि परे पूर्वस्य उपरिष्ठात् इत्यास्यटिलोपः । ननु "भसात्" इति सावशब्दस्य प्रयोगः—तेन सर्व्व'याम् एव भसंज्ञायाम् अवायानां टिलोपः स्यात्, न खलु "नस्तद्धिते" ६।४।१४४) इति विहितस्य नकारान्तस्य भसा एव ।

ननु सर्व्वेषां खलु भसंज्ञाभाजाम् अव्ययानां टिलोपे प्राप्ते—आरात् इति अव्ययात् विहितस्य क्प्रत्यायस्य स्थाने ईयादिर्ह सति अनेन टिलोपः, तेन आरीय इति स्यात् ततः च अनिष्टम् स्यात् इति विज्ञापयति—"अनितोऽयम् इत्यादि ।' इदं टिलोप-विधानम् अनितां तेन सर्व्वत्र न प्रयुज्यते—तथा सति आरात् इत्याकात् क्-प्रत्याये परे न टिलोपः—तेन आरातीयः इति रूपम् । एवं शाश्वतः । क्-स्थाने ज्ञाने ईय-प्रत्याये परे सति आरात् इत्यास्य भसंज्ञान् खलु पद संज्ञा । तेन पदत्वाभावात् "भसां जशोऽन्ते" ८।१।३८ इत्यानेन तकार स्थाने द्दकारो न स्यात् ।

अथ इत्यर्थे गम्य नि इत्यस्मात् अव्ययात् तप्-प्रत्ययः स्यात्—नित्य । "नियते भवम् नित्यम्"—इति भाष्यम् । "अजो नित्यः आस्ततोऽयं पुराणः"—श्रीमद्भगवद्गीता ।

"निसो गते"—(वा २७८१) ।

"गते" इत्यर्थे गम्य निस् इति अव्ययात् तप्-प्रत्ययो भवेत् । देशात् वर्णा-श्रीभ्यः वा निर्गता इत्यर्थे निस् इत्यास्मात् तप् । निस् त्व इति स्थितम् । "आदिश प्रत्याययोः" ८।३।५८ इति सूत्रेण आदिशप्रत्यायावयवभौव सकारस्य पत्व स्यात् । अपिच "अपदान्तस्यसुर्ध्वः" ८।३।५५ इति अपदान्तस्य एव सकारस्य सुर्ध्वत्वम् । अथ तु "निस्" इत्यस्य सकारस्य आदिशप्रत्यायावयवत्वाभावात् तथा पदान्तत्वात् च न पत्वम् । तेन पत्वे अप्राप्ते सति तस्य विधानार्थं सूतयति—

१२२५ । ऋक्षात्तादौ तद्धिते ॥८।३।१०१॥

दी—। ऋखादिणः परस्य सस्य षः स्यात्तादौ तद्धिते ।
निर्गतो वर्णाग्रमेभ्यः निष्टयः चाण्डालादिः । “अरण्यासः (वा
२७८२) । आरण्याः सुमनसः । “दूरादेत्यः” (वा २७८३)—
दूरेत्यः । “उत्तरादाहञ्” (२७४४) । उत्तराहः ।

A dental स standing after a short इण् is changed into a cerebral ष, when any suffix of the तद्धित class, beginning with the letter त, comes after.

- (i) The suffix -ण् is attached to the word अरण्य ।
- (ii) The suffix एतस् is attached to the word दूर ।
- (iii) The suffix -आहञ् is attached to the word उत्तर ।

मित—। ऋखात् तादौ इति । ऋखादिति पञ्चमी तद्धिते इति सप्तमी तादौ
इति तद्धिते इत्यस्य विशेषणम् । इण्कोः (८१३५७) इतास्मात् इण् ग्रहणम्
अनुवर्तते “सहो साढः सः” [८१३५६] सूत्रतः स इत्यस्य अनुवर्तिरव्ययः ।
“अपदानस्य मूर्धन्यः” [८१३५५] इत्यस्मात् मूर्धन्य इति अनुवर्तते तेन इण्यं
सूत्रयोजना—ऋखात् इणः सः मूर्धन्यः तादौ तद्धिते, ऋखादिति इणः इत्यस्य विशेषणं
तेन अव्ययं अर्थः—ऋखात् इणः परस्य सस्य षः स्यात् तादौ तद्धिते—अस्य
तद्धितप्रत्ययस्य आद्यचरम् तकार इति ।

तस्मिन् परे सति ह्रस्ववर्णात् इणः परस्थितसकारस्य मूर्धन्याः स्यात् इति सरलार्थः,
निर्गतः वर्णाग्रमेभ्यः इति निस् इत्यभावात् व्यप् प्रत्ययः । अनेन सकारस्य षत्वम् तथासति
टुनाटुः [८१३५५] इति सूत्रेण तकारस्य टुलं तेन निष्पद्यते इति रूपं—निष्टयः
चाण्डालादिः, चाण्डाला हि वर्णाग्रम—वह्निभूताः । एवम् यजुसः [यजुर्वेदस्य]
भावः इति ल्—प्रत्ययः । अनेन सूत्रेण सकारस्य षत्वम्, तकारस्य टुलं
तेन यजुश्च ।

अरण्य इत्यस्मात् णप्रत्ययः स्यात् शैषिकः अरण्ये भवः इति णः आरण्यः

सुमनसः । धन्यानि पुष्पानि इत्यर्थः । दूरादेत्यः—दूरशब्दात् तत् भवः वा आगत इति अर्थे एताप्रतायः स्यात्—दूरैत्यः पथिकः, दूरादागत इत्यर्थः ।

उत्तरादाहञ्—उत्तर इत्यस्मात् तत् भव तत् आगत इत्यर्थे आहञ् प्रतायः स्यात् उत्तरस्मात् भवः, वा आगत इति औत्तराहः “औत्तर इति तु असाधु”—बाह्यमनोरमा । अत्र किञ्चित् विवेच्यम् अस्ति “ऋस् लघु” (१।४।१०) तथा “दीर्घञ्” [१।४।१२] इति सुवङ्गे ऋस्स्य लघुसञ्ज्ञा तथा दीर्घस्य गुरुसञ्ज्ञा विधीयते । तयोः का सार्थकता ? “संयोगे गुरु” [१।४।११] इति सूत्रेण संयोगे परे ऋस् गुरुसञ्ज्ञा स्यात्, न खलु तदा तस्य दीर्घत्वम् अस्ति इति लघुगुरुसञ्ज्ञयोः सार्थकता इति चेत् तस्य किं फलं लब्धम् ? अवोचते—यजुसः भावः इति त्वप्रतायः तेन यजुस्त्वम् इति स्थितिः—इति संयोगः तस्मिन् परे पूर्वस्य उकारस्य गुरुत्वं जायते—ऋन्दि एव तस्य सार्थकता परं गुरुत्वे अपि उकारस्य तस्य दीर्घ इति आख्या अत्र न भवति । तेन ऋस्वादिभ्यः तादी तद्धिते इत्यनेन ऋस्वात् उकारात् परस्थितस्य संयुक्तवर्णान्तर्गतस्य सकारस्य घत्वं स्यात् इति दिक् । [अत्रास्माकं वृत्ती ‘उत्तराहः’ इति मुद्रणप्रमादः । “औत्तराहः” इति स्यात् ।]

१२२६ । ऐषमोह्यः श्वसोऽन्यतरस्याम् ॥४।२।१०५॥

दी— । एभ्यस्तप् वा । पक्षे वक्ष्यमाणी टुट् टुली ।
ऐषमस्तप् । ऐषमस्तनम् । ह्यस्तप्—ह्यस्तनम् । श्वस्तप्—
श्वस्तनम् । पक्षे शौवस्तिकं वक्ष्यते ।

The suffix ल्यप् is optionally attached to the following words :—ऐषमः, ह्यः, and श्वः । In case of the absence of this suffix, टुट् and टुली suffixes to be spoken of hereafter, are joined to them ; and a fourth suffix, ठञ् with तुट् may also be attached to श्वः only, giving rise to the form शौवस्तिकम् । [ऐषमः is an अव्यय—meaning “In this year”].

मित—। ऐषमः इति अवययम् “अस्मिन् वर्षे” इत्यर्थे प्रयुजानि । तथाहि
 “परस्परार्थेषामोऽन्धे पूर्व्यं पूर्व्यतरे यति” इति असरवचनम् । ह्यः—इति
 अवययम् अतीति अङ्गि प्रयुजानि । ञः—इति अवययम् आगामिनि दिवसे प्रयुजानि ।
 ऐषमम्, ह्यस, अस् इति एतेभ्यः “तव भवः” इत्यर्थे विकल्पेन त्यप् प्रत्ययो भवति
 शैथिल्यः । ऐषमस्—इति अस्मिन् भवः इत्यर्थे त्यप्—ऐषमस्त्यम् । ह्यः—इति
 अस्मिन् जातः इत्यर्थे त्यप्—ह्यस्त्यम् । ञः—इति अस्मिन् भवः इत्यर्थे त्यप्—
 ञस्त्यम् । उदाहरणतये “सामान्यं नपुंसकम्” इति नियमात् क्लीबलिङ्गं प्रदर्शितम् ।
 त्यप् प्रत्ययस्य अप्राप्तिरन्ते तु “सायच्चिरं प्राङ्गं प्रवेद्यायै भ्राष्ट्राष्ट्राक्षौतुच्”
 (४।१।२३) इति सूत्रेण टुटात्प्रत्ययः । प्रत्यययोः टकारौ इतौ । युकारयोः
 स्थाने “अन” इति आदेशः । “अन” इत्यस्य तुट् इति च आगमः । तुट् इत्यस्य
 उकारः उच्चारणार्थः, टकारः इत् । तेन “आद्यन्तौ टकितौ” (१।१।४६) इति सूत्रेण
 “त्” इत्यास्य अवस्थितिः, “अन” इत्यास्मात् प्रागिव । तथा सति “तन” इति ।
 ह्यः इत्यास्मात् तन—ह्यस्तनः । स्त्रियाम्—ह्यस्तनी । ञः इत्यास्मात् तन इति
 ञस्तनः । स्त्रियां ञस्तनी । ऐषमः—इत्यास्मात् तन—ऐषमस्तनः स्त्रियां ऐषमस्तनी ।
 “सामान्यं नपुंसकम्” इति निर्देशं मानयन् श्रीमान् दीक्षितः इत्तौ क्लीबलिङ्गं एव
 उदाहरणं प्रदर्शितवान् ।

“पक्षे” इति । “असस्तुट् च” (४।१।२५) इति सूत्रेण अस् इत्यास्मात् विकल्पेन
 ठञ् प्रतायः स्यात् । तस्य तुट् इति आगमश्च । ठञ् इत्यास्य स्या —“इक” आदेशः ।
 टित्वात् “तुट्” इत्यास्य “इक” इत्यास्मात् प्रागिव स्थितिस्तिन “तिक” इति रूपम् ।
 “हारादोनां च” (७।१।४) इति सूत्रेण “अस” इत्यास्य न उङ्, परम् “ऐच्” इति
 आगमः स्यात् । तथा सति अस् इत्यास्मात् “तिक” इति गृहीतरूपे प्रतायै कृते
 “वकारस्य” आदौ औकारस्य आगमे जानि शौबस्तिकम् इति रूपम् । विशेषणमिदम् ।
 “तस्यभावः” इत्यर्थे एतस्मात् त्वप्रतायै कृते शौबस्तिकत्वम् इति पदं स्यात् ।
 तथाहि “शौबस्तिकत्वं विभवो न रेषाम्”—इति भट्टिकाव्ये ।

दी—। यथासंख्येन। काकतोरम्। पाल्वलतोरम्।
शैवरूपम्। तीररूपान्तात् इति नोक्तम्। बहुच्पूर्वात् मा
भूत्। बाहुरूपम्।

The suffix अञ् is added to words ending in तीर, whereas the suffix आ is attached to words ending in रूप।

नित। यस्य शब्दस्य “तीर” इति उत्तरपदं भवति, तस्मात् अञ्प्रत्ययः स्यात्
शैषिकः; एवं यस्य शब्दस्य “रूप” इति उत्तरपदमस्ति, तस्मात् आप्रत्ययो भवेत्
शैषिकः। प्रत्ययद्वयम् अण्प्रत्ययस्य अपवाद-भूतम्; “तत्तभवः” इत्यर्थे च
प्रयुज्यते। काकतीरे भवम् इति अञ्—काकतोरम्। पाल्वलतोरं भवम् इति
अञ् पाल्वलतोरम्। शिवरूपे भवम् इति आ—शैवरूपम्। ननु “तीररूपान्तात्”
—इति नोक्ता “तीररूपोत्तरपदात्” इति प्रोक्तम्। तस्य वा सार्थकता इति चेत्—
उच्यते। “विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात्” (५।७।६८) इति सूत्रेण प्रातिपदिकात्
“बहु” इति प्रत्यये कृते, तस्य प्रत्ययस्य प्रातिपदिकात् पूर्वमेव स्थितिः। ईषत्-
रूपम् इति बहुरूपम्। ईदृशत् बहुप्रत्ययान्तत्वं पदात् आप्रत्ययो न स्यात्—
अपितु अण् एव स्यात् इति ज्ञापयितुं खनु तीररूपोत्तरपदात् इति उक्तम्।
बहुरूपम्—इत्यत्र रूपान्तत्वेऽपि रूपोत्तरपदत्वं नास्ति। “बहु”—इत्यस्य प्रत्ययत्वात्।
अतएव बहुरूपे भवम्—इति अण् बाहुरूपम्।

१३२८। दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां जः ॥ ४।२।१०७ ॥

दी—। अणोऽपवादः। पूर्वोऽज्ञातः। असंज्ञायाम् किम् ?
संज्ञाभूतायाः प्रकृतेर्माभूत्। पूर्वेषु कामशम्याम् भवः पूर्वेषु-
कामशमः। “प्राचाम् ग्रामनगराणाम्” (सूत्र १४००) इति
उत्तरपदद्वज्जिः।

The suffix ज is attached to a compound word of which the first member is expressive of a particular quarter (दिक्) of

the horizon (i. e. is a दिग्वाचक शब्द), provided that the said compound word is not a proper noun (संज्ञा)।

This ज cancels अण्। And this ज does not come after अ सञ्ज्ञा शब्द।

मित—। दिक् इति दिग्वाचकः शब्दः। दिक् दिग्वाचकः शब्दः पूर्वपदं यस्य स दिक् पूर्वपदः। असंज्ञायाम्—इति प्रकृतेरेव विशेषणीभूतम्। तेन अयमर्थः—यस्याः प्रकृतेः दिग्वाचकः शब्दः पूर्वपदं भवति। सा प्रकृतिः संज्ञावाचिका न भवति चेत्। तस्याः “तत्र भवः” इत्यर्थे जः प्रतायः स्यात् शैदिकः। अयं ज-प्रतायः अणोऽपवादः। पूर्वस्यां शालायां भवम् इति “तद्वितार्थोत्तरपदसमाहारे च” (१।१।५१) इति सूत्रेण कृतसमासात् पूर्वशालाशब्दात् जः, तेन आदिस्वरवृद्धौ पौर्वशालः इति रूपम्। एवं उत्तरस्यां शालायां भवः औत्तरशालः। अपरस्यां शालायां भवः आपरशालः। दक्षिणस्यां शालायां भवः दाक्षिणशालः। असंज्ञायाम् इति किम्? यत्र प्रकृतिः संज्ञावाचिका भवति तत्र अयं प्रतायः न स्यात्। “दिक् सखासंज्ञायाम्” इति (१।१।५०) सूत्रेण पूर्वशब्देन सह द्रुकामशसीशब्दस्य समासः—तेन पूर्वद्रुकामशसी इति रूपम्। अयं देशविशेषस्य संज्ञा। अस्मात् संज्ञावचनात् जः न स्यात्, तेन पूर्वद्रुकामशसी भवम् इति अण् प्रतायः। “प्राच्यान् ग्रामनगराणाम्” (७।१।१३) इति सूत्रेण दिशः परेषां ग्रामवाचिनां नगरवाचिनां च अङ्गानाम् अवयवस्य वृद्धिः स्यात्—तेन “पूर्व” इति पूर्वपदस्थितस्य स्वरवर्णस्य न वृद्धिः, अपितु “पूर्व” इति दिग्वाचकात् शब्दात् परस्थितस्य “द्रुकामशसी” इति उत्तरपदस्य एव आदिस्वरवृद्धिः। तेन पूर्वद्रुकामशसी इति रूपम्।

१३२८। मद्रेभ्योऽज् ॥ ४।२।१०८ ॥

दी--। दिक्-पूर्वपदात् इत्येव। “दिशोऽमदाणाम्” इति मद्रपर्यदासात् आदिवृद्धिः। पौर्वमद्रः। आपरमद्रः।

The suffix अज् is attached to the word मद्र when it forms the second member of a compound word, the first member being a दिग्वाचक word etc.

मित—। दिग्वाचकेन पूर्वपदेन सह कृतसमासात् मद्रशब्दात् “तवभवः” इत्यर्थे अञ्-प्रत्ययः स्यात् शेषिकाः। पूर्वेषु मद्रेषु भवः इति पौर्वमद्रः। अपरेषु मद्रेषु भवः इति आपरमद्रः। सर्वत्र “तद्धितार्थोत्तरपद-समाहारे च” (१।१।५१) इति सूत्रेण-कृतसमासान्तात् मद्रशब्दात् अञ्-प्रत्ययः। मद्रः इति देश-विशेषस्य संज्ञा। अस्मिन्नेव विषये भारतसमरकाले शल्यो नरपतिरासीत्। [माद्राज इति वर्तमानसंज्ञा इति केचित्]।

ननु यथा “प्राचा यामनगराणाम्” (७।१।१४) इति सूत्रेण दिशः परेषां यामवाचिनाम् नगरवाचिनाम् च अङ्गानाम् अवयवस्य एव वृत्तिः, यथा पूर्वेषु कामशमः। अत्र तु न कथं तादृशी वृत्तिः, अपितु समस्तस्य एव शब्दस्य आदिस्वर-वृद्धिर्दृश्यते—यथा पौर्वमद्रः, आपरमद्रः इति? अत्रोच्यते “दिशीऽमद्राणाम्” (सू. १३६८) इति मद्रपर्युदासात् आदिवृत्तिः। अत्र इदम् अवधेयम्। निषेध-द्योतकस्य नञ् इति अव्ययस्य द्विविधा प्रवृत्तिः सर्वशास्त्र-सम्मतता। प्रसज्य-प्रतिषेधः, पर्युदासश्च।

“अप्रधान्यं विधेयत्वं प्रतिषेधे प्रधानता।

प्रसज्य-प्रतिषेधोऽसौ क्रियया सह यत्ननञ्”।

यस्मिन् स्थाने विधिः अप्रधानत्वं भजति, प्रतिषेधस्य प्रधानत्वेन भासते, तत्र यौनञ् स प्रसज्य-प्रतिषेध इति कथ्यते। ईदृशेन नञ् सह समासो न स्यात् कस्यचिदपि पदस्य। ईदृशी नञ् क्रियया सह एव वर्तते—यथा रामः गृहं न गच्छति। अत्र रामस्य गृह-गमनाभाव एव सुखरत्नेन प्रतीयते! तेन अर्थं नञ् प्रसज्यप्रतिषेधसंज्ञाभाक्। क्वचित् व्याकरणे प्रसज्यप्रतिषेधसंज्ञायाः समासः दृश्यते (अत इष्यते च)। तथाहि पाणिनिस्तुम् “आदिच उपदेशेऽगिति”, “अकृतसर्व-धातकयोः—” इत्यादि। अतः काशिकाकृत्याह—“प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि समासोऽस्ति”।

“प्रधानत्वं विधेयत्वं प्रतिषेधेऽप्रधानता।

पर्युदासः संविज्ञेयः यत्र उत्तरपदे न नञ्।”

यत्र प्रतिषेधस्य अप्राधान्यं, विधेयत्वं सुखाता, तत्र यो नञ् स पर्युदास इति कथ्यते। ईदृशेन नञ् सह पदान्तरस्य समासः स्यात्। समासो नञ् उत्तरपदे न तिष्ठति अपितु पूर्वपदे एव। अयमेव नञ्-समासः।

ईदृशेन पयुंदासख्येन नञा षट् अर्थाः दीव्यन्ते—

“तत्माहङ्गम् अभावश्च, तदन्यत्वम् तदल्पता,

अप्राधान्यं विरोधश्च नञर्थाः षट् प्रकीर्तिता” ।

प्रकृते तु—“दिशोऽमद्राणाम्” (७।३।१३) इति सूत्रे प्राप्यते यत् “दिग्वाचकात् अमद्राणाम् जनपदवाचिनो ह्रिः स्यात्” । अतः “अमद्राणाम्” इत्यत्र नञः पयुंदासत्वम्—“तदन्यत्वम्” इत्यर्थे प्रयुक्तत्वात् । तेन अयमर्थः आयाति— मद्ग्रेभ्यः अन्धानाम् एव दिग्वाचकात्प्रस्थितानां जनपदवाचिनाम् ह्रिः । अत्र नञः पयुंदासत्वात् विधेरेव मुख्यता—तेन मद्राणाम् ह्रिर्न स्यात् इति तु न दीव्यते—अपि तु मद्राणाम् आदिस्वरस्य एव ह्रिः स्यात् । “उत्तरपदस्य” (७।३।१०) इति उत्तरपदव्यतिथिकारात् बहिःस्थितत्वात् तेषाम् इत्येव ज्ञाप्यते ।

१३२८ । उदीच्यमाच्च वङ्गचोऽन्तोदात्तात् ॥ ४।२।१।१०१ ॥

दी— । अञ् स्यात् । शैवपुरम् ।

The suffix अञ् is added to a word, expressive of a village in the north, provided that it contains more than one vowel and its last syllable is accented (उदात्त) ।

मित— । दिक् इत्यस्मात् परम् इति निवृत्तम् । उदीच्यम् उत्तरादिक् । उत्तरस्यां दिशि ये ग्रामाः सन्ति, तदाचिनः ये बहुस्वरसनायाः शब्दाः, तेषाम् अन्तावर्णः उदात्तयत्, तैर्भ्यः अञ् प्रत्ययः स्यात् “तत्र भव” इत्यर्थे । अणोऽपवादः अञ् । शिवपुरम् इति उत्तरदेशे प्रसिद्धः कश्चित्ग्रामः । अयं शब्दः बहुस्वरसनायः । शिवस्य पुरम् इति षडोसमासोऽयं—तेन समासस्य (६।१।१२६) इति सूत्रेण समासस्य अन्तावर्णस्य उदात्तत्वे सति अन्तोदात्तोऽयं शब्दः । तत्र भवः इति अञ्—शैवपुरम् । एवं माहानगरम् । महानगरे भवम् इत्यर्थः । माण्डवपुरम्—माण्डवपुरे भवम् इत्यर्थः ।

उदीच्यमानात् इति किम् ? मधरायाम् भवः इति अञ् माथुरम् । नहि मथुरा उदीच्यग्रामविशेषः । वङ्गचो इति किम् ? ध्वज इति कश्चित् उदीच्यग्रामः ।

तत्र भवम् इति अण्—ध्वाञ्म् । नहि ध्वजशब्दः वह्-स्वर-विशिष्टः, अपितु हि-स्वर-विशिष्ट एव ।

अन्योदात्तात् इति किम् ? शर्करीधानम् इति उदीच्यग्रामविशेषस्य संज्ञा । तत्र भवम् इति अण्—शर्करीधानम् । शर्करीधानशब्दस्य नहि अन्योदात्तत्वम्—अपि तु मध्योदात्तत्वम् एव । धान इति पदं धाधातोर्मुटि प्रत्यये कृतं सिध्यति । मुट् इति कृतप्रत्ययः—लकारोऽस्मिन् प्रत्यये इत् स्यात् । लकारित् कृतप्रत्ययस्य प्रकृतिस्वरत्वम्—धातोश्च उदात्तत्वम् तेन धा इत्येव उदात्तः ; अतो मध्योदात्तोऽयं शब्दः । तथाहि सूत्रम्—‘लिति’ (६।१।१८०) लिति प्रत्यायात् पूर्वम् उदात्तं भवति । चिकीर्षकः—इति काशिका ।

१३३१ । प्रस्थोत्तरपदपलद्यादिकोपधादण् ॥ ४।२।११० ॥

दी— । माहिकिप्रस्थः । पालदः ; नैलीनकः ।

The suffix अण् is attached to words ending in प्रस्थ, also to words of the पलदी (पलदि) class, as well as to words, having क for its last but one syllable.

मित— । प्रस्थ इति उत्तरपदं येषां ते, पलदीः आदिर्येषां ते । कः उपधा येषां ते । प्रस्थोत्तरपदाश्च पलद्यादिश्च कोपधाश्च इति प्रस्थोत्तरपदपलद्यादिकोपधम् समाहार इन्द्रः । एतस्मात् अण् । तथाहि येषां शब्दानाम् अन्ते प्रस्थ इति भागो वर्तते, एवं येषां शब्दानाम् उपधायां ककारो विद्यते तेभ्यस्तथा पलदीः इत्यादिभ्यश्च “तत्र भवः” इत्यर्थे अण् प्रत्ययः स्यात् शैषिकः । माहिकिप्रस्थ इति ग्रामविशेषस्य संज्ञा । तत्र भवः इति अण् माहिकिप्रस्थः । एवं माद्रीप्रस्थः । पलदि इति कथित् ग्रामः । तत्र भव इति अण् पालदः । एवं पारिषदः । निलीनकानाञ्च ग्रामिभवः इति नैलीनकः । ककारोपधः अयं शब्दः, एवं वैचातकः । अयम् अण् प्रत्ययः “उदीच्यग्रामाश्च बह्वचोऽन्तोदात्तात्” इति विहितस्य अजः अपवादः । पलदी वा पलदि, परिषत्, यकल्लोमन्, रोमक, कलकुट, पटञ्जर, बाहुकी, कलकीठ, मलकीठ, कमलकोट, कमलभिदा, कमलकौर, बाहुकीठ, गैतकी, परिखा, गुरसेन, जीमता, उदपानं ।

१३३२ । कण्वादिभ्यो गोत्रे ॥ ४।२।१११ ।

दी— । एभ्यो गोत्रप्रत्ययान्तेभ्योऽण् स्यात् । कण्वो-
गर्गादिः । काण्वस्यक्वात्राः काण्वाः ।

The suffix अण् is attached to words of the कण्वादि class [itself a sub-class of गर्गादि]—after they have been already affected by any suffix attached to them to imply a गोत्र (descendant).

मित— । कण्वादिरिति गर्गादिमध्यस्थितः अवान्तर-गणः । गोत्रे इति तु नहि कण्वादिरिति प्रहनेः विशेषणीभूतम् ; न वा पदमिदं प्रत्ययार्थं प्रयुक्तम् । तर्हि का सूत्रव्याख्या ? उच्यते—

“कण्वादिस्यो गोत्रे यः प्रत्ययोविहितस्तदन्तेभ्यः एव अण्प्रत्ययो भवति शैधिकः ।” कप्रत्ययस्य अपवादोऽयम् अण् । कण्वस्य गोत्रापत्यं पुमान् इति कण्वादेः गर्गादित्वात् यञ् प्रत्ययः—गर्गादिभ्यो यञ् ४।१।१०५ इति सूत्रेण । तेन काण्वाः इति रूपम् । काण्वास्य क्वात्राः इति अनेन अण् । “यस्येति च” ६।४।१४८ इति अकारस्य लोपः । “आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति” ६।४।१५१ इति यकार-लोपः । एवं शैकचाः ।

[ननु गोत्रे इति किम् ? कण्वो देवता अस्य काण्वः । तस्य इदम् काण्वीयम् इति कप्रत्ययः ।]

१३३३ । इजश्च ॥ ४।२।११२ ॥

दी— । गोत्रे य इज् तदन्तात् अण् स्यात् । दाक्षाः । गोत्रे किम् ? सौतङ्गमेरिदम् सौतङ्गमीयम् । गोत्रमिह शास्त्रीयं, न तु लौकिकम् । तेनेहन । पाणिनौयम् ।

The suffix अण् is attached to words, themselves derived with the suffix इज्, used to imply a गोत्र । The गोत्र is to be

understood here in strict accordance with the grammatical dictums.

मित—। “अत इज्” (४।१।८५) इति सूत्रेण गोत्रे य इज् प्रत्ययो विहित-
सोदन्तात् प्रातिपदिकात् अण् प्रत्ययः स्यात् शैषिकः । इज् अपवादाऽयम् । इज् अण्
गोत्रापत्यं पुमान् इति इज्—दाचिः । दाचिः छात्राः इति विग्रहे अनेन अण्—
दाचाः । एवं ब्राह्मणः । माह्वः । गोत्रे इति किम् ? सुतङ्गमस्य निवासः
इति “सुतङ्गमादिभ्य इज्”—सौतङ्गमिः । सौतङ्गमेरिदम् इति “वृद्धाच्छः” (४।२।११४)
इति वल्यमाणेन कृप्रत्ययः—तेन सौतङ्गमीयम् । नहि अव अण् स्यात् इज् प्रत्ययस्य
गोत्रार्थकत्वाभावात् ।

ननु गोत्रशब्देन किं पारिभाषिकं गीतम् गृह्यते उतलौकिकम् इत्याकाङ्क्षायां
वक्ति—“गोत्रमिह” इति । अपत्याधिकारि पारिभाषिकम् (व्याकरणशास्त्रीयम्
इत्यर्थः) गोत्रं ज्ञेयम्, तस्मात् अन्यत्र तु लौकिकमेव । परं यद्यपि “कण्वादिभ्यो
गीत्रे”, “इज्” इति सूत्रद्वयम् अपत्याधिकारात् बहिरेव स्थितम्, तथापि अनयोः
सूत्रयोः शास्त्रीयमेव गोत्रम् बोधाम्—यतः “युनि लुक्” ४।१।८० इति सूत्रे
महाभाष्ये महर्षिपतञ्जलिना तथैव व्यवस्थापितम् । पाणिनो गोत्रापत्यं पुमान् इति
पाणिनः । तस्य अपत्या युवा पाणिनिः । तस्य इदम् इति पाणिनीयम्—“वृद्धाच्छः”
४।२।११४ इति कृप्रत्ययः । अव अण् प्रत्ययो न स्यात् पाणिनिशब्दस्य युव-
प्रत्यायानत्वात् तस्य न गोत्रत्वम् “जीवति तु वंश्च युवा” ४।१।१६२ इति तस्य युव-
संज्ञकत्वस्यैव विधानात् ।

१३३४ । न ह्यचः प्राच्यभरतेषु ४।२।११३॥

दी—। “इज्” (सू १३३३) इत्यणोऽपवादः । प्रौढोयाः ।
काशीयाः । भरतानां प्राच्यत्वे अपि पृथगुपादानम् अन्यत्र प्राच्य-
गृहणे भरतानाम् अगृहणस्य लिङ्गम् ।

But the suffix अण् is not to be attached to words containing two vowels only, though themselves derived with the suffix

इज्, provided that the said words imply one of the Eastern or Bharata clan (गोत्र) । Rest easy, see Tika.

मित—। इज्य (४।१।११२) इति सूत्रेण गोत्रे विहितो य इज् प्रत्ययस्तदन्तात् अण् प्रत्ययो व्यवस्थापितः । अनेन सूत्रेण आध्याने यत् ईदृशात् इज् प्रत्ययान्तात् द्विस्वरविशिष्टात् प्रातिपदिकान् अण् न स्यात् प्राच्येषु तथा भरनेषु च गोत्रेषु । अतएव “इज्य” इत्यस्योऽवपादो विधीयते अत्र । प्रौढस्य गोत्रापत्यम् इति इज्—प्रौढिः । तस्य क्ताः इति अण् न स्यात्—“प्रौढि” इत्यस्य द्विस्वर-विशिष्टत्वात् तथा प्राच्यगोत्रीयत्वात् । तर्हि कः प्रत्ययोऽत्र कर्त्तव्यः ? उच्यते—“इडाच्चः” (४।१।११४) इति वक्ष्यमाणेन छ-प्रताय एव । प्रौढोयाः । काशस्य गोत्रापत्यम् इति इज्—काशिः ; तस्य क्ताः इति छ = काशीयः ।

ननु भरतगोत्रमपि प्राच्यगोत्रान्तर्गतम् तर्हि कथम् अत्र सूत्रे “भरत” इत्यस्य पृथक् भवेन गृहणम् इति चेत्—समाधत्ते । “भरतानाम्”—इत्यादिना । प्राच्य-स्वेऽपि भरतानाम् पृथक् गृहणेन आपाने—यत् इतोऽन्यत्र यत्र “प्राच्य” इति गृहीतम्, तत्र प्राच्यान्तर्गतत्वेऽपि भरत इत्यस्य गृहणं न स्यात् ।

तथाहि उद्दालकः इति कथित् ऋषिः, “आरुणि” रित्यपरनामा । तस्य उद्दालकस्य गोत्रापत्यं पुमान् इति इज्—औद्दालकिः । औद्दालकि इति कथित् उद्दालकगोत्रीयः जनः । सह पितरि—तस्य पुत्रः इति वाच्यं—“यजिजोच” (४।१।१०१) इति फक् । औद्दालकायन इति रूपम् । ननु “उद्दालक” इति भरतानां गोत्रस्य एव । भरतगोत्रम् च प्राच्यदेशीयम् । तर्हि “इज्यः प्राचाम्” (२।४।६०) इति सूत्रेण गोत्रे विहितो य इज् तदन्तात् औद्दालकिः इत्यस्मात् फक् इति युवप्रत्ययस्य लुक् भवतु—इति प्रथं वक्तव्यम् यत् “इज्यः प्राचाम्” इति सूत्रे “प्राचाम्” इति प्राग्देशीयं गोत्रम् एव गृहीतम्, न हि तदन्तर्गतत्वेऽपि “भरत” इति गोत्रस्य पृथक् गृहणम् अवाप्ति, तेन पृथक् गृहणाभावात् भरतगोत्रोवात् “उद्दालकि” इत्यस्मात् विहितस्य फक् प्रत्ययस्य लुक् न स्यात् । इमम् एव नृगभावं “नडाचः प्राच्यभरनेषु” इति प्राच्यभरतशब्दयोः पृथग्-गृहणरूपेण लिङ्गं न बोधयति भगवान् सूत्रकारः ।

१३३५ । वृद्धिर्यस्य आचामादिस्तद्वृद्धम् । १।१।७३ ॥

दो— । यस्य समुदायस्य अचां मध्ये आदिवृद्धिस्तद्वृद्धसंज्ञं स्यात् ।

The word, the very first vowel of which is a “वृद्धि” one, passes by the technical name ‘वृद्ध’ ।

मित— । “यस्य” इति समुदायः उच्यते इति काशिका । वर्णसमुदायात्मकस्य शब्दस्य इत्यर्थः । वर्णसमुदायात्मके शब्दे ये “अचः” विद्यन्ते, तेषाम् अचां मध्ये यः स्वरः आदिः स चेत् वृद्धिसंज्ञकः कस्मिंश्चित् शब्दे, तर्हि स शब्दः “वृद्ध” इति संज्ञां भजते । यथा पाणिनिः, देवदत्तः इत्यादयः । “पाणिनिः”—इत्यत्र व्योऽचः वर्तन्ते, तेषु आद्योच् आकारः वृद्धिसंज्ञकः—“वृद्धिरादैच्” (१।१।१) इति सूत्रेण । अतः पाणिनिइतिशब्दः वृद्धसंज्ञकः स्यात् । एवं देवदत्त इत्यत्र चत्वारः अचो विद्यन्ते ; तेषु य आदि ऐकारः, स वृद्धिसंज्ञकः—“वृद्धिरादैच्” इति सूत्रेण ; तेन देवदत्त इति वृद्धसंज्ञकः शब्दः ।

ननु सूत्रे “अचाम्” इति बहुवचनं दृश्यते, तेन “शाला” इति द्वि-स्वर-विशिष्टः शब्दः, शा इति एकस्वरसमायः शब्दः, वृद्धसंज्ञकत्वे अपि प्रथमस्वरस्य, वृद्धसंज्ञको न स्यात् इति चेत्—न । “अचाम्”—इत्यत्र यत् बहुवचनं तत् तु उपलक्षणमेव । “स्व-प्रतिपादकत्वं ऽपि स्वेतर-प्रतिपादकत्वम् उपलक्षणत्वम्” । यत् “स्वम्” बोधयत् “स्वस्मात्” अन्यदपि बोधयति तदुपलक्षणम् । यथा काकिम्भी दधि रत्न्यताम् । अत्र यथा काकात् दधि रक्षणीयम्, तथा काकात् अन्यस्मात् अपि दधिविघातकात् सारमेयादेः दधि रक्षितव्यम् इति वाक्यार्थः—इदम् उपलक्षणम् । प्रकृते तु अचाम् इति बहुवचनं बहुत्वम् बोधयत् द्विवचनम् अपि बोधयति तेन यस्मिन् शब्दे द्वौ अचौ विद्येते तत्र प्रथमः अच् अत् वृद्धिसंज्ञकः, तर्हि स शब्दोऽपि वृद्धसंज्ञां भजते । यथा शाला इति शब्दः ।

एवम् शा इतिशब्दसच्चायाम् अपि एकस्यैव स्वरस्य व्यपदेशव्यापदेशिवज्जावात् एकमेव स्वरम् आदिस्वरम् इति सन्तव्यम्, तेन आदिर्वाङ्मत्वात् “शा” इत्यस्यापि “वृद्ध” इति संज्ञा ।

१३३६ । त्वदादीनि च ॥ १।१।७४ ॥

दी— । वृद्धसंज्ञानि स्युः ।

The words, falling under the त्वदादि class, are to pass by the denomination “वृद्ध” ।

मित— । त्वद्, तद्, यद्, एतद्, इदम्, अदम्, एक, द्वि, युष्मद्, अस्मद्, भवतु, किम् इति त्वदादिः । एषाम् आदिरचो वृद्धिसंज्ञकत्वाभावेऽपि एषाम् वृद्धसंज्ञायात् । ननु एषां वृद्धसंज्ञाविधानेन किं लभ्यते इति चेत् तत् परस्यैव सूटीभविष्यति ।

१३३७ । वृद्धाच्छः । ४।२।११४ ।

दी— । शालीयः । मालीयः । तदीयः ।

The suffix छ (i.e ईय) is added to words, that pass by the denomination वृद्ध ।

मित— । वृद्धसंज्ञकेभ्यः शब्देभ्यः “तत्रजातः” इत्यादौ अयं छप्रत्ययः स्यात् । एणोऽपवादः, शालायां जातः इति शालीयः, मालायां भव इति मालीयः । “त्वदादीनि च” (१।१।७४) इति त्वदादीनां वृद्धसंज्ञकत्वात् तस्मिन् जातः, तम् अधिकृतः इति वा अयं छ प्रत्ययः—तदीयः । एवं मदीयः । अस्मदीयः । युष्मदीयः । इदमीयः । अदसीयः । किनीयः । अपिच—वीक्षीयम् मतम् । आचार्यीयः । वात्सीयः । गार्गीयः ।

१३३८ । एङ् प्राचां देशे ॥ १।१।७५ ॥

दी— । एङ् यस्य अचाम् आदिस्तद् वृद्धसंज्ञं वा स्यात् देशाभिधाने । एणोपचनीयः । गोनर्दीयः । भोजकटोयः । पक्षे अणि—एणोपचनः । गौर्हः । भोजकटः ।

एङ् किम् ? आहिच्छत्रः । कान्यकुब्जः । “वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञावक्तव्या” (वा ५७६) । दैवदत्तः—दैवदत्तीयः ।

The word, that has either ए or ओ for its first vowel, optionally passes by the denomination इङ्, provided the word stands for the name of a country—so say the ancient grammarians.

नित—। यस्य शब्दस्य खराणाम् मध्ये एकारः ओकारी वा आदिस्वरभूतसिद्धति, स शब्दश्चेत् कस्यचित् देशविशेषस्य संज्ञा, तर्हि स विकल्पेन इङ्-संज्ञा भजते। यदा इङ्-संज्ञा, तदा तस्मात् “इङ्गच्छः” (४।२।११४) इति छ-प्रत्ययः स्यात्, इङ्-संज्ञाभावपक्षे तु तस्मात् अण्-प्रत्ययो भवेत्। प्राचां—इति प्राचीनवैयाकरणानाम् मतम् इत्यर्थः। “प्राचाम्” इत्यस्य अयमेव अर्थः महाभाष्ये दृश्यते। काशिकायाम् तथा भाषावृत्तौ च “प्राचाम्” इत्यनेन सह “देशे” इत्यस्य अन्यः विहितः—तेन यदा प्राग्देशस्य एव संज्ञाभूतः कश्चित्शब्दश्चेत् पूर्वोक्तलक्षणः स्यात्, तदा स विकल्पेन इङ्-संज्ञाभाक् इति अर्थः प्रस्तावितः। दीक्षितेन तु अत्र न किञ्चित् स्पष्टम् उक्तम्।

नियमसूत्रम् इदम्। अयं नियमो अनेन सूत्रेण व्यवस्थापितः—“यदा एङ् इति आदिस्वरसनायः कश्चित्शब्दः देशविशेषवाची तदैव तस्य इङ्-संज्ञा विकल्पेन स्यात्। देशवाचित्वाभावे तु एङ् इति आदिस्वर-विशिष्टः शब्दः इङ्-संज्ञाको न स्यात्” इति।

एणीपचनः इति कश्चित् देशः। तत्रभवः इति “इङ्गच्छः”—एणीपचनीयः ग्रामः। गोनर्हः इति देशविशेषः—तत्र भव इति छः = गोनर्होयः। भोजकटः इति देशनाम। तत्र भवः इति छः = भोजकटीयः। इङ्-संज्ञाभावपक्षे तु अण् स्यात् एणीपचनात् अण् = एणीपचनः। गोनर्हांत् अण्—गोनर्हः। भोजकटात् अण्—भोजकटः। एङ् इति किम्? अहिच्छवः इति कश्चित् देशः। तत्रभवः इति अण् आहिच्छवः। देशवाचित्वे अपि एङ् अभवात् न इङ्-संज्ञा। कान्यकुब्ज इति देशविशेषः। तत्रभवः इति अण् कान्यकुब्जः। देशवाचित्वेऽपि एङ् अभवात् न इङ्-संज्ञा। इङ्-संज्ञाभावात् उभयत्र न छ-प्रत्ययः। ननु देशे इति किम्? गौमती इति कश्चित् नदी। तस्यां भवः इति अण् गौमतः। गौमताः मत्स्याः। अत्र गौमती इत्यत्र एङ् सङ्गावेपि देशवाचित्वाभावात् न इङ्-संज्ञा—तेन न छ-प्रत्ययः।

[काशिकायां हि पूर्वदेशात् अन्यं देशं बोधयन् शब्दः एङ् इति आदिस्वर-
सनाथोऽपि न बृहसंज्ञाभाक् इति ज्ञापयितुम् “देवदत्तः इति वाहीकिषु रामः, तवभव
इति देवदत्तः” इति प्रतुदाहरणम् प्रदर्शितम्] ।

“वा नामधेयस्य—इति” । नामधेयस्य संज्ञाभूतस्य वा विकल्पेन बृहसंज्ञा स्यात् ।
इदमव अवधेयम्—शब्दस्त्वावत् विविधः—योगिकः, रुदः, योगरुदयोति । तेषु योगिको
यथा पचतीति पाचकः । योगरुदो यथा—पङ्क्तिं जायते इति पङ्क्तजः । पङ्क्तजः कमलम्
इत्यर्थः । रुदो यथा—मण्डपः । अस्मिन् वार्तिके “नामधेयस्य” इति पर्दन रुद-
शब्दस्यैव यदृणं कर्तव्यम् । तेन वार्तिकस्य अयमेव सरलायः—एङ् इति आदिस्वर-
सनाथाद्येत् रुदशब्दाः, तर्हि तेषां विकल्पेन बृहसंज्ञा स्यात् । देवदत्त इति
कस्याचित् जनस्य नाम । अयं रुदशब्दः । तेन अस्मा बृहसंज्ञा वा स्यात् ।
बृहसंज्ञापक्षे छः स्यात्—ईषदन्तीयः । बृहसंज्ञाभावे तु अण्—देवदत्तः । एवं
घट्-धातौ निष्पन्नः घटः इति शब्दः कलशे रुदः । तस्मात् छ-प्रत्ययः—घटीयम् ।

१३३८ । भवतष्टक्छसौ ॥४२॥११५॥

दो— । वृद्धात् भवत एतौ स्तः । भावत्कः । जशत्वम् ;
भवदीयः । वृद्धात् इत्यनुवृत्तेः शत्रन्तात् अण् एव । भावतः ।

The suffixes ठक् and छम् are added to the words भवत्,
(which passes by the denomination “वृद्ध” on account of its
being included in the त्यदादि class). These two suffixes bar
the suffix छ । भवत् derived as मृ + शङ् however takes अण् and
not छ for this भवत् is not a वृद्ध word.

मित— । भवत् इति भाधातोर्ङ्वत् प्रत्ययेन सिद्धी युष्मत्-समानार्थवाचकः
त्यदादिषु अन्तर्मुक्तः शब्दः । त्यदादिषु अन्तर्भावात् अस्मा बृह-संज्ञा । एतस्मात् बृह-
संज्ञायात् भवत् इति शब्दात्, ठक् छम् इति प्रत्ययौ स्याताम् शैथिल्यौ । छ-प्रत्ययस्य
अपवादभूती इत्यौ । “इसुसुक्तान्तात्कः” (७३५१) इति सूत्रेण “भवत्” इति

तकारान्तात् परस्य ठक् प्रत्ययस्य ठकारस्य स्थाने ककारादेशः । ठक् इत्यस्मिन् यः ककारः स इत्, ककारात् प्राक्-स्थितोऽकार उच्चारणार्थः । ककारस्य इत्वात् “किति च” (७।२।११८) इति सूत्रेण भवत् इत्यस्य आदिस्वरवृद्धिः तेन भावत्कः इतिरूपम् । भवत्-सम्बन्धीयः इत्यर्थः एवं भवत् इत्यस्मात् क्स प्रत्ययः । प्रत्ययस्य सकार इत् ; क् स्थाने ईयादेशः—तेन भवत् ईय इति स्थितम् । ततः “यच्चिभम्” (१।४।१८) इति सूत्रेण अजादितद्धितप्रत्यये परे पूर्वस्य या भसंज्ञा प्राप्ता, सातु “सिति च” (१।४।४६) इति सूत्रेण निवार्यते, सकारेत्-प्रत्यये परे पूर्वस्य पदसंज्ञा स्यात् न खलु भसंज्ञा । क्स इति सकारेत् प्रत्ययः, ततः “ईय” परे “भवत्” इत्यस्य पदत्वात् “भज्ञां जगोऽन्” (८।२।३८) इति सूत्रेण सन्धिः तेन भवदीय इति रूपम् । भूधातोः शत्रप्रत्ययेन निष्पन्नी भवत् इति शब्दोक्तिः । एतस्य व्यदादिषु न अन्तर्भावः अतो न वृद्धसंज्ञा । अस्मिन् सूत्रे पूर्वमुवात् “वृद्धात्” इति अनुवर्तते । तेन वृद्धसंज्ञात् एव भवच्छब्दात् ठक् क्सोः विधानम् । तथा सति शत्रप्रत्ययान्तस्य भवच्छब्दस्य अणसंज्ञात् न खलु ठक् क्सौ । एतस्मात् अणि भावत् इति रूपम् ।

१३४० । काश्यादिभ्यष्टञ्जिठौ ॥ ४।२।११६ ॥

दी—। इकार उच्चारणार्थः । काशिकी—काशिका । वैदिकी—वैदिका । ‘आपदादिपूर्व’ पदात्कालान्तात् (गु सू ७४) । आपदादिराकृतिगणः । आपत्कालिकी—आपत्कालिका ।

The Suffixes ठञ् and जिठ are added to the words of the काश्यादि class ; by applying ठञ् to काशि we have काशिकी and जिठ we get काशिका ।

A word—a compound one—of which the first member is “आपत्” and the second member denotes a part (division) of time, takes these two suffixes—thus we get आपत्कालिकी and आपत्कालिका ।

नित—। काशि इत्यादिभ्यः ठञ् जिठ इत्यादौ प्रत्ययौ स्तः शैषिकौ
“तव भवः” इत्यादौ अर्थे एतौ स्याताम् । जिठ इति प्रत्यये य इकारः स
उच्चारणार्थ एव । अकार इत । ठकारः तिष्ठति, तस्य स्थाने इकादेशः ।

ननु “आदिर्जिठुडवः (१११५)” इति सत्वेण जिठ इत्यास्य जि इति इत् भवेत्,
तर्हि कथमत्र अकार इत, इकार उच्चारणार्थ इति कथ्यते ? नैवम् । जिठ
प्रत्यये “आदिर्जिठुडव” इत्यानेन जि इति भागस्य इत्करणे न किञ्चित्
प्रयोजनं विद्यते । अकारस्य इत्करणे तु प्रत्ययस्य जितस्वर एव प्रयोजनम् । जित-
स्वरप्रयोजनं हि स्वरप्रकरणस्यैव विषयः । पुनरपि बोधयति ननु ठञ् प्रत्यये अपि
अकार इत, ठकारस्थाने इकादेशः, तर्हि कुत्र एतयोः पार्थक्यं स्यात् इति चेत् ?
स्त्रीलिङ्गे खलु इति वाच्यम् । ठञि प्रत्यये कृते एततः प्रत्ययान्तस्य पदस्य
“ठिङ्ढाण्—” (४१११६) इति सूत्रेण स्त्रियाम् ङीप्, जिठ इति प्रत्ययान्तस्य तु
स्त्रीलिङ्गे आप् एव स्यात् ।

काश्यां जात इति काशिण्यन्तात् ठञ्—काशिकः । स्त्रीलिङ्गे ङीप् काशिकौ ।
काश्यां भवन्ति काशिण्यन्तात् जिठ्—काशिकः । जिठ् प्रत्यये परे अकार इत् ।
इकार उच्चारणार्थः, ठस्थाने इकादेशः । इकादेशे सति स्त्रियाम्—“प्रत्ययस्थात् कात्
पूर्वस्थात् इदाप्यनुपः” (७११४४) इति सूत्रेण आप । एवम् वेद्याम् भव इति ठञ्
वैदिकः । स्त्रियां वैदिकी । जिठ्—वैदिका, वेदिः देशविशेषः । इत्यम्
वैदिकी—वैदिका, [वेदि शिष्टपालराज्यम्] ।

काश्यादिर्यथा—काशि, वेदि, चेदि, सञ्ज्ञा, सञ्वाह, अच्युत, मोहमान, शकुलाद,
हस्तिकर्षु, कुदामन, हिरण्य, करण, गोवासन, भैरिकि, भौलिङ्ग, अरिन्दम, सर्वमिव,
देवदत्त, साधुमिव, दानमिव, दानयाम, शौवावतान, युवराज, उपराज, सिन्धुमिव,
देवराज ।

“आपदादिपूर्वपदात् कालान्तात्”, आपत् आपदादिभ्यः स आपदादि ।
आपदादिराकृतिगणः । आपदादिपूर्वपदात् कालान्तात् ठञ् जिठ इति प्रत्ययौ स्याताम्
शैषिकौ “तव भवः” इत्यादौ अर्थे । आपत्काले भव इति ठञ् आपत्कालिकः
स्त्रियाम्—आपत्कालिकी । जिठ्—आपत्कालिकः । स्त्रियां आपत्कालिका ।

१३४१ । वाहीकग्रामेभ्यश्च ॥ ४।२।११७ ॥

दी— । वाहीकग्रामवाचिभ्यो वृद्धेभ्यष्टञ्जिठौस्तः । कस्य
अपवादः । कास्तौर नाम वाहीकग्रामः । कास्तिरिकी ।
कास्तीरिका ।

Briddha words expressive of villages in the country of
Bahika, take the suffix ठञ् as well as the suffix जिठ् after
them. Both of these bar the suffix क् ।

मित— । वाहीक इति देशविशेषः । तस्मिन् देशे ये ग्रामाः सन्ति, तेषां
वाचकीभाः वृद्धसंज्ञकीभाः शब्दभाः “तत्र भवः” इत्यादौ अर्थे ठञ् जिठ् प्रत्ययौ
भवतः शैषिकी । कास्तौर इति कथित् वाहीकदेशीयः ग्रामः तत्र जातः इति ठञ्
कास्तिरिकः । स्त्रियाम् ईप् कास्तीरिकी । जिठ्—कास्तिरिकः । स्त्रियाम् आप्
कास्तीरिका । एवं शाकलिकी शाकलिका । मान्यविकी मान्यविका ।

१३४२ । विभाषोशीनरेषु ॥ ४।२।११८ ॥

दी— । एषु ये ग्रामास्तद्वाचिभ्यो वृद्धेभ्यष्टञ्जिठौ वास्तः ।
सौदर्शनिकी । सौदर्शनिका । सौदर्शनीया ।

Briddha words, expressive of villages in the land of the
Ushinaras optionally take the suffixes ठञ् as well as जिठ्
after them.

मित— । उशीनर इति जनपदविशेषः । अत्रियविशेषाणां च संज्ञा ।
उशीनरविषये ये ग्रामाः सन्ति, तद्वाचिः वृद्धसंज्ञकीभाः शब्दभाः विकल्पेन ठञ्
जिठ् इति प्रत्ययौ भवतः । प्रत्ययद्वयस्य अप्राप्तिपक्षे “वृद्धाङ्” (४।२।११४)
इति क् स्यात् । सुदर्शनं नाम कथित् उशीनरविषयस्थितः ग्रामः । तत्र जातः इति
ठञ्—सौदर्शनिकः स्त्रियां सौदर्शनिकी । जिठ्—सौदर्शनिकः—स्त्रियां सौदर्शनिका ।
पक्षे क् सौदर्शनीय । स्त्रियां सौदर्शनीया । एवम् आङ्गजातिकी—आङ्गजालिका ।
आङ्गजालीया ।

अस्य सूत्रस्य व्याख्यानं “उशीनरेषु ये वाहीकग्रामाः तेभाष्टञ्जिठौ विकल्पेन” इति अभिप्रायं काशिकाभाषाशक्तिकारौ आविष्कृतवन्तौ । परं वाहीकग्राम इति शब्दस्य कोऽर्थः स्यात्—तत् न खनु अत्र नापि पूर्वसूत्रे स्पष्टम् उल्लिखितः । अमृता दीक्षितेनापि पूर्वसूत्रे वाहीकग्राम इत्यस्य स्पष्टार्थः नोदक्षिणः ।

वयम् तु वाहीकेषु वाहीकइति विषये ये ग्रामान्ते वाहीकग्रामा इति व्याख्यातवन्तः । अत्र तु प्रमाणं प्रदर्शने—तथाहि साहित्यदर्पणे द्वितीयाध्याये “गौर्वाहीकः” इत्यस्य टीप्यनां जयपुरसंस्कृतविद्यालयाध्यायः महामहोपाध्यायः श्रीदुर्गादास-दिवेदः—“वाहीक इति । वाहीको नाम देशविशेषः । तत्रत्यः पुरुषो वाहीकः । केचित्तु वहिर्भवी वाहीक इति वृत्तपत्त्या सदाचारवह्निभूत इत्याहुः । “वहिषष्टिलोपो यञ्”, “इकक् च” इति वार्तिकभाग्यम् टिलोपे ईककि च कृते वयधोरभेदात् वाहीकः इति रूपम् इत्याहुः ।”

१३४३ । ओर्देशे ठञ् ॥४।२।११८ ।

दी— । उवर्णान्तात् देशवाचिनष्ठञ् । निषादकर्षूः । निषादकर्षुकः । “केऽण” इति क्लृप्तः । देशे किम् ? पटोष्ठावाः पाटवाः । जिठम् व्यावर्त्तयितुम् ठञ्गृहणम् । वृद्धाच्छं परत्वात् अयं बाधते । दाक्षिकर्षुकः ।

The suffix ठञ् (ठञ् alone and not जिठ्) is attached to words ending in उ or ऊ and denoting a country.

The word निषादकर्षूः stands for a country of the same name and to imply an inhabitant of the country ; we have here the suffix ठञ् attached to it and the word निषादकर्षुकः is at once formed the ककार of निषादकर्षूः being shortened by the rule—केऽणः (see समास) ।

मित— । अयिन् सूत्रे “वृद्धात्” इति न अनुवर्त्तने, परसूत्रे “वृद्धात्” इत्यस्य उल्लेखात् । अपिच सूत्रमिदं “वृद्धाच्छः” (४।१।११४) इति सूत्रात् परमेव अतोऽदः

तदपि बाधते परत्वात् । तस्मात् सूत्रस्यास्य अयमर्थः—वृद्धात् अवृद्धात् वा उवर्णान्तात् देशवाचिनः प्रातिपदिकात् ठञ् प्रत्ययः स्यात् शैषिकः ।

ननु ठञ् इत्यस्य—काशादिभ्यश्चञ् जिठौ (४।२।११६) इत्यस्मात् अनुवृत्तौ सत्यां कथं पुनस्तस्य अत्र गृहणमिति चेत्—उच्यते । ठञ् इत्यस्य अस्मिन् सूत्रे अगृहणे सति, ठञः साङ्ख्यैश्चशात् जिठापि अत्र अनुवर्त्तते । तन्माभूदिति ठञः गृहणम् । इदमेव वृत्तौ उक्तम्—“जिठं व्यावर्त्तयितुम्” इत्यादिना । व्यावर्त्तयितुम् वारयितुम् इत्यर्थः । निषादकर्षुः इति जकारान्तः कथित् देशविशेषवाची शब्दः । तत्र जातः इति ठञ् निषादकर्षुकः निषादकर्षुः इत्यस्य जकारः “केऽणः” (७।४।१३) इति सूत्रेण क-प्रत्यये परे ङस्तत्वं गच्छति । एवम् शावरजम्बुकः । देशवाचिनः एव प्रातिपदिकात् ठञ् स्यात्—नान्यतः । तेन पटोः (पटुनामधेयस्य कसाचित्) क्वावाः पाठवाः । अत्र अण् न तु ठञ्—पटु इत्यस्य उकारान्तत्वेऽपि देशवाचित्वाभावात् ।

ननु दाक्षिकर्षुः इति देशः । तत्र जातः इत्यर्थे दाक्षिकर्षुशब्दात् “वृद्धाच्छः” (४।१।११४) इति छः स्यात् उत ठञ् स्यात् इति सन्देहे आह “वृद्धाच्छम्” इति । परत्वात् इदं सूत्रम् वृद्धाच्छं बाधते । तेन अत्र ठञ् एव स्यात्—दाक्षिकर्षुकः ।

१३४४ । वृद्धात् प्राचाम् ॥ ४।२।१२० ॥

दो— । प्राग्देशवाचिनो वृद्धादेवेति नियमार्थं सूत्रम् । आढकजम्बुकः । शाकजम्बुकः । नेह मल्लवास्तु । माल्लवास्तवः ।

Briddha words (and these alone), if expressive of a country in the east and ending in उ or ङ take the suffix ठञ् । Non-briddha words of such nature never take ठञ् and to signify this restriction this rule has been framed.

मित— । अस्मिन् सूत्रे पूर्वसूत्रात् “ओदेशे ठञ्” इति अनुवर्त्तते । तेन सूत्रस्यायमेव अर्थः—उवर्णान्तात् वृद्धात् प्राग्देशवाचकात् प्रातिपदिकात् ठञ् प्रत्ययः

स्रात शैषिकः । प्राग्देशवाचिनः उवर्णात् वृद्धात् एव ठञ् स्रात न अवृद्धात्
इति नियमस्य आपनार्थमेव अस्य सूत्रस्य आरम्भः । आदृक्कञ्च इति उवर्णान्तः
कथित् प्राग्देशवाचो वृद्धशब्दः—तत्र जातः इति आरकञ्चकः, शाकञ्च इति
अपरः कथित् प्राग्देशवाचो वृद्धशब्दः तत्र भव इति शाकञ्चकः । एवं नापि-
वास्तुकः । वृद्धात् इति किम् ? मल्लवास्तु इति कथित् प्राग्देशवाचो उकारान्तः
अवृद्धशब्दः—तत्रभव इति मल्लवास्तवः—अत न ठञ्—अवृद्धात् ।

१३४५ । धन्वयोपधाद् वुञ् ॥ ४।२।१२१ ॥

दो— । धन्वविशेषवाचिनो यकारोपधाच्च देशवाचिनो
वृद्धात् वुञ् स्यात् । ऐरावतं धन्व ऐरावतकः । साङ्गाश्र
काम्पिल्यशब्दौ वुञ् कृणादिसूत्रेण श्रयान्तौ । साङ्गाश्रकः ।
काम्पिल्यकः ।

The suffix वुञ् is added to Briddha words that imply a
country of the desert, as well as to Briddha words, that have
य as the last but one letter, provided they stand for the
name of a country.

मित— । धन्वा मरुदेशः । तथाहि सभ्याविधी—“संन आपो धन्वन्वाः”—
इत्यादयः । धन्वन्वाः मरुदेशायाः । धन्वविशेषवाचिनः इति । कश्चित् धन्वानं
(मरुदेशं) अभिदधति ये शब्दाः ते वृद्धार्थे तैभ्यः, तथा येषां शब्दानाम् उपधायां
यकारो विद्यते, ते वृद्धा अपिच देशवाचिनर्थे तैभ्यश्च वुञ् प्रत्ययः स्रात शैषिकः ।
ऐरावतम् इति कश्चित् धन्वदेशः एव उपलक्षितः नतु धन्वविशेषः । तेन तत्र पारिधन्वकः
इति उदाहरणं दृश्यते । पारिधन्वकः इति तु “पारि मध्या पठ्या वा” २।१।१८ इति
सूत्रेण धन्वनः (मरुदेशस्य) पारि इति पारिधन्व । तत्र जातः इति पारि धन्वकः
इत्यनया रीत्या सिद्धम् । भाषाङ्गणौ तु “धन्वान्तात् देशवाचिनः वृद्धात् वुञ् स्यात्”
इत्येवं व्याख्यातम् । उदाहरणं तु पारिधन्वकम् । धन्वशब्दः ग्रीमता दीक्षितेन
नपुंसकलिङ्गे प्रयुक्तः—भाषाङ्गणौ त पुंसि ।

“बुज् कृण—(४।२।८०) “इत्यादि-तृत्वे प्रोक्तं यत् संकाशादिभ्यः ख्यः स्यात् । तेन सांकाश्यम् । संकाशादिषु कम्पिलशब्दोऽपि दृश्यते ; अतः ख्यः—काम्पिलम् । यकारोपधाच्च आन्याम् वृद्धाभ्यां देशवाचिभ्यां बुज् स्यात्—तेन सांकाश्यदेशे भवः इति सांकाश्यकः । काम्पिल्यदेशे जातः इति काम्पिल्यकः । काम्पिल्य इति पाञ्चालानां राजधानी ।

१३४६ । प्रस्थपुरवहान्ताञ्च ॥४।२।१२२॥

दी— । एतदन्तात् वृद्धात् देशवाचिनोबुज् स्यात् । छ-
स्यापवादः । मालाप्रस्थकः । नान्दीपुरकः । पैलवहकः ।
पुरान्तग्रहणम् अप्रागर्थम् । प्राग्देशेतु उत्तरिण सिद्धम् ।

Briddha words, ending in प्रस्थ, पुर or वह and expressive of some country take the suffix बुज् after them. One born in the country of नान्दीपुर is नान्दीपुरकः । Rest easy—see Tika.

मित— । अन्त इति एतेन सह प्रत्येकं सम्बध्यते । —“इन्तात् परः
त्रयमाणः शब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते” इति न्यायात् । तेनायमर्थः—प्रस्थान्तात्
पुरान्तात् वहान्ताञ्च प्रातिपदिकात् वृद्धात् देशवाचिनः बुज् प्रत्ययः स्यात् शैषिकः ।
अयं “वृद्धाच्छः” (४।१।११४) इति छप्रत्ययस्य अपवादः । मालाप्रस्थ इति कथितं
जनपदः । तत्र भवः इति मालाप्रस्थकः । नान्दीपुरे जातः इति नान्दीपुरकः ।
पैलवहं उत्पन्न इति पैलवहकः । ननु “रोपधेतोः प्राचाम्” (४।२।४२३) इति
परसूत्रेणैव प्राग्देशवाचिनः पुरान्तात् वृद्धात् प्रातिपदिकात् बुज् सिध्यति—पुरान्तस्य
रकारोपधत्वात्, तर्हि कथम् अत्र पुरान्तस्य पुनरपि निर्देशः इति चेत् ?—उच्यते ।
प्राग्देशे अभिधेये परसूत्रेण सिध्यति—परम् प्राग्देशात् अन्तस्मिन्देशं गम्यमाने
अनेन बुज् स्यात् । एवं कान्तीपुरकः फाल्गुनीवहकः ।

१३४७ । रोपधेतोः प्राचाम् ॥४।२।१२३॥

दी— । रोपधात् ईकारान्तात् च प्राग्देशवाचिनोवृद्धात्
बुज् स्यात् । पाटलिपुत्रकः । ईतः—कान्दकः ।

The suffix वृज् is attached to Briddha words, that have either र for their last but one letter, or that end in ईकार, provided these words are expressive of some eastern countries..

N.B—By eastern countries, Bengal, Behar and Assam are meant. Thus one born in पाटलिपुत्रः is पाटलिपुत्रकः—a native of Pataliputra (modern Patna). One born in कान्दी is कान्दकः। कान्दी is a sub-divisional town in the district of Morshedabad in Bengal. There are two other Kandis—one is Gujrat and another in Ceylon—but evidently these are not meant here as they are not eastern countries.

मित—। यस्य शब्दस्य उपधायां रकारः वर्तते, तथा यस्यापि शब्दः ईकारान्तः स्यात्। तादृशाभ्याम् ढडाभ्याम् पूर्वदेशवाचिभ्याम् वृज् प्रत्ययः स्यात् शेषिकः। पाटलिपुत्रः इति कश्चित् पूर्वदेशवाची ङङः रकारोपधः शब्दः। तत्र जातः इति वृज्—पाटलिपुत्रकः। कान्दी इति कश्चित् पूर्वदेशवाची ईकारान्तः ङङः शब्दः। तत्र भवः इति कान्दकः। एवं काकन्दौ=काकन्दकः। माकन्दौ—माकन्दकः। अपिच—एकचक्रा इति पूर्वदेशवाची रकारोपधः ङङः प्रातिपदिकः। तत्र जाताः इति एकचक्रकाः इति काशिकाभाषाप्रतिकारी। एकचक्रा इति यामः वङ्गविषये वीरभूम-प्रदेशे वर्तते। अत्र मधुमपाण्डवः भीमः अज्ञातवासकाले वकामुरं जघान इति वार्ता महाभारते दृश्यते। अपिच अत्रैव वङ्गीयवैष्णवधर्मनेता श्रीश्रीनिवाहनन्दः समजनि। तेन एकचक्रकः इति शब्देन श्रीनिवाहनन्दोऽपि उच्यते।

ननु प्राचाम् इति किम्? दात्तामितिः इति कश्चित् अप्राग्देशीयः जनपदः। तत्रभवः इति छः नतुवृज्। तेन—दात्तामिचीयः।

किंच—सूत्रे “ईतोः” इति ईकारस्य तपरकरणं किमर्थम्? “त-परस्तत्कालस्य” (१।१।३०) इत्यस्य अवकाशोऽत्र नास्ति—“अनुदित् सवर्णस्य चाप्रत्ययः” (१।१।६६) इति सूत्रेण निर्दिष्टस्य “अण्” इत्यस्य मध्ये ईकारस्य अदृशनात् ईकारेण सवर्णस्यद्वयप्रसङ्गस्य अभावः। काशिका समाधत्ते—“तपरकरणं विस्पष्टार्थम्”।

यद्यपि ईकारेण एव स्पष्टोक्तिः स्यात्—तथापि “ईत्” इत्यानेन विशेषेण स्पष्टोक्तिर्भवेत् इति काशिकाकृताम् आशयः ।

१३४८ । जनपद-तदवध्योश्च ॥४।२।१२४॥

दी—। जनपदवाचिनः तदवधिवाचिनश्च वृद्धात् वुञ् स्यात् । आदर्शकः । त्रैगुण्यकः ।

The suffix वुञ् is added to Briddha words, that express a country or the extremity of a country. Thus—One born in आदर्शः—is आदर्शकः । One born in त्रैगुण्यः is त्रैगुण्यकः ।

नित—। जनपद-वाचकात् वृद्धात् प्रातिपदिकात् तथा जनपदस्य अवधि-वाचयान् ये वृद्धाः प्रातिपदिकांस्तैर्भ्योऽपि वुञ् प्रत्ययः स्यात् शेषिकाः । कस्य अपवादोऽयम् वुञ् । आदर्श इति कथितं जनपदः । तद्व-भवः इति वुञ् आदर्शकः । एवम् आभिसारः—आभिसारकः । जनपदावधिवाचिनश्च उदाहरणं—यथा त्रैगुण्यः इति । तत्र जातः इति वुञ्—त्रैगुण्यकः । जनपदावधिरपि जनपद एव न तु यामः । तथाचैत्—किमर्थम् तस्य पृथक् ग्रहणम् ? उच्यते—“गर्तोत्तर-पदाच्छः” (४।२।१३७) इति सूत्रेण गर्तोत्तरपदात् कप्रत्ययः विहितः—यथा वृकगर्तोत्तरम् । जनपदावधिवाचकात् त्रैगुण्योत्तरपदात् वुञ् स्यात्—न खलु क इत्येव आपयितुम् जनपदावधिः पृथक् ग्रहणं—तत्रैव त्रैगुण्य इति गर्तोत्तरपदात् वुञ् । जनपदावधिः उदाहरणान्तरम् यथा चीपुष्टः—चीपुष्टकः । अपिच श्यामायनः—श्यामायनकः ।

१३४९ । अवृद्धादपि बहुवचनविषयात् ॥४।२।१२५॥

दी—। अवृद्धात् वृद्धाच्च जनपद-तदवधिवाचिनो बहुवचन-विषयात् प्रातिपदिकात् वुञ् स्यात् । अवृद्धादणोवृद्धाच्छस्य अपवादः । अवृद्धात्जनपदात्—आङ्गकः । अवृद्धाज्जनपदा-

वधेः—आजमीढकः । वृद्धाज्जनपदात्—दाब्बकः । वृद्धाज्जनपदा-
वधेः—कालञ्जरकः । विषयगूहणं किम् ? एकशेषेण बहुत्वे
भाभूत । वर्त्तनीच वर्त्तनीचवर्त्तनीच वर्त्तन्यः, तामुभवो वर्त्तनः ।

The suffix वुञ् is added to words—whether Briddha or non-Briddha, provided they are expressive of some country or its extremity and consequently are used in the plural number (out of their own nature and not due to any other cause). This वुञ् stands as a bar to अण् in case of non-briddha words and to क् in case of briddha words. N.B.—By taking the word विषय in the Sutra it is indicated that natural अहङ् बहुवचनान्त words are to be taken and not those अहङ् words that are बहुवचन by एकशेषवृत्ति ।

मित— । सूत्रस्य न अपिना “हङात्” इति आयाति । तेन—“अहङात् अपि जनपदवाचिनः जनपदावधिवाचिनश्च बहुवचन-विषयात् प्रातिपदिकात् वुञ् स्यात् शैशिकः । किमुत हङात् जनपदवाचिनः तदवधिवाचिनश्च बहुवचनविषयात् प्रातिपदिकात्—ताभ्याम् वुञ्प्रत्ययस्य पूर्वसूत्रेणैव सिद्धत्वात्” इत्येवार्थः । सूत्रद्वयम् सकलस्य अयमेवसरलार्थः स्यात्—हङात् जनपदवाचिनः जनपदावधिवाचिनश्च प्रातिपदिकात् बहुवचनविषयात् तथा अवहुवचनविषयात् वुञ्प्रत्ययः स्यात् शैशिकः । अहङात् जनपदवाचिनः जनपदावधिवाचिनश्च बहुवचनविषयादेव वुञ्स्यात् शैशिकः । अयं वुञ् अहङात् विहितस्य अण्प्रत्ययस्य तथा हङात् विहितस्य क्प्रत्ययस्य अपवादः । अहङात् जनपदवाचिनः बहुवचनविषयात् यथा—अङ्गाः इति अहङ् बहुवचनविषयः जनपदवाची कथित् शब्दः । तथाहि अङ्गाः अविद्याः पुलिङ्गाः वङ्गवचनविषयाः । तेषाम् अङ्गानां निवासः इति “तस्य-निवासः” (४।१।६८) इति सूत्रेण “अङ्ग” इतिशब्दात् अण् । ततः जनपदलुप् (४।१।८१) इति सूत्रेण अण्-प्रत्ययस्यलुप् । ततः “लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने” (१।१।५१) इति सूत्रेण

प्रत्ययस्य लुपिसति प्रकृतिवत् लिङ्गवचनं तेन अङ्गाः इति देशनाम्नः बहुवचने एव अवस्थितिः । अतः अङ्गाः इति बहुवचनविषयः जनपदवाची शब्दः—अवृद्धः । अङ्गेषु जातः इति वृज्—आङ्गकः । [N.B.—“Angas” is the modern Bhagalpur division ; during the days of the Mahabharat, Karna was the ruler of Angas.] एवं वङ्गाः—वाङ्गकः । कलिङ्गाः—कालिङ्गकः । अवृद्धात् बहुवचनविषयात् जनपदावधिवाचिनः यथा—आजमीड़ाः—इति जनपदावधिवाची अवृद्धः शब्दः बहुवचनविषयः । अजमीड़ानां निवासः इति साधनप्रक्रिया तु पूर्ववत् । अजमीड़ाः इति जनपदविशेषस्य पश्चिमसीमापूर्वकः सुदः जनपदः । तत्रजातः इति वृज्—आजमीड़कः । [अजमीराः—*is the modern little province of Ajmir-meharaora*] एवं अजक्रन्दाः—अजक्रन्दकः । वृद्धात् जनपदात् बहुवचनरिषयात् यथा—दाव्याः—दाव्यकः । जाम्बाः—जाम्बकः । अवृद्धवचनविषयात् वृद्धात् जनपदावधिवाचिनः वृज् प्रत्ययस्य उदाहरणम् पूर्वसूत्रे दृष्टव्यम् । बहुवचनविषयात् वृद्धात् जनपदावधिवाचिनः यथा—कालङ्गराः इति जनपदावधिवाची वृद्धः बहुवचनविषयः शब्दः । अस्य साधनप्रक्रिया तु “वङ्गाः” इतिवदेव तेषु भवः इति वृज्—कालङ्गरकः । [N.B.—*Kalinjar*—*the fort of which city is noted in the History of India. During his laying seige to this fort, Emperor Sher Shah received a mortal wound from a canon ball to which he succumbed later on*]. एवं वैकुलिङ्गाः—वैकुलिङ्गकः । जनपदावधिवाचिनः वृद्धात् अवृद्धवचनविषयात् वृज् प्रत्ययस्य उदाहरणम् पूर्वसूत्रे दृष्टव्यम् ।

ननु “बहुवचनविषयात्” इत्यत्र विषय इति पदस्य कथम् उल्लिखितः ? उच्यते—विषय इति पदस्य उल्लिखितेन ज्ञापयति यत् एकवचनान्तः जनपदवाची अवृद्धः शब्दः यदा एकशेषवृत्त्या बहुवचनान्तः भवति—तदा तस्मात् वृज् न स्यात् अपितु अण् एव स्यात्—एकशेषवृत्त्या बहुत्वं बोधयतः एकवचनान्तजनपदवाचिनः अवृद्धशब्दस्य स्यात् एव बहुवचनविषयत्वाभावात् । वर्तनी इति अवृद्धः

एकवचनान्तः जनपदवाचिशब्दः । वर्त्तनो च वर्त्तनो च वर्त्तनो च इति एकशेषवृत्त्या वर्त्तनाः । वर्त्तनीषु भवः इति वृज् न स्यात्—वर्त्तनीशब्दस्य स्त्रुत एव बहुवचन-विषयत्वाभावात्—अपितु अण् एव ; तेन वर्त्तनः ।

१३५० । कच्छाशिवक्तृवर्त्तोत्तरपदात् ॥४॥२॥१२६॥

दी— । देशवाचिनः वृद्धात् अवृद्धात् च वृज् स्यात् ।
दारुकच्छकः । काण्डाग्नकः । सैन्धुवक्त्रकः । बाहुवर्त्तकः ।

The suffix वृज् is attached to Briddha as well as non-briddha words—which end in कच्छ or अग्नि, or वक्त्र or वर्त्त— and which stand for the name of a country.

मित— । येषां शब्दानाम् अन्ते कच्छ इति, अग्नि इति वक्त्र इति वर्त्त इति वा वर्त्तते, ते शब्दाः देशाभिधायिनश्चेत् तैभ्यः वृज् स्यात् शैषिकः—ते वृद्धाः अवृद्धा वासाः । दारुकच्छः इति कच्छान्तः देशवाचीशब्दः । तत्रभवः इति वृज् दारुकच्छकः । काण्डाग्निः—तत्रभव इति वृज् काण्डाग्नकः । सैन्धुवक्त्र—सैन्धुवक्त्रकः । बाहुवर्त्तः—बाहुवर्त्तकः । अयं वृज् बहुस्थले छप्रत्ययस्य तथा अवृद्धस्थले अण्प्रत्ययस्य च अपवादः । एवं वंभुजाग्नकः । पैपलीकच्छकः । ऐन्द्रवक्त्रकः । चाक्रगर्त्तकः । कच्छः जलप्रायो देशः । तथाहि अमरकोषे—जलप्रायमनुपं स्यात् पुंसिकच्छस्तथाविधः ।

१४५१ । धूमादिभ्यश्च ॥४॥२॥१२८॥

दी— । देशवाचिभ्यो वृज् । धूमकः । तीर्थकः ।

The suffix वृज् is attached to words of the धूमादि class which stand for the name of a particular country.

मित । धूमप्रभृतिशब्देभ्यः देशवाचिभ्यः वृज्प्रत्ययः स्यात् शैषिकः । अयम् अणादिरपवादः । धूमः इति कश्चित् देशः तत्र जातः धूमकः । तीर्थ इति देशविशेषः तत्रभवः इति तीर्थकः । धूमादिर्धूमा—धूम, तीर्थं, खण्ड,

खण्डेषु भवः इति खण्डकः, शशादन, आर्जुनाव, दाम्भायनस्थली, माहकस्थली, घोषस्थली, माषस्थली, राजस्थली भक्षास्थली, राजगृह, सतासाद, सदकुल, गर्तकुल, आङ्गीकुल, द्वाद्याव, व्राद्याव, संहोद्य, वर्वर, वर्चगर्त, विदेह, आनर्त, माठर, पार्थिव, घोष, शिष्य, मित्र, बल, आराशी, धार्तराशी, अवद्यात, कुचि, अन्नरीप, ह्रीप, अरुण, उज्जयिनी, साकित, दक्षिणापथ । तथाहि विदेहानां क्षत्रियाणां स्व—यैदेहकम् । आनर्तः—देशविशेषः । अत्र कुरुवंशध्वंभावसाने अर्जुनः कृतवर्म्यतनयं सिंहासने स्थापयामास । आनर्तः क्षत्रियविशेषः । आनार्त्तानां क्षत्रियाणाम् स्वम्—इति आनर्तकम् । समुद्रशब्दात् नाविवाच्ये, मनुष्ये च अभिधेये वुञ् स्यात्—यथा सामुद्रिका नौः । सामुद्रिकः मनुष्यः ।

सामुद्रिका नौः इत्यनेन ज्ञायते यत् काशिकाकृतो समर्थे समुद्रयात्रा प्रचलिता आसीत् । सामुद्रिकः मनुष्य इत्यनेनापि एतत् तथ्यं समर्थाने । नौ-मनुष्ययोरन्यस्मिन् वाच्ये समुद्रशब्दात् वुञ् न स्यात्—यथा सामुद्रं जलम् । अत्र अण एव । पार्थिव शब्दात् “धन्वयोपधात् वुञ्” [४।२।१२१] इति सूत्रेण वुञि मिङ् पुनरपि अत्र पाठः अदेशार्थः अदेशे अपि वाच्ये तत् वुञ् स्यात्, पार्थिवकं पार्थिवेन श्रूतं वस्तु । अपिच “कृलात् सौवीरेषु”, कृले अभिधेये सति सौवीरादिभ्य शब्देभ्यः वुञ् स्यात् यथा सौवीरकं कूलं, सौवीरदेशसमीपस्थः समुद्रतट इत्यर्थः ।

१३५२ । नगरात् कुत्सन-प्रावीण्ययोः ॥ ६।४।१५३ ॥

दी— । नगरात् वुञ् स्यात् कुत्सने प्रावीण्ये च गम्ये । नागरकः चौरः शिल्पी वा । कुत्सने इति किम् ? नागरा ब्राह्मणाः ।

The suffix वुञ् is attached to the word नगर to imply a censurable or dexterous person. Thus नागरक etc means a thief or a person of illfame as well as an artisan—a dexterous person. Rest easy.

मित—। नगरशब्दात् वुञ्प्रत्यये भवति शेषिकः कुत्सने प्रावीण्यं च गम्यमाने । नगरशब्दात् वुञ्प्रत्यये यस्मिन् अर्थे भवति तस्यैव अर्थस्य, विशेषणतया कुत्सनं प्रावीण्यं च मन्यते । कुत्सनं निन्दनम् । प्रावीण्यं नैपुण्यम् ।

“कुत्सने प्रावीण्यं जातादौ प्रत्ययार्थः इति”—काशिका । नागरकाः चौराः इति । नगरे जाताः कुत्सनसनाथाः इत्यर्थे वुञ् । कुत्सन—प्रावीण्यधोरन्ध्रं यथा नगरे भवाः नागराः ब्राह्मणाः । अपिच कवादिषु नगरशब्दस्य पाठात् “कचादिभ्यो ढकञ्” (४।२।६५) इति नगरात् ढकञ् स्यात् । तेन नगरे उत्पन्नं नागरयकम् । अथ नगरशब्दः तु न नगरसामान्यवाची अपितु न नगरविशेषवाची । नगर इति कस्मचित् पुरस्य संज्ञा । तत्र भवं नागरयकम् ।

१३५३ । अरण्यान्मनुष्ये ॥ ४।२।१२८ ।

दी—। वुञ् । अरण्यान् इत्यस्य अपवादः । “पथध्याय न्यायविहारमनुष्यहस्तिष्विति वाच्यम् ।” आरण्यकः पन्थाः अध्यायो न्यायो विहारो मनुष्यो हस्तो वा ॥ वा गोमयेषु (वां) । आरण्यकाः आरण्याः वा गोमयाः ॥

The suffix वुञ् is added to the word अरण्य to imply a human being ; also to imply a way, a chapter, some principle, some monastery or an elephant ; this word also optionally takes the said suffix to denote cow-dung. In absence of वुञ् we have the suffix ण by the dictum “अरण्याण्”—a varttika barred by this rule in the present case.

मित—। मनुष्ये अभिप्रेये सति अरण्यशब्दात् वुञ् स्यात् शेषिकः । अरण्ये भवः मनुष्यः आरण्यकः मनुष्यः । वन्यः इत्यर्थः । अपिच मार्गं, अध्याये, न्याये, विहारे, गजे च गम्यमाने अरण्यात् वुञ् स्यात् । अरण्यम् अतिक्रम्य गच्छति पन्थाः । अरण्ये अधीतव्यः अध्यायः आरण्यकः अध्यायः । वेदानां ज्ञानकाण्डे अवस्थितः

अध्याय-विशेषः यथा तैत्तिरीयः आरण्यकः । अरण्ये पालयितव्यः न्यायः आरण्यकः न्यायः । अरण्यस्थितः विहारः आरण्यको विहारः । विहारः वीदभटविशेषः । यदा अरण्ये आचरितव्यः विहारः आरण्यको विहारः । विहारः रत्नादिप्रसोद-
क्रीडा । अरण्ये भवो हस्ती आरण्यको हस्ती । वन्यः गजः । गोमये गम्य अरण्यात्
बुज् स्यात् विकल्पीन—यथा अरण्ये भवाः गोमयाः आरण्यकाः गोमयाः । बुज्
अप्राप्तिपक्षे—अरण्यात् वाः इति उपसंख्यानिक(वार्तिक)सूत्रेण वाः—तेन आरण्याः
गोमयाः । अरण्याश्च इत्यस्य अपवादम् एतत् ।

१३५४ । विभाषा कुरुगुगन्धराभ्याम् ॥ ४।२।१३० ॥

दी— । बुज् । कौरवकः । कौरवः । योगन्धरकः ।
योगन्धरः ।

The suffix बुज् is optionally attached to कुरु and गुगन्धर ।

नित— । कुरुशब्दात् तथा गुगन्धरशब्दात् च बुज् स्यात् शैषिकः विकल्पीन ।
एतौ शब्दौ जनपदवाचिनौ । अतएव “अग्रहादपि बहुवचनविषयात्” (४।२।१२५)
इति सूत्रेण नित्यं बुज् प्रत्यये प्राप्ते सति अनेन विकल्पविधानम् । कुरुषु भवः
इति कौरवकः । गुगन्धरेषु भवः इति योगन्धरकः । कुरुशब्दः “कच्छादिभ्यश्च”
(४।२।१३१) इति सूत्रे उल्लिखिते कच्छादिगणे अपि पठ्यते—तेन कच्छादित्वात्
अस्मात् अण् स्यात्—कौरवः । अपिच अस्य कच्छादित्वात् “मनुष्यतश्च यो बुज्”
(४।२।१३४) इति सूत्रवलीन मनुष्यं मनुष्यस्य च जातादौ प्रत्ययार्थे नित्यमेव बुज्
स्यात्—यथा कौरवकः मनुष्यः । कौरवकम् अस्य हसितम् ।

गुगन्धरशब्दात् बुज् अप्राप्तिपक्षे अण् स्यात् योगन्धरः ।

१३५५ । मद्रवृज्योः कन् ॥ ४।२।१३१ ॥

दी— । जनपदबूजोऽपवादः । मद्रेषुजातः मद्रकः । वृजिकः ।

The suffix कन् (not बुज्) is attached to मद्र and वृजि two countries of the same name.

मित—। मद्रशब्दात् वृजिशब्दात् च कन् स्यात् शैषिकः, “जनपद-तद् वधोय” (४।१।१२४) इति वज् प्रत्ययं वाधित्वा एव कन् जनपदवाचिभ्याम् आभ्याम् भवति । मद्रेषु जातः मद्रकः मद्रदेशीयः इत्यर्थः । मद्रेषु भारत-युगे शल्यः नृपति-रासीत् । वृजिषु भवः इति वृजिकः ।

१३५६ । कोपधादण् ॥४।२।१३२॥

दो—। माहिषिकः ।

The suffix अण् is added to words that possess क for their penultimate letter—provided the said words stand for the name of some country.

मित—येषां शब्दानाम् उपधायाम् ककारो विद्यते, तेषां प्रत्ययः स्यात् शैषिकः देशे गम्यमाने । वुज् प्रत्ययस्य अपवादोऽयम् अण् । माहिषिक इति कथित् देशः—तत्र भवः इति अण् माहिषिकः । एवं ऋषिकेषु जातः आर्षिकः, माहर्षिकः, आर्यकः । उवर्णान्तादपि शब्दात् देशवाचकात् अण् स्यात् इति केचित् । इचाकुषु जातः ऐच्छकः ।

१३५७ । कच्छादिभ्यश्च ॥४।२।१३३॥

दो—। देशवाचिभ्योऽण् । वुजादेरपवादः । काच्छः ।

सैन्धवः ।

The suffix अण् [but not वुज्] is attached to words of the कच्छादि class—if these stand for the name of a particular country.

मित—। कच्छ इत्येवमादिभ्यः देशवाचिभ्यः अण् प्रत्ययः स्यात् शैषिकः । अयं वुज्प्रभृतिप्रत्ययानाम् अपवादः । कच्छेषु भव इति काच्छः । सिन्धु-जातः इति सैन्धवः । एवं वणुषु भवः वाणवः, कुरुषु भवः इति कीरवः । सिन्धु-शब्दान्तादपि अण् स्यात् देशे गम्ये—यथा सौरसैन्धवम्—इति भाषावृत्तिकारः ।

कच्छादिर्यथा—कच्छ सिन्ध, वण, कुरु, कम्बोज, कश्मीर, गन्धार, शास्त्र, मधुमत्, अनुषङ्ग, वीप, अनूप, अजवाह, विजापक, कन्नूर। रङ्ग, अण, खण्ड, कन्नूत स्थाने कन्नूत इति पठति काशिकाकारः। परं कन्नूत इत्येव पाठः समीचीनः इति वयं मन्यामहे। कन्नूतीदेशविशेषः [It is Modern Khelat the capital of Beluchisthan]—कादम्बरी इत्येव लिखित। पदसंख्या कन्नूतेश्वरस्य दृष्टिता आसीत्। अपिच मुद्राराक्षस—कौतूतयितवर्मा मलयनरपतिः सिंहनादीदृष्टिः। कौतूतः कन्नूतराज इत्यर्थः। कच्छादिगणे विजापकः इति पठ्यते। तस्य तु ककारोपधत्वात् अणि सिद्धेऽपि अत्र पाठः “मनुष्यतस्यथो वृज्”। (४।२।१३४) इति परसूत्रेण वजः बाधनार्थम्।

१३५८। मनुष्यततस्यथोवृज् ॥ ४।२।१३४ ॥ .

दी—। कच्छाद्यणोऽपवादः। कच्छे जातादिः काच्छको मनुष्यः। काच्छकं हसितम्। मनुष्य इति किम्? काच्छो गौः ॥

The suffix वृज् is attached to the aforesaid words of the कच्छादि class to imply a hunam being or anything belonging to the person of the same. Thus we have the suffix वृज् added to कच्छ—and the word atonce formed is काच्छकः—meaning a native of कच्छ modern Cutch (capital Bhuj). This वृज् stands as a bar to अण्। काच्छकं हसितम् means the laughter after a native of Cutch—i. e. laughter of the kind commonly met with in a native of Cutch.

मित—। कच्छादिभ्यः इत्याव। मनुष्यः मानवः। तत् स्थः मनुष्यस्थः। मानवे जातं यत् किञ्चित् वस्तु इत्यर्थः। तेन अयमर्थः—मनुष्ये मनुष्यदेहजाने कस्मिंश्चित् वस्तुनि वा गम्यमाने कच्छादिभ्यः वृज् प्रत्ययः स्यात्। “कच्छादिभ्यः” (४।२।१३३) इति विहितस्य अणः अपवादः। कच्छ इति गुर्जर विषयस्य पथिने

स्थितः देशविशेषः । अस्या राजधानौ भुजनगरी । तत्र कच्छविषये जातः मनुष्यः इति वृज् काच्छकः मनुष्यः । कच्छदेशोचितं हसितं जल्पितं वा अस्या इति काच्छकं हसितं जल्पितं वा कच्छदेशचूडा । एवं सिन्धुदेशे भवः मनुष्यः सैन्धवको मनुष्यः । सिन्धुदेशोचितं हसितं जल्पितं वा अस्या इति सैन्धवकं हसितं जल्पितं वा । सिन्धुदेश चूडा तुल्या चूडा सैन्धाधिका चूडा । मनुष्य इति किम् ? काच्छो गौः । अत्र मनुष्यात् व्यतिरिक्ते गवि गम्यमाने सति कच्छात् वृज् न स्यात् अपितु पूर्वं सूत्रेण अण एव । तद्वत् इति किम् ? वणं इति देशविशेषः । तत्रजातः इति वार्णवः, एव सैन्धवः, सैन्धवं जल्पम् । वार्णवं पुष्यं सिन्धुदेशजातो धो वृजः तस्या फलम् । वणं देशजात यः तद्वत्स्य पुष्यम् । अत्र फलपुष्ययोः मनुष्यस्यत्वाभावात् न सिन्धुशब्दात् नापि वणं शब्दात् वृज्, अपितु अण एव ।

१३५८ । अपदातौ साल्वात् ।४।२।१३५ ॥

दी—। साल्शब्दस्य कच्छादित्वात् वृजि सिद्धे नियमार्य-मिदम् । अपदाताविवेति नियमः । साल्को ब्राह्मणः । अपदातौ किम् ? सालः पदाति ब्रजति ।

The word साल् is included in the कच्छादि class and hence the rule मनुष्यतस्योर्वृज् ४।२।१३४ sanctions वृज्—to be added to it, but there is one exception ; this वृज् is barred in साल् if the word stands to qualify a पदाति [foot soldier—infantry]. Thus we have साल्कः ब्राह्मणः but साल् पदातिः ।

नित—। साल्शब्दः कच्छादिषु पठ्यते—तेन मनुष्ये मनुष्यस्ये वस्तुनि अभिधेये अस्मात् वृज् स्यात् । परमत्र एकोनियमः अनेन विज्ञाप्यते—यत् पदातौ वार्थे साल्शब्दात् वृज् न स्यात्—अपितु अण एव । पदातौ मनुष्येषु अन्तर्भूतत्वे सति पूर्वं सूत्रेण वृज् प्रताप्यस्य प्रसक्तौ अनेन निषेधः साल्देशीयः ब्राह्मणः साल्कः ब्राह्मणः । परं साल्देशीयः पदातिः साल्कः पदातिः इति न स्यात् अपितु सालः पदातिः इति एव । सालः पदाति ब्रजति ।

१३६० । गोयवाग्वोश्च ॥ ४।२।१३६ ॥

दी— । साल्वाद वुञ् । कच्छाद्यणोपवादः । साल्विका यवागूः । साल्वको गौः । साल्वम् अन्यत् ।

The suffix वुञ् is attached to साल् provided the word thus formed, stands to qualify a cow or Maize (यवागू) । Thus साल्विका यवागूः, साल्वकः गौः—but witness साल्वं धान्यम् ।

नित— । गवि यवाग्वो च अर्थे साल्वशब्दात् वुञ् प्रत्ययः स्यात् शैषिकः । “कच्छादिभ्यश्च” (४।२।१३६) इति विहितस्य अण् प्रत्ययस्य अपवादः । साल्वविषये भवः इति साल्वकः गौः । साल्वविषये भवा इति साल्विका यवागूः...आभ्याम् अन्यत् अण् एव—यथा साल्वम् धान्यम् । साल्वदेशजातं धान्यमित्यर्थः ।

१३६१ । गर्तोत्तरपदाच्छः ॥ ४।२।१३७ ॥

दी— । देशे । अणोऽपवादः । वृकगर्तीयम् । उत्तरपदग्रहणम् बहुच पूर्व निरासार्थम् ।

The suffix छ (not अण्) is attached to a word, expressing a country and ending in गर्त्तः । Thus a native of वृकगर्त्तः is called वृकगर्तीयः (the छ being substituted by ईय) । The उत्तरपद in the rule signifies that the word बहुगर्त्तः formed from the word गर्त्तः with the suffix बहुच् placed before it—is exempted from taking छ after it.

नित— । देशाभिधायिनः गर्तोत्तरपदात् प्रातिपदिकात् (तत्रजात इति प्रत्ययस्य अर्थे सति इत्यर्थः) छप्रत्ययः स्यात् शैषिकः । अर्थे छप्रत्ययः अण् प्रत्ययस्य अपवादः । वृकगर्त्तः इति कथित् देशः । तत्रजातं वृकगर्तीयम् । एवं अणालगर्तीयम् । वृकगर्तीयम् ।

वाहीकयानिभ्यश्च (४।२।१३७) इति सूत्रे वाहीकयानिवाचिहृदशब्दभ्यः छ-प्रत्ययं वाधित्वा ठञ्-जिठ्-प्रत्ययद्वयं प्रवर्त्तते । इदं सूत्रं वाहीकसूत्रात् परस्मिन्

तिष्ठति तेन बाहीकसूत्रमनेन बाध्यते । अतः इदम् आयाति यत् बाहीक-
शामाभिधायी कथितं ब्रह्मशब्दार्थेत् गर्त्तत्तरपदस्तर्हि तस्मात् छ-प्रत्यय एव स्यात् न
खलु ठञ्जिटी । आविदूर-गर्त्तः इति कथितं बाहीकशामवाची ब्रह्मः गर्त्तत्तरपदः
शब्दः । अस्मात् छ एव स्यात्—आविदूरगर्त्तयाम् ।

ननु सूत्रे “गर्त्तत्तर-पदाच्छः” इति उत्तरपदग्रहणं कथम् इति आशङ्क्यायां
कथयति—“उत्तरपदग्रहणं बहुच्पूर्वनिरासार्थम्” । बहुच् इति कथितं ईषदर्थे
विहितः तद्विहितप्रत्ययोऽस्ति तस्य पुनः प्रकृतेः पूर्वमेव अवस्थितिः स्यात् । यथा ईषत्
पटुः बहुपटुः । ईदृशात् बहुच्प्रत्ययनिष्पन्नात् गर्त्तशब्दात् ङी न स्यात् इति आपयितुम्
एव उत्तरपदग्रहणम् । तथाहि बहुगर्त्त इति बहुच्प्रत्ययनिष्पन्नः गर्त्तशब्दः ।
अथ बहु इत्यस्य प्रत्ययत्वात् न गर्त्त इत्यस्य उत्तरपदत्वम् । तेन बहुगर्त्ते भवम्
इत्यर्थे अनेन छप्रत्ययः न स्यात्—अपि तु अण् एव—अतः बाहुगर्त्तम् इति ।

१३६२ । गृहादिभ्यश्च ॥४॥२॥३८॥

दो— । छः स्यात् । गृहीयः । सुखपार्श्वतसोर्लोपश्च (वा) ।
सुखतीयम् । पार्श्वतीयम् । अव्ययानां भमात्रे टिलोपस्यानित्यतां
आपयितुमिदम् । कुग्जनस्यपरस्य च (वां) । जनकीयम् । पर-
कीयम् । देवस्य च (वां) । देवकीयम् । स्वस्य च (वां) । स्वकीयम् ।
वेणुकादिभ्यश्छण् वाच्यः (वां) । वैणुकीयम्, वैत्रकीयम्, उत्तर-
पदकीयम् ।

Words, falling under the गृहादि class, take the suffix छ after them, in various senses.

The two words सुखतस् and पार्श्वतस्—drop their टि portion (i.e. अस्) before this छ (i.e. ईय) ; this goes to show that the dictum “अव्ययानां भमात्रे टिलोपः”—(that is an avyaya loses its टि portion when it stands as भसञ्जक) is not applicable in any and every case.

A क is inserted between this क् and the following words
—जन, पर, दीव, and स्व ।

Words, coming under the head वेणुकादि take this suffix क्ण्
(and not क्) after them. The difference between the actions
of क्ण् and क् is that the former causes इङि of the first
vowel of the word to which it is to be joined whereas the
latter does not do so.

मित— । गह इति एवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः क्प्रत्ययः स्यात् शैषिकः । गह
भवः इति कः—गहीयः । एवं नान्तरीयः । अन्तःस्त्रीयः । एकयामीयः । गहादि
र्यथा—गह, अन्तःस्थ, नान्तर, एकयाम, सम, विषम, मध्या, मध्यान्दिन, उत्तम, अह्न,
वह्न, मगध, पूर्वपक्ष, अपरपक्ष, अधमशाख, उत्तमशाख, एकशाख, समानशाख,
समानयाम, एकहज, एकपलाश, इक्ष्व, इषुनीक, अवस्यन्दन, कामप्रस्थ, खाडायन,
काठेरणि, लावेरणि, सौमिति, शैशिरि । आसुरि । दैवशर्णि, श्रौती, आहिंसि,
आमिति, व्याडि, वैदजि, आधायि, आनृसंसि, शौडि, आग्निशर्णि, भौजि, वाराटकी,
वाल्मीकि, चेमहडि, आश्रयि, श्रीगहमानि, ऐदविन्दवी, दन्ताय, हंस, तन्वय, अनन्तर,
अज्ञाधिकार, नगर, पूर्ववासिद्ध, इति गहादिराकृतिगणः ।

गहादिगणमधो पतितानां केषाञ्चित् शब्दानां सम्बन्धे विशेषविधयः सन्ति ।
इदानीं तान् प्रवक्षि—

(१). सुख इत्यादि सुखशब्दात् तसि कृते सुखतः इति भवति, पार्श्वशब्दात् तसि
कृते पार्श्वतः इति भवति । एतद्वयं गहादिगणे पठनीयम् । आभ्याम् क्प्रत्यये कृते
अनयो टिलोपः स्यात् । सुखतीयः । पार्श्वतीयः ।

ननु क्प्रत्यये परे पार्श्वत इति एतयोः “यच्चिभम्” (१।४।१८) इति सूत्रेण भस्त्रा
स्यात् । तथा सति “अव्ययानां भमात्वे टिलोपः” इति नियमेन अव्यययोरनयोः
टिलोपस्य प्रसक्तौ किमर्थम् अनेन सूत्रेण इति आशङ्कायां प्रतिवक्ति—“अव्यया-
नाम्” इत्यादिना । अनेन सूत्रेण ज्ञाप्यते यत्—“अव्ययानां भमात्वे टिलोपः” इति यो
विधिः सोऽनित्य एव । न खलु एष नियमः सर्वत्रैव प्रयुज्यते इत्यर्थः ।

(२) कुमिति । जनपर इति पदद्वयं गहादिगणस्थम् । आभ्याम् छप्रत्यये परे कुग् इति आगमो भवेत् । परकीयः । जनकीयः । तथाहि शाकुन्तले—अर्था हि कन्या परकीय एव ।

(३) गहादिगणपठितात् दीवशब्दादपि छप्रत्यये परे कुगागमः स्यात्—दीवकीयः ।

(४) गहादिगणपठितात् स्वशब्दादपि छे परे कुगागमः—स्वकीयः ।

(५) वैशुकादिशब्देभ्यः कुग् प्रत्ययः स्यात् शैथिकः । वैशुकीयम् । शकारः इत्—नेन आदिस्वरवृद्धिः । वैवकीयम्, चैवकीयम्, उत्तरपदकीयम् । प्रास्वकीयम् । माधमकीयम् । आकृतिगणोऽयम् । अतः काञ्चुकीयः इत्याद्यपि । वैशुकादीनाम् अपि गहादिषु अन्तर्भावोऽर्थः ।

१३६३ । प्राचां कटादेः ॥ ४।२।१३८ ॥

दी— । प्राग्देशवाचिनः कटादेश्चः स्यात् । अस्योऽपवादः । कटनगरीयम्, कटघोषीयम् । कटपललीयम् ।

Words beginning with कट and denoting a country in the east, take the suffix छ after them. Thus we have कटनगरीयम् । कटनगरी is part of modern “Katwa”—in the district of Burdwan (Bengal)

मित— । पूर्वदेशाभिधायिनः कटादेः प्रातिपदिकात् छप्रत्ययः स्यात् शैथिकः । अप्योपवादोऽयं छः । कटनगरी इति काचित् पूर्वदेशस्थिता पुरी, तस्यां भवम् इति कटनगरीयम् । एवं कटघोषीयम् । कटपललीयम् ।

१३६४ । राज्ञः क च ॥ ४।२।१४३ ॥

दी— । ब्रह्मत्वात् छे सिद्धे तत्सन्नियोगिन कादेशमात्रं विधीयते । राजकीयम् ।

The word राजन् is a briddha word and consequently it takes the suffix छ after it. This rule sanctions the insertion

of क between छ and राजन्—and we have राजकीयम्—belonging to a king.

मित—। राजन् इति वृद्धः शब्दस्तेन 'वृद्धाच्छः' (४।१।११४) इति कप्रत्ययः स्यात् । कप्रत्यये परे अस्मात् ककारागमो भवेत् । राज्ञः इदम् इति राजकीयम् । अत्र देशवाचित्वं नास्ति असम्भवात् ।

१३६५ । वृद्धादकेकान्तखोपधात् ॥४॥२।१४१॥

दी—। अक इक एतदन्तात् खोपधाच्च वृद्धाद्देशवाचिनश्चः स्यात् । ब्राह्मणको नाम जनपदो यत्र ब्राह्मणा आयुधजीविनस्तत्र जातो—ब्राह्मणकीयः । शाल्मलीकीयः । अयोमुखीयः ॥

Words, that end in either अक, or इक or have ख as their penultimate letter, take the suffix छ after them—provided the selfsame words are briddha and at the same time, are expressive of some particular country.

मित—। तथाहि वृद्धात् देशभिधायिनः अक इत्यन्तात् इकइत्यन्ताच्च तथा खकारोपधाच्च कप्रत्ययः स्यात् शैषिकः । अयं कोपधादण् (४।१।१३९) इति विहितस्य अणोऽपवादः । अकान्तात्—ब्राह्मणकीय—एवम् आरीहणकीयः द्राघणकीयः । इकान्तात्—शाल्मलिकः इति विषयः—तत्र भवः इति शाल्मलीकीयः । एवं आश्वपथिकीयः । खकारोपधात्—अयोमुख इति स्थानविशेषः । तत्रजातः इति अयोमुखीयः । एवं कौटिशिखीयः । काशिकामते अन्यथापि कचिद् भवति यथा—सौमुकीयः, मौसुकीयः, इन्द्रवर्णकीयः ।

१३६६ । कन्यापलदनगरग्रामरुदोत्तरपदात् ॥४॥२।१४२॥

दी—। कन्यादिपञ्चकोत्तरपदाद्देशवाचिनो वृद्धाच्छः स्यात् । ठञ् जिठादेरपवादः । दाक्षिकन्यीयम् । दाक्षिपलदीयम् । दाक्षिनगरीयम् । दाक्षिग्रामीयम् । दाक्षिरुदीयम् ।

The suffix क् is added to briddha words—which end in any one of the following—कन्या, पल्लव, नगर, ग्राम, and ऋद and which are expressive of some particular country.

मित—। वृद्धात् देशाभिधायिनः कन्योत्तरपदात्, पल्लवोत्तरपदात्, नगरोत्तरपदात्, ग्रामोत्तरपदात् तथा ऋदोत्तरपदाच्च क्ः स्यात् शैषिकः। अयम् “वाहीक ग्रामिभ्यश्च” (४।२।११७) इति विहितयोः ठञ्जिठयोरेपवादः। दाक्षिकन्या इति कश्चित्जनपदः। तत्र भवः इति दाक्षिकन्यीयः। एवं माहिकन्यीयः। दाक्षि-पल्लवं भवः इति दाक्षिपल्लवीयः। एवं माहिकपल्लवीयः। दाक्षिनगरे जात इति दाक्षिनगरीयः। एवं माहिकनगरीयः। दाक्षिग्रामे उत्पन्न इति दाक्षिग्रामीयः, एवं माहिकग्रामीयः। दाक्षिऋदो भवः इति दाक्षिऋदीयः। एवं माहिकिऋदीयः।

१३६७। पर्वताच्च ॥४।२।१४३॥

दी—। पर्वतीयः।

The suffix क् is attached to the word पर्वत।

मित—। पर्वत इति शब्दात् क्प्रत्ययः स्यात् शैषिकः। पर्वतीयः पुरुषः। पर्वतीयो राजा। तथाहि “पर्वतीय इति मावज्जीगणः”। “तद्वचन्यं रघोर्घोरं पार्वतीयैः गणं रभूत्” इत्यत्र तु पर्वतीयानामिति पर्वतीय + अण् = पार्वतीयाः इति समाधेयम्।

१३६८। विभाषाऽमनुष्ये ॥ ४।२।१४४॥

दी—। मनुष्यभिन्नेऽर्थे पर्वतात् क्को वा स्यात् पक्षे अण्। पर्वतीयानि पार्वतानि वा फलानि। अमनुष्ये किं? पर्वतीयो मनुष्यः।

The suffix क् is added to पर्वत provided the word does not stand to qualify a human being.

मित—। मनुष्यात् अन्यत्र पर्वतशब्दात् “तत्र जातः” इत्यादौ अर्थे क्प्रत्ययो

वा स्यात् । पूर्वसूत्रेण नित्यं प्राप्तिं सति अनेन विकल्पं उच्यते । पक्षे अण् ।
यवते जातानि इति पर्वतीयानि फलानि—अत्र कः । पार्वतानि फलानि—अत्र अण्,
एवं पर्वतीयम् उदकम् । पार्वतम् उदकम् । मनुष्यार्थं तु पर्वतीयो मनुष्यः । अत्र
क एव न खलु अण् ।

१३६८ । कृकणपर्णाङ्गारहाजे ॥ ४।२।१४६ ॥

दी— । भारद्वाजदेशवाचिभ्यामाभ्याम् कः । कृकणीयम् ।
पर्णीयम् । भारद्वाजे किम् ? कार्कणम् । पार्णम् ।

The suffix क is added to the words कृकण and पर्ण when the
objects denoted by them, are relative to the country of
Bharadwaja.

नित— । भारद्वाजे देशे इत्यर्थः । भारद्वाजदेशाभिधायिनः कृकण इति शब्दात्
तथा पर्णशब्दात् च कप्रत्ययः स्यात् शैषिकः । भारद्वाजात् अन्यस्मिन्—यथा कृकणी
भवम् इति कार्कणम्—अण् । पर्णं भवम् इति पार्णम् अण् ।

१३७० । युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ् ॥ ४।३।१ ॥

दी— । चाच्छः । पक्षे अण् । युवयोर्यष्माकम् वा अयं
युष्मदीयः । अस्मदीयः ।

The suffix खञ् “too” becomes optionally attached to the
words युष्मद् and अस्मद् ; by “too” we are to know that “क”
and by “optionally” we are to understand that अण् also are
attached to these. Thus—summing up—we may have the
three suffixes अण्, क, and ख attached to युष्मद् and अस्मद् ।

नित— । देशे इति एतत् न अनुवर्तते । अन्यतरस्याम् इति विकल्पेन ख
इति प्रत्ययश्च भवति । खप्रत्ययस्य अप्राप्तिपक्षे अण् प्रत्ययः स्यात् । अपिच
“खञ्प्रत्ययश्च भवति” इत्यत्र स्थितेन चकारेण ज्ञाप्यते यत्—क-प्रत्ययश्च आभ्याम्

सरात् । अङ्गिन् सूत्रे अनुक्तं पूर्वसूत्रे च “गर्तीक्षरपदाच्छः” (४।१।१३७) इत्यस्मात् अनुवृत्तं छ प्रत्ययं अवत्यच्चारः समुच्चिनोति । अतएव अवत्यच्चारः अनुक्तसमुच्चये एव विहितः ।

युष्मदशब्दात् तथा अस्मदशब्दात् च अण्, खञ् इति एते द्वयः प्रत्ययाः भवन्ति शैषिकाः इति सरलार्थः । युवयोः युष्माकं वा अयम् इति छ—युष्मदीयः । युष्मदीयः अश्वः भवत्सम्बन्धी भवत्स्वामिको वा अश्वः इत्यर्थः । एवं आवयोः अस्माकम् वा अयम् इति छ-प्रत्ययः—अस्मदीयः । अस्मदीयं पुस्तकम् । अस्मत्-स्वामिकम् अस्मत्सम्बन्धि वा पुस्तकम् ।

ननु अणि खञि वा प्रत्यये परे कौटुशानि रूपाणि स्युरिति आकाङ्क्षायां सूचयति—

१३७१ । तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ ॥ ४।३।२ ॥

दौ— । युष्मदस्मदोरितावादशैस्तः खञ्गणि च । यौष्माकीनः । आस्माकीनः । यौष्माकः । आस्माकः ।

The words युष्मद and अस्मद are changed to युष्माक and अस्माक respectively when the two suffixes खञ् and अण् are attached to them ; thus we have यौष्माकीन and आस्माकीन by खञ् and यौष्माक and अस्माक by अण् ।

मित— । तस्मिन् इति साक्षात् विहितः खञ्प्रत्यय एव उपदिष्टः—न खलु पूर्व-स्वस्वने चकारेण आकृष्टप्रत्ययोऽपि । तेन तस्मिन् खञ्प्रत्यये इत्यर्थः । खञ् प्रत्यये अण्प्रत्यये परे युष्मदशब्दस्य युष्माक इति रूपम्, तथा अस्मदशब्दस्य च अस्माक इति रूपं सारात् । युवयोः युष्माकम् वा अयम् इति खञ् यौष्माकीनः । यौष्माकीनम् गृहम् । आवयोः अस्माकम् वा अयम् इति खञ् अस्माकीनं गृहम् । अणि यौष्माकः । आस्माकः । तस्मिन् अणि च इति किम् ? छ प्रत्यये भाभूत् युष्मदीयः । अस्मदीयः इति ।

१३७२ । तवकममकाविकवचने ॥ ४।३।३ ॥

दी—। एकार्थवाचिनोर्युष्मदस्मदोस्तवकममकीस्तः खञ्जणि च । तावकीनः । तावकः । मामकीनः । मामकः । केतु—

The words युष्मद् and अस्मद् are respectively changed to तवक and ममक—with reference to a single person, should the suffixes खञ्ज and अण् be attached to these. The case of a क् प्रत्यय will be illustrated in the next rule—

मित—। एकवचनपरयोः युष्मदशब्दस्य तथा अस्मदशब्दस्य स्थाने यथाक्रमं तवक ममक इति आदेशोक्तः खञ्ज प्रत्यये अपि च परेति । खञ्ज तावकीनः । अण् तावकः । मम अयम् इति खञ्ज मामकीनः । अण् मामकः । तथाहि श्रीश्री गीतायां “मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वन्त सञ्जय ?”

क प्रत्यये किं रूपम् स्यात् इत्यपेक्षायां सूत्रयति—

१३७३ । प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ॥ ७।२।८८ ॥

दी—। मपर्यन्तयोरेकार्थयोस्त्वमीस्तः प्रत्यये उत्तरपदे च । त्वदीयः । मदीयः ।

The words युष्मद् and अस्मद्, when they denote a single object, replace their portions युष्म and अस्म by त्व and म respectively provided a suffix be attached to it or any word is joined to it as an उत्तरपद i.e by way of samasa. Thus युष्मद् becomes त्वद् and अस्मद् becomes मद् when the suffix क follows them and we at once get the words त्वदीयः and मदीयः ।

मित—। एकवचने इति । प्रत्यये, उत्तरपदे च परतः एकत्वे वर्तमानयोः युष्मदशब्दस्य तथा अस्मदशब्दस्य च मपर्यन्तयोः यथाक्रमं त्व म इति आदेशोक्तः । युष्मदशब्दस्य मपर्यन्तम्—इत्यनेन अस्म युष्मद्व्यस्य स्थाने त्व इति आदेशः, एवं अस्मदशब्दस्य मपर्यन्तम् इत्यनेन अस्म इत्यस्य स्थाने म इति आदेशः स्यात् इति । तथाहि युष्म स्थाने त्व स्यात्, अस्म स्थाने च म स्यात् इति भावः ।

तव अयं इति त्वदीयः—इ प्रत्ययः । मम अयं इति मदीयः । इ प्रत्यये परे “तव” एकव्यक्तिं बोधयतः युष्मदशब्दस्य ; तथा “मम” इति एकव्यक्तिं बोधयतः अयमृशब्दस्य च स्थाने यथासंख्यं त्व म इति आदिशौ मपर्यन्तमेव स्याताम्—तेन त्वद मद इति रूपम् । ततः प्रत्यये युक्ते त्वदीयः, मदीयः इति रूपे भवतः । उत्तरपदे परे—यथा तव पुतः इति तत्पुत्रः—पुत्रीतत्पुत्रः । एवं मत्पुत्रः । एवं बहुव्रीहौ स्वतपितकः, मत्पितकः ।

१३७४ । अर्धाद्यत् ॥ ४।३।४ ॥

दी— । अर्धः ।

The suffix यत् is added to अर्ध ।

मित— । अर्धशब्दात् यत् स्यात् शैषिकः, अर्धोऽपवादः, अर्द्धभवः अर्द्धः ।

१३७५ । परावराधमोत्तमपूर्वाच्च ॥ ४।३।५ ॥

दी— । परार्धम् । अवराधर्मम् । अधमाधर्मम्
उत्तमाधर्मम् ।

The suffix यत् is added to अर्ध—when it comes after पर, अवर, अधम or उत्तम ।

मित— । परपूर्वकात् अवरपूर्वकात् अधमपूर्वकात् तथा उत्तमपूर्वकात् अर्धशब्दात् यत् प्रत्ययः स्यात् शैषिकः । परः अर्धः इति परार्धः । यद्वा अर्धात् परम् इति परार्द्धम् । ततः भवः इति परार्द्धम् । एवं अवरार्द्धं स्थितम् इति अवरार्द्धम् । इत्यम् अधमार्द्धम् उत्तमार्द्धम् ।

१३७६ । दिक्पूर्वपदाट्ठञ्च ॥ ४।३।६ ॥

दी— । चात् यत् । पौर्वाधिकम् । पूर्वाधर्मम् ।

The suffix ठञ् as well as the suffix यत् is added to अर्ध (अर्ध), when it comes after a word expressive of a particular direction.

मित— । दिग्वाचक-पूर्वपदात् अर्धान्तात् प्रातिपदिकात् ठञ्प्रत्ययः स्यात् शेषिकः, सूत्रस्थेन चकारिण ज्ञाप्यते—यत्प्रत्ययोऽपिभवेत् । अणोऽपवादः । पूर्व अर्धः पूर्वार्धः । तत्र भव इति ठञ्—पौर्वार्धिकम् । यत्—पूर्वार्धम् ।

ननु सूत्रे “दिक्पूर्वकात्” इतिव न लक्षा “दिक्पूर्वपदात्” इत्येव कथ्यते तस्या क्का हितुरिति चेत्—उच्यते । दिक्पूर्वकात् इति लक्ते तु दिक् इति शब्द-पूर्वकात् अर्धशब्दात् प्रत्ययः प्रसज्यत तत्र अन्तर्भूतम् इति दिक्पूर्वपदात् इति वक्ति, इत्येव कथ्यते तु दिग्विशेषवाचिपूर्वपदात् इत्येव अर्थ आयाति—स एव सूत्रकारस्य अभिमत इति सर्वमवदातम् ।

१३७७ । ग्रामजन-पदैकदेशादञ्ठञौ ॥ ४।३।७ ॥

दी— । ग्रामैकदेशवाचिनोजनपदैकदेशवाचिनश्च दिक्पूर्व-पदात् अर्धान्तात् अञ्ठञौ स्तः । इमेऽस्माकम् ग्रामस्य जन-पदस्य वा पौर्वार्धाः । पौर्वार्धिकाः । ग्रामस्य पूर्वस्मिन् अर्धे भवा इति तदुधितार्थे समासः । ठञ् ग्रहणं स्पष्टार्थम् । ‘अजच’ इतुरक्ते ततोऽप्यनुकर्षः सम्भाव्येत ।

The suffixes अज and ठञ are attached to the word अर्ध preceded by any word, itself expressive of a particular quarter of the horizon, provided the compound word denotes a part of a village or a tract of a land (i.e. a country).

Had the words “अज्च” been used in this sutra, then also ठञ् would have come here ? Why then should we get अजठञौ here in the sutra. Bhattoji says that it is for a clear notion. Otherwise by “च” both ठञ् and यत् would be dragged down here.

जित— । ग्रामस्य एकदेशवाचिनस्तथा जनपदस्यापि एकदेशवाचिनो दिक्-पूर्वपदात् अर्धान्तात् प्रातिपदिकात् अज ठञ इति प्रत्ययद्वयं स्यात् शेषिकम् । यत्-

प्रत्ययस्य अपवादः । इमे अस्माकम् यामस्य जनपदस्य वा पूर्वस्मिन् अर्धे भवा इति अज पौर्वाधाः । ठञ्—पौर्वाधिकः । यामस्य पूर्वस्मिन् अर्धे भवा इति “तदधि-
तार्थांतरपदसमाहारे च” (२।१।२१) इति तदधितार्थे विप्रत्ये समासः । यामस्य
जनपदस्य वा पौर्वाधाः पौर्वाधिका वा वृद्धाः । यामस्य जनपदस्य वा पूर्वभागे
स्थिता वृद्धाः, एवं दक्षिणाधाः दक्षिणाधिकाः ।

ननु यामजनपदैकदेशादञ् च इतिव सूत्रं स्यात् कथं ठञ् इत्यस्य उल्लेख इति
शङ्कायां समाधत्ते “ठञ् यद्व्यभिचारिण्यदि”—स्पष्टार्थमेव ठञ् इत्यस्य उल्लेखः । अन्यथा
चकारेण यथा ठञ् अनुकर्षः स्यात् तथा यत्प्रत्ययस्य अपि अनुकर्षः संभवति तन्माभूत्
इति ठञ्प्रत्यय एव अजः अप्रातिपत्तेः स्यात् न खलु यत् इति फलितार्थः ।

१३७८ । मधयान्मः ॥ ४।३।८ ॥

दी— । मधयमः ।

The suffix म is attached to the word मधय and there-
मधयम is formed.

मित— । मधयशब्दात् म प्रत्ययः स्यात् शैथिलिकः । तथाहि रघौ त्रयोदशे
“धर्मोत्तरम् मधयमात्रयन्” । इदमप्राच कर्त्तव्यम्—

अवोधसौलोप्य इति । अवस् इत्यस्यात् अधस् इत्यस्यात् च मः स्यात् शैथिलिकः ;
कृते च मप्रत्यये सकारस्य लोप्य, अवमम्, अधमम् ।

१३७९ । अ सांप्रतिके ॥ ४।३।९ ॥

दी— । मधयशब्दात् अकारप्रत्ययः स्यात् सांप्रतिकेऽर्थे ।
उत्कर्षापकर्षहीनो मधयो वैयाकरणः । मधयं दारु नातिह्रस्वं
नातिदोर्ध्वमित्यर्थः ।

The suffix अ is attached to मधय when it means सांप्रतिक i.e.
fit or proper (neither more nor less).

मित—। सांप्रतिकं न्यायं युक्तम् उचितम् सममुच्यते इति काशिका । सांप्रतिके भव इत्यादौ प्रत्ययस्य अर्थे मधाशब्दात् अप्रत्ययः स्यात् । मप्रत्ययस्य अपवादः, मधो स्थितः इति मधो वैयाकरणः, अप्रत्ययः, मधो न उत्कृष्ट नापि अपकृष्टः, [mediocre इति आङ्ग्ल-भाषा] मधां दारु, नातिशब्धं नापि वा अतिर्दार्धं काष्ठम् इत्यर्थः,

१३४० । द्वीपादनुसमुद्रं यञ् ॥ ४।३।१०॥

दी—। समुद्रस्य समीपे यो द्वीपस्तद्विषयात् द्वीपशब्दात् यञ् स्यात् । द्वैप्यम्, द्वैप्या ।

The suffix यञ् is added to the word द्वीप, provided the island (द्वीप) becomes very near to the sea.

मित—। समुद्रस्य सान्निध्ये यो द्वीपस्तादृशात् द्वीपात् तत्र भव इत्यादौ अर्थे यञ्प्रत्ययो भवेत्, समुद्रसमीपे द्वीपसत्त्व भवम् इति द्वैप्यम्, स्त्रियां द्वैप्या, तथाहि—द्वैप्यं भवन्तीऽनुचरन्ति चक्रम् इति काशिका । अनुसमुद्रम् इति किम् ? द्वैपकम् । समुद्रात् दूरं स्थिते द्वीपे भवम् इत्यर्थः । द्वीपशब्दः कच्छादिषु पठ्यते । तेन कच्छादिभ्यश्च (४।२।१३६) इति विहितोऽण् प्रत्ययस्तथा, सनुच्यतस्य योर्गुञ् (४।२।१३४) इति विहितो वुञ् प्रत्ययश्च ।

१३४१ । कालाट् ठञ् ॥ ४।३।११ ॥

दी—। कालवाचिभ्यश्च ठञ् स्यात् । मासिकम् । सांवात्सरिकम् । सायंप्रातिकः । पौनः पुनिकः । कथं तर्हि “शार्वरस्य तमसो निषिद्धये” इति कालिदासः, “अनुदितौषरागि”ति भारविः, समानकालीनं प्राक्कालीनमित्यादि च । अपभ्रंशा एव एत इति ग्रामाणिकाः ॥ तत्र जात इति यावत् कालाधिकारः ।

The suffix ठञ् (शैषिक) is attached to the words denoting any part of time.

मित—। कालविशेषवाचिनः शब्दात् ठञ् प्रत्ययः स्यात् शैषिकः, मासः इति कालविशेषः। तत्र भवम् इति मासिकम्, एवं आर्द्धमासिकम्, सायंप्रातिकः। पुनः पुनः जातः इति पौनःपुनिकः। पुनः पुनः इति लक्षणया कालम् अभिदधाति। यथा कश्चित् गौन्या अपि वृत्त्या काले वर्तमानात् (अतएव कालाभिधायिनः—लक्षणवृत्त्याश्रयणात्) शब्दात् ठञ् स्यात् शैषिकः। यथा—कादम्बपुष्पिकम्। कदम्ब पुष्पस्य कालः वर्षाकालः इति लक्षणया कदम्बपुष्पः। तत्र भवम्। कादम्बपुष्पिकम्। वर्षाकालजातम् इत्यर्थः, एवं ब्रीहिपक्ष्मात्मसुझवकाले जातम् ब्रीहिपक्ष्मिकम्। अयम् ठञ् अण् प्रत्ययस्य अपवादः। अपिच अयम् परत्वात् “वृत्ताच्छः” (४।२।११४) इति विहितम् छ-प्रत्ययमपि बाधते।

ननु ठञ् प्रत्ययश्चेत् अन्येषां प्रत्ययानां बाधकस्तर्हि कथं शार्ङ्ग इति शर्ङ्गरी-शब्दात् अण्, अनुदितौषराग इति उषसः शब्दात् अण्, पार्श्वणम् इति च, तथा प्राज्ञालीनं समानकालीनम् इति स्त्रप्रत्ययश्च दृश्यते?

अत्र शब्दशास्त्रपारंगताः कथयन्ति यत् एते शब्दाः अपभ्रंशाः। अपभ्रंशाः प्रमादिकाः। यदा अपभ्रंशान् प्राकृतभाषायाः संस्कृतभाषायाम् परिगृहीताः।

अतः परम् यानि सूत्राणि वक्ष्यन्ते, तानि तत्रजातः (४।३।१२) इति सूत्रात् पूर्वं यावत् कालविषयानि इति ज्ञेयम्।

१३४२। आद्धे शरदः ॥ ४।३।१२ ॥

दी—। ठञ् स्यात्। ऋत्वणोऽपवादः। शारदिकम् आद्धम्।

The word शरद (autumn) takes the suffix ठञ् after it, provided the word, thus formed, stands as an appellation to आद्ध (sradh ceremony).

मित—। आद्धे अभिधेये सति ऋतुविशेषवाचकात् शरद इति शब्दात् ठञ् प्रत्ययो भवेत्। अयं ठञ् प्रत्ययः ऋतौ विहितस्य अण् प्रत्ययस्य बाधकः। शरदि कर्त्तव्यं आद्धम् शारदिकम्। अन्यत्र—शारदः शशी। अपिच—श्रीमद्भागवते राम-

पञ्चाध्याय्याम्—“भगवानपि ताः रात्रीः शारदीतृफुल्लमङ्गिकाः, वीक्ष्य रन्तुम् मनस्य क्री
योगमायामुपाश्रितः” । शारदाः शरदि जाताः इत्यर्थः । ग्राह्यम् इति शब्देन ग्राह्या
प्रोताय उद्दिश्य विहितम् कर्म (दत्तम्) एव ज्ञेयं, न खलु ग्राह्यान् पुरुषः—
अनभिधानात् ।

१३४३ । विभाषा रोगातपयोः ॥ ४।३।१३ ॥

दी— । शारदिकः शारदो वा रोग आतपो वा । एतयोः
किम् ? शारदं दधि ।

The suffix ठञ् as well as the suffix अण् are attached to the
word शरद् provided the words, thus formed, stand to qualify a
disease or heat (scorching rays of the sun).

मित— । रोगे आतपे वा गम्यमाने शरद् इति शब्दात् ठञ् प्रत्ययः, अण्
प्रत्ययश्च विकल्पेन स्तः । शरदि जातः रोगः शारदो रोगः । अत्र अण् । शारदिकः
रोगः अत्र ठञ् शारदः शारदिकः वा आतपः । एताभ्याम् अन्यत्र तु शारदं दधि—
अत्र अण् एव न खलु ठञ् ।

१३४४ । निशाप्रदोषाभ्याम् च ॥ ४।३।१४ ॥

दी— । वा ठञ् स्यात् । नैशिकम् । नैशम् । प्रादोषिकम् ।
प्रादोषम् ।

The suffix ठञ् as well as अण् are attached to निशा and
प्रदीप ।

मित— । निशा इति शब्दात् तथा प्रदीप इति शब्दात् ठञ् प्रत्ययः अण्
प्रत्ययश्च विकल्पेन स्तः । निशा रात्रिः । तत्र भवं नैशम् अण् । नैशिकम्—ठञ् ।
नैशम् तमः । नैशिकः अन्धकारः । प्रदीपी रजनौसुखम् । तत्र भवं प्रादोषम्—अण् ।
प्रादोषिकम्—ठञ् । “कालाठ ठञ्” (४।३।११) इति सूत्रेण कालविशेषवाचिभ्याम्
निशाप्रदीपशब्दाभ्याम् नित्ये ठञ् प्रत्यये प्राप्ते सति अनेन विकल्पः विधीयते ।

१३४५ । श्वसस्तुट् च ॥ ४।३।१८ ॥

दी— । श्वस् शब्दात् ठञ् वा स्यात्, तस्य तुडागमश्च ॥

The suffix ठञ् is optionally added to श्वस्, and तुट् is also inserted between श्वस् and ठञ् ।

मित— । श्वस् इति आगामिदिप्रसवाचकः अव्ययशब्दः । तस्मात् “तत्र भवः” इत्यादौ अर्थे ठञ् प्रत्ययो विकल्पेन स्यात्, प्रकृतिप्रत्यययोश्च मध्ये तुडागमोऽपि भवति [“उपसङ्गः श्वसोऽन्यतरस्याम्” (४।२।१०५) इति सूत्रेण अस्मात् ताप् प्रत्ययोऽपि स्यात्—इति काशिका]

१३४६ । द्वारादीनां च ॥ ७।३।४ ॥

दी— । द्वार, स्वर, व्यल्कश, स्वस्ति, स्वर, स्फाङ्कत्, स्वादु, मृदु, श्वस्, श्वन्, स्व एषां न वृद्धिरैजागमश्च । शौवस्तिकम् ।

The words here mentioned by Dikshit, constitute the द्वारादि class ; these undergo no Briddhi but insted of it, ऐच् is inserted in the body of these words.

मित— । अस्मात् सूत्रात् प्राक्, “न द्वाभ्याम् पदानांभ्याम् पूर्वौ तु ताभ्याम् ऐच्” (७।३।३) इति सूत्रम् विद्यते । तस्य च अनुवृत्तिरव्ययस्य तेन सूत्रस्यास्य अयमर्थः—इत्थौ उल्लिखितानाम् द्वार, स्वर इत्यादीनां प्रातिपदिकानां यकार वकाराभ्याम् परस्थितस्य अच्चां मध्ये आद्यस्य अचः स्थाने वृद्धिर्न स्यात् ; अपिच यकार वकाराभ्याम् पूर्वम् खलु “ऐच्” इत्यास्य आगमो भवेत्, ऐच्—इति ऐ औ इति वर्णद्वयम् । तत्र यकारस्य पूर्वम् ऐकारस्य एवं वकारस्य पूर्वम् औकारस्य आगमो भवति इति बोध्यम् ।

तथाहि श्वस् इति द्वारादीनाम् अन्तर्भूतः प्रातिपदिकः, अस्मात् ठञ् विहितः, तुट् इति आगमश्च, ततः ठञि परे श्वस् इत्यस्य वकारान्तःस्थितस्य अकारस्य वृद्धौ प्रसक्त्या-
याम् तस्य अनेन निषेधः । अपिच वकारात् पूर्वम् ऐच् इत्यस्य आगमः ।

इयं प्रक्रिया—श् + व् + अ + स् = श्वस् । ततः ठज्—तत् स्थाने इक् । ततः तुट्, टकारस्य इत्वात् ठज इति प्रत्ययात् प्रागेव अस्या स्थितिः—“आद्यन्थी टकितौ” (१।१।४६) इति । तेन—श् + व् + अ + स् (= श्वस्) + त् (तुट्) + इक् (ठज) इति स्थितिः । आद्याकारस्य तद्धितनिषेधः । वकारात् प्राक् “ऐच्” (श्रीकारस्य) आगमः । तेन श् + औ + व् + अ + स् (= शौवस्) + त् + इक् इति स्थितिः । ततः शौवस्तिक इति रूपम् । शौ भवम् इति शौवस्तिकम् । श्वः पर टुः । तथाहि भट्टिः—“शौवस्तिकत्वं विभवी न येषाम्” इति शौवस्तिकस्य भावः इति शौवस्तिकत्वम् । “ऐषम्—” इत्यादिना श्वस् इत्यस्मात् खप् प्रत्ययोऽपि । तेन शौभवः श्वन्वः इत्यपि । अपिच “श्वसः तुट्” इति सूत्रे ठञ्प्रत्ययस्य वैकल्पितत्वात् तस्य अप्रातिपच्चे टुट् टुल इति प्रत्ययद्वयमपि स्यात् । तेन शौभवः इति श्वस्तनः । स्त्रियान् श्वस्तनी इति ।

१३४७ । सन्धिवेलाद्यतुनक्षत्रेभ्योऽण् ॥ ४।३।१६ ॥

द्वौ—। सन्धिवेलादिभ्य ऋतुभ्यो नक्षत्रेभ्यश्च कालवृत्तिभ्योऽण् स्यात् । सन्धिवेलायां भवं सान्धिवेलम् । ग्रैष्मम् । तैषम् । सन्धिवेला, सन्ध्या, अमावस्या, त्रयोदशी, चतुर्दशी, पौर्णमासी, प्रतिपत् ॥ संवत्सरात् फलपर्वणोः (वा) ॥ सांवत्सरं फलं पर्व वा । सांवत्सरिकमन्यत् ।

The suffix अण् is attached to the word सन्धिवेला and some other words comprising the सन्धिवेलादि list, as well as to words, expressive of some particular season or star. Rest easy.

नित—। सन्धिवेला, सन्ध्या, अमावस्या, त्रयोदशी, चतुर्दशी, पौर्णमासी, प्रतिपत् इति एतेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यस्तथा ऋतुभ्यः नक्षत्रेभ्यश्च कालवृत्तिभ्यः अण् प्रत्ययः स्यात् शैषिकाः । ठज् प्रत्ययस्यापवादः ।

ननु ठज्निषेधेनैव अणः प्राप्तिः प्रसज्येत इति किमर्थं सूत्रे अण् इत्यस्य उल्लेखः अति चेत् उच्यते । ठजः प्रतिषेधे “ह्रडाष्टः” इति द्वि-प्रत्ययस्य प्राप्तिः स्यात् तद्वाधनार्थ-

मेवं अणो यङ्गणम् । सान्धिवेलम् इति । सान्धिवेली पूजा । अष्टमी तिथिसाधा नवमीतिथेय सन्धिवेलायां विहिता या शारदीय-देव्याः पूजा सा सान्धिवेली पूजा । सन्धिवेलायां भवा इत्यर्थः । एवं सन्ध्यायां भवइति सान्धः । शीघ्रः निदाघकालः । तत्र जातम् इति यैष्मम् । शिशिरः शीतकालः । तत्र जातं शैशिरम् । तैषम् इति । तिथ्या इति कस्यचित् नक्षत्रस्य संज्ञा । कालवाचिभ्यः एव नक्षत्राभिधायि-प्रातिपदिकेभ्यः अण् स्यात् । अतएव तिथ्यानक्षत्रेण युक्तः कालः इत्यर्थे “नक्षत्रेण युक्तः कालः” इति अण् । ततः “लुक्विशेषे” (४।२।४) इति प्रत्ययस्य लुप्-तेन तिथ्या इति पदम् । अस्य अर्थस्य तिथ्यानक्षत्रेण युक्तः कालः । ततः तिथ्यायाम् (तिथ्यानक्षत्रयुक्तकाले इत्यर्थः) भवम् इति अनेन सूत्रेण अण्—तैषम्, एवं पौषम् । संवत्सरादिति—फली पर्वणि च अभिधेये संवत्सरशब्दादपि अण् स्यात् शैषिकः, संवत्सरे भवं संवत्सरं फलम् । एवं संवत्सरं पञ्च । ताभ्याम् अन्यतत् “कालाट् ठञ्” (४।३।११) इति ठञ्—संवत्सरिकम् । संवत्सरिकं आहम् ।

१३४८ । प्रावृष एण्यः ॥ ४।३।१७ ॥

दी— । प्रावृषेण्यः ।

The suffix एण्य is added to the word प्रावृट् (rainy season).

मित— । प्रावृषण्वात् एण्यप्रत्ययो भवति शैषिकः । प्रावृट् वर्षाच्छत्रुः । अतएव पूर्वसूत्रविहितस्य चतुर्णोऽपवादोऽयम् । प्रावृषि (वर्षासु) भवः इति प्रावृषेण्यः । प्रावृषेण्यः वलाहकः इति काशिका । वलाहकः = मेघः । तथाहि—“तं प्रावृषेण्यम्—” इत्यादि भट्टिकाव्ये ; प्रावृषेण्यं पायोवाहमितादि रघौ च ।

१३४९ । वर्षाभ्यष्टक् ॥ ४।३।१८ ॥

दी— । वर्षासु साधु वार्षिकं वासः । “कालात् साधु पुष्यत् पच्यमानेष्विति साध्वर्थे (सूत्र—१३८१) ।

The Suffix ठञ् is added to the word वर्षा and we have the word वार्षिक formed out of it. वार्षिकं वासः—water proof (?).

मित— । वर्षा शब्दात् ठक् प्रत्ययोः भवति । ऋत्वणोपवादः ।

ननु कश्चिन्नर्थे अयं प्रत्यय इति समाधत्ते—कालादित्यादिना । “कालान् साधुपुष्यत् पच्यमानेषु” (४।३।४३) इति सूत्रे कालवाचकात् साधु इत्यर्थे प्रत्ययो विहितः । तस्मिन्नेव “साधु” इत्यर्थे अत्र वर्षाशब्दात् ठक् प्रत्ययः स्यात् । वर्षासु साधु वार्षिकं वासः । वर्षाकालसहं यद्वा वर्षाकालोचितं वस्तुम् । वासः = वस्त्वम् । एवम् वार्षिकम् अनुलीपनम् वर्षाकालोचितम् गातानुलीपनम् इत्यर्थः ।

१३५० । सर्व्वत्राण् च तलोपश्च ॥ ४।३।२२ ॥

दी— । हेमन्तादण् स्यात्तलोपश्च वेदलीकयोः । चकारात् पक्षे ऋत्वण् । हैमनम् । हैमन्तम् ।

The suffix अण् is attached to the word हैमन्त in the vedic as well as in the classical literature ; the presence of च in the sutra, indicates that अण् is also available here ; so we have हैमनम् as well as हैमन्तम् ।

मित— । इतः पूर्व्वम् “हैमन्ताच्च” (४।३।२२) इति सूत्रं दृश्यते । तस्माद्वानुवृत्तिरस्ति । तेनायमर्थः—हैमन्तशब्दात् सर्व्वत्र वेदिक-साहित्ये लौकिक-साहित्ये च अण् प्रत्ययो भवेत् शैथिल्यः । अण् प्रत्यये च परे सति हैमन्तशब्दस्य तकारस्य लोपः स्यात् ।

“चकारात् पक्षे ऋत्वण्” । अयमर्थः—“हैमन्ताच्च” इति सूत्रेण ज्ञाप्यते यत् वेदिक-साहित्ये हैमन्तशब्दात् ठक् प्रत्ययः स्यात् शैथिल्यः । अयं ठक् ऋत्वौ विहितस्य अण् प्रत्ययस्य अपवादः । अस्मिन् सूत्रे तु “सर्व्वत्राण् च—” इति चकारोऽस्ति । अस्मात् चकारात् ज्ञाप्यते यत् सर्व्वत्र वेदे लौकिके च हैमन्तशब्दात् अण् स्यात् ; तथा ऋत्वौ विहितः अण् अपि स्यात् । एतत् सूत्रविहितस्य अणस्तथा ऋत्वणोर्मध्ये अयं विशेषः यत् एतेन अण् प्रत्ययेन तकारलोपः स्यात् ऋत्वणि तु तत् न स्यात् । हैमन्ते भवम् इति हैमनम्—एतत् सूत्रविहितः अण् प्रत्ययः । हैमन्ते भवम् इति हैमन्तम्—ऋत्वण् । हैमनं वासः । हैमन्तं पुण्यम् ।

“हैमन्तिकम् इति भाषायाम् अपि ठञ् स्मरन्ति”—इति काशिका । तेन हैमन्तिकं, हैमनं, हैमन्तम् इति त्रीणि रूपाणि ; हैमन्तिकं धान्यम् ।

१३५१ । सायं चिरं प्राङ् प्रगेऽव्ययेभ्यश्च टुट् च

॥ ४।३।२३ ॥

दी— । सायम् इत्यादिभ्यश्च तुभ्योऽव्ययेभ्यश्च काल-
वाचिभ्यश्च टुट् लौस्तस्तयोस्तुट् च । तुट् : प्रागनादेशः । अनद्यतने
इत्यादि निर्देशात् । सायन्तनम् । चिरन्तनम् । प्राङ्-
प्रगयोरिदन्तत्वम् निपात्यते ; प्राङ्तेतनम्, प्रगेतनम् । दोषातनम् ।
दिवातनम् ।

The suffixes टु and टुल् are attached to the four words
सायं चिरं प्राङ् and प्रगे all implying time, and to other indeclinable
words ; before these suffixes तुट् is also inserted as an आगमः ।

मित— । सायं इति सकारान्तम् अव्ययम् । अर्थस्तु—दिवावसानः । चिरम्
इत्यपि सकारान्तम् अव्ययम् प्राङ् इति प्रग इति पदाभ्याम् निपातनेन एकारः स्यात्,
ततः प्राङ् इति प्रगे इति एकारान्तम् अव्ययद्वयं सिध्यति । इयमपि प्रातःकालवाचि ।

एतेभ्यः कालवाचिभ्यः चतुर्भास्तथा अभ्यभिगोऽपि अव्ययेभ्यः टु टुल् इति
प्रत्ययौ स्तः । प्रत्यये सति एभ्यस्तुट् इति च आगमो भवेत् । सायं भवः इति
सायंतनम् “सायन्तनी तिथिः पुण्या ।” चिरन्तनम्, प्राङ्तेतनम्, प्रगेतनम्, अव्ययेभ्यः
यथा—दोषातनम्, दिवातनम् ।

ननु “आद्यान्तो ठकितौ” (१।१।४६) इति सूत्रनिर्देशात् तुट् इत्यस्य पदस्य
आदी एव स्थितिं युक्ता, कथं तर्हि “सायम्” इत्यादिः परमेव तस्य स्थितिः ? उच्यते—
प्रत्ययस्य आदी एव तुट् स्थितिः स्यात्, न खलु पदान्तेऽपि “अनद्यतने लङ्”
(३।२।१११) इति सूत्रे आचार्यः “अनद्यतन” इति पदं स्वीकरोति । तत्र च तुट्
प्रत्ययस्य पदस्य अन्ते च आगमः । अतः अन्ते अनद्यतन पदस्य स्वीकरणेन

आप्यते यत् तुटः ईडश्चैव स्थितिर्युक्ता । सायमादीनां अव्ययत्वादपि प्रत्यये सिद्धे
सति तेषामव सूर्यं यत् पुनर्यङ्गं तत् चित्ताम् ।

दी— । चिरपरुत्परारिभ्यस्ती वक्तव्यः (वा) । चिरत्नम् ।
परुत्नम् । परारित्नम् ।

मित— । चिर परुत् परारि इति एतेभ्यः लप्रत्ययः स्यात् । चिरत्नम् । परुत्
विगतवर्धः । तवभव परुत्नम् । परारि—विगतवर्षात् पूर्ववर्धं—तवभव परारित्नम् ।

दी— । प्रगस्य गलीपश्च वक्तव्यः (वा)—प्रत्नम् । कुन्दसि एव ।
अग्नादिपञ्चाडिमच् । अग्रिमम् । आदिमम् । पश्चिमम् ।

मित— । अग आदि पथात् इति एतेभ्यः डिमच् स्यात् । अग्रिमम्, आदिमम्,
पश्चिमम्, इदं भागवत्तिसप्तम ।

दी— । अन्ताच्च । अन्तिमम् ।

मित— । अन्ताच्च डिमच् स्यात् इति जयादित्यमत—अन्तिमम् ।

Eng.—Easy.

१३५३ । विभाषा पूर्वाङ्गापराङ्गाभ्याम् ॥ ४।३।२४ ॥

दी— । आभ्यां व्यु व्युलौ वा स्तस्तयोस्तुट् च । पक्षे ठञ् ।
पूर्वाङ्गितनम् । अपराङ्गितनम् । “घकालतनेष्विति अलुक्” ।
पूर्वाङ्गः सोढोऽस्येति विग्रहे तु पूर्वाङ्गितनम् । अपराङ्गितनम् ।
पौर्वाङ्गिकम् । आपराङ्गिकम् ।

The suffixes ट्ठा and ट्ठाङ्ग are optionally added to पूर्वाङ्ग and
अपराङ्ग and तुट् is, of course, inserted between these words and
the said suffixes ; instead of ट्ठा and ट्ठाङ्ग, ठञ् may also be
attached to these.

मित— । अङ्गः पूर्वः पूर्वभागः इति पूर्वाङ्गः, एवं अङ्गः अपरः अपरभागः
इति अपराङ्गः । एताभ्याम् पूर्वाङ्गापराङ्गाभ्याम् विकल्पेन ट्ठा ट्ठाङ्ग इति प्रत्ययौ
भवतः । तुट् तयोरागमः स्यात् । “कालाट् ठञ्” (४।३।११) इति ठञ्चि नित्य

सति अनेन विकल्पवचनम् । तेन पवे ठञ् अपि भवेत् । पूर्वार्द्धे भवम् इति पूर्वार्द्धे-
तनम् । अवराद्धे भवम् इति सप्तम्या अलुक् अपि ।

ननु सप्तम्या एव अलुक् स्यात्, यदा तु न सप्तमी विभक्तिर्दृश्यते तदा किं भवेत्
इति चेत्—उच्यते । पूर्वार्द्धः सोढोऽस्य इति विग्रहे तु पूर्वार्द्धतनम् इति स्यात् । एवम्
अपराद्धतनम् । “सीदः” = सहधातोक्तं प्रत्ययः ।

ठञि—दीर्घाञ्जिकम् । आपराञ्जिकम् । तथाहि—“अः कार्यमद्य कुर्वीत,
पूर्वार्द्धे चापराञ्जिकम् ।”

१३५४ । तत्रजातः ॥ ४।३।२५ ॥

दी— । सप्तमीसमर्थाज्जात इत्यर्थे अणादयोवाद्यस्य सुप्रः ।
सुप्ते जातः सौप्तः । औत्सः । राष्ट्रियः । अवारपारीण इत्यादि ।

Suffixes अण्, च etc are attached to words of the seventh
case-ending to denote something born there. Srugghna stands
for the name of a city and one who is born there is सौप्तः—
with the suffix अण् attached to सुप्ते ।

मित— । “तव” इति सप्तमी । सप्तमीसमर्थात् सप्तमीविभक्त्यान्तात् । तस्मिन्
स्थाने जातः इति अर्थे दोष्ये सप्तमीविभक्त्यान्तात् स्थानवाचकशब्दात् यथाविहितम्
अण्प्रभृतयो च प्रभृतयश्च प्रत्ययाः भवन्ति । सुप्ते इति देशवाचिशब्दः । तव जातः
इति अण् सौप्तः । एवम् उत्स देशे जातः औत्सः । राष्ट्रे भव इति राष्ट्रियः
राजशालाः । “राजशालास्तु राष्ट्रियः” इति । एवम् अवारपारीणः, मायुरः । गान्धः ।
गामीणः । शाकलिकः । उदपाने जातः औदपानः । कान्द्वेयकः इत्यादि ।

१३५५ । प्रावृष्ट्य् ॥ ४।३।२६ ॥

दी— । एणस्य अपवादः । प्रावृष्टिजातः प्रावृष्टिकः ।

The suffix ठप् is attached to प्रावृष्ट् (the rains) to denote
something born in the season. It bars the suffix एण् ।

मित—। प्राहृषि जात इत्येतस्मिन् अर्थे आहृट् इत्यस्मात् ठप् प्रत्ययः स्यात् अयं च प्रत्ययः “प्राहृष एणाः” इति (४।३।१७) विहितस्य एणाप्रत्ययस्य अपवादः। प्राहृषि जातः इति ठप् प्राहृषिकः। ठप् प्रत्यये प्रकारस्तु उदात्तादिवैदिकस्य विशेषज्ञापनाय।

१३५६। संज्ञायां शरदो वुञ् ॥ ४।३।२७ ॥

दी—। ऋत्वणोऽपवादः। शारदकाः दर्भविशेषा सुह्र-
विशेषाश्च।

The suffix वुञ् (a bar to अण् sanctioned by सन्धिवेलाद्यातुनचवर्भ्यो —४।३।१६) is attached to the word शरद् provided that the word thus formed stands as a proper name.

मित—। शरदिति शब्दात् सप्तमीसमर्थात् तत्तज्जातः इति एतस्मिन् अर्थे वुञ् प्रत्ययो भवेत्, प्रत्ययनिष्पन्नशब्देन चेत् संज्ञा गम्यते। अयं प्रत्ययः “सन्धिवेलाद्यातु-
नचवर्भ्योऽण्” ४।३।१६ इति ऋतौ विहितस्य अणोपवादः। शरदिजाताः शारदकाः—दर्भविशेष-सुह्रविशेषाश्च दर्भविशेषस्य सुह्रविशेषस्य च शारदक इति संज्ञा। दर्भः कुशः। संज्ञायाम् इति किम्? शारदं शस्त्रम्। “शारदोत्फुल्लमञ्जिकाः”—
इति श्रीमज्जागवते च।

१३५७। उत्तरपदस्य ॥ ७।३।१० ॥

दी—। अधिकारोऽयम्। “हनस्त—” इत्यस्मात् प्राक् ॥

All rules, that come after this and are placed before the rule “हनस्तोऽचिण् णलोः” (७।३।१२) will affect only the last member of the word (i. e. of the compound word).

मित—। “हनस्तोऽचिण् णलोः” (७।३।१२) इति सूत्रात् प्राक् एतत् सूत्रम् यथा “उत्तरपदस्य” इत्ययमधिकारः। अस्मात् सूत्रात् परं “हनस्तोऽचिण् णलोः” इति सूत्रात् पूर्वं च यत् कार्यं वक्ष्यते, तत् तु समस्तस्य पदस्य मध्ये उत्तरपदम् एव अधिकृत्य वर्तते, न खलु पूर्वपदम्—इति सरलार्थः।

१३५८ । अवयवाट्टतोः ॥ ७।३।११ ॥

दी— । अवयववाचिनः पूर्वपदात् ऋतुवाचिनोऽचामा-
देरचोद्धृतिः स्यात् जिति णिति किति च तद्धिते परे । पूर्ववार्षिकः
अपरहैमनः । अवयवात् किम् ? पूर्वासु वर्षासु भव पूर्व-
वार्षिकः । ऋतोद्धृतिमद्विधावयवानामिति तदन्तविधिः पूर्वत्र ।
इह तु न । अवयवत्वाभावात् ।

The first among all the vowels contained by a word denot-
ing a season and having another word expressive of a part
—prefixed to it, takes its Briddhi substitute whenever a
suffix that has अ, ण, or क (to be) इत् comes after it.

मित— । अवयववाचिनः अंशवाचिनः भागवाचिनः इत्यर्थः । “पूर्वपदात्”
इत्यस्य विशेषणमेतत् । अवयववाचि यत् पूर्वपदम् तस्मात् इत्यर्थः ।

यदि कस्यचित् ऋतुवाचिनः पदस्य समस्तस्य पूर्वपदे अवयववाचि पदं किञ्चित्
तिष्ठति, तर्हि ऋतुवाचिपदमध्ये ये स्वरवर्णा आसन्ते तेषाम् आद्यस्य एव अचः उद्धृतिः
स्यात्, जिति, णिति, किति च तद्धितप्रत्यये परे । पूर्वं वर्षाणाम् इति पूर्ववर्षाः—
एकदेशि समासः । वर्षाणां पूर्वभागः इत्यर्थः । अत्र पूर्ववर्षा इति समस्तस्य
(कृतसमासस्य) पदस्य पूर्वभागे यः पूर्वशब्दः स खलु अवयववाची, एवम्
उत्तरभागे यो हि वर्षाशब्दः स खलु ऋतुवाची । ततः पूर्ववर्षाशब्दात् तदभवः
इत्यर्थे “वर्षाभ्यष्टक्” (४।३।१८) इति ठक् प्रत्ययः । कृते च ठक् प्रत्यये, तस्य
प्रत्ययस्य “किञ्चात्” अनेण सूत्रेण पूर्ववर्षा इति शब्दान्तर्गतस्य ऋतुवाचिनः
वर्षा इत्यस्य अचां मध्ये यः खलु आद्योऽच् वकारपरस्मितोऽकारान्तस्य उद्धृतिर्भवति
—तेन पूर्ववार्षिकः । वर्षाणां प्रथमभागे जातः इत्यर्थः । एवम् अपरहैमनः ।
हैमन्तस्य अपरभागः इति अपरहैमन्तः । हैमन्तस्य पश्चाद्भागः इत्यर्थः । तदभवः
इति “सर्वत्राण् च तलोपथ” (४।३।२९) इति सूत्रेण अण् प्रत्ययः
तलोपथ । ततोऽण् प्रत्ययस्य “णित्वात्,” एकारस्य च अचां मध्ये आद्यत्वात्

तस्यैव अनेन सूत्रेण वृद्धिः । ततः अपरहैमनम् इति पदम् । हेमन्तस्य परभागे उत्पन्नमित्यर्थः ।

पूर्वासु वर्षासु भवः इति पौर्ववार्षिकः । “तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारिच” इति (२।१।५१) समासः । अत्र पूर्वशब्देन वर्षाणाम् अवयवो न गम्यते, अपितु पूर्वकालीनाः (पूर्वस्मिन् वर्षे स्थिताः) वर्षाः एव । तेन अत्र पूर्वशब्दस्य न अवयवत्वम् । ततः “कालाट् ठञ्” (४३।११) इति ठञ् प्रत्ययः । तेन आदिस्वरस्य वृद्धौ सत्याम् पौर्ववार्षिकम् इतिरूपम् । पूर्वशब्दस्य अवयवत्वाभावात् “अवयवाटतोः” इति सूत्रस्य अत्राप्रवृत्तिः ।

ननु पौर्ववार्षिकः इत्यत्रापि “पूर्व” इत्यस्य पूर्वपदत्वम् तथा “वर्षा” इत्यस्य च उत्तरपदत्वं दृश्यते तर्हि कथम् न “उत्तरपदस्य” (७।३।११) इति उत्तरपदविधिना “अवयवाटतो” रिति उत्तरपदस्य वर्षा इत्यस्य आदेरचोवृद्धिर्न स्यात् इति चेत्—न । “ऋतोः” ऋतुवाचिपदस्य “वृद्धिमहिधौ” आदिस्वरवृद्धिविधाने “अवयवानाम्” अवयववाचिपूर्वपदानां एव इति “तदन्तविधिः” उत्तरपदविहिता व्यवस्था “पूर्वत” । अयमाशयः—यदा उत्तरस्य ऋतुवाचिपदस्य आदिस्वरवृद्धिरिष्टा तदा अवयवपूर्वपदस्यैव तस्य, न खलु अन्यपूर्वपदस्य । “पूर्ववार्षिकम्” इत्यत्र अवयववाचि पूर्वपदत्वात् वर्षा इत्यस्य आदिस्वरवृद्धिः, परं पौर्ववार्षिकम् इत्यत्र तु पूर्वशब्दस्य अवयवत्वाभावात् न वर्षा इत्यस्य आदिस्वरवृद्धिः । पौर्ववार्षिकम् पूर्ववत्सरे याः वर्षाः तासु जातम् इत्यर्थः ।

१३५८ । सुसर्वाङ्गजनपदस्य ॥ ७।३।१२ ॥

दी— । उत्तरपदस्य वृद्धिः । सुपाञ्चालकः । अर्द्धपाञ्चालकः । जनपदतदवध्योरिति बुञ् । सुसर्वाङ्गदिकशब्देभ्यः जनपदस्येति तदन्तविधिः ।

The first of all the vowels comprised by a word, expressive of a particular tract of inhabited land (जनपद)—takes its Briddhi substitute before a तद्धित suffix from which ज, ण, or क

elides, provided the self same word stands as the last member of a compound—formed with either सु, or सर्व वा अर्द्ध ; as सुपाञ्चालकः ।

मित— । सु, सर्व, अर्द्ध इति एतेभ्यः उत्तरस्य जनपदवाचिनः उत्तरपदस्य अचाम् आदिरचः वृद्धिः स्यात् जिति, णिति, किति च तद्धिते परे । सुपाञ्चाले भवः इति “जनपदतद्व्योञ्ज” (४।१।१२४) इति वृज् । सुपाञ्चालकः, एवं सर्वपाञ्चालकः ।

“सुसार्द्धादिकशब्देभ्यः” इति, एतत् भाष्ये दृश्यते । एतेभ्यः सह जनपदवाचिनः पदस्य समासः स्यात् तेन जनपदवाचिनः खलु उत्तरपदत्वम् । ईदृशम् उत्तरपदत्वम् आश्रित्य अर्चा सधे आद्यस्य अचो वृद्धिः प्रवर्तते ।

१३६० । दिशोऽमद्राणाम् ॥ ७।३।१३ ॥

दी— । दिग्वाचकात् जनपदवाचिनोवृद्धिः । पूर्वपाञ्चालकः । दिशः किम् ? पूर्वपञ्चालानाम् अयं पौर्वपञ्चालः । अमद्राणां किम् ? पौर्वमद्रः । योगविभाग उत्तरार्थः ।

The first of all the vowels—comprised by any word—expressive of a country—save मद्र, takes its Briddhi substitute before a तद्धित suffix from which ज, ण, or क elides, provided the self-same word stands as the last member of a compound formed with a word that stands for the name of a particular quarter of the horizon.

मित— । दिग्वाचकस्य उत्तरस्य जनपदवाचिनः मद्रवर्जितस्य अचाम् आदिरचो वृद्धिर्भवति तद्धिते जिति णिति किति च परतः । पूर्वपञ्चाले भवः इति पूर्ववत् वृज्—पूर्वपाञ्चालकः । एवम् अपरपाञ्चालकः । दिशः इति किम् ? पूर्वः पञ्चालानाम् इति पूर्वपञ्चालः । पूर्वः अयं श्रेष्ठ इत्यर्थः । तेषाम् अयं तत्र भव इति वा पौर्वपञ्चालकः । एवं अपरपञ्चालकः । अमद्राणाम् इति किम् ? पौर्वमद्रः, अपरमद्रः—अथ “मद्रव्योऽज्” (४।१।१०८) इति अज् ।

ननु “योगविभाग” इति । एकस्मिन् एव विषये अत्र कथम् सूत्रद्वयं कृतम् ? एकैर्नैव सूत्रेण कार्थसिद्धिः स्यात् इति चेत् ? कथयति—योगविभागः उत्तरार्ध इत्यनेन । परस्थितेन “प्राचां ग्रामनगराणाम्” इति सूत्रेण सह अस्य सूत्रस्य अनुवृत्तिरूपः सम्बन्धो ऽस्ति इति तेनैव अस्य सूत्रस्य “सु सर्वाङ्गाञ्जनपदस्य” इति सूत्रात् पृथक् कृत्वा उल्लेखः ।

१३६१ । प्राचां ग्रामनगराणाम् ॥ ७३।१४ ॥

दी— । दिशः परेषां नगरवाचिनां ग्रामवाचिनां च अङ्गनाम् अवयवस्य च वृद्धिः । पूर्वेषुकामशम्यां भवः पूर्वेषुकामशमः । नगरे पूर्वपाटलिपुत्रकः ।

Words, expressive of towns and villages of the east, takes their Briddhi substitute before a तद्धित suffix of the जित्, कित् वा गित् class, provided themselves form the last member of a compound the first member of which stands for the name of particular quarter of the horizon.

मित— । प्राचां देशे स्थितानां ग्रामानां नगराणां च दिशः परेषां अचामादिरस्य वृद्धिर्भवति तद्धिते जिति, गिति, किति च परतः । पूर्वेषुकामशमी इति कश्चित् पूर्वदेशीयः ग्रामः । “दिक् सङ्ख्यसंज्ञायाम्” (१।१।५०) इति समासः । तत्र भवः इति अण् पूर्वेषुकामशमः । इदं ग्रामस्य उदाहरणम् । एवं अपरैषुकामशमः । पूर्वक्षणास्तिकायां भवः इति पूर्वक्षणास्तिकः । एवं अपरक्षणास्तिकः ।

पूर्वस्मिन् पाटलिपुत्रे भवः इति पूर्वपाटलिपुत्रकः । अत्र पुञ् प्रत्ययः । नगरस्य उदाहरणमिदम् । एवं अपरपाटलिपुत्रकः । पूर्वस्मिन् कान्यकुब्जे भवः इति पूर्व कान्यकुब्जः, एवं अपरकान्यकुब्जः ।

१३६२ । पूर्वाहपरहाहार्द्रामूलप्रदीषावस्कराङ्गन् ॥ ४।३।२८ ॥

दी— । पूर्वाहकः । अपराहकः । आर्द्रकः । मूलकः । प्रदीषकः । अवस्करकः ।

The suffix वुन् is added to पूर्वाङ्ग, अपराङ्ग, आर्द्रा, मूल प्रदोष and अवस्कार, in the sense of "born or produced there or at that period," provided a proper noun is implied by the new word thus formed.

मित—। पूर्वाङ्गादिभ्यः शब्देभ्यो वुन् प्रत्ययो भवेत् "तत्र जातः" इति एतद्धिन् विषये संज्ञायाम् गम्यमानायाम् । पूर्वाङ्गे भवः पूर्वाङ्गकः । अपराङ्गे भवः अपराङ्गकः । "विभाषा पूर्वाङ्गापराङ्गाभ्याम्" (४।३।२४) इति सूत्रस्य अपवादः अयम् । आर्द्रायां भवः आर्द्रकः । मूलायां जातः मूलकः । नक्षत्रेभ्यः विहितस्य अण्प्रत्ययस्य अपवादः । प्रदोषे भवः प्रदोषकः । "निशाप्रदोषाभ्याम् च" (४।३।२४) इत्यस्य अपवादः । अवस्कारे भव इति अवस्कारकः । तत्र भवः इति विहितस्य अणः अपवादः संज्ञायां एते प्रत्ययाः । असंज्ञायां तु यथाप्राप्तं टच्प्रभृतयः प्रत्यया भवन्ति ।

१३६३ । पथः पन्थ च ॥ ४।३।२८ ॥

दी—। पथि जातः पन्थकः ।

The suffix वुन् is attached to पथिन् in the sense of तत्र जातः barring the suffix अण् and before the suffix this पथिन् is changed into पन्थ ।

मित—। तत्र जातः इति एतद्धिन् अर्थे पथिन् इत्यस्मात् वुन् स्यात् । अयं अण्प्रत्ययस्य अपवादः । वुन्प्रत्ययसन्निधौ च पथिन् इत्यस्य स्थाने पन्थ इत्यादिशो भवति । अविभक्तिको निर्देशः सौचः । पथि जातः पन्थकः ।

१३६४ । अमावास्याया वा ॥ ४।२।३० ॥

दी—। अमावास्यायकः । अमावास्यायः ।

In the aforesaid sense, वुन् is optionally added to अमावास्या ।

मित—। तत्र जात इति एतद्धिन् अर्थे अमावास्याशब्दात् विकल्पेन वुन्प्रत्ययो भवेत् । अमावास्यायां जात इति वुन् अमावास्यायकः । वृत्तानुप्राप्तिपक्षे तु "सन्धि-वेलावृत्तनक्षत्रेभ्योऽण्" इति (४।३।१६) सूत्रेण अण् । तेन अमावास्या इति रूपम् ।

“एकदेशविकृतमपि अनन्यवद्भवति” इति न्यायात् अमावसराशब्दादपि अण्-सप्तात्—
अमावसराः, वुन् अपि अमावसराः ।

१३६५ । अ च ॥ ४।३।३१ ॥

दी— । अमावासराः ।

In the aforesaid sense the suffix अ may be added to
अमावासरा ।

मित— । पूर्वोक्ते खलु विषये अमावासराशब्दात् “अ” इति प्रत्ययोऽपि इष्टः ।
पूर्वेण वुन्, अण् च । अयं हि तृतीयः प्रत्ययो विधीयते । अमावसरायां भव इति
अमावासराः । स्पष्टार्थं सर्वं एकचौकृत्य अत्र लिख्यते यथा—

अमावासरा शब्दात् वुन्—अमावसराः । अमावसरा शब्दात् वुन्—अमावसराः ।
अमावासरा शब्दात् अण्—अमावासराः । अमावसरा शब्दात् अण्—अमावसराः ।
अमावासरा शब्दात् अ—अमावासराः । अमावसरा शब्दात् अ—अमावसराः ।

१३६६ । सिन्धुपकराभ्याम् कन् ॥ ४।३।३२ ॥

दी— । सिन्धुकः । कच्छादयणि, मनुष्यबुजि च प्राप्ते ।
अपकरकः । औत्सर्गिकेऽपि प्राप्ते ।

In the aforesaid sense the suffix कन् is taken by सिन्धु and
अपकर ।

मित— । प्रागुक्ते ह्येवार्थे सिन्धुशब्दात् अपकरशब्दाच्च कन्प्रत्ययो भवेत् ।
सिन्धौजात इति सिन्धुकः । “कच्छादिभ्यश्च” (४।२।१३३) इति सिन्धुशब्दादयि
प्राप्ते, तथा “मनुष्यतस्थयो बुज्” (४।२।१३४) इति मनुष्ये अभिधेये बुजि प्राप्ते,
अनेन कन् विधीयते । कन्—सिन्धुकः । बुज्—सैन्धवकः । अण्—सैन्धवः ।
एवम् अपकरशब्दात् औत्सर्गिके तवजात इति (एतस्मिन् अर्थे सामान्येन विहिते)
अयि प्राप्ते कन् अनेन विधीयते—तेन अपकरकः ।

१३६७ । अणञौ च ॥ ४।३।३२ ॥

दी— । क्रमात् स्तः । सैन्धवः । आपकरः ।

The words सिन्धु, and अपकर take the suffixes अण् and अज् respectively after then in the aforesaid sense.

मित—। पूर्वोक्ते हि विषये सिन्धुशब्दात् अण्, तथा अपकरशब्दात् अज् स्यात्। सौम्वः। आपकरः। पूर्वसूत्रेण कन्प्रत्यये प्राप्ते अनन् एतयोर्विधानम्।

१३६८। अविष्टाफलगुन्यनुराधास्वातितिषप्रपुनर्वसुहस्त-
विशाखाषाढावहुल्लुक् ॥ ४।३।३४ ॥

दी—। एभ्यो नक्षत्रवाचिभ्यः परस्य जातार्थप्रत्ययस्य लुक् स्यात्।

All suffixes attached to the words enumerated in the sutra in the sense “तत्रजातः” elide.

मित—। अविष्टा, फलगुनी, अनुराधा, स्वाति, तिथि, पुनर्वसु, हस्त, विशाखा, अषाढा बहुला इति एतेभ्यः “तत्रजातः” इति एतस्मिन् अर्थे विहितानां सर्वेषामिव प्रत्ययानां लुक् स्यात्।

१३६९। लुक् तद्धितलुकि ॥ १।२।४८ ॥

दी—। तद्धितलुकि सति उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययस्य लुक् स्यात्। अविष्टासु जातः अविष्टः। फलगुनः इत्यादि।

In case of a तद्धित suffix eliding, the feminine suffix that passes by the term उपसर्जन (on account of its being relegated to a subordinate position) is dropped.

मित—। “गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य” (१।२।४८) इति सूत्रात् परमेव इदं सूत्रं वर्तते। सूत्रात् तस्मात् षष्ठीविभाजनस्य “स्त्री” इत्यस्य तथा “उपसर्जनस्य” इत्यस्य च अत्र अनुवृत्तिरस्ति, तेनायमर्थः आयाति—“तद्धित लुकि” तद्धितप्रत्ययानां लुकि प्राप्ते सति, “उपसर्जनस्य” उपसर्जनीभूतस्य स्त्रीप्रत्ययस्य लुक् स्यात्। उपसर्जनम्

गौणीभूतम्, विशेषणीभूतम् इत्यर्थः । यदा कश्चित् शब्दः समासे अप्रधानं भवति, तदा स उपसर्जनसंज्ञां भजते ।

यथा उत्तरपदप्रधानस्तत्पुरुषः । अतएव तत्पुरुषे पूर्वपदस्य अप्रधान्यम् । तेन अत्र पूर्वपदमेव उपसर्जनसंज्ञां गच्छति । पञ्च इन्द्राण्यः देवताः अस्य इति तद्धितार्थ-
द्विगुसमासः । स च समासः द्विप्रकारः—तद्धितार्थद्विगुः—वाच्ये, विषये—यदा तद्धितार्थे विहितः कश्चित्प्रत्ययसिद्धति स “विषये” इति कथ्यते—यथा द्वयोः भावीः अपत्यं पुमान् इति हेमातुरः, एवं यदा तद्धितार्थे विहितस्य प्रत्ययस्य “द्विगोलुगनपत्ये” (४।१।८८) इति लुक् भवति, तदा स “वाच्ये” इति प्रीच्यते । पञ्च इन्द्राण्यः देवताः अस्य इति अत्र तद्धितार्थद्विगो विहितस्य प्रत्ययस्य “द्विगोलुगनपत्ये” इति लुक् स्यात् ।

किंच अत्र विधेर् तद्धितार्थे विहितो यः प्रत्ययः, स तिष्ठतु वा, तस्य लुक् स्यात् वा, तस्यैव एव अर्थः प्राधान्यं प्राप्नोति तेन पञ्चइन्द्राण्यः देवताः अस्य इति समुदयेन यः खलु अन्यपदार्थः (समस्यमानेभ्यः पदार्थेभ्यः अतिरिक्त पदार्थः) लक्ष्योक्तः स एव प्रधानं (मुख्यं), अन्ये खलु (समस्यमानाः पदार्थाः) अप्रधानं (गौणं, विशेषणम्) । अतएव समस्यमानपदानां अन्तर्भुक्तस्य इन्द्राणीति स्त्रीविहितस्यपदस्य अप्राधान्यम् अतएव इन्द्राणीति पदम् उपसर्जनम् । यथा खड्गम् अतिश्रान्तः इति उपसर्जनस्य स्त्रीप्रत्ययान्तस्य खड्ग इति शब्दस्य गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य इति सूत्रेण ज्ञस्व स्यात्, एवम् अत्रापि “इन्द्राणी” इति स्त्रीप्रत्ययान्तस्य उपसर्जनभूतस्य शब्दस्य—“लुक् तद्धित लुकि” इति सूत्रेण—तद्धितप्रत्ययस्य “द्विगोलुगनपत्ये” इति लुकि सति—लुक् स्यात् । लुकि च स्त्रीप्रत्ययस्य “पञ्चन्द्रः” इतिरूपम् । एवम् अविष्टादिसूत्रे अपि विधीयते यत् अविष्टादिभ्यः विहितस्य जातार्थप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । तस्य लुपि सति उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययस्यापि लुक् भवेत् । अविष्टासु जातः इति “सन्धिवेलादभ्यु-
नक्षत्रेभ्योऽण्” (४।३।१६) इति सूत्रेण अण् । तस्य च “अविष्टादि—(४।३।३४) सूत्रेण लुक् । अविष्टासु जातः इति वाक्येन यः खलुः जातः स एव लक्ष्योक्तः अतएव अविष्टा इत्यस्य उपसर्जनम् । तेन उपसर्जनं स्त्रीप्रत्ययस्य अविष्टा इत्यस्य आकारस्य अनेन सूत्रेण लुक् स्यात्—तेन अविष्टः इतिरूपम् । एव फल्गुन्यां जातः

फल्गुनः । एवं अनुराधः, स्वातिः, तिष्यः, पुनर्वसुः, हस्तः, विशाखः, आषाढः, बहलः, (कृष्णप्रचः), सर्व्वं खलु तत्रजातः इत्यर्थे प्रत्ययस्य लुक्, लुकि सति उपसर्जनं स्त्रीप्रत्ययस्यपि यथायोग्यं लुक् च । फल्गुनः अञ्जुनः । स्वार्थे अणि “फाल्गुनी मासि चाञ्जुने” इति । पुनर्वसुः वररुचिः ।

दी— । चित्रारिवतीरोहिणीभ्यः स्त्रियामुपसंख्यानम् । चित्रायां जाताचित्रा । रेवती । रोहिणी । आभ्यां लुक् तद्धित लुक्कीतिलुकि कृते पिप्पल्यादेराकृतिगणत्वात् पुनर्डीप् ।

मित— । चित्रा रेवती रोहिणी इति एतेभ्यः शब्देभ्यः तद्धितप्रत्ययस्य लुकि, तथा तन्निमित्तके अपि स्त्रीप्रत्ययस्य लुकि सति, ये शब्दाः जायन्ते, ते स्त्रीलिङ्गे एव । ते स्त्रीलिङ्गे एव वर्तन्ते न खलु पुलिङ्गे । तेन चित्रायां जाता इति तद्धितलुकि, स्त्रीप्रत्ययलुकि च यत् पदं “चित्रम्” इति भवति, तस्य पुंसि प्रयोगाभावात् स्त्रीलिङ्गे एव गृहणम्—अतएव चित्रा इतिरूपम् । “अत्राद्यत टाप्” (४।१।४) इति आप् । एवं रेवत्यां जाता रेवती, रोहिण्यां जाता रोहिणी । तद्धितलुकि स्त्रीप्रत्ययस्यपि लुकि सति “षिट्गौरादिभ्यश्च” (४।१।४१) इति गौरादिषु पाठात् ङीष् इति काशिका । पिप्पल्यादिगणस्य आकृतिगणत्वात् तत्रैव अन्यथोः पाठसम्भवात् ङीष् इति श्रीमान् दीक्षितः । पिप्पल्यादिगणस्य गौरादिगणे एवान्तर्भुक्तः ।

१३७० । फल्गुन्याषाढाभ्याम् टानौ वक्तव्यौ । (वा) ।

दी— । स्त्रियाम् इतिप्रव । फल्गुनी । अषाढा ।

मित— । फल्गुनी अषाढा इति एताभ्याम् क्रमात् टः अण् च प्रत्ययः स्यात् स्त्रियाम् । फल्गुन्याम् जाता इति फल्गुनी (टप्रत्ययः) । एवं अषाढा (अण्प्रत्ययः) ।

१३७१ । अविष्ठाषाढाभ्याम् क्ण् वक्तव्यः ।

दी— । अस्त्रियामपि । आविष्टीयः । आषाढीयः ।

मित— । अविष्ठा अषाढा इति एताभ्याम् क्ण् स्यात् स्त्रियाम् अस्त्रियामपि । अविष्टायाम् जातः इति आविष्टीयः । आषाढाम् जात इति आषाढीयः । एवं स्त्रीलिङ्गे—आविष्टीया । आषाढीया ।

१३७२ । जे प्रोष्ठपदानाम् ॥ ७।३।१८ ॥

दी— । प्रोष्ठपदानामुत्तरपदस्य अचामादेरचो वृद्धिः स्यात् जातार्थे जिति णिति किति च । प्रोष्ठपदासु जातः प्रोष्ठपादो माणवकः । जे इति किम् ? प्रोष्ठपदासु भवः प्रोष्ठपदः । बहुवचननिर्देशात् पर्यायोऽपि गृह्यते । भाद्रपादः ।

The first of all the vowels contained in the latter half of the word प्रोष्ठपद (also in भाद्रपद etc) takes its Briddhi substitute before any तद्धित suffix that elides अ, ण, or क ।

मित ।—ज इति जन्धातोर्ऽ । पूर्वपदं विनापि असा साधुलं सूत्रावयवत्वात् । ज जातः । जे जाते जातार्थे इत्यर्थः । “ज इति जातार्थो निर्दिश्यते” इति काशिका । जातार्थे विहितो यस्तद्धितस्तस्मिन् जिति णिति किति च प्रत्यये परे प्रोष्ठपदानाम् उत्तरस्य (उत्तरभागस्य) अचां मध्ये आदेरचो वृद्धिः स्यात् । प्रोष्ठपदा नाम नक्षत्रम् । प्रोष्ठपदासु जातः इति “सन्निवेशाद्युत्तुनक्षत्रेभ्योऽण्” (४।३।१६) इति अण् । अणि च अनेन सूत्रेण प्रोष्ठपदा इति शब्दान्तर्गतस्य यत् उत्तरपदम् तस्य अचां मध्ये य आद्यच् तस्य वृद्धिर्जातार्थे इति प्रोष्ठपादः । जातात् अन्यस्मिन् अर्थे विहिते प्रत्यये परे तत् न स्यात्—यथा प्रोष्ठपदासु भव इति प्रोष्ठपदः । प्रोष्ठपदानां इति बहुवचननिर्देशेन ज्ञाप्यते यत् प्रोष्ठपदपर्यायभाद्रपदशब्दस्य अपि गृह्यणं यथा “सप्तमीशौक्यैः” इति सूत्रे बहुवचनगृह्यात् पर्यायशब्दानां गृह्यणम् । तेनाव भाद्रपदशब्दस्यपि वृद्धिशो वृद्धिर्भवत् । तेन भाद्रपदासु जातः इति भाद्रपादः । उदाहरणं—“प्रोष्ठपादो मेघो धरणीमभिवर्धति” इति काशिका । “प्रोष्ठपादोवालकः” इति भाषावृत्तिः ।

१३७३ । स्थानान्तगोशालखरशालाच्च ॥४।३।३५॥

दी— । एभ्यो जातार्थप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । गोस्थानः । गोशालः । खरशालः । विभाषासेनेति नपुंसकत्वे ऋस्रत्वम् ।

Any तद्धित suffix, attached to any word ending in स्थान or to गोशाल or to खरशाल elide, provided they imply the sense of “तवजातः ।”

मित— । स्थानान्तात् प्रातिपदिकात् गोशालशब्दात् खरशालशब्दाच्च विहितस्य तद्विप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । गोस्थाने जातः इति गोस्थानः । एवं अश्वस्थानः । गवां शाला गोशालम् । खराणां शाला इति खरशालम् । खरः उष्ट्रः । “विभाषा-
सिनासुराच्छाया शालानिशानां” (१।४।१६) इति नपुंसकलिङ्गत्वम् । ततः “ऋस्वी
नपुंसके प्रातिपदिकस्य” (१।२४७) इति ऋस्त्वम्—तेन गोशालं खरशालम् इति
रूपम् । तत्र जातः इति तद्विलुकि गोशालः । एवं खरशालः ।

१३७४ । वत्सशालाभिजिदश्चयुक् शतभिषजो वा

॥ ४।३।३६ ॥

दी— । एभ्यो जातार्थस्य लुग्वा स्यात् । वत्सशाले जातो
वत्सशालः । वातसशालः इत्यादि ।

A suffix, attached to वत्सशाल, अभिजित्, अश्वयुक्, and शतभिषज् in the sense of “तवजातः” optionally elides.

मित— । वत्सशाल, अभिजित्, अश्वयुज्, शतभिषज् इति एतेभ्यः विहितस्य जातार्थप्रत्ययस्य विकल्पेन लुक् स्यात्, वत्सशालायां भवः इति अण् वात्सशालः । प्रत्ययस्य लुक्—वत्सशालः । एवं अभिजितः—अभिजित् । आश्वयुजः—आश्वयुक् शतभिषजः—शतभिषक् । तथाहि अश्वयुजे मासि = आश्विने मासि इत्यर्थः ।

दी— । जातार्थे प्रतिप्रसृतोऽण् डिहा वक्तव्यः (वा) ॥ शत-
भिषजः । शतभिषः । शतभिषक् ।

The suffix अण् that stands as a counter-exception to any suffix in the sense of “तवजातः” should be optionally taken to be डित्—i.e. like a suffix that elides डकार—which results in the disappearance of टि-portion of the प्रकृति ।

मित— । प्रतिप्रसवीभूतः, अपवादस्य अपवाद इत्यर्थः । तथाहि “तवजातः” इति (४।३।१६) इति जातार्थे अण् । “कालाट्ठञ्” इति (४।३।११) इति तस्य अपवादः ठञ् । पुनः “सन्धिवेलायृतुनक्षत्रेभ्योऽण्” (४।३।१६) इति टञ् प्रत्ययः

वाधित्वा अण् प्रवर्त्तते—अतः अण् इति प्रत्ययः स्वापवादस्य (आत्मनः अणः इत्यस्य अपवादस्वरूपस्य) उक्तप्रत्ययस्य प्रतिप्रसवः । ईदृशः प्रतिप्रसूतः अण् यदा प्रवर्त्तते तदा स “डित्” इति विकल्पेन मन्तव्यः । डित् करणस्य किं फलमिति चेत्—टर्लीपः एव फलम् । तथाहि शतभिषक् इति शब्दात् विहितोऽण् प्रतिप्रसूतः । “सन्निवेला—” इत्यादिना नचत्रेभ्यो विहितत्वात् । स च “डित्” इति बोध्यः तेन तस्मिन् परे “शतभिषज्” इत्यस्य टर्लीपः तथा सति शतभिषः इत्यपि रूपम् । डितः अप्राप्तिपक्षे तु शतभिषजः । प्रत्ययस्य लुकि तु शतभिषक् इति ।

ननु “नचत्रेभ्यः बहुलम् (४।३।३७)” इति परस्त्रेणैव इष्टसिद्धौ सत्यां कथमत्र नचत्राणां केषाञ्चित् यङ्गणम् इति चेत्—सत्यम्, “बहुलयङ्गणस्यायं प्रपञ्चः” इति काशिका । प्रपञ्चः विस्तारः । विस्तार्य समुल्लेखः इत्यर्थः ।

१३७५ । नचत्रेभ्यो बहुलम् ॥४।३।३७॥

दी— । जातार्थप्रत्ययस्य बहुलं लुक् स्यात् । रोहिणः । रोहिणः ।

As regards the लुक् of all suffixes attached to words expressive of stars or constellation of stars, the “बहुल” theory may be applied ; (i.e. sometimes the suffixes elide—sometimes not).

मित— । नचत्रवाचिभ्यः “सन्निवेलाद्युतनचत्रेभ्योऽण्” (४।३।३६) इत्यादिना जातार्थे ये अणादयः प्रत्ययाः स्युः तेषां बहुलं लुक् स्यात् । बहुलयङ्गणेन ज्ञाप्यते यत् कदाचित् लुक् स्यात् कदाचिद्वा न स्यात् इति सर्व्वं प्रयोगतः एव ज्ञातव्यम् । रोहिण्यां जातः इति अण् रोहिणः । लुकि तु रोहिणः । एवं मार्गशीर्षः—सृगशिराः । “पूर्णां जातार्थः” इति भाषाहृत्तिः । तथाहि यस्मिन् मासि सृगशिराः जातः—पूर्णाङ्कः स्यात् (यस्मिन् मासि सृगशिरमि चन्द्रः पूर्णः स्यात् इत्यर्थः) स मासः मार्गशीर्षः ।

१३७६ । कृतलब्धक्रीतकुशलाः ॥४।३।३८॥

दी— । “तत्र” इतिप्रव । सुध्ने कृतः लब्धः क्रीतः कुशलो वा स्त्रीघ्नः ।

In the sense of “कृत” (done or performed) “लब्धः” (got by, gained) “क्रीतः” (purchased), and “कुशलः” (expert, dexterous), proper suffixes are added to words.

मित—। “तत्र कृतः”, “तत्र लब्धः”, “तत्र क्रीतः”, “तत्र कुशलः” इति एतेष्वेव अर्थेषु सप्तमीसमर्थात् प्रातिपदिकात् यथाविहितं प्रत्यायाः स्याः । स्रुद्धे कृतः लब्धः क्रीतः कुशलो वा स्त्रीभ्रः, एवं सप्तरायां कृतः लब्धः क्रीतः कुशलो वा माधुर एवं राष्ट्रे कृतः लब्धः क्रीतः कुशल वा राष्ट्रियः ।

१३७७ । प्रायभवः ॥ ४।३।३८ ॥

दी—“तत्र” इत्येव । स्रुद्धे प्रायेण बाहुल्येन भवति स्रुद्धः ।

Proper Suffixes are attached to words in the sense of “प्रायेण तत्र भवः” (almost produced there)

मित—। तत्र प्रायेण बाहुल्येन भव इति एतस्मिन् अर्थे यथायोग्यं प्रत्यायाः स्याः । स्रुद्धे प्रायेणभवः इति स्रुद्धः । एवं साधुरः । राष्ट्रियः । “प्रायशब्दः साकल्यस्य किञ्चिन्ब्रूतामाह” इति कायिका ।

१३७८ । उपजानूपकर्णोपनीविष्ठञ् ॥ ४।३।४० ॥

दी—औपजानुकः । औपकर्णिकः । औपनीविकः ।

The suffix ठञ् is attached to उपजानु, उपकर्ण and उपनीवि ।

मित—। उपजानु उपकर्ण उपनीवि इति एतेभ्यः शब्देभ्यः सप्तमीसमर्थेभ्यः “प्रायभव” इति एतस्मिन् विषये ठञ् प्रत्यायः स्यात् । अणोऽपवादः । जानुनः समीपे उपजानु, तत्र प्रायभव इति औपजानुकः । “पाणी यत्र उपजानुकौ”, आजानु-लम्बितभृज इत्यर्थः । कर्णस्य समीपे इति उपकर्णम्, तत्र प्रायभव इति औपकर्णिकः । “औपकर्णिकौ लोचनौ”, औपकर्णिकौ अपाङ्गस्पर्शिनौ इत्यर्थः । नीविः कटिदेशः । तस्या समीपे इति उपनीवि । तत्र प्रायभव इति औपनीविकः । “औपनीविकस-रुद्ध किल शीबलभस्य करमात्मकराभ्याम्” ; अस्यार्थः—श्रीः किल आत्मकराभ्याम्

वज्रभस्य (स्वामिनः प्रियस्य) औपनीविकम् करम् अरुह्य (रुह्यवती इत्यर्थः) ।
औपनीविकं करं नीविवन्धमोचनार्थं नीविसमीपे प्रायभवो हस्त इत्यर्थः ।

१३७८ । संभूते ॥ ४१३।४१॥

दी— । सुघ्ने संभवति स्त्रीघ्नः ।

Proper suffixes are frequently added to words in the sense of “तत्र सम्भूतः” । [N. B.—सम्भवन is probability].

मित— । “तत्र” इत्याव । “तत्र संभूत” इति एतस्मिन्नर्थे सप्तमीसमर्थात् प्रातिपदिकात् यथाविहितं प्रतायो भवति । सन्ने संभवति इति स्त्रीघ्नः । एवं माधुरः । राष्ट्रियः ।

ननु इह संभूतशब्देन उत्पत्तिः सत्ता वा न गृह्यते । जातार्थे भवार्थे च प्रताये-
नैव इष्टसिद्धौ सत्यां संभूतार्थप्रतायाः अनर्थकाः स्याः । तर्हि संभूत इत्यास्य
कोऽर्थः ? संभूत इत्यनेन अवलम्बिः, प्रमाणानतिरेकस्य सम्भवत्यर्थं इह गृह्यते इति
काशिका । “स्थान”मिह संभूतार्थ इति भाषावृत्तिः ।

१३८० । कोशाङ् ठञ् ॥ ४१३।४२ ॥

दी— । कौशेयं वस्त्रम् ।

The suffix ठञ् is added to the word कौश in the sense of “तत्र सम्भूतः” ।

मित— । तत्र संभूत इति एतस्मिन् विषये कौशशब्दात् ठञ् प्रत्ययो भवति ।
अणोऽपवादः । कौशे संभूतं कौशेयं वस्त्रम् । योगरुदृशब्दोऽयम् । वस्त्रेरुदृत्वात्
तेन कौशे संभूतः खड्गः इत्यत्र प्रत्ययोन स्यात् । कौशविकारं वस्त्रं इति
विकारार्थे एव अयं प्रयुक्तः ।

१३८१ । कालात्साधुपुष्पप्रतपच्यमानेषु ॥ ४३।४३ ॥

दी— । हिमन्ते साधु हिमन्तः प्राकारः । वसन्ते पुष्पप्रन्ति
वासन्त्यः कुन्दलताः । शरदि पच्यन्ते शारदाः शालयः ।

The suffixes are often attached to words expressive of any division of time in the sense of “तत्र साधुः”, or “तत्र पुष्यान्ति” or “तत्र पच्यन्ते ।”

मित—। सप्तमीसमर्थः कालविशेषवाचिभ्यः “तत्र साधुः,” “तत्र पुष्यान्ति” “तत्र पच्यन्ते” इति एतेष्वेवाद्ये पु यथाविहितं प्रत्ययाः स्युः । हेमन्ते साधुः हेमन्तः प्राकारः । हेमन्ते निर्माणयोग्यो, निर्मोद्यो वा । शिशिरे साधु शिशिरं अनुलिपनम् । वसन्ते पुष्यान्ति वासन्ताः कुन्दलताः, वासन्ती माधवी । शीष्मे पुष्यान्ति इति शीष्माः पाटलाः । शरदे पच्यन्ते इति शारदाः शालयः । शीष्मे पच्यन्ते शीष्माः यवाः ।

१३८२ । उषे च ॥४१३॥४४॥

दी—। हेमन्ते उष्यन्ते हेमन्ताः यवाः ।

Proper suffixes are lavishly added to words denoting any part of time in the sense of “तत्र उप्त” (sown at that period).

मित—“तत्र उप्त” मिति एतस्मिन् कालविशेषवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः यथाविहितं प्रत्ययाः स्युः । हेमन्ते उष्यन्ते इति हेमन्ताः यवाः । अण्प्रत्ययः, एव शीष्मे उष्यन्ते इति शीष्माः ब्रोह्मयः ।

ननु कथम् सूत्रम् इदम् पूर्वसूत्रे एव नान्ताभावितम् ? उच्यते—परसूत्रेण सह अस्य अनुवृत्तिरूपसंपर्कवशादेव ।

१३८३ । आश्वयुज्या वुञ् ॥४१३॥४५॥

दी—। ठञोऽपवादः । आश्वयुज्याम् उप्ता आश्वयुज्या मापाः ।

The suffix वुञ् (standing as a bar to ठञ्) is added to the word आश्वयुजी in the sense of “तत्र उप्तम्” ।

मित—। “तत्र उप्तम्” इति एतस्मिन् अद्य आश्वयुजीशब्दात् वुञ् प्रत्ययः स्यात् । “कालाट् ठञ्” (४१३८) इति विहितस्य ठञ् प्रत्ययस्य अपवादः । अश्विनीनक्षत्रस्य

एव अश्वयुक् (अश्वयुज् इति प्रातिपदिकम्) इति अपरं नाम । अश्विनौशब्देन नक्षत्रद्वयं ज्ञेयम्—(Aswini is a constellation of two stars). अश्विनीभ्याम् युक्ता पौर्णमासी इति आश्वयुजौ । तत्र उप्ताः इति वुन्—आश्वयुजकाः । आश्वयुजकाः माषाः ।

१३८४ । ग्रीष्मवसन्तादन्यतरस्याम् ॥४१३॥४६॥

दी— । पक्षे ऋत्वण् । ग्रीष्मकम् । ग्रीष्मम् । वासन्तकम् । वासन्तम् ।

In the aforesaid sense, the suffix वुन् is optionally added to ग्रीष्म and वसन्त ।

मित— । अन्यतरस्यामिति विकल्पार्थं अव्ययम् । “तत्र उप्तम्” इति एतस्मिन् विषये ग्रीष्मवसन्तशब्दाभ्याम् विकल्पेन वुन् प्रत्ययः स्यात् । पक्षे च ‘संधिवेलाद्युत्तुनक्षत्रभोगोऽण्” (४१३१६) इति अण् । ग्रीष्मे उप्तम् इति ग्रीष्मकं शक्यम् । ग्रीष्मं शक्यम् । वसन्ते उप्तम् इति वासन्तकं वासन्तं वा ।

१३८५ । देयमृणे ॥ ४१३॥४७॥

दी— । कालादित्यत्र । मासे देयं ऋणं मासिकम् ।

The suffix is वुन् (or according to Kasika—any other suitable suffix) may be added to a word, expressive of some particular division of time, in the sense of “तस्मिन् देयम्” (to be paid in at that period), provided that what is to be paid up is debt and debt alone (i. e. is nothing but debt).

मित— । सप्तमीसमर्थात् कालवाचकात् प्रातिपदिकात् “तस्मिन् देयम्” इति । एतस्मिन् अर्थे वुन्प्रत्ययः भवेत्, (यथाविहितं प्रत्ययाः वा इति काशिकाकारमतम्), यद्वस्तु देयं तत् चेत् ऋणमेव स्यात् । मासे देयं ऋणं मासिकम् । एवं आर्ह-मासिकम् । सांवत्सरिकम् । ऋणे इति किम् ? मासे देया भिक्षा इति न प्रत्ययः श्लाघ्यः ।

१३८६ । कलापप्रश्वत्ययवबुसाद्बुन् ॥ ४।३।४८ ॥

दो— । यस्मिन् काले मयूराः कलापिनो भवन्ति स उप-
चारात् कलापी । तत्रदेयं ऋणम् कलापकम् । अश्वत्यस्य
फलम् अश्वत्यस्तदुक्तः कालोऽश्वत्यः यस्मिन् काले अश्वत्था
फलन्ति, तत्रदेयम् अश्वत्थम् । यस्मिन् यवबुसम् उत्पद्यते तत्र
देयम् यवबुसकम् ।

The suffix बुन् is added to the words कलापिन्, अश्वत्य and
यवबुस, provided that these words are made to denote any
period of time and the newly formed words express some
debt—to be paid up during the time—implied by these
words.

मित— । कलापिन् अश्वत्य यवबुस इति एतेभ्यः गौणहत्वा कालवाचकेभ्यः
सप्तमीसमर्थेभ्यः “तस्मिन् देयम् ऋणम्” इति एतस्मिन्नेव अर्थे बुन्प्रत्ययः स्यात् ।

कलापः शिखिपिच्छः । सोऽस्य अस्ति इति इतिप्रत्यये क्लृप्ते कलापिन् मयूरः ।
यस्मिन् काले मयूराः कलापिनः भवन्ति सकालीपि कलापी, इति कलापीशब्दः काल-
साहचर्यादेव गौणहत्वाकाले वर्त्तते । कलापी वर्षाकालः । तथाहि “सिघ्राध्यानेषु सूर्यं
भवति च शिखिनाम्” इति साहित्यदर्पणः । तस्मिन् कलापिनि काले देयं ऋणम्
इति बुन् कलापकम् । अश्वत्यस्य फलम् इति अश्वत्यः । “फले लुक्” (४।३।१६२)
इति सूत्रेण प्रत्ययलुकि अश्वत्य इति रूपम् । अश्वत्ययुक्तः (अश्वत्यफलयुक्तः इत्यर्थः)
कालः इति अश्वत्यः । यस्मिन् काले अश्वत्याः फलन्ति इति स कालोऽश्वत्यः । फल-
वाचकोऽश्वत्यशब्दः कालसाहचर्यादेव गौणहत्वा काले वर्त्तते । तस्मिन् काले देयं
ऋणम् इति बुन् अश्वत्यकम् । यस्मिन्काले यवबुस उत्पद्यते स कालः यवबुसः ।
यवबुसशब्दः कालसाहचर्यात् गौणहत्वा काले वर्त्तते । तस्मिन् काले देयं ऋणम्
इति बुन् यवबुसकम् ।

१३८७। ग्रीष्मावरसमादुबुज् ॥४१॥४८॥

दौ—। ग्रीष्मे देयम् ऋणं—ग्रीष्मकम्। आवरसमकम्।

In the sense of “तस्मिन् देयं ऋणं”, the suffix बुज् is attached to ग्रीष्म and आवरसम्।

मित—। “तस्मिन् देयम् ऋणम्” इति एतस्मिन्नर्थे ग्रीष्मशब्दात् आवरसमशब्दात् च बुज् प्रत्ययो भवेत्। ऋणप्रत्ययस्य ठञ् प्रत्ययस्य च अपवादः।

ग्रीष्मे देयं ऋणम् इति बुज्—ग्रीष्मकम्। समाशब्दः वर्षापर्यायः। अवराः समाः। परवर्षाः इत्यर्थः। समाशब्दो बहुल एव प्रयुज्यते। तथाहि “मा निषादं प्रतिष्ठां त्वमगमः शश्वतीः समाः”। तत्र देयम् ऋणम् आवरसमकं ऋणम्।

ननु “बुज्” इति पूर्वसूचीयप्रत्ययेनैव इष्टसिद्धौ कथं “बुज्” इति प्रत्ययान्तरकरणम् इति चेत् उच्यते। “ठञ्प्रत्ययम्” इति काशिका। बुज् प्रत्ययेन आदिस्वरवृद्धिर्नस्वात्—यथा कालापकम् न खलु कालापकम्। बुज् प्रत्ययेन आदिस्वरवृद्धिः स्वात्—यथा ग्रीष्मकः। आदिस्वरवृद्धिरत इष्टा इति प्रत्ययान्तरकरणम्।

१३८८। संवत्सरागृहायनीभ्यां ठञ् ॥ ४१॥५० ॥

दौ—। चाद्बुज्। सांवत्सरिकम्। सांवत्सरम्। आगृहायणिकम्। आगृहायणकम्।

The suffix ठञ् is attached to संवत्सर and आगृहायणी optionally.

मित—। “तस्मिन् देयम् ऋणम्” इति एतस्मिन्नर्थे संवत्सरश्चागृहायणी इति एताभ्याम् विकल्पादेन ठञ् प्रत्ययः स्वात्। “ठञ् च” इति चकारान्त् बुज् प्रत्ययोऽपि। संवत्सरे देयम् ऋणम् सांवत्सरिकम्। आगृहायण्याम् देयम् ऋणम् आगृहायणिकम्। बुज्—सांवत्सरकम्। आगृहायणकम्।

ननु संवत्सरागृहायणीभ्याम् वा इत्यनेनैव इष्टसिद्धौ कथं सूत्रे ठञ् इत्यस्य उल्लेखः? “वा” इत्यनेन खलु पक्षे “कालाट् ठञ्” (४१॥११) इति सूत्रेण स्वत एव ठञ् लभेत—इति चेत्? उच्यते—सन्निवेशादुतुनन्तत्वेभ्योऽण् (४१॥१६) इति सूत्रे

आदिशब्देन “संवत्सरात् फलपर्वण्योः” इति विधानात् तत्र अण्प्रत्ययेन संवत्सरं फलं संवत्सरं पर्व इति भवेत् । यदा तु संवत्सरशब्दात् परस्थितं यत् फलं तद्वत्कृत्वा च ऋणत्वेन विवक्षितं स्यात्, तदा अण्प्रत्ययं बाधित्वा अनेन सूत्रेण ठञ् प्रवर्तते इति बोध्यम् । तेन संवत्सरं दीयं यत् ऋणस्वरूपं यत् फलं तत् संवत्सरिकं फलम् । तत् ऋणं चेत् न स्यात् तर्हि संवत्सरं फलम् ।

१३८८ । व्याहरति सृगः । ४।३।५१ ॥

दी— । कालवाचिनः सप्तम्यन्तात् शब्दायते इत्यर्थे अणादयः सृगः । यो व्याहरति स सृगश्चेत् । निशायां व्यहरति नैशो सृगः । नैशिकः ।

Suffixes are often attached to words denoting any division of time, in the sense of “crying at that period,” provided that the crier is nothing but a सृग (deer or any other animal ?).

मित— । “तस्मिन् समयं व्याहरति (शब्दायते)” इति एतस्मिन्नर्थे कालवाचकात् सप्तमीसमर्थात् प्रातिपदिकात् अणादयः यथायोग्यं प्रत्ययाः सृगः—यो व्याहरति स चेत् सृगः—न सल्लु सृगादन्यः कश्चित् । निशायां व्याहरति सृगः नैशो सृगः, अण् । नैशिकः सृगः—ठञ् । एवं प्रदीपे व्याहरति सृगः प्रादीपः प्रादीपिकः । सृगः इति किम् ? निशायां व्याहरति लल्लुकः । सृगशब्देन किं हरिणो गम्यते लतयः कश्चित् पशुरिति एतत् चिन्तनीयम् ।

१३८९ । तदस्य सोढम् ॥ ४।३।५२ ॥

दी— । कालादितीव्रं निशासहचरितम् अध्ययनं निशा । तत् सोढमस्य नैशिकः । नैशः ।

Proper suffixes are frequently attached to words, expressive of any particular division of time in the sense of “तदस्य

सोदम्"—i.e. some one has been accustomed to that particular time—or he has control over it or he can utilize it to his own account.

नित—। तदिति प्रथमासमर्थात् । अस्य इति षष्ठार्थः । सोदम् सहधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नम् । अस्वार्थस्तु—जितम्, अभ्यासम् इति । तथाहि प्रथमासमर्थात् कालवाचकात् प्रातिपदिकात् अणादयः यथाविहितं प्रत्ययाः सुः षष्ठार्थः, यत् खलु प्रथमासमर्थं तत् सोदं (जितम्, अभ्यासम्) चेत् भवति षष्ठीविहितस्य पदार्थस्य । निशा रात्रिः । निशासहचरितम् अध्ययनम् अपि गौणवृत्त्या (लक्षण्या) निशा इति उच्यते । तत् सोदम् (जितम्, अभ्यासम्) अस्य क्तात्स्य इति निशाशब्दात् अण्—नैशः । नैशः क्तात् । एवं ठञ् नैशिकः क्तात् । निशायां अध्ययने अभ्यासश्चात्रः । निशापाठो क्ताव इत्यर्थः । एवं प्रादीषः क्तात् । प्रादीषिकश्चात्रः ।

१३८१ । तत्रभवः ॥ ४।३।५३ ॥

दौ—। सुध्वनेभवः स्त्रीध्वनः । राष्ट्रियः ॥

Proper suffixes are attached to words in the senses of "तत्रभव" (existing there); what exists in Srughna is स्त्रीध्वनः, and in rastra is "rastriya".

मित—। कालात् इत्यस्य नानुवृत्तिः । तत्र इति सप्तमीसमर्थो निर्दिश्यते । भव इति भू सत्त्वायाम् इति धातरोप् प्रत्ययेन सिद्धः—तेन अस्वार्थस्तु सत्ता—न खलु जन्म ; "तत्र जात" इति एतेन जातार्थः प्रत्ययानाम् उक्तत्वात् ।

"तत्र भव" इति एतस्मिन्नर्थे सप्तमीसमर्थात् प्रातिपदिकात् यथायोग्यम् अणादयः प्रत्ययाः सुः । सुध्वने भवः इति अण् स्त्रीध्वनः, एवं राष्ट्रे भवः इति राष्ट्रियः चप्रत्ययोऽत्र ।

ननु "तत्र" इत्यस्य अनुवृत्तिसम्भवात् अपि कथं सूत्रे अस्मिन् तस्य पुनर्गृहणम् इति चेत्—उच्यते । तदस्य सोदम् इति सूत्रात् तदस्य इत्यस्य अनुवृत्तिप्रतिषेधार्थम् इति ।

१३८२ । दिगादिभ्योयत् ॥ ४।३।५४ ॥

दी— । दिश्यम्, वर्ग्यम् ।

The suffix यत् is added to words of the दिगादि class.

मित— । तत्र भव इति एतस्मिन् विषये दिग् इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः यत् प्रतायी भवति । अण्प्रतायस्य कप्रतायस्य च अपवादः । दिशि भवं दिश्यं, वर्गे भवं वर्ग्यम् । दिगादिर्यथा—दिश, वर्ग, पूग, गण, पक्ष, धाया, मित्र, मेधा, अन्तर, पथिन, रक्षस्, अलोक, उखा, साचिन, आदि, अन्त, मेध, यूघ, न्याय, वंश, अनुवंश, वेश, काल, अप, आकाशः ।

अपिच सुख्यशब्दः तथा जघनशब्दो यदा शरीरस्य अवयवम् न बोधयति, तदा एते अपि एतस्मिन् गणे पठ्यन्ते । यथा—सिनामुखे भवं सिनामुख्यम् । एवं सेना-जघन्यम् ।

उदकात् संज्ञायाम् इति वक्तव्यम् । उदक्शब्दः संज्ञायामिव एतस्मिन् गणे पठ्यते—यथा उदकीभवा इति उदका रजस्वला । संज्ञायाम् इति किम् ? औदकः सत्साः उदकीभवः इत्यर्थे अण् ।

१३८३ । शरीरावयवाच्च ॥ ४।३।५५ ॥

दी—दन्त्यम्, कर्ण्यम् ।

The aforesaid suffix is attached to words expressive of limbs in the said sense.

मित— । शरीरं प्राणिनां देहः । शरीरस्य अवयवं बोधयन्ति ये शब्दास्तेभ्यः तत्रभव इति एतस्मिन् विषये यत्प्रतायः स्यात् । अणोऽपवादः । दन्तेषु भवं दन्त्यम् । कर्णेषु भवं कर्ण्यम् । एवं ओष्ठम् । कण्ठम् ।

१३८४ । प्राचां नगरान्ते । ७।३।२४ ॥

दी— । प्राचां देशे नगरान्तेऽङ्के पूर्व्वपदस्य च अचामादे-रचो वृद्धि र्जिति णिति किति च । सुहृन्नगरे भवः सौहृन्नागरः,

पौर्वनागरः । प्राचां किम् ? मनगरम् उदक्षु ; तत्र भवो मानगरः ।

The first of all the vowels—contained by the first member of a compound word, and so also the first of all the vowels, belonging to the second member of the self-same compound word, should the second member be nothing but the word नगर, take this Briddhi substitute—before any suffix of तद्धित that elides अ, ए, or क, provided the said city be said to belong to the east.

नित— । प्राचां दिशे इतराग्रायन्तु पूर्वदिशे । पूर्वदिशीयः य नगरान्तः समास-
निष्पन्नः (नगरवाचो) शब्दस्तस्य पूर्वपदस्य अचां मध्ये आदेरचस्तथानगर इति अन्य-
पदस्य अचां मध्ये आदेरचोऽपि इतिः स्यात् जिति, णिति किति च तद्धितप्रत्यये
परं, सुन्ननगरम् पूर्वदिशीयं, तत्र भवः इति अण्—सोन्ननागरः, एवं पूर्वनगरे भव
पौर्वनागरः, एवं पौण्ड्रनगरे भवः पौण्ड्रनागरः । पूर्वदिशात् अन्यत्र तु—सद्रनगरे
भवः इति साद्रनगरः, सद्रनगरः दक्षिणस्यां दिशि, दीक्षितवृत्तौ यत् “मनगरम्
उदक्षु तत्र भवो मानगरः” इति दृश्यते स तु अपपाठ एव इति मन्ये । “मनगरं
भव मानगरः” इत्याव साधीयान् पाठः ।

१३८४ । जङ्गलधेनुवलजान्तस्य विभाषितमुत्तरम्

॥ ७।३।२५ ॥

दी— । जङ्गलाद्यन्तस्य अङ्गस्य पूर्वपदस्य अचाम् आदे-
रचोवृद्धिरुत्तरपदस्य वा जिति णिति किति च । कुरुजङ्गलेभवं
कौरुजङ्गलं । कौरुजाङ्गलम् । वैश्वधेनवम् । वैश्वधेनवम् । सौवर्ण-
वलजम् । सौवर्णवालजम् ।

The first of all the vowels—contained by a compound word of which जङ्गल, धेनु or वलज forms the second member,

अनुपद, अनुयूप, अनुवंश, अनुपद, अनुगङ्ग, अनुयूप, प्रतिशाख, परिसुखं । प्रति शाखीभव इति प्रातिशाख्यम् ।

अपिच—परिमण्डलशब्दात्, प्रतिज्ञलअनुज्ञलशब्दात् च अगोदृश्यते—यथा “परिमण्डलाभिधानां कारणत्वमुदाहृतम्”—इति भाषापरिच्छेदे । आनुज्ञक्यम् । प्रातिकूल्यम् ।

एभ्योऽन्यत्र न स्यात्—यथा लपञ्जले भव औपञ्जलः—अत्र अण् एव ।

१३८८ । अन्तःपूर्वपदाट् ठञ् ॥४१३॥६०॥

दी— । अव्ययीभावादित्येव । वेश्मनि इति अन्तर्वेश्मम् । तत्र भवम् आन्तर्वेश्मिकम् । आन्तर्गणिकम् । अध्यात्मादेष्टञ् इष्यते (वा) । अध्यात्मं भवम् आध्यात्मिकम् ।

The suffix ठञ् is attached to any compound of the अव्ययीभाव class, provided it be preceded by अन्तः, in the sense of “तत्र भवः” ।

मित— । “अव्ययम् विभक्ति—(२।१।६)” इति सूत्रेण विभक्त्यर्थं अव्ययीभाव-समासः विहितः । “अन्तः” इति शब्दः विभक्त्यर्थं समस्यते । ईदृशात् अन्तः पूर्वपदात् अव्ययीभावात् ठञ् प्रत्ययीभवति “तत्रभवः” इति एतस्मिन् विषये । वेश्मनि इति अन्तर्वेश्मम् । वेश्मन्—गृहम् । तत्रभवम् इति आन्तर्वेश्मिकम् । गणे इति अन्तर्गणम् । तत्रभवम् इति आन्तर्गणिकम्, एवं आन्तर्गणिकम् । अयं प्रत्ययः अण्प्रत्ययस्य अपवादः । आत्मनि इति अध्यात्मम् । अध्यात्मम् इतिव-मादिभ्यः शब्दभ्यः “तत्रभवः” इति एतस्मिन्नेव विषये ठञ् स्यात् इति वाच्यम् । अध्यात्मादिर्यथा—अध्यात्म, अधिदेह, अधिभूत, इहलोक, परलोक इति अध्यात्मादिरा-कृतियणः । अध्यात्मम् भवम् इति आध्यात्मिकम् ।

१४०० । अनुशतिकादीनां च ॥ ७।३२० ॥

दी— । एषाम् उभयपदद्वयः स्यात् जिति णिति किति च ।

आधिभौतिकम् । ऐहलौकिकम् । पारलौकिकम् । अध्यात्मा-
दिराकृतिगणः ।

The first of all the vowels of the first member as well as of the second member of a compound that falls within the category of अनुशतिकादि takes their Briddhi substitute before a तद्धित suffix, that elides अ, ए, or क ।

नित— । अनुशतिका इत्यादिनां समासान्तपदानां पूर्वपदस्य तथा उत्तर-
पदस्य च अच्चां नञो आदिरचो वृत्तिः स्यात् तद्धिते जिति, णिति किति च परे ।
देवे इति अधिदेवम् । तव भवम् इति ठञ् अधिदेविकम् । इहलौके भवम् इति ठञ्
ऐहलौकिकम् । परलौके भवम् इति पारलौकिकम् । अनुशतिकादिर्द्विधा—

अनुशतिका, अनुश्लोक, अनुसंवरण, अनुसंवत्सर, अङ्गारवेण, अमिहल्य, अस्त्रहेति,
अस्त्रहल्य, वधीग, पुष्करसद, अनुहरत्, कुरुकत, कुरुपञ्चाल, उदकशब्द, इहलौक,
परलौक, सर्वलौक, सर्वपुरुष, सर्वभूमि, परस्त्री । ध्वजि प्रत्यये परे सति राज-
पुरुषोऽपि अनुशतिकादिर्द्विधा—राजपौरुषम् । ध्वजि इति किम् ? राजपुरुषस्य
अपत्य—राजपुरुषाशयिणः । आकृतिमणोऽयं—तेन अधिगम, अधिदेव, अधिमृत, चतु-
र्विधा इत्यादयोऽपि अव पठ्यन्ते ।

केचन अध्यात्मादिका अवलिख्यन्ते यथा—औपसर्गिकम्, वैवर्णिकम्, चातु-
र्थिकम्, साम्यतिकम्, गैरिकम् । समानशब्दात् तथा समानादिशब्दादपि ठञ् स्यात् ।
समाने भवम् सामानिकम् । समानयामि भवः इति सामानयामिकः । ऊर्ध्वन्दम-
शब्दात् तथा ऊर्ध्वद्विज्जशब्दाच्च “तवभव” इत्यर्थे ठञ् स्यात् और्ध्वन्दमिकः । और्ध्व-
द्विज्जः । मध्याशब्दात् ईयः, मण्, मीय इति सुगः, मधीयः, माधामः, मधामीयः ।
मध्याशब्दात् दिनश्च प्रत्ययः स्यात् । प्रत्यये परे सति मध्यापदस्थाने मध्या इति भवति ।
माध्यान्दिनम् । माध्यान्दिनम् उपगायति । “लुक् स्थान्त्रोऽजिनान्नाञ्” स्थामन् तथा
अजिन इति एतदुत्तरभाः पदेभाः विहितस्य प्रत्ययस्य लुक् स्यात् । अश्वत्थामा ।
कृष्णाजिनः ।

१४०१ । देविकाशिंशपादित्यवाङ् दीर्घसत्रयेयसामात्

॥७३१॥

द्वौ—। एषां पञ्चानां वृद्धिप्राप्तावादेरच आत् जिति णिति किति च । दाविकम् । देविकाकूले भवा दाविकाकूलाः शालयः । शिंशपाया विकारः शंशपञ्चमसः । पलाशादिभ्यो वेत्यञ् । दित्यौह इदं दित्यौहम् । दीर्घसत्रे भवम् दाघसत्रम् । येयसि भवम् श्रायसम् ।

The five words देविका, शिंशपा, दित्यवाङ्, दीर्घसत्र and येयस् substitute आत् for the first of all their vowels in case of its taking a Briddhi substitute, before a Taddhita suffix that elides ज, ण, or क ।

नित—। देविका शिंशपा, दित्यवाङ्, दीर्घसत्र येयस् इति एतेषां पञ्चानाम् अचां मध्ये आदेरचः स्थाने यदा जिति णिति किति च तद्धितप्रत्यये परे वृद्धिः प्रसज्यात, तदा वृद्धिर्न स्यात् अपि च इदृशस्य अचः स्थाने आत् स्यात् । तकारः इत् । देविका इति काचित् नदी । तत्र भवम् उदकम् इति अण्—दाविकम् उदकम् । देविका-कूले भवाः शालयः दाविकाकूलाः शालयः, एवं पूर्वं देविका नाम प्राचां ग्रामः । तत्र भव इति “प्राचां ग्रामनगराणाम्” (७।३।१४) इति सूत्रेण उत्तरपदस्य एव वृद्धिः । सा वृद्धिः आकारेण परिणमति—अतः पूर्वं दाविकः । शिंशपा वृद्धिविशेषः । [शिथु इति गौडीयाः] । तस्य विकारः इति अञ् शंशपः । शंशपञ्चमसः । चमसः यज्ञपात्र-विशेषः । अथ पलाशादिगणे पठ्यते । तेन “पलाशादिभ्यो वा” (४।३।१४१) इति विकारार्थे अञ् स्यात् । पूर्वं शिंशपा नाम प्राचां ग्रामः—तत्र भवः पूर्वं शंशपः । दित्यवाङ् इति वैदिकः शब्दः । तस्य (दित्यौह इत्यर्थः) इदं दित्यौहम् । दीर्घसत्रे भवम् दाघसत्रम् । येयसि भवम्—श्रायसम् । तथाहि “श्रायसीन प्रमदीन युक्तम् ।”

१४०२ । ग्रामात् पर्यनुपूर्वात् ॥४॥३॥६॥१॥

दी—। ठञ् स्यात् । अव्ययीभावादित्येव । पारिग्रामिकः ।
आनुग्रामिकः ।

In the sense of “तत्र भव” the suffix ठञ् is attached to the word ग्राम, entering into an अव्ययीभाव-समास with परि or अनु ।

मित—। परि अनु इत्येवंपूर्वात् ग्रामशब्दान्नादव्ययीभावात् “तत्र भव” इति एतस्मिन्नर्थे ठञ् प्रत्ययो भवेत्—अणोऽपवादः । समीपे ग्रामस्य इति अनुग्रामम् । तत्रभवः आनुग्रामिकः । ग्रामादहिरिति परिग्रामम् । तत्र भवः पारिग्रामिकः ।

१४०३ । जिह्वामूलाङ्गुलीभ्यश्च ॥ ४।३।६२ ॥

दी—। जिह्वामूलीयम् । अङ्गुलीयम् ।

The suffix छ (that is ईय) is added to जिह्वामूल and अङ्गुली ।

मित—। जिह्वामूलम् अङ्गुली इति पताभ्याम् छप्रत्ययः स्यात्—“तत्र भवः” इति एतस्मिन् विषये । “शरीरावयवाच्च” (४।३।५५) इति यत् प्रत्ययस्य अपवादः । जिह्वामूले भवे जिह्वामूलीयः वर्णः । अङ्गुल्यां भवम् इति अङ्गुलीयम् ।

१४०४ । वर्गान्ताच्च ॥ ४।३।६३ ॥

दी—। कवर्गीयम् ।

The same suffix (छ) is added to the word ending in वर्ग. in the said sense.

मित—। वर्गान्तात् प्रातिपदिकात् तत्र भव इति एतस्मिन्नर्थे छप्रत्ययः स्यात् । अणोऽपवादः । कवर्गीयम् । एवं च वर्गीयम् । टवर्गीयम् । तवर्गीयम् । पवर्गीयम् ।

१४०५ । अशब्दे यत्खावन्वतरस्याम् ॥ ४।३।६४ ॥

दी—। पक्षे पूर्वेण छः । महर्ग्यः । महर्गीणः । महर्गीयः ।
अशब्दे किम् ? कवर्गीयो वर्णः ।

The suffix यत् and ख are optionally added to any word, ending in वर्ग, provided the word वर्ग does not imply “शब्द”—i.e. division of the alphabet ; छ may also be added to it.

मित—। “शब्द” इत्यस्मात् अन्यस्मिन् एव प्रत्ययस्य अर्थे सति वर्गान्तात् प्रातिपदिकात् “तत्रभव” इत्यस्मिन् विषये यत् ख इति प्रत्ययद्वयं विकल्पेन भवति । एतयोरप्राप्तिपक्षे छप्रत्ययः स्यात् । मम वर्गः मङ्गीः मम गीष्ठी इत्यर्थः । तत्रभवः इति मङ्गीः—यत् । मङ्गीणः—ख । मङ्गीयः—छ । एवं वासुदेववर्ग्यः—वर्गीणः—वर्गीयः । युधिष्ठिरवर्ग्यः—वर्गीणः—वर्गीयः । “अशब्द” इति किम् ? कवर्गीयी वर्णः । अत्र पूर्वसूत्रेण छ एव । अत्र वर्गशब्देन शब्दः अभिहितः । ‘तत् एकैकानपि स्ववर्गीयान् प्रयच्छ’—इति पञ्चतन्त्रे । स्ववर्गीणः । स्ववर्ग्यः ।

१४०६ । कर्णललाटात् कनलंकारे ॥ ४।३।६५ ॥

दी—। कर्णिका । ललाटिका ।

The suffix कन् is added to कर्ण and ललाट in the sense of “तत्रभवः” provided the thing denoted by the newly formed word is nothing but an ornament.

मित—। कर्ण ललाट इति एताभ्याम् कन्प्रत्ययो भवेत् तत्रभव इति एतस्मिन् विषये—यस्मावभवः सचेत् अलङ्कारः एव । शरीरावयवादिलक्षणस्य यत्प्रत्ययस्य अपवादः । कर्णे भवः अलङ्कारः इति कन् कर्णिका । ललाटे भवः अलङ्कारः इति ललाटिका । अत्र स्त्रीत्वम् अभिधानात् इति मन्यामङ्गे वयम् । अलङ्कारे इति किम् ? कर्णम् । ललाटम्—अत्र शरीरावयवादिलक्षणो यत्प्रत्यय एव ।

१४०७ । तस्य व्याख्यान इति च व्याख्यातव्यनाम्नः

॥ ४।३।६६ ॥

दी—। सुपां व्याख्यानः सौपोयन्यः । तैडः । कात्तः ।
सुप्सु भव' सौपम् ।

Suffixes are frequently added to words expressive of some particular subject of treatment, provided the words, thus formed stand for the exposition upon the said subject, suffixes are also added to the self-same words in the sense of “तत्रभवः” ।

मित— । व्याख्यायते अनेन (यन्नेन) इति व्याख्यानम् व्याख्यानो वा—
टीकारण्यविशेषः । यस्य व्याख्यानम् कार्यम् तत्तु व्याख्यातव्यम् । व्याख्यातव्यस्य नाम इति व्याख्यातव्यनाम् । तस्य व्याख्यातव्यनाम् । “तस्य” इति षष्ठीसमर्थत्वं द्योत्यते । षष्ठीसमर्थात् व्याख्यातव्य-विषयनाम् । प्रातिपदिकात् व्याख्यानं अभिधेयं (व्याख्यायन्ते बोधे) इत्यर्थः । यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् ; एवं “तत्रभवः” इति तस्मिन् अपि विषये व्याख्यातव्यविषयनाम् । यथायोग्यं प्रत्ययः सुप् । “सुप्” सुबन्तप्रक्रिया । इदं व्याख्यातव्यम् । एतस्य व्याख्यातव्यस्य व्याख्यानम् अस्मिन् (यन्ने) वर्त्तते इति सुप् शब्दात् अण्—सौपः गन्थः । सुपः व्याख्यानम् अधिकृत्य रचितः गन्थः । तिङ् इति तिङ् प्रक्रिया । एतत् व्याख्यातव्यम् । एतस्य व्याख्यातव्यस्य व्याख्यानम् वर्त्तते अस्मिन् गन्थे इति तैङ् गन्थः । एवं कृत् इति कृदन्तप्रक्रिया । एतत् व्याख्यातव्यम् । एतस्य व्याख्यातव्यस्य व्याख्यानं वर्त्तते अस्मिन् गन्थे इति कर्त्तः गन्थः ।

अपिच—सुप् इति सुबन्तप्रक्रिया या च व्याख्यातव्या । तत्र भवः सौपम् अण् । सूप्स्य चकारः “तत्रभवः” इति वस् अर्थं बोधयति । एवं तैङम् । कर्त्तम् । व्याख्यातव्यनाम् इति किम् ? पाटलिपुत्रस्य व्याख्यानी सुकोसला । सुकोसलया पाटलिपुत्रः व्याख्यायते—“एवमन्निवेशः पाटलिपुत्रः इति वर्त्तते”—न खलु पाटलिपुत्र इति व्याख्यातव्यस्य नाम । अतो न प्रत्ययः ।

१४०८ । वङ्गचोऽन्तोदात्ताट् ठञ् ॥ ४।३।६७ ॥

दी— । षत्वणत्वयोर्विधायकं शास्त्रं षत्वणत्वम् । तस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा षात्वणत्विकः ।

The suffix ठञ् is added to words, containing many vowels, and being accented in the last syllable (अन्तोदात्त), provided they stand for the name of a subject to be treated upon in the sense of the work that serves as an exposition upon the subject under treatment or occurring in the subject itself that is to be treated upon.

मित—। बहुच् बहुस्वरसमायः तस्मात्। अन्तोदात्त इति अन्तः अन्तिमस्वरः उदात्तः यस्या स अन्तोदात्तः। यस्या शब्दस्य अन्तिमस्वरः उदात्तो भवति, ईदृशः शब्दः। बहुस्वरविशिष्टात् व्याख्यातव्यविषयनाम्नः प्रातिपदिकात् अन्तोदात्तात् व्याख्यानं अभिधेयं तथा “तत्र भवः” इति एतस्मिन् विषये च ठञ् प्रत्ययः स्यात्। अणोऽपवादः।

पलं सकारस्थाने प्रकारविधानम्। शलं नकारस्थानेणकारविधिः। पलं च शलं च पलणत्वम्। तयोः पलणत्वयोर्विधायकं शास्त्रं पलणत्वम्। पलणत्वम् इति शास्त्रं व्याख्यातव्यम् अतः पलणत्वम् इति व्याख्यातव्यस्य एव स ज्ञा। अपि च पलणत्वम् इति बहुस्वरसमायं भवति। तथाच एतत् अन्तोदात्तम् अपि। कथं ज्ञायते? उच्यते—“समासस्य (६।१।२२३)” इति सूत्रम्। अतः काशिकावृत्तिः—“समासस्यान्त उदात्तो भवति।” अतएव बहुचः अन्तोदात्तात् व्याख्यातव्यनाम्नः पलणत्वम् इति एतस्मात् “तस्य पलणत्वस्य व्याख्यानम्” अस्मिन् गूढ्यं भवति इत्यर्थं ठञ्—पालणत्विकः। अपिच पलणत्वो भवः इति तस्मिन् विषये अपि ठञ् पालणत्विकः। बहुचः इति किम्? सौपम्। तैडम्। कार्तम्। अत्र एकाच्त्वात् पूर्वसूत्रेण अण्। द्विस्वर-विशिष्टात् प्रातिपदिकात् कः प्रत्ययः स्यात्? “ठञ्” स्यात् इति उत्तरतो वदिष्यति।

ननु अन्तोदात्तात् इति किम्? संहिता सम्मिश्रणत्वं व्याख्यातव्यम्। तस्याः व्याख्यानं विद्यते अत्र इति अण् संहितम्। संहिता—इत्यत्र न कश्चित् समासः—यथा अस्य अन्तोदात्तं स्यात् अपिच सम् इति “गतिः” एव धाधातोः प्राक् विद्यते। अतः गतिस्वरं अस्य आद्युदात्तत्वम्।

१४०८ । क्रतुयज्ञेभ्यश्च ॥ ४।३।६८ ॥

दो— । सोमसाधेषु यागेषु एतौ प्रसिद्धौ । तत्रान्यतरो-
पादानेन सिद्धे उभयोरुपादानसामर्थ्यादसोमका अपीह गृह्यन्ते ।
अग्निष्टोमस्य व्याख्यानस्ताव भव आग्निष्टोमिकः । वाजपेयिकः ।
पाकयज्ञिकः । नावयज्ञिकः । बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थम् ।
अनन्तोदात्तार्थ आरम्भः ।

In the aforesaid senses, the self-same suffixes are attach-
ed to words, expressive of particular sacrifices. See Tika for
the rest.

मित— । क्रतु इति यज्ञ इति पदद्वयं सोमयागेषु प्रसिद्धम् । एतयोरेकतरस्य
एव उल्लेखेन खलु इदं सिद्धिः स्यात्, तर्हि कथम् उभयोरैव अत्र गृह्यणम् इति आश-
ङ्कायां समाधत्त—“तच्च” इत्यादिना, शब्दद्वयस्य अत्र गृह्यणेन ज्ञाप्यते यत् सोमयागा-
स्तथा सोमयागेभ्यः अन्ये हि यागाः अत्र अभिप्रेताः ।

क्रतुभाः यज्ञेभ्यश्च व्याख्यातव्यानामभाः प्रातिपदिकेभ्यः “तेषाम् व्याख्यानं” विद्यते
अस्मिन् गृह्ये” इत्यर्थः, तथा “तत्र भवः” इति एतन्मिन्नपि विषये च ठञ् प्रत्ययः
स्यात् । अत्र अनन्तोदात्तस्य न कश्चित् प्रसङ्गस्तर्हि नैव हि पृथक् सूत्रकरणम् । अयं
प्रत्ययः अशोऽपवादः ।

ननु क्रतुयज्ञेभ्यश्च इति बहुवचनं कथम् ? उच्यते—क्रतुयज्ञाभ्याम् इति अकृत्वा
क्रतुयज्ञेभ्यश्च इति बहुवचनकरणेन ज्ञापयति यत् नहि क्रतु इति शब्दात् (क्रतु इत्यस्य
स्वरूपात्), तथा यज्ञ इति शब्दात् (यज्ञ इत्यस्य स्वरूपात्) खलु प्रत्ययः इष्टः,
अपि क्रतुविशेषवाचिभास्तथा यज्ञविशेषवाचिभाश्च शब्देभ्यः एव अयं ठञ् प्रत्ययः
स्यात्, अग्निष्टोमः इति क्रतुविशेषः, स च व्याख्यातवाः, तस्य व्याख्यानं विद्यते
अस्मिन् गृह्ये” इति आग्निष्टोमिकः गृह्यः, अग्निष्टोमे भवः वा आग्निष्टोमिकः । वाज-
पेयस्य क्रतौ व्याख्यानम् विद्यते इति वाजपेयिकः गृह्यः वाजपेये क्रतौ भवः इति

वाजपेयिकः, नवयज्ञस्य पाकयज्ञस्य वा इति यज्ञविशेषयोः व्याख्यानम् विद्यते अत्र गृह्ये इति नावयज्ञिकः पाकयज्ञिकः वा गृह्यः । तत्रभवः वा नावयज्ञिकः, पाकयज्ञिकः, एवं पाश्चोदनिकः । पश्चोदनस्य व्याख्याग्रन्थः । दशौदनिकः—दशोदनस्य व्याख्याग्रन्थः ।

१४१० । अध्यायेषु वर्षेः ॥ ४।३।६८ ॥

दी— । ऋषिशब्देभ्यो लक्षण्या व्याख्ययगृह्यवृत्तिभ्योभवो व्याख्याने चाध्याये ठञ् स्यात् । वशिष्ठेन दृष्टोमन्तो वसिष्ठस्तस्य व्याख्यानस्तत्रभवो वा वासिष्ठिकोऽध्यायः । अध्यायेषु किम् ? वासिष्ठी ऋक् ।

The suffix ठञ् is attached to words which though stand for the name of Rishis, denote, by transference of epithet (लक्षणावृत्ति) a particular chapter of the vedas in the sense of “तस्यव्याख्यानम्” or “तत्र भवः” ।

नित— । ऋषि मन्त्रद्रष्टा । ऋषिभिः द्रष्टृत्वेन साहचर्यात् लक्षणावृत्त्या तैद्वृष्टाः मन्त्रा अपि ऋषिशब्देन भण्यन्ते । लक्षण्यावृत्त्या—गौण्यावृत्त्या, “मुख्यार्थवाधे तदुक्तोयथाऽन्यार्थः प्रतीयते, रुद्धेः प्रयोजनावासी लक्षणाशक्तिरर्पिते”ति साहित्यदर्पणे । मन्त्रः संहितायामविषयः, स च व्याख्यातव्यः । ईदृशेभ्यः व्याख्यातवयश्चवाचिभ्यः ऋषिशब्देभ्यः “तस्य व्याख्यानं, तत्र भवो वा” इति एतस्मिन् विषये ठञ् प्रत्ययः स्यात्, य खलु व्याख्यानः तत् चेत् अध्याय एव तस्मात् नान्यः । वशिष्ठेन दृष्टो मन्त्रः लक्षणावृत्त्या (लक्षणावृत्त्या वा) वशिष्ठः ते संज्ञां गच्छति । तस्य वशिष्ठ-मन्त्रस्य (संहितायामविषयप्रतिपाद्यस्य) व्याख्यानम् अस्ति अस्मिन् अध्याये, तत्र भवो वा योऽध्यायः स वासिष्ठिकोऽध्यायः । एवं वैश्वानिरिकः अध्यायः ।

अध्यायेषु इति किम् ? वासिष्ठी ऋक् । अवाध्यायाभावात् अण् एव । स्त्रियानीप् ।

१४११। पौरोडाशपुरोडाशात्ठन् ॥ ४३। ७० ॥

दी—। पुरोडाश सहचरितो मन्त्रः पुरोडाशः। स एव पौरोडाशः। ततःठन्=पौरोडाशिकः।

The suffix ष् ठन् is attached to the words पुरोडाश and पौरडाश।

नित—। पुरोडाशाः पिष्टानां पिष्टाक्षीषां संस्कारको मन्त्रः पौरोडाशः। तथा पुरोडाशसहचरितो मन्त्रः पुरोडाशः। ईदृशात् पौरडाशशब्दात् तथा पुरोडाशशब्दात् च ठन् प्रत्ययो भवति, “तस्य व्याख्यानः” “तत्र भवः” वा इति एतस्मिन्नर्थे, पुरोडाश शब्दस्य व्याख्यानं, पुरोडाशे भवः वा पौरोडाशिकः। स्त्रियां पौरोडाशिकी, एवं पौरोडाशशब्दस्य व्याख्यानं, पौरोडाशे भवो वा पौरोडाशिकः स्त्रियां पौरोडाशिकी। प्रत्ययस्य ठन् इत्यस्य यत् प्रकारित्करणं तत् स्त्रियाम् ङीप् स्यादिति ज्ञापनार्थमेव। “षिट्गौरादिभाष्य” इति हि सूत्रम्।

१४१२। छन्दसो यदणौ ॥ ४३। ७१ ॥

दी—। छन्दस्यः। छन्दसः।

The suffixes यत् and अण् are attached to the word छन्दस्।

नित—। छन्दस् इति शब्दात् “तस्य व्याख्यानः” “तत्र भवः” इति वा अर्थे यत् अण् इति प्रत्ययौ स्याताम्। छन्दसो व्याख्यानं छन्दसि भवो वा छन्दस्यः छान्दसः। “द्वचः”—(४३। ७२) इति ठक् प्रत्ययस्य प्रसक्तौ एतयोर्विधानम्।

१४१३। द्वाजृद्वाङ्गणकं प्रथमाध्वरपुरश्चरणनामाख्याताट्
ठक् ॥ ४३। ७२ ॥

दी—। द्वाचः—ऐथिकः। पाशुकः। ऋतृ—चातुर्होतृक।
ब्राह्मणिकः। आर्चिकः। इत्यादि।

The suffix ठक् is added to words—having only two vowels, words ending in च्, to the words ब्राह्मण, ऋक्, प्रथम, अध्वर.

पुरश्चरण, नाम, and आख्यात as well as to the compound word नामाख्यात ।

मित—। इच—इति द्विस्वरविशिष्टः वर्णः, चतु—इति चकारान्तः शब्दः । अन्येषां स्वरूपग्रहणम् । नाम आख्यात इति एतयोर्व्याख्यानग्रहणं, समस्तस्य च ग्रहणम्, तथाहि द्विस्वरसनायात् वर्णात्, चकारान्तशब्दात्, तथा ब्राह्मण, चक, प्रथम, अध्वर, पुरश्चरण, नाम, आख्यात, नामाख्यात इति एतेभ्यः व्याख्यातवैभ्याः “तस्य व्याख्यानः” “तत्र भवः” इति एतस्मिन् विषये ङक्प्रत्ययो भवेत् । इचः—इष्टि इति इष्टि-संक्रान्त गृधः, इष्टिः यज्ञः, तस्याः व्याख्यानं तस्यां भवो वा ऐष्टिकः । पशु इति पशुमारसंक्रान्तः (पशुालम्भनसंक्रान्तः) गृधः । तस्य व्याख्यानं तत्र भवो वा पायुकः । एवं “निष्ठा” इत्यस्य व्याख्यानं अस्यां भवो वा नैष्टिकः । चतु—चतुर्होत इति गृधः । तस्य व्याख्यानं तत्र भवो वा चातुर्होतकः । ब्राह्मण इति वेदांशः । तस्य व्याख्यानं तत्र भवो वा ब्राह्मणिकः । चकः व्याख्यानं चकि भवः वा आर्चिकः, प्रथम—प्राथमिकः, अध्वरो यज्ञः—आध्वरिकः, पुरश्चरण—पौरश्चरणिकः, नामिकः, आख्यातिकः, नामाख्यातिकः ।

१४१४ । अणुगयनादिभ्यः ॥ ४।३।७३ ॥

दी—। ठञादेरपवादः । आर्गयनः । औपनिषदः । वैयाकरणः ।

The suffix अण् (standing as a bar to ठञ् etc) is attached to words such as अणुगयन that fall within the category of अणुगयनादि ।

मित—। अणुगयन इत्यादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः “तस्य व्याख्यानं” “तत्र भवः” वा इति एतस्मिन् विषये अण्प्रत्ययो भवेत् । ठञ्प्रभृतिप्रत्ययानाम् अपवादः । अणुगयनस्य व्याख्यानम् तत्र भवो वा आर्गयनः । उपनिषदां व्याख्यानं उपनिषत्सु भवो औपनिषदः, एवं वैयाकरणः । अणुगयनादिर्यथा—अणुगयन, पदव्याख्यान, कन्दोनाम, (कन्दोमान), कन्दोभाषा, कन्दोविधित, न्याय, पुनरुक्त, निरुक्त, निगम, व्याकरण,

वास्तविद्या, चवविद्या, अङ्गविद्या, विद्या, उत्पात, उत्पाद, संवत्सर, सुहृत्, उप-
निषद्, निमित्त, शिक्षा, भिक्षा । वास्तुविद्यायाम् भवः, वास्तुविद्यायाः वास्तुज्ञानं वा
वास्तुविद्याः अण् । अथ अण्गुहणम् बाधकबाधनार्थम् । अण्प्रत्ययं बाधित्वा यः यः
प्रत्ययः स्वान्तरनिर्देशात् प्रवर्तते, स सोऽपि प्रत्ययः एतत्स्वविहितेन
अण्प्रत्ययेन बाधते इति भावः ।

१४१५ । तत आगतः ॥ ४।३।७४ ॥

दी— । च घ्रादागतः स्त्रीः ।

Proper suffixes are often used to words, expressive of
places, from which some one has come.

नित— । तत इति पञ्चमो समर्थम्, पञ्चमीममर्थ्यात् “आगतः” इति एतन्निर्णयं
यथाविहितं प्रत्ययः स्यात्, स्त्रीः, एवं सद्युरायाः आगतः साद्युरः, राट्टियः ।

१४१६ । ठगायस्थानेभ्यः ॥ ४।३।७५ ॥

दी— । शुल्कशालाया आगतः शैल्कशालिकः ।

The suffix ठक् is attached to words expressive of some
place from which some income accrues to the owner. [शुल्क-
शाला—custom house]

नित— । “आयः” इति स्वाभिग्राह्यभाग उच्यते । ईदृशः अधिकारिग्राह्यः
भागः यत्र उत्पद्यते तत् स्थानम् आयस्थानम् । आयस्थानवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः
ठक्प्रत्ययो भवेत्—तस्मात् आयस्थानादागतः इति एतन्निर्णयः अर्थः, ऋणोऽपवादः ।
शुल्कशाला इति आयस्थानं अस्मात् राज्ञः आयः स्यात् । शुल्कशालायाः आगतः—
शैल्कशालिकः, एवं आकरिभ्यः आगतः—इति आकरिकः । सूत्रे आयस्थानेभ्यः इति
बहुवचननिर्देशेन ज्ञाप्यते यत् आयस्थानवाचिभ्यः एव प्रत्ययः स्यात्—ननु आय-
स्थानम् इति एतच्चादेव पदात् ।

१४१७ । शुण्डिकादिभ्योऽण् ॥ ४।३।७६ ॥

(characteristic-symbol)—sanctioned by (the rule “संघाङ्गलक्षणेष्व-
आजिजामण् (४।३।१२७).”

मित—। “संघाङ्गलक्षणेष्वआजिजामण्” इति (४।३।१२७) सूत्रे अङ्ग इत्येव
प्रत्ययस्य अर्थे वाच्ये ग्राह्ये प्रत्ययव्यवस्था अस्ति, तादृशीमेव व्यवस्थाम् अनुसृत्य गीत-
प्रत्ययान्तात् प्रातिपदिकात् प्रत्ययो विधीयते तत आगत इति एतस्मिन् विषये ।

अयमाशयः—“गीतचरणाद् वुञ्” (४।३।१२६) इति सूत्रेण आप्यते यत् तस्यैदं
इति विषये गीतवाचिनः (तथा चरणवाचिनश्च) वुञ् स्यात्, अस्य अपवादस्तु,
“संघाङ्गलक्षणेष्वआजिजामण्” (४।३।१२७) । अनेन विधीयते यत् संघ अङ्ग लक्षण
इति एतेषु एव अर्थेषु अञ् प्रत्ययान्तात् यञ् प्रत्ययान्तात् इञ् प्रत्ययान्तश्च प्राति-
पदिकात् अण् एव स्यात् नतु वुञ् । एवं सुवदयस्य अर्थे पिप्पलीकृत्य अनेन प्रस्तुतेन
“गीतादङ्गवत्” इति सूत्रेण सह सामंजस्यं संरक्ष्य अयमेव अर्थ आयाति—अञ्, यञ्,
इञ् इति गीतप्रत्ययेभ्यः निष्पन्नात् प्रातिपदिकात् तत आगतः इत्यर्थे अण् । अन्येभ्यः
गीतप्रत्ययान्तेभ्यश्च वुञ् इति । अञ् प्रत्ययनिष्पन्नात् यथा विद्वान् अपत्यं पुमान्
वैदः—इति अञ् । ते इति बहुवचने प्रत्ययलुक् विदाः । तेभ्यः आगतम् इति
अण् वैदम् । गर्गाणां अपत्यं पुमान् इति गार्ग्यः—यञ् । बहुवचने प्रत्ययलुक्
गर्गाः । तेभ्यः आगतम् इति अण् गार्गम् । दक्षस्य अपत्यं पुमान् इति इञ् दाक्षिः,
तस्मात् आगतम् इति अण्—दाक्षम्, यस्मैति च (६।१।१।१४८) इति इकारलोपः ।
एभ्यः अन्यत्र यथा—उपगोरपत्यम् पुमान् औपगवः—इति अण्, तेभ्यः आगतं इति
वुञ् औपगवकम् ।

१४२२ । नञः शुचीश्वरक्षेत्रज्ञ-कुशल-निपुणानाम्

॥ ७।३।३० ॥

दी—। नञः परेषां शुचादि पञ्चानाम् आदेरचो वृद्धिः पूर्व-
पदस्य तु वा जिदादौ परे । आशौचम् । अशौचम् । आनैश्वर्यम् ।
अनैश्वर्यम् । आक्षेत्रज्ञम् । अक्षेत्रज्ञम् । आकौशलम् ।
अकौशलम् । आनैपुणम् । अनैपुणम् ।

Any Taddhita suffix that elides अ, ण, or क, if attached to any of the words युचि, ईश्वर, अचञ्च, कुशल and निपुण entering into a नञ् तत्पुरुष compound with नञ्—necessitates the lengthening of the first of all the vowels-contained by any of the said words and causes the lengthening of the अ (that replaces नञ्) optionally.

मित—। नञ् इत्यनेन सह कृत-समासानां युचि ईश्वर अचञ्च कुशल निपुण इति एतेषां अचां मध्ये आदेरचो द्विः स्यात् अिति किति णिति च तद्धिते परे, तथा समास-पूर्वपदस्य नञ् इति स्थाने जातयोः अन् अ इत्यनयोः अकारस्य द्विर्वा स्यात् । युचिरन्य इति अयुचिः । तस्य भावः इति अण्—अशीचम् । अचां मध्ये आद्यस्य एव अचो द्विः ; आशीचम्—पूर्वपदस्य अकारस्य अपि द्विः । ईश्वरात् अन्यः अनीश्वरः । तस्य भाव इति यञ् अनैश्वर्यं—अनैश्वर्यं, अचञ्चः ईश्वरः । “अचञ्चं चापिमां विद्धि सर्वं चो वेषु भारतः” इति श्रीभीतावचनात्, अचञ्चञ्च—अचञ्चञ्च, कुशलः दक्षः, तस्मात् अन्यः अकुशलः, तस्य भाव इति अण् अकीशलं—अकीशलम्, निपुणः दक्षः । निपुणात् अन्यः अनिपुणः, तस्य भाव इति अण् अनैपुणं—अनैपुणम् ।

१४२३ । हेतुमनुषेभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः ॥ ४।३।८१ ॥

दी—। समादागतं समरूप्यम् । विषमरूप्यम् । पक्षे गहादित्वाच्छुः । समीयम् । विषमीयम् । देवदत्तरूप्यम् । देवदत्तम् ।

The suffix रूप्य is optionally attached to words, expressive of some cause or some persons in the sense of “तत आगतः ।”

मित—। सूत्रे बहुवचनं यत् दृश्यते, तत् “स्वरूपं शब्दसामान्यं संज्ञा” (१।१।६८) इति सूत्रेण विहितं स्वरूपे एव विधिं निरासयितुम् ; तेन अयमाशयः, हेतु-वाचिभ्यस्तथाननुष्यवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः “तत आगत” इति एतस्मिन् विषये

विकल्पेन रूप्य इति प्रत्ययः स्यात्, सम इति हेतुः, तस्मात् समात् आगतम् इति समरूप्यं विषम इति हेतुः, तस्मात् विषमात् आगतं इति विषमरूप्यम्, पक्षे—“गद्वादिभ्यः” (४।२।१३८) इति क्-प्रत्ययः स्यात्, समीयम्, विषमीयम् । देवदत्त इति मनुष्यवाची शब्दः, तस्मात् आगत इति देवदत्तरूप्यः, पक्षे “तत् आगतं” (४।३।७४) इति अण्-देवदत्तम् ।

१४२४ । मयट् च ॥ ४।३।८२ ॥

दी— । सममयम्, विषममयम् । देवदत्तमयम् ।

The suffix मयट् may also be added to the aforesaid words in the self-same sense.

नित— । पूर्वोक्तभ्याः पूर्वोक्त एव विषये मयट् अपि स्यात्, सममयम्, समात् आगतं, विषममयं—विषमात् आगतं, देवदत्तमयं—देवदत्तात् आगतं, मयट्प्रत्ययस्य टकार इत्—तेन स्त्रियां ङोप्, सममयी, विषममयी, देवदत्तमयी ।

१४२५ । प्रभवति ॥ ४।३।८३ ॥

दी— । तत् इत्येव । हिमवतः प्रभवति हिमवती गङ्गा ।

Proper suffixes are often attached to words expressive of source or origin in the sense of तत् प्रभवति (originates from this).

नित— । प्रभवति तत् इत्येव । प्रभववाचकात् प्रातिपदिकात् “तत् प्रभवति” इति एतच्चिन्नर्थे यथायोग्यं प्रत्ययाः स्युः । प्रभवति = प्रकाशते, प्रथमतः उपलभ्यते इत्यर्थः । हिमवतः प्रभवति गङ्गा इति हिमवती गङ्गा । अथ हिमवतः इत्यथ “भुवः प्रभवः” इति (१।४।३१) पञ्चमी । हिमवत् इत्यस्मात् अण् प्रत्ययोऽथ, स्त्रियामोप् । एवं दारदः नदः । दारदो सिन्धुः इति भाषावृत्तिकारः काशिकाकारश्च ।

१४२६ । विदूराज् अत्रः ॥ ४।३।८४ ॥

दी— । विदूरात् प्रभवति वैदूर्यो मणिः ।

The suffix ज्ञा is attached to विदूर in the aforesaid sense.

मित—। ततः प्रभवति इत्यर्थं विदूरशब्दात् अग्रप्रत्ययो भवेत्, अणोपवादः । विदूरात् प्रभवति इति वैदूर्योमणिः । उक्तं च कुमार—“विदूरभूमिर्नवमीशब्दा-
दुद्भिन्नया रत्नशलाकयेव” इति ।

१४२७ । तद् गच्छति पयिदूतयोः ॥ ४।३।८५ ॥

दो—। सूत्रं गच्छति सूत्रः पन्था दूतो वा ।

In the sense of “तद् गच्छति” (going there), suffixes are attached to words, provided what goes is no other than a messenger or a way.

मित—। तत् इति द्वितीया-समर्थान् गच्छतीति एतस्मिन् विषये यथायीयं प्रत्ययः स्यात् योऽसौ गच्छति सचेत् पन्थाः दूतो वा । सूत्रं गच्छति इति अण् सूत्रः, सूत्रः पन्थाः, सूत्रो दूतः, एवं साधुरो दूतः पन्थाः वा ।

ननु पन्थाः कथं गच्छति ? उच्यते—येन पन्था चलन् जनः सूत्रम् उपतिष्ठति स एव पन्थाः उपचारात् सूत्रं गच्छति इति कथ्यते । पयिदूतयोः इति किम् ? मधुरां गच्छति सार्वः ।

१४२८ । अभिनिष्क्रामति द्वारम् ॥ ४।३।८६ ॥

दो—। तदितेयव । सूत्रम् अभिनिष्क्रामति सूत्रं कान्य-
कुलद्वारम् ।

Suffixes are attached to words to imply a door (gate-way) through which the objects denoted by the said words are to be reached.

मित—। तदिति द्वितीयासमर्थान् अभिनिष्क्रामतीति एतस्मिन्नर्थं यथाविहितं प्रत्ययः स्यात्—यत् अभिनिष्क्रामति द्वारं चेत् तद् भवति । सूत्रम् अभिनिष्क्रामति सूत्रं कान्यकुलद्वारम् ! अभिमुखिणं निष्क्रामति इति अभिनिष्क्रामति । कान्य-
कुलद्वारं सूत्रम् अभिनिष्क्रामति इति तत्द्वारं सूत्रम् इत्युच्यते । द्वारेण जनः

अभिनिष्क्रामति—न खलु द्वारं स्वयं निष्क्रामति तर्हि कथं द्वारस्य कर्तृत्वं दृश्यते अत्र इति चेत्—उच्यते । असिः साधु क्षिण्वति इत्यत्र यथा क्षिद्वन्क्रियायाः करणत्वम् उचितस्य असिः कर्तृत्वं स्यात् उपचारात्, तथा अत्रापि उपचारादेव द्वारस्य अभिनिष्क्रमणक्रियायाः कर्तृत्वम् । द्वारम् इति किम् ? सूत्रम् अभिनिष्क्रामति पुरुषः ।

१४२८ । अधिकृत्य कृते गृन्थे ॥ ४।३।८७ ॥

दी— । तदित्येव । शारीरकमधिकृत्य कृतो गृन्थः शारीरकीयः । शारीरकम् भाष्यम् इति तु अभेदोपचारात् ।

Suffixes are frequently attached to words to imply some treatise provided the same deals with the subjects expressed by the said words. In शारीरकम् भाष्यम्, no प्रत्यय is added to शारीरक but it is taken as identical will भाष्य ।

मित— । अधिकृत्य प्रस्तुत्य, विषयोक्त्य इत्यर्थः । तदिति द्वितीयासमर्थात् “अधिकृत्य कृतः” इति एतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययी भवेत्, यत् तु कृतं सचेत् यथः स्यात् । सुभद्राम् अधिकृत्य कृतो यथः सौमद्रः—अत्र अण् ।

ययातिम् अधिकृत्य कृतो यथः यायातः—अण् । शारीरकं जीवात्मा । तम् अधिकृत्य कृतो यथः—शारीरकीयः—अत्र वृद्धात् छः स्यात्—न तु अण् ?

ननु छः चेत् साधुस्तर्हि कथं श्रीमता शङ्कराचार्येण विरचितम् वेदान्तदर्शनस्य भाष्यम् “शारीरकम् भाष्यम्” इति आख्यया प्रचरति—उच्यते शारीरकम् एव भाष्यम् इति शारीरकीय सह भाष्यस्य अभेद एव उपचारात् कल्प्यते, तेन भाष्यस्य शारीरक इति आख्या—नहि अत्र कश्चित् प्रत्ययः क्रियते ।

यथे इति किम् ? सुभद्राम् अधिकृत्य विरचितः प्रासादः—अत्र न प्रत्ययः ।

वाचित्कसूत्रम्—“लुवाख्यायिकार्यस्य प्रत्ययस्य बहुलम्” । आख्यायिका इत्यर्थे विहितस्य प्रत्ययस्य बहुलं लुप् स्यात् । आख्यायिका गद्यकाव्यविशेषः । तथाहि दर्पणे “आख्यायिका कथावत् स्यात् कवेर्वैशानुकीर्त्तनम् ।” ऐतिहासिकम्

वृत्तम् अधिकृत्य विरचितो गद्यकाव्यविशेषः आख्यायिका यथा हर्षचरितादिः ।
कथा यथा—साहित्यदर्पणे “कथायां सरसं वस्तु गद्यैरेव विनिर्मितम् ।”
अनैतिहासिकं वृत्तम् अधिकृत्य रचितो गद्यकाव्यविशेषः कथा ; यथा कादम्बरी ।
वासवदत्ताम् अधिकृत्य कृता आख्यायिका वासवदत्ता । अत्र प्रत्ययस्य लुप् । वासव-
दत्ता इति सुबन्धुकृता काचित् आख्यायिका । बहुलग्रहणात्—कचित् प्रत्ययलुप्
न स्यात् यथा—भीमरथम् अधिकृत्य कृता आख्यायिका—भीमरथी । अपिच बहुल-
ग्रहणात् कचित् आख्यायिकाभ्यः अन्यत्र (कथादौ इत्यत्र) प्रत्ययस्य लुप् स्यात्—यथा
कादम्बरीम् अधिकृत्य कृता कथा कादम्बरी ।

१४३० । शिशुकन्दयमसभद्वन्द्वेन्द्रजननादिभ्यश्चः

॥ ४।३।८८ ॥

द्वी— । शिशूनां कन्दनं शिशुकन्दः । तमधिकृत्यकृतो गून्धः
शिशुकन्दीयः । यमस्यसभा समसभम् । क्लीबत्वं निपातनात् ;
यमसभीयः । किरातार्जुनीयम् । इन्द्रजननादिराकृतिगणः ।
इन्द्रजननीयम् । विरुद्धभोजनीयम् ।

The suffix इ is attached to the words शिशुकन्द, यमसभ and
to words falling within the category of इन्द्रजननादि as well as
to words formed by means of a द्वन्द्वसमास in the aforesaid
sense.

नित— । द्वन्द्वः—द्वन्द्वसमासनिष्पन्नः शब्दः, इन्द्रजननादिराकृतिगणः—यथा
इन्द्रजनन, प्रद्युम्नागमन, सीतान्वेषण विरुद्धभोजन इत्यादयः । ते च प्रयोगत एव
अनुसर्तव्याः । शिशुकन्द समसभ इति एताभ्याम् तया द्वन्द्वसमासनिष्पन्नैः शब्दैः
अपिच इन्द्रजननादिभ्यश्च द्वितीयासमर्थैः कृप्रत्ययः स्यात् अधिकृत्य कृते यथे ।
अणोऽपवादः, शिशूनां कन्दनम् इति शिशुकन्दः—रीगविशेषः । कन्दधातोर्वाञ्
प्रत्ययः । तमधिकृत्य कृतो यथः शिशुकन्दीयः । यमस्य सभा यमसभम् ।

ननु “सभाराजाऽमनुष्यपूर्वा” (२।४।२३) इति सूत्रे अमनुष्यस्य रक्षःपिशाचादौ रुद्धत्वात् कथमत्र क्लीबत्वम् इति चेत् ?—निपातनादेव इति वाच्यम् । तदधिकृत्य कृतो यथः यमसमीयः । किरातश्च अर्जुनश्च किराताऽर्जुनौ । इन्द्रसमासः । तौ अधिकृत्य कृतो यथः किराताऽर्जुनीयम्—भारविभक्तकाव्ययथविशेषः । एवं अग्निकाश्वपीयः, राक्षसपाण्डवीयम्, श्येनकपोतीयः, वाक्यप्रदीयम् । इन्द्रजननादिभ्यो यथा— इन्द्रजननम् अधिकृत्य कृतो यथः इन्द्रजननीयम् । विरुद्धभोजनम् अधिकृत्य कृतो यथः विरुद्धभोजनीयम् । विरुद्धभोजनम्—कालविरुद्धम्, देशविरुद्धं संयोगविरुद्धं च भोजनम् । काल-विरुद्धं—नक्तं दधिभोजनम्, देशविरुद्धम् यथा योष्यदेशे उष्णवीर्यं कटुद्रव्यादिभक्ष्यम् ; संयोगविरुद्धं यथा एकत्र दधिकदलीभक्षणमित्यादि बोधम् । प्रदुस्मागमनीयम्, सीतान्वेषणीयम् ।

इह देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः—इन्द्रसमासनिष्पन्नां देवासुरादिशब्दानां कप्रत्ययो न स्यात् अपितु अण् एव, देवाश्च असुराश्च देवासुरम् । “येषां च विरोधः शाश्वतिकाः” (२।४।८) इति समाहारः । [विरोधाप्राधान्ये विरोधस्य कादाचित्कमनुसृत्य तु इतरेतरयोग इव (देवासुराः इति)]; तदधिकृत्य विरचितं पुस्तकं देवासुरम् । एवं राक्षो-सुरम्, रक्षश्च असुरश्च रक्षोऽसुरौ, तौ अधिकृत्य रचितम् पुस्तकम्, एवं गौणमुख्यम्, गौणं तथा मुख्यं विषयम् अधिकृत्य रचितं पुस्तकम् इत्यर्थः ।

१४३१ । सोऽस्य निवासः ॥ ४।३।८८ ॥

दो— । सुप्ती निवासोऽस्य स्त्रीनः ।

Suffixes are frequently attached to words expressive of some country to imply a native of the said one.

मित— । निवसन्ति अस्मिन् इति निवासी देशः । स इति प्रथमासमर्थात् अस्य इति षष्ठ्यर्थे यथायोग्यं प्रत्ययः स्यात्, यः प्रथमासमर्थः स चेत् निवासः । निवासिनि बोधमाने निवासवाचिभ्यः प्रत्ययो भवेदिति सरलार्थः । सुप्ते अस्य निवासः इति अण् स्त्रीनः । मधुरा अस्य निवासः इति माथुरः—अण् । राष्ट्रम् अस्य निवास इति राष्ट्रियः—अः ।

१४३२ । अभिजनस्य ॥ ७।३।८० ॥

दौ— । स्रुप्तोऽभिजनोऽस्यसौत्रः । यत्रस्वयं वसति सनिवासः ।
यत्र पूर्वैरुषितं सोऽभिजन इति विवेकः ।

Suffixes are added to words expressive of some particular places to denote the person who has been living there from a few generations upwards.

मित— । सोऽस्य अभिजनः इति अन्वयः । स इति प्रथमासमर्थात् अस्य इति षष्ठार्थं यथाविहितं प्रत्ययः स्यात्, प्रथमासमर्थः स चेतु अभिजनश्च भवति । अभिजन इति गम्ये अभिजनस्थानवाचकात् प्रत्ययः स्यादिति सरलार्थः । यत्र स्वयं कश्चित् वासभूमिं परिकल्प्य प्रतिवसति स निवासः, एवं यत्र पूर्वपुरुषाः न्यवसन् स्वयं च निवसति स अभिजनः इति निवासाभिजनयोः पार्थक्यम् । कुलस्थानम् अभिजनम् इति भाषावृत्तिः । स्रुप्तः अभिजनः अस्य इति स्रुप्तः, एवं माधुरः, राष्ट्रियः, पुरुषानुक्रमेण तत्तत्स्थानवासी इत्यर्थः ।

ननु पूर्वस्वात् कथं अस्य सूत्रस्य पृथक्करणमिति चेत्—उच्यते । परसूत्रेण अस्य अनुवृत्तिरस्तिइति आपयितुमेव ।

१४३३ । आयुधजीविभ्यश्चः पर्वते ॥ ४।३।८० ॥

दौ— । पर्वतवाचिनः प्रथमान्तात् अभिजनशब्दात् अस्य इत्यर्थे ऋः स्यात् । हृद्गोलः पर्वतोऽभिजनो येषां आयुधजीविनां ते हृद्गोलीयाः । आयुधेति किम् ? ऋत्तोदः पर्वतोऽभिजनो येषां ते आर्त्तोदाः द्विजाः ।

The suffix ऋ is affixed to words expressive of hills to imply the permanent dwellers therein—provided they live by weapons.

मित— । सोऽस्य अभिजनः इति अनेन सह सूत्रस्य अन्वयः । आयुधजीविभ्यः इति तादर्थ्ये चतुर्थी आयुधजीव्यर्थम् इत्यर्थः । यद्वा आयुधजीविनोऽभिधातुम् इति आयुधजीविभाः । “क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः” (२।३।१४) इति चतुर्थी । सोऽस्य अभिजनः इति एतस्मिन् विषये पर्वतवाचिनः प्रातिपदिकात् ऋप्रत्ययः स्यात् । अस्य इति यत् षष्ठीसमर्थः स चेत् आयुधजीवी एव (नान्यः कश्चित्) ।

हृद्गोलः पर्वतः अभिजनः येषां आयुधजीविनां ते हृद्गोलीयाः एवं रोहितगिरिः लोहितगिरिर्वा अभिजनः यस्य आयुधजीविनः स रोहितगिरौयः, लोहितगिरौथी वा । इत्थं अन्धकवर्त्सी पर्वतः अभिजनः यस्य आयुधजीविनः सोऽन्धकवर्त्सीयः । अस्य प्रतुर-
दाहरणं—यथा ऋक्षोदः पर्वतः अभिजनः येषां ब्राह्मणानां ते आर्क्षोदाः द्विजाः । नहि द्विजाः आयुधजीविनः—अतो न ऋप्रत्ययः—अपितु अण् एव ।

ननु “पर्वते” इति किम् ? सांकश इति नगरम् अभिजनं येषाम् आयुधजीविनां ते सांकाशकाः । अत्र सांकश इति न पर्वतः अपि तु नगरमेव । तेन न ऋप्रत्ययः अपितु हुञ् ।

१४३४ । शण्डिकादिभ्यो जयः ॥४३।८२॥

दो— । शण्डिकोऽभिजनोऽस्य शण्डिकः ।

The suffix अ (standing as a bar to अण् and the like) is attached to words, that fall within the category of शण्डिकादि in the aforesaid sense.

मित— । शण्डिकादि येषां—शण्डिक, सर्वसेन, सर्वकेश, शक, शट, रक, शङ्ख, बोध, एतेभ्यः आप्रत्ययः स्यात्—सोऽस्याभिजनः इति एतस्मिन् अर्थे, अण् प्रभृतौ-
नाम् अपवादः । शण्डिकः अभिजनोऽस्य इति शण्डिकः, सर्वसेनोऽभिजनोऽस्य इति सर्वसेन्यः । शकोऽभिजनोऽस्य इति शाकः, शाको बृहद्देवः । भाषावृत्तिज्ञानं “चाणक्य” इत्यपि उदाहरति तथा सति चणकशब्दोऽपि शण्डिकादिवु स्यात्—चणकोऽभिजनः अस्य इति चाणक्यः । चाणक्यः कौटिल्यो विष्णुगुप्तः ।

१४३५ । सिन्ध तक्षशिलादिभ्योऽण्जौ ॥ ४।३।८३ ॥

वी—। सिन्धादिभ्योऽण् तच्चशिलादिभ्योऽञ् स्यात् उक्तं
अर्थः। सैन्धवः। तच्चशिला नगरी अभिजनोऽस्य ताच्चशिलः।

The suffix अण् is attached to words falling within the category of सिन्धादि whereas अञ् to words of the तच्चशिलादि class.

मित—। सिन्धादि यथा—सिन्धु, वर्ण, मधुसूत, कम्बोज, साल, गन्धार, कश्मीर, किष्किन्ध्या, गन्धिका, (गन्धिका इति काशिका) उरसा, दरद इति। एतेभ्यः सिन्धु, प्रभृतिभ्यः अण् प्रत्ययः स्यात् सोऽस्य अभिजनः इति एतस्मिन् विषये। तच्चशिलादि यथा—तच्चशिला, वत्सोदरण, कैमंदुर (कौमंदुर), ग्रासणी, कगल; श्रोष्टकर्ण, सिंहकर्ण, संकुचित, किन्नर, काण्डधार, पर्वत, अवसान, बर्वर, कंस, काण्डवारण, सरालक, सिंहकोट, कणकोट, इति। एतेभ्यः तच्चशिलादिभ्यः अञ् प्रत्ययः स्यात् सोऽस्य अभिजनः इति एतस्मिन् विषये। सिन्धुः अभिजनोऽस्य इति अण् सैन्धवः, वर्णः अभिजनोऽस्य इति वार्णवः। एवं गान्धारः इति। कश्मीरोऽभिजनः अस्य काश्मीरः, एवं सालः। तथाहि मुद्राराक्षस—“काश्मीरः पुष्कराख्याः चतुरिपुमङ्गिमा सैन्धवः सिन्धुसेनः”। तच्चशिला नगरी अभिजनोऽस्य ताच्चशिलः। वत्सोदरणः अभिजनोऽस्य इति वत्सोदरणः।

ननु सिन्धु वर्ण इत्येवमादीनां कच्चादिषु पाठः। तर्हि “कच्चादिभ्यश्च” (४।२।१३३) इति अणि सिद्धं कथं अत्र पुनरपि अण् विधानमिति चेत्—सैवम्। “मनुष्यतस्थयोर्वज्” (४।२।१३४) इति मनुष्ये मनुष्यस्य च जातादी प्रत्ययार्थे कच्चादिभ्यो यो वृज् प्रत्ययो विहितस्तस्मै च वृज् प्रत्ययं बाधित्वा अस्मिन् सोऽस्य अभिजनः इति विषये अण् प्रवर्तते इति आपयितुमवस्थां पुनरुल्लेखः। पर्वतः अभिजनोऽस्य इति अञ् पार्वतः इति भाषावृत्तिकारः। इत्यं कगलोऽभिजनोऽस्य इति कगलः।

१४३६। तुदीशलातुरवर्चतीकुचवालाङ् ठक् कृण् ठञ्
यकः ॥ ४।३।८४ ॥

दी—। तुदी अभिजनोऽस्य तौदेयः। शालातुरीयः। वार्म-
तेयः। कौचवाय्यः।

The suffixes टक्, क्ण्, टञ् and यक् are respectively attached to the words तुदी, शालातुर, वार्मती and कुचवार in the sense of "सोऽस्य अभिजनः", N.B.—शालातुर—a place in Eastern Afghanistan.

मित—। सोऽस्य अभिजनः इति एतस्मिन् विषये तुदी इत्यस्मात् टक्, शालातुर इति अस्मात् क्ण्, वार्मतीशब्दात् टञ् तथा कुचवारशब्दात् यक् प्रत्ययः स्यात्। तुदी अभिजनोऽस्य इति टक् तौदेयः। शालातुरः अभिजनोऽस्य इति क्ण्—शालातुरीयः। शालातुरीयः पाणिनिः इति काशिकाटोकायां न्यासम्, ये उक्तम्। वार्मती अभिजनोऽस्य इति टञ् वार्मतेयः। कुचवारः अभिजनोऽस्य इति कौचवाय्यः।

१४३७। भक्तिः ॥ ४।३।८५ ॥

दी—। सोऽस्य इति अनुवर्त्तते। भजते सेव्यते इति भक्तिः।
सुग्रीभक्तिरस्य सौम्रः।

Suffixes are frequently attached to words expressive of something that are objects of respect to imply the person—who himself is the respectful (i.e. whose, objects of respect are the said things).

मित—। सोऽस्य अभिजन इति वाक्यात् सोऽस्य इतिव अंशः अत्र अनुवर्त्तते। भज्यते सेव्यते यः सः भक्तिरिति कर्मणि क्तिन्। भक्तिः भजनीयद्रव्यं, भक्तिभाजन इत्यर्थः। सोऽस्यभक्तिः (भक्त्यास्पदं) इति एतस्मिन् विषये प्रातिपदिकेभ्यो यथा-विहितं प्रत्ययः स्यात्। सुग्री इति नगरम्। तदेव भक्ति भक्तिभाजनं यस्य स सौम्रः अण्। एवं माधुरः। राष्ट्रियः। इत्थं "बुद्धः भक्तिरस्य इति बौद्धः। शिवः भक्तिरस्यः शैवः। चण्डी भक्तिरस्य इति चाण्डः"—इति भाषावृत्तिः।

१४३८ । अचिन्तादेशकालाट् ठक् ॥ ४।३।८६ ॥

दी— । अप्रुपा भक्तिरस्य आपृपिकः । पायसिकः । अचिन्तात् किम् ? दैवदत्तः । अदेशात् किम् ? सौम्रः । अकालात् किम् ? यैषः ।

In the aforesaid sense, the suffix ठक् is added to all words expressive of inanimate objects—other than time and space.

मित— । अचिन्तात् चित्तरहितात् । देशश्च कालश्च इति देशकालौ । अविद्या-मानौ देशकालौ यत्र स अदेशकालः । तादृशात् अदेशकालात्, अचिन्तात्—इति विशेष्यम्, अदेशकालात् इति अचिन्तात् इत्यस्य विशेषणम् । देशकालाभ्याम् अन्यत्र वस्तु-मानात् चित्तरहितवस्तुवाचकात् प्रातिपदिकात् सोऽस्य भक्तिरिति एतस्मिन् विषये ठक् स्यात् देशात् तथा कालात् च अन्यत् यत् किञ्चित् अचेतनं वस्तु वाचयति यः प्रातिपदिकः, तस्मात् सोऽस्य भक्तिरिति एतस्मिन् अर्थे ठक् स्यात् । अण् प्रत्ययस्य अपवादः । इदं सूत्रं परत्वात् “ह्रस्वाच्छः” (४।२।११४) इति सूत्रं बाधते । अप्रुपाः पिष्टकाः । अप्रुपाः भक्तिरस्य इति आपृपिकः । पिष्टकभोजनप्रियः इत्यर्थः । मोदकाः भक्तिरस्य इति मोदकिकः । मोदक-प्रियः । पायसः भक्तिरस्य इति पायसिकः—पायसभोजनलुब्धः । अचिन्तात् इति किम् ? दैवदत्तः भक्तिरस्य इति दैवदत्तः—अथ अण् पूर्वसूत्रेण । अदेशादिति किम् ? सौम्रः भक्तिरस्य इति सौम्रः—अत्रापि पूर्वसूत्रेणैव अण् । अकालादिति किम् ? यैषः भक्तिरस्य इति यैषः । यैषकालप्रियः । अत्रापि अण् पूर्वसूत्रेण ।

१४३९ । महाराजाट् ठक् (ज्) ॥ ४।३।८७ ॥

दी— । माहाराजिकः ।

The suffix ठक् (ठज् according to काशिका etc) is added to the word महाराज in the self-same sense.

मित—। महान् चासौ राजा चेति महाराजः। “राजाहसखिभ्यष्टच्”
(५।४।६१) “आन्महतः—” इति द्रष्टव्यम्। महाराज इति एतस्मात् ठक् (ठञ्)
प्रत्ययः स्यात् सोऽस्य भक्तिरिति एतस्मिन् विषये। अणोऽपवादः। महाराजः भक्तिरस्य
इति माह्वाराजिकः। अथ ठञ् इति काशिकाभाषावृत्तिकारौ। ठक् इति प्रत्ययम्
अकृत्वा कथं ठञ् इति चेत् ? “प्रत्ययान्तरकरणं स्वरार्थम्” इति काशिका।
अथ ठञ् प्रत्यय एव साधुः इति मन्यामहे।

१४४०। वासुदेवाञ्जुनाभ्यां वुन् ॥ ४।३।८८ ॥

दी—। वासुदेवकः। अञ्जुनकः।

The suffix वुन् (standing a bar to कृ or अण) is attached to
वासुदेव and अञ्जुन in the aforesaid sense.

मित—। वासुदेवः श्रीकृष्णः। वासयति इति वासुः। उप्रत्ययः। एवं दीव्यति
इति देवः। दिव्धातोरच्। वासुयासो देवश्चेति वासुदेवः। नारायणावतारः।
तथाहि श्रीमहाभारते—“वासनाद्देवनाचासौ वासुदेवेति गीयते।” वासुदेवो भक्तिरस्य
इति गम्ये तथा अञ्जुनो भक्तिरस्य इति गम्ये च वासुदेवशब्दात् अञ्जुनशब्दात् च
वुन् प्रत्ययः स्यात्। अञ्जुनो नरस्य अवतारः। वासुदेवकः—वासुदेवभक्तः।
अञ्जुनकः—अञ्जुनभक्तः। वुन् इति कप्रत्ययस्य तथा अण् प्रत्ययस्य आपवादः।

ननु परस्त्वैव “गोवचवियाख्याभौ बहुलं वुञ्” इत्यनेन वासुदेवशब्दात् चवियाख्या-
विशिषादेव वुञ् स्यात् ; वुञ् वुनीन कश्चित् विशिषोऽज्ञास्ति—तेन परस्त्वविहितेन
वुञ्चा एव इष्टसिद्धौ कथमत्र वासुदेवग्रहणमिति चेत्—कथ्यते। नहि अत्र वासुदेव
इति क्षतियस्य आख्या। नैव स वसुदेवस्य अपत्यं पुमान्—अपिच साक्षात् ईश्वरः
विवक्षितः। तथा च भाष्यम्—“संज्ञाया तत्रभवतः”। तथाहि “वासुदेवः सर्व्वमिति
स महात्मा सुदुर्लभः” इति श्रीगीतायाम्। तथा च मनोरमा—“सर्व्ववासी समन्तं
च वसत्येति वै यतः। ततोऽसौ वासुदेवेति विद्वद्भिः परिगीयते” तथा च नैयं
गीताख्या नाप्यत्र चवियाख्या अतोयुक्त एव वुन्विधिः”। वासुदेवः नारायणः।
एवं अञ्जुनोऽपि नरः। तौ नर-नारायणौ। “अल्पाच्त्तरम्” (२।२।३४) इति

अञ्ज न शब्दस्य पूर्वनिपाते प्राप्तेपि, वायदेवस्य पूर्वनिपातं कुर्वन् महर्षिः
पाणिनिः आपयत्यपि—यत् “अभ्यर्चितं प्राक् पतति ।”

१४४१ । गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं बुञ् ॥ ४।३।८८ ॥

दी— । अणोऽपवादः । परत्वात् वृद्धाच्चुं बाधते । ग्लुचु-
कायनिर्भक्तिरस्य ग्लोचुकायनकः । नाकुलकः । बहुलग्रहणाच्चेह ।
पाणिनो भक्तिरस्य पाणिनीयः ।

The suffix बुञ् is sometimes (बहुलं) attached to words,
expressive of a particular gotra (गोत्र) or of a famous kshatriya
in the aforesaid sense.

नित— । गोत्राख्येभ्यस्तथा क्षत्रियाख्येभ्यश्च शब्देभ्यः बहुलं बुञ् प्रत्ययः स्यात् ।
सोऽस्य भक्तिरिति एतस्मिन् अर्थे । अणोऽपवादः । “वृद्धाच्छुः” (४।२।११४) इति
छप्रत्ययं परत्वात् अयं बाधते । गोत्राख्येभ्यः ग्लुचुकायनिः भक्तिरस्य इति
बुञ् ग्लोचुकायनकः । एवं औपगवः भक्तिरस्य औपगवकः । कापटवः भक्तिरस्य
इति कापटवकः । क्षत्रियाख्येभ्यः—नाकुलः भक्तिरस्य इति नाकुलकः, एवं साहदेवकः,
साम्बकः । साम्बः ग्रीकणमुतः ।

क्षत्रियेभ्यः इति नोक्ता क्षत्रियाख्येभ्यः इति यदुक्तं—तेन आपितं यत् प्रसिद्ध-
क्षत्रियेभ्य एव अयं विधिः—न खलु यथाकथञ्चित् क्षत्रियवाचिभ्यः । बहुलग्रहणात्
कुचिदपि न स्यात्, यथा गोत्राख्यात्—पाणिनिः भक्तिरस्य इति पाणिनीयः—अत्र
छः एव । क्षत्रियाख्यात्—पौरवी भक्तिरस्य इति पौरवीयः । एवं सौरमणौयः ।

१४४२ । जनपदिनां जनपदवत् सर्व्वं जनपदेन समानशब्दानां
बहुवचने ॥ ४।३।१०० ॥

दी— । जनपदस्वामिवाचिनां बहुवचने जनपदवाचिनां
समानश्रुतीनां जनपदवत् सर्व्वं स्यात् प्रत्ययः प्रकृतिश्च । “जनपद-
तवदध्योश्चे”ति प्रकरणे ये प्रत्ययाः उक्तास्ते ऽत्रादिश्रान्ते । अङ्गा

जनपदोभक्तिरस्य आज्ञकाः । अज्ञाः क्षत्रियाः भक्तिरस्य आज्ञकः ।
जनपदिनां किम् ? पञ्चालाः ब्राह्मणाः भक्तिरस्य पाञ्चालाः । जन-
पदेन इति किम् ? पौरवो राजा भक्तिरस्य पौरवीयः ।

Words expressive of some rulers of lands—and denoting at the same time, the lands themselves in the plural number, take such suffixes after them—as are sanctioned with reference to lands themselves (by the rule “जनपद-तदवधोय” —(४।२।१२४) ; the bases of these words also assume the same forms as are taken by the lands themselves. (i.e. land denoting words).

मित— । जनपदिनः जनपदस्त्रामिनः क्षत्रियाः । जनपदिनां जनपदस्त्रामि-
क्षत्रियवाचिनां प्रातिपदिकानां बहुवचने समानशब्दानां बहुवचने ये शब्दाः जनपद-
वाचिनस्तथा जनपदस्त्रामिक्षत्रियवाचिनश्च भवन्ति तेषाम्, कथं भवति ? वङ्गाः
क्षत्रियाः । वङ्गानां निवासी जनपदः इति “तस्य निवासः” (४।२।६८) इति अण् ।
ततः “जनपदे लुप्” इति (१।२।५१) सूत्रेण प्रकृतिवत् लिङ्गवचने—तेन वङ्गाः इति ।
वङ्गाः जनपदः । अतो हृष्यते यत् जनपदवाचिनस्तथा जनपदस्त्रामिवाचिनश्च प्राति-
पदिकाः बहुवचने समानरूपाः भवन्ति । ईदृशानां बहुवचने जनपदेन समं समान-
रूपाणां जनपदस्त्रामिक्षत्रियवाचिनां शब्दानां जनपदवत् सर्व्वं स्यात् जनपदवत् तेषां
प्रत्ययाः स्युः—“जनपदतदवधोय” इति (४।२।१२४) तथा “अतश्चादपि बहुवचन-
विधयात्” (४।२।१२५) इति सूत्रद्वये प्रत्ययाः जनपदवाचिभ्यः विहिताः—तेऽपि
तेभ्यः (जनपदसमानरूपजनपदिवाचिभ्यः) विधीयन्ते । अपिच जनपदवाचिनां
शब्दानां यादृशी प्रकृतिः स्यात्—एतेषामपि तादृशौ स्यात् सोऽस्यभक्तिरिति एतस्मिन्नेव
विषये । वङ्गाः जनपदः । वङ्गाः क्षत्रियाः । एवं अज्ञाः क्षत्रियाः । तेषां निवासः
इति अण् जनपदे लुप् इति प्रत्ययस्य लुप्, लुपि युक्तवद् इति बहुवचनं—तेन अज्ञाः
जनपदः । अज्ञाजनपदः भक्तिरस्य इति “अतश्चादपि बहुवचनविधयात्” इति वज

तेन आङ्गकः । एवं अङ्गाः क्षत्रियाः भक्तिरस्य इति पूर्व्ववत् आङ्गकः । एवं वाङ्गकः । स्यात् क्षत्रियाः जनपदी वा भक्तिरस्य इति सौक्त्रकः । एवं पौष्पङ्गकः । जनपदिनाम् इति किम् ? पञ्चालाः ब्राह्मणाः भक्तिरस्य पञ्चालाः । पञ्चालाः पञ्चालदेशीयाः । नहि पञ्चालदेशीयाः विप्राः देशस्वामिनः । तस्मात् नाव बुञ्—अपितु “भक्तिः” (४।३।८५) इत्यनेन अण् एव । जनपदेन इति किम् ? पौरवी राजा भक्तिरस्य पौरवीयः । नहि पौरवशब्दः जनपदवाची अपितु पुरुवंशोद्भव क्षत्रियवाची । तस्मात् नाव बुञ्—अपितु “ह्रस्वाच्छः” (४।२।११४) इति छ एव ।

ननु जनपदसमानरूपाणां जनपदविशेषाणां प्रकृतिरपि जनपदवाचिवत् स्यादिति यत् उक्तं तस्य किं फलम् ? उच्यते । मद्राः क्षत्रियाः । मद्राणां क्षत्रियाणां निवासः इति मद्राः जनपदः । मद्राणां अपत्यं पुमान् इति अण् माद्रः “ह्रस्वमगधकलिङ्ग-सूरमसादण्” (४।१।१७०) इति सूत्रे जनपदशब्दात् क्षत्रियाभिधायिनः द्विस्र-विशिष्टात् प्रातिपदिकात् अण् विहितः तेनैव अण्—माद्रः । एवं हजयः क्षत्रियाः जनपदश्च । तेषां अपत्यं पुमान् इति वार्ज्यः । “ह्रस्वे कौशलाजादाञ् ज्यङ्” (४।१।१७१) इति सूत्रेण ज्यङ् । माद्रः भक्तिरस्य इति कन् “मद्रहज्योः कन्” इति । तेन मद्रकः एवं वार्ज्यः भक्तिरस्य इति एतेनैव कन्—तेन हजिकः । माद्र इत्यस्य तथा वार्ज्यं इत्यस्य च प्रकृतिः जनपदवाचिमद्रवत् तथा जनपदवाचिहजिवत् च स्यात् ततः कन् इति सर्व्वमवदातम् ।

१४४३ । तेन प्रोक्तम् ॥ ४।३।१०१ ॥

दी— । पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम् ।

Suffixes are added to words to denote something (some treatise), spoken (written or elucidated) by the person expressed by the said words.

मित— । तेन इति । तृतीयासमर्थात् प्रोक्तमिति एतस्मिन् अर्थे यथायोग्यं प्रत्ययाः स्युः । प्रोक्तम्—प्रकर्षेण उक्तम्, भाषितं—व्याख्यातम् वा । पाणिनिना प्रोक्तम् पाणिनीयम् । पाणिनिना विवृतं व्याकरणम् । (अन्येन कृता) मधुरेण

प्रोक्ता इति: माधुरीइति: । सुप्रसिद्धेन वङ्गकुलतिलकेन प्रोक्ता या गङ्गेशोपाध्यायसा-
तत्त्वचिन्तामणौ इति: सा माधुरी इति: । एवम् आपिशलम्: काशकृतम्: ।

ननु “कृते यन्धे” (४।३।११६) इति स्थिते किमनेन सूत्रेण इति चेत् नैवम् ।
अन्येन कृते द्वितीयेन केनापि प्रोक्ते यन्धे गम्यमाने अयं विधिः, तेन हिरण्यगर्भेण
रचितं किन्तु पतञ्जलिना प्रोक्तम् पातञ्जलं दर्शनम् ।

१४४४ । तित्तिरिवरतन्तुखण्डिकोखाच्छृण् ॥ ४।३।१०२ ॥

दी— । छन्दोब्राह्मणानीति तद्विषयता । तित्तिरिणा
प्रोक्तम् अधीयते तैत्तिरीयाः ।

The suffix छृण् is added to तित्तिरि, वरतन्तु, खण्डिक and उख in
the aforesaid sense.

मित— । तित्तिरि वरतन्तु खण्डिक, उख इति एतेभ्यः छृण्प्रत्ययः स्यात् तेन
प्रोक्तम् इति एतन्निन् विषये ; यत् प्रोक्तं तेन तु छन्दसा ब्राह्मणेन वा भाव्यम् । छन्दः-
संहिता । ब्राह्मणम् वेदानां संहिता-व्याख्या संवलिते गद्यभागः । तित्तिरिणा
प्रोक्तम् छन्दः तैत्तिरीयम् तैत्तिरीयसंहिता । तित्तिरिणा प्रोक्तं ब्राह्मणम् (आरण्यकम्,
उपनिषत् च) इति तैत्तिरीयम् । तैत्तिरीयम् आरण्यकम् । तैत्तिरीयोपनिषत् । तद्
अधीयते इति अण् “तदधीते तद्वेद” (४।२।५८) इति सूत्रेण तैत्तिरीयाः । एवं वरतन्तुना
प्रोक्तम् वारतन्तवीयम् । तदधीते वारतन्तवीयः । खण्डिकेन प्रोक्तं खाण्डिकीयम् ।
तदधीते खाण्डिकीयः । उखेन प्रोक्तम् औखीयम् । तदधीते औखीयम् । छन्दो-
ब्राह्मणानीति किम् ? तित्तिरिणा प्रोक्तः श्लोकः । अत्र प्रत्ययो न स्यात् श्लोकस्य
छन्दोब्राह्मणेभ्यो भिन्नत्वात् ।

१४४५ । काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्याम् णिनिः ॥ ४।३।१०३ ॥

दी— । काश्यपेन प्रोक्तम् अधीयते काश्यपिनः ।

In the aforesaid sense, the suffix णिनिः is attached to काश्यप
and कौशिक both standing for the name of a particular ऋषिः.

कौशिकः—अ ऋषि (seer), sprung in the line of कुशिक in which विश्वामित्र was born ; काश्यप is also another name for कणाद the compiler of वैशेषिक दर्शनम् (vide—my Evolution on Gita),

मित—। तेन प्रोक्तमिति एतस्मिन्नेव विषये ऋषिवाचिभ्याम् एव काश्यपः कौशिक इति एताभ्याम् णिनिः प्रत्ययः स्यात् । णकारः इत् । इन् तिष्ठति । अन्तिमः इकारश्चापि इत् । कस्य अपवादः । छन्दसि एव प्रत्ययः इष्टः । तेन काश्यपेन गौतमप्रवर्तकेण ऋषिणा प्रोक्तः कल्पः (वेदान्तविशेषः) इति काश्यपिन् । तदधीयते इति काश्यपिनः । कौशिकेन प्रोक्तः कल्प इति कौशिकिन् । तदधीयते इति कौशिकिनः । ऋषिभ्याम् इति किम् ? इदानीन्तनेन काश्यपगोवजातेतः (अतएव काश्यप इति सञ्ज्ञाभाजा) प्रोक्तम् काश्यपीयम् ।

१४४६ । कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च ॥ ४।३।१०४ ॥

दी—। कलापान्तेवासिभ्यः—हरिद्रुणा प्रोक्तम् अधीयते इति हारिद्रविणः । वैशम्पायनान्तेवासिभ्यः, आलम्बिनः ।

The self same suffix is attached in the aforesaid sense to those words that stand for the names of the pupils of Kalapi and Vaisampayana.

मित—। कलापिन् इति ऋषिः । वैशम्पायन इति महर्षि-कृष्ण-वैपायनस्य शिष्यः ऋषिविशेषः । अन्तेवासिन्—शिष्यः । कलापिनः चत्वारः अन्तेवासिनः आसन्—यथा हरिद्रु, तुम्बुरु, उलप, छगलिन्—इति । वैशम्पायनस्य च नव अन्तेवासिनः आसन्—यथा—आलम्बि, कमल, पलङ्ग, चूचाभ, आरुणि, ताण्ड्य, श्यामायनः काठ, कलापिन् इति । अतोद्दिश्यते कलापी अपि वैशम्पायनस्य शिष्यः । तथाहि ये ये खलु शब्दाः वैशम्पायनस्य नवानां शिष्याणां वाचकाः, यः कलापी इति शिष्यः, तस्यापि चतुर्णाम् शिष्याणां वाचकाः ये शब्दाः तैभ्यः णिनिप्रत्ययः स्यात् तेन प्रोक्तम् इति एतस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । छप्रत्ययं परत्वाद् बाधते । कलापिनः अन्तेवासी हरिद्रुः । तेन प्रोक्तम् इति हारिद्रविन् तदधीयते इति

हारिद्रविणः एवं तौम्बुरविणः । शीलपिनः । क्षगलिनः द्विगुक्प्रत्ययस्तु परस्तात्
वक्तव्यः । वैशम्पायनस्य अन्तर्वासी आलम्बि । तेन प्रोक्तम् आलम्बिन्—तदधीयते
आलम्बिनः, एवं कामलिनः, पालङ्गिनः, अर्चाभिनः, आरुणिनः, ताखिनः, श्यामाङ्ग-
निनः । कठशब्दात् प्रत्ययस्य लुक् इति पञ्चात् वाच्यम् । कलापिशब्दाच्च अण् इति
अथ वक्ष्यति ।

१४४७ । पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु ॥ ४।३।१०५ ॥

दो— । तृतीयान्तात् प्रोक्तार्थे णिनिः स्यात् । यत् प्रोक्तं
पुराणप्रोक्ताद्येद्वाङ्मणकल्पास्ते भवन्ति । पुराणेन चिरन्तनेन
मुनिना प्रोक्ताः—भङ्गु भाङ्गविनः । शाठ्यायन—शाठ्यायनिनः ।
कल्पे—पिङ्गेन प्रोक्तः पैङ्गी कल्पः । पुराणेति किम् ? याज्ञ-
वल्क्यानि ब्राह्मणानि । आश्वमेधः कल्पः । अणि आपत्यस्य इति
यलोपः ।

In the sense of “तेनप्रोक्तम्”, the suffix णिनि (इन्) is affixed to
words provided the subject spoken (discussed or elucidated)
be nothing but Brahmans and Kalpas discussed by ancient
sages only.

नित— । पुराणः पुरातनः । पुराणेन चिरन्तनेन प्राचीनेन मुनिना प्रोक्तं इति
पुराणप्रोक्तं, तेषु, पुराणैर्महर्षिभिः प्रोक्तेषु इति भाषावृत्तिकारः । महर्षीणां प्राचीनत्वम्
तथा अर्वाचीनत्वम् इति विभागः ऋग्वेदे अपि दृश्यते—यथा “अग्निरीडः पुराणैः
ऋषिभिरथ नूतनैरुत”—इति आग्नेयपर्वणि । ब्राह्मणाय कल्पाय इति ब्राह्मणकल्पाः
तेषु । पुराणैः महर्षिभिः प्रोक्तेषु ब्राह्मणेषु तथा ईदृशेषु एव च कल्पेषु गम्यमानेषु
पुराणऋषिवाचिभ्यः तृतीयासमर्थेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः णिनिः प्रत्ययः स्यात् ।
पुराणप्रोक्तब्राह्मणेषु—यथा भङ्गुरिति प्राचीनो महर्षिः, तेन प्रोक्तं ब्राह्मणम् इति
भाङ्गविन् । तदधीयते इति अण् भाङ्गविनः । शाठ्यायन इति पुराण ऋषिः । तेन
प्रोक्तं ब्राह्मणं शाठ्यायनिन् । शाठ्यायनिनः । एवं इतरायाः अपत्यं पुमान्

ऐतरेयः । तेन प्रोक्तं ब्राह्मणं ऐतरेयिन् तदधीयते इति अण् ऐतरेयिणः । पुराणप्रोक्तेषु कल्पेषु पिङ्ग इति प्राचोनो महर्षिः । तेन प्रोक्तम् इति पैङ्गी । पैङ्गीकल्पः । एवं अरुणपराजिन प्रोक्तः कल्पः अरुणपराजी । पुराणप्रोक्तेषु इति किम् ? याज्ञवल्क्येन प्रोक्तानि ब्राह्मणानि याज्ञवल्क्यानि—अथ अण् एव । “याज्ञवल्क्यादयोऽचिरकाला इत्याख्यानेषु वार्त्ते”ति काशिका ।

ननु अथ अण् कथम् ? अस्य कल्पादिषु पाठात् “कल्पादिभ्यो गोत्रे” (४।२।१११) इति वचनेन । आश्रमरथेन प्रोक्तः कल्पः इति आश्रमरथः कल्पः । अत्रापि अण् । अथि च “आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति” (६।४।१५०) इति यकारस्य लोपः ।

१४४८ । शौनकादिभ्यश्छन्दसि ॥ ४।३।१०६ ॥

शौ— । छन्दसि अभिषेये एभ्योणिनिः । शौनकेन प्रोक्तमधीयते शौनकिनः ।

In the sense of “तेनप्रोक्तम्” the suffix णिनि is affixed to words coming within the category of शौनकादि provided the subject discussed is relative to the vedas only.

मित— । शौनकादिर्यथा—शौनक, वाजसनेय, शार्ङ्गरव, शापेय, शाखेय, खाण्डायन, सत्त्व, स्कन्द, स्कन्ध, रज्जुकण्ठ, रज्जुभार, देवदर्शन, कठशाठ, कषाय, अशुपेय (अशुपेज), पुरुषाक (पुरुषांसक) ; तल, दण्ड, तवलकार, देवदत्तशठ ।

शौनकादिभ्यः इति—शौनक इत्येवमादिभ्यः णिनिः प्रत्ययो भवति तेन प्रोक्तम् इति एतस्मिन् विषये छन्दसि अभिषेये ।

शौनकेन प्रोक्तम् शौनकिन् । तदधीयते इति शौनकिनः । वाजसनेयेन प्रोक्तम् वाजसनेयिन तदधीयते इति वाजसनेयिनः । छन्दसि इति किम् ? शौनकोया शिष्या । अथ ब्रह्मच्छः (४।२।११४) इति क एव । कठशाठाम्नाम् प्रोक्तम् अधीयते इति काटशाठिनः ।

१४४८ । कठचरकाङ्गुक् ॥ ७।३।१०७ ॥

दी— । आभ्यां प्रोक्तप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । कठेन प्रोक्तम् अधीयते कठाः । चरकाः ।

A suffix, attached to the word कठ as well as to चरक elide—provided the self same suffix is sanctioned in the sense of “तेन प्रोक्तम्” ।

नित— । वैशम्पायनस्य अन्तेवासी कठः । अतस्तस्मात् णिनिः स्यात् तेन प्रोक्तम् इति एतच्चिन् विषये ; एवम् चरकशब्दादपि पूर्वोक्ते एव विषये अण् स्यात् । कठात् ईडृशस्य णिनिप्रत्ययस्य तथा चरकात् ईडृशस्य अण् प्रत्ययस्य लुक् स्यात् । कठेन प्रोक्तम् अधीयते इति कठाः । क्न्दसि एव । अक्न्दसि तु न प्रत्यय-लुप् तेन अक्न्दसि विहितस्य अण् प्रत्ययस्य स्थितिरेव—यथा काठाः—इति काशिका-भाषावृत्तिमतम् । चरकेण प्रोक्तम् अधीयते इति चरकाः ।

१४५० । कलापिनोऽण् ॥ ४।३।१०८ ॥

दी— । कलापिना प्रोक्तम् अधीयते कालापाः । “नान्तस्य टिलोपे सत्रह्यचारि-पौठ सर्पि-कलापि कौथमि तैतिलि जाजलि लाङ्गलि शिलालि शिखण्डि सूकर सद्य सुपर्वणामुपसंख्यानम्” (वा)—इत्युपसंख्यानादिलोपः ।

The suffix अण् is attached to कलापिन्—a pupil of वैशम्पायन ; thus this suffix stands as a bar to णिनिः । The टि of the words elides by the varttika herein quoted above.

नित— । कलापिन् इति वैशम्पायनस्य अन्तेवासी । तस्मात् ततः णिनि-प्रत्ययस्य प्रसक्तौ अनेन णिनिप्रत्ययं बाधित्वा अण् प्रवर्तते । कलापिन् इत्यस्मात् अण् स्यात् इत्यर्थः । अणि परे च “इनण्यनपत्ये” (६।४।१६४) इति प्रकृतिमात्रे एव प्राप्ते टिलोपो न स्यात् । “सत्रह्यचारौत्वा”दि वार्त्तिकेन टिलोपः पुनः विधीयते

कलापिना प्रोक्तम् अधीयते इति कालापाः । छन्दसीवासा विषयः इति भाषावृत्ति-
कृतमाशयः ।

१४५१ । छगलिनो ढिनुक् ॥४३॥१०८॥

दी- । छगलिना प्रोक्तम् अधीयते छागलेयिनः ।

The suffix ढिनुक् is attached to the word छगली ।

मित- । छगली इति कलापिनः शिष्यसूत्रात् ततो णिनिप्रत्यये प्राप्ते आह—
पूर्वोक्ते एव विषये छगलिशब्दात् ढिनुक् प्रत्ययः स्यात् । उकारस्तथा ककारश्च इतौ ।
ढिन् इति तिष्ठति । ढस्य एयादेशः । छगलिना प्रोक्तम् अधीयते इति
छागलेयिनः । आदौ “नस्तद्धिते” (६।४।१४४) इति टिलोपस्ततः “एयिन्” इति
युक्तं स्यात् तत्र छागलेयिन् इति रूपम् ; बहुवचने छागलेयिनः ।

१४५२ । पाराशर्यशिलालिभ्यां भिच्छुनटसूत्रयोः

॥ ४३॥११० ॥

दी- । पाराशर्येण प्रोक्तं भिच्छुसूत्रम् अधीयते पाराशरिणो
भिच्छवः । शैलालिनो नटाः ।

The suffix णिनि (and not ढिनुक्) is attached to the words
पाराशर्य and शिलालि in the aforesaid sense provided that the
subject matter under study or discussion is nothing but भिच्छु-
सूत्रम् with reference to the former and नटसूत्रम् with respect to
the latter ; भिच्छुसूत्र = aphorisms dealing with the duties of a
भिच्छु (one under the fourth stage of aryan life) ; and नटसूत्र is
aphorisms dealing with the duties of an actor.

मित- । भिच्छुसूत्रम् चतुर्व्याग्रमिणः कर्णव्यतोपदेशाय रचितम् सूत्रजालम् ।
नटसूत्रम् नाट्यजीविनाम् (अभिनेत्रिणाम्) अनुशासनार्थं रचितम् सूत्रजालम् । भिच्छु-
सूत्रे प्रोक्तविषये सति पाराशर्यशब्दात् तथा नटसूत्रे प्रोक्तविषये सति शिलालिशब्दात्

शिनिप्रत्ययः स्यात् । पाराशर्यः व्यासदेवः । तेन प्रोक्तं भिन्नसूत्रम् अधीयते इति पाराशरिणः भिन्नवः । शिनिप्रत्यये परे “आपत्यस्य च तल्लितेऽनाति” (६।१।१५१) इति यकारलोपः । एवं शिलालिप्रोक्तम् नटसूत्रम् अधीयते इति शैलाश्विनः नटाः । भिन्ननटसूत्रयोरिति किम् ? पाराशरीयाः श्लोकाः । पाराशरं वचनम् । शैलालम् । न कुत्रापि शिनिः अपितु पाराशर्यशब्दात् कः । शिलालिशब्दात् अण् च ।

१४५३ । कर्मन्दृशश्चादिनिः ॥ ४।३।१११ ॥

दी— । भिन्ननटसूत्रयोरितेयव । कर्मन्देन प्रोक्तम् अधीयते कर्मन्दिनो भिन्नवः । कृशाश्विनो नटाः ।

The suffix इनि (standing as a bar to अण्) is attached to the words कर्मन्द and कृशाश्च in the aforesaid senses.

नित— । भिन्नसूत्रे प्रोक्तविषयं सति कर्मन्दशब्दात्, तथा नटसूत्रे प्रोक्तविषये सति कृशाश्चशब्दात् इनि प्रत्ययः स्यात् अणोऽपवादः । कथं शिनिप्रत्ययः न कृत इति चेत् उच्यते—आदिस्वरश्चिनिषेधाच्च । कर्मन्देन प्रोक्तं भिन्नसूत्रम् अधीयते इति कर्मन्दिनो भिन्नवः । कृशाश्चेन प्रोक्तं नटसूत्रम् अधीयते इति कृशाश्विनो नटाः । भिन्ननटसूत्रयोरिति किम् ? कर्मन्दम्—कर्मन्देन प्रोक्तं अन्यत् किञ्चित् । अत्र अण् । एवं कार्शाश्चम् । कृशाश्चेन प्रोक्तम् अन्यत् किञ्चित् इति अण् ।

१४५४ । तेनैकदिक् ॥ ४।३।११२ ॥

दी— । सुदाम्ना अद्रिणा एकदिक् सौदामनी ।

Suffixes are attached to words to imply एकदिक् i.e common direction.

नित— । तेन इति तृतीयासमर्थात् एकदिक् इति एतस्मिन् विषये यथायोग्यं प्रत्ययाः स्याः । एकदिक्—समानदिक्, तुल्यदिक्, इत्यर्थः । सुदाम्ना इति अद्रिणा (पर्वतेन) एकदिक्, (समानदिक्) या सा सौदामनी विद्युत् । हिमवता (हिमालयेन) एकदिक्, या सा हिमवती विद्युत् । तृथ्येण सह एकदिक् इति

सौरी बलाका । “सूर्य” इत्यस्य यलोपः । अकिन् सूत्रं कन्दसि (कन्दोविषयत्वं) नास्ति ।

१४५५ । तसिञ्च ॥ ४।३।११३ ॥

दी— । स्वरादिपाठादव्ययत्वम् । पीलुमूलेन एकदिक् पीलु-
मूलतः ।

The suffix तसि may also be added to words in the selfsame sense.

मित— । तेनैकदिक् इति एतन्मित्रैव विषये तसिः अपि स्यात् । विशिष्य तसिप्रत्ययस्य उक्तैः कथम् ? उच्यते । “स्वरादिनिपातनव्ययम्” (१।१।३७) इति तसि—प्रत्ययान्तानां स्वरादिषु पाठात् तेषाम् अव्ययत्वं स्यात् इति आपयितुम् । पीलुमूलेन एकदिक् विद्युत् पीलुमूलतः । एवं सुदामतः । सूर्यतः । हिमवतः इत्यादि ।

१४५६ । उरसो यच्च ॥ ४।३।११४ ॥

दी— । चात्तसिः । अणोऽपवादः । उरसा एकदिक्
उरस्यः । उरस्तः ।

The suffix यत् (a bar to अण्) as well as तसि is added to the word उरस् in the self same sense.

मित— । पूर्वोक्ते एव विषये उरस् इत्यस्मात् यत्प्रत्ययः स्यात् । तथा तसि-
प्रत्ययश्च भवेत् । उरसा एकदिक् उरस्यः । उरस्यः हारः । तसिः यथा—
उरसा एकदिक् उरस्यः ।

१४५७ । उपज्ञाति ॥ ४।३।११५ ॥

दी— । तेन इत्येव । पाणिनिना उपज्ञातम् पाणि-
नीयम् ।

To imply उपज्ञात, i.e., originated, suffixes are affixed to words expressive of some particular person with whom the subject (under discussion) first originated.

मित—। तेन इति अनुवृत्तम् । तेन इति तृतीयासमर्थात् “उपज्ञाते” उपज्ञातम् इति एतस्मिन् विषये यथायोग्यं प्रत्ययः स्यात् । “विनीपदेशेन ज्ञातम् उपज्ञातम् स्वयमभिसंबद्धम्” इति काशिका । पाणिनिना उपज्ञातम् “पाणिनीयम् व्याकरणमिति” । उपज्ञातं प्रथमं कृतम् इति भाषावृत्तिः । एवं कालापकं व्याकरणम् । सौरः संग्रहः । उक्तं च “पाणिनीयं काणादाचसर्वशास्त्रोपकारकम् ।”

१४५८ । कृते ग्रन्थे ।४।३।११६ ॥

दी—। वररुचिना कृतो वाररुचो ग्रन्थः ।

Suffixes are added to words expressive of some particular person to denote the work composed by him.

मित—। तेन इति अनुवृत्तम् । तेन इति तृतीयासमर्थात् “कृते ग्रन्थे” यथाविहितं प्रत्ययाः स्युः । वररुचिः कात्यायनः । यद्वा वररुचिरिति श्रीविक्रमराजस्य सभासद्विशेषः । तेन रचितः ग्रन्थः वाररुचो ग्रन्थः । “वाररुचाः श्लोकाः” इति भाषावृत्तिः । ग्रन्थे इति किम् ? तच्चेन कृतः प्रासादः । अत न प्रत्ययः ।

ननु कृतम् उपज्ञातम् चानयोः कोभेद इति चेदुच्यते । कृतम् उत्पादितम् (invented) ; विद्यमानमेव ज्ञातम् उपज्ञातम् (discovered) । शिवाकल्पौ व्याकरणमिति वेदाङ्गविशेषः । तदादौ स्थितम् । पश्चात् लुप्तप्रचारं तत् पाणिनिना ज्ञातं इति तेन उपज्ञातमिति कथ्यते । अनेन सह “तेन प्रोक्तम्” इति सूत्रस्य ग्रन्थेदंस्तु तत्रैव प्रदर्शितः ।

१४५८ । संज्ञायाम् ॥ ४।३।११७ ॥

दी—। तेन इतिव । अग्रन्थार्थमिदम् । मच्चिकाभिः कृतं माच्चिकं मधु ।

To denote some particular name (i. e. a special proper term), of something produced, suffixes are added to words that stand for the producer.

मित—। तेन इति अनुवृत्तम् । “अयन्त्यार्थमिदं”—यन्त्यात् अन्त्यभिन् अर्थे दीप्ति इत्यर्थः । तेन इति तृतीयासमर्थात् कृतम् इति एतस्मिन् अर्थे यथायोग्यं प्रत्ययः स्यात्, यत् कृतं तच्चेत् स्यात् यन्त्यादन्यस्य कस्यचित् संज्ञा । मन्त्रिकाभिः कृतं मधु इति मादिकं मधु । एवं कामुकं मधु । प्रौक्तिकं मधु । मादिकं सारसं कामुकं पौत्तिकम् इति एता मधुनः संज्ञाः ।

१४६० । कुलालादिभ्यो वुञ् ॥ ४।३।११८ ॥

दी—। तेन कृते संज्ञायाम् । कुलालेन कृतं कौलालकम् । वारुडकम् ।

The suffix वुञ् is attached to words falling within the category of कुलालादि in the sense of “तेन कृतम्” provided the word newly formed stands for a proper-name (संज्ञा) ।

मित—। कुलालादि येषां—कुलाल, वरुड, चण्डाल, निषाद, कर्मार, सेना, सैरिध, इन्द्रिय (इति भाषावृत्तिः), सेन्द्रिय (इति काशिका), देवराज, परिषत्, वधू, रुरु, ध्रुव, रुद्र, मधु, ब्रह्मन्, कुम्भकार, स्वपाक ।

अधिन् सूत्रे “तेन” इत्यस्य “कृते” इत्यस्य, तथा “संज्ञायाम्” इत्यस्य च अनुवृत्तिरस्ति । तेनाद्यमेवार्थः—कुलाल इति एवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः वुञ् प्रत्ययः स्यात् तेन कृतम् इति एतस्मिन् विषये, संज्ञायाम् गम्यमानायाम् । कुलालः कुम्भकारः । तेन कृतम् कौलालकम् । कौलालकं पातम् : एवं वरुडेन कृतम् इति वारुडकम् । इन्द्रियेण कृतम् इति ऐन्द्रियकं ज्ञानम् ।

१४६१ । क्षुद्राम्भ्रमर वटर-पादपादञ् ॥ ४।३।११९ ॥

दी—। तेन कृते संज्ञायाम् । क्षुद्राभिः कृतं क्षौद्रम् । आमरम् । वाटरम् । पादपम् ।

The suffix अञ् (a bar to अच्) is attached to the words-
चुद्रा, भ्रमर and पादप in the aforesaid sense.

मित—। चुद्रा मधुमखिका । वटरः—पचिविशेषः (वटर इति गौडीयाः) ।
पादपः वृक्षः । अस्मिन् सुखे पूर्ववत् “तेन” “कृतम्” “सञ्ज्ञायाम्” इति सर्वम्
अनुवर्तते । अयमर्थः—चुद्रा, भ्रमर, वटर, पादप इति चतुर्भाः अञ् प्रत्ययः स्यात्
“तेन कृतम्” इति एतस्मिन् विषये, सञ्ज्ञायाम् गम्यमानयाम् अणोऽपवादः । चुद्राभिः
कृतं चौद्रं मधु । एवं भ्रमरैः कृतम् भ्रमरम् । वटरैः कृतं वाटरम् । पादपैः
कृतं पादपम् ।

१४६२ । तसेदम् ॥४३॥१२० ॥

दी—। उपगोरिदम् औपगवम् ।

Suffixes are attached to words in the sense of “तस्य इदम्”
i.e. this belongs or pertains to him.

मित—। “तस्य” इति षष्ठोऽममर्थात् “इदम्” इति एतस्मिन् विषये यथायोग्यं
प्रत्ययाः सुः । उपगुः इति कथित् । तस्य इदम् इति अञ् औपगवम् । एवं कपटः
इति कथित् । तस्य इदम् इति कापटयम् । राष्ट्रस्य इदम् इति राष्ट्रियम् । अवार-
पारस्य इदम् इति अवारपारीणम् । शास्त्रस्य इदम् इति शास्त्रीयं कार्यम् । “तस्य”
इत्यस्य अधिकारः “तस्य विकारः” (४३॥१२४) इति यावत् वर्तते ।

१४६३ । वहेस्तरणिट् च ॥ (वार्त्तिक) ।

दी—। संवोढुः स्वम् सांवहित्रम् ।

The root वह् (or rather सम् + वह्), with the suffix ढच्
after it, turns into a सेट् धातु (disregarding its अनिट् character-
istic) in order to have the suffix अञ् affixed to it in the
sense of “तस्य इदम् ।”

मित—। अत्र “संवोढेऽन्तादनिट् च” इति भाषाहस्तिकारः । अयमर्थः—
“वहेः” वहधातोः (सम् पूर्व कस्य वहधातोः इति भाषाहस्तिकृत), “वुः” ढच् प्रत्यया-

न्तात् “अण्” अण्प्रत्ययः स्यात् तस्य इदम् इति एतस्मिन् विषये । “इट्”—
कृते च अणि अयं धातुः “इट्” इति लभते । अनिट् खलु बह्वधातुः । तेन
सम्पूर्वकात् अस्मात् ङच्प्रत्यये कृते संबोद्धा (संबोद्ध्) इति रूपं स्यात् । परं
यदा ईदृशात् तुच्प्रत्ययान्तात् सम्पूर्वकवह्वधातोः “तस्य इदम्” इति विषये अण्
स्यात्, तदा अयं “इट्” इतीदं अपि गृह्णाति, सेट् भवति इत्यर्थः । तेन “सम् +
वह् + इ + तुच्” इति संवहितु । तस्य संरोट्: स्वं धनं इति अण् सांवाहिवम्
धनम् । अणि परे “संबोद्ध्” इति प्रकृतिः इट्प्रत्ययेन “संवहितु” इति रूपं परि-
गृह्णातीति सरस्वार्थः ।

१४६४ । अग्नीधः शरणे रण भत्वं च ॥ (वार्त्तिक) ।

दी— । अग्निम् इन्धे अग्नेत् ; तस्य स्थानम् आग्नीध्रम् ।
तात्स्थ्यात् सोऽपि आग्नीध्रः ।

The suffix रण् is added to the word अग्नीध् and before
the suffix the stem (प्रकृति i.e the word itself) is to be treated
as “भ” and not a पद ।

मित— । अग्निं इन्धे इति क्तिप्प्रत्ययः तेन अग्नीध् इति रूपम् । तस्मात् अग्नीध्
इति प्रातिपदिकात् “शरणे” तस्य शरणं स्थानम् इति विषये, रण्प्रत्ययः स्यात् परे च
प्रत्यये अग्नीध् इत्यस्य पदत्वं नास्ति, अपितु भत्वम् । आग्नीध्रम् अग्निस्थानं अग्नाधान-
स्थानम् इति भावः । अग्नीध् इत्यस्य भत्वस्वीकारात् किं फलम् ? लघ्यते—अस्य
भत्वात् पदकार्थं नास्ति तेन “भक्षां जशीऽन्ते” (४।१।३६) इति जश्त्वं न स्यात् ।
“तात्स्थ्यात्” इति—तस्मिन् तिष्ठति इति तात्स्थः अग्नीध्रस्थः । तस्य भावः
तात्स्थः । तस्मात् तात्स्थ्यात् आग्नीध्रस्थानत्वात् इत्यर्थः । आग्नीध्रस्थाने वर्तमान-
त्वात् अग्निरपि आग्नीध्र इति संज्ञां भजते इति भावः ।

१४६५ । समिधामाधाने षेखण् ॥ (वार्त्तिक) ।

दी— । सामिधेन्यो मन्त्रः । सामिधेनी ऋक् ।

The suffix घेखण् is attached to the word समिध् to imply the मन्त्र or ऋक्, used in the gathering or placing (आधाने) of समिध् (full faggot or firewood) itself.

मित—। समिधाम् इन्धनानाम् आधाने स्थापने मन्त्रे इत्यर्थः समिध् इत्यस्मात् घेखण् इति प्रत्ययः स्यात् षकारस्तथा णकारश्च इती ; “एखण्” इतिव तिष्ठति । समिधाम् आधानम् इति समिध् + घेखण् = समिध् + एख् = सामिधेयः । णकारित्वात् आदिस्वरङ्गिः—षकारित्वात् स्त्रियाम् ङीप् । सामिधेयः मन्त्रः यन् मन्त्रेण समिधाम् आधानं स्यात् स मन्त्रः इत्यर्थः । स्त्रियाम् = सामिधेयी ऋक् । यया ऋचा समिधाम् आधानं स्यात् सा ऋक् इत्यर्थः । ईपि (ङीप् इति) परे सामिधेय इत्यस्य उपधाभूतयकारोलुप्यते—“ह्रस्वतृतस्य” (६।४।१५०) इति सूत्रेण ।

१४६६ । रथाद्यत् ॥४।३।१२१॥

दी—। रथ्यं चक्रम् ।

The suffix यत् is attached to the word रथ and we have the word रथ्यं in the sense of “तस्य इदम्” ।

मित—। तस्य इदमिति एतस्मिन् विषये रथशब्दात् यत् प्रत्ययो भवेत् । रथस्य इदं रथ्यं चक्रं युगं वा । रथाङ्गे एव अभिधेयं रथ्यमिति प्रयुज्यते नान्यत्र अनभिधानात् । रथोत्तरपदादपि स्यात्—यथा परमरथ्यम्, उत्तमरथ्यम् । अयं अण् प्रत्ययस्य अपवादः ।

१४६७ । पत्रपूर्वाङ्ग ॥ ४।३।१२२ ॥

दी—। पत्रम् वाहनम् । अश्वरथस्य इदम् आश्वरथम् ।

The अण् (stands as a bar to the said यत्) is attached to the word रथ coming after any word that implies a drawer or conveyer (वाहनम्) in the aforesaid sense.

मित—। पतन्ति तेन इति पत्रम् वाहनम् । यदा गच्छति पत्रं वै तदस्मांसार-

यिष्यतीति प्रयोगदर्शनात् । तस्य इदम् इति एतस्मिन् विषये पत्रवाचिशब्दपूर्वकात्
रथशब्दात् अञ् प्रत्यय एव इष्यते, न खलु यत् । अन्तरथस्य इदम् आन्तरथं चक्रम् ।

१४६८ । पत्राध्वर्युपरिषदञ् ॥ ४।३।१२३ ॥

दी— । अञ् । पत्राहान्ते (वा) । अश्वस्य इदं वहनीयम्
आश्वम् । आध्वर्यवम् । पारिषदम् ।

In the aforesaid sense, the suffix अञ् is attached to a word expressive of some drawer or conveyer (वाहनम्), especially to imply the thing to be borne, aswellas to the words अध्वर्यु and परिषत् ।

मित— । पूर्वोक्ते एव विषये पत्रवाचिशब्दात् अञ् स्यात्, “वाह्ये” वहनीय-
वस्तुनि एव गम्यमाने, तथा अध्वर्युशब्दात् परिषत्शब्दाच्च अञ् स्यात् । अश्वस्य
इदं वहनीयम् आश्वम् । आश्वम् शकटम् । एवं औष्ट्रो भारः । अध्वर्यु इति याने
यजुर्वेदोक्तकर्म निष्पादको व्रतिविशेषः । तस्य इदम् आध्वर्यवम् शकटम् ।
आध्वर्यवम् कर्म । परिषदान् इदम् इति पारिषदम् । पारिषदः समयः । पारि-
षदो हासः ।

१४६९ । हलसीराट्ठक् ॥ ४।३।१२४ ॥

दी— । हालिकम् । सैरिकम् ।

The suffix ट्ठक्. (a bar to अण्) is taken by the words हल
and सीर ।

मित— । हल सीर इति शब्दाभ्याम् तस्य इदम् इति एतस्मिन् विषये ट्ठक्
स्यात् । हलस्य (लाङ्गलस्य) इदं इति हालिकम् । सीरस्य (लाङ्गलस्य) इदम्
इति सैरिकम् । कृषकः इत्यर्थे हालिकः इत्यस्य प्रयोगः सर्वदर्शनसंग्रहग्रन्थेपि
दृश्यते ।

१४७० । हन्दाहुन् वैरमैथुननिकयोः ॥ ४।३।१२५ ॥

दी— । काकोलूकिका । कुत्सकुशिकिका ।

The suffix वुन् is added to a pair of words, entering into a द्वन्द्व-समास in the aforesaid sense to imply enmity or marriage relation.

नित— । द्वन्द्वात् कृतद्वन्द्वसमासात् शब्दद्वयगलात् । मैथुनिको विवाहः । वैरं शत्रुता । तस्य इदम् इति एतस्मिन्नेव विषये कृत-द्वन्द्वसमासात् शब्दद्वयगलात् वुन्प्रत्ययः स्यात् शत्रुतायाम् मैथुनिकायाम् वा गन्धमानायाम् । वैरं—यथा काकय उलूकय इति काकोलूकम् । येषां च विरोधः शाश्वतिकः (४।२।६) इति समाहारः । तस्य इदं वैरम् इति वुन् काकोलूकिका । “वैरस्य नपुंसकत्वेऽपि (वैर इति शब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वेऽपि) अस्मी स्वाभावतः स्त्रीलिङ्गाः” इति काशिका । तेन वुन् इति प्रत्यय-करणात् अनन्तरदेव स्त्रियाम् आप् इकारागमस्य “प्रत्ययस्यात्कात् पूर्वस्य इदं प्यमुपः” (७।३।४४) इति सूत्रेण । एवम् अश्वाय महिषाय इति पूर्ववत् समाहारं अश्वमहिषम् । तस्य इदं वैरम् इति वुन्—कृते च वुन्प्रत्यये यत्पदं जायते तस्य स्वाभाविकस्त्रीलिङ्गत्वात् स्त्रियाम् आप् । इकारागमस्य पूर्ववत् तेन अश्वमहिषिका इति रूपम् । मैथुनिकायाम्—“कुत्स” इति । कुत्स इति ऋषिः । तद्गोत्राताः कुत्साः । एवं कुशिकः इति ऋषिः । तद्गोत्रीयाः कुशिकाः । कुत्सानां कुशिकानां च या मैथुनिका सा कुत्सकुशिकिका । आदौ कुत्सकुशिकाः इति द्वन्द्वसमासः । यथात् वुन्—ततः स्त्रीलिङ्गविधिसिने कुत्सकुशिकिका इति रूपम् । स्त्रीलिङ्गत्वं तु मैथुनिका इत्यस्य विशेषणत्वात् एव इति ज्ञेयम् । एवं अवीणाम् भारद्वाजानां या मैथुनिका सा अविभारद्वाजिका ।

दी— । वैरे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः (वा) । दैवासुरम् ।

वैरं गन्धमानि देवासुरादीनाम् वुन्प्रत्ययः न स्यात् । देवाय असुराय इति देवासुराः । एषां विरोधस्य नेमिसिक्तत्वभाषित्य न समाहारः । देवासुराणाम् इदम् वैरम् इति अण् तेन दैवासुरम् । एवं “आदि” पदेन राचोऽसुरं वैरम् ।

ननु तर्हि कथं “दैवासुरम् असूदयुजम् पूर्णमव्ययम् पुरा” इति श्रीश्रीचण्डी

यन्थे दृश्यते ? समाधत्ते—देवाय असुराश्च प्रहर्तारौ यस्मिन् युद्धे तदिति वाच्ये
‘अर्थ आदिभ्योऽच्’ (५।२।१२७) इति सूत्रविहितेन अच्प्रत्ययेन सिद्धम् इति
पाणिनीयकृतज्ञाः श्रीमन्तः श्रीशचन्द्रचक्रवर्तिनः ।

१४७१ । गोत्रचरणाद् बुञ् ॥४।३।१२६ ॥

दी— । औपगवकम् । चरणाद्धर्माभ्याययोरितिवक्तव्यम्
(वा) । काठकम् ।

The suffix बुञ् is attached to words expressive of गोत्र and
चरण in the aforesaid sense ; but as regards चरण, the word,
newly formed, must needs be a name for धर्म or आम्नाय ।

मित— । गोवम् इति अर्थस्य यङ्गणम् । चरणमित्यस्य च । न खलु तयोः
सङ्गपयोः । तं न अयमर्थः—तस्य इदम् इति एतस्मिन् विषये गोत्रवाचिभ्यः प्रातिपदि-
केभ्यस्तथा चरणवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः बुञ्प्रत्ययः स्यात् ; परं चरणवाचिनां तु
अर्थं विशेषः यत् धर्म आम्नाये च गम्यमानं प्रत्ययः दृश्यते । धर्मः—
धर्मशास्त्रं स्मृतिशास्त्रं संहितादिरूपम् । आम्नायः—वेदः । अणोऽपवादः अर्थ-
प्रत्ययः । छप्रत्ययस्तु परत्वात् बाध्यते । गोवात्—उपगुः इति कथित् गोवप्रवर्तकः
ऋषिः । तस्य इदं—औपगवम् । एवं ग्लुचुकायनिः—ग्लुचुकायनिकम् । वशिष्ठः
—वाशिष्ठम् । चरणात्—कठानाम् इदम् इति काठकम् । कठगोवप्रवर्तकः ऋषिः ।
काठकं वेदशास्त्राविशेषः । एवं कालापकम् । पैथलादकम् । मीदकम् ।

१४७२ । संघाङ्गलक्षणेष्वजप्रजिजामण् ॥ ४।३।१२७ ॥

दी— । घोषग्रहणमपि कर्त्तव्यम् (वा) । अज् । वैदः संघो-
ऽङ्कोघोषो वा । वैदं लक्षणम् । यज्—गार्गः, गार्गम् ।
इज्—दाक्षः, दाक्षम् । परस्परसंवन्धोऽङ्कः, साक्षात्तु
लक्षणम् ॥

In the sense of “तस्य इदम्” the suffix अण् is added to words formed with any of the suffixes अञ्, यञ् or इञ् to imply संघ (assembly), अङ्ग (sign) or लक्षण (characteristic) or घोषः (renown).

मित—। संघः संज्ञतिः। अङ्गः चिह्नम्। लक्षणम्—स्वभावः। घोषः—
ख्यातिः शब्दो वा।

ननु अङ्गलक्षणयोः कोविशेष इति चेत् उच्यते। “परस्परसंन्वयोऽङ्गः”—
अङ्गेन सह अङ्गधारिणः आत्मीयत्वं नास्ति। यथा कथितं गवाधिकारी कश्चिन्वित्
गवि अङ्गः (चिह्नं); स च अङ्गो गवि तिष्ठन्नपि, यथा मलकम्बलं तस्य गौः स्वं
स्रात्, तादृशं खलु गोः “स्व” न भवति। अतः उच्यते—परस्परसंन्वयोऽङ्गः।
साक्षात् लक्षणम्। लक्षणेन सह लक्षणिनः [लक्ष्यस्य] साक्षात् सम्बन्धोऽस्ति।
अतएव लक्षणं खलु “लक्ष्यभूतस्यैव चिह्नभूतं स्वम् यथा विद्या विदानाम्” इति
काशिका।

सुवार्थस्तु—संघः, अङ्गः, लक्षणं घोष इति एषाम् एकतरस्मिन् एव गम्यमाने अञ्
प्रत्ययान्तात् यञ् प्रत्ययान्तात् च प्रातिपदिकात् अण् प्रत्ययः स्रात् तस्य इदम् इति
एतस्मिन् विषये। पूर्वस्य वुञ् प्रत्ययस्य अपवादः। अञ् प्रत्ययान्तात्—विदानाम्
अयं संघः, अङ्गः घोषो वा वैदः संघः, अङ्गः घोषः। एवं विदानाम् इदं लक्षणं
वैदं लक्षणम्। यञ् प्रत्ययान्तात् यथा—गर्गाणाम् अयं संघः अङ्गः घोषो वा गर्गम्।
गर्गाणां लक्षणम् गर्गम्। इञ् प्रत्ययान्तात्—दाक्षीणाम् अयं संघः अङ्गः घोषो वा
दाक्षः। दाक्षीणाम् लक्षणम्—दाक्षम्। अण् प्रत्ययान्ताणाम् स्त्रियां तु ङीप् स्रात्
“टिङ्ठाण्—” [४।१।१५] इति सूत्रेण। वैदी विद्या तु विदानाम् लक्षणम्,
अपिच अण् इति प्रत्ययस्य णित्वात् आदिस्वरङ्गिः। इडौ च सत्याम् आदिस्वरस्य,
“इडिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे” [६।१।३६] इति सूत्रेण वैदी विद्या
अस्य इति बहुव्रीहौ वैदी इत्यस्य पुंस्त्वावप्रतिषेधस्तेन वैदीविद्यः इति रूपम्।

दो—। अण् बोक्तेऽर्थे। पक्षे चरणत्वाद्बुज्। शकलेन प्रोक्तमधीयते शाकलाः। तेषां संघोऽङ्को घोषो वा शाकलः शाकलकः। लक्षणं क्लीवता।

In the self same sense, अण् is optionally added to the word शकल; and as शाकल is a name for चरण, बुज् is also allowable by “गीतचरणाद्बुज्” [४।३।१२६]।

मित—। संघश्चङ्क लक्षणं घोष इति एषाम् यस्मिन् कस्मिंश्चिदपि अर्थे गम्यमानं शाकल इति चरणवाचिप्रातिपदिकात् अण्प्रत्ययः विकल्पेन स्यात् “तस्य इदम्” इति एतस्मिन् विषये। अङ्कोऽप्रातिपक्षे “गीतचरणाद्बुज्” [४।३।१२६] इति बुज् स्यात्।

शाकलः इति ऋषिः। तेन प्रोक्तम् अधीयते इति शाकलाः। तेषां संघः अङ्कः घोषो वा शाकलः—अण्। शाकलकः—बुज् वा। “लक्षणे क्लीवता”—लक्षणे गम्ये अस्य नपुंसकत्वम् इष्टम्—यथा शाकलं लक्षणं शाकलकं लक्षणम्।

१४७४। छन्दोगौक्थिक याज्ञिक बह्वृच नटाञ्जः

॥४।३।१२८॥

दो—। छन्दोगानां धर्मं आम्नायो वा छान्दोग्यम्। औक्थिकम्। याज्ञिकम्। बह्वृचम्। नाट्यम्। “चरणाङ्ग-धर्मांस्नाययो” रितुप्रोक्तम् तत् साहचर्यान्नटशब्दादपि तयोरेव।

The suffix ज्ञ is affixed to the words छन्दोग, औक्थिक, याज्ञिक, बह्वृच and नट in the sense of “तस्य इदम्”, provided the thing implied is either धर्म [scripture or characteristic] वा आम्नाय [the vedas or such treatise].

मित—। संघादयः अर्था अत्र नानुवर्तन्ते तेन अयमर्थः—तस्य इदम् इति एतस्मिन् विषये छन्दोग, उक्थिक याज्ञिक बह्वृच नट इति एतेभ्यो ज्ञप्रत्ययः स्यात्। बुज् अण्यथ अपवादः। छन्दोगादयः चत्वारः चरण-वाचिशब्दाः। अतस्तेभ्यः

“चरणदधर्मास्त्राययोरिति वक्तव्यम्” इत्यनेन धर्मो आस्त्राये वा गम्ये प्रत्ययः द्रष्टव्यः । नटशब्दस्तु न चरणवाची—तथापि चरणवाचिह्रन्दोगादीनाम् साहचर्यात् अस्मादपि धर्मो आस्त्राये गम्ये प्रत्यय इष्टः इति ज्ञेयम् । ह्रन्दोगानां धर्मो आस्त्रायो वा ह्रन्दोग्यम् । ह्रन्दोग्यम् इति कस्यायित् उपनिषदः आस्ता ; कस्यचित् ब्राह्मणस्य च । ह्रन्दोग्य-ब्राह्मणम् । ह्रन्दोग्योपनिषत् । औक्थिकानां धर्मो आस्त्रायो वा औक्थिकम् । याज्ञिकानां धर्मो आस्त्रायो वा याज्ञिकम् । बह्वृचाणां धर्मो आस्त्रायो वा बह्वृच्यम् । नटानां धर्मो आस्त्रायो वा नाट्यम् । नाट्यमिति भरतादिसुनिप्रणीतं शास्त्रम् अभिनय-नियामकम् । धर्मचरणयोरिति किम् ? ह्रन्दोगानां कुलम् इति ह्रन्दोगं कुलम् । अत्र अण् एव न खलु ज्ञः ।

१४७५ । न दण्डमाणवान्तेवासिषु ॥ ४।३।१३० ॥

दी— । दण्डप्रधानाः माणवास्तोषु तिथेषु च वुञ् न स्यात् । दाक्षा दण्डमाणवाः शिष्याः वा ।

When दण्डमाणवाः or शिष्याः (disciples) are implied, the suffix वुञ् is not added (to words expressive of गौत्र or चरण) । दण्डमाणवः = people leaning against stick while going.

मित— । दण्डप्रधानाः माणवा इति दण्डमाणवाः । दण्डशब्दस्य कौट्यः राज-दण्डो वंशदण्डो वा ? काशिकायां भाषाहत्तौ तथा श्रीमता दीक्षितेनापि न किञ्चित् विशिष्य उक्तम् । मन्वानह्ने वंशदण्ड एव । तथा सति ये माणवाः वंशदण्डम् अवलम्ब्य व्रजन्ति त एव दण्डमाणवाः इति आयाति । अन्तेवासिनः शिष्याः । सूत्रार्थस्तु— दण्डमाणवाः शिष्या वा इति एतयोर्गन्धमानयोः वुञ् प्रत्ययो न स्यात् । केभ्यः ? गौत्रचरणवाचिभ्यः इति वाच्यम् । तयोरेव इत्यनुवर्त्तनात् । दाक्षा दण्डमाणवाः शिष्या वा । एवम् माहकाः । अत्र अण् एव न वुञ् । दक्षाणाम् महकानाम् वा दण्डमाणवाः लागुङ्किः (लाटिद्याल इति गौडीयाः) दाक्षाः माहकाः ।—एवं दक्षाणाम् महकाणां वा शिष्याः दाक्षाः माहकाः, एवं गौकक्षाणां दण्डमाणवाः शिष्याः वा गौकक्षाः इति ।

१४७६ । रैवतिकादिभ्यश्च ॥ ४।३।१३१ ॥

दी— । तस्य इदमित्यर्थे । वुजोऽपवादः । रैवतिकोयः ।
वैजवापीयः ।

In the sense तस्य इदम्, the suffix क् is attached to रैवतिक and others (falling within the category of रैवतिक) ।

मित— । रैवतिक इति एवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः तस्य इदम् इति एतच्छिन् विषये क्-प्रत्ययः स्यात् । वुजोऽपवादः । रैवतिकादयः शब्दाः गोत्रप्रत्ययेन निष्पन्नाः । अतएव “गोत्रचरणाहुज्” (४।३।१३१) इति प्राप्तो वुज् अनेन क्प्रत्ययेन बाध्यते । रैवतिकानाम् अयम् इति रैवतिकोयः । वैजवापीनाम् अयमिति वैजवापीयः । रैवतिकादिर्यथा—रैवतिक, वैजवापि, स्वापिशि, चैमवडि, गौरयोवि, औदवापि, औदवाहि—इति ।

१४७७ । कौपिञ्जलहास्तिपदादण् वाच्यः ॥ (वार्त्तिक) ।

दी— । कुपिञ्जलस्य अपत्यम्—इहैवनिपातनादण् ।
तदन्तात् पुनरण् । कौपिञ्जलः । गोत्रवुजोऽपवादः । हस्ति-
पादस्य अपत्यं हास्तिपदस्तस्यायं हास्तिपदः ।

The suffix अण् (a bar to वुज्) is attached to the two words कौपिञ्जल and हास्तिपदः ।

मित— । तस्य इदम् इति विषये कौपिञ्जल तथा हस्तिपाद इति एताभ्याम् अण् प्रत्ययः स्यात् । प्रातिपदिकयोर्गोत्रवाचित्वात् “गोत्रचरणाहुज्” (४।३।१३१) इति प्राप्तस्य वुजोऽपवादः । कुपिञ्जलस्य अपत्यम् पुमान् इति कौपिञ्जलः । अण् प्रत्ययेन निष्पन्नः । तस्य अयम् इति पुनरपि अण् कौपिञ्जलः । हस्तिपादस्य अपत्यं पुमान् इति अण् हास्तिपदः । तस्य अयमिति हास्तिपदः—पुनरपि अण् ।

१४७८ । आथर्वणिकस्य कलोपस्य ॥ ४।३।१३३ ॥

दो—। अण् स्यात् । आथर्वणिकस्यायमाथर्वणो धर्मः
आम्नायो वा । चरणाद्बुजोऽपवादः ।

The suffix अण् is attached to the word आथर्वणिक, in the sense of तस्य इदम् and the suffix being attached to it, causes the elision of “इक” the last part of the word.

नित—। तस्य इदम् इति एतस्मिन् विषये, आथर्वणिकइति चरणवाचिशब्दात् अण् प्रत्ययः स्यात् ; प्रत्ययसन्निधौ गेन शब्दस्य “इक” इति अन्तिमांशस्य लोपः गच्छेत् । अयं प्रत्ययः “गोत्रचरणाद्बुज्” इति विहितस्य बुज् प्रत्ययस्य अपवादः । प्रातिपदिकस्य चरणवाचित्वात् धर्मो आम्नाये वा गम्ये एव प्रत्ययः इष्टः । तेन आथर्वणिकस्य अयं धर्मो आम्नायो वा इति अण् = आथर्वणम् । इकलोपय ।

समाप्ताः शैथिकाः ॥

१४७८ । तस्यविकारः ॥४१३॥१३४ ॥

दो—। अश्मनो विकारे टिलोपो वक्तव्यः (वा) । अश्मनो
विकारः—आश्मः । भास्मनः । मार्त्तिकः ।

suffixes are attached to words in the sense of तस्य विकार i. e. to imply things, produced out or made of the substances denoted by the said words. The base अश्मन् elides its टि portion when अण् (विकारार्थक) follows.

नित—। तस्य इति षष्ठीसमर्थात् विकार इति एतस्मिन् विषये यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् । विकारस्तु अन्यथाभावः । “प्रकृतेरवस्थान्तरं विकारः” इति काशिका । स च द्विविधः—विवर्तः परिणामश्च । अतात्त्विकोऽन्यथाभावः विवर्तः । तात्त्विकोऽन्यथाभावस्तु परिणामः । यथा—जलस्य विवर्तः बुद्बुद् एवं दुग्धस्य परिणामी हि दधि । अत्र विकारशब्देन विवर्तः परिणामश्च उभावेव गृह्यते ।

अश्वन् उपलं प्रसारः इति यावत् । तस्य विकार इति अण्प्रत्ययः । प्रत्यये परे “अश्वनो विकार उपसंख्यानम्” (६।४।१४४ वार्त्तिकम्) इति विकारे गम्ये अश्वन् इत्यस्य टिलोपः । तथासति आश्व इति रूपम् । आश्वः प्रासादः । प्रसाररचितः प्रासाद इत्यर्थः । “यथापमाश्वनप्रख्यां सेषु धत्तेऽन्धदुर्वहम्” इति प्रयोगात् विकारार्थं टिलोपस्तु पाक्षिक एव इति काशिका । तेन पक्षे आश्वन इत्यपि स्यात् । विकाराद्यन्विग्रहोक्तौ केवलम् “आश्वनः” इति रूपम् । भस्मनो विकार इति भास्मनः । मृत्तिकाया विकार इति मार्षिकः । उभयत्र अण् ।

१४८० । अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्यः ॥ ४।३।१३५ ॥

दी— । चादिकारि । मयूरस्य अवयवो विकारो वा मायूरः । मौर्वं काण्डं भस्म वा । पैप्पलम् ।

Suffixes are added to words expressive of a creature, a plant or a tree in the sense of तस्य विकार or तस्य अवयवः—that is to imply anything born out of it or any limb relative to these.

[Later on अञ् with be said to be the fixed suffix with reference to creatures in these senses].

मित— । अवयवे तथा विकारि च गम्ये प्राणिवाचिभ्य ओषधिवाचिभ्यस्तथा वृक्षवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् । तत्र “प्राणिरजतादिभ्योऽञ्” (४।३।१५४) इति सूत्रेण प्राणिवाचिभ्यः अञ् एव स्यात् इति वक्तव्यम् । मयूरस्य विकारः अवयवो वा इति अञ् मायूरः । एवं कापीतः । तैत्तिरः । सर्व्वत अञ् । ओषधिभ्यः—मुष्वांयाः अवयवः (काण्डम्) इति मौर्व्वम् काण्डम् । अत अण् । मुष्वांयाः विकारः (भस्म) इति मौर्व्वं भस्म । वृक्षेभ्यः—पिप्पलस्य अवयवः विकारो वा पैप्पलम् । एवम् कारवीरं माख्यम् । कारवीरं भस्म ।

१४८१ । वित्त्वादिभ्योऽण् ॥ ४।३।१३६ ॥

दो—। वैत्वम् ।

The suffix अण् is attached to the word विल्ल and others of the विल्लादि—class in the sense of तस्य विकार or तस्य अवयव ।

मित—। विकारे अवयवे च गम्ये विल्ल इत्येवमादिभ्यः अण्प्रत्ययः स्यात् । अयं कुत्रचित् योग्यस्य अण्प्रत्ययस्य कुत्रचित् वा विहितस्य भयट्प्रत्यस्य अपवादः । विल्लस्य अवयवो विकारी वा वैत्वः । वैत्वम् भस्म । एवं ग्रैहः । ब्रीहिर्विकारः अवयवो वा । एवं मुद्गस्य अवयवः विकारो वा मौद्गः । विल्लादिर्यथा—विल्ल, ब्रीहि, काण्ड, मुद्ग, मसूर, गोधूम, इक्षु, वेणु, गवधुका, कार्पासी, पाटली, ककभू, कुटीर इति ।

१४८२ । कोपधाच्च ॥ ४।३।१३७ ॥

दो—। अण् । अजोऽपवादः । तर्कु—तार्कवम् ।
तैत्तिडोकम् ।

In the sense of विकार or अवयव, the suffix अण् (a bar to अज्) is added to words endowed with a penultimate क ।

मित—। येषां प्रतिपदिकानां उपधायाम् लकारो विद्यते, तेषां अण्प्रत्ययः स्यात् विकारे अवयवे च गम्यमाने । अजोऽपवादः । तर्कुः—(टर्कु इति गौडीयाः । तर्कुलि इति गुर्जराः) । तस्य विकारः इति तार्कवम् । तैत्तिडोक इति—अस्य विकारोऽवयवो वा तैत्तिडोकम् । 'एवं' वार्त्ताकु—वार्त्ताकवम् । तिन्निडोक—तैन्निडोकम् । मधुक—माधुकम् । मण्डूक—माण्डूकम् । दह्रक—दाह्रकम् ।

१४८३ । त्रपुजतुनोः पुक् ॥ ४।३।१३८ ॥

दो—। आभ्यामण् स्याद्विकारि, एतयोः पुगागमश्च । त्रापुषम् ।
जातुषम् ।

In the sense of तस्य विकारः, the suffix अण् is added to

the words चयु and जतु ; and before these and the suffix पुक् is inserted.

मित—। “तस्य विकारः” इति एतस्मिन् विषये तपु जतु इति एताभ्याम् अण्प्रत्ययः स्यात् ; तत्सन्निभयोगिन च एतयोः पुक् इति आगमः स्यात् । उकारः उच्चारणार्थः । कित्वात् “आद्यन्तौ टकितौ” (१।१।२१) इति प्रातिपदिकस्य अन्ते एव धकारस्य स्थितिः । तपुणो विकारः इति तापुषम् । जतुनो विकार इति जातुषं गृहम् । अयं प्रत्ययः “ओरज्” (४।३।१३८) इति विहितस्य अज्प्रत्ययस्य अपवादः ।

१४८४ । ओरज् ॥ ४।३।१३८ ॥

दी—। दैवदारवम् । भाद्रदारवम् ।

The suffix अज् is added to words, ending in उ or ऊ in the sense of तस्य विकारः or तस्य अवयवः ; it is a bar to अण् ।

मित—। ये प्रातिपदिकाः उवर्णान्तास्तेभ्यः विकारार्थं अवयवार्थं च अज् प्रत्ययः स्यात् । अणोऽपवादः । दैवदारु इति वचः । तस्य अवयवो विकारो वा इति दैवदारवम् । भाद्रदारु इति वचः । अस्य अवयवो विकारो वा इति भाद्रदारवम् । “अनुदात्तादेशः” (४।३।१४०) इति सूत्रेण अनुदात्तादेशज् विहितः । ये अनुदात्तादय उवर्णान्तास्तेभ्यः खलु तेनैव अज् स्यात् । ये खलु उवर्णान्ताः अपि च नहि अनुदात्तादयस्तेभ्य एव अज् विधानार्थम् अस्य आरम्भ इति ज्ञेयम् ।

१४८५ । अनुदात्तादेश ॥ ४॥३॥१४०॥

दी—। दाधित्यम् । कापित्यम् ।

In the sense of विकार or अवयव, the suffix अज् is added to a word that is अनुदात्तादि i. e. the first syllable of which is अनुदात्त ।

मित—। ये प्रातिपदिका अनुदात्तादयः तेभ्यो विकारार्थं अवयवार्थं च

अञ् स्यात् । अञोऽपवादः । दधित्वस्य विकार इति द्राधित्वम् । कपित्वस्य विकार इति कापित्वम् । एवं माहित्वम् ।

१४८६ । पलाशादिभ्यो वा ॥४।३।१४१॥

दी— । पालाशम् । कारीरम् ।

The suffix अञ् is optionally added to words—that fall within the category of पलाशादि in the sense of विकार or अवयव ।

मित— । पलाशादिभ्यो वा अञ् प्रत्ययः स्यात् विकारे अवयवे वा गम्ये । पक्षे अण् । पलाशस्य हृत्स्य विकारोऽवयवो वा इति पालाशम् । एवं कारीरस्य अवयवो विकारो वा इति कारीरम् । अञि अणि च सममेव रूपम् । तर्हि कथं प्रत्ययद्वयस्य एव विधानम् ? “स्वरे भेदः” इति भाषावृत्तिः । पलाशादि यथा—पलाश, खदिर, शिंशपा, स्रन्दन, करीर, शिरीष, यवास, विकङ्कत, पुलाक, इति ।

ननु सूत्रे विकल्पव्यवस्था कथम् ? उच्यते—पलाश, खदिर, शिंशपा स्रन्दन इति चत्वारः अनुदात्तादयः । अत्र एषां अञ् इत्यस्य नित्यं प्राप्तिं अनेन विभाषा, तथा अन्येषाम् अञ् प्रत्ययस्य अप्राप्तिं विभाषाकथनम् ।

१४८७ । शम्याः प्लञ् ॥ ४।३।१४२ ॥

दी— । शामीलं भस्म । प्लित्वान्डीष् । शामिली सुक् ।

The suffix प्लञ् is added to the word शमी in sense of विकार or अवयव ।

मित— । विकारे अवयवे च गम्ये शमीशब्दात् प्लञ् प्रत्ययः स्यात् । अञोऽपवादः । शमी तरुविशेषः । तस्य विकार इति शामीलम् । शामीलं भस्म । एवं तस्य अवयव इति शामीलम् । स्त्रियाम् तु शामीली—“पिद्मगौरादिभ्यश्च” (४।१।४१) इति सूत्रेण ; प्रत्ययस्य पकारत्वात् । शामीली सुक् । सुक् यज्ञपाव-विशेषः ।

१४८८ । मयट् तयोभाषायामभक्ष्याच्छादनयोः

॥ ४।३।१४३ ॥

दी— । प्रकृतिमात्रान्नयड्वा स्याद्विकारावयवयोः नतु भक्ष्या-
च्छादनयोः । अश्ममयम् । आश्मनम् । अभक्ष्येत्यादि किम् ?
मौढः सूपः । कार्पासम् आच्छादनम् ।

The suffix मयट् may be optionally affixed to any word in the sense of विकार or अवयव, especially in classical sanskrit (See Kasika as well as Bhasavritti) except in the sense of भक्ष्य (edibles) or आच्छादन (clothing).

मित— । भक्ष्यात् तथा आच्छादनात् अन्यस्मिन् खलु विकारं अवयवे च गम्ये प्रातिपदिकेभ्यः मयट् प्रत्ययो वा स्यात् । भाषायाम् इति वक्तव्यम् । अश्मनो विकारः अवयवो वा अश्ममयं गृह्यते । पक्षे आश्मनम् आश्मं वा । अश्मनो विकारं पाचिकस्य एव त्रिलोपस्य विधानात् । एवं दूर्वाभयं—दौर्ब्यम् । मूर्ध्वा-मौर्व्यम् मूर्वाभयम् । भक्ष्ये इति किम् ? सुह इति भक्ष्याद्रव्यम् । तस्य विकार इति मौढः सूपः । अत्र “विस्त्रादिभ्योऽण्” (४।३।१३६) इति अण् एव । आच्छादने इति किम् ? कार्पासी इत्यस्य विकार इति कार्पासम् आच्छादनम् । अत्रापि विस्त्रादित्वात् अण् । भाषायाम् इति किम् ? वैल्लः स्वादिरो वा यूपः । यूपस्य वैदिकसाहित्यविषयत्वात् नात्र मयट् अपितु अण् एव ।

१४८९ । नित्यं बृहश्ररादिभ्यः ॥ ४।३।१४४ ॥

दी— । आम्नमयम् । शरमयम् ।

इह words and words belonging to the शरादि class take मयट् in the aforesaid sense.

मित— । बृहभ्यः प्रातिपदिकेभ्यस्तथा शर इत्येवमादिभ्यो नित्यमेव मयट् स्यात् विकारं अवयवे च गम्ये । अभक्ष्याच्छादनयोरिति तथा भाषायाम् इत्यपि ज्ञेयम् ।

वृद्धेभाक्तावत् आसंमयम्, एवं शालमयं, शाकमयम् । शरादि र्धया—शरं, दर्भं, वणं, सोमं, स्रुत्, कुटी, वल्लज इति । शरमयं दर्भमयम्, वणमयम्, सोममयम्, कुटीमयम्, वल्लजमयम्, स्रुमयम् ।

ननु स्रुमयम् अत्र कथं न शत्वमिति चेत्—उच्यते । स्रुदो विकार इति स्रुद् इत्यस्य मयटि परे ङम् इति प्रत्ययस्य लुपि अपि “प्रत्ययलोपे प्रतायलक्षणम्” आश्रित्य मयटि परे स्रुत् इत्यस्य पदत्वम् तकारस्य च पदान्तत्वम् । ततः “भलां जशोऽन्ते” (८२।३८) इति तकारस्य दकारः । ततः “शरोऽनुनासिकेनुनासिको वा” (८।४।४५) इति सूत्रस्थेन “प्रत्ययेभाषायां नित्यम्” इत्यनेन दस्थाने नित्य-नकारः । ततः “पूर्वासाक्षिम्” (८२।१) इति नकारस्य असिद्धत्वेन दकारत्वात् पदान्ते “नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य” (८२।७) इति नकारस्य नलोपः । तथा सति “पदान्तस्य” (८४।३७) इति अस्यपि असिद्धत्वात् दकारत्वात् एव “रषाभ्याम्” (८।४।१) इति न शत्वम्—इति भाषावृत्तिटिपग्रां यीयुक्तयोश्चन्द्रचक्रवर्तिनः ।

दो—। एकाचो नित्यम् (वा) ॥ त्वङ्मयम् । वाङ्मयम् ।
कथं तर्हि—आप्यम् अस्मयम् इति । तस्येवम् इत्यण्णन्तात् स्वार्थे षञ् ।

मित—। शरादिभोग्येभ्यः एकस्वरविशिष्टेभ्यः अपि नित्यं मयट् स्यात् ।
त्वञ्चः अवयव इति त्वङ्मयम् । वाञ्चः विकार इति वाङ्मयम् ।

ननु कथं तर्हि अपां विकार इति अस्मयम् आप्यम् इति रूपद्वयनिष्ठ दृश्यते ?
उच्यते—अत्र आदौ अपाम् इदम् इति अण “तस्येदम्” (४।३।१२०) इति सूत्रेण ।
तेन आपम् इतिरूपम् । ततः आपम् एव आप्यम् इति अण प्रत्ययान्तात् “आप” इत्यस्मात् स्वार्थे षञ् इति वीज्यम् ।

१४८८ । गोश्च पुरीषे ॥ ४।३।१४६ ॥

दो—। गोः पुरीषं गोमयम् ।

The suffix मयद् is added to the word “गो” in the sense of “cowdung.”

मित— : पुरीषं विष्ठा । गवां पुरीषे गव्ये गोशब्दात् मयट् स्यात् ।
पुरीषेकिम् ? गव्यं पयः । पुरीषं न अवयवो नापि विकारस्तेन अस्या
सूत्रस्य सृष्टिः । विकारे अवयवे च गम्ये प्रतायं पथात् वचाति ।

१४८० । पिष्टाच्च ॥ ४।३।१४७ ॥

दो— । मयट् स्याद्विकारे । पिष्टमयं भस्म । कथं पैष्टी
सुरेति । सामान्यविवक्षायां तस्येदम् इति अण् ।

In the senses of तस्य विकारः, मयट् is the only suffix that is
added to the word पिष्ट ।

मित— । तस्य विकार इति एतस्मिन् विषये पिष्टशब्दात् नित्यं मयट् प्रत्ययः
स्यात् । पिष्टस्य विकारः इति पिष्टमयं भग्य ।

ननु कथं तर्हि पैष्टी सुरा इति प्रयोगः ? सामान्यविवक्षायां “तस्येदम्”
(४।३।१२०) इति अण् । सामान्यविवक्षायां इत्यास्य कोऽर्थः ? पिष्टेन सह यदा
पिष्टसंज्ञकस्य वस्तुनः अवयवावयविसम्बन्धो वा प्रकृतिविकृतिसम्बन्धो वा व्यज्यते
तदा नित्यमेव मयट् । पैष्टी सुरा—अत्र पिष्टेन सह सुराया न कथितं द्रव्यविशिष्टः
सम्बन्धो विवक्षितः—अपि तेन सह तस्या कथितं सम्बन्धोऽस्तीति सम्बन्धमात्रं खलु
वक्तुं पिष्टम् । तेन अत्र विकारं वा अवयवं वा इति सम्बन्धविशेषम् अनुद्दिश्य यदा
सम्बन्धसामान्यमेव उदिष्टम्, तदा अत्र “तस्येदम्” (४।३।१२०) इति सम्बन्धसामान्य-
विवक्षायां (सम्बन्धमात्राभिप्राये) अण्प्रत्ययः कृतः इति ज्ञेयम् ।

१४८१ । संज्ञायां कन् ॥ ४।३।१४८ ॥

दो— । पिष्टादितेयव । पिष्टस्य विकारविशेषः पिष्टकः ।
पृपोऽपृपः पिष्टकः स्यात् ।

In the sense of विकार, the suffix कन् is added to the word
पिष्ट provided the word newly formed stands as a particular
class-name (संज्ञा) ।

मित— । तस्य विकार इति एतस्मिन् विषये पिष्ट इति प्रातिपदिकात् कन्-
प्रत्ययः स्यात् सञ्ज्ञायां गम्यमानायाम् । मयट्प्रत्ययस्य अपवादः । पिष्टस्य कश्चित्-
विशिष्टः विकारः इति कन् पिष्टकः अपूपः इति ।

१४८२ । ब्रीहिः पुरोडाशे ॥ ४।३।४८ ॥

दो— । मयट् स्यात् । विल्लाद्यणोऽपवादः । ब्रीहिमयः
पुरोडाशः । ब्रैहमन्यत् ।

The suffix मयट् is added to the word ब्रीहि to imply पुरोडाश
produced out of it.

मित— । ब्रीहिविकारः पुरोडाशो यदा गम्यमानः स्यात्, तदा ब्रीहिशब्दात् मयट्
प्रत्यय एव स्यात् । अयं प्रत्ययः “विल्लादिभ्योऽण्” (४।३।१३६) इति विल्लाद्यन्तगत-
ब्रीहिशब्दात् विकारे गम्ये विहितस्य अणोपवादः । अयमाशयः—यदा तु ब्रीहि-
विकारः पुरोडाशात् जन्मन् किञ्चित् वस्तु तदा ब्रैहम् ।

१४८३ । असञ्ज्ञायाम् तिलयवाभ्याम् ॥ ४।३।१५० ॥

दो— । तिलमयम् । यवमयम् । सञ्ज्ञायाम् तु—तैलम् ।
यावकः ।

The suffix मयट् is taken by the two words तिल and यव after
them in the sense of तस्य विकार, or तस्य अवयव provided the words
thus formed never stand as a particular class name (सञ्ज्ञा) ।

मित— । विकारे अवयवे च गम्ये तिल यव इति प्रातिपदिकाभ्याम् मयट्-
प्रत्ययः स्यात् असञ्ज्ञाविषये । यदा कृतप्रत्ययाभ्याम् एताभ्यां सञ्ज्ञा गम्यते
तदा तु मयट्प्रत्ययो न स्यात् इति भावः । तिलस्य विकारोऽवयवो वा तिलमयम् ।
तिलमयं भक्षम् । एवं यवस्य अवयवो विकारो वा यवमयः । यवमयं पिष्टम् ।
असञ्ज्ञायाम् इति किम् ? तिलस्य स्नेहः इति तैलम् “तस्योदम्” (४।३।१२०) इति
अण् । तैलं हि स्नेहद्रव्यविशेषस्य सञ्ज्ञा । यवस्य विकार इति अण् यावकः ।

यावः एव यावकः इति स्वार्थे कन् “यावादिभ्यः कन्” (५।४।२६) इति सूत्रेण ।

यावकः रजनद्रव्यविशेषः । तथाहि श्रीचण्डीदासपदावलीनाम्—

“चरणकमले नल्लतोडल सुन्दर यावक रेखा”—[गौड़ीयभाषायाम्]

१४८४ । तालादिभ्योऽण् ॥ ४।३।१५१ ॥

दी— । अञ्मयटोरपवादः ॥ तालाद्धनुषि (वा) ॥ तालं धनुः । अन्यत् तालमयम् । ऐन्द्रायुधम् ।

In the sense of विकार as well as अवयव, the suffix अण् is affixed to the word ताल and others falling within the category of तालादि ।

नित— । ताल इतिगवनादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्योऽण् प्रत्ययः स्यात् विकारे अवयवे च गम्ये । अञ् प्रत्ययस्य मयट् प्रत्ययस्य च अपवादः । तालशब्दात् धनुषि एव गम्ये प्रत्ययः इष्टः । तालस्य विकार इति तालं धनुः । तथाहि श्रीमहाभारते—
“जानामिति गाण्डीवं तालमावम्” इति अञ् नमुद्दिश्य सुयीधनवचनम् । धनुषि इति किम् ? तालस्य विकार इति तालमयं भव्यम् । इन्द्रायुधस्य अवयवः इति ऐन्द्रायुधम् अङ्गम् । तालादिर्ध्या—ताल (धनुष्येव), वार्हिण, इन्द्रायुध, इन्द्रालिङ्ग, इन्द्राङ्ग, चाप, स्थानाक, पीयूषा, चाप, स्थानेचय इति कथितम् ।

१४८५ । जातरूपेभ्यः परिमाणे ॥ ४।३।१५२ ॥

दी— । अण् । बहुवचनात् पर्यायग्रहणम् । हाटकः तापनीयः सौवर्णो वा निष्कः । परिमाणे किम् ? हाटकमयी यष्टिः ।

In the sense of विकार, the suffix अण् is attached to words, expressive of gold, provided the विकार implies nothing but some particular amount of measure.

मित—। जातरूपं सुवर्णम् । जातरूपेभ्यः इति बहुवचननिर्देशात् सर्वेषाम्
एव सुवर्णवाचिनां शब्दानामत्र ग्रहणम् । तेन अयम् अर्थः—सर्वेभ्य एव सुवर्णवाचि-
प्रातिपदिकेभ्यः विकारे गम्यमाने अण् प्रत्ययः स्यात्, स विकारश्चेत् परिमाणात् नान्यः ।
परिमाणाख्ये विकारविशेषे एव प्रत्यय इष्टः इति भावः । हाटकं स्वर्णम्, एवं
तापनीयं सुवर्णं इत्यादि । हाटकस्य तापनीयस्य सुवर्णस्य वा परिमाणविशेषः विकारः
हाटकः तापनीयः सौविणो वा निष्कः, अत्र अण् । निष्कः सुवर्णपरिमाणविशेषः सुवर्ण-
सुद्राविशेषः इति यावत्, एवम् जातरूपस्य विकारः परिमाणविशेषः इति अण् जात-
रूपं कार्पापणम् । अयं प्रत्ययः मयडादीनाम् अपवादः । परिमाणे इति किम् ? हाटकस्य
विकारा इयं यष्टिरिति हाटकमयी यष्टिः, अत्र मयट् एव ।

ननु कथं तर्हि “तन्मघे च कृटिकफलका काञ्चनी वासयष्टिः” इति मीघदूते ?
अत्र मल्लिनाथः—“काञ्चनस्य विकारः काञ्चनी सौवर्णी वासयष्टिर्निवासदण्डः” ।
अत्र अपरिमाणेपि विकारे गम्ये अण् स्यात् । महाकविप्रयुक्तत्वात् साधुत्वम् ;
यद्वा—“तस्येदम्” इति अण् । यद्वा सूत्रस्य प्रायिकत्वं मन्तव्यम् । यद्वा अपवाद-
विषयेपि क्वचित् उत्सर्गस्य अपि प्रयोगोद्भूयते “पतिना नोयमानायाः पुरःश्रुको न
दुष्यति” । “सखिना वानरेन्द्रिण” इत्यादिष्वत् इति द्विक् । अत्र भाषावृत्तिकृताम्
आशयः परसूत्रे मया वक्तव्यः ।

१४८६ । प्राणिरजतादिभ्योऽञ् ॥ ४।३।१५३ ॥

दी—। शौकम् । वाकम् । राजतम् ।

The suffix अञ् is attached to words expressive of living animals as well as to words coming under the head रजतादि ।

मित—। प्राणिवाचिभ्यस्तथा रजतादिभ्यश्च विकारे अवयवे च गम्ये अञ्
प्रत्ययः स्यात् । रजतादिर्यथा—रजतं, सोस, खोड, उटम्बर, नीप, दारु, रोहितक,
विभीतक, कपोतदारु, पीतदारु, तीव्रदारु विकण्टक, कण्टकारि । शुकस्य
अवयवः शौकम् पदम्, वकस्य अवयवः वाकम् सुखम् । रजतस्य विकारः राजतं
पातम् । अनुदात्तादिभ्यः (४।३।१४०) इति अनु-दात्तादिरञ् प्रत्ययो विहितः । तर्हि

अत्र ये प्राणिवाचिनः तथा रजतादयश्च अनुदात्तादयः तेषां पूर्वेष्वैव अञ्. ; ये खलु अनुदात्तादयः न भवन्ति, अपिच प्राणिवाचिनः उत रजतादिषु अन्तर्मुक्तास्तैर्भ्यो ऽनेन अञ् इति बोध्यम् ।

ननु तर्हि रजत कण्टकारि इत्यादीनाम् अनुदात्तादीनाम् पूर्वेष्वैव अञ् प्रत्यये सिद्धे कथं रजतादिषु तेषां परिगणनं कृतमिति चेत् उच्यते । तैर्भ्यो मयट् माभूदिति ज्ञापनार्थमेव । प्राणिवाचिनाम् उदाहरणान्तराणि—कापोतम्, मायूरम्, शैलम्, तैत्तिरम् । रजतादीनां च—सैसम्, लौहम्, औटम्बरम् ।

ननु ये अनुदात्तादयः रजतादिषु अन्तर्मुक्ताः (यथा रजत कण्टकारि प्रभृतयः), तैर्भ्यो मयट् माभूत् ; अपितु ये खलु नैव अनुदात्तादयः अपिच रजतादिषु अन्तर्मुक्ताः (यथा लोहप्रभृतयः) तैर्भ्योऽपि “मयट् वैतयोर्भाषायामभ्यासाच्छादनयोः” (४।३।१४३) इति सूत्रेण विकल्पेन मयट् स्यात् उत न स्यात् ? समाधत्ते—स्यादेव । कथम् ? यूयताम्—अस्मिन् सूत्रे “एतयोः” इति विकारार्थम् तथा अवयवार्थं पूर्वोद्दिष्टमपि भूय एव निर्दिष्टं ज्ञापयति यत् विकारावयवौ प्रकृतावेव । ये विशेषप्रत्ययाः “प्राणि रजतादिर्भ्योऽञ्” इति एवमादयस्तद्विधयेऽपि स्यात् । कपोतमयम् लोहमयम् । लौहमिति—काशिका । अयमाशयः—विकारार्थे तथा अवयवार्थे ये विशेषप्रत्ययाः विहिताः, तेषाम् प्रत्ययानां स्थाने पाक्षिको मयट् प्रत्ययः स्यात् । तथाहि “प्राणि—” इति सूत्रेण कपोत इति प्राणिवाचकात् विकारे अवयवे च अञ्. स्यात् । तथा सति ईदृशे एव अर्थे मयट् अपि स्यात् । तेन कापोतम् कपोतमयम् इति उभयमेव साधु । तथा लोह इति रजतादिषु अन्तर्मुक्ताः कथित् शब्दः । तस्मात् अञ्. स्यात्—तथा मयट् अपि स्यात्—तेन लौहम् लोहमयम् इति द्वयमेव साधु । भाषावृत्तिकारोऽपि एवमाह । रजत इति शब्दस्तु रजतादिषु पठितोऽपि अनुदात्तादिस्तेन अस्मात् अञ्. एव राजतम्, न खलु मयट् ।

भाषावृत्तिकारः काश्चन इति सुवर्णवाचकम् प्रातिपदिकम् रजतादिषु एव गणयति । तेन “प्राणिरजतादिर्भ्योऽञ्” इति सूत्रस्य परत्वात् “जातद्विभ्याः परिमाणे” [४।३।१४३] इति सूत्रात् वस्तीयस्तम् उररोक्तव्य अपरिमाणे अपि विकारे काश्चन

इत्यस्मात् अञ् प्रत्ययमेव साधु मान्यमानः “पुरीम् द्रक्ष्यथ काञ्चनीम्”, “काञ्चनी वासयष्टिः” इति उदाहरणद्वयं प्रदर्शितवान् । यद्यं तु भाषावृत्तिकृताम्, आशयमपि समर्थयामहे इति सर्व्वमवदातम् ।

१४८७ । जितञ्च तत्प्रत्ययात् ॥४१३॥१५५॥

दी— । जिद्दु यो विकारावयव-प्रत्ययस्तदन्तादञ् स्यात्तयो-
रेवार्थयोः । मयटोऽपवादः । शामौलस्य शामौलम् । दाधित्यस्य
दाधित्यम् । जितः किम् ? वैत्वमयम् ।

In the sense of विकार as well as अवयव, the suffix अञ् is added to words which themselves are formed with any suffix that elides अकार in the same sense i. e. in the sense of विकार and अवयव ।

मित— । विकारे अवयवे च गम्ये, यं अकारेत्—प्रत्ययाः प्रातिपदिकेभ्यः विधीयन्ते, तत्-प्रत्ययान्तेभ्यः शब्देभ्यः पुनरपि विकारार्थे अवयवार्थे च अञ् प्रत्ययः स्यात् । अयं मयट् प्रत्ययस्य अपवादः, यो मयट्, “मयड्वैतयोर्भाषायामभच्चाष्टा-दनयोः” (४।३।१४३), “नित्यं वृद्धशरादिभ्यः” (४।३।१४४) इति एताभ्याम् विधीयते ।

ननु क्वेते जित्प्रत्यया इति चेत् उच्यन्ते । “ओरञ्” (४।३।१३९) तथा “अनुदात्तादीञ्” (४।३।१४०), पलाशादिभ्योवा (४।३।१४९) इति अञ् प्रत्ययः ; तथा “शम्याः ष्लञ्” (४।३।१४२) इति ष्लञ् प्रत्ययः ; एवम्, “प्राणिरजतादिभ्योञ्” (४।३।१५४) इति अञ् प्रत्ययः, अपि च “उट्टात् वृञ्” (४।३।१५७) इति वच्चामाणो वृञ् प्रत्ययः, “एण्डाडञ्” (४।३।१५९) इति ठञ्, उमान् योर्वा (४।३।१५०) इति ; किञ्च “कंसौवपरशव्ययो यञ्जी लुक् च” (४।३।१६८) इति वच्चामाणौ यञ्-अञ् प्रत्ययौ ; एते खलु विकारार्थे अवयवार्थे च विहिताः जित्प्रत्ययाः । एतेषाम् अन्यतमप्रत्ययान्तानाम् प्रातिपदिकानाम् भूयोपि विकारे तथा अवयवे च गम्ये मयड्वैतयोर्भाषाकोञ् प्रत्ययः स्यात् इति निष्कर्षः । शमी इति वृद्धविशेषः

तस्य अवयव इति शमीलः काष्ठः । “शम्भाप्लज्” [४।३।१४२] इति प्लज् । तस्य शमीलस्य काष्ठस्य विकारः इति अनेन अज् शमीलं भस्म, शमीलस्य अवयवभूतो यः काष्ठस्य एव विकारः इदम् भस्म इति बोध्यम्, एवं दधिलस्य अवयवो दधिलः—“अनुदात्तादेश” [४।३।१४०] इति अज् । तस्य दधिलस्य विकारः इति अनेन प्रकृतेन सूत्रेण पुनरपि अज् तेन दधिलं भस्म, एवं कपित्थः वृक्षविशेषः [कथेत्वेल इति गौड़ीयाः, कथ इति हिन्दीभाषायाम्, wood apple इति आङ्गलाः], तस्य कपित्थस्य अवयव इति कापित्थः—“अनुदात्तादेश” [४।३।१४०] इति अज् । ततः कापित्थस्य विकार इति प्रकृतेन सूत्रेण भूयोपि अज् तेन कापित्थम् भस्म । एवम् दैवदारु इति वृक्षः । तस्य अवयव इति दैवदारु—अज् “औरज्” [४।३।१३८] इति सूत्रेण । ततस्तस्य विकारः इति अनेन प्रकृतेन पुनरपि अज् तेन दैवदारुः गुपः । एवम् पलाश इति वृक्षः । तस्य अवयव इति अज्—पलाशदिभ्यो वा [४।३।१४४] इति सूत्रेण—तेन पालाशः । तस्य विकारो भस्म इति प्रकृतेन अनेन भूयोपि अज् तेन पालाशं भस्म । कपोतस्य अवयव इति कापोतः—अज् “प्राणिरजादिभ्योऽज्” इति सूत्रेण । तस्य विकारः इति कापोतम् भस्म अतः अज् अनेन प्रकृतेन सूत्रेण । एवं उट्टस्य अवयवो औट्टकः । “उट्टाडुज्” (४।३।१५०) इति वक्ष्यमाणसूत्रेण । ततः औट्टकस्य विकारो भस्म इति औट्टकम् भस्म । पुनरपि अनेन अज् । उमायाः अवयव इति औमकः—“उमोर्धोर्वा” (४।३।१५०) इति वृज् । तस्य विकारो भस्म इति औमकम्—अज् प्रकृतेन । एषौ हरिणो । तस्या अवयव इति ऐषियः—“एष्ठा ढज्” (४।३।१५८) इति ढज् । ऐषियस्य विकारो भस्म इति ऐषियम्—प्रकृतेन अज् । कंसीयस्य विकारः इति कांस्यः “कंसीय—४।३।१६८” इत्यादिना यज् । तस्य अवयवः इति अज्—कांस्यः—अनेन प्रकृतेन अज् । जकारेत् प्रत्ययान्तेभ्य एव अज् स्यात्—नान्यत्र । तस्य प्रतुदाहरणं यथा—विल्वः इति वृक्षः । तस्य अवयवः इति वल्वः “विल्वादिभ्योऽण्” इति अण् प्रत्ययः । नञि अण्प्रत्ययः जित—तेन वल्वस्य विकारः इति न अज् अपितु मयट् “नित्यं वृक्षशरादिभ्यः” (४।३।१६४) इत्यनेन—तेन वल्वमयम् । वल्वमयं भस्म ।

१४८८ । क्रीतवत् परिमाणात् ॥४१३१५६॥

दी—। प्राग्वतेष्टजित्वाभ्य ये प्रत्यया येनोपाधिना परिमाणाद्विहितास्ते तथैव विकारोऽतिदिश्यन्ते । अणादीनामपावादः । निष्केण क्रीतम् नैष्किकम् । एवं निष्कस्य विकारोऽपि नैष्किकम् । शतस्य विकारः शत्यः । शतिकः ।

Suffixes that are attached to words implying some kind of measure, in various senses, such as तेन क्रीतम् and the like illustrated in or sanctioned by the rules—beginning with “प्राग्वतेष्टज्” (५।१।१८), are added to the self-same words—in the sense of विकार also. These suffixes bar the suffix अण् and others.

मित—। क्रीतवत् क्रीत इव, ‘तेन क्रीतम्’ (५।१।१७) इत्यर्थे विहितप्रत्ययः इव इत्यर्थः । परिमाणात् परिमाणाभिधायिप्रातिपदिकात् । न खलु परिमाणशब्दो ह्यव रुद्धिद्वित्वत्वेन परिमाणविशेषमेव गृह्णाति अपि तु संख्यामपि । अत्र सूत्रस्य अयमाशयः—परिमाणविशेषवाचिनस्तथा संख्याभिधायिनश्च प्रातिपदिकात् (५।१।१८) “प्राग्वतेष्टज्” इति सूत्रात् आरभ्य ये प्रत्ययाः येन उपधिना (येन निमित्तेन—यस्मिन् अर्थे किञ्च—तेन क्रीतम् (५।१।१७) इत्यादौ विषये) विहितास्तेऽपि तेभ्य एव प्रातिपदिकेभ्यः विकारैः (विकारार्थे—विकारो गम्यमाने) अतिदिश्यन्ते विधेयन्ते व्यवस्थाप्यन्ते इति यावत् । एते प्रत्ययाः अणादीनाम् प्रत्ययानाम् अपवादीभूताः । [उपाधिः निमित्तम्—तथाहि उत्तररामचरिते—“न खलु बहिरुपाधीन् प्रीतयः संश्रयन्ते”] । सरस्वार्थस्तु—“परिमाणात् क्रीत इव प्रत्यया भवन्ति तस्य विकारैः इति एतस्मिन् विषये”—इति काशिका । “परिमाणवाचिनः विकारैः क्रीतार्थवत् प्रत्ययो वाच्यः” इति भाषावृत्तिः—निष्कः इति सुवर्णादीनाम् परिमाणविशेषः । निष्केण क्रीतम् नैष्किकम् । अत्र ठक् प्रत्ययः । “तेन क्रीतम्” (५।१।१७) इति एतस्मिन् विषये “असमासे निष्कादिभ्यः” (५।१।२०) इति निष्कशब्दात् ठक् । अतएव निष्क इति

परिमाणवाचिनः शब्दात् विकारे एव अयं ठक् प्रत्ययो भवितुम् अर्हति—तेन निष्कस्य विकारो नैषिककम् । एवं शतेन क्रीतम् इति वाक्ये तु “तेन क्रीतम्” (५।१।३०) इति विषये “शताच्च ठन्यतावशते” (५।१।२१) इति सूत्रेण ठन् यत् प्रत्ययो च स्याताम् । तेन ठनि—शतिकम् ; यति—शत्यम् इति रूपद्वयम् । किञ्च एतौ प्रत्ययो विकारे अपि शतशब्दात् परिमाणाभिधायिनो भवितुम् अर्हन्तस्तेन शतस्य विकारः = शतिकः, शत्यः । एवम् सहस्रेण क्रीतम् इति वाक्ये “तेन क्रीतम्” (५।१।३०) इति विषये “शतमानविंशतिकसहस्रवसनादण्” [५।१।२०] इति अण्, साहस्रम् । अतएव सहस्रस्य विकारोऽपि साहस्रम् । [अपिच “लुक् च क्रीतवत् । हिसहस्रः । हिसहस्रः” इति भाषावृत्तिः । अयमर्थः—“अध्यङ्पूर्वदिगोलुङ्सञ्ज्ञायाम्” इति [५।१।२८] सूत्रविहितस्य दिगुसमासात् परस्य असञ्ज्ञायाम् क्रीताद्यर्थे विहितस्य प्रत्ययस्य लुक् च अत्र विकारार्थेऽपि अतिदिश्यते । तेन द्वयोः सहस्रयोः समाहारः इति हिसहस्रम् (दिगुसमासः) । हिसह्रेण क्रीतम् इति पूर्ववत् अण् = हिसहस्रम् । तस्य च अण् प्रत्ययस्य “अध्यङ्”— ५।१।२८ इत्यादिना नित्यमेव लुकि प्राप्ते “विभावा कार्यापणसहस्राभ्याम्” [५।१।२९] इति विकल्पः—तेन हि-सहस्रः हि-साहस्रः इति रूपद्वयम् । अतएव हि-सहस्रस्य विकारः इति हि-सहस्रः, हि-साहस्रः इत्येवापि रूपद्वयम् । एवं द्वयोः निष्कयोः समाहारः द्विनिष्कम् । “तेन क्रीतम्” [५।१।३०] इत्यर्थे “असमासे निष्कादिभ्यः” [५।१।२०] इति समासे ठञ् । द्विनैषिककम् । अस्य ठञ्प्रत्ययस्य च “द्वितिपूर्वान्निष्कात्” [५।१।३०] इति विकल्पेन लुक्—तेन द्विनिष्कम् इत्यपि रूपम् । अतएव द्वि-निष्कस्य विकारः इत्यर्थे अपि द्वि-निष्क-स्तथा द्विनैषिककः इति रूपद्वयम्] ।

१४८८ । उट्टाहुञ् ॥ ४।३।१५७ ॥

दी— । प्राण्यञोऽपवादः । औट्टकः ।

The suffix हुञ् is added to the word उट्ट in the sense of विकार or अवयव ।

मित— । विकारं अवयवे च गम्ये उट्टशब्दात् हुञ्प्रत्ययः स्यात् । अयं

प्रत्ययः “प्राणिरजतादिभ्योऽञ्” (४।३।१५४) इति प्राणिवाचिभ्योविहितस्य
अञ् प्रत्ययस्य अपवादः ।

१५०० । उमोर्णयोर्वा ॥ ४।३।१५८ ॥

दी— । औमम् । औमकम् । और्णम् । और्णकम् । वुज-
भावे यथाक्रममणौ ।

The suffix वुज् is optionally attached to the words उमा and
उर्णा in the aforesaid sense.

मित— । विकारो अवयवे च गन्धे उमाशब्दात् ऊर्णाशब्दाच्च वुज् प्रत्ययो वा
स्यात् । वुजोऽप्राप्तिपक्षेत्तु उमाशब्दात् अण् स्यात् औमम् ; ऊर्णाशब्दाच्च अञ् स्यात्—
और्णम् ।

१५०१ । एण्णा ढञ् ॥ ४।३।१५८ ॥

दी— । ऐण्यम् । एणस्य तु ऐणम् ।

The suffix ढञ् [a bar to अञ्] is attached to the word एणी
in the aforesaid sense.

मित— । एणी हरिणी तथाहि—“एणी गर्भादलसगमनाश्वकैः रुद्धपादा”
इति एणी इति शब्दात् विकारो अवयवे च गन्धे ढञ्प्रत्ययः स्यात् । “प्राणिरजता-
दिभ्योऽञ्” [४।३।१५४] इति विहितस्य अञ्प्रत्ययस्य अपवादः । एण्णाः विकारः
इति ढञ् ऐण्यं मांसम् । एण्णा अवयव इति ऐण्यं पदम्, ऐण्यी जङ्घा । एणी इति
स्त्रीलिङ्गनिर्देशः कथम् ? पुलङ्गे माभूत् इति आपधितुम् । एणः हरिणः । तस्य
विकारः अवयवो वा ऐणम्—अत्र अञ् एव । ऐणं मांसम् ।

१५०२ । गोप्यसो र्यत् ॥ ४।३।१६० ॥

दी— । गव्यम् । पयस्यम् ।

In the aforesaid sense the suffix र्यत् is attached to the
words गो and पयस् ।

मित—। विकारो अवयवे च गमेः गी पयस् इति एताभ्याम् यत् स्यात् । गीः
विकारः गव्यं दुग्धम् एवं पयसः विकारः पयस्त्वम् । पयः दुग्धं जलं वा ।

१५०३ । द्रोश्च ॥ ४।३।१६१ ॥

दी—। द्रुव् चस्तस्यविकारोऽवयवो वा द्रव्यम् ।

The suffix यत् is attached to the word द्रु in the aforesaid sense.

मित—। द्रुः द्रुमः वृक्षः इति । तस्य विकारः अवयवो वा द्रव्यम् । द्रव्यम्
मूलं द्रव्यं काष्ठम् ।

१५०४ । माने वयः ॥ ४।३।१६२ ॥

दी—। द्रोः रितोऽव । द्रुवयम् । यौतवं द्रुवयम् पाथ्यम्
इति मानार्थकं त्रयम् ।

The suffix वय is attached to the word द्रु in the sense of
some measurement.

मित—। द्रुशब्दात् माने वयप्रत्ययः स्यात् । मानः परिमाणविशेषः ।
काशिकाकारस्तु “माने” इत्यस्य अर्थः “विकारविशेषे माने” इति मत्वा वय-प्रत्ययः
यत्प्रत्ययस्य बाधकम् आह ।

१५०५ । फले लुक् ॥ ४।३।१६३ ॥

दी—। विकारावयवप्रत्ययस्य लुक् स्यात् फले । आमलक्याः
फलम् आमलकम् ।

Suffixes used in the aforesaid sense elide, provided fruits
are implied.

मित—। फले गमेः, प्रत्ययस्य लुक् स्यात् । विकारो अवयवे च गम्यमाने
ये प्रत्ययान् विहिता तेषां लुक् स्यात्, सो विकारः अवयवो वा स चेत् फलम्

एव भवति इत्यर्थः, “फलितस्य वृक्षस्य फलम् अवयवो भवति विकारश्च पल्लवितस्यैव पल्लवः” इति काशिका। आमलक्याः फलम् (फलिताया आमलक्या, अवयवः फलम्) इति अण्—“अवयवे च प्राण्योषधिहृच् भगः” (४।३।१३५) इति सूत्रेण। अस्य अण्प्रत्ययस्य अनेन लुक्—तेन आमलकी इति स्थितिः। ततः “लुक् तद्धितलुकि” [१।२।४२]—[तद्धित लुकि सति स्त्रीप्रत्ययस्य उपसर्जनस्य लुग् भवति] इति सूत्रेण आमलकीति डीषप्रत्ययस्य लुक् तथा सति आमलकम् इति रूपम्। आमलकम् फलम्। [एवं वदरी इति वृक्षस्य अवयवो विकारो वा फलम् इति वदरम्। कदल्याः फलं कदलम्। बकुलस्य फलं बकुलम्।]

१५०६। प्लुचादिभ्योऽण् ॥ ४।३।१६४ ॥

दी—। विधानसामर्थ्यान्न लुक्। प्लुचम्।

The suffix अण् is attached to the word प्लुच and other coming under the head प्लुचादि।

मित—। प्लुच इति वसादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः फले विकारत्वेन अवयवत्वेन वा विवक्षिते अण् प्रत्ययः स्यात्। अयं “प्राण्योषधिहृच् भगः” [४।३।१३५] इति विहितस्य बाधकः। प्रत्ययस्य “फले लुक्” (४।३।१३३) इति लुक् न स्यात्—लुग्विधिम् आदी प्रोच पद्यादेव तस्य अण्प्रत्ययस्य विशिष्य विधानात्। परत्वात् अयं विधिः लुग्विधिं बाधते इति भाषः। प्लुचः अश्वत्यो वृचः। तस्य फलम् इति प्लुचम्। प्लुचादिर्यथा—प्लुच, न्यग्रोध, अश्वत्य, इक्षु, दी, शिगु, वृद्धती, ककुभ इत्यपि इति भाषा-हतिः। [अश्वत्यस्य फलम् आश्वत्यम्। एवं ककुभम्। वार्द्धतम् इत्यादि]

१५०७। न्यग्रोधस्य च केवलम् ॥ ७।३।५॥

दी—। अस्य न वृद्धिरैचागमश्च। नैयग्रोधम् ॥

The word न्यग्रोध standing by itself—takes no Briddhi substitute of its first vowel; to the contrary, an ऐकार is inserted between the नकार and गकार of the word; thus the word

is transformed into नैययोध—before a Taddhita suffix that elides अकार, यकार or ककार ।

मित—। “न युभ्याम् पदान्ताभ्याम् पूर्वौ तु ताभ्यामैच्” इति (७।३।३) सूत्रम् । अस्य अर्थस्तु—“यकारवकाराभ्याम् उत्तरस्य अचाम् आदिरचः स्थाने वृद्धिर्न भवति—ताभ्याम् तु यकारवकाराभ्याम् पूर्वम् ऐकारागमो भवतो जिति णिति किति च तद्धिते परतः”—काशिका । ततः परं “द्वारादीनां च” (७।३।४), ततश्च इदम् सूत्रं वर्तते । अतः “न युभ्याम्—” इत्यस्य अनुवृत्तिरस्ति तेन अस्य सूत्रस्य अयमर्थः—“न्ययोधशब्दस्य केवलस्य यकारात् उत्तरस्य अचाम् आदिरचः स्थाने वृद्धिर्न भवति, तस्माच्च पूर्वम् ऐकारागमो भवति”—काशिका । अतएव न्ययोधस्य विकारः इति ज्ञेयादित्वात् अण् । अणि परं नकारस्य तथा यकारस्य च मध्ये ऐकारस्य आगमः स्यात्—तेन नैययोधम् इति रूपम् । नैययोधं फलम् । नैययोधः चमसः । न्ययोधः यटवृचः । “केवलस्य” इति किम् ? न्ययोधमूली भवाः शालय इति अण् “तत्रभवः” (४।३।५३) इति सूत्रेण । तेन न्यायोधमूलाः शालयः इति । अत्र न ऐकारागमः अपितु वृद्धिरिव ।

१५०८ । जम्बू वा वा ॥ ४।३।१६५ ॥

दी—। जम्बूशब्दात् फले अण् वा स्यात् । जाम्बवम् । पक्षे ओरज्—तस्यलुक् जम्बु ।

To imply fruits, the suffix अण् is optionally added to the word जम्बू । जम्बू—black berry ; (जाम इति गौडीयाः) ।

मित—। फले वाच्ये जम्बूशब्दात् अण् वा स्यात् । जम्बूः जम्बूवृक्षस्य फलम् इति अण् जाम्बवम्, जाम्बवं फलम् । अत्रापि अण्प्रत्ययस्य विधानसामर्थ्यात् “फले लुक्” (४।३।१६३) इति न लुक् । अण्प्रत्ययस्य अप्रातिपदिके तु “ओरज्” (४।३।१६६) इति अज् । तस्य च “फले लुक्” (४।३।१६३) इति अज्प्रत्ययस्य लुक्, तेन जम्बु इति रूपम्, जम्बुफलं, जम्बूनि फलानि ।

१५०८ । लप् च ॥ ४।३।१६६ ॥

दी—। जम्ब्वाः फलप्रत्ययस्य लुप् वा स्यात् । लुपि युक्तवत् ।
जम्ब्वाः फलं जम्बूः ।

The suffix joined to the word जम्बू to imply its fruit, optionally elides. [This rule specially sanctions the elision of अण्]

नित—। फले वाच्ये जम्बू इति प्रातिपदिकात् विहितस्य प्रत्ययस्य लुप् स्यात् । जम्बूशब्दात् तावत् औरज (४।१।१२८) इति अञ् विधीयते । तस्य च “फले लुक्” (४।१।१६९) इति “लुक्” स्यात् । अपि च जम्बूशब्दात् “जम्बा वा” (४।१।१६५) इत्यनेन वैकल्पिकः अण्प्रत्ययश्च स्यात् । विधानसामर्थ्यात् तस्य लुक् न स्यात् । अञ्प्रत्ययस्य लुकि—जम्बुफलम्, अण्प्रत्यये परे जाम्बवं फलम् इति । अनेन सूत्रेण फलप्रत्ययस्य “लुप्” स्यात् इति कथयति, किं नामप्रत्ययस्य लुप् स्यात् ? अञः लुकि “जम्बुफल” इति भवति । तथैव स्यात्, तर्हि किमनेन इति चेत्—मैवम् । लुग् लुपयोर्युक्तवद्भावकतो विशेषः ।” लुकि युक्तवत् न स्यात् परं “लुपि युक्तवत् स्यात्” तथाहि सूत्रं (१।२।५१) “लुपि युक्तवद् व्यक्तिवचने ।” “लुपि” लुवर्थे “युक्तवत्” प्रकृत्यर्थवत् “व्यक्तिवचने” लिङ्गसंख्ये स्याताम् इति । जम्बू इति वृक्षवाची शब्दस्तु स्त्रीलिङ्गः । तस्य फलम् इति अण्, तस्य लुप्, लुपि सति—(यत् वाच्यं नपुंसकलिङ्गं—तम् अनाहृत्य एव) प्रकृतिवत् लिङ्गवचने ; तेन जम्बूः इति अभिधेये अपि फलं स्त्रीलिङ्गं एव प्रयोगः स्यात् । लुकि तु तथा न स्यात् इति लुक् लुपयोर्विशेषः । स्पष्टमेव लिख्यते—जम्बोः फलं इति अभिधेये—

(१) जाम्बवं फलं [जम्बूवा वेति सूत्रेण अण्]—बहुवचने जाम्बवानि फलानि ।

(२) जम्बूः फलं [अणः—“लुपचे”ति सूत्रेण लुप् । लुपि युक्तवद्भावः] बहुवचने तु जम्बूः फलानि । फलानि इत्यस्य बहुत्वे अपि “जम्बोः” इति प्रकृतेरकलनबलात् जम्बूः इति एकवचनमेव ।

(३) जम्बु फलं [अञ्प्रत्ययः—तस्य च फले लुक् इति लुक्, न युक्तवद्भावः] । बहुवचने तु जम्बूनि फलानि ।

दी—। फलपाकशुषामुपसंख्यानम् । (वार्त्तिक) ।

Suffixes attached to words expressive of annuals or biennials—to imply their fruits—elide ; the elision passing by the term लुप् and not लुक् ।

मित—। “फल—”इति—फलानां पाकः पक्ता इति फलपाकः । तेन शुष्यन्ति इति फलपाकात्शुषधातोः क्तिप्रत्ययः—फलपाकशुष् । तेषाम् इति फलपाकशुषाम् । ये वृक्षाः शीघ्रवर्धय पक्तायाम् एव गतेषु स्वेषु फलेषु, शुष्यन्ति न्ययन्ति ते फलपाकशुष्—यथा ब्रीहियवादयः । तेषाम् “यवादीनां प्रत्ययस्य लुप् स्यात्” फले अभिधेयः । ब्रीहिः धान्यम् । ब्रीहीनाम् फलानि इति अण्प्रत्ययः “अवयवे प्राण्योषधि वृक्षेभ्यः [४।३।१३५] इति सूत्रेण । तस्य लुप्, लुपि च युक्तवद्भावः—अत एव ब्रीहिः इति रूपम् । बहुवचने ब्रीहयः । सुदगाः—(सुग इति गौडीयाः) सुदगानां फलानि इति पूर्ववत् अण् । तस्य लुप्—युक्तवद्भावस्य, तेन सुदगः इति रूपम् । बहुवचने सुदगाः, ब्रीहयः फलानि, सुदगाः फलानि, एवं यवानां फलानि यवाः, तिलानां फलानि तिलाः, एवं गोधूमाः, साधाः ।

दी—। पुष्पमूलेषु बहुलम् । (वार्त्तिक) ।—

सल्लिकायाः पुष्पं सल्लिका । जाल्याः पुष्पं जाली । विद्याय्या मूलं विदारी । बहुलवृक्षान्नृद्धि—पाटलानि पुष्पाणि सालानि मूलानि । बाहुलकात् कचिल्लुक् । अथोकम् । करवीरम् ।

Suffixes attached to words expressive of flower plants or rootplants often (बहुलम्) elide, to imply flowers or roots ; the elision passing by the term लुप् । [The word “root plant” is purposely used—only for the sake of clearness ; the word root is alone to suffice. Root means :—

[i] the part of a plant which is fixed in the earth, and which draws up sap from the soil ;

[ii] an edible root ;

[iii] a growing plant together with its root (Chamber's Twentieth century dictionary of the English Language). Here the third sense is implied and the root is enough to bring out the real meaning of "मूल" (मूलम्) in the sutra]. The word बहुलम् means often i.e. in many a case the suffix elides ; sometimes it does not and sometimes the suffix elides passing by the term लुक् and not लुप् ।

नित— । "पुष्पलतावाचिप्रातिपदिकीभास्तथा मूलविशेषवाचिशब्देभ्यश्च विहितस्य विकारावयवयोः प्रत्ययस्य लुप् स्यात्" । लुपि सति युक्तवद्भावश्च । मल्लिका इति काचित् पुष्पलता, तस्याः पुष्पं मल्लिका, बहुवचने मल्लिकाः, युक्तवद्भाववशात् अभिधेयेऽपि पुष्पे अयं स्त्रीलिङ्गे एव प्रयुज्यते । तथाहि श्रीमद्भागवते—“भगवानपि ताः रावीः शारदोत्फुल्लमल्लिकाः” । जाती इति पुष्पलताविशेषः । तथाहि “स्फुरति जातीलता कुसुमाकारे ।” तस्याः पुष्पं जाती । अयमपि युक्तवद्भावत्वात् स्त्रीलिङ्गे एव प्रयुज्यते, एवं नवमल्लिकायाः पुष्पं नवमल्लिका ।

मूलवाचिभ्यः विहितस्य यथा—विदारी इति मूलविशेषः । तस्याः विदार्याः मूलम् इति विदारी । अत्रापि युक्तवद्भाववशात् स्त्रीलिङ्गे एव प्रयोगः, एवं अंशुमत्याः मूलम् अंशुमती । इहत्याः मूलं इहती । कुत्रापि प्रत्ययस्य लुप् न स्यात् यथा—पटलस्य पुष्पाणि इति अण् “अवयवे प्रात्यक्षोषविबुधेभ्यः” (४।३।१३५) इति सूत्रेण । तस्य न लुप्—तेन पाटलं पुष्पम् । पटलानि पुष्पाणि । सल्लानां (शल्लानां वा) मूलमिति पूर्ववत् अण् तस्य न लुप् तेन साल्लम (शल्लं) मूलम् । साल्लानि (शल्लानि) मूलानि ।

अपिच सूत्रे बहुलम् इत्यस्य ग्रहणात् कचित् पुष्पे मूले च अभिधेये पुष्पमूल-वाचिभ्यो विहितस्य प्रत्ययस्य “लुक्” (न खलु “लुप्”) अपि स्यात्—यथा अशोकस्य पुष्पम् इति अशोकम् । लुकि च न युक्तवद्भावः । तेन अशोकस्य पुलिङ्गत्वे अपि अत्र फलवाचित्वात् स्त्रीत्वम् एव । करवीरस्य पुष्पं इति करवीरम् । अत्रापि लुकि च न युक्तवद्भावः—तेन पुलिङ्गस्यापि करवीरशब्दस्य फलवाचित्वात् स्त्रीत्वम् । तथाहि मृच्छकटिके “कच्छेनं वद्धां करवीरमालां”, करवीरघट्टित्वाम् मालामित्यर्थः ।

एवं कदम्बस्य पुष्पं कदम्बम्—अथ लुक् एव । [अपिच बहुलशब्दात् क्वचित् फले अभिधेये अपि “फले लुक्” (४।३।१६३) इति लुक् न स्यात्—यथा वृन्तानि फलानि अथ “विल्लादिभ्योऽण्” (४।३।१६६) इति विहितस्य अणो न लुक् ।]

१५१० । हरीतक्यादिभ्यश्च ॥ ४।३।१६७ ॥

दी— । एभ्यः फलप्रत्ययस्य लुप् स्यात् । हरीतक्यादीनाम् लिङ्गमेव प्रकृतिवत् । हरीतक्याः फलानि हरीतकाः ।

Suffixes attached to the word हरीतकी and some others coming under the हरीतक्यादि class to imply fruits, elide ; the elision passing by the name लुप् (and not लुक्) ।

मित— । हरीतकी इतिषवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः फले अभिधेये विहितस्य अजादेः प्रत्ययस्य लुप् स्यात् ; “फले लुक्” (४।३।१६३) इति विहितस्य लुक् इत्यस्य अपवादः ।

ननु लुकि प्राप्ते कथं लुपो विधानमिति चेत्—“युक्तवद्भावे सति स्त्रीप्रत्ययग्रवणे च विशेषः” इति प्रदर्शयितुम् एव ।

पुनरपि चोदयति—ननु तर्हि “लुपि युक्तवद्भाक्तिवचने” [१।२।५१] इति सूत्रेण हरीतक्यादीनां फलप्रत्ययस्य लुपि सति युक्तवत् [प्रकृतिवत्] व्यक्तिवचने [लिङ्गवचने] एव स्याताम्—तत् किं भवेदिति समाधत्ते—“हरीतक्यादीनाम् व्यक्ति” रिति काशिकाभाषावृत्तिकृतौ । हरीतक्यादीनां फलप्रत्ययस्य लुपि सति प्रकृतिवत् व्यक्तिरेव [लिङ्गमेव] स्यात्, न खलु वचनम्—अतएव उक्तम् श्रीमता दोचितेन “हरीतक्यादीनां लिङ्गमेव प्रकृतिवत्”—न खलु वचनमपि इति श्रियम् । हरीतकी इति वृत्तविशेषः—स्त्रीलिङ्गान्तः शब्दः । तस्याः फलम् इति अण्प्रत्ययः—“अवयवे प्राण्योपधिहर्त्तृभाः” [४।३।१६५] इति सूत्रेण । तस्य अण्प्रत्ययस्य अनेन लुप् ; लुपि सति प्रकृतिवत् लिङ्गमेव—तेन हरीतकी फलम् इति । बहुवचने तु हरीतक्याः फलानि इति हरीतक्यः फलानि । अथ “हरीतक्याः” इति प्रकृतेः एकवचनात्त्वोऽपि “फलानि” इति अभिधेयस्य बहुत्वम् अनुसृत्य हरीतक्यः इति बहुवचने एव प्रयोगः—यतः हरीतक्यादीनाम् वचनं प्रकृतिवत् न स्यात् । परं “फलानि”

प्रत्यस्य स्त्रीत्वम् अपि हरीतक्यप्रत्यस्य स्त्रीत्वम् हरीतकी इति प्रकृतेर्लिङ्गस्य एव प्रत्यये वर्त्तमानत्वात् ।

हरीतक्यादिर्यथा—हरीतकी, कौषातकी, द्राक्षा, शैफालिका, कण्टकारिका, नखरजनी [नखरजनी इति कैचित्], शङ्कण्डी, दाङ्गी, दीङ्गी, त्रैतपाकी, अर्जुनपाकी, काला, ध्वाङ्क्षा, गर्गरिका, पिप्पली, चिन्ता, गभीका ।

एवं कौशातक्याः [कौषातक्याः] फलं कौशातकी [कौषातकी] । द्राक्षायाः फलं द्राक्षा, नखरजन्याः फलं नखरजनी, शैफालिकायाः फलं शैफालिका, कण्टकारियाः फलं कण्टकारिका इत्यादयो द्रष्टव्याः ।

१५११ । कंसीयपरशव्ययोर्यञ्जौ लुक् च ॥ ४।३।१६८ ॥

दी— । कंसीयपरशव्यशब्दाभ्यां यञ्जौ स्तम्भयतोश्च लुक् । कंसाय हितम् कंसीयम्, तस्य विकारः कांसम् । परशवे हितम् पारशव्यम् । तस्य विकारः पारशवः ।

In the sense of विकार, the suffix यञ्ज is added to the word कंसीय (itself formed with the suffix क् affixed to कंस) and the suffix अञ्ज is added to the word परशव्य (itself formed with the suffix यत्—affixed to the word परश्व) ; the क् suffix by which कंसीय is formed, as will as the यत् suffix, by which the word परशव्य is formed—elide before यञ्ज and अञ्ज respectively ; the elision passing by the denomination लुक् [and not लुप्].

मित— । कंसाय हितम् इति वाक्ये कंसशब्दात् क्प्रत्ययः, “प्राक् क्रीताच्छः” [५।१।१] इति सूत्रेण । असमायेः—“तेन क्रीतम्” [५।१।४७] इति सूत्रम्, अस्मात् सूत्रात् प्राक् तस्मै हितम् इत्येवमर्थे क्प्रत्ययः स्यात् । अतएव कंसाय हितम् इति क्प्रत्ययस्तेन कंसीयम् इति रूपम्, एवं परशवे हितम् इति वाक्ये “उगवादिभ्यो यत्” [५।१।२] इति शब्देन परश्व इत्यस्य उवर्णान्त्वात् अस्मात् तस्मै हितम् इत्यर्थे क्स्य अपवादको यत्प्रत्ययः स्यात्, तेन परशवे हितम् इति यत्—ततः परशव्यम् इति

कंसीय इति कृत-क-प्रत्यायान्तशब्दात् यञ्प्रत्ययस्तथा परशब्द इति कृतयन्-
प्रत्यायान्तशब्दात् अञ्प्रत्ययस्य स्याताम् “तस्य विकारः” इति एतस्मिन्नर्थः ; तथा यञ्
अञ् इति यथाक्रमं विहितयोः प्रत्यययोः सन्नियोगेन च कंसीय इति शब्दस्य क्-
प्रत्ययस्य एवम् परशब्द इति शब्दस्य यत् प्रत्ययस्य च लुक्-स्यात्, (लुक्—न खलु लुप) ।
तेन नैव युक्तवन्तावः इति बोद्धव्यम् । कंसीयस्य विकारः इति यञ्—यञि परे क्-
प्रत्ययस्य लुक् तथा सति कंसीयस्य इति स्थितिः, ततः आदिस्वर इत्तौ कांसाम् इति
रूपम् । एवं परशब्दस्य विकारः इति परशब्दशब्दात् अञ्, अञि परे यत्प्रत्ययस्य
लुक् ; तथा सति परशब्दस्य अञ् इति स्थितिः, ततः पारशब्दः इति रूपम् ।

ननु परशब्द इत्यस्मात् “अनुदात्तादेशः” [४।४।४०] इति सूत्रेण अञ्प्रत्यये सिद्धे
कथं सूत्रेऽस्मिन् अस्य ग्रहणमिति चेत् अञि परे यत्प्रत्ययस्य लुक्निधानार्थमेव
इति ज्ञेयम् ।

पुनरपि चोदयति—ननु “यस्येति च” [६।४।१४८] इति सूत्रेण लोपे कृते
“हलस्तद्धितस्य” [६।४।१५०] इति यलोपः स्यात्, तर्हि किमनेन सूत्रेण इति चेत्—
सैवम्, हलस्तद्धितस्य इति सूत्रे “इति परतो लोपो भवति”—न तस्य प्रसङ्गः खलु
अवाप्ति इति सर्व्वमवदातम् ।

इति प्राग्दीव्यतीयाः समाप्ताः ।

१५१२ । प्राग्वहतेष्क ॥ ४।४।१ ॥

दी— । तद्वहतीत्यतः प्राक् ठगधिक्रियते ।

There is the rule “तद्वहतिरद्युगप्रासङ्गम्” [४।४।७६], and the
suffix ठक् will be applicable in all cases coming within the
range of this very rule.

मित— । “तद्वहतिरद्युगप्रासङ्गम्” [४।४।७६] इति सूत्रं वचाति । “प्राक्
वहतेः” इति—यस्मिन् सूत्रे “वहति” इति संश्रूयते, तस्मात् प्राक्, ये अर्थाः क्रमशः
वचान्ति, तेषु “ठक्” इति प्रत्ययः अधिकृतः स्यात् इति बोध्यम् । उदाहरणं यथा—
सूत्रकारी वचाति—“तेन दीव्यति खनति जयति जितम्” (४।४।३) इत्यत्र । अतएव
अर्थः दीव्यतीति एतस्मिन्नर्थे ठक् स्यात्—आधिकः ।

दी—तदाहेति माशब्दादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ (वार्तिक) ।
मा शब्दः कारि इति य आह स माशब्दिकः ।

The three words माशब्द, नित्यशब्द and कार्यशब्द—commonly known as माशब्दादि must be included among those—who take the suffix ठक् after them ; these three take the same suffix in the sense of “तत् आह” (utters it).

नित— । “तत् आह” = तत् प्रवक्ति—इति एतस्मिन् विषये “माशब्दादिभ्यः” माशब्द, नित्यशब्द, कार्यशब्द इति त्रिभ्यः “उपसंख्यानम्” ठक् प्रत्ययस्य परिगणनं कर्तव्यम् । माशब्दः इति आह यः स माशब्दिकः । एवं नित्यशब्दः इति य आह स नित्यशब्दिकः, कार्यशब्द इति य आह स कार्यशब्दिकः । कारि इति यत् श्रीमद्दीक्षितहचौ दृश्यते तस्य अर्थस्तु—न शब्दः अकारि इति । मा शब्दः अकारि इति य आह स माशब्दिकः ।

१५१४ । स्वागतादीनां च ॥ ४।३।८६ ॥

दी—। ऐच् न स्यात् । स्वागतम् इत्याह स्वागतिकः । साध्वरिकः, स्वाङ्गस्य अपत्यं स्वाङ्गिः । व्यङ्गस्य अपत्यं व्याङ्गिः । व्याङ्गस्य अपत्यं व्याङ्गि । व्यवहारेण चरति इति व्यवहारिकः । स्वपतौ साधु स्वापतेयम् ।

The words that fall within the category of स्वागतादि never have an “ऐच्” (ऐ or औ) inserted within their body ; to the contrary, the first of all the vowels—contained by the said words undergoes lengthening before a Taddhita suffix that elide अ or ण or क ।

नित— स्वागत इत्यादिमादीनाम् ऐच् इत्यागमो न स्यात् ; अपितु तेषु स्थितानाम् अच्चां मध्ये आद्यस्य अचः हजिरेव स्यात् जिति, षिति, किति च तद्धितप्रत्यये परे । स्वागतम् इत्याह इति ठक्—स्वागतिकः ।

स्नागतादि यथा—स्नागत, स्वध्वर, स्वज्ञ, व्यज्ञ, व्यवहारः, स्वपति । स्वध्वरेण चरति इति “चरति” (४।४।८) इति सूत्रेण ठक्—स्वाध्वरिकः । न ऐच् आगमः । परम् अच्चां मध्ये आद्यस्य अच्—अत्र ह्रिरेव । स्वज्ञस्य अपत्यम् पुमान् इति “अत इज्” (४।४।९) इति इज् । पूर्व्ववत् आद्यस्य अच्ची ह्रिरेव, एव व्यज्ञस्य अपत्यम् पुमान् इति पूर्व्ववत् इज्—आदिस्वरह्रिश्च तेन व्यञ्जिः । व्याहस्य अपत्यं पुमान् इति व्याङ्जिः—पूर्व्ववत् एव सिद्धः । व्यवहारेण चरति इति व्यव- । हारिकः—“चरति” (४।४।८) इति ठक् आदिस्वरह्रिः । स्वपतौ ढञ् स्नापतेयम् ढञ् तु—“पथ्यतिथि वसति स्वपते ढञ्” (४।४।१०४) इति सूत्रेण ।

आहौ प्रभूतादिभ्यः । (वा) । प्रभूतमाह प्राभूतिकः । पार्थ्यातिकः ।

In the sense of “तद्वाह” the suffix ठक् is added to the words प्रभूत and पार्थ्यात and the like.

मित— । तदाह इत्यर्थे प्रभूतादिभ्यः (प्रभूत पार्थ्यात इत्येताभ्याम्) ठक् स्यात् । प्रभूतमाह प्राभूतिकः । पार्थ्यातमाह पार्थ्यातिकः ।

पृच्छतौ सुस्नातादिभ्यः ॥ (वा) सुस्नातं पृच्छति सौस्नातिकः ।
सौख्यशयनिकः—अनुशतिकादिः ।

In the sense of तत्पृच्छति—the self same suffix is added to the words coming under the head सुस्नातादि ।

मित— । तत् पृच्छति इति एतस्मिन् विषये सुस्नात सुखरात्रि सुखशयन इति एतेभ्यः ठक् स्यात् । सुस्नातम् पृच्छति इति सौस्नातिकः । तथाहि “सौस्नातिको यस्य भवत्यगस्त्यः” । अपि भवतः स्नानं सुष्टु संभूतमिति यः पृच्छति स सौस्नातिकः । सुखशयनं पृच्छति सौख्यशयनिकः । अपि भवतः सुखशयनम् आसीत इति यः पृच्छति स इत्यर्थः, एवं सुखरात्रिम् पृच्छति इति सौख्यरात्रिकः । अपि भवतः सुखरात्रिः अभूत इति यः पृच्छति स एव ।

ननु मुखशयन इत्यस्य पूर्वपदस्य उत्तरपदस्य च द्वयोरेव वृद्धिः कथं स्यात्
इति चेत्—उच्यते ?—“अनुशक्तिकादीनां च” (७।४।२०) इति सूत्रेण ।

गच्छतौ परदारादिभ्यः ।(वा) ॥ पारदारिकः । गौरुतल्पिकः ।

In the sense of तत् गच्छति, the suffix ठक् is added to words belonging to the परदारादि class.

मित—। तत् गच्छति” इति एतस्मिन् अर्थे परदार इत्यावमादिभ्यः ठक् स्यात् । परस्य दाराः इति परदाराः तान् गच्छति इति ठक् पारदारिकः । गुरोः तल्पम् इति गुरुतल्पम् । गुरुशय्यादित्यर्थः । तत् गच्छति इति ठक् गौरुतल्पिकः । परदारादि यथा—परदार, गुरुतल्प । वस्तुतस्तु स्वागतादिः, प्रभूतादिः, सुखातादिः कथा परदारादिः—एते चत्वारः आकृतिगणा एव ।

१५१५ । तेन दीव्यति खनति जयति जितम् ॥ ४।४।२ ॥

**दौ ।—अच्चे दीव्यति आक्षिकः । अभ्या खनति आभ्रिकः ।
अच्चैर्जयति आक्षिकः । अच्चैर्जितम् आक्षिकम् ।**

To denote the agent of the verbs दीव्यति (plays or shines) खनति (digs or execrates) जयति (to conquer—to defeat) and जित् (everpowered or vanquished), the suffix ठक् is attached to the words expressive of instruments of the actions implied by the aforesaid verbs.

मित—। तेन इति तृतीयासमवायौ दीव्यति [क्रीडति, शोभते], खनति, जयति जितम् इति एतेषु एव अर्थेषु ठक्प्रत्ययो भवेत् । अच्चे दीव्यति इति अक्षशब्दात् ठक्—आक्षिकः । अभ्या खनति आभ्रिकः । अच्चैर्जयति इति आक्षिकम् । अच्चैर्जितम् इति आक्षिकम् । आक्षिकं धनम् । एवं शलाकिन दीव्यति इति शलाकिनः । हलने खनति हलिकः । कुड्मालेन खनति कौडालिकः । सुदगरेण जयति सौदगरिकः । शलाकया जितं शलाकिनं द्रव्यम् । सूत्रे “तेन” इति

कथनात् कर्तृत्वम्, तेन देवदत्तेन जितम् इति प्रत्ययो न स्यात् । कथमिति चेत—
अनभिधानम् । प्रसिद्धम् करणम् एव अत्र अभिप्रेतम् तेन अङ्गुल्या खनति इति
एतस्मिन् विषये प्रत्ययो न स्यात्—अङ्गुल्याः खननत्वस्य करणत्वम् अप्रसिद्धमेव ।
अवतद्धितप्रत्ययः दीव्यति खनति जयति जितम् इति आख्यातस्य अर्थे एव विहितः ।
आख्यातस्तु विधा प्रधानम् । तथापि अत्र विहितस्तद्धितप्रत्ययः स्वभावादेव साधन-
प्रधानः [करणप्रधानः]—तेन आक्षिप्तः इत्यत्र दीव्यति इत्यस्य अर्थात् “अचैः”
इत्यस्य एव अर्थः प्राधान्येन भासते । एवं कौह्यालिकः इत्याद्यापि “खनति” इत्याद्या
अर्थात् “कुह्यालने” इति साधनस्य अर्थः खलु प्राधान्येन भासते एवं सर्वत्र बोध्यम् ।
“प्रत्यायार्थे संख्याकास्तयोरेव विवक्षा” इति काशिका । तेन आक्षिप्तः इत्यात्र अक्ष-
साधनवर्त्तमानक्रीडाशीलः इति अर्थः । एवम् आक्षिप्तं धनम् इत्यात्र तु अक्षसाधना-
तीतक्रीडा जितम् धनम् इत्याद्यर्थं आयाति ।

१५१६ । संस्कृतम् ॥ ४१४३ ॥

दी— । दध्ना संस्कृतम् दाधिकम् । मारीचिकम् ।

The suffix ठक् is added to the word, expressive of some
condiment with which some particular article of food is said
to be seasoned.

मित— । तेन इति अनुवर्त्तते । ततोऽर्थः—तेन इति तृतीयासमर्थात्
संस्कृतम् इति एतस्मिन् विषये ठक्प्रत्यायः स्यात् । विद्यमानस्य एव वस्तुनः उत्कर्षा-
धानं संस्कारः । दध्ना संस्कृतं दाधिकम् अन्नम् । एवं मरीचिकं संस्कृतम् मारीचिकं
खाद्यम् । एव शर्गवेरेण संस्कृतं शर्गवेरिकम् । पूर्वस्वात् अस्य सूतस्य पृथक् करणं
तु परस्वरेण सह अस्य सम्पर्कं स्थापयितुमेव ।

१५१७ । कुलत्थकोपधादण् ॥ ४१४४ ॥

दी— । ठकोऽपवादः । कुलत्थैः संस्कृतम् कौलत्थम् ।
तैन्तिडीकम् ।

In the aforesaid sense the suffix अण् [and not ठक्] is attached to the word कुलत्वं as well as to words possessed of a penultimate क ।

मित— । कुलत्वं इति शब्दात् तथा ककारोपधात् प्रातिपदिकात् च तेन संस्कृतम् इति एतस्मिन् विषये अणप्रत्ययो भवति । ठक्प्रत्ययस्य अपवादः । कुलत्वं (कलाइ इति गौड़ीयाः) । तैः संस्कृतं कौलत्वं अन्नम् । एवं तन्निङ्गीकः इति अस्मद्ब्यविशेषः । तैः संस्कृतम् इति तन्निङ्गीयकम् ।

१५१८ । तरति ॥ ४।४।५ ॥

दी— । उडुपेन तरति इति औडुपिकः ।

In the sense of तरति [i.e. floats, crosses], the suffix ठक् is attached to the word expressive of some vehicle.

मित— । तेन इति तृतीयासमर्थात् “तरति” इति एतस्मिन् विषये ठक् स्यात् । तरति प्रवर्ते इत्यर्थः—“तितीर्षुं दुस्तरं मोहात् उडुपेणास्मि सागरम्” इत्यत्र योऽर्थः विवक्षितः स एव अर्थः तरतीत्यस्य बोध्यः । उडुपेनतरति इति ठक् औडुपिकः । एवं काण्डप्रवेन तरति काण्डप्रविकः । काण्डप्रवः इच्छकाण्ड निर्मितो जलयानविशेषः । एवं वज्रप्रवेन तरति इति वार्णप्रविकः । शरप्रवेन तरति शारप्रविकः ।

१५१९ । गोपुच्छाट्ठञ् ॥ ४।४।६ ॥

दी— । गोपुच्छिकः ।

In the aforesaid sense the suffix ठञ् [and not ठक्] is attached to the word गोपुच्छ ।

मित— । गोपुच्छेन तरतीति एतस्मिन् विषये गोपुच्छशब्दात् ठञ्प्रत्ययः स्यात् । ठक् इत्यस्य अपवादः । गोपुच्छेन तरति इति गोपुच्छिकः । ठक्ठञीः स्वर एव भेदः ।

१५२० । नौद्वचठन् ॥४११७॥

दी— । नाविकः । घटिकः । बाहुभ्याम् तरति बाहुका स्त्री ।

In the sense of तेन तरति, the suffix ठन् is added to the word नौ as well as to words—containing two vowels.

मित— । नौ इति शब्दात् तथा हिस्तरसनाथात् प्रातिपदिकात् च ठन् इति प्रत्ययः स्यात् तेन तरतीति एतस्मिन् विषये । नावा तरति इति नौशब्दात् ठन् नाविकः । द्वाचः—घटेन तरति इति घटिकः । बाहुभ्याम् तरति इति बाहुकाः । कुम्भेन तरति कुम्भिकः, प्रवेन तरति इति प्रविकः । अयं प्रत्ययः ठक् प्रत्ययस्य अपवादः । प्रत्ययस्तु अत ठन् एव न खलु “ठन्”, सर्वे यः घकारो दृश्यते स तु नौद्वचः + ठन् इति सन्धौ कृते सति आदौ “विसर्जनीयस्य सः” (पा३।३४) इति विसर्गस्थाने सकारः स्यात् । ततः “एनाट्” (पा४।४०) इति सकारस्य पत्वम् । अतएव ठन् इति प्रत्यये घकारस्य अनुबन्धत्वाभावात्, तेनैव हि शिखात् स्त्रीलिङ्गे “षिद्ध गौरादिभ्यः—” (४।१।४०) इति ईकारो न स्यात् । अतः बाहुभ्याम् तरति या स्त्री सा बाहुका । स्त्रियाम् “अजाद्यतष्टाप्” (४।१।४) इति आप् एव ।

१५२१ । चरति ॥४११८॥

दी— । तृतीयान्ताद्भ्रूति भक्षयतीत्यर्थयोष्क् स्यात् । हस्तिना चरति हास्तिकः । शाकटिकः । दध्ना भक्षयति दाधिकः ।

The suffix ठक् is added to words in the sense “तेन चरति”—the verb meaning to move (to walk) or to grate (and hence to eat).

मित— । तेन चरति इति एतस्मिन् विषये तृतीयासमर्थात् ठक् प्रत्ययो भवेत् । चरति—इति चर गतौ भक्षणे च इति धातोः तिपि रूपम् । गतौ—यथा रथेन

चरति । भक्षणे यथा—दणे गौः चरति । अतएव गच्छति भक्षयति इति एतदर्थद्वये
वाच्ये सति तृतीयासमर्थात् ठक् स्यात् इति स्पष्टार्थः । हस्तिना चरति गच्छति
इति हास्तिकः । शकटेन चरति गच्छति इति शकटिकः । दध्ना चरति भुङ्क्ते
इति दाधिकः ।

१५२२ । आकर्षात् ढल् ॥ ४।४।८ ॥

दी— । आकर्षोऽनिकषोपलः । आकर्षादिति पाठान्तरम् ।
तेन चरति आकर्षिकः । षित्वान्डीषः । आकर्षिकी ।

The suffix ढल् is added to the word आकर्षः । आकर्षः—
touchstone.

मित— । आकर्ष इति एतस्मात्—“तेन (आकर्षेण) चरति” इति एतस्मिन्
विषये ढल् प्रत्ययः स्यात् । आकर्ष इति स्थाने आकर्ष इति कीचिन्मन्त्रान्ते । आकर्षेण
चरति इति आकर्षिकः । आकर्षः निकषोपलः उच्यते । निकषोपलः सुवर्णपरीचार्यम्
व्यवहृतः प्रस्तर-विशेषः । [कोष्ठीपाथर इति गौडीयाः—touch-stone इति
आङ्गलाः] । ढल् इति प्रत्यये लकारस्य स्वरप्रक्रियायाम् एव उपयोजिता षकास्य तु
स्त्रीप्रत्ययप्रकरणे । तेन “षिट्गौरादिभ्यश्च” (४।१।४०) इति स्त्रियाम् डीष = आकर्षिकी ।

१५२३ । पर्पादिभ्यः ष्टन् ॥ ४।४।१० ॥

दी— । पर्पेण चरति इति पर्पिकः । पर्पिकी । येन पीठेन
पङ्कवश्चरन्ति स पर्पः । अश्विकः । रथिकः ।

The suffix ष्टन् is attached to the word पर्प and others—
belonging to the पर्पादि class ; पर्प means the staff leaning
against which the lame walk on foot.

मित— । पर्प इत्यादिनादिभ्यः ष्टन् प्रत्ययः स्यात् तेन चरति इति एतस्मिन्
विषये । ठकोऽपवादः । प्रत्ययस्तु ष्टन् न खलु “नीडाचष्टन्” (४।४।७) इति वत्
उन् । तेन प्रत्ययस्य षित्वात् स्त्रियाम् डीषः स्यात् । नकारस्य तु स्वर-

प्रक्रियायाम् एव उपयोगिता । पर्पेण चरति इति पर्पिकः । स्त्रियाम् पर्पिकी । पर्प-
शब्दस्यार्थस्तुः प्रोक्तः श्रीमता दीचितेन । पीठेन दण्डेन इति । पर्पादि र्थानां—पर्प,
अश्व, रथ, अश्वत्थ, जाल, न्यास, व्यास, पादः, पत्, पञ्च । अश्वेन चरति इति अश्विकः,
स्त्रियां अश्विकी । रथेन चरति इति रथिकः—स्त्रियाम् रथिकी । एवम् आलेने
चरति इति आलिकः । पदभ्याम् चरति इति पदिकः ।

१५२४ । श्वगणाट्ठञ्च ॥ ४१४११ ॥

दी— । चात् ठन् ॥

The suffix ठञ् as well as ठन् is added to the word श्वगण in the aforesaid sense.

मित— । श्वनां गणः समूहः इति श्वगणः । अस्मात् कृते च प्रत्यये यद्वचनम्
स्मात् तस्य साधने सूत्रान्तरस्य अपेक्षा अस्ति इति सूत्रयति—

१५२५ । श्वादेरिञि ॥ ७१३८ ॥

दी— । ऐच् न । श्वभस्त्रस्य अपत्यं श्वाभस्त्रिः । श्वाट्ठिः ।
तदादिविधौ चेदमिव ज्ञापकम् । इकारादौ इति वाच्यम् । (वा) ।
श्वगणेन चरति इति श्वागणिकः । श्वागणिकी । श्वगणिकः ।
श्वगणिकी ।

Before इञ् any compound word having श्व for its first member, is not to have ऐच् inserted within its own body ;— (which was required by the rule “हारादीनां च” (७१३८) ; the (suffix) इञ् is only an उपलक्षण, and hence it signifies that not only before इञ् but before any suffix which has इ for its first letter the present rule holds good.

मित— । “हारादीनां च” (७१३८) इति सूत्रेण ज्ञाप्यते यत् हार इत्यादिमा-
दीनां यकारवकाराभ्याम् अचाम् आदेरचः स्थाने तद्धि न स्यात्, अपितु आभ्याम्
पूर्व्यै ऐचागमौ भवतः, जिति णिति किति च तद्धिते परतः । यकारादेरिकारः
स्यात्, वकारादेस्तु उकारः स्यात् । हारादीनां मध्ये श्वन् इत्यस्य पाठोऽस्ति । अनेन

सूत्रेण श्राप्यते यत्—“इजि” परे सति “आदेः” श्र इति यस्य पदस्य आदौ दृश्यते तस्य एच् न स्यात् । यथा श्रभस्वस्य अपत्यम् पुमान् इति इज् “अत इज्” (४।१।८५) इति सूत्रेण । आभस्त्रिः । श्रदृष्टस्य अपत्यम् पुमान् इति पूर्व्ववत् इज् आदृष्टिः । उदाहरणद्वये न ऐचागमः परम् आदिस्वरस्य वृद्धिरेव ।

हारादिगणे श्रन् इति प्रव्यते । अतएव श्र इति पूर्व्वकस्य अपि प्रातिपदिकस्य हारादिवत् कार्य्यं भवितुमर्हतीति प्राप्ते आपयति “तदादिविधौ” श्र इति पदस्य आदौ विद्यते तस्मात् परे प्रत्ययविधौ कर्त्तव्ये सति “इदमेव आपकम्” इदमेव अनेन आपितम् यत् तव श्रादिपूर्व्वकप्रातिपदिकस्य न हि हारादिवत् कार्य्यं स्यात् । “इकारादौ इति वाच्य”मिति । इज् इति उपलक्षणम् एव । कस्य ? इकारादि-प्रत्ययस्य इति वाच्यम् । तथाहि भाषावृत्तिकारः—“इज्जीतीकारादुपलक्षणम्” इति । अयमर्थः—सूत्रे “इजि” इत्यनेन आपयति यत् इक् प्रभृतयः ये केचित् इकारादि-प्रत्ययाः सन्ति, तेषु यस्मिन् कस्मिन्नपि परे सति श्रादिपूर्व्वकस्य प्रातिपदिकस्य हारादि-वत् कार्य्यं न स्यात् । तेनठज् ठन् इति प्रत्ययद्वयस्थाने जाते इक् इति परे न हारादिवत् कार्य्यम् । श्रगणेन चरति इति ठज् । ठज् इति अस्य जित्वात् आदि-स्वरवृद्धिः, ठस्थाने इक् इति आदेशः, तेन श्रागणिकः इतिरूपम् । स्त्रियां तु श्रागणिकी, “टिड्ठाण—” (५।१।१५) इति सूत्रेण ऊीप्, एवं श्रगणेन चरति इति टन्—श्रगणिकः । स्त्रियां तु ऊीष् श्रगणिकी—[“पिङ् गौरादिभ्यश्च” (४।१।४१) इति] ।

१५२६ । पदान्तस्यान्यतरस्याम् ॥७३६॥

दी— । श्वादेरङ्गस्य पदशब्दान्तस्य ऐच्वा । श्वापदस्य इदम् श्वापदम् । शौवापदम् ।

The rule “श्रादेरिजि” optionally holds good with reference to the compound word the first member of which is श्रन् and the second member is पद ।

मित— । “पदान्तस्य” पद इति यदा श्रन् इत्यस्य अन्ते भवति, तदा “अन्य-

तरसाम्”—हारादिवत् कार्यं विकल्पेन स्यात् । अपद इत्यस्मात् हारादिवत् यत् कार्यम् ऐच् इत्यस्य आगमः स तु वैकल्पिक एव इति भावः । यनः पदानीव पदानि यस्य स श्वापदः । तस्य श्वापदस्य इदम् इति अच् “तस्वेदम्” (४; ४।१२०) इति सूत्रेण । तेन ऐच् प्रतिषेधे श्वापदम् इति रूपम् ; ऐचः आगमे तु श्वापदम् इति । अथ श्वापद इति अङ्गस्य शकारवकारयो र्मध्य औकारस्य आगमः ।

१५२७ । वेतनादिभ्यो जीवति ॥४।४।१२॥

दी— । वेतनेन जीवति वैतनिकः । धानुष्कः ।

In the sense of “तेन जीवति”—i.e. lives by that, the suffix ठक् is attached to the word that stands for the name of the means of living, provided the word expressive of means is included in the category of वेतनादि words ।

मित— । तेन इति अनुवृत्तम् । अतएव अयमर्थः—तेन इति तृतीयासमर्थे भाः वेतनग्रन्थिताः प्रातिपदिकेभ्यः जीवति जीविकाम् अर्जयति इति एतस्मिन्नर्थे ठक्-प्रत्ययः स्यात् । वेतनेन जीवति इति वैतनिकः कर्मकरः इत्यर्थः । धनुषा जीवति इति धानुष्कः व्याधः, योद्धा वा । जालेन जीवति इति जालिकः । वाङ्मे जीवति इति वाङ्मिकः । हृत्वा जीवति इति वार्त्तिकः । दण्डेन जीवति इति दाण्डिकः । धनुर्दण्डेन जीवति इति धानुर्दण्डिकः । वेतनादिर्यथा—वेतन, धनुः, दण्ड, धनुर्दण्ड, बाह, जाल, हस्ति, अर्जु बाह, वेस, सुख, प्रेषण, उपवेश, उपवस्ति, शय्या, उपनिषद्, उपदेश, स्विच, पाद, उपस्थान, उपहस्त, उपस्थ, शक्ति ।

१५२८ । वस्त्रक्रयविक्रयाटठन् ॥ ४।४।१३ ॥

दी— । वस्त्रेण सूत्रेण जीवति वस्त्रिकः । क्रय-विक्रय ग्रहणम् संधातविगृहीतार्थम् । क्रय-विक्रयिकः । क्रयिकः । विक्रयिकः ।

In the aforesaid sense, the suffix ठन् is added to the words वस्त्र, क्रय, विक्रय and क्रय-विक्रय । वस्त्र means price.

मित—। वस्तु-क्रयविक्रयभ्याम् ठन् स्यात् तेन जीवतीति एतस्मिन् विषये ।
वस्तु-न जीवति इति वस्तिकः । वस्तु—मूल्यम् इत्यर्थः । क्रय-विक्रयेन जीवति
क्रय-विक्रयिकः । “क्रय-विक्रय—” इति—क्रय-विक्रय इति शब्दद्वयस्य पृथक् पृथक्
ग्रहणम् तथा एकत्र च ग्रहणं स्यात् ।

१५२८ । आयुधाच्छ च ॥४॥१४॥

दी—। चाट्ठन् । आयुधेन जीवति आयुधीयः ।
आयुधिकः ।

The suffix छ as well as ठन् is added to the word आयुध in the aforesaid sense.

मित—। आयुधेन जीवति इति एतस्मिन् विषये आयुधशब्दात् छप्रत्ययः, तथा
सूत्रस्थस्य चकारस्य बलात् ठन्प्रत्ययश्च भवेताम् ।

१५३० । हरतुत्सङ्गादिभ्यः ॥ ४॥१५॥

दी—। उत्सङ्गेन हरति औत्सङ्गिकः ।

In the sense of “हरति”—i.e. carries from one place to other, the suffix ठक् is added to the word उत्सङ्ग and others falling within the category of उत्सङ्गादि ।

मित—। हरति नयति देशान्तरं प्रापयति इत्यर्थः । एतस्मिन् विषये उत्सङ्ग
एवमादिभ्याः तृतीयासमर्थेभ्याः ठक्प्रत्ययः स्यात् । उत्सङ्गेन हरति औत्सङ्गिकः ।
वस्तु उत्सङ्गे कृत्वा देशान्तरं प्रापयति यः स औत्सङ्गिकः । उड्पेन हरति इति
औड्पिकः । उड्पे द्रव्यं स्थापयित्वा यो देशान्तरं प्रापयति स औड्पिकः ।
उत्सङ्गादि र्थेभ्यः—उत्सङ्ग, उड्प, उत्पूत, पिटक, उत्पुट, उत्पन्न, पिटाक ।

१५३१ । भस्त्रादिभ्यः षन् ॥ ४॥१६॥

दी—। भस्त्रया हरति भस्त्रिकः । शिल्वान्डोष्—
भस्त्रिकी ।

In the said sense the suffix *ठन्* is affixed to the word *भस्त्रा* and others falling within the category of *भस्त्रादि* ।

मित— । भस्त्रा इत्यत्रवमादिभ्यः तृतीया-समर्थभाः *ठन्*प्रत्ययः स्यात् “हरति” इति एतस्मिन् विषये । भस्त्रया हरति इति *ठन्* भस्त्रिकः । *ठन्* इति प्रत्ययस्य षित्वात् “अद् गौरादिभ्यश्च” (४।१।४१) इति स्त्रियाम् ङीष्—भस्त्रिकी । भस्त्रादिर्यथा—भस्त्रा, भरट, भरण, शार्दभार, शार्पभार, अंसभार, अंसभार ।

१५३२ । विभाषा विवधात् ॥ ४।४।१७ ॥

दी— । विवधेन हरति विवधिकः । पक्षे ठक् वैवधिकः । एकदेशविकृतस्य अनन्यत्वात् वीवधादपि *ठन्* । वीवधिकः । विवधिकी । विवधवोवधशब्दौ उभयतोवह्नशिकोः स्तम्भवाह्ये काष्ठे वर्तते ।

The suffix *ठन्*—as well as *ठक्* is attached to the word *विवध*—(and also to the word *वीवध*) in the aforesaid sense ; both these words here imply (i) a yoke to carry burdens and (ii) a highway.

मित— । विवध इति प्रातिपदिकात् तृतीयासमर्थात् “हरति” इति एतस्मिन् विषये *ठन्*प्रत्ययः स्यात् विकल्पेन ; पक्षे *ठक्* । विवधेन हरति इति *ठन्* विवधिकः । षित्वात् स्त्रियाम् ङीष्—विवधिकी । पक्षे *ठक्*—वैवधिकः । एकदेशविकृतम् अनन्यत्वं भवति इति न्यायः स्वीक्रियते । तेन वीवध इति एकदेशविकृतस्य (इसस्य स्थाने दीर्घम् ईकारम् धारयतः) विवधशब्दस्य अपि इयं व्यवस्था । अतएव वीवधेन हरति इति *ठन्*—वीवधिक—वीवधिकी ; पक्षे *ठक्*—वैवधिकः । शब्दद्वयस्य अर्थः त्र्यम्बता दीक्षितेन स्फुटीकृतः । तथाहि—“पर्याहारश्च मार्गश्च विवधी वीवधी चतौ” इति अमरः । “विवधो वीवधयापि पर्याहारि ऽध्वमारयोः” इति विश्वः । पर्याहारः उभयतोवह्नशिकोः स्तम्भवाह्यकाष्ठविशेषः ।

१५३३ । अण् कुटिलिकायाः ॥ ४।४।१८ ॥

दी— । कुटिलिका व्याधानां गतिविशेषः, कर्मरूपकरण-
भूतं लोहं च । कुटिलिकया हरति मृगान् अङ्गारान् वा कौटि-
लिकी व्याधः कर्मरश्च ।

In the aforesaid sense, the suffix अण् is added to the word कुटिलिका । कुटिलिका—a kind of movement—usually resorted to by hunters in sniping ; also an ironrod used by blacksmith.

मित— । हरतीति एतस्मिन् विषये कुटिलिकाशब्दात् तृतीयासमर्थान् अण् प्रत्ययः स्यात् । कुटिलिका व्याधानां वक्रगतिविशेषः । कुटिलिकया हरति (हन्ति) मृगान् इति अण् कौटिलिकः व्याधः । कुटिलिकया लोहमव्या यष्टा हरति (मृज्जति) अङ्गारान् इति अण् कौटिलिकः कर्मरः । कुटिलिकया (चातुर्थ्येण) हरति (आकर्षति) पुमांसम् इति कौटिलिकी वेश्या ।

१५३४ । निर्वृत्ते ऽचदूयतादिभ्यः ॥ ४।४।१८ ॥

दी— । अचदूयतेन निर्वृत्तम् आचदूयतिकम् वैरम् ।

In the sense of निर्वृत्त (performed—incurred etc) the suffix ठक् is attached to the word अचदूयत and others falling within the category of अचदूयतादि ।

मित— । तेन निर्वृत्तम् इति एतस्मिन् विषये अचदूयत इति एवमादिभ्यः तृतीयासमर्थेभ्यः ठक् प्रत्ययः स्यात् । निर्वृत्तम्—साध्यम्, उत्पन्नमिति यावत् । अचदूयतेन निर्वृत्तम् इति आचदूयतिकम् वैरम् । जानुप्रहततेन निर्वृत्तम् इति जानुप्रहतिकम् जङ्घीपघातेन निर्वृत्तम् जाङ्घीपघातिकम् कार्यम् । गतागतेन निर्वृत्तम् गतागतिकम् प्रेम । अचदूयतादिर्यथा—अचदूयत, जङ्घीपघात, जानुप्रहत, गतागत, यातोपघात, अनुगत, जङ्घाप्रहत, कण्टकमर्दन, पादस्नेदन, जङ्घाप्रहत ।

१५३५ । क्तु मन्त्रित्यम् ॥ ४।४।२० ॥

मित— । भाववाच्ये विहितैः प्रत्ययैः निष्पन्नेभ्यः शब्देभ्यः इमपप्रत्ययः स्यात्
तेन निर्व्वृत्तम् इति विषयः । पचधातोर्भावावाच्यं घञ्—पाकः । पाकेन निष्पन्नं
पाकिमम् । त्यजधातोर्भावे घञ् त्यागः । त्यागेन निष्पन्नं त्यागिमम् । एवं
कृधातोर्भावे घञ्—कारः । तेन निष्पन्नं कारिमम् । सिच् धातोर्भावे घञ्—
सिकः । तेन निष्पन्नम् सेकिमम् । दङ् धातोर्भावे घञ्—दाहः, दाहिमः ।
पृधातोर्भावे क्तः पूर्णः । पूर्णमः । कुट् धातोर्भावे क्तः कुट् । कुटिमः । पाकिमम्
फलम् । सेकिमा लता । दाहिमा कृष्णरेखा । कुटिमा भूः ।

१५३६ । अपमित्ययाचिताभ्याम् कक्कनौ ॥ ४४।२१ ॥

दी— । अपमितेति ल्यवन्तम् । अपमित्य निर्व्वृत्तम्
आपमित्यकम् । याचितेन निर्व्वृत्तम् याचितकम् ।

The suffixes क and कन् are respectively added to अपमित्य
and याचित in the aforesaid sense.

मित— । अपमित्य इति मीङ् इति धातोर्ल्यप्प्रत्ययेन सिद्धम् । याचित इति
याचधातोः क्तप्रत्ययेन सिद्धम् । एताभ्याम् यथासंख्यम् कक्कन् इति प्रत्ययौ सः
तेन निर्व्वृत्तमिति एतस्मिन् विषये । अपमित्य निर्व्वृत्तमिति आपमित्यकम् । आप-
मित्यकं धनम् । याचितेन निर्व्वृत्तम् इति याचितकं सख्यनम् ।

१५३७ । संसृष्टे ॥ ४४।२२ ॥

दी— । दध्ना संसृष्टम् दाधिकम् ।

In the sense of "संसृष्ट" (mixed up) the suffix ठक् is added
to the name of the thing with which something is
mixed up.

मित— । तेन संसृष्टमिति एतस्मिन् अर्थे तृतीयासमर्थात् ठक्प्रत्ययो भवेत् ।
संसृष्टम् एकीभूतम् अभिन्नं मिश्रितम् इत्यर्थः । दध्ना संसृष्टं दाधिकम् अन्नम् ।
एवं मरिचेन संसृष्टम् मारिचिकम् । एवं गौड़िकम् पयः । पैपलिकम् ।

१५३८ । चूर्णादिनिः ॥ ४४।२३ ॥

दी- । चूर्णैः संसृष्टाश्चूर्णनोऽपूपाः ।

The suffix इनि (a bar to ठक्) is attached to the word चूर्ण, in the said sense.

मित- । तेन संसृष्टम् इति एतस्मिन् विषये चूर्णशब्दात् इनिः प्रत्ययः स्यात् ।
ठक्प्रवादः । चूर्णैः संसृष्टाः चूर्णनोऽपूपाः । चूर्णनो धानाः ।

१५३९ । लवणाक्तुक् ॥ ४४।२४ ॥

दी- । लवणेन संसृष्टो लवणः सूपः । लवणं शाकम् ।

The suffix ठक्, attached to the word लवण in this sense, elides.

मित- । तेन संसृष्टम् इत्यर्थे लवणशब्दात् विहितस्य ठक्प्रत्ययस्य लुक् स्यात् लुकि न युक्तवदभावः । अतएव लवणः सूप इति पुलिङ्गम् । लवणा यवागूः इति स्त्रीलिङ्गम् । लवणं शाकम् इति स्त्रीलिङ्गम् । अत्र लवणशब्दः द्रव्यवाची (it denotes a substance, it is a substantive and not an adjective) न खलु गुणवाची (i.e. लवण means salt and not saline).

१५४० । सुदगादण् ॥ ४४।२५ ॥

दी- । मौद्री ओदनः ।

The suffix ण् is attached to the word सुदग in the self-same sense.

मित- । तेन संसृष्टम् इत्यर्थे सुदगशब्दात् ण्प्रत्ययः स्यात् । ठक्प्रवादः ।
सुदगेन संसृष्टः मौद्री ओदनः । मौद्री यवागूः ।

१५४१ । व्यञ्जनैरुपसिक्तं ॥ ४४।२६ ॥

दी- । ठक् । दध्ना उपसिक्तं दाधिकम् ।

The suffix ठक् is attached to the name of a व्यञ्जन (condiment), with which an article of food is seasoned.

मित—। तेन उपसिक्तम् इति एतस्मिन् विषये व्यञ्जनवाचिभाः शब्देभ्यः ठक् प्रत्ययः स्यात्। दध्ना उपसिक्तम् दाधिकम् अन्नम्। स्तेन उपसिक्तं सौपिकम्। व्यञ्जनैरिति किम्? उदकेन उपसिक्तः शोदनः—अन्नं न प्रत्ययः।

ननु “संसृष्टम्” उपसिक्तम् इत्यनयोः कोभेद इति चेत् उच्यते। संसृष्टम् मिश्रितम्। दध्ना संसृष्टम् अन्नम् तु दधिमिश्रितम् अन्नम्। दध्ना उपसिक्तम् अन्नं तु दध्ना सह एकव्रीकृत्य पक्कम् अन्नम्।

१५४२। ओजःसहोऽन्धसा वर्त्तते ॥ ४।४।२७ ॥

दी—। ओजसा वर्त्तते औजसिकः शूरः। साहसिकश्चौरः। आन्धसिको मतस्यः।

The suffix ठक् is attached to the word ओजस्, सहस् and अन्धस् in the sense of “तेन वर्त्तते” (stands by that).

मित—। तेन वर्त्तते इति विषये ओजस्, सहस्, अन्धस् इति एतेभ्यः द्वितीयासन्नर्थेभ्यः ठक् प्रत्ययः स्यात्।

१५४३। ततप्रत्यनुपूर्वमौपलोमकूलम् ॥ ४।४।२८ ॥

दी—। द्वितीयान्तात् अस्मात् वर्त्तते इति एतस्मिन् अर्थे ठक् स्यात्। क्रिया-विशेषणत्वात् द्वितीया। प्रतीपं वर्त्तते प्रातीपिकः। आन्वोपिकः। प्रातिलोमिकः। आनुलोमिकः। प्रातिकूलिकः। आनुकूलिकः।

The suffix ठक् is attached to the words ईप्, लोम and कूल coming after प्रति or अनु in the sense of “तत् (तादृशम्) वर्त्तते” i. e. is situated in that way or stands likewise.

N. B.—ईप् is—अप् changed to ईप् by the application of the rule “ह्यन्यरूपसर्गेशोपईत्” (६।१।८७)।

मित—। तेन इति अत्र नानुवर्तते । तत् इति द्वितीयासमर्थविभक्तिः । द्वितीयान्तात् प्रतिपूर्वकात् अनुपूर्वकात् वा ईपशब्दात्, लोमशब्दात्, तथा कूलशब्दात् च—तत् (तादृशम्) वर्त्तते इति एतस्मिन् अर्थे ठक् प्रत्ययः स्यात् ।

ननु उतधातुरकर्मकस्तर्हि कथं तत् इति द्वितीयाविभक्त्यन्तं पदं तस्य कर्म स्यात् ? उच्यते—तत् इति नैव कर्मणि द्वितीया अपितु क्रियाविशेषणे द्वितीया । तत् इत्यस्य तादृशम् इत्येव अर्थः । तत् यथा तथा—तादृशम् यथा तथा वर्त्तते इत्यर्थः । प्रतीपम् वर्त्तते इति ठक्—प्रातीपिकः । अन्वीपं वर्त्तते आन्वीपिकः । प्रतिलोम वर्त्तते प्रातिलोमिकः । अनुलोम वर्त्तते आनुलोमिकः । प्रतिकूलं वर्त्तते प्रातिकूलिकः । अनुकूलं वर्त्तते आनुकूलिकः । तथाहि—“तां प्रातिकूलिकां मत्वा”—इति भट्टिकाव्ये । “आनुकूलिकतया हि नराणाम्” ।

१५४४ । परिमुखं च ॥ ४१४।२८ ॥

दी—। परिमुखं वर्त्तते पारिमुखिकः । चात् पारि-
पाश्चिकः ।

In the sense of “तादृशम् वर्त्तते” (lies likewise) the suffix ठक् is attached to the word परिमुख—(and also to the word परिपाश्चिकम्)

मित—। तादृशं वर्त्तते इति अर्थे परिमुखशब्दात् ठक् स्यात् । परिमुखं वर्त्तते इति परिमुखिकः । सूत्रे यश्चकारः—स अनुक्तसमुच्चयार्थः । तेन परिपाश्चिकम् इत्यस्मात् अपि ठक् पारिपाश्चिकः ।

१५४५ । प्रयच्छति गर्ह्यम् ॥ ४१४।३० ॥

दी—। द्विगुणार्थं द्विगुणं तत् प्रयच्छति द्वैगुणिकः ।
त्रैगुणिकः ।

In the sense of प्रयच्छति (offers or gives) the suffix ठक् is added to the name of a thing-given provided the giving of the same is blamable.

मित— । प्रयच्छतीति विषये द्वितीयासमर्थं तत् गच्छाम् निन्दनीयं भवति चेत् ।
द्विगुणार्थं द्रव्यं द्विगुणम् । तत् प्रयच्छति इति वैगुणिकः । द्विगुणं तु अल्पकालत्वात्
गच्छं स्यात् । एवं वैगुणिकः । द्विगुणार्थं द्रव्यं द्विगुणम् । अल्पकालत्वात्
गच्छं । तत् प्रयच्छति इति ठक् वैगुणिकः । वैगुणिको धनी । यो धनी द्विगुणम्
एव अर्थं अल्पकालीनं लब्धम् अधमर्णाय धनं प्रयच्छति स वैगुणिकः धनी ।

दो— । वृद्धे वृद्धिभिभावो वक्तव्यः ॥ वार्धुषिकः ।

मित— । ठक् प्रत्ययं परे वृद्धिशब्दस्थाने वृद्धिपि इति स्यात् । वृद्धिम् गच्छाम्
(वृद्धिश्च) प्रयच्छति इति वार्धुषिकः कुसीदजीवी इत्यर्थः । गच्छाम् इति
किम् ? द्विगुणम् प्रयच्छति अधमर्थः । अत्र अधमर्णपक्षेनकापि निन्दा, तेन
प्रत्ययाभावः ।

१५४६ । कुसीद-दशैकादशात् एन् एचौ ॥ ४।४।३१ ॥

दो— । गच्छार्थाभ्याम् आभ्याम् एतौ स्तः प्रयच्छतीत्यर्थे ।
कुसीदं वृद्धिस्तदर्थं द्रव्यं कुसीदं तत् प्रयच्छतीति कुसीदिकः ।
कुसीदिकी । एकादशार्थत्वात् एकादश ते च ते वस्तुतो दश चेति
विग्रहेऽकारः समासान्त इहैव सूत्रे निपात्यते । दशैकादशिकः ।
दशैकादशिकी । दशैकादशान् प्रच्छतीतुत्तमर्थं एवेहापि
तद्वितार्थः ।

The suffix एन् and एच् are added respectively to the words
कुसीद and दशैकादश in the aforesaid sense. (See Tika also).

मित— । कुसीदं वृद्धिः । वृद्धार्थं प्रदत्तं द्रव्यम् अपि कुसीद इति संज्ञा
भजति । एकादशार्थाः दश दशैकादश । एकादश आदातुम् प्रदत्तः दश इति दशैकादश
इत्यर्थः । “एकादशार्थत्वात्—इति”, एकादशार्थत्वात् एकादश इत्येव आदातुं ये
प्रदत्ताः ते एकादश । ते च वस्तुतः दश एव इति विग्रहे दशैकादश इति अकारान्तः
समासवटितः शब्दः निपातनेन सिध्यति । ईदृशात् दशैकादशशब्दान् तथा कुसीदशब्दान्

च “प्रयच्छति गच्छन्” इत्यस्मिन् विषये यथासंख्यं छन्, छच् इति प्रत्ययौ सः । कुसीदं गच्छं प्रयच्छति इति कुसीदिकः—उत्तमर्णः । पित्वात् स्त्रियाम् डीष्—कुसीदिकी । अत्र छन् । एकादशार्थान् दश प्रयच्छति इति दशैकादशिकः । स्त्रियां—दशैकादशिकी । अत्र छच् ।

ननु छन्, छच् इत्यनयोः कोभेद इति चेत्—उच्यते । स्वरभेदः । “जित्वादि नित्यम्” (६।१।१७) इति छन्नन् आद्युदात्तः । चित्वात् (६।१।१६३) इति सूत्रेण छन्नन् अन्तोदात्तः । प्रत्ययावितौ ठक् अपवादभूतौ ।

१५४७ । उञ्छति ॥४॥१३२॥

दी— । वदराणि उञ्छति इति वादरिकः ।

The suffix ठक् is added to words in the senses of “उञ्छति-तत्” (gleaning that) i.e. the suffix is added to the object of gleaning in order to denote the person, that gleans.

नित— । तत् इति अनुष्ठानम् । तदिति द्वितीयासमर्थात् उञ्छति इति विषये ठक् प्रत्ययः स्यात् । वदराणि उञ्छति इति वादरिकः । उञ्छशब्दस्य अर्थस्तु—भूमौ पतितस्य एकैकस्य कणश्च उपपादनम् । कनान् उञ्छति काणिकः । श्यामाकम् उञ्छति श्यामाकिकः । शाकान् उञ्छति शाकिकः ।

१५४८ । रक्षति ॥४॥१३३॥

दी— । समाजं रक्षति सामाजिकः ।

To denote the protector, the suffix ठक् is attached to the object protected.

नित— । तत् इति द्वितीयासमर्थात् रक्षति इति एतस्मिन् विषये ठक् स्यात् । समाजं रक्षति इति सामाजिकः । सान्निवेशं रक्षति इति सान्निवेशिकः ।

१५४९ । शब्ददर्शं करोति ॥४॥१३४॥

दी— । शब्दं करोति शब्दिकः । दार्ढरिकः ।

The suffix ठक् is attached to the words शब्द and दर्दुर—to denote the person—that does the same.

मित—। द्वितीया समर्थाभ्याम् शब्द दर्दुर इति एताभ्याम् करोति इति विषये ठक् स्यात् । शब्दं करोति इति शाब्दिकः—पठह । अत्र शब्दस्य अर्थः ध्वनिः । शब्दं करोति शाब्दिकः छावः वैयाकरणो वा । दर्दुरं करोति इति दार्दुरिकः कुम्भकारः । दर्दुरः भेकः ।

१५५० । पक्षिमत्स्यमृगान् हन्ति ॥ ४।४।३५ ॥

दी—। स्वरूपस्य पर्यायानां विशेषाणां च ग्रहणम्—मत्स्य पर्यायेषु मीनस्यैव । पक्षिणो हन्ति पाक्षिकः । शाकुनिकः । मायूरिकः । मातस्यिकः । मैनिकः । शाकुलिकः । मार्गिकः । हारिणिकः । सारङ्गिकः ।

The suffix ठक् is added to the words पक्षि, मत्स्य and मृग, to the synonyms of all these and also to words expressive of any particular kind of bird, fish or deer (or any beast), to denote the person that habitually kills these.

मित—। पक्षिन्, मत्स्य मृग इति एतेभ्यः द्वितीयासमर्थेभ्यः हन्तीति एतस्मिन् विषये ठक् प्रत्ययः स्यात् । पक्षिणो हन्ति पाक्षिकः । मत्स्रान् हन्ति मातस्यिकः । मृगान् हन्ति मार्गिकः, एतेषां पर्यायशब्देभ्योऽपि अयं स्यात् । यथा पक्षिपर्यायात्—शकुनान् हन्ति इति शाकुनिकः । मत्स्यपर्यायात्—मत्स्यपर्याये मीनशब्दस्य ग्रहणं—मीनान् हन्ति इति मैनिकः ; मृगपर्यायात्—हारिणं हन्ति इति हारिणिकः । पक्षिमत्स्यमृगानाणाम् विशेषवाचिभ्योऽपि प्रातिपदिकेभ्यः अयं स्यात् यथा पक्षिविशेषवाचिभ्यः—मयूरं हन्ति इति मायूरिकः । तित्तिरिं हन्ति इति तैत्तिरिकः । मत्स्यविशेषवाचिभ्यो यथा—शकुलं (मत्स्यविशेषं) हन्ति इति शाकुलिकः । शफरं हन्ति इति शाफरिकः । मद्गुरं हन्ति इति माद्गुरिकः । प्रोष्टं हन्ति इति प्रौष्टिकः । मृगविशेषवाचिभ्यः—सारङ्गं (चित्रमृगं) हन्ति

इति सारंगिकः । काशिकायां भाषावचौ च स्रग इति शब्दस्य पय इतिर्दर्थः गृहीतः ।
तेन शूकरं (सूकरं) हन्ति इति शौकरिकः (सौकरिकः) इत्यपि तत्र तत्र
दृश्यते ।

१५५१ । परिपन्थं च तिष्ठति ॥ ४।४।३६ ॥

दी— । अस्मात् द्वितीयान्तात् तिष्ठति हन्ति चेत्यर्थे ठक्
समात् । पन्थानं वर्जयित्वा व्याप्यवा तिष्ठति पारिपन्थिकचौरः ।
परिपन्थं हन्ति इति पारिपन्थिकः ।

The suffix ठक् is attached to the word परिपन्थ in the sense
of “तिष्ठति” (stands) or हन्ति (kill), to denote the agent.

मित— । परिपन्थशब्दात् द्वितीयासमर्थात् “तिष्ठति”, तथासूत्रस्य—चकारवन्तात्
“हन्ति” इत्याव च विषये ठक् समात् । परिपन्थशब्दः अव्ययीभावसमासनिष्पन्नः
अतएव निपातनादेव साधुः, “अपपरी वर्जने” (१।४।८८) इति परि इति अव्ययं
वर्जनयौतकम् । “अपपरिवहिरस्रवः पञ्चम्या” (२।१।१२) इति सूत्रेण परि पथः
इति विग्रहे परिपन्थम् इति निपातनेन रूपम् । अतएव पन्थानं वर्जयित्वा तिष्ठति इति
एतस्मिन् अर्थे ठक् पारिपन्थिकः चौरः । पन्थानं वर्जयित्वा अपथे एव गुप्तः तिष्ठति
पथिकानां द्रव्यम् अपहर्तुम् इति पारिपन्थिकः । यद्वा पन्थानं परिगतः इति परिपन्थः
“कुगतिप्रादयः” • (२।२।१८) इति सूत्रेण प्रादिसमासः—निपातनादेव परिपन्थः
इतिरूपम् । तेन पन्थानं व्याप्य तिष्ठति इति एतस्मिन् अर्थे ठक् पारिपन्थिकचौरः ।
पन्थानं सर्व्वत्र एव (पथिकद्रव्यं हर्तुम्) तिष्ठति इति पारिपन्थिकः चौर इत्यर्थः ।
हन्तीति विषये अपि—यथा परिपन्थं हन्ति इति पारिपन्थिकः चौर एव । “परिपन्थम्”
इति द्वितीयाभिक्तिप्रदर्शनेन आपद्यति यत् परिपन्थशब्दपर्याय-परिपन्थशब्दोऽपि अस्ति ।
अयं शब्दः निपातनेनैसिद्धः । अयं विषयान्तरे अपि प्रयोक्तव्यः ।

१५५२ । माथोत्तरपदपदव्यनुपदं धावति ॥ ४।४।३७ ॥

दी— । दण्डाकारो माथः दण्डमाथः । दण्डमाथं धावति
दाण्डमाथिकः । पादविकः । आनुपदिकः ।

The suffix ठक् is attached to words ending in माथ, as well as to the word पदवी and अनुपद—in the sense of धावति i.e. to denote the person running through either of these.

मित—। माथशब्दो यस्य प्रातिपदिकस्य अन्तभागे तिष्ठति तस्मात्, तथा पदवी अनुपद इति एताभ्याम् च धावतीति एतस्मिन् विषये ठक् प्रत्ययः स्यात्। माथः पत्न्याः। दण्डाकारः माथः दण्डमाथः। दण्डमाथं धावति इति दाण्डमाधिकः। एवं शूल्कमाथं धावति शौल्कमाधिकः। पदवीं धावति पादविकः। अनुपदं धावति आनुपदिकः।

१५५३। आक्रन्दाट् ठञ् ॥ ४।४।३८ ॥

दी—। अस्माट् ठञ् स्यात् ठक् च धावतीत्यर्थे। आक्रन्दं दुःखिनां रोदनस्थानं धावति इति आक्रन्दिकः।

The suffix ठञ् as well as ठक् is attached to the word आक्रन्द in the aforesaid sense.

मित—। आक्रन्दाते अव इति आक्रन्दः—दुःखिनां रोदनस्थानम्। यद्वा आक्रन्दः द्वादशराजमण्डलान्तर्गतं नृपतिविशेषः। आक्रन्दशब्दात् द्वितीयासमर्थ्यात् धावतीति एतस्मिन् विषये ठञ् प्रत्ययः स्यात्; स्वस्थचकारवलात् ठक् अपि। आक्रन्दं धावति इति ठञ्—आक्रन्दिकः; ठक्—आक्रन्दिकः। अमयोरिकरूपत्वे सति कुतो भेद इति चेत् ?—स्वरं विशेषः। ठञ् प्रत्ययान्तशब्दस्तु “अित्यादिनिब्य” नित्याद्युदात्तः (६।१।१८७); ठगन्तशब्दः पुनः “ठगन्तः कितः” इति (६।१।१६५) इति अन्तोदात्तः।

१५५४। पदोत्तर-पदं गृह्णाति ॥ ४।४।३९ ॥

दी—। पूर्वपदं गृह्णाति पौर्व्वपदिकः। औत्तरपदिकः।

The suffix ठक् is attached to words the last member of which is पद—in the sense of गृह्णाति i.e. to imply the agent that takes anything denoted by the self same words.

मित—। पद इति शब्द उत्तरपदं यस्या तस्मात् प्रातिपदिकात् द्वितीयासमर्थात् ठक् प्रत्ययः स्यात् गृह्णातीति एतस्मिन् विषये । पूर्वपदं गृह्णाति इति पौष्प-पदिकः । उत्तर-पदं गृह्णातीति औत्तर-पदिकः । प्रातिपदं गृह्णाति इति प्रातिपदिकम् ।

ननु पदान्तात् (प्रातिपदिकात्) ठक् स्यात् इति नोक्ता कथं पदीत्तरपदात् प्राति-पदिकात् ठक् स्यात् इति गौरवेण उक्तम् ? उच्यते । बहुच्-प्रत्ययनिष्पन्नात् “ईषत् पदं बहुपदम्” इत्यस्मात् अयं प्रत्ययो माभूदिति आपनार्थमेव । अत्र “पद” इत्यस्य अन्तस्थितत्वेऽपि न तस्य उत्तरपदत्व—यतः बहु इति न पूर्वपदम् अपितु प्रत्यय एव ।

१५५५ । प्रतिकण्ठार्थललामं च ॥ ४।४।४० ॥

टी—। एभ्यो गृह्णात्यर्थे ठक् स्यात् । प्रतिकण्ठं गृह्णाति प्रातिकण्ठकः । आर्थिकः । लालामिकः ।

In the aforesaid sense, the suffix ठक् is added to the words प्रतिकण्ठ, अर्थ and ललाम ।

मित—। प्रतिकण्ठ अर्थ ललाम इति एतेभ्यः द्वितीयासमर्थेभ्यः गृह्णातीति एतस्मिन् विषये ठक् स्यात् । कण्ठे इति प्रतिकण्ठम् “अव्ययं विभक्ति—” (२।१।६) इति विभक्त्यर्थे अव्ययीभावः । प्रतिकण्ठं गृह्णातीति प्रातिकण्ठकः वक्त्रभः । कण्ठे इत्यत्र अवच्छेदं सप्तमी । अर्थं गृह्णातीति आर्थिकः । ललामं भूषणम् । ललामं गृह्णातीति लालामिकः ।

१५५६ । धर्मं चरति ॥ ४।४।४१ ॥

टी—। धार्मिकः । अधर्माच्चैति वक्तव्यं (वा) । आधार्मिकः ।

The suffix ठक् is attached to the word धर्म (also to अधर्म) in the sense of चरति i.e. performing, practising.

मित—। धर्मशब्दात् द्वितीयासमर्थात् चरतीति विषये ठक् प्रत्ययः स्यात् । चरति आसीवते इत्यर्थः । धर्मं चरति इति धार्मिकः । धर्मसेवी इत्यर्थः । अधर्माच्च स्यात् अधर्मं चरति इति आधार्मिकः ।

ननु अधार्मिक आधर्मिक इत्यनयोः कोभेद इति चेत् उच्यते । अधार्मिकी धार्मिकात् अन्यः । स तु धर्मविषय उदासीनः एव । परं आधर्मिकः अधर्मसंबन्धी ।

१५५७ । प्रतिपथमेति ठञ्च ॥ ४।४।४२ ॥

दी— । प्रतिपथमेति प्रातिपथिकः ।

The suffix ठन् as well as ठक् are added to the word प्रतिपथ in the sense of एति (गच्छति) i.e. to denote one who goes thereby.

मित— । पन्थानं प्रति इति प्रतिपथं, “लघ्वेनाभिप्रती अभिसुखी” (२।१।१४) इति समासः । “लृक्पूर्वधुःपद्यामानच्” (५।४।७४) इति समासान्तः । तथाहि “प्रतिपथ-गतिरासीत् वेगदीर्घाकृताङ्गः”—इति कुमारि । प्रतिपथ इति प्रातिपदिकात् द्वितीयासमर्थ्यात् एति (गच्छति) इति एतस्मिन्नर्थे ठन् प्रत्ययः स्यात् । सूत्रस्य चकारात् ठक् अपि । प्रतिपथं गच्छतीति ठन् प्रतिपथिकः । ठक्—प्रातिपथिकः ।

१५५८ । समवायान् समवैति ॥ ४।४।४३ ॥

दी— । सामवायिकः । सामूहिकः ।

In the sense of समवैति—i.e. uniting, joining or identifying, the suffix ठक् is attached to the word expressive of समवाय congregation or parts (with which one is to identify one's ownself).

मित— । समवायान् इति बहुवचनेन समवाय—पठ्यायशब्दाः लक्ष्यीकृताः । समवायः समूहः । समवैति संगच्छति—आगत्य तदेकदेशीभवति इत्यर्थः । समवाय-वाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः द्वितीयासमर्थेभ्यः समवैति इति एतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययः स्यात् । समवायं समवैति इति सामवायिकः । समूहं समवैति इति सामूहिकः । समाजं समवैति सामाजिकः । समुदायं समवैति सामुदायिकः । सन्निवेशं समवैति सान्निवेशिकः ।

१५५८ । परिषदो ख्यः ॥ ४।४।४४ ॥

दी— । परिषदं समवैति पारिषद्यः ।

In the aforesaid sense the suffix ख्य (a bar to ठक्) is added to the word परिषत् ।

मित— । समवायान् समवैति इति एतस्मिन् अर्थे परिषत् इति शब्दात् ख्य-
प्रत्ययः स्यात् । ठकोऽपवादः ।

१५६० । सेनाया वा ॥ ४।४।४५ ॥

दी— । ख्यः स्यात् पक्षे ठक् । सैन्याः । सैनिकाः ।

The suffix ख्य as well as ठक् is added to the word सेना (army) in the aforesaid sense.

मित— । समवायान् समवैति इति विषये सेनाशब्दात् ख्यः स्यात्, विकल्पेन ;
पक्षे ठक् च । सेनां समवैति इति ख्यः—सैन्यः ; ठक्—सैनिकः ।

[N. B.—सेना = Army ; सैन्य or सैनिकः—a Soldier]

१५६२ । संज्ञायां ललाटकुक्कुटौ पश्यति ॥ ४।४।४६ ॥

दी— । ललाटं पश्यति लालाटिकः सेवकः । कुक्कुटौशब्देन
तत्पाताहः स्वल्पदेशः लक्ष्यते । कौक्कुटिको भिक्षुः ।

The suffix ठक् is attached to the words ललाट and कुक्कुट in the sense of पश्यति, i.e. to denote the agent of seeing or observing the same, provided the word thus formed stands for a particular class name.

मित— । ललाटकुक्कुटौ इति एताभ्याम् द्वितीयासमर्थभायाम् पश्यतीति
एतस्मिन् अर्थे ठक्प्रत्ययो भवति, प्रत्ययान्तशब्देन संज्ञार्चत् गम्यते । ललाटं
पश्यति इति लालाटिकः सेवकः । “सव्यावयवभोगो ललाटं दूरे दृश्यते”, यो भव्यः
दूरादेव स्वामिनः ललाटमेव पश्यति, न तु तम् उपगम्य तस्य कार्ये व्याप्रियते स एव

लालाटिकः सेवकः । कुक्कुटीति शब्देन कुक्कुटीपादपतनयोग्यं स्त्रुपस्थानम्
त्रियम् । कुक्कुटीम् (ईदृशं स्थानम्) पश्यति इति कौकुटिकः भिद्युः । यो भिद्यु-
रविचित्रदृष्टिः सन् कुक्कुटीपादपतनयोग्ये अपि स्त्रुपस्थाने चक्षुः संयम्य चलति
स उच्यते कौकुटिकः ।

१५६३ । तस्यधर्म्मम् ॥ ४।४।४७ ॥

दी— । आपणस्य धर्म्मम् आपणिकम् ।

The suffix ठक् is attached to words to denote धर्म्मम् i. e. the proper duty—the right function of those expressed by the said words.

मित— । तस्य इति षष्ठीसमर्थात् धर्म्मम् इति एतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवेत् ।
धर्म्मम् धर्म्मात् अनपेक्षम् न्यायाचार-युक्तम् इत्यर्थः । धर्म्मं न्याय्यम्, आचार
इति भाषावृत्तिः । आपणस्य धर्म्मम् आपणिकम् । युक्तस्य धर्म्मं शौल्किकम् ।
युक्ताशालायाः धर्म्मं शौल्कशालिकम् । आकरस्य धर्म्मम् आकरिकम् । गुह्यस्य धर्म्मं
गौणिकम् ।

१५६४ । अण् महिष्यादिभ्यः ॥ ४।४।४८ ॥

दी— । महिष्याधर्म्मं माहिषम् । याजमानम् ।

In the aforesaid sense the suffix अण् is added to the word महिषी and others passing off by the name of महिषादि ।

मित— । महिषी इति वनादिभ्यः अण् प्रत्ययः स्यात् तस्य धर्म्मम् इति एतस्मिन्
अर्थे । ठकोऽपवादः । महिष्याः धर्म्मं माहिषं सूक्ष्मम् । यजमानस्य धर्म्मं
याजमानम् । पुरोहितस्य धर्म्मं पौरोहितम् । प्रजापतेर्धर्म्मं प्राजापतम् । प्रजा-
वत्याः धर्म्मं प्राजावतम् । महिष्यादिर्यथा—महिषी, प्रजापति, प्रजावती, यजमान,
पुरोहित, प्रलपिका, विलपिका, अनुलपिका, मणिपाली, अनुचारक, होत ।

१५६५ । ऋतोऽज्ज ॥ ४।४।४९ ॥

दी— । यातुर्धर्म्मं यात्रम् ।

In the aforesaid sense, words ending in ऋकार, take the suffix अञ् ।

मित— । ऋकारान्तेभ्यः शब्दभ्यः तस्य धर्मागमिति एतस्मिन् अर्थे अञ् प्रत्ययो स्यात् । अयं ठकोऽपवादः । यावृ—स्वामिनः भ्रातुः पत्नी । यद्वा यावृगन्ता—याधातोः तृच् प्रत्ययेन निधत्तं रूपम् । तस्य धर्मागमं यावृम्—अञ् प्रत्ययः । एवं होतुः धर्मागमं हीवृम् । पोतुः धर्मागमं पीवृम् । उदगातुः धर्मागमं श्रीदगावृम् ।

दी— । नराच्चेति वक्तव्यम् । (वा) ॥ नरस्य धर्मागमं नारी ।

मित— । नरशब्दात् च पूर्वोक्ते एव अर्थे अञ् स्यात् । वृशब्दात् च इति भाषाहनिः—तेन नृः धर्मागमं नारी । अयं जातिवाचकशब्दः इति आगमः । तथाहि “नरजातौ स्त्रियां नारी इति” ।

दी— । विश्वसितुरिड्लोपश्चाञ् च वक्तव्यः ॥ विश्वमितुः धर्मागमं वैशस्त्रम् ।

मित— । विपूर्वकात् शम्धातोः लृच् प्रत्ययेन यो विश्वमितु इति शब्द उत्पद्यते, तस्मात् अनेन तस्य धर्मागमं इति विप्रत्यये अस्ति सति “इट्” लोपः स्यात् ।

दी— । विभाजयितुर्णिलोपश्चाञ् च वाच्यः ॥ विभाजयितुः धर्मागमं वैभाजितम् ।

मित— । विपूर्वकात् भज्धातोः णिच् प्रत्ययस्ततः तृच्—तेन विभाजयितु इति रूपम् । अस्मात् अनेन अस्ति कृते णिच् लोपः स्यात् । अत्र णिच् प्रत्ययस्य एवलोपः न खलु इदमपि । इट् अत्र खलु तिष्ठति तेनैव वैभाजितम् इत्येव इकारः श्रूयते ।

१५६६ । अवक्रयः ॥ ४।४।५० ॥

दी— । षष्ठ्यन्ताट्ठक् स्यादवक्रये अर्थे । आपणस्य अवक्रयः आपणिकः । राजग्राह्यं द्रव्यम् अवक्रयः ।

In the senses of अवक्रय—i.e. tax, the suffix ठक् is attached to words.

मित—। तस्य इति । तस्य इति षष्ठीसमर्थात् अवक्रय इति एतस्मिन् अर्थे ठक् प्रत्ययः स्यात् । अवक्रीणीति अनेन इति अवक्रयः पिण्डकः—यः खलु राजयाज्ञं द्रव्यम् भवति । आपणस्य अवक्रयः आपणिकः । शुल्कस्य अवक्रयः शौल्किकः । शौल्किकः पिण्डः—शुल्कस्य पारिभाषिकं सूत्रम् । एवं आकरिकः । गौश्रिकः ।

ननु अवक्रयोऽपि धर्मास्यैव तर्हि किम् अनेन सूत्रेण । नैवम् “लोकपीडया धर्मातिक्रमेणावक्रयो भवती”ति काशिका । नृपतिः कदाचित् अन्याय्यमेव अवक्रयं गृह्णातीति न तस्य सदैव धर्मास्यम् ।

१५६७ । तदस्य पण्यम् ॥४४५१॥

दी—। अप्रूपाः पण्यम् अस्य आपूपिकः ।

To denote a person dealing in something, the suffix ठक् is attached to the word expressive of the object of dealing in.

मित—। तदिति प्रथमासमर्थात् अस्य इति षष्ठ्यर्थे ठक् प्रत्ययः स्यात्, यत् खलु प्रथमासमर्थं तच्चेत् षष्ठ्यर्थस्य पण्यं भवति । अप्रूपाः पिष्टकाः पण्यम् अस्य इति आपूपिकः । एवं मोदकाः पण्यम् अस्य मोदकिकः । शक् ला पण्यम् अस्य शाक्लिकः ।

१५६८ । लवणाट् ठक् ॥४४५२॥

दी—। लावणिकः ।

The suffix ठक् (a bar to the suffix ठक्) is attached to the word लवण in the aforesaid senses.

मित—। तदस्य पण्यमिति विषये लवणशब्दात् ठक् स्यात् ।

१५६९ । किसरादिभ्यःष्टन् ॥ ४४५३ ॥

दी—। किसर'पणमस्य किसरिकः। पित्वान् डीष्—
किसरिकी। किसर, उशीर, नलद इत्यादि। किसरादयः सर्व्वं
सुगन्धिद्रव्यविशेषवाचिनः।

The suffix ङन्—a bar to ठक्, is attached to the word
किसर and others passing by the name किशरादि in the aforesaid
sense.

मित—। किशर नलद उशीर इत्यादिभिः प्रातिपदिकभिः तदस्य पण्यम्
इति एतस्मिन् अर्थे ङन्प्रत्ययः स्यात्। ठकोऽपवादः। किसरादियंया—किसर,
नरद, नलद, सुमंगल, तगर, गुग्गुलु, उशीर, हरिद्रा, हरिद्रायणी, हरिद्रु, म्यागल,
पर्णी। किसरादयः सर्व्वे गन्धद्रव्यविशेषवाचिनः। किसरस्थानं किशर इति काशिका
भाषाहतिथः।

१५७०। शलालुनोऽन्यतरस्याम् ॥४१४५४॥

दी—। ङन् स्यात् पक्षे ठक्। शलालुकः। शलालुकी।
शलालुकः। शलालुकी। शलालुः सुगन्धिद्रव्यविशेषः।

In the aforesaid sense, the suffix ङन् is optionally attached
to the word शलालु ; शलालु is also a kind of scent.

मित—। तदस्य पण्यमिति एतस्मिन्नर्थे शलालुशब्दात् अन्यतरस्याम् (विकल्पेन)
ङन्प्रत्ययः स्यात्। शलालुः पण्यम् अस्य इति शलालुकः—ङन् स्त्रियां शलालुकी।
ङन् इत्यस्य अप्राप्तिपक्षे ठक्—तेन शलालुकः, स्त्रियां शलालुकी, शलालुशब्दोऽपि
गन्धद्रव्यविशेषवाची।

१५७१। शिल्पम् ॥ ४१४५५ ॥

दी—। मृदङ्गवादनम् शिल्पमस्य मादङ्गिकः।

To imply the person, who is to deal in some forte, the
suffix ठक् is attached to the word that stands for the
(said) forte.

मित— । तदस्य शिल्पम् इति । तदिति प्रथमासमर्थान् अस्य इति षष्ठ्यर्थे
ठक्प्रत्ययः स्यात्, यत् प्रथमासमर्थं शिल्पं चेत् तदभवति । शिल्पं कौशलम् ।
नैपुण्यमिति । सद्गः वाद्ययन्त्रविशेषः । लक्षणाहत्या सद्गशब्दः सद्गवाद्ने
वर्तते । सद्गः सद्गवादनं शिल्पम् अस्य इति सार्दंगिकः । पणवः
पणववादनम् शिल्पम् अस्य इति पाणविकः ।

१५७२ । मड्डुकभर्भर्रादणन्यतरसग्राम् ॥ ४।४।५६ ॥

दी— । मड्डुकवादनम् शिल्पम् अस्य माड्डुकः माड्डुकिक ।
भार्भरः । भार्भरिकः ।

The suffix अण् is optionolly attached to the words मड्डुक
and भार्भर ।

मित— । मड्डुक भार्भर इति वाद्ययन्त्रविशेष-वाचिनौ । एताभ्याम्
अन्यतरस्याम् (विकल्पेन) अण्प्रत्ययो भवति तदस्य शिल्पम् इति एतस्मिन् विषये ।
अण्प्रत्ययस्य अप्रातिपद्ये ठक्—तेन माड्डुकिकः, भार्भरिकः, अत्रापि शब्दद्वयं
लक्षणाहत्या तत्तद्वाद्ने वर्तते ।

१५७३ । प्रहरणम् ॥ ४।४।५७ ॥

दी— । तदस्येतिव । असिः प्रहरणम् अस्य इति आसिकः ।
धानुष्कः ।

To denote the person that uses some kind of missile
(weapon), the suffix ठक् is attached to the word expressive
of the said missile.

मित— । तदिति प्रथमासमर्थान् अस्य इति षष्ठ्यर्थे ठक्प्रत्ययो भवति, यत्
प्रथमासमर्थम्, तच्चेत् प्रहरणं भवति, असिः प्रहरणम् अस्य इति आसिकः । धनुः
प्रहरणम् अस्य इति धानुष्कः । प्रासः प्रहरणम् अस्य इति प्रासिकः । पाशः प्रहरणम्
अस्य पाशिकः । अक्रः प्रहरणम् अस्य इति आक्रिकः ।

१५७४ । परश्चधाट् ठञ् च ॥ ४।४।५८ ॥

दी— । पारश्चधिकः ।

The suffix ठञ् is optionally attached to the word परश्च in the aforesaid sense.

मित— । परश्चधः इति प्रहरणवाचिशब्दविशेषः । अस्मात् पूर्वोक्ते एव विषये ठञ् प्रत्ययः ठक् च भवतः । परश्चधः प्रहरणम् अस्य इति ठञ् पारश्चधिकः । ठक्—पारश्चधिकः । ठक् ठञोः नैव रूपे भेदः—अपि तु स्वरः ।

१५७५ । शक्तियष्टोरोकक् ॥ ४।४।५९ ॥

दी— । शाक्तीकः । याष्टीकः ।

The suffix ईकक् is attached to the words शक्ति and यष्टि in the aforesaid sense.

मित— । पूर्वोक्ते एव विषये शक्ति यष्टि इति एताभ्याम् ईकक् प्रत्ययः स्यात् । ठकोऽपवादः । शक्तिः प्रहरणमस्य शाक्तीकः । यष्टिः प्रहरणमस्य याष्टीकः ।

१५७६ । अस्ति-नास्ति-दिष्टं मतिः ॥ ४।३।१४६ ॥

दी— । तदस्येत्येव । अस्ति परलोक इत्येव मतिर्यस्य स आस्तिकः । नास्त्येति मतिर्यस्य स नास्तिकः । दिष्टम् इति मतिर्यस्य स दैष्टिकः ।

The suffix ठक् is attached to the words अस्ति, नास्ति and दिष्ट in order to imply the person who has faith or belief in the next world—with reference to the words अस्ति and नास्ति ।

मित— । तदिति प्रथमासमर्थः भ्यः अस्ति नास्ति, दिष्टम् इति एतेभ्यः शब्दभ्यः षष्ठार्थे ठक् प्रत्ययो भवति, यत् प्रथमासमर्थं मतिर्यत् तदभवति । अस्ति इति

मतिरस्य आसिकः, नास्ति इति मतिरस्य नासिकः । दिष्टम् इति मतिरस्य दैष्टिकः ।
 मतिर्माननम् विशासः इति यावत् । अस्ति इत्यस्यात् नास्ति इत्यस्यात् च "मतिः"
 इत्याव खलु विषये प्रत्ययो न दृश्यते, अपितु परलोकः अस्ति, परलोकः नास्ति इति
 एतच्चिन् विषये एव । तेन अस्ति परलोक इत्याव मतिर्यस्य स आसिकः, नास्ति परलोकः
 इत्याव मतिर्यस्य स नासिकः । दिष्टम् प्रमाणानुपातिनी मतिर्यस्य स दैष्टिकः ।
 अस्ति नास्तीति शब्दौ तिङन्तौ, इति कैचित् । सूत्रबलात् तिङन्ताभ्याम् एव एताभ्याम्
 प्रत्ययः । तिङन्तप्रतिरूपकौ निपातौ एतौ इति अन्ये । यथा अस्ति इति अस्मादर्थे
 निपातोद्गच्छते, अस्ति इति युष्मदर्थे निपातो दृश्यते तद्वत् एव एतौ इति बोध्यम् ।

१५७७ । शीलम् ॥४॥४॥६१॥

दौ— । अपूपभक्षणम् शीलमस्य आपूपिकः ।

To denote a person, possessed of some special feature (or
 some particular character), the suffix ठक् is added to the
 word expressive of that special feature (particular character
 or habit).

मित— । तदस्य इति । तदिति प्रथमासमर्थान् अस्मिन्ति षष्ठ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति,
 यत् प्रथमासमर्थं शीलं चेत् तदभवति । शीलं स्वभावः । अपूपभक्षणम् पितृक-
 खादनम् शीलं स्वभावः यस्य स आपूपिकः । एवं मोदकभक्षणम् शीलम् अस्य इति
 मोदकिकः । शृङ्गुलभक्षणम् शीलम् अस्य इति शाङ्गुलिकः । अपूप मोदक शृङ्गुल
 इति शब्दाः अत्र लक्षणान्न्या तत्तदभक्षणे वर्तन्ते ।

१५७८ । छत्रादिभ्योऽक्षः ॥ ४॥४॥६२ ॥

दौ— । गुरोर्दीक्षाणामावरणम् छत्रम्, तच्छीलमस्य
 छत्रः ॥

In the aforesaid sense the suffix अण् is added to the word
 छत्र and others, passing by the name of छत्रादि ।

मित— । तदस्य शीलमिति एतस्मिन् विषये क्व इतिवमादिभ्यः शब्दभ्यः अण् इति प्रत्ययः स्यात् । ठकोऽपवादः । क्वादनात् आवरणात् क्वत्वम् । गुरोर्दोषाणाभावरणम् क्वत्वम् । तच्छीलमस्य इति क्वातः णप्रत्ययः । गुरुकार्येषु अवहितः तच्छिद्रावरणप्रवृत्तः शिष्य एव क्वातः । क्वादि र्यथा—क्व, शिचा, वुमुचा, पुरोह, स्था, चुरा, उपस्थान, ऋषिः, कर्मन्, विगुधा, तपस्, तस्य, अमृत, शिविका, प्ररोह, तितिचा, कृषि, विशिका, विशिखा, भचा, उदस्थान, पुरोडा, विचा, चुचा, मन्द्र । अथ क्वादिगणे स्थाशब्दः पठ्यते स उपसर्गपूर्वोऽत्र याच्यः—यथा आस्था, अवस्था संस्था इत्यादयः । चुरा शीलमस्य इति चौरः । तपः शीलमस्य इति तापसः । शिचा शीलम् अस्य इति शैचः ।

१५७८ । कामं स्ताच्छील्ये ॥ ६।४।१७२ ॥

दी— । कामं इति ताच्छीलेषु णे टिलोपो निपात्यते । कर्मशीलः कामः । नस्तद्धित इतिव सिद्धे अण्कार्यं ताच्छीलिके णेऽपि । तेन चोरी तापसी इत्यादि सिद्धम् । ताच्छीलेषु किम् ? कामः ।

The टि of the word कर्मन् elides, whenever a suffix is added to it in the sense of ताच्छील्य i. e. तत् शीलम् अस्य ; this suffix is, of course, no other than the suffix ण sanctioned by the rule क्वादिभ्यो णः (४।४।६२)

मित— । ताच्छील्ये कामं इति टिलोपः स्यात् । अयमर्थः—क्वादिभ्योः (४।४।६२) इति सूत्रेण तत् शीलम् अस्य इति एतस्मिन्नर्थे कर्मन् इत्यस्मात् ण इति प्रत्यये विहिते सति कर्मन् इत्यस्य टिलोपः स्यात् ; तथा सति कर्म इतिरूपं प्रसक्तम् । कर्म शीलम् अस्य इति कामः—णप्रत्यये कृते, सम्भूते च टिलोपे इदं रूपम् । कर्मशीलः एव कामः ।

ननु “नस्तद्धिते” (६।४।१४४) इति सूत्रेणैव टिलोपः स्यात्—तर्हि किम् अनेन सूत्रेण इति चेत्—उच्यते । आपकार्यम् इदम् । सूत्रमेतत् आपयति यत् तत्शीलम्

अस्य इति विषये अप्रत्यये विहिते सति अण् प्रत्ययवत् अप्रत्ययस्य फलं जायते । तथाहि अप्रत्ययान्तानां स्त्रियां “टिड्ढाणञ्—” (४।१।१५) इति सूत्रेण ङीप् स्यात्— यथा कुम्भकारः कुम्भकारी । अथ “कर्मणश्च” इति (३।२।१) अण् । औपगव औपगवी । एवम् अप्रत्ययान्तानामपि अप्रत्ययान्तवत् स्त्रियाम् ङीप् स्यात् चौरः—चौरी । तापस—तापसी । उक्तं च काशिकायाम् “शेषि कश्चिदण्कृतं कार्यं भवति— चौरी, तापसी ।” तत्शोलम् अस्य इत्यर्थे एव विहिते प्रत्यये टिलोपः स्यात् कर्मन् इत्यस्य नान्यस्मिन्नर्थे । तेन कर्मणः अयम् कामेणः अथ न टिलोपः ।

१५८० । कर्माध्ययने वृत्तम् ॥ ४॥४।६३॥

दी— । प्रथमान्तात् षष्ठ्यर्थे ठक् स्यादध्ययने वृत्ता या क्रिया सा चेत् प्रथमान्तस्य अर्थः । ऐकान्यिकः । यस्य अध्ययने प्रवृत्तस्य परीक्षाकाले विपरीतोच्चारणरूपं खलितमेकं जातं सः ॥

To denote the person making some irrelevancy or mistake in reproducing (or saying) his lessons, the suffix ठक् is affixed to the word that stands for the said mistake.

मित— । तदस्य कर्माध्ययने वृत्तमिति । अध्ययने तत् कर्म अस्य वृत्तमिति वाक्यार्थः । अतएव तदिति प्रथमासमर्थान् अस्य इति षष्ठ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति; यत् प्रथमासमर्थं सा चेत् अध्ययने वृत्ता या क्रिया सैव । एकम् अन्यत् (अध्ययने अपपाठलक्षणे कर्म वृत्तम्) अस्य इति ठक्—ऐकान्यिकः । एकम् अन्यत् इति विग्रह-वाक्यं कृत्वा आदौ “तद्विचार्योत्तरपदसमाहारे च” (२।१।५१) इति समासः. ततश्च ठक् प्रत्ययः । अध्ययने नियुक्तोयन्त्यातः परीक्षाप्रदानकाले एकवारम् विपरीतोच्चारण-रूपम् खलितम् (अपपाठम्) करोति स ऐकान्यिकः । एवं हे अन्ये (अध्ययने अपपाठलक्षणे कर्मणि वृत्ते) अस्य इति द्वैयन्यिकः । त्रीणि अन्यानि (अध्ययने अपपाठलक्षणानि कर्माणि वृत्तानि) अस्य इति त्रैयन्यिकः । उभयत “न युग्मागम् पदान्ताभ्याम् पूर्वौ तु ताभ्याम् ऐच्” (७।३।३) इति ऐजागमः ।

१५८१ । वद्वच् पूर्वपदाट् ठक् ॥ ४।४।६४ ॥

दी—। प्राग्विषये । द्वादशान्यानि कर्माणि प्रथयेन वृत्तान्यस्य द्वादशान्यिकः । द्वादशापपाठा अस्यजाता इत्यर्थः ।

In the aforesaid sense, the suffix ठञ् (and not the suffix ठक्) is added, provided the first member of the compound word (to which the suffix is going to be affixed) contains more than one vowel.

मित—। तदस्य कर्म अधायने वृत्तम् इति एतस्मिन्नर्थे बहुस्वरवर्णयुक्तं पूर्वपदं यस्य तस्मात् बहुस्वरयनाथपूर्वपदात् प्रातिपदिकात् ठञ् प्रत्ययः स्यात् । ठक्ठीऽपवादः । द्वादशान्यानि कर्माणि अधायने वृत्तानि अस्य इति ठञ्—द्वादशान्यिकः । परीक्षा प्रदानकाले द्वादश अपपाठाः अस्य जाताः इति भावः । एवम् त्रयोदशान्यानि कर्माणि अधायने वृत्तानि अस्य इति त्रयोदशान्यिकः । एवं चतुर्दशान्यिकः ।

ननु अन्यत् इति यत् वृत्तम् उच्यते तत् खलु कौटुम्भमिति चेत् उच्यते । उदात्ते कर्त्तव्ये योऽनुदात्तम् करोति स “अन्यत् करोति” इति उच्यते । ठक् इति निषिद्धा ठञ् इति यत् विहितं तस्य किं फलम् ? उच्यते—त्रयोदशान्यिकः चतुर्दशान्यिक इत्यादौ आदिस्वरस्य वृद्धिर्नभवतीति फलम् ।

१५८२ । हितं भक्षाः ॥ ४१४॥ ६५ ॥

दी—। अपूपभक्षणं हितम् अस्मै आपूपिकः ।

To denote the person to whom some articles of food are conducive to health, the suffix ठक् is added to the word expressive of the said article of food.

मित—। भक्षद्रव्यवाचिनः प्रथमासमर्थ्यात् ठक् प्रत्ययः स्यात्, तत् भक्षद्रव्यं हितं भवति यस्मै तस्मिन्नेव वार्थे । आपूपिकः । एवं मौदक्षिकः, शाक्लिकः । मौदक्षभक्षणं हितम् अस्मै इति अर्थः । शाक्लभक्षणं हितमस्मै इत्यर्थः च ।

१५८३ । तदस्मै दीयते नियुक्तम् ॥ ४१४॥ ६६ ॥

दी—। अग्रभोजनम् नियतम् दीयते अस्मै आग्र-
भोजनिकः ।

To denote the person to whom something is regularly given, the suffix ठक् is added to the word expressive of the thing given.

मित—। तदिति प्रथमासमर्थात् अस्मै इति चतुर्थ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवेत्, यत् प्रथमासमर्थं तद्वत् नियुक्तं दीयते । नियुक्तं नियतम् । यदा नियुक्तं दीयते नियोगेन दीयते इत्यर्थः । नियोगेन अव्यभिचारिणः । अव्यभिचारो नियोग इति काशिका । अग्रभोजनम् नियुक्तम् (नियतम्) दीयते अस्मै इति आग्रभोजनिकः । एवं प्रथमकल्पः नियुक्तं दीयते अस्मै इति प्राथमकल्पिकः—(The man to whom preference is always given).

१५८४ । आणामांसौदनाट् टिठन् ॥ ४।४।६७ ॥

दी—। आणा नियुक्तं दीयते अस्मै आणिकः । आणिकी ।
मांसौदनग्रहणं संखातविगृहीतार्थम् । मांसौदनिकः । मांसिकः ।
औदनिकः ।

The suffix टिठन् (a bar to the suffix ठक्) is attached to the words आणा, मांसौदन, मांस and औदन in the aforesaid sense.

मित—। तदस्मै नियुक्तं दीयते इति एतद्विग्रहार्थं आणा मांसौदन इति एताभ्याम् टिठन् प्रत्ययः स्यात् । आणाः नियुक्तं दीयते अस्मै आणिकः । 'मांसौदन' नियुक्तं दीयते अस्मै इति मांसौदनिकः । टिठन् इति प्रत्यये इकारः उच्चारणार्थः । टकारस्तु स्त्रियां ङीवर्थः तेन आणिकी । मांसौदनिकी इति । "मांसौदनग्रहणम्—" इति—सूत्रे मांसौदनमिति यद् गृहीतम् तस्य प्रथमग्रहणम् अपि कर्तव्यम् । तेन मांसः नियुक्तं अस्मै दीयते इति मांसिकः । औदन नियुक्तं दीयते अस्मै औदनिकः । टिठन् प्रत्ययः ठक् प्रत्ययस्य अपवादः ।

ननु ठञ् टिठन् इति प्रत्यययो न कश्चित् विशेषोऽस्ति, तर्हि कथं न ठञ् इति उक्तम् ? अत्र काशिका समाधत्ते—यदा मांसम् औदनम् इति पृथग् गृहीतं भवति, तदा औदनशब्दात् टिठन् इति प्रत्यये परे आदिस्वरस्य वृद्धिर्न स्यात् । सा तु ठञ् प्रत्यये परे दुर्वारा एव । अतएव औदनिकः इति रूपं टिठन्प्रत्यये परे । स्त्रियाम् औदनिकी । परं एतन्न दीक्षितेन स्वीकृतमिति प्रतिभाति । भाषावृत्तिकारोऽपि नैतत् उररीकरोति तथापि औदनिकः इति रूपं दृश्यते ।

१५८५ । भक्तादणन्यतरस्याम् ॥ ४।४।६८ ॥

दी— । पक्षे ठक् । भक्तम् अस्मै नियुक्तं दीयते भाक्तः । भाक्तिकः ।

In the aforesaid sense, the suffix अण् is optionally attached to the word भक्त ।

मित— । तदस्मै नियुक्तं दीयते इति विषये भक्त इत्यस्मात् अन्यतरस्याम् (विकल्पेन) अण् स्यात् । तथाहि अमरकोषे—“भिस्मास्त्री भक्तमन्वोऽनू”मिति ।

१५८६ । तत्र नियुक्तः ॥ ४।४।६९ ॥

दी— । आकरे नियुक्तः आकरिकः ।

To denote the person employed in any situation, the suffix ठक् is added to the word, expressive of the said situation.

मित— । तत्र इति सप्तमीसमर्थात् नियुक्तः इति एतस्मिन् विषये ठक् प्रत्ययः स्यात् । नियुक्तः अधिकृतः, व्यापारितः । द्वारे नियुक्तः दौवारिकः । अत्र “न युभाग्राम्—” [७।३।३] इति ऐचः आगमः । आपणे नियुक्तः आपणिकः ।

१५८७ । अगारान्ताट्ठन् ॥ ४।४।७० ॥

दी— । देवागारे नियुक्तः देवागारिकः ।

In the aforesaid sense, the suffix ठन् (a bar to ठक्) is

added to a word ending in अगर (i. e. to a compound word the last member of which is अगर),

मित—। केवलात् अगरशब्दात् ठक्-एव-न तु ठन्-तेन अगरं नियुक्तः आगारिकः ।

१५८८ । अध्यायिन्यदेशकालात् ॥ ४।४।७१ ॥

दी—। निषिद्धदेशकालवाचकात् ठक्-स्यादधेतरि । श्मशाने अधीते श्माशानिकः । चतुर्दश्याम् अधीते चातुर्दशिकः ।

To denote the person—who studies in some wrong place or time, the suffix ठक् is added to the word that stands for the name of such time or place.

मित—। अध्यायिनि अधेतरि । अदेशकालादिति—देशश्च कालश्च इति देशकालम् समाहारद्वन्द्वसमासः—“जातिरप्राणिनाम्” [२।४।६] इति सूत्रेण । यदा-देशसहितः कालः । अप्रशस्तो देशकालः अदेशकालः । तस्मात् । अप्रशस्तदेश-कालवाचकात् इत्यर्थः । यो देशः य कालश्च शास्त्रेण अध्यायनपक्षे निषिद्धौ सदेशः स कालश्च अत्र याच्यौ । तथाहि अधेतरि अभिधेये सति, अध्यायनविषये शास्त्रनिषिद्धं देशकालवाचकात् सप्तमीसमर्थात् ठक्प्रत्ययः स्यात् । अदेशवाचकात् तावत्—श्मशाने अधीते इति श्माशानिकः । चतुर्थ्यर्थे अधीते इति चातुर्थ्यधिकः । श्मशानं चतुर्थ्यर्थे अध्यायनविषये शास्त्रेण प्रतिषिद्धं । अतएव ते अप्रशस्तस्थाने भवतः । अ-काल-वाचकात्—तावत्—चतुर्दश्याम् अधीते चातुर्दशिकः । एवं अमावासयायाम् अधीते अमावासिकः । अष्टम्याम् अधीते इति आष्टमिकः । एतास्त्रिषयः अध्यायन-पक्षे प्रतिषिद्धाः—अतएव अप्रशस्तकालत्वात् अकाल इति संज्ञां भजन्ते । अदेशकालात् इति किम् ? सूत्रे अधीते—अत्र प्रत्ययाभावः । नहि सूत्रविषयः अध्यायनविषये शास्त्रेण प्रतिषिद्धः । पूर्वार्द्धे अधीते—अवापि नप्रत्ययः—पूर्वार्द्धस्य अध्यायनविषये शास्त्रेण अप्रतिषिद्धत्वात् ।

१५८९ । कठिनान्तप्रस्तारसंस्थानेषु व्यवहरति ॥ ४।४।७२ ॥

दी— । तत्रेतेष्व । वंशकठिने व्यवहरति वांशकठिनिकः ।
वंशा वेणवः कठिना यस्मिन् देशे स वंशकठिनस्तस्मिन् देशे या
क्रिया यथानुष्ठेया तां तथैव अनुतिष्ठतीत्यर्थः । प्रास्तारिकः ।
सांस्थानिकः ।

To denote the person—that follows some popular custom
or manners, the suffix ठक् is attached to the words—ending in
कठिन, as well as to the words प्रस्तार and संस्थान ,

मित— । तत्र व्यवहरति इति एतस्मिन् विषये कठिनान्तप्रातिपदिकात् तथा
प्रस्तारशब्दात् संस्थानशब्दाच्च ठक्प्रत्ययो भवति । “व्यवहारः क्रियातत्वं—यथा
सौक्षिक-व्यवहारः” इति काशिका । वंशा वेणवः कठिनाः (सन्ति) यस्मिन् देशे
स वंशकठिनः देशः ; तस्मिन् देशे या क्रिया जनैरनुष्ठेया, तां क्रियां यथावत्
अनुतिष्ठति यः जनस्तस्मिन् अभिधेये सति कठिनान्तप्रातिपदिकात् वंशकठिन इत्यस्मात्
ठक्प्रत्ययो भवति—तेन वांशकठिनिकः । एवं वृद्धकठिने व्यवहरति इति वार्द्ध-
कठिनिकः । प्रस्तारे व्यवहरति इति प्रास्तारिकः । संस्थाने व्यवहरति इति
सांस्थानिकः । वृद्धकठिने प्रस्तारे संस्थाने च यथा व्यवहर्त्तव्यम् तथैव व्यवहरतीति
बोध्यम् ।

१५८० । निकटे वसति ॥ ४।४।७३ ॥

दी— । नैकटिको भिच्छुः ।

The suffix ठक् is attached to the word निकट, to denote the
person, that resides hard by.

मित— । निकटशब्दात् सप्तमीसमर्थत्वं वसतीत्यस्मिन्नर्थे ठक्प्रत्ययो भवेत् ।
निकटे वसति इति नैकटिको भिच्छुः । शास्त्रविधिम् अनुसृत्य एव यो निकटे वसति,
तस्मिन् एव अभिधेये अयं विधिरिष्टः । अस्ति च शास्त्रम् यत् “भारण्यकेन भिक्षुणा
यामात् शीशे वस्तव्यम्” इति । यामात् शीशव्यवधानं तु निकटमेव ।

१५८१ । आवसथात् ठल् ॥ ४।४।७४ ॥

दी— । आवसथे वसति आवसथिकः । षित्वात् ङीष् ।
आवसथिकी ।

The suffix ठल् is attached to the word आवसथ to denote the person—that resides there.

मित— । आवसथ इत्यस्मात् सप्तमीसमर्थात् वसतीति विषये ठल् इति प्रत्ययः
स्यात् । स्त्रियां आवसथिकी—“विदगौरादिभाच” (४।१।४१) इति ङीष् ।

दी— । आकर्षात् पर्पादेः भस्त्रादिभ्यः कुसीदसूत्राच्च ।
आवसथात् किसरादेः पितः षडे ते ठगधिकारे । षडिति सूत्रषट्-
केन विहिता इत्यर्थः । प्रत्ययास्तु सप्त ।

In the province of the ठक् suffix, six rules sanction seven
suffixes—that elide षकार् ।

मित— । (१) आकर्षात् ठल् [४।४।८], (२) पर्पादिभ्यः ठन् [४।४।४०],
[३] भस्त्रादिभ्यः ठन् [४।४।१६], [४] कुसीद-दशैकादशात् ण्ठञ्चौ [४।४।११],
[५] आवसथात् ठल् [६] “किसरादिभ्यः ठन्” विहिताः—ते च सर्वे पितः ।
अतएव तत्तत् प्रत्ययान्तभिः स्त्रियां ङीष् स्यात् ।

इति ठकीऽवधिः समाप्तः ।

१५८२ । प्राग्घिताद्यत् ॥ ४।४।७५ ॥

दी— । तस्मै हितमित्यतः प्राक् यदधिक्रियते ॥

The suffix यत् is sanctioned by all the rules coming herea-
fter till before the rule “तस्मै हितम्” (५।१।५).

मित— । प्राक् हितात् यत् इति सन्निच्छेदः । हितात् हितशब्दग्रहणात्
प्राक् पूर्व यत्—यत्प्रत्ययः स्यात् । “तस्मै हितम्” [५।१।५] इति सूत्रे यत्

“हित” इति श्रूयते—तत्पर्यन्तं यानि सूत्राणि सन्ति, तैः सर्वैरेव “यत्” इति प्रत्ययो विधीयते इति । इतः परम् “तस्मै हितम्” इति सूत्रात् प्राक् च स्थितेषु सर्वेषु एव सूत्रेषु यत्—प्रत्ययाधिकारी वर्तते इति सरलार्थः ।

१५८३ । तद्धति-रथयुगप्रासङ्गम् ॥ ४।४।७६ ॥

दी— । रथं वहति रथः । युग्यः । वत्सानां दमनकाले स्कन्धे काष्ठमासजगते स प्रासङ्गः । तं वहति प्रासङ्गः ।

The suffix यत् is attached to the words रथ, युग and प्रासङ्ग to imply those that draw or carry the same.

मित— । तदिति द्वितीयासमर्थात् रथशब्दात् युगशब्दात् प्रासङ्गशब्दात् च वहतीति एतस्मिन् विषये ठक्प्रत्ययो भवेत् । रथं वहति इति रथः । तथाहि शिष्टपाठवधे—“सूर्यस्य रथाः परितः स्फुरन्ती”ति । रथो वीदा रथस्य इति अमरकोषे । रथसीताहलेभ्यः यत्प्रत्ययविधौ तदन्तविधिरपि श्रुत्यः—अतएव रथान्तात् अपि प्रातिपदिकात् यत्प्रत्ययः स्यात् । तेन परमरथं वहतीति यत्—परमरथः । युगं वहति इति युगः । प्रासङ्गं वहतीति प्रासङ्गः । प्रासङ्गशब्दस्यार्थस्तु दीक्षितेन विवृतः । भाषाठगधिकारस्तु द्विगुसमासनिष्पन्नादेव रथशब्दात् यत् प्रत्ययं स्वीकरोति नतु केवलरथशब्दात्—तेन हिरथ्यः चिरत्न्यः इति उदाहरणे प्रदत्तम् । एतन्न समीचीनं भाति ।

१५८४ । धुरो यद्धक् ॥ ४।४।७७ ॥

दी— । हलि चेति दीर्घे प्राप्ते—

The suffix यत् as well as the suffix ठक् is attached to the word धुर् in the aforesaid sense.

मित— । वहतीति एतस्मिन्नर्थे द्वितीयासमर्थात् धुर् इत्यस्मात् यत्प्रत्ययस्तथा ठक्प्रत्ययश्च स्याताम् । तेन धुर् + यत् इति स्थितम् । ततः “हलि च” [८।२।७७] इति उकारस्य दीर्घत्वं प्रसक्तम् । तत् वारयति—

१५८५ । न भकुर्कराम् ॥ ८२ ॥ ७८ ॥

दी— । भस्य कुर्करोच्चीपधाया दीर्घो न स्यात् ।

The penultimate vowel of words ending in रकार or वकार is not lengthened—provided the same pass by the term भ ; the penultimate vowel of कुर् as well as of कुर is also not lengthened.

मित— । रकारान्तस्य वकारान्तस्य च भस्य तथा कुर्, कुर, इत्येतयोश्च उपधायाः दीर्घो न भवति, तेन धुर् इत्यस्य उकारस्य न दीर्घत्वं धुर् इत्यस्य भसंज्ञात् “यच्च भम्” [१।४।१८] इति सिद्धम् । अतः धुरं वहति इति धुर्याः । ढक्—धीर्यः । [कुर = कुर्यात् ; कुर कुर्यात्—उभयश्च उपधायाः न दीर्घत्वम् ।]

१५८६ । खः सर्वधुरात् ॥ ४।४।७८ ॥

दी— । सर्वधुरं वहति इति सर्वधुरीणः ।

The suffix ख is added to the word सर्वधुर (सर्वधुरा) in the aforesaid sense.

मित— । सर्वा धुरिति सर्वधुरा, “ऋक् पूरव्धूः पथामानचि” [५।४।७४] इति सूत्रेण समासान्तः अप्रत्ययः—ततः धुः इत्यस्य स्त्रीलिङ्गत्वात् सर्वधुरा इति स्त्रीलिङ्ग एव प्रयोगः न्यायाः, अतएव सर्वधुरां वहति इत्येव पाठः साधयान्— स च काशिकायां भाषातृती च दृश्यते । सूत्रस्य अयमर्थः । सर्वधुराशब्दात् द्वितीयासमर्थान् वहतीति एतत्किन्नर्थे खप्रत्ययः स्यात् । सर्वधुरां वहति इति सर्वधुरीणः ।

खः सर्वधुरायाः इत्येव स्त्रीलिङ्गं निर्द्देश एव कर्त्तव्यं सति यस्तु सूत्रे खः सर्वधुरात् इति पुलिंने निर्द्देशः स तु “सर्वधुर” इति प्रातिपदिकमात्रमेव अपेक्ष्य इति ज्ञेयम् ॥ “खः” इति योगविभागात् उत्तरधुरा दक्षिणधुरा इति एताभ्याम् अपि खप्रत्ययः स्यात् तेन उत्तरधुरां वहति उत्तरधुरीणः ; दक्षिणधुरां वहति इति दक्षिणधुरीणः । किञ्च धुरं वहति इति ख प्रत्यये धुरीणः स्यात् इति केषाञ्चिन्मतं भाषातृतीकारेण उपन्यस्तम् । तथाहि भाषातृती “धुरीणश्चैवत्यर्थे” इति ।

१५८७। “एकधुराल्लुक् च” ॥ ४।४।७८ ॥

दी—। एकधुरं वहति एकधुरीणः। एकधुरः।

The suffix लुक् is attached to the word एकधुर (एकधुरा), in the said sense and the suffix optionally elides.

मित—। एका धुरिति एकधुरा—पूर्ववत् समासान्तः; अस्मात् द्वितीया-समर्थात् वहतीति एतस्मिन् नर्थे खप्रत्ययः स्यात्; तस्य च विकल्पेन लुग् भवति। अत्रापि एकधुरां वहति इत्येव पाठः साधीयान्। एकधुरां वहति इति एकधुरीणः। मल्ले प्रत्ययस्य लुक्—एकधुरः। लुक् एव नतु लुप्—तेन न युक्तवद्भावः।

१५८८। शकटादण् ॥ ४।४।८० ॥

दी—। शकटं वहति शकटो गौः।

In the aforesaid sense, the suffix अण् is attached to the word शकट।

मित—। द्वितीया-समर्थात् शकटशब्दात् वहतीत्येतस्मिन् विषये अण् प्रत्ययो भवति।

१५८९। हलसीराट्ठक् ॥ ४।४।८१ ॥

दी—। हलं वहति हालिकः। सैरिकः।

The suffix ठक् is attached to the words हल and सीर in the said senses.

मित—। द्वितीया-समर्थाभावात् हलसीर इति एताभ्यां ठक्प्रत्ययो भवेत्, वहतीति विषये। हल इति तदन्तविधिरपि कर्त्तव्यः—तेन द्विहलं वहतीति द्वैहलिकः। द्विसीरं वहति इति द्वैसीरिकः। त्रिसीरं वहति इति त्रैसीरिकः इति भाषावृत्तिकारः।

१६००। संज्ञायां जन्या ॥ ४।४।८२ ॥

दी—। जनी वधूः। तां वहति प्रापयति जन्या।

The suffix यत् is attached to the word जनी, in the aforesaid sense, provided the word thus formed stands as a (particular) class name (i.e. as designation of something).

मित—। वहतीति विषये जनीशब्दात् द्वितीयासमर्थात् यत्प्रत्ययः स्यात्—
प्रत्ययान्तशब्देन चेत् संज्ञा गम्यते । जनीः बहुः । तां वहति इति यत् जन्या ।
जामातुः वयस्या । साहि विवादिषु जनीं जामातृ-समीपं प्रापयति ।

१६०१ । विध्रत्त्यधनुषा ॥ ४।४।८३ ॥

दी—। द्वितीयान्ताद्विध्रतौत्यर्थे यत् स्यात्, न चेतत् धनुः
करणम् । पादौ विध्रान्ति पद्याः शर्कराः ।

The suffix यत् is attached to the word, expressive of something, which is pierced provided धनुः is not the instrument of piercing.

मित—। द्वितीयासमर्थात् प्रातिपदिकात् विध्यति इति विषये यत्प्रत्ययः स्यात्
नो चेत् तत्र वेधनस्य करणं धनुर्भवेत् । पादौ विध्यन्ति इति पद्याः शर्कराः ।
“पादः पत्” (६।४।१३०) इति पादस्थाने पत् इति आदेशः । एवं उरव्याः
कण्टकाः । “वान्ती यि प्रत्यये” (६।१।७६) इति अवादेशः । अधनुषा इति किम् ?
चौरं विध्यति धानुष्कः । पादौ विध्यति धनुषा ।

धनुष् प्रतिषेधेन तादृशी एव व्यधनक्रिया क्वचिता, यादृश्याम् खलु धनुषः करणत्वं
न सम्भवति । तेन चौरं विध्यति, शत्रुं विध्रति देवदत्तः इत्यादिषु अपि प्रत्ययः न
स्यात् । कथम् ? एतेषु धनुषः करणत्वस्य सम्भवात् ।

१६०२ । धनगणं लब्धा ॥ ४।४।८४ ॥

दी—। लृन्नन्तमेतत् । धनं लब्धा धन्यः । गणं लब्धा
गण्यः ।

The suffix यत् is added to the word धन and गण to denote the gainer of the some.

मित—। लब्धा इति लभधातोः लन्प्रत्ययेन सिद्धं रूपम् । तेन “न लोकाव्यय-
निष्ठाखल्यंलनाम्” (२।३;६८) इति सूत्रेण अस्य योगे “धनगण” इति द्वितीयैव न तु
षष्ठी । तेन सूत्रस्यायमर्थः—द्वितीयासमर्थात् धनशब्दात् गणशब्दात् च लब्धा इति
एतस्मिन् विषये यत् प्रत्ययो भवेत् । धनं लब्धा धन्यः बालकः । गणं लब्धा गण्यो
रुगः ।

१६०३ । अन्नाण्णः ॥ ४।४।८५ ॥

दी—। अन्नं लब्धा आनः ।

The suffix ण is attached to the word अन्न in the said sense.

१६०४ । वशं गतः ॥ ४।४।८६ ॥

दी—। वश्यः—परिच्छानुचारी ॥

The suffix यत् is added to the word वश (control) to denote the person that is under the same.

मित—। द्वितीयासमर्थात् वश्यशब्दात् “गतः” इति एतस्मिन् विषये यत्
प्रत्ययो भवति । वशं गतः वश्यः । वश्यः परिच्छानुचारी—विधेयः इत्यर्थः ।
तथाहि—“वश्यः सर्वोऽजनः स्त्रीणाम्” ।

१६०५ । पदमस्मिन् दृश्यम् ॥ ४।४।८७ ॥

दी—। पद्यः कर्हमः । नातिशुष्कः इत्यर्थः ।

The suffix यत् is attached to the word पद to denote the thing upon which the same (i. e पद = foot-print) is visible.

मित—। पद इति प्रातिपदिकात् प्रथमासमर्थात् “दृश्यते अस्मिन्” इति
सप्तम्यर्थे यत् प्रत्ययः स्यात् । पदं दृश्याम् अस्मिन् इति पद्यः कर्हमः । पद्यः पत्न्याः ।
नातिशुष्कः नातिद्रवो वा । पदशब्देन लक्षणया अत्र पदचिह्नमेव बोधम् ।
अतएव उक्तं काशिकायाम् “शक्यते यस्मिन् पदं द्रष्टुं प्रतिसुश्रोतृपादनेन स पद्यः
कर्हमः, कर्हमस्मावस्था उच्यते ।” इति ।

१६०६ । मूलमस्यावर्हि ॥ ४।४।८८ ॥

दी—। आवर्हणम् आवर्हः उत्पाटनम् तदस्यास्तीति
आवर्हि, मूलम् आवर्हि येषां ते मूलाः मुदगाः ।

The suffix यत् is attached to the word मूल, to denote the thing which is plucked only by eradicating the मूल (root), i. e., by uprooting.

मित—। वृह उद्यमे इति धातुः । आङ्पूर्वकात् वृहधातोर्वञ् प्रत्ययेन आवर्हः । आवर्हः उत्पाटनम् अस्ति इति इन् प्रत्ययेन आवर्हि, मूल इति शब्दात् प्रथमासमर्थात् “आवर्हि” इति ईदृशगुणसम्पन्नात् षष्ठ्यर्थे यत्प्रत्ययो भवेत् । मूलम् आवर्हि येषां ते मूलाः मुदगाः । मूलाः माषाः । येषां मूलम् आहृत्यते उत्पाद्यते ते मूलाः । मूलोत्पाटनेन विना गहीतुं न शक्नन्ति इति भावः ॥ यद्वा कीमलत्वात् येषां मूलम् ग्रहणमात्रेण उत्पद्यते ते मूलाः ।

१६०७ । संज्ञायां धेनुष्या ॥ ४।४।८९ ॥

दी—। धेनुशब्दस्य पुगागमो यत्प्रत्ययश्च स्वार्यं निपात्यते
संज्ञायाम् । धेनुष्या वन्धके स्थिता ।

The suffix यत् is attached to the word धेनु, with a पुक् inserted between the stem and the suffix ; the word thus irregularly formed is धेनुष्या and it stands as a class name or designation ; धेनुष्या—the cow pledged to the creditor.

मित—। धेनुशब्दात् यत्प्रत्ययः स्यात्, पुक् इति आगमस्यापि स्वार्यं नास्ति गम्यमाने । धेनुष्या । इदं निपातनसिद्धं रूपम् । “धेनुष्या गौर्महिषी वा यावत् या दुग्धे बन्धके स्थिता ।” इति भाषावृत्तिः । “या धेनुरुक्तमर्णाय ऋणप्रदानात् दोहनाय दीयते सा धेनुष्या । पीतदुग्धेति यस्याः प्रसिद्धिः । धेनुष्यां भवते ददामि” इति काशिका ।

१६०८ । गृहपतिना संयुक्तो अग्रः ॥ ४।४।८० ॥

दो— । गृहपतिर्यजमानस्तेन संयुक्तो गार्हपत्योऽग्निः ।

The suffix अग्र is attached to the word गृहपति in the sense of तेन संयुक्तम् i. e. attached to him or presumed by him.

मित— । द्वितीयासमर्थो गृहपतिश्चात् संयुक्तम् इति एतस्मिन् विषये अग्रप्रत्ययो भवति । गृहपतिना संयुक्तो गार्हपत्यः । गार्हपत्यः अग्निरिति संज्ञायामिव एतदपि इति मन्वव्यम् । तेन गृहपतिना संयुक्तो न अन्यः कश्चित् गार्हपत्यः स्यादिति ।

१६०९ । नौवयोधर्मं विषमूलमूलसीतातुलाभ्यस्तार्थं तुल्यं प्राप्यवधरानाम्यसमसमितसम्मितेषु ॥ ४।४।८१ ॥

दो— । नावा तार्थं नाव्यम् । वयसा तुल्यो वयस्यः । धर्मेण प्राप्यं धर्म्यम् । विषेण वधो विषयः । मूलेन आनाम्यं मूल्यम् । मूलेन समो मूल्यः । सीतया समितं सीत्यं क्षेत्रम् । तुलया संमितं तुल्यम् ।

The suffix यत् is attached to the words नौ, वयः, धर्मं, विष, मूल, मूल, सीता, तुला इति एतेभ्यः अट्प्रत्ययः द्वितीयासमर्थेभ्यः यथासंख्यं तार्थ्यम्, तुल्यं, प्राप्यं, वधम्, आनाम्यं, समं, समितं, संमितम् इति एतेष्वेवाद्येषु यत्प्रत्ययो स्यात् । नावा तार्थं नाव्यम् उदकम्, तथाहि “नाव्यं पयः केचिदतारिषुर्भुजैः” । सीतया समितं सीत्यम् क्षेत्रम् । सीतया हल-फलकेन । समितं संमतं कर्षणयोग्यम् । “हिमीत्यं विमीत्यम्” इत्यादयोऽपि स्युरिति

मित— । नौ, वयः, धर्मं, विष, मूल, मूल, सीता, तुला इति एतेभ्यः अट्प्रत्ययः द्वितीयासमर्थेभ्यः यथासंख्यं तार्थ्यम्, तुल्यं, प्राप्यं, वधम्, आनाम्यं, समं, समितं, संमितम् इति एतेष्वेवाद्येषु यत्प्रत्ययो स्यात् । नावा तार्थं नाव्यम् उदकम्, तथाहि “नाव्यं पयः केचिदतारिषुर्भुजैः” । सीतया समितं सीत्यम् क्षेत्रम् । सीतया हल-फलकेन । समितं संमतं कर्षणयोग्यम् । “हिमीत्यं विमीत्यम्” इत्यादयोऽपि स्युरिति

भाषावृत्तिकारः । “रयसीताहलीभ्यः यद्विधौ तदन्तविधिः” (२।१।७२, वार्त्तिक)
अतएव बहुसीत्यम्, उत्तरसीत्यम् इत्यादयः अपि । तुलया संमितं तुल्यम् कनकम् ।
संमितं समानं सदृशं, “यथा तुला (scale) परिच्छिन्नसि परमेवम् तदपि”—
इति काशिका ।

१६१० । धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते ॥ ४।४।८२ ॥

दी— । धर्मादनपेतम् धर्म्यम् । पथ्यम् । अर्थग्रम् ।
न्याय्यम् ।

The suffix यत् is attached to the words धर्म, पथिन् and न्याय to denote the person or thing, that is not swerving from the same.

मित— । धर्म, पथिन् अर्थ न्याय इतिप्रतिभ्यः पञ्चमीसमर्थेभ्यः यत्प्रत्ययो भवति
अनपेत इति एतस्मिन् विषये । अनपेतम् अखलितम् ।

१६११ । छन्दसोनिर्मिते ॥ ४।४।८३ ॥

दी— । छन्दसा निर्मितं छन्दस्यम् । इच्छया कृत-
मित्यर्थः ।

The suffix यत् is attached to the word छन्दस् (meaning will or intention) to denote the thing done or produced

मित— । छन्दस् इति एतस्मात् तृतीयासमर्थात् निर्मितम् इति एतस्मिन् अर्थे
यत्प्रत्ययः स्यात् । छन्दसा निर्मितं छन्दस्यम् । छन्दस्यं जगत् इति भाषावृत्तिः ।
निर्मितः कृतः, उत्पादितः । छन्दस्, इच्छा, इच्छया उत्पादित इत्यर्थः ।

१६१२ । उरसोऽण् च ॥ ४।४।८४ ॥

दी— । चाट् यत् । उरसा निर्मितः पुत्र श्रीरसः ।
उरस्यः ।

The suffix अण्, as well as the suffix यत् is attached to the word उरस् in the aforesaid sense.

मित—। उरस् इति एतस्मात् षष्ठीसमर्थात् निर्मितमिति एतस्मिन् विषये अण्प्रत्ययो भवेत् ; स्वस्यस्य चकारस्य वलात् यत् च । उरसा निर्मितः पुनः औरसः । यत् = उरस्यः पुनः । उरस्य औरसः इति शब्दद्वयं पुन एव अभिधेये प्रयुक्तम् स्यात्—नान्यत्र इति श्रियम् ।

१६१३ । हृदयस्य प्रियः ॥ ४।४।८५ ॥

दी—। हृद्यो देशः । हृदयस्य हृत्ते खेति हृदादेशः ।

The suffix यत् is attached to the word हृदय to denote the thing, dear to the heart. [Now see Tika].

मित—। हृदयशब्दात् षष्ठीसमर्थात् प्रिय इति एतस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति । ततः “हृदयस्य हृत्ते खेदकासीषु” (६।३।५०) इति सूत्रेण हृदयशब्दस्थाने “हृत्” इति आदेशः । तेन हृदयमिति । हृद्यो देशः । हृद्यं वनम् । “पुनः पुनः” इति भाषाहतिः । तेन “हृदयस्य प्रियः पुनः इति ब्रह्म न भवती”ति काशिका ।

१६१४ । वन्धने चर्षी ॥ ४।४।८६ ॥

दी—। हृदयशब्दात् षष्ठ्यन्तात् वन्धने यत् स्याद् वेदे अभिधेये । हृदयस्य वन्धनं हृद्यो वशीकरणमन्त्रः ॥

The suffix यत् is affixed to the word हृदय to denote a vedic text that binds,—i. e. holds or control.

मित—। वध्यते येन तद् वन्धनं तु अत्र प्रत्ययस्य अर्थः । ऋषि वेदः । “अजुत वदुपस्थिते” (६।१।१२८) इति सूत्रे च ऋषिशब्दस्य वेदः इति अर्थः श्रीमता दीक्षितेन उररीकृतः । वन्धनम् इति शब्दोऽत्र ऋषिरिति शब्दस्य विशेषणीभूतः । तेन सूत्रस्यायमर्थः—हृदयशब्दात् षष्ठीसमर्थात् वन्धने चर्षी अभिधेये यत् स्यात् । वन्धनं वशीकरणम् । तेन वन्धनविषये वशीकरणविषये यः ऋषिः वेदः वेदमन्त्रः इति यावत्, तस्मिन् अभिधेये सति हृदयशब्दात् षष्ठीसमर्थात् यत्प्रत्ययो भवति

इति भावः । हृदयस्य बन्धनं कृषिः = हृदयः, वशीकरणमन्त्रः । “परहृदयं
यनेन वधयते वशीक्रियते स वशीकरणमन्त्रो हृदय इत्युच्यते” इति काशिका ।

१६१५ । मत-जन-हलात् करणजल्यकर्षेषु ॥ ४।४।८७ ॥

दी— । मतं ज्ञानं तस्य करणं भाव-साधनं वा मत्वम् ।
जनस्य जल्यो जन्यः । हलस्य कर्षः हल्यः ।

The suffix यत् is attached to the words मत, जन and हल to denote the करण (instrument) of मत, जन as well as of कर्ष [ploughing] of हल ।

मित— । षष्ठी-समर्थेभ्यः मत जन हल इति एतेभ्यः यत्प्रत्ययः स्यात् यथा-
संख्यं करणम् जल्यः कर्षः इति एतेष्वेव अर्थेषु । मन् धातोः क्तप्रत्ययेन सिद्धं मतम् ।
ज्ञानम् इत्यर्थः । मतस्य ज्ञानस्य करणं मत्वम् । करणं साधनम् । यद्वा कृधातोः
भावे लुट् इति करणं कार्यम् । तेन मतस्य करणम् कार्यं इति मत्वम् ।
भावसाधनम् कार्यम् इत्यर्थः । जनस्य जल्यः जन्यः । जनानां जल्यनाविषयीभूतः
इत्यर्थः । हलस्य कर्षः हल्यः । कर्षः कर्षणम् । “रथ सीता हलोः यद्विधौ
तदन्त विधिः” (२।१।७२, वार्त्तिक) । अतएव द्विहलस्य कर्षः द्विहल्यः—त्रिहलस्य
कर्षः त्रिहल्यः ।

१६१६ । तत्र साधुः ॥ ४।४।८८ ॥

दी— । अग्रे साधुः अग्रः । सामसु साधु सामान्यः । ये
चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावः । कर्मण्यः । शरण्यः ।

The suffix यत् is attached to words in the sense of तत्र साधु i. e. well up or expert in subjects—denoted by the self-same words.

मित— । तत्र इति सप्तमीसमर्थात् प्रातिपदिकात् साधुः इति एतस्मिन्नर्थे यत्
प्रत्ययः स्यात् । साधु इत्यस्य योग्यः प्रवीणो वा अर्थः—न तु उपकारकः, उपकारक

इत्यर्थे तु दोषः “तस्मै हितम्” (५।१।५) इत्यनेन प्रत्ययो विधीयते । अयं साधुः इति अयाः । अयं स्यात्तुम् योग्यः इत्यर्थः । सामसु साधुः प्रवीणः इति सामन्थः विप्रः । एवं ब्रह्मणि साधुः ब्रह्मण्यः । वंशे साधुः वंशः । कर्मणि साधुः योग्यः इति कर्मण्यः । शरणे साधुः योग्यः इति शरण्यः ।

ननु यत् इति प्रत्यये परे “नस्तद्धिते” (६।४।१४४) इति सूत्रेण सामन् कर्मन् इत्यादीनां टिलोपः प्रसक्तः—सत कथमत न दृश्यते इति चेत्—उच्यते । “यं चाभ कर्मणोः” (६।४।१६८) इति सूत्रवलेन यकारादौ तद्धितेऽभावकर्मणोरर्थयोरन् प्रकृत्या भवति—तेन अत्र टिलोपाभावः । [अभावकर्मणोरिति किम् ? राज्ञः भावः कर्म वा राज्यम्—अत्र टिलोपः] ।

१६१७ । प्रतिजनादिभ्यः खञ् ॥ ४।४।८८ ॥

दी— । प्रतिजनं साधुः प्रातिजनीनः । सांयुगीनः । सार्व-
जनीनः । वैश्वजनीनः ।

In the aforesaid sense, the suffix ख [a bar to यत्] is attached to the word प्रतिजन and others passing by the name प्रतिजनादि ।

मित— । तत्र साधुः इति एतस्मिन्नर्थे प्रतिजन इति एवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः खञ्-प्रत्ययो भवति । जने जने इति प्रातिजनं, “अन्यर्थं विभक्ति—” (२।१।६) इति सूत्रेण अव्ययीभावः । प्रतिजने साधुः प्रातिजनीनः । जने जने साधुरित्यर्थः । सांयुगे साधुरिति सांयुगीनः । सार्वजने साधुः सार्वजनीनः । विश्वजने साधुः वैश्व-
जनीनः । इदंयुगे साधुरिति ऐदंयुगीनः ।

प्रातिजनादिर्यथा—प्रतिजन, सार्वजन, विश्वजन, सांयुग, ऐदंयुग, समयुग, परयुग, परकुल, परस्वकुल, अमुष्यकुल, पञ्चजन, महाजन ।

१६१८ । भक्ताण्यः ॥ ४।४।१०० ॥

दी— । भक्ते साधवः भक्ताः शालयः ।

The suffix च [as a bar to यत्] is attached to the word भक्त in the aforesaid sense.

मित—। तव साधुरिति एतस्मिन् विषये भक्त इति एतस्मात् चप्रत्ययः स्यात् । यत्प्रत्ययस्य अपवादः । भक्तम् अन्नम् । भक्ते अन्ने साधुरिति भक्तः । भक्ताः शाल्यः ।

१६१८ । परिषदो ण्यः ॥ ४।४।१०१ ॥

दी—। पारिषदः । परिषद इति योग विभागाण्योऽपि । पारिषदः ।

The suffix ण्य is attached to the word परिषद in the aforesaid sense. [See Tika also].

मित—। परिषद इत्यस्मात् ण्यप्रत्ययः स्यात् तव साधुरिति एतस्मिन् विषये । परिषदि साधुः पारिषदः । अत्र योगविभागः क्रियते । तथाहि—परिषदो ण्यः इति सूत्रे परिषदः ण्यः इति अश्रयं एकसूत्रे युक्तम् विद्यते तस्य विभागः स्वीक्रियते । तेन “परिषदः” इति एकं सूत्रम् स्यात् । तस्य अर्थस्तु—परिषत् इत्यस्मात् चप्रत्ययः स्यात् पूर्वोक्ते विषये—यत्तएव परिषदि साधुरिति च, तेन पारिषदः इति रूपम् । ततः “ण्यः” इति द्वितीयं सूत्रम् । तस्य अर्थस्तु—परिषद इत्यस्मात् पूर्वोक्ते विषये ण्यप्रत्ययः स्यात् । परिषदि साधुः इति ण्यः पारिषदः । इत्यम् योगविभागेन पदद्वयं सिध्यति । काशिकाभाषाप्रचिकित्सी अपि एवम् स्वीकुरुतः ।

१६२० । कथादिभ्यष्टक् ॥ ४।४।१०२ ॥

दी—। कथायां साधुः काथिकः ।

In the aforesaid sense, the suffix टक् is attached to the word कथा and some others passing by the name कथादि ।

मित—। तव साधुरिति एतस्मिन् विषये कथा इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः टक्प्रत्ययः स्यात् । कथादि यथा—कथा, विकथा, वाचा, वितक्षा, विश्वकथा,

कुटचित् (कुटविद्), जनवादः, जनेवादः, इति, सदगृह, गुण, गण, आयुर्वेद, संकथा, संशयः ।

१६२१ । गुडादिभ्यष्ठञ् ॥ ४।४।१०३ ॥

दो— । गुडे साधुर्गौडिक इच्छुः । साक्तुका यवाः ।

The affix ठञ् is attached to the word गुड and others passing by the term or falling under the category or list of गुडादि, in the aforesaid sense.

नित— । तत्र साधुरिति एतस्मिन् विषये गुड इत्यादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः ठञ् प्रत्ययौ भवेत् । यत्-प्रत्ययस्य अपवादः । गुडे साधुः गौडिकः इच्छुः, सक्ती साधुः साक्तुको यवः, संशयि साधुः सांशयिको भटः, प्रवासे साधुः प्रावासिको वणिक्, कुन्नापे साधुः कौन्नापिकाः यवाः । गुडादिर्यथा—गुड, कुन्नाप, प्रवास, सक्तु, संशय, अपूप, सांसोदन, इच्छु, वेषु, संघात, निवास, उपवास, संक्राम, संवाह ।

१६२२ । पथ्यतिथिवसतिस्रपतेर्ढञ् ॥ ४।४।१०४ ॥

दो— । पथि साधु पाथियम् । आतिथियम् । वसनं वसति-
स्तत्र साधुर्वासतेयी रात्रिः । स्वापतेयं धनम् ।

In the aforesaid sense, the affix ढञ् is attached to the words पथिन् अतिथि, वसति and स्रपति ।

नित— । तत्र साधुरिति एतस्मिन् विषये—पथिन् अतिथि, वसति स्रपति इति एतेभ्यः ढञ् प्रत्ययः स्यात्, पथि साधुः पाथियम् (provender), अतिथौ साधुः आतिथियम् । वसधातोरौष्ठादिकसूत्रविहितेन अतिप्रत्ययेन सिद्धं स्यात् वसति इति, वसतिः वसनं वासः इत्यर्थः, तथाहि मेघदूते “यच्चक्षत्रे जनक-तनया स्नानपुण्ड्रोदकेषु, स्निग्धकायातरुषु वसतिं राम-गिर्यात्रमेषु” । तत्र साधुः इति वासतेयम्, तत्र साधुः इति ढञ्—स्त्रियां “टिड्ढाश्च—” (४।१।१५) इति सूत्रेण ऊप, तेन वासतेयी रात्रिः, स्रपतौ साधुः इति स्वापतेयः । स्वापतेयं धनम् ।

१६२३ । सभाया यः ॥ ४।४।१०५ ॥

दी— । सभ्यः ॥

The suffix य is added to the word सभा in the aforesaid sense.

मित— । ननु य—यतोः को विशेष इति चेत् ? स्वर एव विशेषः ।

१६२४ । समान-तीर्थे वासी ॥ ४।४।१०६ ॥

दी— । साधुरिति निवृत्तम् । वसतीति वासी । समाने तीर्थे गुरौ वसतीति सतीर्थ्यः ।

The suffix यत् is attached to the word समान-तीर्थ, to denote the person, that puts up there [i. e. with the same teacher or preceptor].

मित— । तत्र साधुरिति नात्र अनुवर्तते, वसति इति वस्-धातोर्णिनिप्रत्ययेन सिद्धं वासी इति, तेन सूत्रस्यायमर्थः—समानतीर्थे इति प्रातिपदिकात् सप्तमी-समर्थात् वासी इति एतस्मिन् विषये यत्-प्रत्ययो भवति, समानः तुल्यः इत्यर्थः, तीर्थः गुरुः, [“तीर्थं दर्शनं गुरुय” इति भाषाहत्तिकारः] समानतीर्थे वासी इति यत् = सतीर्थ्यः समानीपाध्यायः, “सतीर्थ्याश्चैकगुरवः” इति भाषाहत्तिः, “तीर्थ्यं” (६।३।८७) इति सूत्रेण समानशब्दस्य सभावः ।

१६२५ । समानोदरे शयित ओचोदात्तः ॥ ४।४।१०८ ॥

दी— । समानोदरे शयितः स्थितः समानोदर्थ्यो भ्राता ।

The suffix यत् is attached to the word समानोदर—in the sense of तत्र शयितः—i. e. to denote the person that was once there [or rather that has been issued out of समानोदर—the same foetus] and the ओकार of समानोदर is to be pronounced with an उदात्त accent.

मित—। शयितः इति शीङ् धातोः कर्त्तरि क्त, स्थितः इत्यर्थः । तेन सूत्रस्य अयमर्थः—समानोदरशब्दात् सप्तमीसमर्थात् शयितः (स्थितः) इति अर्थं (यस्मात् शयितः तस्मिन्नभिधेये इति भावः) यत्प्रत्ययः स्यात् ; किञ्च कृते च प्रत्यये यः शब्दो जायते—तस्य ओकारश्च उदात्तो भवति । समानोदरे शयितः स्थितः समानोदर्थः आता—सहोदरः इत्यर्थः ।

१६२६ । सोदरादयः ॥ ४।४।१८ ॥

दी—। सोदर्थः । अर्थः प्राग्वत् ॥

In the aforesaid sense, the suffix य is attached to the word सोदर ।

N. B.—See also our Note under the rule “विभाषोदरे” ।

मित—। सोदरशब्दात् सप्तमीसमर्थात् तत्र शयित इति एतस्मिन्नर्थं यप्रत्ययो भवति । समानोदरे शयितः इति यः—सोदर्थः । “अर्थः प्राग्वत्”—सोदर्थः इत्यस्य अर्थस्तु सहोदरः आता इति यावत् । “विभाषोदरे” (६।३।८८) इति सूत्रेण यप्रत्यये परे समानोदर इति शब्दस्य समान इति अङ्गस्य वैकल्पिकः सभावः । “ओ चोदात्तः”—इति पूर्वं सूत्रात् अत्र नानुवर्त्तते तेन सोदर्थः इत्यत्र यकारे स्वरः । यकार उदात्तः इत्यर्थः ।

इति प्राग्वितीयाः ॥

१६२७ । प्राक् क्रीताच्छः ॥ ५।५।१॥

दी—। तेन क्रीतम् इत्यतः प्राक् क्खोऽधिक्रियते ।

The suffix छ is to be applied here till before (or up to) the rule “तेन क्रीतम्” [५।१।३७] ।

मित—। “तेन क्रीतम्” (५।१।३७) इति सूत्रं वक्ष्यति । तत्पूर्वपर्यन्तम् “क्खः” कप्रत्ययः ।

१६२८ । उगवादिभ्यो यत् ॥ ५।१।२ ॥

दी—। प्राक् क्रोतादित्येव । उवर्णान्तात् गवादिभ्यश्च यत् स्यात् । कस्य अपवादः । “नाभिनभं च” ॥ नभ्योऽक्षः । नभ्यम् अञ्जनम् । रथनाभौ एवेदम् । शुनः संप्रसारणम् वा दीर्घत्वम् । (वा) । शुन्यम् । ऊधसोऽनङ् च । ऊधन्यः ।

The suffix यत् [a bar to क] is attached to words ending in उकार as well as to the word गो and some others passing by the term गवादि in the same sense as क is attached to words of the “प्राक्क्रौत” class ; i. e. in the sense of तस्मै हितम् and the like. (See below also).

मित—। प्राक् क्रोतात् उवर्णान्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यस्तथा गो इत्येवमादिभ्यः यत्प्रत्ययो भवति प्राक्क्रौतीयेषु एव अर्थेषु । कप्रत्ययस्य अपवादः अयम् । “तेन क्रौतम्” (५।१।३०) इत्यस्मात् प्राक् “तस्मै हितम्” (५।१।५) इत्यादिषु येषु येषु खलु अर्थेषु प्रातिपदिकेभ्यः कप्रत्ययो विहितस्तेषु एव अर्थेषु उवर्णान्तात् प्रातिपदिकात् तथा गो इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्यः कप्रत्ययस्य अपवादः यत्प्रत्ययो विधीयते इति सरलार्थः । उवर्णान्तात्—शङ्खे हितम् इति शङ्खशब्दात् यत्—शङ्ख्यं दारु । गवादिभ्यः यथा—गोभ्यः हितम् इति गव्यम् । गवादिर्द्यथा—गो, हविस, अचर, विध, बर्हिस्, अष्टका, खड्ग, युग, मेघा, सुच, कूप, खद, दर, असुर, अध्वन्, चर, वेद, बीज, दीत ।

दी—। “नाभि नभं च” ॥

मित—। एतदपि गवादिषु सक्तव्यम् । तेन नाभिश्चदात् “तस्मै हितम्” इति एतन्निमित्तार्थं यत्प्रत्ययः स्यात् ; नाभिश्चस्य च नभम् इत्यादेशो भवति । नाभ्ये हितः नभ्यः अचः । नाभ्ये हितं नभ्यम् अञ्जनम् । अतः नाभिश्चदेन रथनाभिरेव ज्ञेयः । नभ्यं काष्ठम् । यस्तु शरीरावयव-वाचको नाभिश्चदस्तस्मात् “शरीरावयवा-यात्” (५।१।६) इति यत्प्रत्ययः स्यात् । परं तत्र न नाभिस्थाने नभम् इति आदेशः स्यात् । तेन नाभ्ये हितं नाभ्यं तैलम् ।

दी—। शुनः सम्प्रसारणं वा च दीर्घत्वम् ॥

मित—। शुन् इति शब्दोऽपि गवादिषु पठ्यते । एतस्मात् तस्मै हितम् इति विषये यत्प्रत्ययः स्यात् । कर्तृ च प्रत्यये शुन् इत्यस्य सम्प्रसारणं भवति, किञ्च व-स्थाने आदिष्टस्य उकारस्य च विकल्पेन दीर्घत्वमपि स्यात् । शुने हितम् इति यत् = शुन्यं—शून्यम् । सूत्रे चकार गृहणात् तस्य च अनुक्तसमुच्चयार्थत्वात् “नस्तद्धिते” (६।४।१४४) इति नकारस्य नलोपः अनुक्तः अपि नलोपाभावः अत्र स्त्रीकारण्यः, (सूत्रस्य चकारस्य वलेन) इति भावः ।

दी—। ऊधसोऽनङ् च ॥

मित—। ऊधस् इत्यपि गवादिषु । अतएव एतस्मादपि तस्मै हितमिति विषये यत् स्यात् । परे च प्रत्यये अस्य स्थाने अनङ् इति स्यात् तेन ऊधन्यः इति । ऊधन्यः कूपः । “ङिञ्”—(१।१।५३) इति सूत्रेण अनङ् इत्यस्य ङिच्त्वात् अन्यादिशः ।

१६२८ । कम्बलाच्च संज्ञायाम् ॥ ५।१।३ ॥

दी—। यत्स्यात् । कम्बल्यम् ऊर्णापलशतम् । संज्ञायां किम् ? कम्बलौया ऊर्णा ।

The suffix यत् [a bar to छ] is attached to the word कम्बल provided the word, thus formed stands as a particular class name.

मित—। कम्बल इति प्रातिपदिकात् प्राक्क्रीतीयेषु एव अर्थेषु (प्राक्क्रीताङ् इत्यस्मात् पूर्वं येषु येषु अर्थेषु कप्रत्ययः इष्टः, तेषु एव अर्थेषु) यत्प्रत्ययः स्यात् संज्ञायां विषये । संज्ञायां विषये कम्बलविशेषनाम्नि गम्यमाने इत्यर्थः ।

ननु अत्र कस्मिन् अर्थे यत्प्रत्ययो विहितः संज्ञायाम् ? उच्यते—तदर्थं विकृतेः प्रकृते (५।१।१२) इति विकृतिवाचकात् गम्यमानायां संज्ञायाम् यत् । संज्ञायाम् इति किम् ? कम्बलाय हिता इति कम्बलौया ऊर्णा । अत्र “तस्मै हितम्” (५।१।५) इति सूत्रेण छ एव ।

१६३० । विभाषा हविरपूपादिभ्यः ॥ ५।१।४ ॥

दी— । आमिच्च दधि । आमिचीयम् । पुरोडाश्या-
स्तण्डुलाः । पुरोडाशीयाः । अपूप्यम् । अपूपीयम् ।

The suffix यत् is optionally added to the words expressive of a particular kind of हविः [butter], as well as to the word अपूप and others falling under the class अपूपादि ।

नित— । हविर्विशेषवाचिभ्यस्तथा अपूप इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः प्राक्, क्रीतीयेषु एव अर्थेषु विकल्पेन यत् स्यात् ; यत्प्रत्ययस्य अप्रातिपदिके प्रत्ययः । हविस् इति शब्दस्तु “उ-गवादिभ्यो यत्” (५।१।२) इति सूत्रप्रोक्तेषु गवादिषु पठ्यते तेन अस्मात् नित्यमेव यत् । हविषि हितम् इति हविष्यम् । आमिचा इति हविर्विशेषवाची [काना इति गौड़ीयाः] । तस्मै हितमित्यर्थं यत् आमिच्यम् । छ—आमिचीयम् । पुरोडाश इति हविर्विशेषवाची । तस्मै हितम् इत्यर्थं अस्मात् यत्—पुरोडाश्यम्, छ—पुरोडाशीयम् । अपूपा-दिर्यथा—अपूप, तण्डुल, अभूय, अभोय, पृथुक, अभोय, अर्गल, सुसल, यूयं, कटक, कर्णवेष्टक, किम्ब, प्रदीप, स्तूय, पाप, पत्र, अवोष, ओदन, दीप, इर्गल । एवं तण्डुलाय हितम् इति यत् तण्डुल्यम्, तण्डुलीयम् । अपिच—“अन्नविकारभ्यश्च”, अन्नस्य ये विकारास्तेऽपि अपूपादिषु पठ्यन्ते—अतस्तेभ्योऽपि यत्प्रत्ययो विकल्पेन भवति, सुरा इति शब्दस्तु मये वर्तते, सुरा तु अन्नस्य विकारः, सुरायै हिता इति यत् सुर्याः, छ—सुरीयाः । सुरीयाः सुर्याः वा तण्डुलाः । “हलिच” (८।१।७७) इति प्रसक्तस्य सुर्यस्य सुरीयस्य इति पदद्वयमा लकारस्य दीर्घत्वम् “नभकुर्कुराम्” (८।१।७८) इति सूत्रेण बाधयते ।

१६३१ । तस्मै हितम् ॥ ५।१।५ ॥

दी— । वत्सेभ्यो हितो वत्सीयो गोधुक् । शङ्खवे हितम् शङ्खव्यं दारु । गव्यम् । हविष्यम् ।

Suffixes are added to words in the sense of तस्मै हितम् i. e. to denote the thing, beneficial or useful to the objects expressed by the said words.

मित—। तस्मै इति चतुर्थीसमर्थात् हितम् इति एतस्मिन्नर्थे यथाविहितम् प्रतीयो भवति । हितम् प्रयोजनीयम् उपकारको वेति अर्थः । वत्सेभ्यो हित इति वत्सीयो गोधुक्, अत्र “प्राक्क्रीताच्छः” (५।१।१) इति छप्रत्ययः । गोधुक्—यो गां दोग्धि स एव, गोदीह्नकारो इत्यर्थः । शङ्, इति प्रातिपदिकम् । शङ्घे हितम् इति शङ्घ्यम् दारु, अत्र “उगवादिभ्यो यदि”ति (५।१।२) यत्, गवे हितं इति गव्यम्—अत्रापि अनेनापि सूत्रेण यत् । हविषे हितम्—हविष्यम्, हविष् इत्यस्य गवादिषु पाठात् यत्., एवम् अवत्साय हितम् अवत्सीयम्, अपूपाय हितम् अपूपीयम्, अपूप्य च । पटवे हितम्—पटव्यम्, पशवे हितं पशव्यं, वत्सेभ्यो हितं वत्सीयम् नवहणम् इति भाषाहत्तिकारः ।

१६३२ । शरीरावयवाद्यत् ॥५।५।६॥

दी—। दन्त्यम् । कण्ठ्यम् । नस् नासिकायाः—नस्यम् । नाभ्यम् ।

The suffix यत् is attached to words expressive of the limb of any creature.

मित—। शरीरं प्राणिकायः, शरीरस्य प्राणिकायस्य योऽवयवः, तदाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः यत्प्रत्ययो भवति तस्मै हितम् विषयं, कस्य अपवादः अयं प्रत्ययः । दन्ताय हितम् दन्ताम् । कण्ठाय हितं कण्ठम् । नासिकायै हितं नस्यम् । “नस् नासिकाया यत्” । नस् इति नासिकास्थाने आदेशः । “सत्तु वर्णं नगरयोर्नेति वक्तव्यम्”—तेन नासिक्यः वर्णः, नासिक्यं नगरम् । नाभये हितं नाभ्यं तैलम् । शरीरस्य अवयववाचित्वात् न “नभम्” इति आदेशः । औष्टाय हितं औष्टम् । सूडने हितम् सूडन्यम् ॥ रथाञ्च इति भाषाहत्तिः । रथाय हिता रथ्या प्रतीली ।

१६३३ । ये च तद्धिते ॥५।१।६१॥

दी—। यादौ तद्धिते परे शिरश्शब्दस्य शीर्षन्नादेशः स्यात् । शीर्षणः । तद्धिते किम् ? शिरः इच्छति शिरस्यति ।

The base शिरस् is turned into शीर्षन् before any Taddhita suffix beginning with यकार ।

मित—। “शीर्षेऽङ्गुलसि” इति (६।१।६०) सूत्रम्, तदनु सूत्रमिदं वर्तते । पूर्वसूत्रात् शीर्षन् इति अनुवृत्तम् । अतएव सूत्रस्य अयमर्थः—ये यकारादौ तद्धिते तद्धित-प्रत्यये परे सति शीर्षन् इति आदेशः स्यात् शिरस् इत्यस्य स्थाने, यस्य तद्धितप्रत्ययस्य आदिवर्णः यकारो भवति, तस्मिन् तद्धितप्रत्यये परे सति सिरस् इति शब्दस्थाने शीर्षन् स्यादिति फलितार्थः, शिरसि भव इति शीर्षणः, अत यत्-प्रत्ययः—“शरीरावयवात्—” (४।३।५५) इति सूत्रेण । शीर्षणः स्वरः, शीर्षणः सुष्ठुः इत्यर्थः । अत “नस्तद्धिते” (६।४।१४४) इति शीर्षन्-इत्यस्य नकारस्य लोपः प्रसक्तः । स च “ये चाभावकर्माणि” (६।४।१६८) इति सूत्रेण निवारितः । तद्धिते इति किम् ? शिर इच्छति इति नामधातुप्रक्रियाविहितः क्वच्—[“सुप् आत्मनः क्वच्” (३।१।८) इति] तेन शिरस्यति इतिरूपम् ।

शरीरावयवाद्यत् इति (५।१।६) यत्प्रत्ययः प्राक्क्रीतीयानां मध्ये हितार्थे विहितः, प्रकरणाद्भवति । भाषावृत्तिकारस्तु यद्यपि प्रत्ययस्य अर्थनोवाच परं दृष्टान्त-प्रदर्शने तु दण्डेभ्यो (दन्तेभ्यः) हितम् दण्डा (दन्ता) इतिव कथयामास । काशिकाकारस्तु अस्य व्याख्यानं “शरीरावयववाचिनः प्रातिपदिकाद्यत् प्रत्ययो भवति, तस्मै हितम् इति एतस्मिन् विषये” इति कथितवान् । भवार्थे तु—शरीरावयवाच्च (४।३।५५) इति सूत्रेण यत्प्रत्ययोऽप्येत साधुः स्यात् ।

दी—। वा केशेषु ॥ शीर्षणयाः शिरस्या वा केशाः ।

The base शिरस् is optionally changed to शीर्षन् before a Taddhita suffix beginning with य, provided “hair” is denoted by the word newly formed.

मित—। केशे गम्यमाने शिरस् इत्यस्य स्थाने शीर्षन् इति आदेशः विकल्पेन स्यात् यादौ तद्धिते परे । शिरसि भवाः शिरस्याः शीर्षण्याः वा केशाः । “शरीरावयवाच्च” (४।३।५५) इति यत्प्रत्ययः ।

दी—। अचि शीर्ष इति वाच्यम् । (वां) । अजादौ तद्धिते शिरसः शीर्षादेशः । स्थूलशिरसः इदम् स्थूलशीर्षम् ।

The base शिरस is changed to शीर्ष before any Taddhita suffix beginning with vowel.

मित—। अचि परे अजादौ तद्धिते परे इत्यर्थः । शीर्षः इति आदेशः । स्थूलं शिरः यस्य स इति बहुव्रीहिसमासे स्थूलशिराः इति पदम्, तस्य स्थूलशिरसः इदम् इति अण्प्रत्ययः—“तसेऽदम्” (४।३।१२०) इति सूत्रेण—तेन स्थूलशीर्षम्, स्थूलशीर्षम् वपुः, एवम् हस्तिशिरसोऽपत्यं पुमान् इति इज् प्रत्ययः—“वाक्तादिभ्यश्च” (४।१।८६) इति सूत्रेण—तेन हस्तिशीर्षः इति रूपम् । मृगशिरसा युक्ता तिथिः मार्गशीर्षो तिथिः, “नचव्रेण युक्तः कालः (४।२।३) इति अण् प्रत्ययः ॥ “टिड् ढाण—” (४।१।१५) इति स्त्रियाम् ङीप् ।

ननु का अस्य सूत्रस्य सार्थकता—शीर्षन् इति आदिष्टस्य रूपस्य अपि “नस्तद्धिते” (६।४।१४४) इति नकारलोपेन शीर्ष इतीव तिष्ठेत् ?—नैवम् । शीर्षन् इति आदिष्टे सति “अन्” (६।४।१६७) इति सूत्रेण शीर्षन् इति आदिष्टस्य रूपस्य प्रकृतिभाव एव प्रसक्तः स्यात्—तथा सति नलोपा न स्यात्—तच्च अनिष्टम्—इति एतत् कृतम् ।

१६३४ । खलयवमाषतिलवृषब्राह्मणश्च ॥५॥१।७॥

दी—। खलाय हितम् खलप्रम् । यव्यम् । माषप्रम् । तिल्यम् । वृषप्रम् । ब्राह्मणम् । चाद्रथया ।

The suffix यत् is added to the words enumerated in the sutra to imply the thing that is beneficial or useful to the objects expressed by the self-same words.

मित—। खल यव माष तिल वृष ब्राह्मण इति एतेभ्यः तर्ह्यै हितम् इति एतस्मिन् अर्थे यत्प्रत्ययः स्यात्, “वृष्णि हितम्, ब्राह्मणेभ्यो हितम् इति वाक्यमेव भवति (यत् प्रत्ययः न स्यादित्यर्थः) । छ-प्रत्ययोऽपि न भवति—अनभिधानात्,” इति काशिका । सूतस्थ-चकारः अनुक्तसमुच्चयार्थः, सूत्रे अनुक्तम् अपि वक्तुं चकारः

समुच्चिनोति तेन रथ इत्याद्यादपि यत् स्यात् । रथाय हिता रथ्या प्रतीक्षी, इदं प्रागिव उक्तमस्माभिः ।

१६३५ । अजाविभ्याम् थान् ॥ ५।१।८ ॥

दी— । अजथया यूथिः । अविथया ।

In the aforesaid sense, the suffix थन् is added to the words अज and अवि ।

मित— । अज अवि इति एताभ्याम् थान् प्रतायी भवति तस्मै हितम् इति एतस्मिन्नर्थे । अजाय हिता अजथया यूथिः, अजथया भूमिः, अवयं हिता अविथया ।

१६३६ । आत्मन् विश्वजन भोगोत्तर-पदात् खः ॥ ५।१।९ ॥

The suffix ख is attached to the words enumerated in the sutra in the aforesaid sense.

मित— । आत्मन् विश्वजन इति एताभ्याम् शब्दाभ्याम् तथा भोगोत्तरपदात् (यस्य प्रतिपदिकस्य अन्तर्भागे भोग इति तिष्ठति) तस्माच्च तस्मै हितम् इति एतस्मिन् विषये ख-प्रत्ययो भवेत्, कस्य अपवादः । भोगः शरीरम् इति काशिका, तन्मतानुयायी भाषाहत्तिकारयः । तथा सति भुज्यते अनेन इति करणवाच्ये घञ्-प्रत्ययेन सिद्धः भोगशब्दः । आत्मने हितम् इति ख-प्रत्ययः । “नस्तद्धिते” (६।४।१४४) इति आत्मन् इत्यस्य नकारस्य लोपे प्रसक्ते सति सूत्रवति—

१६३७ । आत्माध्वानौ खे ॥ ६।४।१६८ ॥

दी— । एतौ खे प्रकृत्या स्तः । आत्मने हितम् आत्मनोऽनम् । विश्वजनोऽनम् । कर्मधारयादेव इष्यते (वा) । षष्ठीतत्पुरुषात् बहुव्रीहेश्च क्व एव । विश्वजनीयम् ।

The words आत्मन् and अध्वन् suffer no change [i. e. do not elide नकार], before the suffix ख । (See Tika also).

मित— । खप्रत्यये परे सति आत्मन् अध्वन् इति एतौ प्रकृतिभावेन एव तिष्ठतः । एतयोः क्विचिद्रूपान्तरं न स्यात्, “नस्तद्धिते” इति सूत्रेण नलोपो न

स्रादिति फलितार्थः । आत्मने हितम् आत्मनीनम्, अध्वानम् अलक्षानी इति अध्वनीनः । यः सुष्टु पंधानम् गच्छति स अध्वनीनः । खप्रत्यये इति किम् ? आत्मानं प्रति प्रत्यात्मम् । प्रगतम् अध्वानम् इति प्राध्वम् । प्रत्यात्मम् इत्यत्र—लक्षण-नाभिप्रतीआभिमुख्ये (२।१।१४) इति अव्ययीभावसमासो मति “अनय” (६।४।१०८) इति समासान्तष्टच् प्रतायः । प्राध्वम् इत्यात् “उपसर्गादध्वनः” (५।४।८५) इति अच् प्रतायः । विश्वजनेभ्यो हितम् इति विश्वजनीनम् । “यन्मया विश्वजनीन-सुच्यते” । विश्वः जनः इति विश्वजनः कर्मधारयसमासः । एतस्मादेव कर्मधारय-समाससिद्धात् विश्वजनपदात् खप्रतायः इष्यते । विश्वः सर्व्वः इत्यर्थः, विश्वस्य मूमखलस्य धरित्रा इति यावत् जनः विश्वजनः पृथीततपुरुषः । अस्मात् न खः स्रात् परम् क एव तेन विश्वजनाय हितम् विश्वजनीयम् । विश्वः जनी यस्य स विश्वजनः इति बहुव्रीहिसमासः । अस्मादपि न खः प्रतात् कएव, तेन विश्वजनाय हितं विश्वजनीयम् ॥

दो— । पञ्चजनादुपसंख्यानम् ॥ पञ्चजनौनम् ।

The suffix ख is added to the word पञ्चजन in the aforesaid sense.

मित— । कर्मधारयसमाससिद्धादेव पञ्चजनात् ख-प्रतायः स्रात् । पञ्चजनः इति कर्मधारय—“दिक् सख्ये सञ्ज्ञायाम्” (२।१।५०) इति सूत्रेण । पञ्चजनाय हितम् इति खः पञ्चजनीनम् । “गायनवादक-नर्त्तक-दासीभण्डरतः खलु पञ्चजनीनः” । भण्डः परिहासचतुरः (buffoon). गायनवादकनर्त्तक दासी भण्डपुरत इत्यर्थः । पञ्चानां जनाणां समाहारः इति पञ्चजनम्—डिगुः । पातादिलात् न स्त्रीलिङ्गम् । पञ्चजनाय हितं पञ्चजनीयम्, अत्र कएव न खप्रतायः, डिगुसमासत्वात् । एवम् पञ्चभाः जनेभ्यः हितम् इति तद्धितार्थडिगुसमासो अपि पञ्चजनौयम् ।

दो— । सर्व्वजनात् ठञ् खञ्च ॥ सर्व्वजनिकः । सर्व्व-जनोः ।

The suffix ठञ् as well as the suffix ख is added to the word सर्वजनः ।

मित— । सर्वोजनः इति सर्वजनः कर्मधारयसमाससिद्धात् सर्वजनशब्दात् तस्मै हितम् इति विषये ठञ् स्यात्, खञ् स्यात् । सर्वजनाय हितम्—इति ठञ्—सार्वजनिकम् । ख—सर्वजनीनम् । कर्मधारयात् अन्यत्र—सर्वेषां जनः सर्वजनः इति षष्ठीतत् ; सर्वः जनी यस्य स सर्वजन इति बहुव्रीहिः । उभाभ्याम् एव क् स्यात्—न ठञ् नापि खः । तेन सर्वजनीयम् इति रूपम् ।

दी— । महाजनात् ठञ् ॥ माहाजनिकः ।

The suffix ठञ् is be added to the word महाजनः ।

मित— । महाजन इति कर्मधारयनिष्पन्नोऽयः । प्रकरणवशात् । बहुव्रीहिसमाससिद्धात् तु क् एव स्यात्, महान् जनः यस्य स महाजनः, तस्मै हितं महाजनीयम् ।

दी— । मातृभोगीणः । पितृभोगीणः । राजभोगीनः ।
आचार्यादणत्व' च (वा) । आचार्यभोगीनः ।

मित— । मातृभोगः शरीरम् इति मातृभोगः । तस्मै हित इति खः—मातृभोगीणः । पितृभोगीणः । उभयत्र भोगोत्तरपदात् खप्रत्ययः । भोगोत्तरपदादिति किम् ? मातृ हितः—मातृयः, पितृ हितः पितृयः,—उभयवापि क् एव । राजः भोगः इति राजभोगः,—तस्मै हितः इति राजभोगीनः । आचार्यस्य भोगः आचार्यभोगः । तस्मै हितः आचार्यभोगीनः । भोगोत्तरपदाभ्याम् राजाचार्याभ्याम् खप्रत्ययः स्यात् ; केवलाभ्याम् राजाचार्याभ्याम् न खः नापि क् स्यात् ; राज्ञे हितम्, आचार्याय हितम् इति वाक्यमेव स्यात् न प्रत्ययः । आचार्यभोगीनः इत्यत्र “आचार्यादणत्वञ्” (४।१।४८, वार्त्तिक) इति श्रुत्याभावः ।

१६३८ । सर्वपुरुषाभ्याम् णटञौ ॥ ५।१।१० ॥

दी— । सर्वास्मैवेति वक्तव्यम् । (वा) । सर्वस्मै हितम् सार्वम्, सर्वीयम् ।

The suffix ण and the suffix ढञ् are attached to the words सर्व and पुरुष respectively in the aforesaid sense.

मित—। तस्यै हितमिति एतस्मिन्नर्थे सर्वपुरुष इति एताभ्याम् यथासंख्यम् णप्रत्ययः ढञ्प्रत्ययश्च स्याताम् । कप्रत्ययस्य अपवादः । सर्वशब्दात् णः स्यात् सर्वस्मै हितम् इति सार्वम् । पुरुषाय हितम् इति ढञ् पौरषेयम् । सर्व इत्यच्चात् णप्रत्ययः विकल्पेन स्यादिति वक्तव्यम् । तेन सर्वस्मै हितम् इत्यर्थे कप्रत्ययोऽपि स्यात् सर्वेयम् ।

द्वी—। पुरुषादधविकारसमूहतेनकृतेषु । (वा) । भषाकार-प्रयोगात्तेनेत्यस्यद्वन्द्वमधेय निवेशः । पुरुषस्य वधः पौरषेयः । तस्यै दमिति अणि प्राप्ते । पुरुषस्य विकारः पौरषेयः । प्राणिरज-तादिभ्योऽञ् इत्यञि प्राप्ते । समूहेऽपि अणि प्राप्ते । “एकाकिनी-ऽपि परितः पौरषेयवृता इवे”ति माघः । तेन कृते ग्रन्थेऽपि प्राप्ते अग्रन्थे तु प्रासादादौ अप्राप्त एवेति विवेकः ।

To imply वध, विकार, समूह and तेन कृतम्, the suffix ढञ् is attached to the word पुरुष ।

मित—। वध विकार समूह तेनकृतम् इति एतेष्वेव अर्थेषु पुरुषशब्दात् ढञ्प्रत्ययः स्यात् । पुरुषस्य वधः इति अर्थे गम्ये पुरुषशब्दात् ढञ् पौरषेयः वधः । “तत्सीदम्” (४।३।१२०) इति पुरुषशब्दात् अव अण्प्रत्यये प्राप्ते तस्य अपवादः ढञ्प्रत्ययः विहितः । पुरुषस्य विकार इति अर्थे ढञ् । अव विकारि गम्ये सति “प्राणिरजतादिभ्योऽञ्” (४।३।१५४) इति अञ् प्रत्ययः प्राप्ते ; तस्य अपवादः ढञ् अनेन विहितः, पुरुषाणाम् समूहः इति अर्थे अपि ढञ्—पौरषेयः—समूहः, अत्रापि “तस्यसमूहः” (४।३।१७) इति प्रसक्तस्य अण्प्रत्ययस्य अपवादः । तथाहि शिशुपालवधकाव्ये “एकाकिनीऽपि परितः पौरषेयवृता इवे”, पौरषेयवृताः पुरुषसमूहैः परिवेष्टिताः इत्यर्थः । अर्थे समूहार्थे पुरुषशब्दात् ढञ्प्रत्ययस्य

उदाहरणम् । पुरुषेण कृतः शः शः इति विषये ढञ् तेन पौरुषेयी शः शः । “कृते शः शः” (४।३।११६) इति सूत्रेण अत्र अण्प्रत्यये प्रसक्ते सति, तस्य अपवादः ढञ् प्रत्ययः विहितः, किञ्च पुरुषेण कृतः प्रासादः इत्यर्थे “कृते शः शः” इत्यनेन प्रत्ययी नेष्टः—प्रासादस्य अयं यत्वात्, परम् अस्मिन्नपि अर्थे पुरुषशब्दात् अनेन ढञ् स्यात्—तेन पौरुषेयः प्रासादः ।

ननु “पुरुषादध्वं विकारं समूहं कृतेषु” इति अनेनैव इष्टसिद्धौ कथं “तेन” इति अंशस्य अत्र सन्निवेशः ? भाष्यकारः भगवान् पतञ्जलिः एवं कृतवान्—तदनुसरणेन च श्रीमता दीक्षितेनापि इत्थम् लिखितं स्पष्टार्थम् ।

१६३८ । माणवचरकाभ्याम् खञ् ॥ ५।१।११ ॥

दी—। माणवाय हितम् माणवीनम् । चरकाय हितं चारकीणम् ।

The suffix खञ्—[a bar to छ] is added to the words माणव and चरक in the aforesaid sense.

मित—। माणव चरक इति एताभ्याम् तस्मै हितम् इति एतस्मिन् विषये खञ् प्रत्ययः स्यात् ; कस्य अपवादः । माणवाय हितं माणवीनम् । चरकाय हितं चारकीणम् ।

१६४० । तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ ॥ ५।१।१२ ॥

दी—। विकृतिवाचकात् चतुर्थ्यन्तात् तदर्थायां प्रकृतौ वाच्यायाम् क्प्रत्ययः स्यात् । अङ्गारेभ्य एतानि अङ्गारीयाणि काष्ठानि, प्राकारीया इष्टकाः । शङ्खव्यं दारु ।

The suffix क् [or any other suitable suffix] is added to words implying विकृति [effect], to denote the corresponding प्रकृति [the material cause] of the self-same विकृति ।

मित—। प्रकृतिरुपादानकारणम् । विकृतिः प्रकृतेरेव अवस्थान्तरम् ; यस्मात् किञ्चित् जायन्ते साप्रकृति र्थं वा सुवर्णं, यत् खलु जायते सा विकृति र्थं वा कुण्डलम् ।

प्रकृतौ अभिव्ययायाम् सत्याम्, विकृतिवाचिनः प्रातिपदिकात् ङ-प्रत्ययः स्यात् । ङ-प्रत्यय इति स्थाने तु यथाविहितः प्रत्ययः स्यादिति काशिका—भाषावृत्तिकारौ । काष्ठेभ्यः अङ्गाराणि जायन्ते—अतः काष्ठानि खलु प्रकृतिपद-वाच्यानि—अङ्गाराणि तु विकृतिसंज्ञकानि, काष्ठे वाच्ये अङ्गारात् ङ-प्रत्ययः स्यात् । तेन अङ्गारेभ्यः एतानि इति ङः अङ्गारीयाणि काष्ठानि । अङ्गारेभ्यः इत्याव चतुर्थी तु तादर्थ्या । एवं प्राकारः इष्टकात् जायते अतः स विकृतिः । प्राकाराय एते इति ङः—प्राकारीयाः इष्टकाः । शङ्खे इदं इति “उगवादिभ्यो यत्” (५।१।२) शङ्ख्यं दारु । शङ्खुः खलु दारुण एव जायते अतः विकृतिः । एवं यूपीयं दारु, पिचुः तुक्षा (cotton) —तदर्थः कार्पासः पिचव्यः कार्पासः । विकृतेरिति किम् ? उदकार्यः कूपः । कूप उदकस्य प्रकृतिः परम् उदकं न कूपस्य विकृतिः—कूपस्य उदकस्य मध्यं तु अत्यन्तभेदात् । अतएव अत्र न प्रत्ययः । प्रकृतौ इति किम् ? अस्यार्था कोशी, असि लौहस्य विकृतिर्भवति—परं कोशी तत्र न प्रकृतिः । (कोशी = scabbard) । अत्र इदं ज्ञेयं—न खलु प्रकृतिविकृतिसंभवमात्रे एव प्रतायः परं तु विकृतार्थायाम् प्रकृतौ गम्यमानायां विकारवाचिनः प्रत्ययः ।

१६४१ । छदिस्रधिवलेढञ् ॥ ५।१।१३ ॥

दी— । छादिव्याणि ढणानि । वालियास्तण्डुलाः । उपधि-
शब्दात् स्वार्थे ङप्रान्ते उपधीयते इति उपधिः रथाङ्गं । तदेव
औपधेयम् ।

The suffix ङ [a bar to ङ] is attached to the words छदिस्र, उपधि and वलि provided they stand as विकृतिः and their respective material causes [प्रकृतिः] are implied.

Or—“These take ङ in the sense तदर्थम् the word so formed qualifying the प्रकृति (the thing transformed of which छदिस्र etc are the विकृति transformation.)”

मित— । विकृतार्थायाम् प्रकृतौ वाच्यायाम् विकृतिवाचिभ्याः क्दिस्, वलि
उपधि इति एतेभ्यो ढञ् प्रत्ययः स्यात् । क्-प्रत्ययस्य अपवादः । क्दिभ्य एतानि
इति क्दादिष्वेयाणि लृणानि । क्दिः ऊर्ध्वारणं (root) । वलये एते इति ढञ्—
वालेयाः तण्डूलाः । उपधीयते इति उपधिः रङ्गाङ्गम् । उपधिशब्दात् स्त्रार्थ एव
अयं ढञ् प्रत्ययः स्यात् । उपधिरिव औपधेयम् । उपधि रथदार औपधेयमपि
तदिति फलितार्थः ।

१६४२ । ऋषभोपानहोऽयः ॥ ५।१।१४ ॥

दी— । क्स्य अपवादः । आर्षभो वत्सः । औपानह्यो
मुञ्जः । चर्मण्यप्रत्ययेव पूर्वविप्रतिषेधेन । औपानह्यं चर्म ।

The suffix अ is attached to the words ऋषभ and उपानह्, provided they stand as विकृति and their respective material causes are implied.

मित— । विकृतार्थायाम् प्रकृतौ गम्यमानायाम् विकृतिवाचिभ्याम् ऋषभ
उपानह् इति एताभ्याम् व्यप्रत्ययः । ऋषभोवत्सः । तस्मै अयं इति अः—आर्षभः
वत्सः । उपानहे अयं इति औपानह्यः मुञ्जः । सूत्र ईषीकादयम् । चर्म अपि
उपानहप्रकृतिर्भवेत् तेन चर्मणि गम्य अपि उपानहो अः स्यात्—औपानह्यं चर्म ।
“चर्मणोऽज्” [५।१।१५] इति अज् प्रत्ययो न स्यात्, उपानह् अन्यस्मिन् विषये
खलु तस्य सूत्रस्य प्रवृत्तिः ।

१६४३ । चर्मणोऽज् ॥ ५।१।१५ ॥

दी— । चर्मणो या विकृतिस्तद्वाचकात् अज् स्यात् । वध्र्यं
इदं वाध्रं चर्म । वारत्रं चर्म ।

The अज् [a bar to क्] is attached to words, expressive of any sort of विकृति of चर्म [i. e. anything made out of चर्म], to imply the material cause [i. e. चर्म itself].

मित—। विकृतार्थायां प्रकृती अभिधेयायां चर्मणो वा विकृतिसङ्घातकात् प्रातिपदिकात् अज्प्रत्ययः स्यात्। कस्य अपवादः। वध्र्य इदं वध्र्यं चर्म, वध्र्यं चर्मरज्जुः। वरवायं इदमिति वारत्वं चर्म, वरवापि चर्मरज्जुः, उपानह इत्यास्मात् तु पूर्वेष्वैव जाः—तेन औपानह्यं चर्म इति प्रागुक्तम्।

१६४४। तदस्य तदस्मिन् स्यादिति ॥ ५।१।१६॥

दो—। प्राकार आसाम् इष्टकानां स्यात् प्राकारीया इष्टकाः। प्रासादीयं दारु। प्राकारोऽस्मिन् स्यात् प्राकारीयो देशः। इति-शब्दो लौकिकीं विवक्षाम् अनुसारयति। तेनेह—प्रासादो देव-दत्तस्य स्यादिति ?

To imply thing ['material], with which some particular object bears any sort of relation, or upon which some particular object is capable of standing or being erected, suitable suffixes are attached to the words that are expressive of that particular object.

मित—। तत् इति प्रथमासमर्थः। अस्य इति प्रत्ययार्थः। स्यादिति प्रकृति-विशेषणं अस्मिन् इत्यापि प्रत्ययार्थः। अत्र वाक्यद्वयं वर्तते—[१] तदस्य स्यादिति [२] तदस्मिन् स्यादिति। तदस्य स्यादित्यस्य अर्थस्तु—तत् इति प्रथमासमर्थ्यात् अस्य इति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति—यत् प्रथमासमर्थं “स्यात्” चेत् तद्वति। तदस्मिन् स्यादित्यस्य अर्थः—तदिति प्रथमासमर्थ्यात् अस्मिन् इति सप्तम्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत् प्रथमासमर्थं स्यात् चेत् तद्वति। अतएव सूत्रस्य अर्थः फलितार्थः—प्रथमासमर्थ्यात् प्रातिपदिकात् षष्ठ्यर्थे सप्तम्यर्थे च यथायोग्यं प्रत्यय इष्यते, यत् प्रथमासमर्थं “स्यात्” चेत् तद्वति, [स्यात् इति सम्भावनायां लिङ्—“संभावने-ऽलमिति चेत् सिद्धाप्रयोगः” [३।१।१५४] इति सूत्रेण]। अलमिति चेत्—पर्याप्त-मिति एतन्मित्रर्थे सम्भावनायां लिङ् स्यात्। यद्वा स्यादिति सम्भावनाद्येतत्कम्

अव्ययं, “स्यात् अस्ति” कथञ्चित् अस्ति “स्यात् नास्ति” कथञ्चित् नास्ति इति जैन-दर्शने दर्शनात् । षष्ठ्यर्थः सम्बन्धार्थः । सप्तम्यर्थः अधिकरणार्थः । प्राकारः आसाम् इष्टकानां स्यात् [सम्भवेत्] इति प्राकारीयाः इष्टकाः । अत्र षष्ठ्यर्थे [इष्टके] नन्ये प्रथमासमर्थात् [प्राकारात्] क-प्रत्ययः, एवं प्रासादः अस्या दारुणः स्यात् [सम्भवेत्] इति कप्रत्ययः प्रासादीयं दारु, एवमपि षष्ठ्यर्थे प्रथमासमर्थात् प्रत्ययः । प्राकारोऽग्निं [दीप्तिं] स्यात् [सम्भवेत्] इति प्राकारीयो दीशः । अत्र सप्तम्यर्थे प्रथमासमर्थात् कप्रत्ययः, एवं प्रासादः अस्यां भूमौ सम्भवेत् इति प्रासादीया भूमिः ।

ननु “तदर्थं विवर्ततेः प्रकृतौ” (५।१।१२) इत्यानेन एव इष्टसिद्धौ किम् अनन्यत्वेन इति चेत्—सैवम् । अत्र प्रकृतिविवर्तितभावः तथा तादृशं च न विवर्तिते । किं तर्हि—योग्यतासातम् एव अत्र विवर्तितम्, अतएव अद्य पूर्वसूत्रस्य विषयो न भवति ।

सूत्रे “इति” शब्दः दृश्यते—तस्य तु विवक्षा एव अर्थः । विवक्षा हि अत्र लौकिकी विवक्षा एव । तेन प्रासादो दीवदत्तस्य स्यादिति प्रत्ययो न स्यात् । लोके हि इष्टकादयः एव प्रासादयोग्यतायाम् विवक्षिताः ।

१६४५ । परिखाया ढञ् ॥ ५।१।१७ ॥

दी— । पारिखेयी भूमिः ॥

The suffix ढञ् is added to the word परिखा in the aforesaid sense.

नित— । तदस्य तदग्निं स्यादिति एतन्निन् विषये परिखाशब्दात् ढञ् प्रत्ययः स्यात् । कस्या अपवादः । परिखा अस्याम् (भूम्याम्) स्यात् (सम्भवेत्) इति ढञ्—पारिखेयी भूमिः । “ढिङ् ढाणञ्—” (४।१।२५) इति स्त्रियां ङीप् । परिखा-निष्ठाणयोग्या भूमिरित्यर्थः ।

कथतोः पूर्वोऽवधिः ॥

१६४६ । प्राग्वतेऽञ् ॥५।१।१८॥

दो— । तेन तुल्यमिति वतिं वचप्रति ततः प्राक् ठञ् अधिक्रियते ।

The suffix ठञ् is to be added in the senses, spoken of in all the sutras that precede the rule—तेन तुल्यं क्रिया चेदिति: (५।१।११५) ।

मित— । “तेन तुल्यं क्रिया चेदिति:” (५।१।११५) इति सूत्रं वक्ष्यति आचार्यः, तत्र सूत्रे “वति:” इति संशब्दनात् । “वने:” तस्मात् “वति” इति संशब्दनात् “प्राक्” पूर्वम् “ठञ्” प्रत्ययः ज्ञेयः । “वति” इति संशब्दनात् प्राक् स्थितेषु सूत्रेषु ये अर्थाः प्रोच्यन्ते, तेष्वेव अर्थेषु ठञ् प्रत्ययो वेदितव्यः । यथा वक्ष्यति “तेन क्रीतम्” (५।१।३७) इति सूत्रम् । अस्मिन् क्रीतार्थे ठञ् स्यात्—गोपुच्छेन क्रीतम् गोपुच्छिकम् । वक्ष्यति “पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्त्तयति” (५।१।७२) इति सूत्रम् । तत्र “वर्त्तयति” इत्यस्मिन्नर्थे ठञ् स्यात् । पारायणं वर्त्तयति पारायणिकः ।

१६४७ । आर्हादगोपुच्छसंख्यापरिमाणाट्ठक् ॥ ५।१।१९ ॥

दो— । तदर्हतीतिरदभिव्याप्य ठञधिकारमधो ठञोऽपवाद-
धगधिक्रियतेगोपुच्छादीन् वर्जयित्वा ॥

The suffix ठक्, a bar to ठञ् should be added in the sense spoken of by all the sutras upto तदर्हति (५।१।१६३) (inclusive), except to the words गोपुच्छ as well as to words expressive of number or measure.

मित— । आ अर्हात् अगोपुच्छ संख्या परिमाणात्—ठक् इति पदच्छेदः । आ इति अभिविधिं द्योतयति, “आङ् मर्यादाभिविध्यो:” (२।१।१३) इति सूत्रवलात्, “पञ्चम्यपाङ् परिभि:” (२।१।१०) इति आ अर्हात् इत्यत्र आ योने पञ्चमी ।

आ अर्हात् = अर्हम् अभिव्याप्य इत्यर्थः । “अर्हात्” तदर्हतीति (५।१।६३) सूत्रे यत् “अर्ह” इति संशब्दनं तस्मात् ; “आ” तत् अर्हं शब्दसंशब्दनम् अभिव्याप्य ; तदर्हतीति (५।१।६३) सूत्रम् यावत् इत्यर्थः “ठक्” ठञ् प्रत्ययस्य अपवादः ठक् इति प्रत्ययः वेदितव्यः ; “अगोपुच्छ संख्या परिमाणात्” गोपुच्छ इति शब्दम्, तथा संख्यावाचकं परिमाणवाचकं च प्रातिपदिकम् वर्जयित्वा । एतेभ्यः ठञ् एव स्यादित्यर्थः । तथाहि —“तदर्हतीति” (५।१।६३) पर्यन्तेषु “क्रीतम्” “निमित्तम्” “इन्द्रः” “विदितः” “वापः” “तदस्मिन्” “तद्वरति” “तद्वहति” “तदावहति” “सम्भवति” “अवहरति” “पचति” “सोऽस्व”-“तदस्व”-“तदर्हति” इति एतेषु एव अर्थेषु ठञ् प्रत्ययस्य अपवादः ठक् प्रत्ययः भवेदिति वक्तव्यः । किञ्च गोपुच्छात् तथा संख्यावाचकात् परिमाणवाचकात् “प्राग्वतीटञ्” (५।१।१८) इति ठञ् एवस्यात् । यथा—क्रीताथे निष्केण क्रीत इति ठक् नैष्किकः, गोपुच्छात् तु गोपुच्छेन क्रीतः गोपुच्छिकः इति ठञ् । संख्यावाचकात्—समत्या क्रीतः सामतिकः—ठञ् । परिमाणवाचकात्—प्रस्थेन क्रीतः प्रास्थिकः—ठञ् । ठक् ठञ् इति प्रत्ययद्वयस्य स्वरि एव भेदो वर्तते ।

१६४८ । असमासे निष्कादिभ्यः ॥ ५।१।२० ॥

दी— । आर्हादित्यत्र तत्तेन क्रीतमिति यावत् सप्तदशसूत्रग्राम् अनुवर्तते । निष्कादिभ्योऽसमासे ठक् सप्तात् आर्हादिष्वर्थेषु । नैष्किकम् । समासे तु ठञ् ।

The suffix ठक् (a bar to ठञ्) is attached to the word निष्क and also to others passing by the term निष्कादि, provided they (the said words) stand by themselves i. e. do not enter into a compound.

मित— । निष्कादि यथा—निष्क, पण, वाह, द्रोण, पाद, माष, षष्टि । एतेभ्यः ठक् प्रत्ययः स्यात् असमासविषये आर्हादिषु एव अर्थेषु । आर्हादिषु इति केषु केषु अर्थेषु ? “आर्हादगोपुच्छसंख्यापरिमाणाट्ठक्” (५।१।१८) इत्यारभ्य “तेन क्रीतम्” (५।१।२०) इति सूत्रम् यावत् ये ये अर्थाः प्रकान्ताः तेषु तेषु अर्थेषु ।

आर्हात् (आ-अर्हात्) इति तु “असमासे निष्कादिभ्यः” इत्यस्मात् “तेन क्रीतम्” (५।१।३७) इति यावत् यं सप्तदश सूत्राणि वर्तन्ते तेषां प्रत्येकम् एव अभि-
संवधाति । निष्क्रेण क्रीतम् इति नैष्किकम् । समासे तु ठञ् एव स्यात् ।

१६४८ । परिमाणान्तस्यासंज्ञाशानयोः ॥ ७।३।१७ ॥

दी— । उत्तर-पद-वृद्धिः स्यात् जिदादौ । परमनैष्किकः ।
असमासग्रहणं ज्ञापकं भवति-इतः प्राक् तदन्तविधिरिति । तेन
सुगव्यम् । यवापृषम् । इतः ऊर्द्धं तु संख्यापूर्वपदानां
तदन्त-ग्रहणं प्राग्वतेरिष्यते तच्चालुकि । पारायणिकः । द्वै-
पारायणिकः । अलुकिइति किम् ? द्वाभ्याम् शूर्पाभ्याम् क्रीतं
दिशूर्पम् । दिशूर्पेण क्रीते शूर्पाटञ् माभूत् । किंतु ठञ् ।
दिशौपिकम् ।

The first of all the vowels contained by a word expressive
of some measure itself added, as a last member, to a word,
(expressive of some number ?) takes its Briddhi substitute
before a Taddhita suffix eliding अकार, णकार, or ककार, except
in the case of the self-same words standing as a class-name,
as well as excepting the word शान—standing as a second
number of a numerical word.

मित— । संख्यावाचक-शब्दस्तु यस्य पूर्वपदम् भवति, परिमाणवाचक-शब्दस्तु
यस्य उत्तरपदं भवति, तादृशस्य समस्तस्य पदस्य यत् उत्तरपदम् तस्य अच्चां मघा य
आदिरच् तस्य वृद्धिः स्यात् तद्धिते जिति, णिति, किति च परतः ; संज्ञायां विषये
(संज्ञायां गन्धमानायां) एतत् कार्यं न स्यात् ; किञ्च यदा शान इति परिमाण-
वाचकं प्रातिपदिकम् उत्तरपदं स्यात् तदापि तस्य आदिस्वरवृद्धिर्न स्यात् । द्वाभ्यां

निष्काभां क्रीतम् इति समासे ठञ् द्वि-नैष्किकम् । एवम् द्वाभ्याम् सुवर्णाभ्याम् क्रीतं द्वि-सौवर्णिकम् । “तेन क्रीतम्” [५।१।२०] इति विषये ठञ् । परम-निष्केण क्रीतं इति परमनैष्किकम्—ठञ् ।

ननु अत्र किञ्चित् विचार्यम् प्रतीयते । अस्य सूत्रस्य विवक्षितो दीक्षितः पठति “उत्तर-पदवृद्धिः स्यात् जिदादौ ।” कस्य वृद्धिरिति आकाङ्क्षायाम् परिमाणान्तस्य इति आयाति । परिमाणान्तस्य इति अत्र पृच्छते परिमाणं कस्य अन्ते तिष्ठति—अत्र नीरवः त्रीमान् दीक्षितः । उदाहरणप्रदर्शने तु परम-नैष्किकः इति दृश्यते । अत्र निष्क इति परिमाणवाचकं तु परम इत्यस्य अन्ते तिष्ठति । “परिमाणा-न्तस्य—” इति सूत्रं तु “वर्षसंज्ञाभविष्यति” [५।१।१६] इत्यतः पश्चात् तिष्ठति—तत् पूर्वम् अस्ति “संख्यायाः संवत्सरसंख्याया च” [५।१।१५] इति सूत्रम् । काशिका—भाषावृत्तिकारमते तु “संख्यायाः” इत्यंशस्य अस्मिन्नपि सूत्रे अनुवृत्तिः—तेन संख्यायाः परस्मितस्य परिमाणान्तसंज्ञाया वृद्धिः स्यात् ; उदाहरणप्रदर्शने तु द्विनैष्किकम् इति उक्तम् उभाभ्याम् । असमासे निष्कादिभ्यः [५।१।२०] इत्यत्र तु प्रतुदाहरणे भाषावृत्तिकृता द्विनैष्किकम् इति उक्तम् । अतः भाषावृत्तौ न काचिदसङ्गतिर्वीक्ष्यते । परम् “असमासे निष्कादिभ्यः” [५।१।२०] इत्यत्र प्रतुदाहरणे “परमनैष्किकम्” इति दृश्यते काशिकायाम् । तत् कथं संगच्छते ? नहि परम् इति संख्यावाचकः कश्चित् शब्दः, [सुधिभिर्विभाव्यमेतत्] । दीक्षित-वृत्तौ परमनैष्किकः इति भवेद्वान् । वयं तु अस्य व्याख्यानं संख्यायाः परस्य परिमाणान्तस्य अङ्गस्य वृद्धिः स्यात् इति काशिका-भाषावृत्तिमतमनुसृत्य लिखितवन्तः । यस्य समस्तपदस्य उत्तर पदं तु परिमाणवाचकं भवति, तस्य उत्तर-पदस्य एव अचां मध्ये आद्यस्य अचो वृद्धिः स्यात् जिति णिति किति च तद्विषयप्रत्यये परे, संज्ञा-विषयं तथा शाण इति परिमाण-वाचकम् उत्तर-पदं च वर्ज्यं स्यात्—इत्याव व्याख्यानं खलु परमनैष्किकः इत्यस्य उदाहरणं संगतं स्यात् । संज्ञाविषये इति किम् ? पञ्च कपालानि परिमाणम् अस्य इति विग्रहे ठक्-प्रत्ययः । पाञ्चकपालिकम् । शाणो इति किम् ? द्वाभ्याम् शाणाभ्याम् क्रीतम् इति द्वौ शाणम् । “द्विपूर्वादाव् च” [५।१।१६] इति अण्-प्रत्ययोऽत्र ।

भवतु तावत् । असमासे निष्कादिभ्यः इत्यत्र असमास इति तु आपकमेव ।
 किं ज्ञाप्यते अनेन ? एतत् ज्ञाप्यते—यत् “अस्मात् सूत्रात् प्राक् खलु तदन्तविधिः
 स्वीकार्यः ।” अतएव यथा गवे हितम् इति तस्मै हितमिति विषये “उ-गवादिभ्यो
 यत्” [५।१।२] इति सूत्रेण यत् प्रत्ययः स्यात् एवं सुगवे हितं सुगव्यम् इति
 समासान्तात् अपि गोशब्दात् यत् स्यात् । इत्यम् अतिसुगव्यम् । अतिगव्यम् ।
 अन्यत्र—दन्ताद्य हितम् इति “शरीरावयवाद्यत्” (५।१।६) इति यत् दन्ताम् । एवं
 तथैव दन्तानां राजा इति “राजदन्तादिषु—” (२।२।६१) इत्यादि सूत्रनिष्पन्नात्
 राजदन्त शब्दादपि यत्—राजदन्ताम् । अपरं च-विभाषा हविरपूपादिभ्यः (५।१।४)
 इति अपूप्यं—अपूपीयम् । यत् क्व इति प्रत्ययौ स्तः विकल्पेन, अनदैव रीत्या समासात्
 यवापूप इत्यस्मात् एतौ अपि । तेन यवापूप्यं यवापूपीयम् । अस्मात् सूत्रात् परस्मिन्
 स्थितानां केषाम् तदन्तविधिः स्वीकरणीयः ? इति आकाङ्क्षायाम् उत्तरं पठति—
 “इतः कर्त्तुं तु” इत्यादिना । “इतः कर्त्तुम्” अस्मात् “असमासे—” (५।१।२०)
 इत्यादि सूत्रात् कर्त्तुम् परम् “तु” केवलं “संख्यापूर्वपदानाम्” येषां समसपदानाम्
 पूर्वस्मिन् पदे संख्यावाचकः शब्दस्तिष्ठति तेषाम् “तदन्तगृहणम्” तदन्तविधिः—
 समासान्तत्वेऽपि प्रत्ययविधिरिति यावत्, “प्राप्त्यन्तेः” तेन तुल्यं क्रिया चैव इति
 (५।१।११५) इति सूत्रात् प्राक् “इष्यते” अभिलष्यते उररोक्तिर्यते इति यावत् ;
 “तच्चालुकि” लुगन्तायास्तु प्रकृतेर्नैष्यते इति काशिका । येषां विहितस्य प्रत्ययस्य लुक्
 स्यात्—तेषांसंख्यापूर्वपदानामपि तदन्तविधिर्नास्तीति फलितार्थः । उदाहरणं यथा—
 पारायणं वर्त्तयति इति ठञ् “पारायणं तुरायणं चान्द्रायणं वर्त्तयति” (५।१।७९) इति
 सूत्रेण—तेन पारायणिकः । संख्यापूर्वपदादपि अयं विधिः तेन—द्विपारायणं
 वर्त्तयति इति ठञ्—द्विपारायणिकः । इत्यं त्रिपारायणिकः । अलुकि इति
 किम् ? द्विशूर्पेण क्रीतम् इति विगृहे तदन्तविधिप्रतिषेधात् “शूर्पादजन्यतरस्याम्”
 (५।१।२६) इति अच् न स्यात् । कथं तदन्तविधिप्रतिषेधः ? “अध्वर्ज—पूर्वाद्
 द्विगोर्लुगसंज्ञायाम्” (५।१।२८) इति द्विगोः परस्य आर्ह्यस्य प्रत्ययस्य लुग् भवति ।
 ततः सामान्यविहितः ठञ् प्रत्ययः स्यात् तेन द्विशूर्पेण क्रीतं द्विशौपिकम् । ननु
 ठञ् प्रत्ययस्य लुग् कथं न स्यात् । “ठञो द्विगुं प्रति अनिमित्तात् लुगभावः”

इति काशिका । अत्र न तद्धितार्थद्विगुः । अनेन सह ठञ् इत्यस्य न कोऽपि सम्पर्कः—अतस्तस्य न लोपः । दाभ्यां शृपाभ्याम् क्रीतम् इति “अध्यङ्—” [५।१।२८] इति सूत्रेण तद्धितार्थद्विगुसमासे सति प्रत्ययस्य लुग् तेन द्वि-शृप् । अत्र तद्धितप्रत्ययलुकि न तदन्तविधिः तेन तदन्तविधेरभावात् “द्वि” इत्यस्य इकारस्य न वृद्धिः ।

१६५० । अधात् परिमाणस्य पूर्वस्य तु वा ॥ ७।३।२६ ॥

दो— । अधात् (१ परस्य) परिमाण-वाचकस्य उत्तर-पदस्य आदेरचोवृद्धिः पूर्वपदस्य तु वा जिति णिति किति च । अधर्-द्रोणेन क्रीतं अधर्द्रौणिकम् । आर्धद्रौणिकम् ।

The first of all the vowels-contained by a word expressive of some measure or amount, itself forming the second member of a compound, the first member of which is the word अधर् takes its Briddhi substitute before a Taddhita suffix eliding its अ, ण, or क ; and the first vowel of the word अधर् itself, optionally takes the same under same circumstances.

मित— । अधर् इति प्रातिपदिकात् परस्य परिमाण-वाचिनः उत्तरस्य अधात् परस्मिन् यत् उत्तरपदम् परिमाणवाचकं तस्य इत्यर्थः अर्चा मध्ये आद्यस्य अचः वृद्धिः स्यात् जिति णिति किति च तद्धितप्रत्यये परतः । किञ्च पूर्वस्य पूर्वपदस्य अधर् इत्यस्य अचाम् आदेरचश्च वृद्धिः स्यात् विकल्पेन पूर्वोक्तं प्रत्यये परतः । अधर्-द्रोणेन क्रीतम् इति क्रीतार्थे ठञ् । अधर्द्रौणिकम्—उत्तर पदस्य वृद्धिः—पूर्व-पदस्य न वृद्धिः । आर्धद्रौणिकम् उभयस्य च वृद्धिः । एवम् अधर्कौडविकम्—आर्धकौडविकम् । परिमाणस्य इति किम् ? अधर्क्रीशः प्रयोजनम् अस्य इति आर्धक्रीशिकम् ।

१६५१ । नातः परस्य ॥ ७।३।२७ ॥

दी—। अर्धात् परस्य परिमाणाकारस्य वृद्धिर्न पूर्वपदस्य तु वा जिदादौ। अर्धप्रस्थिकम्। आर्धप्रस्थिकम्॥ अतः किम्? आर्धकौडविकम्। अर्धखाद्यां भवा अर्धखारी। अर्धखारीभार्यः इत्यत्र वृद्धिनिमित्तस्य इति पुंवद्भावनिषेधो न स्यात्।

The first अकार occurring in a word implying some measure or amount itself happening to be the second member of a compound, the first member of which is the word अर्ध, does not take its Briddhi substitute before a Taddhita suffix eliding अ, ख or क; the अकार of the first member अर्ध, optionally takes the same. (See Tika for the rest).

मित—। अर्धात् परस्य परिमाणवाचिनः शब्दस्य य आद्य अकारस्तस्य वृद्धिर्न स्यात् अिति णिति किति च तद्धितप्रत्यये परतः, पूर्वपदस्य [अर्धस्य इत्यस्य] आदिरचो वृद्धिस्तु वा स्यात्। अर्धप्रस्थे न क्रीतम् इति क्रीतार्थे ठञ्—अर्धप्रस्थिकम्। अकारस्य इति किम्? अर्धकौडविकेन क्रीतम्—इति आर्धकौडविकम्।

ननु सूत्रे “अतः” इति त-परकरणं कथम्? उच्यते। अर्धखाद्यां भवा इति अर्धखारी, “तत्रभवः” [४।३।५३] इति अण्—स्त्रियां ङीप्। एवमपि अर्धखारी भार्या यस्य स अर्धखारीभार्यः। अत्र “वृद्धिनिमित्तस्य तद्धितस्यारक्तविकारे” [६।३।३८] इति सूत्रेण पुंवद्भावप्रतिषेधः स्यात् उत न स्यात् इति वितर्के उच्यते—स्यात्। अत्र अण्प्रत्ययः वृद्धिनिमित्तो न इति न वक्तुं शक्यते। ननु अर्धखारी इत्यत्र खकारान्तरं परः आकारस्तु स्वाभाविकः—अस्य वृद्धिस्तु आकार एव—माभूत् तस्य वृद्धिजन्यं रूपान्तरं परं अण् इति प्रत्ययस्तु वृद्धिनिमित्तं इति पुंवद्भावप्रतिषेधः स्यात्। यत्र हि तद्धिते वृद्धिः प्रतिषिध्यते स वृद्धिनिमित्तं न भवतीति पुंवद्भावो न प्रतिषिध्यते। यथा वैयाकरणौ भार्या अस्य वैयाकरण-भार्यः। अत्र तु न तथा तेन नात्र पुंवद्भाव—प्रतिषेधः इति सर्वम् अवदातम्।

१६५२ । शताच्च ठन्यतावशते ॥५॥१२१॥

दी-- । शतेन क्रीतं शतिकम् । शत्यम् । अशते किम् ? शतम् परिमाणमस्य शतकः संघः इह प्रत्ययार्थोवस्तुतः प्रकृत्यर्थान्न भिद्यते तेन ठन्यतौ न किन्तु कनेव । असमास इतिव । द्विशतेन क्रीतं द्विशतकम् ।

The suffix ठन् and यत् are added to the word शत in any of the आर्होय sense—provided शत (i. e. a collection or group of hundred) is not implied.

नित्— । शत इति प्रातिपदिकात् आर्होयेषु अर्थेषु ठन् यत् इति प्रत्ययौ स्याताम्, अशते अभिधेयः । “शतात्” अन्यस्मिन् अभिधेये सति इत्यर्थः । शतेन क्रीतम् शतिकम्—ठन् । शतिकः कम्बलः । शतेन क्रीतम्—शत्यम्—अव यत् । शत्यः अश्वः । परसूत्रेण यः कन्प्रत्ययः संख्यावाचकात् विधीयते तस्य अपवादभूतौ एतौ प्रत्ययौ । अशते इति किम् ? शतम् परिमाणम् अस्य इति शतकः सङ्घः । शतम् अध्यायाः परिमाणम् अस्य इति शतकं निदानम् । शतकम् काव्यम् । शतं श्लोकः परिमाणमस्य काव्यस्य इत्यर्थः । एषु प्रत्ययस्य योऽर्थः स तु प्रकृतेरर्थात् न भिन्नः—तेन ठन्यतौ न स्याताम्—किन्तु परसूत्रेण कन् एव, शतकाः सङ्घः इत्यादौ प्रत्ययस्य अर्थस्तु संघः—स च वस्तुतः शतमेव—अतः प्रकृतेरर्थात् शतपरिमाणात् स न भिद्यते । एवं शतकं निदानं—इहापि प्रत्ययस्य अर्थः अन्यः—स च शताध्यायसंज्ञायाः—प्रकृतेरर्थात् शतपरिमाणात् न भिद्यते अतः शतम् एव अत्र अभिधेयम् इति (कारणात्) न ठन् यतौ । सूत्रे यद्यकारः विद्यते स हि असमासे इतिव अनुकर्षति—तेन असमासे ठन् यतौ । अतएव द्विशतेन क्रीतम् इत्यत्र कन् खलु स्यात्—द्विशतकम् । “प्राग्बतैः संख्यापूर्व-पदानां तदन्तराहणम् अलुकि” इति वचनम् अस्मिन् सूत्रे न फलति इतिव सूत्रस्थेन चकारिण आप्यते इति, अतएव द्विशतेन क्रीतम् इति संख्यापूर्वपदादपि ठन् यतौ न इति आशयः ।

१६५३ । संख्याया अतिशदन्तायाः कन् ॥ ५।१।२२॥

दी—। संख्याया कन् स्यात् आर्हयिष्ये नतु त्यन्तशदन्तायाः ।

पञ्चभिः क्रीतः पञ्चकः । बहुकः । त्यन्तायास्तु—साप्ततिकः ।

शब्दन्तायाः—चात्वारिंशत्कः ।

The suffix कन् is attached to words expressive of numbers in any of the आर्हयि senses—provided the selfsame numerical words do not end in ति (as सप्तति) or शत् (as चत्वारिंशत्); the suffix कन् here stands as a bar to ठञ् ।

नित—। “ति” इति येषां संख्याशब्दानाम् अन्ते तिष्ठति, “शत्” इति च येषां संख्याशब्दानां अन्ते तिष्ठति, तान् संख्याशब्दान् वर्जयित्वा अन्येभ्यः, संख्याशब्देभ्यः आर्हयि अर्थे कन्प्रत्ययः स्यात् । पञ्चभिः क्रीतः पञ्चकः । बहुभिः क्रीतः बहुकः, गणैः क्रीतः गणकः । अति इति किम् ? सप्तत्या क्रीतः साप्ततिकः—अत्र ठञ् । शत् इति किम्—चत्वारिंशता क्रीतः चात्वारिंशत्कः । अद्यापि ठञ् । एवं पाञ्चाशत्कः । इति प्रत्ययान्तानां तु अर्थ विधिः न स्यात्—तेन कतिभिः क्रीतः कातिकः । अत्र ति इति स्थिते अपि कन् एव ।

१६५४ । वतोरिङ् वा ॥ ५।१।२३ ॥

दी—। वत्वन्तात् कन् इङ् वा स्यात् । तावतिकः ।

तावत्कः ।

Words ending in वत् and (at the sametime) expressive of numbers take the suffix कन् after them (by the previous rule); but an इङ् is optionally inserted between the base and the suffix.

नित—। आर्हयिषु अर्थेषु “वतोः” वत् इति येषां संख्याशब्दानामन्ते वर्तते तेभ्यः कन्प्रत्ययः स्यात् पूर्वसूत्रेण, परं शब्दानाम् कन्प्रत्ययस्य च मध्ये विकल्पेन

इट् इति आगमो भवति । तावता क्रीतः इति संख्यावाचकान् वृत्तान् तावत्
इत्यस्मात् कन्—इट्, च ; तेन तावतिकः ; इट्: अप्राप्तौ—तावत्कः ।

१६५५ । विंशति त्रिंशदभ्याम् ङ्वुन्नसंज्ञायाम् ।

५।१।२४॥

दी— । योगविभागः कर्त्तव्यः । आभ्यां कन् स्यात् ।
असंज्ञयां ङ्वुन् स्यात् । कनोऽपवादः । विंशकः । त्रिंशकः ।
संज्ञायां तु विंशतिकः । त्रिंशत्कः ।

The suffix कन् is attached to the words विंशति and विंशत् ;
the suffix ङ्वुन् is attached to these two when a संज्ञा a proper
name or a class name is not implied.

मित— । “योगविभागः कर्त्तव्यः—” सूत्रम् तु द्विधा विभाज्यम् इत्यर्थः । विंशति
त्रिंशदभ्याम् इत्येकः अंशः । तस्य अर्थस्तु—विंशतिः इत्यस्मात् तथा विंशत् इत्यास्मात्
च आर्होऽपि अर्थे कन् स्यात् ; “संख्याया अतिशदन्तायाः कन्” (५।१।२२)
इत्यस्य प्रतिप्रसवोऽयं (counter-exception). विंशत्या क्रीतः विंशतिकः ।
विंशता क्रीतः विंशत्कः । सूत्रस्य द्वितीयांशस्तु—“ङ्वुन् असंज्ञायाम्” । अस्यार्थः
—असंज्ञायाम् विषये एताभ्याम् ङ्वुन् इति प्रत्ययः स्यात् । कनोऽपवादः । विंशत्या
क्रीतः इति ङ्वुन्—तथा सति त्रिविंशतेर्ङितोति (६।४।१४२) टिलोपः । तेन
विंशकः इति रूपम् । विंशता क्रीतः इति ङ्वुन् “टिः” (६।४।१४३) इति टिलोपः
तेन विंशकः इति रूपम् । विंशकः विंशकः इति तु असंज्ञायाम्—अतएव
विंशतिकः, विंशत्कः इति संज्ञायामेव । त्रिंशतिकः इति यत्तु कचिद् द्वौ दृश्यते
तत् प्रामादिकमेव ।

१६५६ । कंसाद्विठन् ॥ ५।१।२५ ॥

दी— । टो ङीवर्थः । इकार उच्चारणार्थः । कंसिकः ।
कंसिकी ।

The suffix टिठन् is attached to the word कश्च in any आर्ह्य sense.

मित—। कश्च इत्यस्मात् आर्ह्येषु अर्थेषु टिठन् इति प्रत्ययः स्यात् । ठञ् प्रत्ययस्य बाधः, टिठन् इति प्रत्यये टकारस्तु स्त्रियां डोप् इति सूचयति—“टिड् डायञ्” (४।१।१५) इति सूत्रेण । टकारात् पर इकार उच्चारणार्थः एव । नकारः स्वरार्थः । कश्चैन क्रीतः इति टिठन्—कंसिकः पठः । स्त्रियां कंसिकी ।

दी—। अर्धाच्चेति वक्तव्यम् । (वा) । अर्धिकः—आर्धिकी ।

मित—। अर्ध इत्यस्मादपि आर्ह्ये अर्थे टिठन् स्यात् । अर्धेन क्रीतः अर्धिकः—अर्धिकी ।

दी—। कार्षापनाट् टिठन् वक्तव्यः । प्रतिरादेशश्च वा ॥
(वा) ॥ कार्षापणिकः । कार्षापणिकी । प्रतिकः । प्रतिकी ।

The suffix टिठन् is attached to the word कार्षापण ; and the word is optionally substituted (replaced) by “प्रति” ।

मित—। कार्षापण इत्यस्मात् आर्ह्येषु अर्थेषु टिठन् प्रत्ययः स्यात् ; प्रत्यये च परे कार्षापण इत्यस्य स्थाने विकल्पेन “प्रति” इति आदेशो वा स्यात्, कार्षापणेन क्रीत इति कार्षापणिकः । स्त्रियां कार्षापणिकी । प्रत्यादेशेन कार्षापणेन क्रीतः इति प्रतिकः । स्त्रियां प्रतिकी ।

१६५७ । शूर्पादजन्यतरस्याम् ॥ ५।१।२६ ॥

दी—। शीर्षम् । शीर्षिकम् ।

The suffix अञ् is optionally affixed to the word शूर्प ।

मित—। आर्ह्येषु अर्थेषु शूर्प इत्यस्मात् अञ् प्रत्ययः स्यात् विकल्पेन ; अञोऽप्राप्तिपक्षे तु ठञ् । शूर्पेण क्रीतम् इति शीर्षम्—अञ् । शीर्षिकम्—ठञ् ।

१६५८ । शतमानविंशतिक-सहस्रवसनादण् ॥ ५।१।२७ ॥

दी- । एभ्यो अण् स्यात् ठञ्ठक्कनामपवादः ।
शतमानेन क्रीतम् शतमानम् । विंशतिकम् । सहस्रम् ।
वासनम् ।

The suffix अण् is attached to the words शतमान, विंशतिक, सहस्र and वसन in the आर्हीय sense.

मित- । आर्हीयेषु अर्थेषु शतमान विंशतिक सहस्र वसन इति एतेभ्यः
अण् स्यात् । शतमानेन क्रीतम् शतमानम् । अत्र विहितोऽण् ठञ्ः अपवादः ।
विंशतिकेन क्रीतम् इति विंशतिकम्—अत्र ठक्प्रत्ययस्य अपवादः अण् । सहस्रेण
क्रीतम् इति सहस्रम् अत्र कन् प्रत्ययस्य अपवादः । वसनेन क्रीतम् इति वासनम् ।
अत्र अण् ।

१६५९ । अध्वर्ध-पूर्वाद्-द्विगोलुगसंज्ञायाम् ॥ ५।१।२८ ॥

दी- । अध्वर्धपूर्वात् द्विगोश्च परस्य आर्हीयस्य लुक्
स्यात् । अध्वर्धकंसम् । द्विकंसम् । संज्ञायां तु पाञ्चकला-
पिकम् ।

Any आर्हीय suffix, added to a compound word the first member of which is अध्वर्ध, elides, so does the same suffixes when after any द्विगु compound provided no propername or class-name is implied in any case.

मित- । अध्वर्धशब्दः पूर्वः यस्मिन् तस्मात् अध्वर्धपूर्वात् प्रातिपदिकात्
परस्य आर्हीयस्य प्रत्ययस्य लुक् स्यात् असंज्ञायां विषये ; अपिच “द्विगोः” द्विगु-
समासात् परस्य अपि आर्हीयस्य प्रत्ययस्य लुक् स्यात् असंज्ञायां विषये । अध्वर्ध
कंसेन क्रीतम् इति अध्वर्ध-कंसम् । अत्र विहितस्य ठञ् प्रत्ययस्य लुक् । द्विगोः
—हाभ्याम् कंसाभ्याम् क्रीतम् इति द्विकंसम्, एवं त्रिकंसम् । एवम् अध्वर्धशब्देण

क्रीतम् इति अधार्धं गृह्यम् । दिगृह्यम् । तिगृह्यम् । असंज्ञायाम् इति किम् ? संज्ञायाम् न स्यात्—तथाहि पञ्चभिः कलापिकाभिः क्रीतम् इति पाञ्चकलापिकम् । एवं पाञ्चकपालिकः ।

१६६० । विभाषा कार्षापणसहस्राभ्याम् ॥ ५।१।२८ ॥

दी— । लुक् वा स्यात् । अधार्धकार्षापणम् । अधार्धकार्षापणिकम् । द्विकार्षापणम्—द्विकार्षापणिकम् । औपसंख्यानिकस्य टिठनोः लुक् । पक्षे अधार्धप्रतिकम् । द्विप्रतिकम् । अधार्धसहस्रम् । अधार्धसाहस्रम् । द्वि-सहस्रम् । द्वि-साहस्रम् ।

A suffix of the आर्हीय class that elides by the previous rule, elides optionally, when after the words कार्षापण and सहस्र ।

नित— । अधार्धपूर्वात् द्विगोच कार्षापण-सहस्रान्तादुत्तरस्य आर्हीयस्य प्रत्ययस्य विकल्पेन लुक् स्यात् । पूर्वसूत्रेण लुकि नित्यं प्राप्ते अनेन विकल्पः विधीयते । अधार्धकार्षापणेन क्रीतम् अधार्धकार्षापणिकम् इति टिठन् । पक्षे लुक् अधार्धकार्षापणम् । इभाभ्याम् कार्षापणाभ्याम् क्रीतम् इति टिठन् । द्विकार्षापणिकम्—पक्षे लुक् द्विकार्षापणम् । अधार्धसहस्रेण क्रीतम् अधार्धसाहस्रम्—अण् । “शतमान—” (५।१।२७) इति सूत्रेण । पक्षे लुक्—अधार्धसहस्रम् । इभाभ्याम् सहस्राभ्याम् क्रीतम् इति पूर्ववत् अण् द्विसाहस्रम् । पक्षे लुक् द्विसहस्रम् । “कार्षापणात् टिठन् वक्तव्यः” इति यः टिठन् प्रत्ययः विधीयते लुक् पक्षे तस्य लुक् स्यात् । लुक् अप्राप्तिपक्षे “प्रतिरादेश्य वा” इति वैकल्पिकः प्रतिरादेशः । तेन अधार्धप्रतिकम्, द्विप्रतिकम्, इत्यपि स्यात् । द्वि-साहस्रम् अधार्धसाहस्रम् इत्यादौ उत्तरपदद्वयिस्तु “संख्यायाः संवत्सरसंख्याया च” (७।३।१५) इति सूत्रेण । अपिच—सुवर्ण-शतमानयोरुपसंख्यानम् ॥ तेन अधार्धसुवर्णम्—अधार्धसौवर्णिकम् । द्वि-सुवर्णम्—द्वि-सौवर्णिकम् । अधार्धशतमानम्

—अधार्धशतमानम् । द्वि-शतमानम्—द्वि-शतमानम् । “परिमाणान्तस्य—” (७।३।१७) इति सूत्रेण उत्तरपदवृद्धिः ।

१६६१ । द्वित्रिपूर्व्वान्निष्कात् ॥ ५।१।३० ॥

दो— । लुग्वा स्यात् । द्वि-निष्कम् । द्वि-नैष्किकम् । त्रिनिष्कम् । त्रि-नैष्किकम् । बहुपूर्वाच्चेति वक्तव्यम् । (वा) । बहु निष्कम् । बहुनैष्किकम् ।

A suffix of the आर्हय class coming after निष्क preceded by द्वि, त्रि (and also) in a द्विगु compound, optionally elides.

नित— । द्विपूर्वकात् त्रिपूर्वकात् च निष्कशब्दात् द्विगु समास-निष्पन्नात् विहितस्य आर्हयस्य प्रत्ययस्य विकल्पेन लुक् स्यात् ; बहुपूर्वकात् च एष विधिः स्यात् । द्वाभ्याम् निष्काभ्याम् क्रीतम् द्वि-निष्कम्—प्रत्ययस्य लुक् । द्वि-नैष्किकम् प्रत्ययस्य (ठञ्-प्रत्ययस्य) लुग्भावः । “असमासे निष्कादिभ्याः” (५।१।२०) इति ठञ् । तस्यैव विकल्पेन लुक् । “परिमाणान्तस्य—” (७।३।१७) इति उत्तर-पद वृद्धिः, एवं विभिर्निष्कैः, क्रीतम् विनिष्कम् विनैष्किकम् । बहुभिर्निष्कैः क्रीतम् बहुनिष्कम् बहुनैष्किकम् ।

१६६२ । विस्ताच्च ॥ ५।१।३१ ॥

दो— । द्वि-त्रि-बहुपूर्वादिस्तादाहर्हयस्य लुग्वास्यात् । द्वि-विस्तम् । त्रिविस्तम् । द्वि-वैस्तिकम् इत्यादि ।

An आर्हय suffix coming after विस्ता preceded by द्वि, त्रि or बहु (of course in a द्विगु compound) optionally elides.

नित— । द्विगुसमासघटितात् द्वि-त्रि-बहुपूर्वात् च विस्तात् विहितस्य आर्हयस्य प्रत्ययस्य विकल्पेन लुग्भवति । द्वाभ्याम् विस्ताभ्यां क्रीतं द्वि-विस्तम्

अत ठञ्प्रत्ययस्य लुक् । द्विवैस्तिकम् । एवं चिविस्तम्—तिवैस्तिकम् । बहु-
विस्तम्—बहुवैस्तिकम् ।

१६६३ । विंशतिकात् खः ॥ ५।१।३२ ॥

दी— । अधग्रर्धपूर्वात् द्विगोरिति च । अधग्रर्धविंशति-
कीनम् । द्विविंशतिकीनम् ।

In an आर्हीय sense, the suffix ख is attached to the word
विंशतिक when preceded by अधग्रर्ध or when entering into a द्विगु
compound.

मित— । अधग्रर्धपूर्वकात् विंशतिकशब्दात् तथा कृतद्विगुसमासात्
विंशतिकशब्दात् आर्हीयेषु अर्थेषु खप्रत्ययः स्यात् ; विधानसामर्थ्यात् तस्य
प्रत्ययस्य न लुक् । अधग्रर्धविंशतिकीनम् । द्वि-विंशतिकीनम् । त्रिविंशति-
कीनम् । अधग्रर्धविंशतिकेन क्रीतम्, द्वाभ्याम् विंशतिकाभ्याम् क्रीतम् इत्यादयः
प्रत्ययस्य अर्थाः ।

१६६४ । खार्या ईकन् ॥ ५।१।३३ ॥

दी— । अधग्रर्धखारीकम् । द्वि-खारीकम् । केवलायाश्चेति
वक्तव्यम् । (वा) । खारीकम् ।

In an आर्हीय sense, the suffix ईकन् is attached to the word
खारी preceded by अधग्रर्ध, or entering into a द्विगु compound.

मित— । अधग्रर्धपूर्वकात् खारीशब्दात् तथा कृतद्विगुसमासात् च एत-
स्मात् आर्हीयेषु अर्थेषु ईकन् प्रत्ययो भवति । अधग्रर्धखार्या क्रीतम् अधग्रर्ध-
खारीकम् । द्वाभ्याम् खारोभ्याम् क्रीतम् द्वि-खारीकम् । केवलात् अपि खारी-
शब्दात् अयं स्यात् खार्या क्रीतम् इति खारीकम् ॥ अपि च—एतादृशात् काकिनी-
शब्दादपि अयं स्यात् अधग्रर्धकाकिनीकम् । द्वि-काकिनीकम् । त्रि-काकिनीकम् ।
काकिन्या क्रीतम् इति काकिनीकम्—केवलादपि काकिनीशब्दात् ।

१६६५ । पण-पाद-माष-शताद्यन्त ॥ ५।१।३४ ॥

दी—। अधार्धपण्यम् । द्विपण्यम् । अधार्धपादम् ।
इह पादः पदिति न । “यसेति” लोपस्य स्थानिवद्भावात् ।
पदपत्यतदर्थे इत्यपि न । प्राण्यङ्गार्धसैव तत्र ग्रहणात् ।

In an आर्हीय sense, the suffix यत् is added to the words पण, पाद, माष and शत when preceded by अधार्ध or when entering into a द्विगु compound.

मित—। अधार्धपूर्वकात् तथा कृतद्विगुसंभासात् च पणशब्दात्, पादशब्दात्, माषशब्दात् शतशब्दाच्च आर्हीविधु अर्थेषु यत्प्रत्ययो भवेत् । अधार्धपणेन क्रीतमिति अधार्धपण्यम् । द्वाभ्यां पणाभ्यां क्रीतमिति द्विपण्यम् । एवं त्रि-पण्यम् अधार्ध-माषेण क्रीतमिति अधार्धमाष्यम् । द्वाभ्याम् माषाभ्यां क्रीतमिति द्वि-माष्यम् । अधार्धशतेन क्रीतमिति अधार्धशत्यम् । द्वाभ्याम् शताभ्यां क्रीतमिति द्वि-शत्यम् । अधार्धपादेन क्रीतम् इति अधार्धपाद्यम् । द्वाभ्याम् पादाभ्याम् क्रीतम् इति द्विपाद्यम् । एवं त्रिपाद्यम् ।

ननु अत्र “पादः पत्” (६।४।१३०) इति पदादेशः कथं न स्यात् ? तथाहि द्विपाद इत्यस्मात् यत् । यति परे “यसेति च” (६।४।१४८) इति अकारस्य लोपः तेन द्विपाद + यत् इति स्थितिः । ततः “पादः पत्” (६।४।१३०) इति सूत्रेण लुप्ताकारो यः पादशब्दः, तदनन्तरं अङ्गस्य [पाद इत्यन्तस्य अङ्गस्य इत्यर्थः] भस्य “पत्” इत्ययमादेशो भवेच्चेत् ततः “द्विपाद” इति शब्दस्य स्थाने “द्वि-पत्” इति रूपे प्रसक्ते सति कथयति—“यसेति” लोपस्य स्थानिवद्भावात् तत् न स्यात् । “यसेति च” [६।४।१४८] इति सूत्रेण खलु द्विपाद इत्यस्य यति परे अन्यस्य अकारस्य लोपे सति “पादः पत्” [६।४।१३०] इत्यनेन “पत्” इत्यस्य प्रसक्तिः स्यात् । परं तस्य अकार-लोपस्य स्थानिवत्ता स्वीक्रियते । तथा सति द्वि-पाद इति अकारस्य लोपेपि अकारः अस्त्वेव इति मनसि वर्तय्यम् । तेन अकारस्य लोपजन्यं यत् कार्यं “पत्”

इति रूपान्तरं तत न स्यात् । अतएव द्विपाद + यत् = द्विपाद्यम् इति रूपम् । एवं अधार्धपाद्यम् ।

“पद्यत्यतदर्थे” [६।३।५३] इति सूत्रेण यत्प्रत्यये परे पत् इति आदेशः पादशब्दस्य स्थाने दुर्वार इति चेतुः सैवम् तस्मिन् सूत्रे प्राणिनः शरीरसा अवयवो यः पादः स एव गृह्यते । परं “पणमाध—” इत्यत्र सूत्रे तु परिमाणवाचिनः पादशब्दः गृहीतः । तेन पदादेशो न स्यात् ।

१६६६ । शाणाद्धा ॥ ५।१३५ ॥

दी— । यत् स्यात् पक्षे ठञ् । तस्य लुक् । अधार्धशाण्यम् । अधार्धशाणम् ।

The suffix यत् is optionally added to the word शाण when preceded by अधार्ध or when entering in a द्विगु compound, in the aforesaid sense.

मित— । आर्हीयेषु अर्थेषु शाण इत्यास्मात् अधार्धपूर्वकात् तथा कृतद्विगु-समासात् च विकल्पेन यत् प्रत्ययः स्यात् । यतोऽप्राप्तिपक्षे तु ठञ् स्यात् । तस्य पुनः ठञ् : “अधार्ध-पूर्व-द्विगोलुगसंज्ञायाम्” [५।१।२८] इति लुक् स्यात् । अधार्ध-शाणेन क्रीतम् इति अधार्धशाण्यम्—अत्र यत् । पक्षे अधार्धशानेन क्रीतमिति ठञ् “प्राग्वतेष्ठञ्” [५।१।१८] इत्यनेन अधार्धशाण + ठञ् । तस्य लुक् “अधार्ध—” [५।१।२८] इत्यनेन—अधार्धशाणम् इति रूपम् । एवं द्वाभ्याम् शाणाभ्याम् क्रीतमिति यत् द्वि-शाण्यम् पक्षे ठञ्—तस्य लुक् तेन द्विशाणम् । एवं त्रिशाण्यम्—त्रिशाणम् । शताच्चेति वक्तव्यम्—अधार्धशतम्—यत् । अधार्धशतम्—ठञ् तस्य च लुक् । द्विशतम्—यत् । द्विशतम्—ठञ् तस्य च लुक् । एवं त्रिशतम् चिश्तम् ।

१६६७ । द्वित्रिपूर्वादिण् च ॥ ५।१।३६ ॥

दी— । शाणादित्थम् । चादयत् । तेन त्रैरूप्यम् । परिमाणा-न्तस्यासंज्ञाशाणयोरिति पर्ययदासात् आदिबुद्धिरेव । द्वैशाणम् ।

द्विशाणम् । द्विशाणम् । इह ठजादयस्तयोदशप्रत्ययाः प्रकृता-
स्तेषां समर्थविभक्तयोऽर्थाच्चाकाङ्क्षितास्तदिदानीमुच्यते ।

The suffix अण् is optionally added to the word शाण coming after either द्वि or वि in any आर्हयि sense ; (for the rest see Tika).

नित— । द्वि-पूर्वकात् तथा चिपूर्वकात् च शाणात् आर्हयिषु अर्थेषु अण् प्रत्ययश्च भवति । सूत्रे “च” इति कं समुच्चिनोति ? यत्प्रत्ययम् इति । तेन अस्मात् यत् अपि स्यात् । हाभ्याम् शाणाभ्याम् क्रीतम् इति अण्—इं शाणम् ।

“परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः” (७।३।१७) इति शाण इत्यस्य वर्जनात् न उत्तर-
पदद्विः अपितु आदिद्विरेव । तेन द्वि इत्यस्य इकारस्य द्विः । पक्षे यत् द्वि-शाणम् ।
यत् “अधार्ध—(५।१।२८)” इति सूत्रेण प्रत्ययस्य लुक् तेन द्वि-शाणम् ।
एवं त्रैशाणम् अण् । त्रिशाणम्—यत् । विशाणम्—प्रत्ययस्य लुक् । अतएव
“त्रैरूप्य” रूपवयं भवति ।

इह ठञ् प्रभृतयः त्रयोदशप्रत्ययाः कथिताः—तेषां “समर्थविभक्तयः” द्वितीया-
समर्थात् तृतीयासमर्थात् किं वा चतुर्थीसमर्थात् उत अपरस्याः कस्या विभक्तौ स्ते
विधीयन्ते, अपिच कस्मिन्नर्थे ते विधेय इत्यादयः अधुना कथ्यन्ते ।

१६६८ । तेन क्रीतम् ॥ ५।१।३७ ॥

दौ— । ठञ् । गोपुच्छेन क्रीतम् गोपुच्छिकम् ।
साप्ततिकम् । प्रास्थिकम् । ठक्—नैष्किकम् ।

In the sense of क्रीतम् (purchased), a suitable suffix (ठञ्, etc) is added to the word, expressive of something which something is purchased.

नित— । तेन इति तृतीयासमर्थात् क्रीतम् इति एतस्मिन्नर्थे, प्राग् वतेष्टजादयः
ये त्रयोदशप्रत्ययाः सन्ति, तेषु यथायोग्यं कश्चित्प्रत्ययः स्यात् । ठञ्—यथा—
गो-पुच्छेन क्रीतं गोपुच्छिकम् । साप्तत्या क्रीतं साप्ततिकम् । प्रस्थेन क्रीतं प्रास्थिकम् ।

‘उक्—निष्केष क्रीतं नैकिकम् । उन् शतेन क्रीतं—शतिकम् । यत्—शतेन क्रीतं शत्यम् । कन्—पञ्चभिः क्रीतं पञ्चकम् । हाभ्याम् क्रीतम् विकम् । विभिः क्रीतं विकम् । “संख्याया अतिशदन्तायाः कन्” (५।१।२२) इति सूत्रेण एषु कन् । सूत्रे “तेन” इति यत् तृतीयान्तं पदं दृश्यते, तत् तु मुख्यवचनस्य करणकारकस्य आपकम् । तेन देवदत्तेन क्रीतम्—पाणिना क्रीतम् इत्यादौ प्रत्ययो नेष्टः ।

१६६८ । इद् गोण्याः ॥ १।२।५० ॥

दो— । गोण्या इत् स्यात्तद्धितलुकि ; लुकोऽपवादः । पञ्चभिः गोणीभिः क्रीतः पटः पञ्चगोणिः ।

In case of a Taddhita suffix eliding, with reference to the word गोणी, an इकार, is added to the same.

मित— । “लुक् तद्धितलुकि” (१।२।४६) इति सूत्रादनन्तरमिदम् । तेनायमर्थः—“तद्धितलुकि” तद्धित-प्रत्ययस्य लुकि प्रसक्ते सति, गोणी इति शब्दस्य “लुक् तद्धितलुकि” इति प्राप्तस्य स्त्रीप्रत्ययस्य लुक् न स्यात्, अपितु अस्मात् “इत्” इकारादेशः स्यात् । पञ्चभिः गोणीभिः क्रीतः पटः इति तद्धितार्थं द्विगुसमासः । “अध्यर्थ—” (५।१।२८) इति सूत्रेण प्रत्ययस्य लुक् । प्रत्ययस्य लुकि सति गोणी इत्यस्य इकारस्य स्त्रीप्रत्ययत्वात् लुक् प्रसक्तम् । तत् न स्यात् अपि तस्य स्थाने इकारः स्यात् तेन पञ्चगोणिः पटः ॥ इद् गोण्याः इति योगविभागः । तेन पञ्चभिः सूचीभिः क्रीतः पञ्चसूचि, दशसूचि इत्यपि स्यात् इति काशिकाभाषावृत्तिकारी ।

१६७० । तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ ॥ ५।१।३८ ॥

दो— । संयोगः संबन्धः । उत्पात शुभाशुभसूचकः । शतिकः शत्यः वा धनपतिसंयोगः । शत्यम् शतिकं वा दक्षिणाक्षिस्यन्दनम् । शतस्य निमित्तम् इत्यर्थः ।

Suitable suffixes are added to words to imply the cause of the same (i. e. of the things denoted by the selfsame

words), provided the cause is no other than संयोग (connection, or better association) or उत्पात (some incident fortelling or foreboding good or evil).

मित—। संयोगः संवन्धः—आकथिकः सम्बन्ध इत्यर्थः । उत्पातः शुभाशुभ-
सूचकः । तथाहि—“उत्पातेन ज्ञाप्यमाने चतुर्थी वक्तव्या” इति स्थाने उत्पात-
शब्देन यदभिधीयते, तदपि अत्र याच्यम् । “तस्य” इति षष्ठीसमर्थात् “निमित्तम्”
इति एतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति ; यत् खलु निमित्तं—स चेत् संयोग
उत्पातो वा । शतस्य निमित्तम् धनपतिना संयोगः इति एतस्मिन्नर्थे षष्ठीसमर्थात्
शतात् ठन्प्रत्ययः यत्प्रत्ययस्य “शतात् ठन् यतावश्ते” (५।१।२१) इति सूत्रेण ।
शतिकः धनपतिसंयोगः—ठन् । शल्यः धनपतिसंयोगः—यत् । शतस्य निमित्तं
दक्षिणाक्षिस्पन्दनं—शतिकं शतं वा दक्षिणाक्षिस्पन्दनम् । दक्षिणाक्षिस्पन्दनरूपो य
उत्पातः, स तु शतस्य शतमुद्रालाभस्य निमित्तं भवतीति दक्षिणाक्षिस्पन्दनं शतिकं
शल्यं वा उच्यते । एवं सहस्रस्य निमित्तं अधमर्णसंयोगः इति साहस्रः अधमर्णः-
संयोगः । सहस्रस्य निमित्तम् दक्षिणाक्षिस्पन्दनम्—इति साहस्रं दक्षिणाक्षिस्पन्दनम् ।
सहस्रशब्दात् “शतमान—(५।१।२७)” इत्यनेन अर्थः ।

दी—। वातपित्तश्लेष्मभ्यः शमनकोपनयीरूपसंख्यानञ्चेति
वक्तव्यम् । (वा) । वातस्य शमनं कोपनं वा वातिकम् ।
पैतिकम् । श्लैष्मिकम् ।

Suitable suffix (ठक्) is added to the words वात, पित्त and
श्लेष्म to imply the cause that excites or suppresses these.

मित—। षष्ठीसमर्थेभ्यः वातपित्तश्लेष्मन् इति एतेभ्यः निमित्तम् इति
एतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवेत् यत् खलु निमित्तं तर्हेत् एतेषां शमनं कोपनं
वा । शमनं निवर्त्तकं, कोपनं उत्तेजकम् । वातस्य शमनं कोपनं वा इति
ठक्—वातिकम् । पित्तस्य शमनं कोपनं वा पैतिकम् । श्लेष्मणः शमनं कोपनं वा
श्लैष्मिकम् ।

द्वौ—। सन्निपाताच्चेति वक्तव्यम् ॥ सान्निपातिकम् ।

The word सन्निपात takes the suffix टक् after it to denote the cause that excites or suppresses it.

मित—। पूर्वोक्ते एव विषये सन्निपातशब्दादपि यथायोग्यं प्रत्ययः स्यात् । सन्निपातस्य कोपनं शमनं वा सान्निपातिकम् । तथाहि “विकारि सान्निपातिके” इति कुमारि द्वितीयसर्गे ।

१६७१ । गोद्वयचोऽसंख्यपारिमाणाश्चादेर्यत् ॥ ५।१।३८ ॥

द्वौ—। गोर्निमित्तं संयोग उत्पातो वा गव्यः । द्वयचः—
धन्यः । यशस्रः । स्वर्गः । गोद्वयचो किम् ? विजयस्र
वैजयिकः । असंख्येत्यादि किम् ? पञ्चानां पञ्चकम् । सप्तकम् ।
प्रास्थिकम् । खारौकम् । आश्विकम् । आश्विकम् ।

To imply the cause that is either an association or a portending of evil or good, the suffix यत् is attached to the word गो, as well as to words containing only two vowels, excepting those that stand for the name of a number or a measure (or amount), and the word अश्व and others passing by the term अश्वदि ।

मित—। गोशब्दात्, तथा द्विस्वरवर्णसनाद्यात् च शब्दात् षष्ठीसमर्थात् संयोगरूपे उत्पातरूपे वा निमित्तं गव्यमाने यत्प्रत्ययः स्यात्, संख्यावाचकात्, परिमाणवाचकात्, च शब्दात्, तथा अश्व इति एवमादीन् च वर्जयित्वा । गोशब्दात् गोर्निमित्तं संयोगः उत्पातो वा गव्यः । ‘मेषराशौ शनिवारपञ्चको गोर्विनाशसूचकः उत्पातो वा गव्यः’ इति भाषावृत्तिटीकायां सृष्टिधरः । मेषराशौ वैशाखे मासि शनिवारपञ्चकः पञ्चशनिवारसंयोगः गोर्निमित्तत्वात् गव्यः । गोविनाशसूचकः उत्पातश्च गव्यः—इति भावः । द्विस्वरविशिष्टात् यथा—धननिमित्तं संयोग उत्पातो वा धन्यः, “धन्या षड्यङ्गीति” सृष्टिधरः । षष्ठां यद्वाणां योगः इति

पङ्क्यही समाहारद्विगुः । पङ्क्यही धन्या धनविनाशसूचिका, “वशां सहासां गुरु
वर्जितानाम् ऐक्यं सहीनिर्धनतां प्रमाती”ति । एवं लग्ने चतुस्रही धन्या । “तत्र
जातस्य धनवृद्धिं करोतीत्यर्थः” इति सृष्टिधरः । दशसो निमित्तं संयोगः उत्पातो वा
यशस्यः । स्वर्गस्य निमित्तं संयोग उत्पातो वा स्वर्गः । एवं आयुषो निमित्तं संयोग
उत्पातो वा आयुष्यः । गौड्याचः इति किम् ? विजयस्य निमित्तं संयोगः उत्पातो
वा वैजयिकः । अत्र विजयशब्दस्तु न द्विस्वरविशिष्टः अपितु त्रिस्वरविशिष्टः—
तेन अत्र न यत् अपितु ठञ् । संख्यावाचकशब्दवर्जनम् इति किम् ? पञ्चानां
निमित्तं पञ्चकम् । सप्तानां निमित्तं सप्तकम् । उभयत्र “संख्याया अतिशदन्तायाः
कन्” (५।१।२२) इति कन् । परिमाणवाचकशब्दवर्जनम् इति किम् ? प्रत्येस्य
निमित्तं प्रास्थिकम् । अत्र ठञ् एव । ख्याय्या निमित्तम् इति खारीकम्—अत्र “ख्याया
ईकन्” (५।१।२३) इति ईकन् । अन्नादि इति किम् ? अन्वस्य निमित्तम् इति
आशिकम् । अत्र ठक् एव । अग्रस्य निमित्तं इति आशिकं ठक् । हस्तिनः
निमित्तं इति हासिकम्—अत्रापि ठक् । अन्नादि यथा—अन्न, अग्रस्य, हस्तिन्, गण,
कर्णा, उमा, वसु, वर्षा, भङ्ग, क्षण, गङ्गा ।

अस्मिन् सूत्रे विहितो यत्प्रत्ययस्तु ठञ्प्रसूतीनामपवादः इति ज्ञेयम् ।

दी— । ब्रह्मवर्चसादुसंख्यानम् ॥ ब्रह्मवर्चसम् ।

In the aforesaid sense, the suffix यत् is added to the word
ब्रह्मवर्चसम् ।

नित— । पूर्वोक्ते विषये ब्रह्मवर्चसशब्दादपि यत् स्यात् । ब्रह्मवर्चसस्य
निमित्तं गुरुणा संयोगः ब्रह्मवर्चसम् ।

१६७२ । पुत्राच्छ च ॥ ५।१।४० ॥

दी— । चादयत् । पुत्रीयः । पुत्रः ।

The suffix, छ—as well as the suffix यत् is added to the
word पुत्र, in the aforesaid sense.

मित— । पूर्वोक्ते विषये पुनश्चत्वात् कप्रत्ययः, सूत्रस्यचकारवलात् यत्प्रत्ययश्च स्याताम् । पुनस्य निमित्तं संयोग उत्पातो वा पुन्यः—इः ; पुनः—यत् । द्विस्ररत्वात् नित्य एव प्राप्ते अनेन कस्यापि विधानम् ।

१६७३ । सर्वभूमि पृथिवीभ्यामणौ ॥ ५११४१ ॥

दी— । सर्वभूमेर्निमित्तं संयोग उत्पातो वा सार्वभौमः, पार्थिवः । सर्वभूमिशब्दः अनुशतिकादिषु पठ्यते ।

The suffix अण् is attached to the word सर्वभूमि, and the suffix अञ् is added to the word पृथिवी in the aforesaid sense.

मित— । पूर्वोक्ते एव विषये सर्वभूमिः पृथिवी इति एताभ्याम् यथासंख्यं अण् अञ् इति प्रत्ययौ स्याताम् । सर्वभूमेर्निमित्तम् संयोग उत्पातो वा इति अण् सार्वभौमः । सर्वभूमि इति शब्दः अनुशतिकादिषु पठ्यते अतएव “अनुशतिकादीनां च” (७३।२५) इति पूर्वपदस्य उत्तरपदस्य च अचाम् आदेरचो वृद्धिः । पृथिव्याः निमित्तं संयोग उत्पातो वा इति अञ्—पार्थिवः ।

१६७४ । तसेरश्वरः ॥ ५११४२ ॥

१६७५ । तत्र विदित इति च ॥ ५११४३ ॥

दी— । सर्वभूमिरोश्वरः सर्वभूमौ विदितो वा सार्वभौमः । पार्थिवः ।

In the sense of तस्य ईश्वरः, as well as in the sense of तत्र विदितः, the suffix अण् is attached to सर्वभूमि and अञ् to पृथिवी ; i. e. to denote the lord thereon or the person—noted therein, the suffixes अण् and अञ् are respectively attached to the words सर्वभूमि and पृथिवी ।

मित— । तस्य इति षष्ठीसमर्थभावात् सर्वभूमि पृथिवी इति एताभ्याम्

यथासंख्यम् अण् अञ् इति प्रत्ययौ ईश्वर इति एतस्मिन्नर्थे, अपिच तत्र इति सप्तमी-
समर्थाभ्याम् सर्वभूमि पृथिवी इति एताभ्याम् यथासंख्यम् अण् अञ् इति
प्रत्ययौषी विदित इति एतस्मिन्नर्थे । सर्वभूमिः ईश्वर सर्वभूमौ विदितो वा
सार्वभौमः । पृथिव्या ईश्वरः पृथिव्यां विदितो वा पार्थिवः । विदितः प्रकाशित इत्यर्थः ।

१६७६ । लोकसर्वलोकाट् ठञ् ॥ ५।१।४४ ॥

दो— । तत्र विदित इत्यर्थे, लौकिकः । अनुशतिकादित्वादुभय
पदवृद्धिः—सार्वलौकिकः ।

To denote something or some person, known therein, the
suffix ठञ् is attached to the words लोक and सर्वलोक ।

मित— । लोक सर्वलोक इति एताभ्याम् “तत्र” इति सप्तमीसमर्थाभ्याम्
“विदितः” इति एतस्मिन्नर्थे ठञ् प्रत्ययः स्यात् । लोके विदितः इति ठञ्—लौकिकः ।
तथाहि “इह लौकिकवाक्येषु व्यभिचारीऽस्ति पुष्कलः” । सर्वलोके विदितः इति
सार्वलौकिकः । सर्वलोकशब्दस्तु अनुशतिकादिषु पठ्यते तेन “अनुशतिकादीनां च”
(७।३।२०) इति उभयपदवृद्धिः । तथाहि भट्टिकाव्ये “जिगाद्य तस्य जितारं स रामः
सार्वलौकिकः ।”

१६७७ । तस्य वापः ॥ ५।१।४५ ॥

दो— । उपपत्तिं अस्मिन् इति वापः क्षेत्रम् । प्रस्थस्य वापः
प्रास्थिकम् । द्रौणिकम् ; खारौकम् ।

To denote the field thereof, suitable suffixes are added to
words.

मित— । तस्य इति षष्ठीसमर्थात् “वापः” इति एतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययौ
भवति । उच्यते अस्मिन् इति वप् धातोरधिकरणे घञ् प्रत्ययेन सिद्धम् पदं वापः
इति । तस्य अर्थस्तु क्षेत्रम् । प्रस्थस्य वापः (क्षेत्रम्) इति प्रास्थिकम्—अत्र ठञ् ।
द्रौणस्य वापः क्षेत्रम् इति द्रौणिकम्—अत्र निष्कादित्वात् ठक् । खार्याः वापः
क्षेत्रम् इति खारौकम्—अत्र “खार्या ईकन्” (५।१।३३) इति ईकन् ।

१६७८ । पात्रात् ठन् ॥ ५११४६ ॥

दो— । पात्रस्य वापः क्षेत्रम् पात्रिकम् । पात्रिकौ क्षेत्रभक्तिः ।

To denote the field thereof, the suffix ठन् is attached to the word पात्र ।

मित— । पात्र इति एतस्मात् षष्ठीसमर्थात् “वापः” इति एतस्मिन्नर्थे ठन् इति प्रत्ययः स्यात् । पात्रशब्दस्तु परिमाणवाची ठन्प्रत्ययस्तु ठञ् प्रत्ययस्य अपवादः । प्रत्यये षकारः स्त्रियां ङीष् इति ज्ञापयति । नकारस्तु स्वरार्थः । पात्रस्य वापः इति ठन् पात्रिकम् क्षेत्रम् । स्त्रियां पात्रिकौ क्षेत्रभक्तिः । भक्तिः विभागः । पात्रिकौभूमिः ।

१६७९ । तदस्मिन् वृद्धप्रायलाभशुल्कोपदा दीयते

॥ ५११४७ ॥

दो— । वृद्धिर्दीयते इत्यादि क्रमेण प्रतिप्रकं सम्बन्धादेकवचनम् । पञ्चास्मिन् आयः लाभः शुल्क उपदा वा दीयते इति पञ्चकः । शक्तिकः । शत्यः । साहस्रः । उत्तमर्णेन मृत्वातिरिक्तं ग्राह्यं वृद्धिः । ग्रामादिषु स्वामिग्राह्ये भागः आयः । विक्रेत्रा मूलप्रादधिकग्राह्यं लाभः । रक्षानिर्देशो राजभागः शुल्कः । उत्तकोच उपदा ।

Suitable suffixes are attached to words expressive of something, in which is given either interest, gain, tax or bribe.

मित— । तदिति प्रथमासमर्थात् अस्मिन् इति सप्तम्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत् प्रथमासमर्थं तच्चेत् वृद्धिकृत लाभः शुल्कः उत उपदा वा दीयते । वृद्धिः कुसीदः । आयः—ग्रामात् नगरात् यत् उत्तिष्ठति, अधीनरस्य कोषं

च गच्छति स एव आयः । लाभः—वाणिज्यात् वणिक् यत् लभते स लाभः ।
 शुल्कः रचायोगात् राजा यत् प्रजाभ्य आदत्ते स शुल्कः । उपदा—उत्कीचः ।
 पञ्च अग्निन् वृद्धिर्दीयते, आयो दीयते, लाभो दीयते, शुल्को दीयते, उपदा वा
 दीयते इति पञ्चकः, एवं सप्तकः । “संख्यायाः अतिशदन्तायाः कन्” (५।१।२२)
 इति कन् । शतम् अग्निन् वृद्धिः आयः लाभः शुल्कः उपदा वा दीयते इति
 शतकः ; शत्यः । “शताच्च ठन्वतावशते” (५।१।२१) इति ठन्वतौ । सहस्रम्
 अग्निन् वृद्धिः आयः लाभः शुल्कः उपदा दीयते इति साहस्रम् । “शतमान-
 विंशतिक सहस्रवसनादण्” [५।१।२०] इति अण् ।

दी— । चतुर्थार्थ उपसंख्यानम् । (वा) । पञ्चास्मै वृद्धादि-
 दीयते पञ्चकोदेवदत्तः । सममब्राह्मणे दानमिति वदधिकरण-
 विवक्षा वा ।

मित— । संप्रदाने या चतुर्थीविभक्तिरिष्टा, तस्या अपि अयं अयं स्यात्—पञ्च
 अस्मै वृद्धिः आयः लाभः शुल्कः उपदा वा दीयते इति पञ्चकः देवदत्तः । शतकः
 शत्यः वा विप्रः । “समम् अब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणमुवे” इत्यादौ अब्राह्मणे
 इत्यत्र यादृशी संप्रदाने अधिकरणत्वविवक्षा ; तादृशीम् अधिकरणविवक्षाम्
 स्वीकृत्य तदस्मिन्निति सूत्रेणैव इदं सिद्धं स्यात्, तथा सति पञ्च वृद्धादिरग्निन् दीयते
 इति पञ्चकः देवदत्तः इति वाक्यं भवेत् ।

१६८० । पूरणार्द्धाट् ठन् ॥ ५।१।४८ ॥

दी— । यथाक्रमं ठक्ठिनोरपवादः । द्वितीयो
 वृद्धादिरग्निन् दीयते द्वितीयिकः तृतीयिकः । अर्धिकः । अर्ध-
 शब्दोरूपकस्यार्द्धं रुढः ।

In the aforesaid sense, the suffix ठन् is added to ordinal
 numerals—as well as to the word अर्द्धं ।

मित— । तदग्निन् वृद्धायलाभशुल्कोपदादीयते इति एतद्भिन् विषये
 पूरणवाचकात्, शब्दात्, तथा अर्द्धशब्दात्, च ठन् प्रत्ययः स्यात् । अयं ठक्

प्रत्ययस्य अपवादः । तथा अर्धञ्च इति [५।१।२५] विहितस्य टिठन् प्रत्ययस्य चापवादः ।
 द्वितीया इतिः उपदा तथा द्वितीयः आयः लाभः युक्ती वा अस्मिन् दीयते इति
 द्वितीयिकः, एवं तृतीयो ह्यङ्गादिरस्मिन् दीयते इति तृतीयिकः, एवं पञ्चमिकः
 सप्तमिकः । अर्धः ह्यङ्गादिरस्मिन् दीयते इति अर्धिकः । अर्धशब्दस्य कोऽर्थः ?
 रूपकस्य रौप्यमुद्रायाः अर्धे अर्धं खण्डे रुद्रः, रुद्रिहस्या अर्धशब्देन अर्धरौप्यमुद्रा
 ज्ञाप्यते । [अर्ध = a half rupees price] [आधुनि इति गौडीयः] ।

१६८१ । भागादपञ्च ॥ ५।१।४८ ॥

दी— । चाट्ठन् । भागशब्दोऽपि रूपकस्य अर्धेरुद्रः ।
 भागो ह्यङ्गादिरस्मिन् दीयते इति भाग्यं भागिकं शतम् । भाग्या
 भागिका विंशतिः ।

In the aforesaid sense, the suffix यत् as well as the
 suffix ठन् is added to the word भाग meaning a half rupee
 piece.

मित— । भागः रूपकस्य अर्धः । भागः ह्यङ्गायलाभयुक्तीपदा वा अस्मिन्
 दीयते इति एतस्मिन् अर्थे भागशब्दात् यत्प्रत्ययः, तथा सूत्रस्यचकारवलात्
 ठन्प्रत्ययोऽपि भवेत् । भागो ह्यङ्गायः लाभः युक्तः उपदा वा अस्मिन् दीयते
 इति यत् भाग्यम् । ठन्—भागिकम् । ठञ्प्रत्ययस्य अपवादोऽप्येता । भाग्यं भागिकं
 वा शतम् । भाग्या विंशतिः, भागिका वा विंशतिः ।

१६८२ । तद्धरति वहत्यावहति भारादु वंशादिभ्यः

॥ ५।१।५० ॥

दी— । वंशादिभ्यः परो यो भारशब्दस्तदन्तं यत्
 प्रातिपदिकं तत्-प्रकृतिकात् द्वितीयान्तादित्यर्थः । वंशभारं हरति
 वहति आवहति वा वांशभारिकः । ऐन्दुभारिकः । भाराहंशा-
 दिभ्य इत्यस्य व्याख्यानतरं भारभूतभ्यो वंशादिभ्य इति । भार-
 भूतान् वंशान् हरति वांशिकः । ऐन्दुकः ।

Suitable suffixes are added to the word भार—if joined to the word वंश or to some other word—that pass by the term वंशादि to denote the person that either takes away, steals, raises, or produces the things expressed by the said compound word which takes the suffix after itself.

This sutra admits of double interpretation—the second interpretation is—suitable suffixes are added to the word वंश—and some others passing by the term वंशादि to denote the person that either takes away, pilfers, raises, or produces the things expressed by the self same words, provided the said things (expressed by the words) serve as burden upon the person.

मित—। हरति चोरयति, यद्वा हरति देशान्तरं प्रापयति—नयतीत्यर्थः । वहति ऊर्ध्वम् उत्तोल्य धारयति । आवहति—उत्पादयतीत्यर्थः । वंशादिर्यथा वंश, कुटज, वल्लज, स्त्रूण, स्त्रूणा, अक्ष, अश्व, अश्वत्थम्, दृक्ष, मूल, इक्षु, खड्ग, खट्वा । “भारात् वंशादिभ्यः” । वंशादिभ्यः—वंश इत्येवमादिभ्यः परस्थितात् भारात् भार इत्यस्मात् । सूत्रार्थः—तदिति द्वितीयासमर्थ्यात् हरति, वहति, आवहतीति एषां कस्मिंश्चिदेव अर्थे यथायोग्यं प्रत्ययो भवति यत् खलु द्वितीयासमर्थं स चेत् वंश इत्येवमादिभ्यः परस्थितः भार इति शब्दः । वंशनां भारः वंशभारः । वंशभारं हरति वहति आवहति वा इति ठक् वंशभारिकः । इक्षुभारं वहति हरति आवहति वा इति ठक् ऐक्षुभारिकः । एवं बाल्लजभारिकः, कौटजभारिकः । भारात् इति किम् ? वंशं हरति इति प्रत्ययो न स्यात् । वंशादिभ्यः इति किम् ? त्रीहिभारं हरति अत्रापि प्रत्ययाभावः । सूत्रस्य द्वितीयाव्याख्या—तदिति द्वितीयासमर्थेभ्यः “वंशादिभ्यः” वंश इति एवमादिभ्यः “भारात्” भार-भूतेभ्यः वहतीत्यादिष्वर्थेषु यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् । अस्मां व्याख्यायाम् भारात् इति पदम् अर्थहारेण एव वंशादिभ्यः इत्यस्य विशेषणम् । भारात् वंशादिभ्यः—भारभूतेभ्यः (भार-स्वरूपेभ्यः

इत्यर्थः) वंश इत्येवमादिभ्यः । भारभूतान् वंशान् हरति वहति आवहति वा इति ठक्—वांशिकः, एवं ऐश्वकः, कौटजिकः, वाल्जिकः । भारादिति किम् ? वंशं (नतु भारभूतम् वंशम्) हरति वहति आयच्छति वा इति प्रत्ययः न स्यात् । वंशादिभ्यः इति किम् ? भारभूतान् ग्रीहीन् हरति वहति आवहति वा इति प्रत्ययाभावः ।

१६८३ । वस्त्रद्रव्याभ्याम् ठन्कनौ ॥ ५।१५१ ॥

दी— । यथासंख्यस्तः । वस्त्रं हरति वहति आवहति वा वस्त्रिकः । द्रव्यकः ।

The suffixes ठन् and कन् are attached to the words वस्त्र and द्रव्य respectively in the aforesaid sense.

मित— । द्वितीयासमर्थभायाम् वस्त्र द्रव्य इति एताभ्याम् हरति वहति आवहति वा इत्येतिषु अर्थेषु यथासंख्यं ठन् कन् इति एतौ प्रत्ययौ स्याताम् । वस्त्रं हरति वहति आवहति वा वस्त्रिकः । द्रव्यं हरति वहति आवहति वा द्रव्यकः ।

१६८४ । संभवत्यवहरति पचति ॥ ५।१५२ ॥

दी— । प्रस्थं संभवति प्रास्थिकः कटाहः । प्रस्थं स्वस्मिन् समावेशयति इत्यर्थः । प्रास्थिकीं ब्राह्मणी—प्रस्थम् अवहरति पचति वेत्यर्थः ।

Suitable suffixes are attached to words to imply the person that either fills-up, pounds or cooks the things expressed by the said words.

मित— । संभवः आधिपत्यं प्रमाणातिरेकः इति काशिका । अतएव संभवति पूरयति समावेशयति इत्यर्थः । अवहारः संहरणम् इति भाषावृत्तिः । उपसंहरणम् इति काशिका । अतएव अवहरति चूर्णयति इत्येवार्थः प्रतीयते । पचति पाकं करोति । संभवति अवहरति पचति इति एतेष्वेवार्थेषु द्वितीयासमर्थभाः प्रातिपदिकेभ्यः यथाविहितं प्रत्ययौ भवेत् । प्रस्थं संभवति इति प्रास्थिकः कटाहः ।

प्रस्थम् स्रश्चिन् (कटाहभाजन्तरे इत्यर्थः) समावेशयति । कटाहः आत्मनः अभ्यान्तरं
अपूर्य्य प्रस्थान् स्थापयति इति कटाहः प्रास्थिकः लभ्यते । यदा प्रस्थ पचति इति
प्रास्थिकः कटाहः । अत्र ठञ् प्रत्ययः । प्रस्थं पचति, प्रस्थम् अवहरति वा इति
ठञ्—स्त्रियां “टिङ्ढाण्—” (४।१।१५) इति ङीप्—प्रास्थिको ब्राह्मणी । एवं
कुडवं पचति, अवहरति संभवति वा इति ठञ्—कौडविकः । खारिं संभवति,
अवहरति पचति वा इति “खाय्या ईकन्” (५।१।१९) इति सूत्रेण ईकन्
स्मारीकः ।

दी— । तत् पचतीति द्रोणादण्च् ॥ चाट्ठञ् । द्रोणं
पचतीति द्रौणी । द्रौणिकी ।

मित— । पचतीति एतस्मिन्नर्थे द्रोणशब्दात् द्वितीयासमर्थात् अण् स्यात् ; ठञ्
च । द्रोणम् पचतीति अण् द्रौणः कटाहः । स्त्रियां ङीप् द्रौणी स्यात् । द्रोणं
पचति इति ठञ् द्रौणिकः कटाहः । स्त्रियां ङीप् द्रौणिकी स्यात् । उभयत्र
“टिङ्ढाण्—” (४।१।१५) इति ङीप् ।

१६८५ । आढकाचित-पात्रात्खोऽन्यतरस्याम् ॥ ५।१।५३ ॥

दी— । पच्चे ठञ् । आढकं संभवति अवहरति पचति
वा आढकीना—आढकिकी । आचितीना—आचितिकी ।
पात्रोणा पात्रिकी ।

The suffix ख, as well as the suffix ठञ्, may be added to
the words आढक, आचित and पात्र in the aforesaid sense.

मित— । आढक आचित पात्र इति एतेभ्यः द्वितीयासमर्थेभ्यः “अन्यतरस्याम्”
विकल्पेन खप्रत्ययः स्यात् संभवति अवहरति पचति इति एतेषु अर्थेषु ; खप्रत्ययस्य
अप्राप्तिपच्चे तु ठञ् । आढकं संभवति अवहरति पचति वा इति खः—आढकीनः
स्त्रियां आढकीना । ठञ्—आढकिकः—स्त्रियां आढकिकी । आचितं संभवति
अवहरति पचति इति खः—आचितीनः—स्त्रियां आचितीना । ठञ्—आचितिकः

स्त्रियां आचितिकी । पाव संभवति अवहरति पचति वा इति पावीणः—स्त्रियां पावीणा । ठञ्—पात्रिकः—स्त्रियां पात्रिकी ।

१६८६ । द्विगोऽष्टञ् ॥ ४।१।५४ ॥

दी— । आदकाचितपात्रादित्येव । आदकाद्यन्ताद्विगोः संभवत्यादिषु अर्थेषु ठन् खौ वा स्तः । पक्षे ठञ् । तस्याध्यर्त्तं ति लुक् । पित्वान् डीष् । द्वादकिकी । द्वादकीना । द्विगोरिति डीप् । द्वादकी । द्वाचितिकी । द्वाचितिना । अपरिमाणेति डीप् निषेधात् द्वाचिता । द्विपात्रिकी । द्विपात्रीणा । द्विपात्री ।

The suffixes ठन् and ख are optionally added (i. e. the three ठन्, ख, and ठञ् are added) to the words आदक, आचित and पाव, entering into द्विगु compound in the aforesaid sense.

मित— । “द्विगोः” कृत-द्विगुसमासात्, आदकाचितपावात् ठन्प्रत्ययः स्यात् संभवति अवहरति पचति इति एतेष्वेव अर्थेषु ; तथा सूत्रस्थचकारवलात् खप्रत्ययोऽपि स्यात् ; अपिच पूर्वसूत्रात् अन्यतरस्याम् इति अत्र अनुवृत्तम् । तेन ठन् ख इति एतयोर्वैकल्पिकत्वात् ठञ् प्रत्ययोऽपि स्यात् ; तस्य पुनः “अध्यर्त्तपूर्वद्विगोर्लुग-सञ्ज्ञायाम्” (५।१।२८) इति सूत्रेण लुक् । ठन् ख इत्यनयोः खलु एतेन लुक् न स्यात्—विधानसामर्थ्यात् । ठन् इति प्रत्यये प्रकारः स्त्रियाम् “षिट्ठोरादिभ्यश्च” (४।२।४१) इति डीष् । नकारस्य तु खरप्रक्रियायाम् उपयोगिता । द्वाभागम् आदकाभागम् संभवति अवहरति पचति वा इति ठन्—द्वादकिकः । स्त्रियां द्वादकिकी । खः—द्वादकीनः, स्त्रियां द्वादकीना । ठञ्—तस्य चलुक् तेन द्वादक—स्त्रियां द्वादकी । द्विगोः (४।१।२१) इति स्त्रियां डीप् । द्वाभागम् आचिताभागम् संभवति अवहरति पचति वा द्वाचितिकः—ठन् । स्त्रियां द्वाचितिकी । ख—द्वाचितिनाः—स्त्रियां द्वाचितिनीना । ठञ्—तस्य च लुक्—तेन द्वाचित ।

“अपरिमाणविस्तारितकम्बलीभ्यो न तद्धितलुक्” (४।१।२२) इति ङीप्; प्रतिषेधः तेन स्त्रियां द्याचिता । द्वाभ्याम् पाठाभ्याम् पचति संभवति अवहरति वा इति द्विपातिकः—ठन् । स्त्रियां द्विपातिकी । खः—द्विपात्रीणः—स्त्रियां द्विपात्रीणा । ठञ्—तस्य लुक् द्विपात्र । ‘द्विगोः’ (४।१।२१) इति स्त्रियां ङीप्—द्वि-पात्री ।

१६८७ । कुलिजाल्लुक्खौ च ॥ ५।१।५५ ॥

दौ— । कुलिजान्ताद्विगोः संभवतीत्यादिष्वर्थेषु लुक्खौ वास्तः । चात् ठञ्च । लुगभावे ठञः श्रवणम् । द्विकुलिजी । द्वैकुलिजिकी । द्विकुलिजीना । द्विकुलिजिकी ।

In the aforesaid sense, the suffix (of course. ठञ्), attached to the word कुलिज entering into a द्विगु compound, optionally elides ; whereas, the suffixes ख as well as ठन् may be added to the same in the self same sense and under self-same condition ; these, of course, do not elide.

नित— । द्विगोरित्थं । तेन कृतद्विगुसमासात् कुलिजशब्दात् संभवति, पचति अवहरति इति एतेषु अर्थेषु विहितस्य प्रत्ययस्य (ठञः इत्यर्थः) लुक् स्यात्, तथा अस्मात् खप्रत्ययोऽपि स्यात् ; किञ्च सूत्रस्थचकारवलीन अस्मात् ठन् प्रत्ययोऽपि भवेत् । तथाच “अन्यतरस्याम्” इति अत्रापि अनुवर्तते तेन लुक् खलु विकल्पेन भवति, तथा सति लुक् अप्राप्तिपक्षे ठञ् प्रत्ययसिद्धति । द्वैकुलिजि संभवति अवहरति पचति वा इति ठञ्—तेन द्वैकुलिजिकः । स्त्रियां द्वैकुलिजिकी । ठञ् प्रत्ययस्य लुक्—द्विकुलिज । स्त्रियां तु “द्विगो” रिति (४।१।२१) ङीप् द्विकुलिजी । खप्रत्ययः—द्विकुलिजीनः—स्त्रियां द्विकुलिजीना । ठन् प्रत्ययः—द्विकुलिजिकः—स्त्रियां द्विकुलिजिकी । खप्रत्यये कृते सति द्विकुलिजीना इति भवेत्, एतद्वि भाषावृत्तौ दृश्यते । परम् अत्र काशिकायां च द्वैकुलिजीना इति दृश्यते ; तस्य साधुत्वं चिन्तयम् ।

१६८८ । सोऽस्यांशवस्त्रभृतयः ॥ ५।१।५६ ॥

दी— । अंशो भागः । वस्त्रं मूल्यम् । भृतिर्वैतनम् ।
पञ्च अंशो वस्त्रो भृतिर्वा अस्य पञ्चकः ।

Proper suffixes are added to words to denote a part or price or wages of the thing expressed by the said words.

नित— । स इति प्रथमासमर्थात् प्रातिपदिकात् अस्य इति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययः स्यात्, यत् खलु प्रथमासमर्थं अंशो वस्त्रो भृतयश्चेत् ता भवन्ति । पञ्च अंशः वस्त्रः भृतिर्वा अस्य इति पञ्चकः । अत्र “संख्यायाभतिशदन्तायाः कन्” (५।१।२२) इति कन् । एवं सप्तकः । सहस्रं वस्त्रः भृतिरंशो वा अस्य इति “शतमान—” (५।१।२७) इत्यादिसूत्रेण अण्—साहस्रः । शतं वस्त्रः भृतिरंशो वा अस्य इति शतिकः शत्यः वा, “शताच्च ठन्तावश्ते” (५।१।२१) इति ठन्त्यता ।

१६८९ । तदस्य परिमाणम् ॥ ५।१।५७ ॥

दी— । प्रस्थं परिमाणमस्य इति प्रास्थिको राशिः ।

Proper suffixes are affixed to words to denote the measure or amount of the thing, expressed by the said word.

नित— । तदिति प्रथमासमर्थात् अस्य इति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवेत् । यत् खलु प्रथमासमर्थं तच्चैत् परिमाणमेव । प्रस्थं परिमाणमस्य इति ठञ् प्रास्थिकः राशिः । खारी परिमाणमस्य इति खारीकः—अत्र “खाया ईकन्” (५।१।३३) इति ईकन् । शतम् परिमाणमस्य इति शत्यः—यत् ; शतिकः—ठन् । सहस्रं परिमाणमस्य इति साहस्रः—अण् । वर्षशतम् परिमाणमस्य वर्षशतिकः यागः । अत्र ठञ् ।

१६९० । संख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्यायनेषु ॥ ५।१।५८ ॥

दी— । पूर्वसूत्रम् अनुवर्त्तते । तत्र “संज्ञायां स्वार्थे

प्रत्ययो वाच्यः ।” (वा) । यद्वा द्विकयोरितिवत् संख्यामात्रवृत्तेः परिमाणिनि प्रत्ययः । पंचैव पंचकाः शकुनयः । पंच परिमाण-
मेषां इति वा । संघे—पंचकः । सूत्रे—अष्टकम् पाणिनीयम् ।
संघशब्दस्य प्राणिसमूहे रूढत्वात् सूत्रं पृथगुपात्तम् । पंचकम्
अध्यायनम् । स्तोमे ङविधिः । (वा) । पंचदश मन्त्राः परिमाणमस्य
पंचदशस्तोमः । सप्तदशः । एकविंशः । सोमयागेषु छन्दोगैः
क्रियमाणा पृथ्यादिसंज्ञिका स्तुतिः स्तोमः ।

Proper suffixes are added to numerical words to imply some measure (amount) with reference to a सञ्ज्ञा (proper name or particular class name), संघ (group of animals), सूत्र (group of rules) and अध्ययन (study, reading). (Rest easy).

मित— । तदस्य परिमाणम् इत्यस्य अनुवृत्तिः । “तदि”ति प्रथमासमर्थीत् प्राति-
पदिकात् संख्यावाचकात् “अस्य” इति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवेत्—यत् सूत्रं
प्रथमासमर्थं संख्यावाचकं तच्चेत् संज्ञाविषयकं संघविषयकम्, सूत्रविषयकम्—
अध्ययनविषयकम् वा परिमाणम् । संघविषयकं परिमाणं यथा—पञ्च परिमाणम्
अस्य इति कन्—पंचकः संघः । सूत्रविषयकम्—अष्टौ अध्यायाः परिमाणम् अस्य
सूत्रस्य इति अष्टकं पाणिनीयं सूत्रम् । एवं दशकम् त्रैयात्रपदीयम् । त्रिकं
काशकतृक्षम् ।

ननु अध्ययनसमूहः सूत्रसंघ एव तर्हि सूत्रस्य कथं पृथक् गृहणम् इति चेत् ; नैवम् ।
प्राणिनां समूहे एव संघः प्रसिद्धः । तेनैव सूत्रस्य पृथगुपादानम् । पंच आहतयः
परिमाणम् अस्य अध्ययनस्य इति पंचकम् अध्ययनम् । संज्ञाविषये तु = स्वार्थे एव
प्रत्ययः स्यात् । पंच एव इति कन् पंचकः । पंचकाः नकुलाः । पंचकाः
शकुनयः । त्रिकाः शालङ्कायनाः । यद्वा “द्विकयोर्द्विवचनैकवचने” (१।४।२२) इत्यत्र
यद्वा द्विशब्देन द्वित्वं इति गृह्यते, एकशब्देन एकत्वमिति गृह्यते, तथा अवैव
“संख्यामात्रवृत्तेः” संख्यामात्राभिधायिन पंच दश एवमादिः, “परिमाणिनि” पंच-

परिमाणविशिष्टे दशपरिमाणविशिष्टे इत्यादी वाच्ये खलु प्रत्ययः स्यात् । पञ्च परिमाणमेषां शकुनीनाम् इति पञ्चकाः शकुनयः । अथ परिमाण-शालिनि अभिधेये सति संख्यामात्रवाचकैर्भाः पञ्चदश एवमादिभाः प्रत्ययः इति भावः । “सोमे ङविधिः”—सोमयागेषु छन्दोगैः क्रियमाणाः “पृष्ठ” “षष्ठ” इत्यादिनाम्ना प्रसिद्धाः स्मृतिः सोमशब्देन उच्यते । तस्मिन् सोमे अभिधेये सति संख्यावाचकात् ङप्रत्ययः स्यात् परिमाणविषये । पञ्चदश मन्त्राः परिमाणम् अस्य (सोमस्य) इति पञ्चदशः सोमः । सप्तदश मन्त्राः परिमाणम् अस्य इति सप्तदशः सोमः । एकविंशतिः मन्त्राः परिमाणम् अस्य इति एकविंशः सोमः ।

१६८१ । पङ्क्ति विंशति त्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्टि सप्तत्यशीतिनवतिशतम् ॥ ५।१।५८ ॥

दी— । एते रुडिशब्दा निपात्यन्ते ।

The words enumerated in the sutra are irregularly formed in the aforesaid sense.

नित— । तदस्य परिमाणम् इति एतस्मिन् विषये पङ्क्तिप्रभृतयः निपातनेन सिध्यन्ति । एते रुडिशब्दाः—अर्धविंशये रुदाः । यज्ञकण्ठेनानुत्पन्नं तत् सर्वं निपातनात् सिद्धम् । तथाहि पङ्क्तिश्चन्दः । अथ पञ्चशब्दस्य टिलोपः, तथा त्रि-प्रत्ययश्च । विंशतिः—द्वौ दशतौ परिमाणम् अस्य सञ्चस्य इति विंशतिः । त्रिंशत् इति कथं सिद्धम् ? उच्यते—वयोदशतः परिमाणमस्य इति त्रिंशत् । चत्वारो दशतः परिमाणम् अस्य इति चत्वारिंशत् । पञ्च दशतः परिमाणम् अस्य इति पञ्चाशत् । षष्ठदशतः परिमाणम् अस्य इति षष्टिः । सप्तदशतः परिमाणमस्य इति सप्ततिः । अष्टौ दशतः परिमाणम् अस्य इति अशीतिः । नवदशतः परिमाणम् अस्य इति नवतिः । दश दशतः परिमाणम् अस्य इति शतम् । पङ्क्तिः इति क्रमसन्निवेशे अपि वर्तते—यथा ब्राह्मणपङ्क्तिः । पिपीलिकापङ्क्तिः । उदाहरणमात्रमेतत् । सहस्रादयः अपि एवं द्रष्टव्याः ।

१६८२ । पञ्चदशतौ वर्गे वा ॥ ५।१।६० ॥

द्वौ— । पञ्च परिमाणम् अस्य पञ्चद्वर्गः । दशत् । पञ्च
पञ्चकः । दशकः ।

The words पञ्चत् and दशत् are irregularly formed to imply a वर्ग (group); these are optional and do not disallow the suffix कन् ।

मित— । वर्गः गणः । तस्मिन् वर्गे अभिधेयं सति पञ्चत् दशत् इति एते
निपातनेन सिध्यतः, तदस्य परिमाणम् इति एतस्मिन् विषये । अत्र विकल्पविधिः ।
पञ्च परिमाणम् अस्य इति पञ्चत् । पञ्चत् वर्गः । कन्—पञ्चको वर्गः । दश
परिमाणम् अस्य इति दशत् वर्गः । दशको वर्गः । “संख्याया” (५।१।२२) इति
कन्प्रत्यये नित्ये प्राप्ते सति अनेन विकल्पः । विकल्पपक्षे पञ्चत् दशत् इति
निपातनेन सिध्यति ।

१६८३ । त्रिंशच्चत्वारिंशतोर्ब्राह्मणि संज्ञायां ङ्

॥ ५।१।६२ ॥

द्वौ— । त्रिंशदध्यायाः परिमाणम् एषां ब्राह्मणानां त्रैशानि ।
चात्वारिंशानि ब्राह्मणानि ।

In the sense of तदस्य परिमाणम्, the suffix ङ् is attached to
the words त्रिंशत् and चत्वारिंशत्, to denote the name of a
particular kind of “Brahman” (the prose portion of the
vedas).

मित— । ब्राह्मणं वेदानां कर्मकाण्डानां (मन्त्रव्यतिरिक्तः) गद्यभागः । “ब्राह्मणे”
ब्राह्मणे अभिधेयं सति “संज्ञायां” संज्ञाविषये “त्रिंशत् चत्वारिंशतोः” त्रिंशत्
चत्वारिंशत् इति एताभ्याम् ङ् प्रत्ययः स्यात्, तदस्य परिमाणम् इति एतस्मिन्नर्थः ।
ब्राह्मणविशेष- नास्ति वाच्यं सति परिमाणविषये त्रिंशत् चत्वारिंशत् इति एताभ्याम्
ङ् प्रत्ययः स्यात् इत्यर्थः । त्रिंशत् अध्यायाः परिमाणम् एषां ब्राह्मणानाम् इति ङ्—

र्षंशानि ब्राह्मणानि । चत्वारिंशदध्यायाः परिमाणमेषां चत्वारिंशानि ब्राह्मणानि ।
कानिचित् ब्राह्मणानि विंशदध्यायसनाथानि कानिचित् च चत्वारिंशदध्याययुक्तानि
तेनैव हि तानि तत्तत् सङ्गत्या आख्यायन्ते ।

१६८४ । तदर्हति ॥ ५।१।६३ ॥

दी— । लब्धुं योग्यो भवतीत्यर्थे द्वितीयान्तात् ठञादयः
सुः । श्वेतकृत्रम् अर्हति इति श्वेतकृत्रिकः ।

Proper suffixes are added to words to imply the person that deserve the things, expressed by the said word.

मित— । तदिति द्वितीयासमर्थात् “अर्हति” योग्यो भवति, लब्धुं योग्यः
भवतीति एतस्मिन् विषये ठञादयः यथायोग्यं प्रत्ययाः सुः । श्वेतकृत्रम् अर्हति इति
श्वेतकृत्रिकः । कृत्रम् अर्हति इति कृत्रिकः । शतम् अर्हति इति शत्यः शतिकयः ।
अथ यत्प्रत्ययः—ठन्प्रत्ययश्च । सदसम् अर्हति इति सादसुः—अथ अण् । वस्त्र-
युग्मम् अर्हति इति वास्त्रयुग्मिकः—अथ ठञ् ।

१६८५ । क्खेदादिभ्यो नित्यम् ॥ ५।१।६४ ॥

दी— । नित्यम् आभीक्ष्ण्यम् । क्खेदम् नित्यम् अर्हति
क्खेदिकः वेतसः । क्खिन्नप्ररूढत्वात् ।

Proper suffixes are added to words of the क्खेदादि class, to denote the person or thing that always or ever deserve those expressed by the words of the क्खेदादि class.

मित— । नित्यम् आभीक्ष्ण्यम् सततम् इत्यर्थः । नित्यमिति प्रत्ययार्थविशेषणम् ।
नित्यम् अर्हतीति एतस्मिन् विषये क्खेद एवमादिभ्यः यथाविहितं प्रत्ययो भवेत् । क्खेदम्
नित्यमर्हति इति क्खेदिकः । क्खेदिकः वेतसः । क्खिन्नप्ररूढत्वात् वेतसन्निष्क्रान्तः
एव प्ररोहति—अतः स क्खेदिकः । क्खेदादि र्थेया—क्खेद, भेद, द्रोह, वत्, कर्ष,
संप्रयोग, विप्रयोग, प्रेषण, विप्रकर्ष, दोह, नर्त्त, तीर्थ, संयोग, प्रयोग, विकर्ष,
प्रकर्ष, संप्रन्त्र, विप्रन्त्र ।

दी—। विरागं विरज्जं च ॥ विरागं नित्यम् अर्हति
वैरागिकः। वैरज्जिकः।

मित—। नित्यमर्हति इति एतस्मिन् विषये विरागशब्दी विरज्जादेशं लभते।
विरागं नित्यम् अर्हति इति ठक् (आहीयः) वैरागिकः। वैरज्जिकः।

१६८६। शीर्षच्छेदाद्यच्च ॥ ५।१।६५ ॥

दी—। शिरश्छेदं नित्यम् अर्हति शीर्षच्छेदः।
शीर्षच्छेदिकः। यट्ठकोः सन्नियोगेन शिरसः शीर्षभावो
निपात्यते।

The suffix यत् or any other suitable suffix is added to the
word शीर्षच्छेद—in the aforesaid sense.

मित—। शिरसः छेदम् नित्यम् अर्हतीति विषये शीर्षच्छेदशब्दात् यत्-प्रत्ययः
स्यात्। सूत्रस्यचकारवशात् यथाविहितं प्रत्ययस्यापि। स च ठक् एव। शिरश्छेदम्
नित्यम् अर्हतीति इति यत्—शीर्षच्छेदः। पक्षे ठक्—शीर्षच्छेदिकः। यत् ठक्
इति प्रत्ययद्वय-सन्नियोगेन “शिरस् छेदः” इति शिरस् इत्यस्य स्थाने निपातनेन शीर्षं
इति भवति। तेन शीर्षच्छेद इति सूत्रं निर्देशः। तथाहि उत्तररामचरिते—
“शीर्षच्छेदः स ते राजन्”।

१६८७। दण्डादिभ्यो यत् ॥ ५।१।६६ ॥

दी—। एभ्यो यत् स्यात्। दण्डम् अर्हति दण्डाः। अर्घ्यः।
वधः।

The suffix यत् is attached to the word दण्ड and others.
coming within the category of दण्डादि, to imply the person
that deserves the thing or things expressed by the said
words.

मित— । दण्डादिभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यः अर्हतीति एतस्मिन् विषये यत् प्रत्ययो भवति । यत् स्थाने य इति काशिकाभाषावृत्तिकारयोरपवादः । ठकोऽपवादः । दण्डम् अर्हति इति दण्डः । अर्थम् अर्हति इति अर्थः । वधम् अर्हति इति वधः । तथाहि मनुस्मृतौ—अदण्डान् दण्डयन् राजा, दण्डान् चापि अदण्डयन् । दण्डान् दण्डयोग्यान् । दण्डादिर्यथा—दण्ड, सुसल, मधुपर्क, कशा, अर्थ, मेष, मीधा, सुवर्ण, कठ, धन, उदक, वध, युग, गुहा, भाग, इभ, भङ्ग ।

१६८८ । पात्रात् घञ् ॥ ५।१।६८ ॥

दी— । चाद्यत् तदर्हतीत्यर्थे । पात्रियः । पात्रः ।

In the aforesaid sense, the suffix घञ् as well as the suffix यत् is attached to the word पात्र ।

मित— । पात्र इत्यस्मात् घञ् स्थात्, सूत्रस्थचकारवलात् यत् च, तदर्हतीति एतस्मिन् विषये । ठक् ठञोरपवादः । “पात्रम् परिमाणम् अप्यस्ति” इति काशिका । पात्रम् अर्हति इति घञ् पात्रियः । यत्-पात्रः ।

१६८९ । कङ्कुरदक्षिणाच्छ च ॥ ५।१।६९ ॥

दी— । चाद्यत् । कङ्क करोतीति विग्रहे निपातनात् खच् । कङ्कुरं माषमुद्गादिकाष्टम् अर्हति इति कङ्कुरीयो गौः । कङ्कुर्यः । दक्षिणाम् अर्हतीति दक्षिणीयः । दक्षिण्यः ।

The suffix क् as well as the suffix यत् is attached to the words कङ्कुर and दक्षिणा in the aforesaid sense.

मित— । कङ्क मदे इति पदमञ्जरीकृतं हरदत्तः । कङ्कतीति कङ्कः । कङ्क करोतीति विग्रहे निपातनेन खच् प्रत्ययः । तेन कङ्कुर इति सिधति । कङ्कुर शब्देन माषमुद्गादिकाष्टम् उच्यते । कङ्कुरवुसं क्लीबे इत्यमरः । कङ्कुरशब्दात् तथा दक्षिणाशब्दाच्च अर्हतीति एतस्मिन् अर्थे क्प्रत्ययो भवति, सूत्रस्थचकारवलात् यत् च । ठकोऽपवादः । कङ्कुरम् अर्हतीति कङ्कुर्यः—यत्, कङ्कुरीयः—क् ।

कङ्करीयः कङ्करीयो वा गौः । दक्षिणाम् अर्हति इति दक्षिणीयः—भिक्षुः । यत् = दक्षिण्यः ब्राह्मणः ।

१७०० । स्थालीविलात् ॥ ५।१।७० ॥

दी— । स्थालीविलमर्हतीति स्थालीविलीयास्तण्डुलाः ।

स्थालीविलगाः । पाकयोग्या इत्यर्थः ।

In the aforesaid senses, the suffix क् as well as यत् is attached to the word स्थालीविल ।

मित— । स्थाल्याः विलम् इति स्थालीविलम् रन्ध्रनपावाभान्तरम् इत्यर्थः । द्वितीयासमर्यात् स्थालीविलशब्दात् अर्हतीति एतस्मिन् विषये क् प्रत्ययः, यत् प्रत्ययश्च । स्थालीविलम् अर्हति इति क्—स्थालीविलीयाः, यत्—स्थालीविल्याः । स्थालीविलीयाः स्थालीविल्याः वा तण्डुलाः । पाकयोग्याः इत्यर्थः ।

१७०१ । यज्ञत्विग्भ्यां घञञौ ॥ ५।१।७१ ॥

दी— । यथासंख्यस्तः । यज्ञं ऋत्विजं वा अर्हति ।

यज्ञियः । अर्त्विजीनो यजमानः ।

In the aforesaid sense, the suffix च is attached to the word यज्ञ, and the suffix खञ् is attached to the word ऋत्विज् ।

मित— । अर्हतीति एतस्मिन् विषये यज्ञशब्दात् घप्रत्ययः स्यात्, ऋत्विज् शब्दात् खञ् प्रत्ययो भवति । यज्ञम् अर्हतीति यज्ञियः ब्राह्मणः । अथ खप्रत्ययः । ऋत्विजमर्हतीति खञ्—अर्त्विजीनो यजमानः ।

दी— । यज्ञत्विग्भ्याम् तत्कर्माहंतीतुपसंख्यानम् । (वा) ।

यज्ञियोदेशः । अर्त्विजीनो ऋत्विक् ।

The said suffixes are also affixed to the said words to imply the person, place or thing that deserve the कर्म (function) of a यज्ञ (sacrifice) or a ऋत्विज् (priest) .

मित—। यज्ञकर्म अर्हतीति विषये यज्ञशब्दात्, तथा ऋत्विक् कर्म अर्हतीति विषये ऋत्विज् शब्दाच्च यथासंख्यं च खञ् इति एतौ सः । यज्ञकर्म अर्हतीति यज्ञियः देशः । ऋत्विक् कर्म अर्हतीति आर्त्विजीनो ऋत्विक् ।

॥ आर्हयिनां ठगादीनां द्वादशानां पूर्वोऽवधिः ॥

दी—। “अतः परं ठजेव” । [अथात् परं तु “प्राग्वतेठज्” (५।१।२०) इति ठञ् प्रत्ययः अधिक्रियते] ।

१७०२ । पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्त्तयति ॥ ५।१।७२ ॥

दी—। पारायणं वर्त्तयति इति पारायणिकम्प्लुतः । तुरायणं यज्ञविशेषः । तं वर्त्तयति तौरायणिको यजमानः । चान्द्रायणिकः ।

The suffix ठञ् is attached to the words पारायण, तुरायण and चान्द्रायण to denote the person that practises those.

मित—। पारायण तुरायण चान्द्रायण इति एतेभ्यः द्वितीयासमर्थेभ्यः वर्त्तयतीति एतस्मिन्नर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति । पारायणं वर्त्तयति अधीति इति पारायणिकः प्लुतः । द्वै-पारायणिकः । चै-पारायणिकः । तुरायणं यज्ञविशेषः । तत् वर्त्तयति निर्व्वहतीति तौरायणिकः यजमानः । चान्द्रायणं वर्त्तयति पालयति इति चान्द्रायणिकः तपस्वी । [‘वर्त्तयति’ इति णिजन्तो भूदिष्ठु गृह्यन्ते । नात्र सर्व्वं कर्त्तुं मिप्रायवि-
वधास्ति । अतो “णिचय” इति नात्मनेपदम्] ॥

१७०३ । संशयमापन्नः ॥ ५।१।७३ ॥

दी—। संशयविषयोभूतोऽर्थः सांशयिकः ।

The suffix ठञ् is attached to the word संशय— to denote the thing, that is an object of the same (i. e. संशय—doubt)].

मित—। द्वितीयासमर्थात् संशयशब्दात् आपन्न इति एतस्मिन्नर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति । संशयम् आपन्नः प्राप्तः इति सांशयिकः स्थाणुः । स च संशयविषयीभूतः—
‘अयं’ सरो वा स्थाणुर्वेति ।

१७०४ । योजनं गच्छति ॥ ५।१।७४ ॥

दी— । योजनिकः ।

The suffix ठञ् is attached to the word योजन to denote the person that travels the same.

मित— । चतुर्भिः क्रौशैः योजनं स्यात् । इतीयासनर्वात् योजनशब्दात् गच्छ-
तीति एतस्मिन् विषये ठञ् स्यात् । योजनं गच्छति इति योजनिकः पान्यः ।

दी— । क्रौशशत-योजनशतयोरुपसंख्यानम् ॥ (वा) ॥
क्रौशशतं गच्छति क्रौशशतिकः । योजनशतिकः ।

In the same sense, the suffix ठञ् is attached to the words क्रौशशत् and योजनशत् ।

मित— । पूर्वोक्ते विषये आभ्याम् ठञ् स्यात् ; क्रौशशतं गच्छति क्रौशशतिकः
इतः । योजनशतं गच्छति योजनशतिकश्चरः ।

दी— । ततोऽभिगमनमर्हतीति च वक्तव्यम् ॥ (वा) ॥ क्रौश-
शतादभि- गमनमर्हतीति क्रौशशतिको भिजुः । योजनशतिकः
आचार्यः ।

The suffix ठञ् is attached to the words क्रौशशत् and योजनशत्, to imply the person—that deserves a welcome from these far places.

मित— । ततः इति पञ्चमीसमर्थाभ्याम् क्रौशशतम् योजनशतम् इति एताभ्याम्
ठञ् प्रत्ययो भवति, अभिगमनम् अर्हतीति एतस्मिन्नर्थे । क्रौशशतात् अभिगमनम्
प्रत्याख्यानम् अर्हति इति क्रौशशतिकः भिजुः । योजनशतात् अभिगमनम् अर्हतीति
योजनशतिकः आचार्यः ।

१७०५ । पथि पथि ॥ ५।१।७५ ॥

दी— । षो ङीष्पथः । पथ्यानं गच्छति पथिकः । पथिकी ।

The suffix घक्न् is added to the word पथिन् to denote the person, that travels the way.

मित—। पथिन् इति प्रातिपदिकात् द्वितीयासमर्थात् गच्छतीति एतस्मिन् नर्थं घक्न् प्रत्ययो भवति । प्रत्यये घकारः स्त्रियां ङीष् इति सूचयति—“पिद्गौरादिभ्यश्च” (४।१।४१) इति सूत्रेण । नकारस्य स्वरप्रकरणे उपयोगिता । पन्थानं गच्छति इति पथिकः । “नस्तद्धिते” (६।४।१४४) इति टिलोपः । स्त्रियां पथिकी ।

१७०६ । पन्थो ण नित्यम् ॥ ५।१।७६ ॥

दी—। पन्थानं नित्यं गच्छति पान्थः । पान्था ।

The suffix ण is attached to the word पथिन्,—[which is changed to पन्थ befor ण], to imply the person that ever [always] travels the way.

मित—। नित्यं इति प्रत्ययार्थविशिषणम् ; तेन नित्यं गच्छतीति एतस्मिन् विषये पथिन् इत्यस्मात् णप्रत्ययो भवेत्, पथिन् इत्यस्य स्थाने च पन्थादेशः स्यात् । पन्थानं नित्यं गच्छतीति पान्थः । पान्थः भिक्षां याचते । “पान्थः प्रसुप्तः युवा” । स्त्रियां टाप्—पान्था । नित्यमिति किम् ? पन्थानं गच्छतीति पथिकः ।

१७०७ । उत्तरपथेनाहृतं च ॥ ५।१।७७ ॥

दी—। उत्तरपथेन आहृतम् औत्तरपथिकम् । उत्तरपथेन गच्छति औत्तरपथिकः ।

The suffix ठक् is attached to the word उत्तरपथ—to denote the thing, that is brought through the same, or to imply the person that travels there.

मित—। उत्तरपथेन आहृतं च अर्थे, चकारात् गच्छतीति एतस्मिन् अपि अर्थे च ठक् प्रत्ययः स्यात् । उत्तरपथेन आहृतम् औत्तरपथिकम् दाह । उत्तरपथेन गच्छति इति औत्तरपथिकः दूतः । अत्रापि तृतीयैव समर्थविभक्तिः ।

दी—। आहृतप्रकरणे वारिजङ्गलकान्तारपूर्वादुप-
संख्यानम् ॥ वारिपथिकम् ।

मित—। तेन आहृतम्, तेन गच्छतीति एतयोरर्थयोः वारिजङ्गलकान्तार—
पूर्वात् पथिन् शब्दात् ङञ्प्रत्ययो भवति । वारिपथेन आहृतं वारिपथिकम् । वारि-
पथेन गच्छति वारिपथिकः । जङ्गलपथेनाहृतं—जाङ्गलपथिकम् । जाङ्गलपथेन
गच्छति जाङ्गलपथिकः । कान्तारपथेन आहृतं कान्तारपथिकम् । कान्तारपथेन
गच्छति कान्तारपथिकः ॥ अपिच अजपथशङ्खपथाभ्याम् च इति वक्तव्यम् । अज-
पथेन आहृतं गच्छति वा आजपथिकम् आजपथिकः । शङ्खपथेन आहृतं गच्छति वा
पाङ्कपथिकं—शाङ्खपथिकः । किञ्च “स्थलवारिभ्याम् पथौ मधुकमरिचयोरण्” ।
स्थलपूर्वकात् पथिन्शब्दात् तथा वारिपूर्वकात् पथिन्शब्दात् अण्प्रत्ययः स्यात्
आहृतमिति विषये, मधुके, मरिचे च गम्यमाने । स्थलपथेन आहृतं मधुकम् स्थालपथं
मधुकं, स्थलपथेन आहृतं मरिचं स्थालपथं मरिचम् । वारिपथेन आहृतं मधुकं वारि-
पथं मधुकम् । वारिपथेन आहृतं मरिचं वारिपथं मरिचम् ।

१७०८ । कालात् ॥ ५।१।७८ ॥

दी—। वृथादिभ्योऽणित्यतः प्रागधिकारोऽयम् ॥

This is an अधिकार सूत्र i.e. a rule that denotes jurisdiction
or pervasion. The word कालात् i. e. “after words—expressive
of any division of time” is to be taken in connection with
all the succeeding rules till the rule—वृथादिभ्योऽण् [५।१।८७]

मित—। अधिकारसूत्रमिदम् । “कालात्” कालवाचकशब्देभ्यः इत्यस्य अधिकारः
वृथादिभ्योऽण् (५।१।८७) इति सूत्रं यावत् वर्तते ।

१७०९ । तेन निर्वृत्तम् ॥ ५।१।७९ ॥

दी—। अङ्गा निर्वृत्तम् आङ्गिकम् ।

The suffix ट्व is attached to word expressive of any

division of time, to denote something, completed within the said period of time.

मित—। तेनेति द्वितीयासमर्थात् कालवाचिनः प्रातिपदिकात् “निवृत्तम्” इति एतस्मिन्नर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति । अङ्गानिवृत्तम् आङ्गिकम् । “अङ्गटस्त्रोरिव” (६।४।१४५) इति नियमात् अव टिलोपो न स्यात् । निवृत्तम् सम्पन्नम् । मासिन निवृत्तम् मासिकम् । आर्हमासिकम् । द्वि-सांवत्सरिकम्—अव “संख्यायाः संवत्सरं संखास्य च” (७।३।१५) इति उत्तरपदद्वयः ।

१७१० । तमधीष्टोभृतोभूतोभावी ॥ ५।१।८० ॥

दी—। अधीष्टः सत्कृत्य व्यापारितः । भृतो वेतनेन क्रीतः । भूतः स्वसत्त्वया व्यासः कालः । भावी तादृश एव अनागतकालः । मासम् अधीष्टः मासिकोऽध्यापकः । मासं भृतो मासिकः कर्मकरः । मासंभृतो मासिको व्याधिः । मासं भावी मासिक उत्सवः ।

Proper suffixes [or rather the suffix ठञ्] are added to words expressing any division of time, to denote the person who is respectfully engaged, or who is stipulated to work for wages for the said period of time, or to imply a thing, that existed [or that had duration] or will exist [will last] for the said time.

मित—। तमिति द्वितीयासमर्थात् कालवाचकप्रातिपदिकात् अधीष्टः भृतः भूतः भावी इति एतेष्वेव अर्थेषु यथाविहितं प्रत्ययः (ठञ् प्रत्ययो वा) भवति । अधीष्टः सत्कृत्य व्यापारितः—सत्कारपूर्वकम् कस्मिन्नपि कर्मणि नियोजितः । आदर-पूर्वकम् किमपि कर्म कर्तुं नियोजितः इत्यर्थः । मासम् अधीष्टः मासिकः अध्यापकः । संवत्सरं अधीष्टः सांवत्सरिको गुरुः । मासं संवत्सरम् इत्यादौ “कालाध्वनीरत्यन्तं संयोगे” (२।३।५) इति द्वितीया । मासं संवत्सरं वा व्याप्य सादरम् अध्यापन-

कर्मणि नियोजितः इत्यर्थः । भूतो वितनेन क्रीतः—वितनप्रदानेन कर्मणि नियोजितः । मासं भूतः मासिकः कर्मकरः । संवत्सरं भूतः सांवत्सरिकः दासः । भूतः—स्वसत्त्वया व्याप्तकालः । स्वसत्त्वया भूतशब्देन द्व्यहस्तु अभिप्रेतम्, तस्यैव वस्तुनः सत्त्वया अस्तित्वेन व्याप्तः परिमितः कालः । अतीतकालः इत्यर्थः । वर्त्तमानध्वंसप्रतियोगित्वम् अतीतत्वम् इति सारमञ्जरी । मासं भूतो मासिकः व्याधिः । संवत्सरं सांवत्सरिकः व्याधिः । यो व्याधिः स्वसत्त्वया (व्याधिसत्त्वया आत्मनः अस्तित्वेन इत्यर्थः) मासं व्याप्तवान् स मासिकः व्याधिः—यो व्याधिः संवत्सरं स्वसत्त्वया व्याप्तवान् स सांवत्सरिको व्याधिः । भावी अनागतकालः । भविष्यत्कालः—वर्त्तमानप्रागभावप्रयोगित्वम् भविष्यत्त्वम् इति सारमञ्जरी । मासं भावी मासिकः उत्सवः ; संवत्सरं भावी सांवत्सरिकः उत्सवः । य उत्सवः स्वसत्त्वया मासपरिमितं संवत्सरपरिमितं वा कालं व्याप्स्यति (मासं संवत्सरं वा यावत् स्थास्यति) स उत्सवः मासिकः सांवत्सरिको वा ।

१७११ । मासाद्वयसि यत्खञ् । ५।१।८१ ॥

दी— । मासं भूतो मास्यः । मासीनः ।

The suffixes यत् as well as खञ् are attached to the word मास to imply the age of something.

मित— । मासशब्दात् द्वितीयान्तात् भूतः इति विषये यत् प्रत्ययः स्यात् ; खञ् प्रत्ययश्च वयसि गम्यमाने । ठञोऽपवादौ । मासं भूतो मास्यः—यत् । मासं भूतः मासीनः—खञ् । मास्यः गोवत्सः । मासीनः शिशुः । वयसि इति किम् ? मासिकः कर्मकरः । भाषावृत्तिवृत्तये मासं भावो मास्यः इत्यर्थे अपि अयं विधिः स्यात् ।

१७१२ । द्विगोर्यप् ॥ ५।१।८२ ॥

दी— । मासाद्वयसीत्यनुवर्त्तते । द्वौ मासौ भूतो द्विमास्यः ।

The suffix यप् is added to the word मास, entering into a द्विगु compound, under the aforesaid condition.

मित—। मासादयसि इत्यनुवृत्तम् । तेन अयमर्थः—कृतद्विगुसमासात् मासशब्दात् भूत इति विषये यप् प्रत्ययः स्यात् वयसि गम्यमाने । शी मासौ भूतः इति हिमास्यः एव विमास्यः । मन्थामहे प्रत्ययोऽयं यत्खञ् प्रत्यययोः अपवादः । यत्-यप् प्रत्यययोस्तु स्वरौ एव भेदः इत्यपि स्मर्तव्यम् ।

१७१३ । षण्मासाण्खञ्च ॥ ५।१।८३ ॥

दी—। वयसि इतिव । यवपि अनुवर्तते । चाट्ठञ् । षण्मास्यः । षाण्मास्यः । षाण्मासिकः ।

The suffix खत्, as well as the suffix यप् (also the suffix ठञ्) is attached to the word षण्मास in the aforesaid sense.

मित—। षण्मासशब्दात् भूत इति विषये खत् च स्यात् वयसि गम्यमाने । अत्र यप् अपि अनुवर्तते—तेन यवपि स्यात् ; तथा सूत्रस्थचकारवलात् ठञ् अपि—अतएव पदद्वयं सिध्यति । षट्मासान् भूतः इति खत्—षाण्मास्यः । यप्—षण्मास्यः । ठञ्—षाण्मासिकः ।

१७१४ । अवयसि ठञ्च ॥ ५।१।८८ ॥

दी—। चाण्णत् । षण्मासिको व्याधिः । षाण्मास्यः ।

The suffix ठन् as well as the suffix खत् is attached to the word षण्मास—to imply anything other than age.

मित—। अवयसि अभिधेये षण्मासशब्दात् ठन् प्रत्ययो भवति—सूत्रस्थचकारवलात् खत् च । षण्मासान् भूतः इति षण्मासिकः व्याधिः । अत्र ठन् । खत्—षाण्मास्यः रोगः । [भाषावृत्तिमते ठञपि स्यात्—तेन षाण्मासिकः इत्यपि] ।

१७१८ । समायाः खः ॥ ५।१।८८ ॥

दी— । समाम् अधीष्टो भूतो भूतो वा समीनः ॥

The suffix ख is affixed to the word समा in all the four senses—अधीष्ट, भूत, भूत and भावी enumerated in the rule no 80 of this section of Panini.

नित— । द्वितीयासमर्थात् समाशब्दात् अधीष्टः, भूतः भूतः, भावी इति एतेषु अर्थेषु खप्रत्ययः स्यात् । समाम् अधीष्टः भूतः भूतः भावी वा समीनः । अयं ठञ्-प्रत्ययस्य अपवादः । केषुचित् “तेन निर्वाचनम्” (५।१।७८) इति निर्वाचार्थे अपि खप्रत्ययमिच्छन्ति—तेन समया निर्वाच इति समीनः ।

१७१६ । द्विगोर्वा ॥ ५।१।८६ ॥

दी— । समायाः ख इति । ‘तेन परिजय्येत्यतः प्राङ्’ निर्वाचादिषु पञ्चस्वर्थेषु प्रत्ययाः । द्विसमीनः । द्वैसमिकः ।

The suffix ख is optionally attached to the word समा—entering into a द्विगु—compound, in all the five aforesaid senses (i. e. in the senses of निर्वाच, अधीष्ट, भूत, भूत and भावी) ।

नित— । समायाः ख इति अनुवृत्तम् । तेनायम् अर्थः—कृतद्विगुसमासात् समाशब्दात् निर्वाचः अधीष्टः, भूतः, भूतो भावी इति एतेषु पञ्चसु अर्थेषु खप्रत्ययः विकल्पेन स्यात् ; “समायाःखः” (५।१।८५) इति खप्रत्यये नित्ये प्राप्ते अनेन विकल्पविधानम् । द्विसमीनः—अवखः । द्वाभ्याम् समाभ्याम् [समाशब्दस्य एकत्वादौ अपि प्रयोग इष्टः] निर्वाचनम्, द्वे समे अधीष्टः भूतः भूतः भावी वा द्वि-समीनः । पञ्चे ठञ्, द्वै-समिकः । “तेन परिजयालभ्यकार्यसुकरम्” (५।१।८३) इति सूत्रात् प्राक् निर्वाचादिषु पञ्चसु अर्थेषु प्रत्ययाः वेदितव्याः ।

१७१७ । रात्रिहः संवत्सराच्च ॥ ५।१।८७ ॥

दी— । द्विगोरित्येव । द्विरात्रीणः । द्वैरात्रिकः । द्व्यहीनः । द्वैयज्ञिकः । समासान्तविधेरनित्यत्वान्न टच् । द्विसंवत्सरीणः ।

The suffix ख is attached to the words रात्रि, अहन् and संवत्सर, entering into a द्विगु compound in the aforesaid five senses ; by dint of the च in the sūtra, ठञ् may be optionally added to these.

मित—। द्विगोरित्यत्र अनुवर्तते । कृतसमासात् रात्रिशब्दात्, तादृशात् अहःशब्दात्, तथा एवम्भूतात् संवत्सरशब्दाच्च—निर्हन्तादिषु पञ्चसु अर्थेषु खप्रत्ययः स्यात् ; सूत्रस्यचकारवलात् ठञ् प्रत्ययोऽपि । द्वाभ्यां रात्रिभ्यां निर्हन्तः । हे रात्रौ अधीष्टः भूतः सतः भावी वा इति खः—द्विरावीणः ; ठञ्—हैरात्रिकः । द्वाहीनः—खः । हे अहनी अधीष्टो भूतो भूतो भावी वा द्वाहीनः “अहष्टखीरव” (५।४।१४६) इति सूत्रेण टिलोपः । हैयज्ञिकः—ठञ् ।

ननु “राजाहःसखिभ्यष्टच्” (५।४।६१) इति टच्प्रत्ययाभावः अत्र कथम् ? समासान्तविधिरनित्यः इति न्यायात् । हैयज्ञिकः—इत्यत्र “न युष्मभ्याम् पदान्ताभ्याम् पूर्वोत्त ताभ्यामैच्” (७।३।३) इति सूत्रेण ऐजागमः । “अलोपीऽनः” इति भसंज्ञायाम् अनः अकारलोपय । द्वि-संवत्सरीयः—अत्र खः । ठञ्प्रत्यये कृते तु किंरूपं स्यात् ? अत्र सूत्रान्तरस्य अपेक्षा विद्यते—अतः सूत्रं कथयति—

१७१८ । संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च ॥ ७।३।१५ ॥

दी—। संख्याया उत्तरपदस्य वृद्धिः स्याद् जिदादौ । द्विसंवत्सरिकः । हे षष्ठी भूतो द्विषाधिकः । संख्यायाः परिमाणान्तस्य इतिव सिद्धे संवत्सरग्रहणं परिमाणग्रहणे कालपरिमाणस्य अग्रहणार्थम् । तेन हैसमिक इत्युत्तरपद-वृद्धिर्न ।

The first of all the vowels contained by the word संवत्सर or by any word, expressive of a particular number, takes its Briddhi substitute before any Taddhita suffix—eliding ज, ण,

or क, provided the said word संवत्सर or the numerical words occur after another numerical word. For rest see Tika.

मित—। संख्यावाचकशब्दात् परस्थितस्य संवत्सरशब्दस्य तथा संख्यावाचकशब्दात् परस्थितस्य अन्यस्य अपि संख्यावाचकशब्दस्य अचां मघे आद्यस्य एव अचो ह्रस्विः स्यात् अिति णिति किति च तद्धितप्रत्यय परे सति । इाभ्याम् संवत्सराभ्याम् निर्वृत्तः, यदा—इौ संवत्सरौ अधीष्टो भूतो भूतो भावी वा इति ठञ् द्विसंवत्सरिकः । इे षष्ठी भूतः द्वि-षाष्टिकः । एवं द्वि-साप्ततिकः, त्रि-साप्ततिकः ।

ननु “परिमाणान्तस्मात् प्राशानयोः” (७।३।१७) इति सूत्रेण संख्यावाचकात् शब्दात् परस्थितस्य परिमाणवाचकस्य प्रातिपदिकस्य अचां मघे आद्यस्य अचो ह्रस्विः अिति णिति किति च तद्धिते परे । संवत्सरशब्दोऽपि काल-परिमाणवाचो अतः तेनैव सूत्रेण अस्य ह्रस्विर्भवेत्—तर्हि कथम् अत्र सूत्रे संवत्सर इत्यस्य गृहणम् इति संशये सति समाधत्ते—“परिमाणयङ्गणे”—इत्यादिना । “परिमाणयङ्गणे” यदा परिमाणवाचकः शब्दः गृह्यते तत्र खलु “काल-परिमाणस्यायङ्गणार्थम्” कालपरिमाणवाचिनः शब्दाः न गृह्यन्ते । कालपरिमाणवाचिनः प्रातिपदिकाः खलु नैव परिमाणवाचकशब्दानाम् अन्तर्मुक्ताः इत्यर्थः । तेन इाभ्याम् समाभ्याम् निर्वृत्तः, इे समे अधीष्टो, भूतो भूतो भावी वा इति ठञ्—इौ समिकः—अत्र वत्सरवाचिनः समाशब्दस्य परिमाणवाचकानां मघे गणनाभावात् न उत्तरपदह्रस्विः ।

अत्र किञ्चित् प्रसङ्गतो आर्त्तव्यमस्ति—

“तदस्य परिमाणम्” इति (५।१।५७) सूत्रम् । तत्र षष्टिः जीवितपरिमाणमस्य षष्टिकः—कन्प्रत्ययः । अपिच इे षष्ठी जीवितपरिमाणम् अस्य इति वाक्ये विहितस्य ठञ्प्रत्ययस्य “अधार्द्धं पूर्वं—(५।१।५८)” इति सूत्रेण लुक् । पूर्वं सूत्रे “सोऽस्याश्वस्रभृतयः” (५।१।५६) इति सोऽस्य निर्द्दिष्टम् । पुनरपि परसूत्रे तदस्य इति निर्द्दिश्यते । पुनरपि तदस्य इति निर्द्दिष्टात् ज्ञाप्यते यत् अत्र “अधार्द्धं—” (५।१।२८) इति सूत्रेण ठञो लुकि प्रसक्ते अपि पुनरपि ठञ् । तस्य च ठञः विधानसमर्थान् न लुक् । ततः “संख्यायाः संवत्सरसंख्याया च” इति उत्तरपदह्रस्विः—तेन द्वि-षाष्टिकः इतिरूपम् । एवं द्वि-साप्ततिकः । त्रि-साप्ततिकः ।

१७१८ । वर्षाब्जुक् च ॥५॥१॥८८ ॥

दी— । वर्षशब्दान्तात् द्विगोर्वाखः । पच्चे ठञ् वा च लुक् । त्रीणि रूपाणि । द्वि-वर्षाणो व्याधिः । द्वि-वार्षिकः । द्वि-वर्षः ।

The suffix ख as well as the suffix ठञ् is added to the word वर्ष entering into a द्विगु compound in the five aforesaid senses ; these two suffixes may optionally elide also.

नित— । निर्वृत्तादिषु पञ्चसु अर्थेषु कृतद्विगुसम्भवात् वर्षशब्दात् खप्रत्ययः विकल्पेन स्यात् ; पच्चे ठञ् प्रत्ययः ; प्रत्ययद्वयस्य च पच्चे लुक् अपि स्यात् । अतएव त्रीणि रूपाणि भवन्ति ; द्वे वर्षे भूतः इति खः—द्वि-वर्षाणो व्याधिः । एवं त्रिवर्षाणो व्याधिः । द्वे वर्षे भूत इति ठञ्—द्वि-वार्षिकः । एवं त्रिवार्षिकः । द्वे वर्षे भूतःभूत इति ठञ् प्रत्ययः खप्रत्ययो वा तयोर्लुक्—द्वि-वर्षः ।

ननु द्वि-वार्षिकः इत्यत्र उत्तरपदस्य कथं वृद्धिरिति प्रश्ने समाधानं प्रदानं सूत्रम् उपन्यस्यति—

१७२० । वर्षस्याभविष्यति ॥ ७॥३॥१६ ॥

दी— । उत्तरपदस्य वृद्धिः स्यात् । द्वि-वार्षिकः । भविष्यति तु द्वै-वार्षिकः । अधीष्टभूतयोरभविष्यतीति प्रतिषेधो न । गम्यते हि तत्र भविष्यता न तु तद्धितार्थः । द्वे वर्षे अधीष्टो भूतो वा कर्म करिष्यतीति द्वि-वार्षिको मनुष्यः ।

The first of all the vowels contained by the word वर्ष—coming after a word, expressive of some particular number, takes its Briddhi substitute before a Taddhita suffix that elides ज्, ण or क् ; provided the said suffix is affixed—not in the sense of future—i. e. provided the suffix be not an

indicator of any thing to come (i. e. any future occurrence).
See Tika also.

नित— । संख्यावाचकप्रातिपदिकात् परस्थितस्य वर्षशब्दस्य अच्चा मध्य
आदास्य अच्चा द्विर्भवति तद्धिते जिति णिति किति च परे, स चैत् तद्धित-प्रत्ययी
भविष्यत्यर्थे न स्यात् । इ वर्षे भूतः इति द्वि-वार्धिकः । द्वाभ्याम् वर्षाभ्याम्
निष्कृत्तम् द्विवार्धिकम् । इ वर्षे भूतो ऽधीष्टो वा द्विवार्धिकः । एवं त्रिवार्धिकः ।
एवं बहुवार्धिकः । अभविष्यतीति किम् ? इ वर्षे भावीति द्वै-वार्धिकः । द्वैवार्धिकं
भक्तम् । एवं त्रैवार्धिकं धान्यम् ।

तथाहि—यस्य त्रैवार्धिकं धान्यं निहितं भृत्यवृत्तये ।

अधिकं वापि विद्यते स सोमं पातुमर्हति ॥

इ वर्षे अधीष्टः, इ वर्षे भूतः इति वाक्यद्वये अभविष्यतीति प्रतिषेधः (उत्तर-
पद-द्वि-निषेधः) न स्यात् । एतयोः भविष्यत्ता गम्यते नाम, परं तर्हितार्थविषयं
भविष्यत्ता न गम्यते । एतयोस्तु तद्धित-प्रत्ययः भविष्यत्यर्थे न विहितः इति भावः ।
इ वर्षे अधीष्टो भूतो वा कर्म करिष्यतीति द्विवार्धिकः समुप्यः । अत्र गम्यमानेऽपि
भविष्यत्यर्थे उत्तरपदद्विप्रतिषेधो न स्यात् ।

१७२१ । परिमाणान्तस्यासंज्ञाशरणयोः ॥७।३।१७॥

दी— । द्वौ कुड्वौ प्रयोजनमस्य इति द्वि-कौडविकः ।
द्वाभ्याम् सुवर्णाभ्याम् क्रीतम् द्विसौवर्णिकम् । द्वि-नैष्किकम् ।
असंज्ञेति किम् ? पञ्च कपालाः परिमाणमस्य इति पञ्च-
कपालिकम् । तद्धितान्तः संज्ञा । द्वै-शाणम् । कुलिजशब्दमपि
केचित् पठन्ति—द्वैकुलिजिकः ।

The first of all the vowels contained by a word expressive
of some measure or amount, coming after numerical words
takes its Briddhi substitute before a Taddhita suffix that

elides अ ए or क ; this rule does not hold good with reference to the word शाण as well as in case of proper names or special class-names.

मित—। संख्यावाचकशब्दात् परस्मितस्य परिमाणवाचकस्य शब्दस्य अच्चां मध्ये आद्यस्य अचो वृद्धिः स्यात् जिति णिति किति च तद्धितप्रत्यये परे ; शाणशब्दस्य तु एतत् न स्यात्, संज्ञायां विषयेऽपि एतन्न भवति । द्वौ कुङ्कुमौ प्रयोजनमस्य इति ठञ् द्विकौडविकः । द्वाभ्याम् सुवर्णाभ्याम् क्रीतम् इति ठञ् “तेन क्रीतम्” (५।१।३७) इत्यनेन = द्विसौवर्णिकम् । द्वाभ्याम् निष्काभ्याम् क्रीतम् इति “असमासे निष्कादिभ्यः” (३।१।२०) इत्यनेन द्विनैष्किकम् । अत्र संज्ञायां विषये न स्यात् इति किम् ? पञ्च कपालाः परिमाणमस्य इति ठञ् “तदस्य परिमाणम्” (५।१।५०) इत्यनेन । तेन पाञ्चकपालिकम् । “तद्धितान्तः संज्ञा”—तद्धितान्तस्य अयं समुदायः संज्ञा । पाञ्चकपालिकम् इत्येव संज्ञा इत्यर्थः । द्वाभ्याम् शाणाभ्यां क्रीतम् द्वैशाणम् । कुलिजशब्दादपि—इति कुलिजे प्रयोजनमस्य द्वैकुलिजिकः । अत्रापि पूर्वपदवृद्धिः । असंज्ञाशाणकुलिजानाम् इति केचित् पठन्ति—अतः कुलिजशब्दे परे सति द्वै-कुलिजिकः इति पूर्वपदवृद्धिः ।

ननु द्वाभ्याम् सुवर्णाभ्याम् क्रीतम् इत्यत्र विहितस्य ठञ् “अध्यर्द्ध—(५।१।२८)” इति सूत्रेण लुक् स्यात् तर्हि कथं द्विसौवर्णिकमिति रूपम् ? उच्यते “विभाषा कार्पापण—” इत्यत्र ‘सुवर्ण-शतमानयोरुपसंख्यानम्’ इति वचनेन लुक् विकल्पाते । लुकोऽप्राप्तिपक्षे अयं विधिः, एवं द्वाभ्याम् निष्काभ्याम् क्रीतमित्यत्र “द्वि-ति-पूर्वात्—” (५।१।३०) इति लुक् विकल्पाते । किञ्च द्वाभ्याम् शाणाभ्याम् क्रीतम् इति स्थाने तु “द्विपूर्वादण् च” (५।१।३६) इति लुक् विकल्पाते, तस्य अप्राप्तिपक्षे तु अण् ।

१७२२ । चित्तवति नित्यम् ॥५।१।८८॥

दी—। वर्षशब्दान्तात् द्विगोः प्रत्ययस्य नित्यं लुक् स्यात् चेतने प्रत्ययार्थे । द्विवर्षो दारकः ।

A suffix attached to the word वर्ष—entering into a दिग्

compound, in any of the aforesaid five senses, elides—provided a living being is implied.

मित—। चित्तमस्य अस्ति इति चित्तवान्। सचेतनः इत्यर्थः। तस्मिन्, चित्तवति। चित्तवति सचेतने प्राणिनि अभिधेये सति कृत-दिगु-समासात् वर्षशब्दात् निर्गन्तादिषु अर्थेषु विहितस्य प्रत्ययस्य नित्यमेव लुक् स्यात्। “वर्षाञ्जुक् च” (५।१।८८) इति सूत्रेण लुक्; विकल्पे प्राप्ते अनेन नित्यत्वं विधीयते। हे वर्षे भूतः इति द्विवर्षः दारकः। दारकः = पुत्रः। तथाहि श्रीश्रीगोपालध्याने—“पञ्चवर्षमतिदीप्तम्” इत्यादि। चित्तवति इति किम्? द्वि-वर्षीणो व्याधिः। व्याधिरचेतनत्वात् अत्र प्रत्ययस्य लुक् वैकल्पिकः। अतएव लुकोऽप्राप्तिपक्षे खप्रत्ययोपि।

१७२३। षष्टिकाः षष्टिरात्रेण पचन्ते ॥५।१।८९॥

दी—। बहुवचनमतन्त्रम्। षष्टिको धान्यविशेषः। तृतीया-
न्तात् कन् रात्रशब्दलोपश्च निपात्यते।

The suffix कन् is attached to the word षष्टिरात्र to denote some particular kind of paddy that ripens by sixty nights (षष्टिरात्र), and before the suffix the रात्र portion of षष्टिरात्र elides.

मित—। षष्टिरात्र इति तृतीयासमर्थात् कन्प्रत्ययो भवति पचन्ते इति एतस्मिन्नर्थे; प्रत्ययसन्निधौर्गेन “रात्र” इत्यस्य च लोपः स्यात्। षष्टिरात्रेण पचन्ते इति कन्—रात्रांशस्यलोपः—तेन षष्टिकाः धान्यविशेषाः। षष्टिकः इति धान्यविशेषस्य संज्ञा—तेन सुहादिषु नासाप्रसङ्गः।

ननु सूत्रे बहुवचनदर्शनात् षष्टिकशब्दस्य एकवचने प्रयोगो भाव्येति चेत्?—
नैवम्। बहुवचनम् अतन्त्रम् अनियामकम्। बहुवचनेन अयं बहुवचने एक प्रयोक्तव्यमिति नियमो न विधीयते—तेन षष्टिको ब्रीहिरित्याहुः।

१७२४। तेन परिजय्यलभ्यकार्यसुकरम् ॥५।१।९०॥

दी—। मासेन परिजय्यो जितुं शक्यो मासिको व्याधिः ।
मासेन लभ्यं कार्यं सुकरं वा मासिकम् ।

The suffix ठञ् is attached to words expressive of time, to imply the thing which is either परिजय्य (capable of being subdued), लभ्य (capable of being gained), कार्य (fit to be performed) or सुकर (easy to be done) within the said period of time.

नित—। तेन इति द्वितीयासमर्थात् कालवाचकशब्दात् परिजय्य (जितुम् शक्यं), लभ्य (लब्धुं शक्यं), कार्य (कर्त्तव्यं) सुकरम् (अनायाससाध्यम्) इति एतेषु अर्थेषु ठञ् प्रत्ययः स्यात् । मासेन परिजय्यः जितुम् शक्यः मासिकः । मासिको व्याधिः—यो व्याधिः मासेन जितुं शक्यः । एवं सांवत्सरिकः । मासेन लभ्यं मासिकम् । मासिकः पटः । मासेन कार्यं मासिकं चान्द्रादयम् । एवं मासेन सुकरं मासिकम् । मासिकः प्रासादः ।

१७२५ । तदस्य ब्रह्मचर्यम् ॥ ५।१।८४॥

दी—। द्वितीयान्तात् कालवाचिनोऽस्येत्यर्थे प्रत्ययः स्यात् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । मासं ब्रह्मचर्यम् अस्य स मासिको ब्रह्मचारी । आर्द्धमासिको ब्रह्मचारी । यद्वा प्रथमान्तात् अस्य इत्यर्थे प्रत्ययः । मासोऽस्य इति मासिकं ब्रह्मचर्यम् ।

The suffix ठञ् is attached to words expressive of any particular division of time, to denote the person who observed ब्रह्मचर्य (the vow of a ब्रह्मचारी) for the said period.

नित—। तदिति द्वितीयासमर्थात् कालवाचिनः प्रातिपदिकात् अस्य इति षष्ठ्यर्थे ठञ् प्रत्ययः स्यात्, ब्रह्मचर्यं गम्यमाने । द्वितीयासमर्थात् इत्यत्र तु द्वितीया अत्यन्तसंयोगे एव, “कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे” (१।१।५) इति सूत्रेण । मासं

(मासं व्याप्य इत्यर्थः) ब्रह्मचर्यम् अस्य इति मासिकः ब्रह्मचारी । मासशब्दात् ठञ् । एवं सांवत्सरिकः ब्रह्मचारी, आर्हमासिकः ब्रह्मचारी, [ब्रह्मचर्यं हि सुखाती वीर्यधारणमेव] ।

सूत्रस्य अगोऽर्थः सम्भवति—स च कथ्यते । तदिति प्रथमासमर्थात् अस्य इति षष्ठाथे ठञ् प्रत्ययी भवति, यत् तत् अस्य इति निर्दिष्टं, ब्रह्मचर्यं चेत् तद्विवेत् । मासोऽस्य ब्रह्मचर्यस्य इति मासिकं ब्रह्मचर्यम् । अर्हमासोऽस्य ब्रह्मचर्यस्य इति आर्हमासिकं ब्रह्मचर्यम् । एवं सांवत्सरिकं ब्रह्मचर्यम् ।

ननु सूत्रस्य यत् अर्थद्वयं सम्भवति, तयोर्थयोः को भेद इति चेत् उच्यते । पूर्वम् प्रतिपादितो योऽर्थस्तत्र प्रत्ययस्य अर्थः स्यात् ब्रह्मचारी । मासिकः ब्रह्मचारी । पश्चात् प्रतिपादितो योऽर्थस्तत्र प्रत्ययस्य अर्थः स्यात् ब्रह्मचर्यम्—मासिकं ब्रह्मचर्यम् ।

दी—। महानाम्नादिभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्यः उपसंख्यानम् । (वा) ॥ महानाम्नो नाम विदामघवन्नित्याद्याः ऋचः । तासां ब्रह्मचर्यमस्य माहानाम्निकः । हरदत्तस्तु भस्माढ—इति पुं वद्भावात्सहानाम्निक इत्याह ।

The suffix ढञ् is attached to the word महानाम्नी to denote the person, that practises the vow—connected with the hymn महानाम्नी ।

मित—। “तासां ब्रह्मचर्यम् अस्य माहानाम्निकः” । महानाम्नाः ऋचः, तत्—सहचरितं व्रतमपि महानाम्नाः इति संज्ञा भजते । ताः महानाम्नीः चरति इति ठञ् माहानाम्निकः । अतएव वाक्येन तासां ब्रह्मचर्यम् अस्य इत्येवार्थः प्रतीयते । हरदत्तः—काशिकावृत्तार्था पदमञ्जरीतिविहिते श्रुते तस्याः प्रणेता । स तु अत्र भस्माढे इति वार्तिकसूत्रेण (६।१।२५ वार्तिक) पुं वद्भावं स्वीकरोति तेन अत्र माहानाम्निक इति पदम् । महानाम्नादयः—महानाम्नी, आदित्यव्रत, गौदान इत्यादि । आदित्यव्रतं चरति इति आदित्यव्रतिकः, गौदानं चरति इति गौदानिकः ।

हरदत्तमते महानामिकः इत्यत्र भस्मादे इति पुं वदभावप्राप्तौ ङीप् प्रत्ययी निवर्त्तते, ततः “नस्तद्धिते” (६।४।१४४) इति टिलोपः । [अपिच—अवान्तरदीचादिभ्यो ङिनिर्वक्तव्यः । अवान्तरदीचा तिलव्रत—एतेभ्यः पूर्वार्थे ङिनिप्रत्ययः स्यात् । अवान्तरदीचां चरति इति ङिनिः—अवान्तरदीची । तिलव्रती, देवव्रती । ङिनि इत्यत्र ङकारः टिलोपाद्यः । “किञ्च—अष्टचत्वारिंशतो ङुन् ङिनिश्च वक्तव्यः । अष्टचत्वारिंशत् वर्षाणि व्रतं चरति इति ङुन् अष्टचत्वारिंशकः । ङिनि—अष्टचत्वारिंशी विप्रः । विप्रः प्रतिवेदं द्वादशवर्षाणि व्रतं चरन् अष्टचत्वारिंशकः, अष्टचत्वारिंशी वा उच्यते । अन्यच्च—चातुर्मास्यानां यलोपश्च ङुन् ङिनिश्च वक्तव्यः । चातुर्मास्यानि व्रतानि चरति इति ङुन् यलोपश्च चातुर्मासकः । ङिनि यलोपश्च—चातुर्मासी ।]

दी— । चतुर्मास्यण्यो यज्ञे तत्रभव इत्यर्थे । (वा) । चतुर्षु मासेषु भवति चातुर्मास्यानि यज्ञकर्मणि ।

The suffix ण्य is added to the word चतुर्मास, to imply some sacrifice that lasts for four months.

मित— । चतुर्मास इति प्रातिपदिकात् सप्तमीसमर्थात् भवः इति एतस्मिन् विषये ण्यः प्रत्ययः स्यात् यज्ञे गम्यमाने । चतुर्षु मासेषु भवति इति चातुर्मास्यं यज्ञकर्म । चातुर्मास्याणि यज्ञकर्मणि । अत्र ण्यप्रत्ययः ।

दी— । संज्ञायामण् ॥ चतुर्षु मासेषु भवति चातुर्मासी । पौर्णमासी । अण्णन्तत्वात् ङीप् ।

The suffix अण् is added to the words expressive of any division of time, to denote the name of a particular kind of sacrifice, that lasts for the said period.

मित— । कालवाचिनः प्रातिपदिकात् सप्तमीसमर्थात् भवः इति एतस्मिन्नर्थे अण् प्रत्ययः स्यात् यज्ञे गम्यमाने संज्ञायां विषये । चतुर्षु मासेषु भवति इति चातुर्मासी व्रतविशेषः । एवं पौर्णमासी, आषाढी, कार्तिकी, फाल्गुनी, ।

सर्वाः व्रतविशेषस्य संज्ञा । सर्वत्र च अण् प्रत्ययान्तत्वात् “टिङ् टाणञ्—” (४।१।१५)
इति स्त्रियां ङीप् ।

१७२६ । तस्य च दक्षिणा-यज्ञाखिभ्यः ॥ ५।१।८५ ॥

दी— । द्वादशाहस्य दक्षिणा द्वादशाहिकी । आख्या-
ग्रहणादकालादपि । आग्निधेमिकी । वाजपेयिकी ।

The suffix ङञ् is added to the words, expressive of some sacrifice, to denote the दक्षिणा (gift or remuneration) of the said sacrifice.

मित— । तस्य इति षष्ठोसमर्थात् “यज्ञाखिभ्यः” यज्ञविशेषवाचिनः, यज्ञनामा-
भिधायिनः इति यावत्, ठञ् प्रत्ययः स्मात् दक्षिणा इति एतस्मिन्नर्थे, द्वादशाहस्य दक्षिणा
द्वादशाहिकी ।

ननु कालाधिकारमधी पठितत्वात् किम् कालविशेषव्यापित्वात् कालविशेषनाम्ना
प्रसिद्धस्य यज्ञस्य अत्र ग्रहणम् उत सर्वेषाम् एव यज्ञानाम् अविशेषेण ? समाधत्ते—
“आख्याग्रहणादिति” । “आख्या ग्रहणात्” सूत्रे यज्ञाखिभ्यः इति आख्याशब्दस्य
प्रयोगदर्शनात्, “अकालादपि” काल-विशेषनाम्नाप्रसिद्धात् यज्ञात् तथा तस्मात्
इतरादपि यज्ञात् प्रत्ययः ङङ्, तेन अग्निधेमस्य दक्षिणा आग्निधेमिकी ।
वाजपेयिकी ।

१७२७ । तत्र च दीयते कार्यं भववत् ॥ ५।१।८६ ॥

दी— । प्रातृषि दीयते कार्यं वा प्रातृषेणम् । शारदम् ॥

Suffixes that are added to words in the sense of “तत्रभवः”,
are also to be attached to words expressing time in the sense
of तत्र दीयते given or offered therein, or तत्र कार्यम्—fit to be
performed therein.

मित— । तत्र इति सप्तमीसमर्थेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः कालवाचिभ्यः दीयते इति
अर्थे कार्यम् इति अर्थे च “भववत्” तत्रभव इत्यर्थे यादृशाः प्रत्ययाः विहिताः

तादृशा एव प्रत्ययाः भवन्ति । प्राहृषि दीयते, प्राहृषि कार्यं वा प्राहृषेणम् । “प्राहृष एणः” (४।३।१७) इति एणः । शरदि भवः इति शरदम्—अण्प्रत्ययः । अतएव शरदि दीयते, शरदि कार्यं वा इति अण् शरदम् । एवं मासिकम् । सांवत्सरिकम् ; वासन्तिकम्—वासन्तम् । हैमनिकं हैमनम् इत्यादयोपि ज्ञेयाः ।

[काशिकाकारः अत्र योगविभागं स्वीकरोति । तद्याहि तत्र च दीयते इत्येकोऽंशः । तत्र दीयते इत्यर्थं यज्ञास्त्रिभ्यः ठञ् स्यात् तेन अग्निष्टोमे दीयते—इति आग्निष्टोमिकं भक्तम् । राजसूये दीयते इति राजसूयिकम् । वाजपेये दीयते इति वाजपेयिकम् । तत्रचदीयते इति प्रथमांशे यज्ञास्त्रिभ्यः इति पूर्वस्वानुवृत्तम् तेन ईदृशोऽर्थः । एवं “कार्यं भववत्” इति सूत्रस्य द्वितीयांशः । अत्र च दीयते इति अनुवृत्तम् । अतएव ‘तत्र च दीयते कार्यं भववत्’ इत्यस्य योऽर्थः प्राक् उक्तः स एव द्वितीयांशस्य अर्थः] ।

इति कालाधिकारस्य पूर्वोऽवधिः ॥

१७२८ । वृष्टादिभ्योऽण् ॥ ५।१।८७ ॥

दी—। वृष्टे दीयते कार्यं वा वैयुष्टम् । वृष्ट, तीर्थं, संग्रामः, प्रवास इत्यादि ।

The suffix अण् is added to the word वृष्ट and others coming under the वृष्टादि class in the sense of तत्र दीयते or तत्र कार्यम् ।

मित— । तत्रेति सप्तमीसमर्थं भ्यः दीयते कार्यं इति अर्थे अण् स्यात् । वृष्टं सूर्योदयकालः । तत्र दीयते कार्यं वा इति अण् वैयुष्टम् । अत्र “न द्याभ्याम्—” (७।३।३) इति ऐजागमः । नित्यं दीयते कार्यं वा नैत्यम् । वृष्टादिर्यथा—वृष्ट, तीर्थं, संग्रामः, प्रवास निष्क्रमणः, प्रवेशनः, संभ्रमः, आस्तरणः, संघातः, अग्निपदः, पीलुसूत्रः, उपसंक्रमणः, उपवास ।

१७२८ । तेन यथाकथाच-हस्ताभ्याम् णयती ॥ ५।१।८८ ॥

दी— । यथाकथाचेत्यव्ययसंघातात्त्वृत्तीयान्तात् हस्तशब्दाच्च

यथासंख्यं णयतौस्तः । अर्थाभ्याम् तु यथासंख्यं नेषप्रते । यथा-
कथाच दीयते कार्यं वा याथाकथाचम् । अनादरेण देयं कार्यं
वेत्यर्थः । हस्तेन दीयते कार्यं वा हस्तम् ।

The suffix ण as well as the suffix यत् are attached respectively to the words यथाकथाच and हस्त in the aforesaid sense. See Tika also.

मित— । तेन इति तृतीयासमर्थाभ्याम् यथाकथाच हस्त इति प्रातिपदिका-
भ्याम् यथासंख्यं ण यत् इति सप्तात् दीयते कार्यम् इति एतयोरर्थयोः ।
“अर्थाभ्याम् तु”—इत्यादि । दीयते कार्यम् इति अर्थयोस्तु यथासंख्यत्वं नास्ति तेन
दीयते कार्यम् इति एतयोरर्थयोः प्रत्येकम् अभिसम्बन्धः । “यथाकथाच इति
अव्ययसमुदायोऽनादरार्थकः” इति भाषावृत्तिः । यथाकथाच इत्यत्र तृतीयाविभक्ति-
रर्चमातम् नतु तृतीयासमर्थविभक्तिः—अव्ययत्वात् अस्मात् विभक्तिर्लुप्ता । यथा-
कथाच दीयते कार्यं वा इति ण—याथाकथाचम् । हस्तेन दीयते कार्यं वा
हस्तम् ।

१७२८ । संपादिनि ॥ ५।१।८८ ॥

दी— । ठञ् । तेनेतेव । कर्णवेष्टकाभ्याम् संपादि
कार्णवेष्टकिकं मुखम् । कर्णालङ्काराभ्याम् अवश्यं शोभते
इत्यर्थः ।

The suffix ठञ् (according to some ठञ् also) is attached to words which goes to adorn or decorate other things.

मित— । तेन इत्येव । तेन इति तृतीयासमर्थात् संपादिनि अभिधेयं सति ठञ्
प्रत्ययः सप्तात् । “गुणोत्कर्षः सम्पत्तिः । आवश्यकिणिनिः”—इति काशिका ।
अतएव सम्पादिनि इत्यस्य शोभिनि इत्येव अर्थः । कर्णवेष्टकाभ्याम् सम्पादि इति
ठञ्—कार्णवेष्टकिकं मुखम् । यन्मखं कर्णालङ्काराभ्याम् अवश्यं शोभते तत्

कार्णवैष्टिकिकम् । एवं वस्त्रयुगाभ्याम् सम्पादि (शोभि) इति वास्त्रयुगिकं शरीरम् ।
“चन्दनेन सम्पादि शोभि इति चान्दनिकम् वपुश्चान्दनिकं यस्य कार्णवैष्टिकिकं
सुखं” — इति भाषावृत्तिकारः ।

१७३० । कर्मविषादयत् ॥ ५१११०० ॥

दी— । कर्मणा सम्पादि कर्मण्यं शौर्यम् । विषेण सम्पादि
विषयो नटः । विषः कृत्रिमाकारः ।

In the aforesaid sense, the suffix यत् is attached to the words
कर्म and विष ।

मित— । तृतीयासमर्थभास्यम् कर्म विष इति एताभ्याम् संपादिनि इति
एतस्मिन् अर्थे ठञ्—प्रत्ययापवादः यत्प्रत्ययः स्यात् । कर्मणा संपादि कर्मण्यं
शौर्यम् । कर्मण्यं शरीरम् । विषेण सम्पादि विष्यः नटः । विषः कृत्रिमाकारः ;
अभिनयोपयोगि वस्त्रादिकम् । तथाहि साहित्यदर्पणे “भवेदभिनयोऽवस्थानुकारः स
चतुर्विधः—आश्रितः वाचिकश्चैवमाहार्यः सात्विकः । आहार्यः अवस्थानुकारः
वेषरचनादि” । [अथ विष इति स्थाने विष इति भाषावृत्तिः । तत्र “विश्या स्त्री, विश्यं
वपुः” इति दृश्यते] ।

१७३१ । तस्मै प्रभवति सन्तापादिभ्यः ॥ ५१११०१ ॥

दी— । सन्तापाय प्रभवति सान्तापिकः । सांग्रामिकः ।

The affix ठञ् is attached to words, passing by the term
सन्तापादि, to denote the object that is able to cause सन्ताप
(oppression, pressure, torture) or anything implied by the
said words.

मित— । तस्मै इति चतुर्थीसमर्थभास्यम् सन्ताप इति एवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः
प्रभवति इति एतस्मिन् विषये ठञ्प्रत्ययः स्यात् । प्रभवति समर्थो भवति, शक्तः स्यात् ।
उभयार्थे चतुर्थी, “नमः स्वस्ति—” (१।१।१६) इति सूत्रेण । सन्तापाय प्रभवति

सान्तापिकः । संशमाय प्रभवति सांशामिकः । सन्तापादि र्यथा—सन्ताप, संशाम,
संताप, संयोग, संपराय, संपेय, निसर्ग, असर्ग, विसर्ग, उपवास, प्रवास, संघात,
संमोदन सक्तु, मांस, औदन, मांसौदन, सवेशन, निषेध, सर्ग, उपसर्ग, सेवास ।
सक्तवे प्रभवति शक्तुकः । मांसाय प्रभवति मांसिक, औदनाय प्रभवति औदनिकः ।
मांसौदनाय प्रभवति मांसौदनिकः ।

१७३२ । योगादयच्च ॥ ५।१।१०२ ॥ ॥

दी— । चाट् ठञ् । योगाय प्रभवति योगः, यौगिकः ।

The suffix टञ् as well as the suffix यत् is attached to the
योग, to denote the person who is fit for the same.

मित— । योगः संयोगः । यथा—योगः कर्म्मसुकौशलम् इति श्रीमद्भगवद्गीता,
यथा—योगश्चित्तवृत्तिनिरोध इति पतञ्जलिः, 'संयोगविशेषो योगः'—इत्यापरान्त ।
योगाय प्रभवति इति विषये योगशब्दात् यत्प्रत्ययः, स्वस्थकारकत्वात् ठञ्-
प्रत्ययश्च ; यत्—योग्यः ; ठञ् यौगिकः ।

१७३३ । कर्मण उक्कञ् ॥ ५।१।१०३ ॥

दी— । कर्मणे प्रभवति कामुकम् ।

In the aforesaid sense, the suffix उक्कञ् is attached to
the word कर्मन् ।

मित— । तस्मै प्रभवतीति अर्थे कर्मशब्दात् उक्कञ् प्रत्ययो भवेत् । उक्कोऽप-
वादः । कर्मणे प्रभवति इति कामुकम्, कामुकं धनुः । "धनुषोऽन्यत् न भवति—अन-
भिधानात्"—इति काशिका ।

१७३४ । समयस्तदस्य प्राप्तम् ॥ ५।१।१०४ ॥

दी— । समयः प्राप्तोऽस्य सामयिकम् ।

The suffix टञ् is attached to the word समय, to denote the
thing, with reference to which, time is come or time is ripe.

मित—। समय इति प्रातिपदिकात् तदिति प्रथमासमर्थात् अस्य इति षष्ठार्थे
ठञ् प्रत्ययः स्यात्, यत्खलु प्रथमासमर्थं तत् प्राप्तम् चेद् भवति । अत्र समय एव
प्रथमासमर्थः अतः समय एव प्राप्तः इति एतस्मिन्नर्थे एव प्रत्ययः दृष्टः । समयः प्राप्तः
अस्य इति सामयिकम् । सामयिकम् कार्यम्—उपगतकालमित्यर्थः । [“किम्
असामयिकं वितन्वता” इति भारविः] ।

ननु समय इति प्रथमान्त एव सूत्रं दृश्यते । तर्हि—“तत्” इति प्रथमासमर्थ-
विभक्तिः कथं पुनरुक्तैः ? उच्यते । परस्मिन्तेषु सूत्रेषु अपि प्रथमासमर्थ-विभक्तिर-
नुवर्तते इति ज्ञापयितुमेव । “तदस्य” इत्यस्य अनुवर्तिस्तु “तेन तुल्यं क्रिया चेदितिः”
(५।१।१४५) इति सूत्रात् प्राक् प्रवर्तते ।

१७३५ । ऋतोरण् ॥ ५।१।१०५ ॥

दी—। ऋतुः प्राप्तोऽस्य इति आर्तवम् ।

The suffix अण् is attached to the word ऋतु in the aforesaid
sense.

मित—। तदस्य प्राप्तमिति अनुवर्तते । तदिति प्रथमासमर्थात् ऋतुशब्दात्
अस्य इति षष्ठार्थे अण् प्रत्ययः स्यात् “तदस्य प्राप्त”मिति एतस्मिन् विषये । ऋतुः
प्राप्तोऽस्य आर्तवं पुष्पम् । आर्तवं फलम् ॥ उपवस्त्रादिभ्योऽपि अर्थात् अण् स्यात्
इति अन्यत्र ।

१७३६ । कालाद्यत् ॥ ५।१।१०७ ॥

दी—। कालः प्राप्तोऽस्य इति काल्यं शीतम् ।

In the aforesaid sense, the suffix यत् is attached to the
word काल ।

मित—। तदस्य प्राप्तमिति विषये कालशब्दात् यत् स्यात् । कालः प्राप्तोऽस्य
इति काल्यं शीतम् । काल्यं वस्त्रम् । कालः प्राप्तोऽस्य काल्यागीः प्रजने ।

१७३७ । प्रकृष्टे ठञ् ॥ ५।१।१०८ ॥

दी—। कालादित्प्रव । तदस्येति च । प्रकृष्टो दीर्घः
कालोऽस्येति कालिकं वैरम् ।

The suffix ठञ्, is attached to the word काल to denote the thing, for which there is high time.

नित—। प्रातर्निति नानुवृत्तम् । प्रकृष्टे प्रकर्षं गते काले इत्यर्थः । प्रकर्षं गतात् कालात् प्रथमासमर्थात् अस्य इति षष्ठ्यर्थे ठञ् प्रत्ययो भवेत् । सूत्रे ठञ्-ग्रहणं विस्पष्टार्थमेव । प्रकृष्टः दीर्घः कालोऽस्य कालिकम् वैरम् । कालिकम् ऋणम् ।

१७३८ । प्रयोजनम् ॥ ५।१।१०८ ॥

दी—। तदस्येतिप्रव । इन्द्रमहः प्रयोजनमस्य ऐन्द्रमहिकम् ।
प्रयोजनं फलं कारणं च ।

The suffix ठञ्, is attached to the words to imply things which stand in need of the object denoted by the said words.

नित—। तदिति प्रथमासमर्थात् अस्य इति षष्ठ्यर्थे ठञ् प्रत्ययः स्यात् ; यत् खलु प्रथमासमर्थं तच्चेत् प्रयोजनं भवेत् । प्रयोजनम् इत्यस्य कोऽर्थः ? प्रयोजनं फलं (कार्यं) कारणं च । इन्द्रमहः प्रयोजनमस्य इति ऐन्द्रमहिकम् । गङ्गामहः प्रयोजनम् अस्य इति गङ्गामाहिकम् । उत्सवः प्रयोजनम् अस्य इति उत्सविकम् ।

१७३९ । विशाखाषाढादण्मन्थदण्डयोः ॥ ५।१।११० ॥

दी—। आभ्याम् अण् स्यात् प्रयोजनमित्यर्थे क्रमान्मन्थ-
दण्डयोरर्थयोः । विशाखा प्रयोजनम् अस्य विशाखो मन्थः ।
आषाढो दण्डः ।

The suffix अण् is attached to the words विशाखा and आषाढ

to respectively denote मन्थ (churning) and दण्ड (stick), that require the need of the said things viz विशाखा and आषाढ़ ।

मित— । तदस्य प्रयोजनम् इति एतच्चिन् विषये विशाखा आषाढ़ इति एताभ्याम् अण्प्रत्ययः स्यात्, मन्थे दण्डे च यथासंख्यं गम्यमाने । विशाखा प्रयोजनम् अस्य इति वैशाखः मन्थः । तथाहि “द्रुततरकरदद्याः क्षिप्तवैशाखश्चैले” । आषाढ़ः प्रयोजनमस्य इति आषाढो दण्डः । [“आषाढ़ः पलाशवृक्षः”] । तथाहि कुमारसम्भवे—“अथाजिनाषाढ़-धरः प्रगल्भवागिति” । यद्वा—“पूर्वाषाढायां यति-भिर्दण्डो गृह्यते इति प्रयोजनम्”—इति भाषावृत्तिटीकायां सृष्टिधरः ॥

दी— । चूडादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ चूडा—चौड़म् । अद्वा—
आडम् ।

मित— । चूडा इत्येवमादिभ्यः तदस्य प्रयोजनम् इत्यर्थे अण्प्रत्ययः स्यात् । चूडा प्रयोजनम् अस्य इति चौड़म् । अद्वा प्रयोजनमस्य इति आडम् । खट्वा प्रयोजनमस्य इति खाट्टः ।

१७४० । अनुप्रवचनादिभ्यश्च ॥ ५।१।१११ ॥

दी— । अनुप्रवचनम् प्रयोजनम् अस्य अनुप्रवचनीयम् ।

In the aforesaid sense, the suffix छ is attached to the words that pass by the term अनुप्रवचनादि ।

मित— । तदस्य प्रयोजनम् इति एवमर्थे अनुप्रवचन इत्यादिभ्यश्चप्रत्ययः स्यात् । ठञोऽपवादः । अनुप्रवचनम् प्रयोजनम् अस्य इति अनुप्रवचनीयम् । अनुप्रयोजनम् प्रयोजनमस्य अनुप्रयोजनीयम् । उत्थापनं प्रयोजनम् अस्य उत्थापनीयम् । अनु-प्रवचनादिर्यथा—अनुप्रवचन, उत्थापन, अनुप्रयोजन, अनुप्रवेशन, प्रवेशन, संवेशन, अनुवेशन, अनुवचन, अनुवादन, अनुवासन, आरम्भण, आरोहण, अव्वारोहण, प्ररोहण । आकृतिगणोऽयम् ॥ [अपिच—

(१) पुण्याहवाचनादिभ्यो लुक् वक्तव्यः । विहितस्य प्रत्ययस्य लुक् स्यात् ।

पुष्पाहवाचनम् प्रयोजनम् अस्य इति पुष्पाहवाचनम् कर्म । स्वस्तिवाचनम् । शान्ति-
वाचनम् ।

(२) स्वर्गादिभ्यो यत् । एभ्यो यत् स्यात् पूर्वोक्ते विषये । स्वर्गः प्रयोजनम्
अस्य सर्गः । एवं यशसः, आयुष्यः, धन्यः, काम्यः । तथाहि श्रीमद्भागवते दशम-
स्कन्धे रासलीलायाम् “अस्वर्गमयशसं फल्गुक्रच्छं भयावहम् । जुगुप्सितञ्च
सर्वञ्च ह्यौपपत्यं कुलस्त्रियाः” ।

(३) विशिपुरि पदिरुद्धिप्रकृतेरनात्सपूर्वपदात्तपसंख्यानम् । सपूर्वपदात्
पूर्वपदसनाद्यात् अनन्तात् “अन्” इति अन्ते रट्ठीत्वा वर्तमानात् विशि
पूरि पदि रुद्धि इति धातुभ्यः निष्पन्नात् प्रातिपदिकात् तदस्य प्रयोजनम् इति विषये
कः स्यात् । विशि—गैहानुप्रवेशनीयम् । पूरि—प्रपापूरणीयम् । प्रपा = प्रणाली ।
पदि—अश्वप्रपदनीयम् । गो—प्रपदनीयम् । रुद्धि—अश्वारोहणीयम् । प्रासादारोहणीयम् ।
पदि स्थाने पति इति काशिका—अश्वप्रपतनीयम् ।] ।

१७४१ । समापनात् सपूर्व्वात् ॥५॥१११२॥

दी— । व्याकरणसमापनम् प्रयोजनम् अस्य इति व्याकरण-
समापनीयम् ।

In the aforesaid sense, the suffix क् is affixed to the word
समापन preceded by some other word.

मित— । तदस्य प्रयोजनम् इति एतन्मिन् विषये विद्यमानपूर्वपदात्
समापनशब्दात् क् प्रत्ययोभवति । ठञोऽपवादः । व्याकरणसमापनम् प्रयोजनम्
अस्य इति व्याकरणसमापनीयम् । छन्दःसमापनं प्रयोजनम् अस्य इति छन्दः-
समापनीयम् । एवं व्रतसमापनम् प्रयोजनम् अस्य इति व्रतसमापनीयम् भोजनम् ।
कलङ्कसमापनीयम् दानम् ।

ननु सूत्रे “सपूर्व्वात्” इत्यनेनैव इष्टसिद्धौ कथं सपूर्वपदात् इति निर्द्देशः ?
उच्यते अनेन बहुच्प्रत्ययविशिष्टस्य समापनस्य अग्रहणं ज्ञापाते । ईषत्समापनम्
इति बहुच्प्रत्ययः बहुसमापनम् । तस्मात्प्रत्ययो न स्यात् बहु इत्यस्य पदत्वाभावात् ।

१७४२ । ऐकागारिकट् चौरः ॥ ५।१।११३ ॥

दो— । एकम् असहायम् अगारम् प्रयोजनम् असत्र मुमुषिषोः
स ऐकागरिकश्चौरः ।

The word ऐकागारिकट् (ऐकागारिकः) is irregularly formed with the suffix ठञ् being attached to the word ऐकागार to denote a thief thereby.

मित— । मुमुषिषोः—मोषितुम् चोरयितुम् इच्छीः । चौरि अभिधेयि सति, एकम् असहायम् अगारं प्रयोजनम् अस्य मुमुषिषोः चोरयितुम् इच्छीः इति ऐकागारशब्दात् ठञ् स्यात् ; विहिते प्रत्यये ऐकागारिकट् इति पदं निपातनेन सिध्यति । ऐकागारिकः चौरः । टकारान्तत्वं स्त्रियां ङीप् इति द्योतयति तेन ऐकागारिकी ।

१७४३ । आकालिकडादयन्तवचने ॥ ५।१।११४ ॥

दो— । समानकालावाद्यन्तो यस्य इत्याकालिकः । समान-
कालस्य आकाल-आदेशः आशुविनाशीत्यर्थः । पूर्वदिने
मध्याह्नादौ उत्पद्य दिनान्तरे तत्रैव नश्यति इति वा ।

The suffix इकट् is attached to the word आकाल—a substitute for the word समानकाल, to frame irregularly the word आकालिकट् (आकालिक), provided it denotes some thing which has got आकाल—i. e. समानकाल (same time or little time) in the beginning as well as in the end.

मित— । समानकालौ आद्यन्तौ यस्य स इति वाक्ये समानकालशब्दस्थाने
आकाल इति आदेशः स्यात्, तस्मात् च इकट् इति प्रत्ययः स्यात्—तेन आकालिकट्
इति (निपातनेन) सिध्यति । समानः तुल्य एव काल यस्य स समानकालः ।
समानकालौ आद्यन्तौ यस्य स आकालिकट् आकालिकः इत्येव रूपम्—टका-
रान्तत्वात् स्त्रियां ङीप् । आकालिकः आशुविनाशी । यदेव जन्म तदेव क्षयः
यस्य स आकालिकः । आकालिकी विद्युत् । “जन्मनातुल्यकालविनाशः” ।

उत्पत्त्यनन्तरं विनाशिनी इत्यर्थः—इति काशिका । भाषावृत्तिरुच्यते तु “लोक-
कालयौरास्यन्योर्बचनस्य” निपात्यते । आकालिको मेघः” इति । कुमारसम्भवे च
“आकालिकीं वीक्ष्य मधुप्रवृत्तिम्” । इममेव अर्थं मनसि कृत्य श्रीमता दीक्षितेन
“पूर्वदिने” इत्यादि उक्तम् । अतएव आकालिकः इत्यस्य अर्थस्तु सद्योविनाशी अल्प-
कालस्थायी वा ।

दी— । आकालाट् ठञ्च ॥ आकालिका विदुः ।

The suffix ठञ् is as well added to the word आकाल ।

मित— । अकाल इत्यात् ठञ् च स्यात् । आकालिका विदुः ।

ठञः पूर्वोऽवधिः ॥

१७४४ । तेन तुल्यं क्रिया चेदतिः ॥ ५।१।११५ ॥

दी— । ब्राह्मणेन तुल्यं ब्राह्मणवदधीते । क्रियाचेदिति
किम् ? गुणतुल्ये माभूत् । पुत्रेण तुल्यः स्थूलः ।

The suffix वति is attached to words, to imply some action that is equal with that of the object, expressed by the said words.

मित— । तेनेति तृतीयासमर्थात् तुल्यमिति एतच्चिन्नार्थं वतिप्रत्ययः स्यात्,
यत् खलु तुल्यं सा चेत् क्रिया एव भवति । ब्राह्मणेन तुल्यम् अधीते चवियः इति
वाक्ये ब्राह्मणवत् अधीते चवियः । अत्र ब्राह्मणेन इति तृतीयासमर्थात् वति-
प्रत्ययः, अध्यायनक्रियायां तुल्यायां सत्याम् । चवियस्य यदध्यायनं तत्तु ब्राह्मणस्य
अध्यायनेन एव तुल्यम् । “क्रियायाः तुल्यत्वं क्रियाया एव सम्भवति” इति भाषावृत्तिः ।
ब्राह्मणवत् अधीते चवियः इत्यत्र ब्राह्मणकर्तृका या अध्यायन-क्रिया, सा तु ब्राह्मणे
एव वर्तते—अतएव ब्राह्मणशब्दात् एव वतिप्रत्ययः । एवं पुत्रं निव्वदाचरित्
इत्यत्र यथा मित्रेण तुल्यं पुत्रम् आचरित् इति वाक्ये आचरणक्रियायास्तुल्यत्वम् ।
मित्रे यादृशम् आचरणम् कर्तव्यं पुत्रे अपि तादृशम् इत्येव अर्थः । मितकर्मका

या आचरणक्रिया सा पुत्रेपि प्रयोक्तव्या इति भावः । अतएव मित्रशब्दात् वतिः । एवं गुरुवत् गुरुपुत्रेषु प्रवर्त्तितव्यम् । गुरुणातुल्यं गुरुपुत्रेषु प्रवर्त्तितव्यम् इति भावः, गुर्वधिकरणका या प्रवर्त्तनक्रिया सा गुरुपुत्रेषु अपि आचरणीया इति गुरुशब्दात् वतिः । सूत्रे “क्रिया” इति कथं गृह्यते ? उच्यते क्रियासाम्ये एव प्रत्ययः स्यात्—तेन गुणमासीत्, द्रव्यमासीत् वा अयं न । गुणसाम्ये—पुत्रेण तुल्यः स्थूलः, पुत्रेण सह पिण्डलः, अत्र स्थूलगुणसाम्ये पिण्डलगुणसाम्ये च प्रत्ययो नोऽः, द्रव्यसाम्ये यथा—पुत्रेण तुल्यो गोमान् अत्र गौ इति द्रव्यस्य साम्ये सति प्रत्ययो नोऽः ।

१७४५ । तत्र तसेव ॥ ५।१।११६ ॥

दी—। मथुरायामिव मथुरावत् स्तुप्ते प्राकारः । चैत्रसेव चैत्रवत् मैत्रस्य गावः ।

The suffix वति is attached to words expressive of some objects in which or of which, something bears comparison with another thing.

मित—। तत्र इति सप्तमीसमर्थात्, तथा तस्य इति षष्ठीसमर्थात् च प्रातिपदिकात् “इव” इति एतस्मिन्नर्थे (तुल्यार्थे इत्यर्थः) वतिप्रत्ययः स्यात् । मथुरायाम् इव स्तुप्ते प्राकारः मथुरावत् स्तुप्ते प्राकारः । पाटलिपुत्रे इव साकेते परिष्ठा, पाटलिपुत्रवत् साकेते परिष्ठा । चैत्रस्य इव मैत्रस्य गावः चैत्रवत् मैत्रस्य गावः । देवदत्तस्य इव यज्ञदत्तस्य दन्ताः शुक्राः = देवदत्तवत् यज्ञदत्तस्य दन्ताः शुक्राः ।

१७४६ । तदहम् ॥ ५।१।११७ ॥

दी—। विधिमर्हति विधिवत् पृज्यते । क्रियाग्रहणम् मण्डूकमुत्या अनुवर्त्तते । तेनेह न राजानमर्हति कृतम् ।

The suffix वति is added to words—to imply the same action (or something), that deserves the objects—denoted by the said words.

मित—। अहंतीति अहंम्। पचायच्। योग्यम् इत्यर्थः। तदिति द्वितीया-
समर्थात् “अहंम्” इति एतस्मिन्नर्थे वतिप्रत्ययः स्यात्। यत् अहंम् सा चेत् क्रिया
एव। विधिम् अहंति इति विधिवत् पूज्यते। “तेन तुल्यम्—”(५।१।११५) इत्यादि
सूत्रात् अत्र सूत्रे मण्डूकप्रतिन्यायेन क्रिया इति अनुवर्तते। तेन राजानम् अहंति
इवम् अत्र क्रियायाः अहंत्वाभावात् न प्रत्ययः। काशिकाभाषाहत्तिकारौ एतत् न
स्वीकुरुतः। तेन राजानम् अहंति इति राजवत् पालनम् तथा राजानम् अहंति इति
राजवत् हनम्, मुनिवत् चरितम्, ऋषिवत्, चरित्रवत् इत्यादि तत्तन्मते स्यात्।
विशेष्यस्य अपि अहंत्वं प्रत्ययः स्यात् इति तयोराशयः। विप्रम् अहंति दधीत्यत्र न
स्यात्—अनभिधानादिति भाषाहत्तिकारः।

१७४७। तस्य भावस्त्वतलौ ॥ ५।१।११८ ॥

दी—। प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारः भावः। गोर्भावो गोत्वम्।
गोता। त्वान्तं क्लीवं तलन्तं स्त्रियाम्।

The two suffixes त्व as well as तल are attached to words to
imply the भाव i. e. nature or identity of the objects, expressed
by the said words.

मित—। भवतः अभिधानप्रत्ययौ अस्मात् इति भावः—इति काशिकाभाषा-
हत्तिकारौ। अभिधानं संज्ञा—प्रत्ययसंबोधः। शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं जान्यादिवस्तु-
धर्मः भावशब्देन कथ्यते। अतएव उक्तं दीक्षितेन—‘प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारः भावः’।
प्रकृतिर्वस्तुभावः। तज्जन्योद्योबोधस्तत्र यः प्रकारः स एव भावः। भावः वस्तुनः
असाधारणो धर्म इति सरलार्थः। प्रकारः विशेषणम्। प्रकारता—विशेषणता।
प्रकार इति नैयायिकानां संज्ञाविशेषः। प्रकृतिजन्यबोधे वस्तुनः स्वरूपबोधे, वस्तुनः
स्वधर्मबोधे च य प्रकारः यत् विशेषणम्—य खलुः तत् वस्तु विशेषयति इत्यरेभ्यो
व्यावर्तयति प्रत्यक् करोति इति यावत्—स एव भावः। अतएव वस्तुनो यो हि
असाधारणधर्मः व्यावर्तकधर्मो वा स एव भाव इति फलितार्थः। यथा गौः इत्यस्य
स्वरूपबोधे स्वधर्मबोधे च गोत्वं (गोता वा) इति तस्य असाधारणः धर्मः। स एक

भावः । गोलं हि गावं इतरिभ्यो व्यावर्त्तयति— नहि गोरन्ध्रं गोलं विद्यते । भावस्तु, असाधारणधर्माः, व्यावर्त्तकधर्माः, अवच्छेदक इत्यपि कथ्यन्ते प्राज्ञैः । तस्य इति षष्ठीसंज्ञात् भाव इति एतच्चिन्नार्थे त्व तल् इति प्रत्ययौ स्तः । गोः भावः गोलम् । त्वप्रत्ययान्ताः शब्दाः स्त्रीषु एव प्रयुज्यन्ते । गोः भावः गोता, तल्प्रत्ययान्ताः शब्दाः स्त्रीलिङ्गि एव प्रयुज्यन्ते । अश्वस्य भावः अश्वत्वं अश्वता । शुकस्य भावः शुकत्वम् शुकता । रूपत्वं रूपता । क्रियात्वम् क्रियाता । रसत्वं रसता । एवं कृतप्रत्यय-निष्पन्नात् अपि शब्दात्प्रत्ययः स्यात्—पाचकस्य भावः पाचकत्वम् । समासान्तात्—राजपुरुषत्वम् । तद्धितप्रत्ययान्तात्—याष्माकीणत्वम् । यदृच्छाशब्दात् स्वरूपमात्रे एवप्रत्ययः स्यात्—डित्वत्वं, डवित्वत्वम् । डित्व काष्ठमयो गजः । एवं कुलं (कवर्णत्वं इत्यर्थः), चुलं (चवर्णत्वं इत्यर्थः) ।

१७४८ । आचत्वात् ॥ ५।१।१२० ॥

दी— । “वृह्मणस्त्वः” इत्यतः प्राक् त्व-तलौ अधिक्रियते । अपवादैः सह समावेशार्थं गुणवचनादिभ्यः कर्मणि विधानार्थं चेदम् । चकारो नञ्स्त्रज्भ्याम् समावेशार्थः । स्त्रियाः भावः स्त्रीणम् । स्त्रीत्वम् । स्त्रीता । पौंसम् । पुंस्त्वम् । पुंस्ता ।

The scope of त्व as well as of तल् extends as far as the commencement of the sūtra ब्राह्मणस्तः (५।१।१३६) । See Tika.

मित— । ब्राह्मणस्तः (५।१।१३६) इति सूत्रात् प्राक् त्व—तल् इति प्रत्ययद्वयस्य अधिकारसिद्धिः । तथाहि वदित्यति “पृथ्वादिभ्य इमनिच्वा” (५।१।१२२) तच्च पृथ् इत्येवमादिभ्य इमनिच् वा स्यात्, विकल्पपक्षे त्वतलौ स्याताम् तयोरधिकार-वशात् । अतएव पृथोर्भावः प्रथिमन्—इमनिच्, पृथुत्वं—त्व । पृथुता—तल् । एवं पटोर्भावः इत्यत्र “इगन्ताच्च लघुपूर्वात्” (५।१।१३१) इति अण्—पाठवम् । पक्षे त्वतलौ—पटुत्वं, पटुता । “पृथ्वादिभ्य इमनिच्वा” (५।१।१२२) इति तत्र तत्र सूत्रे त्व—तलोरपवादभूतैः प्रत्ययैः सह त्वतलोः समावेशः स्यादिति अनेन सूत्रेण द्वाप्यते । अपि च इदमपि अनेन द्वाप्यते—यत्, “गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च”

(५।१।१२४) इति सूत्रेण प्रोक्ते कर्मणि च ल-तलौ विधीयते । आचत्वात् इति सूत्रस्थयकारो ज्ञापयति यत् नञ्-सञ् इति एताभ्याम् सहापि ल-तलोः समावेशः स्यात् । तेन स्त्रियाः भावः इति नञ्-स्त्रीणम् । ल-स्त्रीत्वं, तल-स्त्रीता । पुंसोभाव इति सञ्-पौंसम् । ल-पुंसम् । तल-पुंसा । “स्त्री-पुंसाभ्याम् नञ्-सञ्जौ भवनात्” (४।१।८७) इति नञ्सञ्जोः विधानम् । गुणवचनादिभ्यः कर्मणि च ल-तलौ स्याताम्—यथा जड़स्य क्रिया जड़त्वं जड़ता । क्रशस्य क्रिया—क्रशता—क्रशत्वम् । अवयवज्-प्रत्ययेन सहतयोः समावेशः—अज्-प्रत्ययस्य उदाहरणं—जाड्यम्, काश्यम् ।

१७८५ । न नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादचतुर-सङ्गत लवण-वट-युध-कतरसलसेभ्यः ॥ ५।१।१२१ ॥

दी— । इतः परं ये भाव-प्रत्ययान्तास्ते नञ्-तत्पुरुषान्नसुर-चतुरादीन् वर्जयित्वा । अपतित्वम् । अपटुत्वम् । नञ्पूर्वात् किम् ? वार्हस्पत्यम् । तत्पुरुषात् किम् ? नास्य पटवः सन्तीति अपटुस्तस्य भाव आपटवम् । अचतुरेतिकिम् । आचतुर्यम् । आसङ्गतम् । आलवण्यम् । आवय्यम् । आयुधम् । आकतम् । आरस्यम् । आलस्यम् ।

The suffixes, that are attached to words to imply the special nature of the objects, expressed by the said words, and that are going to be treated later on, are not to be attached to words, that have entered into a Tatpuruṣa compound with the particle नञ्, save in the cases of the words—enumerated in the sūtra—they being अचतुर, असङ्गत, अलवण, अवय, आयुध, अकत, अरस, and अलस ।

मित— । अस्मात् सूत्रात् परं ये प्रत्ययाः भावे विधीयन्ते, ते खलु कृतनञ्-

तत्पुरुषात् प्रातिपदिकात् न स्याः ; चतुर, सङ्गत, लवण, वट, बुध, कत, रस, लस इति कृतनञ्-तत्पुरुषान् शब्दान् वर्जयित्वा । तथाहि “पत्यन्तपुरोहितादिभ्यः यक्” (५।१।१२८) इति पत्यन्तात् यक् विधीयते, वृहस्पतेर्भावः बाह्वस्त्वम् । एतत् नञ्-तत्पुरुषात् न स्यात्—तेन अपतैर्भावः इति न यक्—अपितु त्व तलौ एव तेन अपतित्वम्, अपतिता । तथाहि “काले वारिधराणाम् अपतितया न शक्यते स्यातुमि”ति साहित्यदर्पणे । पटोर्भावः इति “इगनाच्च लघुपूर्वात्” (५।१।१२९) इति अण्-अपाठवम् । परं अपटोर्भावः इत्यत अण् न स्यात्—तेन—अपटुत्वम् । अपटुता । एवम् अरमणीयत्वम् । अरमणीयता । नञ्-पूर्वादिति किम् ? वृहस्पतेर्भावः इति यक्—बाह्वस्त्वम् । अथ नञ्-पूर्व-भिरन्तात् खलु वृहस्पतिः इति पत्यन्तात् प्रातिपदिकात् यक् । एवं प्राजापत्यम् । न खलु नञ्-पूर्वकानाम् निषेधः, अपितु नञ्-तत्पुरुषाणाम् । तेन न अस्य पटवः सन्ति इति बहुव्रीहिसमासनिष्पन्नात् अपटुशब्दात् तस्य भावः इति अण् स्यात् अपाठवम् । एवं न अस्य लघवः सन्ति इति अलघुस्य भावः इति अण्—अलाघवम् । अचतुरादिभ्यः इति किम् ? अचतुरस्य भावः इति आचतुर्व्यम् । असङ्गतस्य भावः इति आसङ्गत्वम् । अलवणस्य भावः इति आलवण्यम् । अवटस्य भावः इति आवट्यम् । अबुधस्य भावः इति आयुध्यम् । अकतस्य भावः इति आकत्यम् । अरसस्य भावः इति आरस्यम् । अलसस्य भावः इति आलस्यम् । आलवण्यम् इत्यत्र “वर्णद्वेदादिभ्यः व्यञ् च” (५।१।१२९) इति व्यञ्—लवण इत्यस्य द्वेदादिमध्य पठितत्वात् । आलस्यम् इत्यत्र व्यञ्—“गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च” (५।१।१२८) इति सूत्रेण । अलस इत्यस्य ब्राह्मणत्वादिमध्य पाठात् । अचतुर, असङ्गत, अबुध, अवट, अकत, अरस, इति एतैर्भाष्ये व्यञ्-अनेनैव सूत्रेण, एतेषां गुणवचनत्वात् । बुधस्थाने बुध इति भाषावृत्तिरुक्तं पठति ।

१७८६ । पृथ्वादिभ्य इमनिच्वा ॥ ५।१।१२२ ॥

दौ— । वा वचनम् अणादिसमावेशार्थम् ।

The suffix इमनिच् is attached optionally to the words that pass by the term पृथ्वादि ।

मित— । पृथु इति एवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः भावे गम्यमाने इमनिच् प्रत्ययः स्यात् वा । वा इत्यस्य विकल्प एव अर्थः । अतएव इमनिच् इत्यस्य अप्रातिपक्षे अण् इत्यादीनां प्रत्ययानां समावेशः । त्व-तलौ तु “आचत्वात्” (५।१।१२०) इत्यनेनैव समाविश्येते । यथा—तनु इति पृथ्वादिगणपठितः कश्चित् शब्दः । तस्मात् अनेन इमनिच् स्यात्—तेन तनिमा इति रूपम् । साधन-प्रणाली तु पश्चात् द्रष्टव्या । इमनिचः अप्रातिपक्षे “इगन्ताच्च लघुपूर्व्यात्” (५।१।१२१) इति अण् । तेन तानवम् । “आचत्वात्” इति त्व-तलौ च—तेन तनुत्वम्, तनुता । अतएव चत्वारि रूपाणि सम्भवन्ति । पृथ्वादि र्थया—पृथु, मृदु, महत्, पटु, तनु, ससु, बहु, साधु, विणु बहुल, गुरु, दण्ड, खण्ड, चण्ड; बाल, अकिञ्चन, होत, पान, वत्स, मन्द, स्वादु, आशु, जस, दीर्घ, प्रिय, चिप्र, ऋजु, चुद्र, अणु, पाक ।

१७८७ । र ऋतो हलादेर्लघोः ॥६।४।१६१ ।

दी— । हलादेर्लघोर्ऋकारस्य रसः स्यात् इष्टे मेयम्सु ॥

Before any of the suffixes इष्टन्, इमनिच् and ईयसुन्, the short ऋ of a word, itself beginning with a consonant, is changed into र ।

मित— । इष्टन्, इमनिच्, ईयसुन् इति एतेषु प्रत्ययेषु परतः हलादिः प्रातिपदिकस्य लघुः ऋकारस्तस्य स्थाने रः स्यात् । पृथोर्भावः इति इमनिच् पृथु इत्यस्य ऋकारस्य स्थाने रकारः तेन प्रथिमा । सम्पूर्णां साधन-प्रणाली परत्वे द्रष्टव्या । इष्टन्—प्रयिष्ठ, ईयसुन्—प्रधीयान् । हलादिः इति किम् ? ऋजु इति पृथ्वादिषु पठ्यते । ऋजोर्भावः इति इमनिच् ऋजिमा । इष्टन्—ऋजिष्ठः । ईयसुन् ऋजीयस् । अतः ऋजु इत्यस्य हलादित्वाभावात् न रकारादेशः । लघोः ऋकारस्य इति किम् ? कृष्णस्यभावः इति इमनिच्—“वर्णद्वयादिभ्यः ष्वल् च” (५।१।१२३) इति । ततः इमनिधि परे कृष्णिमा इतिरूपम् । “संधीगे गुरुः” (१।४।११) इति वचनात् “ण” इति संयुक्तवर्णे परतः ऋकारस्य गुरुत्वाङ्गीकारात् । इष्टन्—कृष्णिष्ठः । ईयसुन्—कृष्णीयान् । अपिच—

“पृथुं सृष्टुं, भृशं चैव कृशं च हृदमेव

परिपूर्व्वं हृदं चैव षड्ङेतान् र-विधौ स्मरेत्” —इति वचनात् पृथु, सृष्टु, भृश कृश, हृद परिहृद इति एतेषां षष्ठादेव रकारादेशः तेन एभ्योऽन्यत्र न इति काशिका—भाषा-
हस्तिकारौ, तेन कृतस्य भावः इति कृतिमा—इमनिच् । इष्टन्—कृतिष्ठ, ईयसन्—
कृतीयान् । कृतापि न रकारादेशः ।

१७८८ । टि ॥ ६।४।१५५ ॥

टी—। भस्य टि लोपः स्यात् इण्टेयमेसस् । पृथोर्भावः
प्रथिमा । पार्थवम् । स्वदिमा । मार्टवम् ।

The टि (i. e. the last vowel of a word and the portion thereafter of a म (i. e. a word standing before a Taddhita suffix beginning with a vowel or a यकार, standing before a suffix of the स्वादि list excepting the first five सु ओट जस्, अम, औ). elides before the suffixes इष्टन्, इमनिच्, and ईयसन् ।

मित—। इष्टन् इमनिच् ईयसन् इति एतेषां कस्मिंश्चिदपि प्रत्यये परतः, “यच्चिभम्” (१।४।१८) इति भसंज्ञाप्राप्तस्य प्रातिपदकस्य टिः लोपः स्यात् । ततः पृथोर्भावः इति इमनिच्—रकारादेशात्—प्रथिमा इति रूपम् । एवं इमनिचि प्रथिमा, ईयसुनि प्रथीयान् । “पृष्ठादिभ्य इमनिच्वा” (५।१।१२२) इति सूत्रस्थेन वा-
च्यनेन अणादिप्रत्ययानां समावेशः—तेन पृथोर्भावः इति “इगन्ताच्च लघुपूर्व्वान्त” (५।१।१३१) इति अण् तथासति पार्थिवम् । एवम्—“आ च त्वात्” (५।१।१२०) इत्यनेन त्व-त्वन्तौ अपि समाविश्यते । तेन—पृथुत्वं पृथुता च । सृष्टोर्भावः इति इमनिच् अस्य पृष्ठादिषु पाठात् टिलोपः—रकारादेशः—तेन स्वदिमा । (इष्टनि—
स्वदिष्टः, ईयसुनि सदीयान् । उभयत्र टिलोपः, रकारादेशश्च) । एवं सृष्टोर्भावः इत्यत्रापि पूर्व्ववत् अण्—मार्टवम् । तथाहि “मार्टवं क्रोरचापलम्” इति श्रीमद्भगवद्गी-
तायाम् । त्व-त्वन्तौ च सृष्टुत्वं सृष्टुता । एवं पटोर्भावः पटिमा इमनिच्, पाटवम्—
अण् । पटुत्वम्—त्व । पटुता—तल । इष्टनि—पटिष्ठः । ईयसुनि—पटीयान् ।

लघोर्भावः—लघिमा—इमनिच् । लाघवम्—अण् । लघुत्वं—त्व । लघुता—तल ।
इष्टम्—लघिष्ठः । ईयम्—लघीयान् ।

१७८८ । वर्ण-दृढादिभ्यः थञ् च ॥ ५।१।१२३ ॥

दौ— । चादिमनिच् । शौक्ल्यम् । शुक्लिमा । दाढ्यम् ।
पृथु-मृदु-भृश-कृश-दृढ-परिवृढानामिव रत्वम् । द्रढिमा । षो
ढीषर्थः । औचितो । याथाकामी ।

To imply भाव, the suffix थञ् as well as the suffix इमनिच् is added to words expressive of some particular colour, and also to words that pass by the term दृढादि ।

मित— । वर्णविशेषाभिधायिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यस्तथा दृढ इति एवमादिभ्यश्च तस्य भाव इति एतस्मिन्नर्थे थञ् प्रत्ययः स्यात् ; सूत्रस्थकारवलात् इमनिच् अपि ।
शुक्लः इति वर्णविशेषः तस्य भावः इति थञ् शौक्ल्यम् । इमनिच्—शुक्लिमा ।
त्वत्तलीच शुक्लत्वम् । शुक्लता । कृष्णस्य भावः इति थञ् काष्ण्यम् । इमनिच्—
कृष्णिमा । त्व—कृष्णत्वम् । तल्—कृष्णता । दृढस्य भावः इति थञ्—दाढ्यम् ।
त्व-तली च—दृढता । द्रढिमा इति अत्र रकारादेशः “र ऋतोः—(६।४।११६)”
इत्यनेन । टिः (६।४।१५५) इति टि लोपश्च । परम् अयं रकारादेशः पृथु, मृदु-भृश
कृश-दृढ-परिवृढानामिव स्यात्—नान्वेषो इति । एतच्च मितभाविष्यां प्रागेव
प्रकटीकृतम् । दृढादि यथा—दृढ, परिवृढ, भृश, कृश, वक्र, शक्र, चक्र, आस, कृश,
लवण, ताम्र, शीत, उष्ण, जड, वहिर पण्डित मधुर, मूर्ख, मूक, स्थिर, बाल, तरुण
मन्द दौर्घ, अस्त्र, इत्यादि । एवं मधुरस्य भावः माधुर्यं, मधुरिमा, मधुरत्वं, मधुरता ।
अपिच (१) वेद्योत्तलामसतिमनः शारदानाम्, (२) समो मतिमनसोरितिगणसूत्रद्वयम्,
विजात, विलास, विमति, विमनस्, सम्मति, सम्मनस् इति एतेभ्यः इमनिच् थञ् च
स्याताम् । विमनसोर्भावः इति विमनस्यम्—थञ्, विमनिमा—इमनिच् । थञ्
इति प्रत्यये प्रकारः इत् । स तु स्त्रियां ङीष्प्रत्यये जापयति “षिद्गौरादिभ्यश्च”
(४।१।४०) इति सूत्रेण । तेन उचितस्य भावः इति परसूत्रेण थञ् औचित्यम् । स्त्रियां

ङीष् औचित्ये [“हलन्तद्धितस्य” (६।४।१५०) इति यकारलोपः] यथाकामस्य भावः इति परस्मैण्येण यञ्—याथाकाम्यम् । स्त्रियाम्—ङीष्—याथाकामी । पूर्व्ववत् यकारलोपः । एवं आनुपूर्व्वम्—आनुपूर्वी । वैदग्ध्य—वैदग्धी । [वैदग्ध्य culture, तथाहि गोङ्गीयाः—वैदग्धी परीक्षिते—इति औचित्यमङ्गलि । (to test his culture)] ।

१७८० । गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च ॥ ५।१।३२ ॥

द्वौ— । चाज्ञावे । जडस्य कर्मभावो वा जाड्यम् । मूढस्य भावः कर्म वा मौढ्यम् । ब्राह्मण्यम् ॥ अर्हतो नुम् च । अर्हतो भावः कर्म वा आर्हन्त्यम् । आर्हन्ती । ब्राह्मणादिराकृतिगणः ।

The suffix यञ् is attached to attributive words as well as to the words that pass by the term ब्राह्मणादि to imply their भाव (nature) or कर्म (action or duty). For rest see Tika.

मित— । गुणम् उक्तवन्त इति गुणवचनाः । गुणवाचकाः विशेषणाः इत्यर्थः । गुणवचनेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः तथा ब्राह्मण इत्यव्ययमादिभ्यः षष्ठीसमर्थे भाः यञ् प्रत्ययः स्यात्, कर्मणि अभिधेये, सूत्रस्वचकारवलात् भावे च अभिधेये सति । कर्म क्रिया इत्यर्थः । जडस्य भावः कर्म वा इति यञ्—जाड्यम् । जडस्य भावः इत्यर्थे इमनिच् च अस्य हृदादिषुपाठात्—जडिमा । त्व-तलौ च—जडत्वं जडता । त्व-तलौ भावे कर्मणि च “आचत्वात्” (५।१।१२०) इति सूत्रेण । मूढस्य भावः कर्म वा मौढ्यम् (यञ्) । त्व-तलौ च—मूढत्वं मूढता । एवं कृशस्य भावः कर्म वा इति काश्वम्—यञ् । त्व—कृशत्वम् । तल्—कृशता । भावे गर्थे इमनिच् च—अस्य हृदादिषु पाठात्—कृशिमा । रकारादेशः टिलोपश्च । एवं स्थूल्यं—स्थूलत्वं, स्थूलता । ब्राह्मणस्य भावः कर्म वा इति यञ् ब्राह्मण्यम् । त्व—ब्राह्मणत्वम् । तन् ब्राह्मणता । दूतस्य कर्म भावः इति यञ्—दौत्यम् । अपिच प्रातिपदिकयङ्गणे लिङ्गविशिष्टस्य रहणं—तेन दूतीनां कर्म इति यञ् दौत्यम् । “आगत-प्रिय-सखैरभिदौत्यम्” ॥ अर्हतो नुम् च । यञ् परे अर्हत् इत्यस्य नुमागमः स्यात् । तेन—अर्हतः भावः कर्म वा इति

यञ्—नुमागमः=आर्हन्ताम् । स्त्रियां—आर्हन्ती । “ब्रह्मसहितस्य” (६।४।१५०)
इति यलोपः । अर्हन्—जेनसत्वासी । ब्राह्मणादिर्यथा—ब्राह्मण, दूत, चपल,
निपुण, चोर, कुशल, पिच्छल, मध्यास्थ, दायाद, कवि, अक्षेवज्ञ, विदग्ध, उचित,
अनुकूल, परिमण्डल, ईश्वर, साक्षिन्, आस्तिक, नास्तिक, मानुष, माणव, मूक, राजन्,
अधिपति, अलस, पिशाच, गणपति, दीन, उदासीन, यथाकाम, प्रकाम, विश्वरूप,
तरतन, अमृशंस, अनीकर, युवराज इत्यादयः । आकृतिगणोऽयम् ।

१७८१ । यथातथयथापुरयोः पर्यायेण ॥ ७।३।७१ ॥

दी— । नञः परयोरितयोः पूर्वोत्तर-पदयोः पर्यायेणादेरचो
वृद्धिर्जिदादौ । अयथातथाभावः आयथातथ्यम् । अ-याथातथ्यम् ।
आ-यथापुर्थम् । अयाथापुर्थम् । आपाद-समाप्तिर्भावकश्चा-
धिकारः ।

The first vowel of the first part of the words अयथातथ and
अयथापुर, (i. e. the initial अ of the words) as well as the first
of all the vowels of the second part (i. e. the अ coming after
य) takes, by turn, its Briddhi substitute before a Taddhita
suffix that elides अ, य or क ।

मित— । यथातथ यथापुर इत्येतयोर्नञ उत्तरयोः पर्यायेण अचाम् आदेरचो
वृद्धिः स्यात् तद्धिते जिति णिति किति वा परतः । तथाहि अयथातथ अयथापुर इति
एतयोः सकृत् आयस्य अकारस्य वृद्धिः स्यात् ; पक्षे यकारात् परस्थितस्य च अकारस्य
वृद्धिः स्यात् जिदादौ तद्धिते परतः । “यथाऽसादृश्ये” (१।१।७) इति सूत्रेण कृत-
समासी एतौ यथातथ—यथापुरौ । ततः नञ् समासः—तेन अयथातथम् अयथापुरम्
इति रूपम् । एतदर्थं ब्राह्मणादिषु पठ्यते । अतएव अयथातथाभावः इति विषये
ब्राह्मणादिभिरात् यञ्—पूर्वपदवृद्धिः—तेन आयथातथ्यम् । उत्तर-पदवृद्धिः—
अयाथातथ्यम् । एवं आयथापुर्थम् । अयाथापुर्थम् । आपाद इति—भावे

कर्मणि च अभिषेये प्रत्यय-व्यवस्था पादपरिसमाप्तिं यावत्—“वृह्मण स्वः”
(५।१।१३६) इति सूत्रं यावत् इत्यर्थः—इति प्रथमम् ।

दी—। चतुर्वर्णादीनां स्वार्थे उपसंख्यानम् ॥ चत्वारो
वर्णाः चातुर्वर्ण्यम् । चातुराग्रम्यम् । त्रैस्वर्यम् । षड्गुण्यम् ।
सैन्यम् । सान्निध्यम् । सामीप्यम् । औपम्यम् । त्रैलोक्य-
मित्यादि ।

नित—। चतुर्वर्ण्यम् इत्येवमादिभ्यः स्वार्थे एव षञ् विधीयते । चत्वारो
वर्णाः एव इति षञ्—चातुर्वर्ण्यम् । “चातुर्वर्ण्यम् मया सृष्टम्”—श्रीश्रीगीता ।
चत्वारः आग्रमाः चातुराग्रम्यम् । त्रीणि स्वराणि—त्रैस्वर्यम् । षड्गुणाः एव
षड्गुण्यम् । सेना एव सैन्यम् । सन्निधिः एव सान्निध्यम् । समीप एव सामीप्यम् ।
उपमा एव उपम्यम् । त्रयो लोकाः एव इति त्रैलोक्यम् । चतुर्वर्णादि यथा—चतुर्वर्ण्यं,
चातुराग्र्यम्, तिस्रः, षड्गुण्यं, सेना, सन्निधिः, समीप, उपमा, त्रैलोक्यं, अन्यभाव, युगपत्,
तदर्थ, अनन्तर, मुख, इतिह, मणिक, सर्ववेद, चतुर्वेद । तथाहि अन्यभाव एव
अन्यभाव्यम् । युगपदेव यौगपदम् । तदर्थ एव तादर्थ्यम् । सहित एव साहित्यम्
[—“निर्दोषी गुणसम्पन्नौ सालङ्कारौ रसान्वितौ । शब्दार्थौ सहितौ काव्यमतः साहित्य-
मुच्यते ।”] । अनन्तर एव आनन्तर्यम् । मुख एव मौख्यम् । इतिह एव ऐतिह्यम् ।
मणिक एव माणिक्यम् । अपिच—

दी—। सर्वे वेदाः सर्ववेदास्तानधीते सर्ववेदः । सर्वादिरिति
लुक् । स एव सार्ववेदः—सार्ववेदः (?) ।

नित—। सर्ववेद इति यः शब्दचतुर्वर्णादिषु पठ्यते तस्माद्भ्रातृपत्तिं प्रत्यय-व्यवस्थां
च प्रदर्शयति । सर्वे वेदाः सर्ववेदाः इति कर्मधारयः । तान् अधीते इति सर्ववेदः ।
“सर्वादिः सादिश्च लुग्वक्तव्यः” (४।१।६०, वार्त्तिक) इति विहितस्य प्रत्ययस्य लुक् ।
सर्ववेदः एव इति षञ् तेन सार्ववेदः । सार्ववेदः इत्यत्र उभयपदद्विविधनिनीया ।

दी—। चतुर्वेदसरोभयपदद्विविधश्च । चतुरो वेदान् अधीते

चतुर्वेदः । स एव चातुर्वेदः । चतुर्विद्यस्य इति पाठान्तरम् ।
चतुर्विद्य एव चातुर्वेदः ।

मित— । चतुर्विद्यादिषु चतुर्वेद इति पठ्यते । अथ प्रत्यये परतः तस्य उभय-
पदद्विः स्यात् । चतुरी वेदान् अधीति इति चतुर्वेदः । अस्मात् विहितस्य प्रत्ययस्य
“द्विगोलुक्—” इति लुक् । चतुर्वेदः एव इति स्वार्थे ष्यञ् उभयपदद्विः—
तेन चातुर्वेदः । चतुर्वेदस्योभयपदद्विश्च इति स्थाने चतुर्विद्यस्य उभयपदद्विश्च
इति पाठान्तरं दृश्यते । तथासति चतुर्विद्य एव इति स्वार्थे ष्यञ्—उभय-पदद्विः
—चातुर्वेदः ।

१७८२ । स्तेनाद् यन्नलोपश्च ॥ ५।१।१२५ ॥

दी— । नेति संघातग्रहणम् । स्तेन चौथे—पचादश्च ।
स्तेनस्य भावः कर्म वा स्तेयम् । स्तेनादिति योगं विभज्य
स्तेन्यमिति ष्यञन्तमपि केचदिक्रन्ति ।

To imply the nature (भाव) or function (कर्म) of a स्तेन
(thief), the suffix यन् is attached to the said word (स्तेन) and
before the suffix the न of स्तेन elides. Some authorities split
this rule into two halves :—(i) स्तेनात् (ii) यन्नलोपश्च and argue
that by the first half, the suffix ष्यञ् is attached to स्तेन and
by the second half, the suffix यन्—and before this यन् the न
elides.

मित— । स्तेन इति कथित् धातुर्थ्यैर्वर्त्तते । तस्मात् “पचादश्च” इति
अच प्रत्यये विहिते सति स्तेनः इति रूपं स्यात् । स्तेनः तस्करः । स्तेनस्य भावः
कर्म वा इति गम्यमाने स्तेनशब्दात् यन्-प्रत्ययः स्यात्, प्रत्ययसन्निधौ न च स्तेन
इत्यस्य नकारो लुप्यते । अतएव स्तेनस्य भावः कर्म वा इति स्तेयम् । स्तेयं
चौथम् । केचित् (जयादिव्य-प्रभृतयः) स्वमिदं हिधा विभजन्ति ; स्तेनात् इत्येको-
ऽंशः । यन्नलोपश्च इति द्वितीयोऽंशः । स्तेनात्—इत्यस्यार्थः—स्तेनशब्दात् भावे

कर्मणि वा गम्ये ष्यञ् स्यात् । तेन स्तेनस्य भावः कर्मवा इति सौम्यम् । यन्नलोपश्च
इत्यस्यार्थस्तु पूर्वोक्ते अर्थे स्तेनशब्दात् यत् स्यात् नलोपश्च—तेन स्तेयम् ।
श्रीमतः दीक्षितस्यैवैव “नेति संधात यच्चणम्” इति यद्दृश्यते तस्य अर्थस्तु—यत्
इति प्रत्ययः तथा नकारलोपश्च युगपद्वैवर्धितम् ।

१७८३ । सख्यर्थः ॥ ५।१।१२६ ॥

दी— । सख्यर्भावः कर्म वा सख्यम् ।

The suffix य is attached to the word सखि in the aforesaid sense.

दी— । दूत-वणिग्भ्याम् च । (वा) । दूतस्य भावः कर्म वा
दूत्यम् । वणिजप्रमिति काशिका । माधवस्तु वणिजप्राशब्दः स्वभावात्
स्खलितः । भाव एव चात्र प्रत्ययो नतु कर्मणि इत्याह ।
भाष्ये तु दूतवणिग्भ्याम् चेति नास्तेष्व । ब्राह्मणादित्वात्
वाणिजप्रमपि ।

The suffix य is attached to the words दूत and वणिज् in the
selfsame sense. For rest see Tika.

मित— । पूर्वोक्ते एव शिष्ये दूतशब्दात् वणिज्शब्दात् च यत्स्यात् । दूतस्य
कर्मभावो वा दूत्यम् । वणिजः कर्मभावो वा वणिज्यम् । एतत् काशिका-
मतम् । माधवस्तु वणिज्या इति स्वाभाविकम् स्खलितशब्दम् आह । [तथा च
विश्वतचरिते “वणिज्याया वडैयन्तः”] । भाषावृत्तिकारोऽपि एवम् । भाष्ये तु एतत्
न दृश्यते । वणिज् इत्यस्य ब्राह्मणादिषु पाठात् ष्यञ् च स्यात् एव—तेन
वाणिज्यम् । एतत् काशिकाभाषावृत्तिकारौ अपि स्वीकृतम् । दूतस्य भावः कर्म
वा दौत्यं (ष्यञ्) इत्यपि ।

१७८४ । कपिज्ञात्योर्दक ॥ ५।१।१२७ ॥

दी— । कापेयम् । ज्ञातेयम् ।

In the aforesaid sense, the suffix ढक् is attached to the words कपि and ज्ञाति ।

मित— । प्रागुक्ते विषये कपि ज्ञाति इति एताभ्याम् ढक् स्यात् । 'कपेः कर्मभावो वा कापेयम् । ज्ञातेर्भावः कर्म वा ज्ञातेयम् । तथाहि—“एतदप्यस्य कापेयं यदर्कमुपतिष्ठति ।”

१७८५ । पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् ॥ ५।१।१२८ ॥

दी— । सैनापत्यम् । पौरोहित्यम् । राजाऽसि = राज-शब्दोऽसमासे यक् लभते इत्यर्थः । राज्ञो भावः कर्म वा राज्यम् । समासे तु ब्राह्मणादित्वात् षण् । अधिराज्यम् ।

In the aforesaid sense, the suffix यक् is attached to words ending in पति as well as to the words—that pass by the term पुरोहितादि ।

मित— । पति इति एतदन्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यस्तथा पुरोहित एवमादिभ्यः यक् प्रत्ययः स्यात् पूर्वोक्ते विषये । पत्यन्तात्—सैनापतेर्भावः कर्म वा सैनापत्यम् । एवं प्राजापत्यम् गाईपत्यम् । अधिपति—गणपतिशब्दौ ब्राह्मणादिषु द्रष्टव्यौ । पुरोहितस्यभावः कर्म वा पौरोहित्यम् । पुरोहितादि र्यथा—पुरोहित, राजाऽसि, यामिक, पिण्डिक, संयामिक, ऋषिक, वर्मिक, खण्डिक, सुहित, कल, मन्द, दण्डिक, वर्मिक, कृतिक, मिलिक, स्तनिक, कृषिक, पूतिक, पतिक, प्रतिक, आज्ञानिक, सलनिक, सूनिक, राक्षर, शाक्षर, नागर, पक्षिक, सूतक, सारथिक, जलिक, सूतिक, अजमिक, शर्मिक, चर्मिक, कर्मिक, शीलिक, मूलिक, तिलिका, ऋषिक, पुतक, विद्धिक, अज्ञातका, पथिक, पूजनिक, यामिक, अज्ञानिक, अविक, पथिक, आस्तिक, नास्तिक, संरक्ष, चूडिक, स्वरिक ॥ राजाऽसि इति—राजन् इति शब्दः असमासे एव पुरोहितादिषु पठ्यते तेन राज्ञः कर्म वा राज्यम् । समासे तु ब्राह्मणादिषु अस्य पाठः—तेन अधिको राजा अधिराजः, तस्यभावः कर्म वा अधिराज्यम् ।

१७८६ । प्राणभृज्जातिवयोवचनोदुगात्वादिभ्योऽञ्

॥ ५।१।१२८ ॥

दी— । प्राणभृत्जाति—आश्वम् । औष्ट्रम् । वयोवचन—
कौमारम् । कैशोरम् । (उदुगात्वादि)—औदुगावम् । औन्नेत्रम् ।
सौष्ठवम् । दीष्टवम् ।

In the aforesaid senses, the suffix ञ् is attached to the words that stand for the names of a living species, or that denote some particular age ; as well as to the words that pass by the term उदु गावादि ।

मित— । प्राणान् विभक्तिं प्राणभृत् सञ्चितनः, प्राणिभृत् चासौ जातिरिति प्राणिभृज्जातिः सञ्चितनजातिरित्यर्थः । प्राणिभृज्जातिवाचिभ्यः वयोविशेष-वाचिभ्यः तथा उदुगात् इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यश्च तस्य भावः कर्म वा इति एतस्मिन् अर्थे अञ् प्रत्ययः स्यात् । प्राणभृज्जातिवाचिभ्यः—अश्वस्य भावः कर्म वा आश्वम् । उष्ट्रस्य भावः कर्म वा—औष्ट्रम् । वयोविशेषवाचिभ्यः यथा—कौमारस्य भावः कर्म वा कौमारम् । किशोरस्य भावः कर्म वा कैशोरम् । उदुगात्वादिभ्यः—उदुगातुः कर्म भावो वा औदुगावम् । औन्नेतुः भावः कर्म वा औन्नेत्रम् । सुष्ठोः कर्मभावो वा सौष्ठवम् । दृष्टोः भावः कर्म वा दीष्टवम् । उदुगात्वादि र्थेया—उदुगात्, उन्नेत्र, सुष्ठु, दृष्टु, प्रतिवृत्त, प्रशास्त्र, ह्रीत्, पीत्, हृत्, रथगणक, पतिगणक, अश्वयुग्, वधु, सुभग, सन् ।

१७८७ । ह्ययनान्त युवादिभ्योऽण् ॥ ५।१।१३० ॥

दी— । द्वैह्ययनम् । त्रैह्ययनम् । यौवनम् । स्थाविरम् ।

The suffix ण् is added to the words that end in ह्ययन, as well as to the words that pass by the term युवादि, in the aforesaid sense.

मित— । हायन् इति एवमन्तः प्रातिपदिकेभ्यस्तथा युवन् इत्येवमादिभ्यश्च अण् प्रत्यये भवति तस्य भावः कर्म वा इति एतस्मिन् विषये । हायनान्तेभ्यः यथा—
 द्वि-हायनस्य भावः कर्म वा द्वैहायनम् । त्रि-हायनस्य भावः कर्म वा त्रैहायनम् ।
 युवन् इत्येवमादिभ्यः यथा—यूनीः भावः कर्म वा यूवनम्, स्थविरस्य भावः कर्म वा
 स्थाविरम् । पुरुषस्य भावः कर्म वा पौरुषम् । युवादि यथा—युवन्, स्थविर, सुहृद्,
 दुहृद्, चपल, निपुण, कुशल, क्षेत्रज्ञ, पिप्पल, कुतूहल, होढ, यजमान, कमण्डलु,
 याढ, अचण, कुस्त्री, सुस्त्री, सहृदय, सुभाढ, वपल, दुर्भाढ, परित्राजक, सब्रह्मचारिन्,
 कुतुक, कटुक, दुःस्त्री, दुहृदय, अष्टशंस, अष्टेवज्ञ, [अपिच—हृदय पुरुष इति एतद्वयम्
 असमासे एव युवादिषु पठ्यते], श्रौत्रिय ।

दी— । श्रौत्रियस्य यलोपश्च । (व) । श्रौत्रम् ।

The word श्रौत्रिय, which is included in the युवादि list, elides its य before the suffix अण् ।

मित— । श्रौत्रिय इति युवादिषु पठ्यते । अण् प्रत्यये परतोऽस्य यकारलोपः ।
 श्रौत्रियस्य भावः कर्म वा श्रौत्रम् । श्रौत्रम् कर्म ।

दी— । कुशल-चपल-निपुण-पिशुन-कुतूहल-क्षेत्रज्ञाः युवा-
 दिषु ब्राह्मणादिषु च पठ्यन्ते । कौशल्यम् । कौशलम्
 इत्यादि ।

१७८८ । इगन्ताच्च लघुपूर्वात् ॥ ५।१।१३१ ॥

दी— । शुचेर्भावः कर्म वा शौचम् । मौनम् । कथं काव्यम् ?
 कविशब्दस्य ब्राह्मणादित्वात् घञ् ।

In the aforesaid sense, the suffix अण् is attached to words ending in इक् (प्रत्याहार) provided the इक् itself is preceded by a letter, following a short vowel.

मित— । इक् यस्य अन्तः, तत्पूर्वञ्च योऽलघुस्यत्वाद् अण् स्यात् भावे कर्मणि वा

नम्य । शुचि इति इगन्तः प्रातिपदिकः । इकारात् पूर्वं यो वर्णश्चकारस्तस्मात् पूर्व' खलु उकारस्तिष्ठति—स च लघुः । अतएव शुचिर्भावः कर्म'विति शुचिशब्दादण् = शीचम् । सुनेर्भावः कर्म' वा मौनम् । पटु—पाटवम्, लघु—लाघवम्, गुरु—गौरवम् नगरी—नागरम्, हरीतकी—हारीतकम् । “आचत्वात्” (५।१।१२०) इत्यनेन त्व-तली अपि—तेन लघुता, लघुत्व', पटुता—पटुत्व, शुचिता—शुचित्वम् इत्यादयः । लघुपूर्वादिति किम् ? पाण्डीर्भावः कर्म' वा पाण्डुता—अत्र त्व-तली एव न खलु अण् । कथम् इति चेत् ?—उकारात् पूर्वो योवर्णस्तिष्ठति स खलु संयुक्तवर्णः । अतएव “संयोगे गुरुः” (१।४।११) इति सूत्रेण तत्पूर्ववर्णः अकारश्च गुरुसंज्ञा भजते । एवं कण्ड', कण्ड'ता नात्र कण्ड'शब्दात् अण् ।

ननु कवेः कर्म' (कवेः कृतिरित्यर्थः) इति काव्यम् कथं सिध्यति ? कविशब्दश्च ब्राह्मणादिषु पठ्यते । तेन.ष्यञ् ।

१७८८ । योपधाद् गुरुपोत्तमाहुज् ॥ ५।१।१३२ ॥

दी— । रामणीयकम् । आभिधानीयकम् । सहायाद्वा ।

(वा) । साहाय्यम् । साहायकम् ।

In the aforesaid sense, the suffix वुज् is attached to words, that have got penultimate यकार, preceeded by a long vowel, provided the same occurs after at least three letters.

सित— । “विप्रभृतीनाम् अन्त्यम् उत्तमम् । तत्-समौपम् उपोत्तमम्” इति भाषावृत्तिः । गुरुपोत्तमाद् योपधात् वुज् स्यात् भाव-कर्म'णीः । अयमर्थः सूत्रस्य प्रतिभाति—तस्यभावः कर्म'विति अभिधेये सति, यस्य प्रातिपदिकस्य उपधायां यकार-स्तिष्ठति तत् पूर्व' च गुरुवर्णो विद्यते, तस्मात् वुज् स्यात्, स चेत' गुरुवर्णः विप्रभृतीनां वर्णानाम् अन्ते स्थितो भवेत् । रामणीयस्य भावः कर्म' वा इति रामणीयशब्दे यकारः उपधाभूतः ; तत्पूर्वं गुरुवर्णो दीर्घः ईकारश्च विद्यते, स च दीर्घः ईकारः र अ न अ न इति पञ्चभ्यः वर्णभ्यः (त्रिसंख्याकात् वर्णात् अधिक-तरेभ्यः इत्यर्थः) परमेव विद्यते, अतएव अस्मात् वुज् स्यात् । रामणीयकम् । तथाहि भारवी—

“पुरोपनीतं ह्यप रानणीयकम्”। अभिधानीयस्य भावः कर्म वा अभिधानीयकम् । एवं वसनीय—वासनीयकम् । आचार्य—आचार्यकम् । योषधात् इति किम् ? विमानस्य भावः कर्म वा विमानत्वम् । गुरुपौत्तमादिति किम् ? चवियस्य भावः कर्म वा चवियत्वम् । अत्र इकारः ङस्वः—अतएव न वुञ्—प्रत्युत त्व-तलौ, चवियता । सहायशब्दात् वुञ् वा सगात्—सहायस्य भावः कर्म वा साहायकम् । वुञोऽप्राप्तिपक्षे, अस्य ब्राह्मणादिषु पाठम् उररीकृत्य ष्यञ् । तत्र साहाय्यम् । भागवत्तिस्त् अत्र ष्यञ् नैच्छति ।

१८०० । द्वन्द्व-मनोज्ञादिभ्यश्च ॥ ५।१।१३३ ॥

दौ— । शैषोपाध्यायिका । मनोज्ञकम् ।

In the aforesaid sense the suffix वुञ् is attached to words that have entered into a dwanda (द्वन्द्व) compound, as well as to those words, that pass by the term मनोज्ञादि ।

मित— । भावे कर्मणि च अभिधेये, कृत-द्वन्द्व-समासेभ्यः तथा मनोज्ञ इत्येवमादिभ्यश्च वुञ् सगात् । कृतद्वन्द्वसमासेभ्यः यथा—शिष्यश्च उपाध्यायश्च शिष्योपाध्यायौ । तयोर्भावः कर्म वा इति वुञ् शैषोपाध्यायिका । एवं पिता च पुत्रश्च पितापुत्रौ—तयोः कर्मभावो वा पितापुत्रिका । कुत्सश्च कुशिकश्च कुत्सकुशिकौ—कौत्सकुशिका । स्त्रीत्वम्—अभिधानात् । मनोज्ञादिर्यथा—मनोज्ञश्च कर्मभावो वा मनोज्ञकम् । कल्याणश्च भावः कर्म वा कल्याणकम् । मनोज्ञादि र्यथा—मनोज्ञ, कल्याण, प्रियरूप, अतिरूप, अमृष्यपुत्र, अमृष्यकुल, आढ्य, छात्र, छात्रदत्त, मित्रा, विद्, कुलपुत्र, श्रोत्रिय, चोर, धूर्त, विशद्वैव, युवन्, यामपुत्र, यामखण्ड, यामकुमार, शतपुत्र, कुशल, मित्राविन्, कुपुत्र, यामधण्ड, यामकुलाल, सुकुमार, बहुल, अवश । सारपत्र, तथाहि—प्रियरूपस्य भावः कर्म वा प्रैयरूपकम् । अभिरूपस्य भावः कर्म वा अभिरूपकम् । अमृष्यपुत्रस्य भावः कर्म वा अमृष्यपुत्रिका स्त्रीत्वम् अभिधानात्, एवं अमृष्यकुलस्य भावः कर्म वा अमृष्यकुलिका—अर्वापि अभिधानिक स्त्रीत्वम् ।

१८०१ । गोत्रचरणाच्चाघात्याकारतद्वेतिषु ॥ ५।१।१३४ ॥

दी—। अत्याकारोऽधिचिपस्तदवेतस्ते गोत्रचरणयोर्भाव-
कर्मणी प्राप्तः। अवगतवान् वा। गार्गिकया स्थाघते।
गार्गित्वेन विकल्पते इत्यर्थः। गार्गिकया—अत्याकुरुते। गार्गिका-
मवेतः। काठकेन स्थाघते।

In the aforesaid sense, the suffix इञ् is added to the words expressive of गोत्र or चरण, with reference to boasting (स्थाघा), censuring (अत्याकार) or obtaining (तदवेत) or knowing (तदवेत) only.

मित—। स्थाघा विकल्पनम्। आत्मप्रशंसा इति यावत्। अत्याकारः पराधि-
चिपः। अत्याकुरुते परान् अधिचिपति इत्यर्थः। तदवेतः—तत् अवेतः, तत्प्राप्तः ;
तत् ज्ञातः अवगतवान् इति वा। गोत्रवाचिभ्यः तथा चरणवाचिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यः
भावे कर्मणि वुञ् प्रत्ययः स्यात्, स्थाघायां पराधिचिपे तथा तत् प्राप्तः तत् ज्ञातो वा
इति विषये। गोत्रवाचिभ्यः स्थाघाविषये यथा—गार्गिकया स्थाघते अयं विप्रः।
अयं विप्रः गार्गीगोवीधः अतः गार्गीत्वेन स्थाघते इति गार्गीशब्दात् गोत्रवाचकात्
वुञ् तेन गार्गिका, “आपत्यस्य तद्धितेऽनाति” (६।४।१५६) इति यलोपः। चरण-
वाचिभ्यः स्थाघायां यथा काठिकया वा काठकेन स्थाघते। काठत्वेन स्थाघते इत्यर्थः।
चरणवाचिनः काठशब्दात् वुञ्—तेन काठकं वा काठिका। अत्याकारं यथा—
गार्गिकया अत्याकुरुते काठिकया अत्याकुरुते। आत्मने गार्गीत्वेन काठत्वेन वा परान्
अधिचिपति। तदवेत इति विषये यथा—गार्गिकाम् अवेतः। काठिकाम् अवेतः।
गार्गीत्वं काठत्वं वा प्राप्तः, गार्गीत्वं काठत्वं वा अवगतवान्। स्थाघादिभ्यः अन्यतः विषये
वुञ् न स्यात् यथा काठत्वं गार्गीत्वम् इति त्व-तन्ता।

१८०२। होत्राभ्यश्छः ॥ ५।१।१३५ ॥

दी—। होत्राशब्दः ऋत्विग्वाची स्त्रीलिङ्गः। बहु-
वचनात् विशेषग्रहणम्। अच्छावाकस्य भावः कर्म वा अच्छा-
वाकीयम्। मित्रावहणीयम्।

The suffix **ह** is attached in the aforesaid sense, to the words, that denote some kind of vedic priests (होवा) ।

मित— । होवा इति प्रातिपदिकम् स्त्रीलिङ्गं प्रयुज्यते, अस्व अर्थस्तु ऋत्विक् । होवाभाः इति बहुवचनं स्वरूपविधिं निरस्यति, ज्ञापयति च यत् होवाविशेषवाचिभाः प्रत्ययः स्यात् ।

तस्य भावः कर्म वेति विषये होवाविशेषवाचिभाः प्रातिपदिकेभाः कप्रत्ययः स्यात् ; अच्चावाकः इति होवाविशेषस्यभावः कर्म वा अच्चावाकीयम् ; मिवावरुण इति ऋत्विग्विशेषः । तस्य भावः कर्म वा मिवावरुणीयम् । एवं ब्राह्मणाच्छंसिन् इति ऋत्विग्विशेषः । तस्य भावः कर्म वा ब्राह्मणाच्छंसीयम् । एवं पोता— पोतीयम् । त्वष्टा—त्वष्टीयम् ।

१८०३ । बृह्मणस्त्वः ॥ ५।१।१३६ ॥

दो— । होवावाचिनो बृह्मशब्दात् त्वः स्यात् । कसप्रापवादः । ब्रह्मत्वम् । नेति वाच्ये त्ववचनं तलोवाधनार्थम् । ब्राह्मणपयर्थायात् ब्रह्मणशब्दात् त्वतलो । ब्रह्मत्वम् । ब्रह्मता ।

In the aforesaid sense, the suffix **त्व** is attached to the word **ब्रह्मण** that stands for the name of a special kind of vedic priest.

मित— । 'होवाभाः' इति पूर्वसूत्रात् अस्व अनुवर्त्तते । तेन अयमर्थः—होवाविशेषवाची यो ब्रह्मन् इति शब्दस्यास्मात् भावे कर्मणि वा अभिधेये त्व-प्रत्ययः एव स्यात् । अयं कप्रत्ययस्य अपवादः । ब्रह्मणो भावः कर्म वा बृह्मत्वम् ।

ननु "होवाभाङ्की न तु बृह्मणः" इत्यनया रीत्या पूर्वसूत्रम् चेत् क्रियेत, तर्हि एकेनैव सूत्रेण इदमिदं भविष्यत् ; यतस्तर्हि बृह्मण इत्यस्मात् कप्रत्यये निषिद्धे सति "आचत्वात्" इति सूत्रवलात् "तस्य भावस्त-तलो" इति त्व-प्रत्यय एव विहितः स्यात् । तथा सति किम् अनेन सूत्रेण इति चेत् उच्यते ? उद्दृष्टौ हि यन्मः आचष्टे अधिकं फलमिति न्यायात् सूत्रम् इदं किञ्चिदधिकं फलं दद्यात् ।

तत् च इदम्—अत्र त्वप्रत्ययविधानेन ज्ञाप्यते यत् अस्मात् तत्त्वप्रत्ययो न स्यात् । तेन वृहत्सत्वम् इति त्व-प्रत्ययान्तम् एकमेव रूपम् ।

अपिच वृहत्सत्त्वाची वृहत्सत्त्वोऽप्यस्ति । तत्र तु त्व-तत्त्वौ एव स्याताम्—
तेन वृहत्सत्त्वाः वृहत्सत्त्वस्य भावः कर्म वा वृहत्सत्वम् । वृहत्सत्ता ।

नञ्स्त्रजोरधिकारः समाप्तः ।

१८०४ । धान्यानां भवने चेत्रे खञ् ॥ ५।२।१ ॥

दी— । भवन्ति अस्मिन् इति भवनम् । सुन्नानां भवनं चेत्रं
मौदगीनम् ।

The suffix खञ् is attached to the words that stand for the name of a particular kind of paddy, to denote the fields where such “paddies” grow.

मित— । धान्यं शस्त्रविशेषः, अथ भाषावृत्तिटीपण्यां श्रीमन्तः श्रीशुन्दचक्रवर्ति-
पादाः—“यवगोधूमधान्यानि तिलाः कङ्क, कुलत्थकाः । माषासुद्धा मसूराश्च निपायाः
श्यामसर्षपाः । गवेधुकाश्च नीवारा आदक्यश्च सतीनकाः । चणकाश्चोणकाश्चैव
धान्यान्वष्टादशैव तु” ॥ इति स्त्राब्दे । [यव is barley, गोधुम = wheat, धान्यब्रोहि
(paddy), कङ्क = प्रियङ्गु = काउनि = panick seed, मसूर = lentil, श्याम
= श्यामाक, नीवार = आरखब्रीहि । आदकी = रहरी = तुवरी ; सतीनक =
कलाय = कलइ = सतीन = peas ; चणक = छोला = बूट = gram. कीरदूषस्तु
कोद्वय इत्यमरः = some grain. सतान्तरि कोद्वय is भङ्गा । कुलत्थ is some
corn.” इति] । भवनम्—उत्पत्तिस्थानम् । भवन्ति अस्मिन् इति भवनम् [भूधातोर्लुगट्
अधिकरणवाच्ये] । स्वार्थस्तु—धान्यानां धान्यविशेषवाचिनां भवने आलये अभिधेये
सति, धान्यविशेषवाचिभ्याः प्रातिपदिकेभ्याः खञ् प्रत्ययः स्यात्, चेत्रं चेतृ तज्जनं
भवति । सुन्नानां भवनं चेत्रम् इति सुदृशब्दात् खञ् मौदगीनम् । धान्यानां भवनं
चेत्रम् धान्यीनम् । कुलत्थानां भवनं चेत्रं कौलत्थीनम् । कोद्वयानां भवनम् चेत्रं
कोद्वयीनम् । धान्यानां इति किम् ? तृणानां भवनं चेत्रम्—अत्र प्रत्ययो न ।

ननु समासस्तु "समर्थ-पदविधिः" (२।१।१) इति सूत्रात् समर्थानामेव पदानामेव इति नियमः, कथं तर्हि सर्वः चर्माणा कृतः इति विरहे सर्वशब्दः चर्मशब्देन सह समासभावः प्राप्नोति इति चेत् सत्यम् । यत आह—“असामर्थ्येऽपि निपातनात् समासः”, यद्यपि अत्र सामर्थ्याभावस्तथापि निपातनादेव समासः । यल्लक्षणेनानुत्पन्नम् तत् सर्वं निपातनान् सिद्धमिति निपातनम् । अतएव उक्तं काशिकायाम् “तदासमर्थसमासी द्रष्टव्यः” ।

१८०८ । यथामुख-संमुखस्य दर्शनः खः ॥५।२।६॥

दी— । मुखस्य सदृशम् यथामुखं प्रतिविम्बम् । निपातनात् सादृश्येऽव्ययीभावः । समं सर्वं मुखं संमुखम् । समशब्दस्य अन्तलोपो निपात्यते । यथामुखं दर्शनो यथामुखीनः । सर्वस्य मुखस्य दर्शनः संमुखीनः ।

The suffix ख is attached to the words यथामुख and संमुख to denote “दर्शन”—something upon which reflection may be cast.

मित— । मुखस्य सदृशम् इति यथामुखम् अव्ययीभावः ।

ननु “यथाऽसादृश्ये” (२।१।७) इति असादृश्ये एव समास इष्टः, कथं तर्हि सादृश्ये ? निपातनादेव इति । यथामुखं प्रतिविम्बम् । समं सर्वं मुखम् इति सममुखम् । समशब्दस्य अन्तिस्य अकारस्य निपातनेनैव लोपः । समस्य सर्वपर्यायत्वम् यथा “अग्निं सर्वनाम्न सुटः” (७।१।५९) इति सूत्रे श्रीमान् दीक्षितः—“समः सर्वपर्यायः” इति । सूत्रस्य अर्थस्तु—यथामुखशब्दात् सममुखशब्दात् च यही-समर्थात् दर्शनम् इति एतन्निर्णयं खप्रत्ययः स्यात् । दृश्याते अभिन् इति दर्शनः । आदर्शादिप्रतिविम्बान्नयः प्रोच्यते । यथामुखं दर्शनः इति खः यथामुखीनः । भाषाद्वयौ तु यथामुखस्य दर्शनः यथामुखीनः इति दृश्याते । यथामुखीनः दर्पणः । तथाहि भट्टिकाव्ये “यथामुखीनः सीतायाः पुत्रं वै बहुलीभवन्” इति ।

१८०६ । तत् सर्वादेः पथग्रङ्गकर्मपात्रं व्याप्नोति ॥ ५।२।७ ॥

दी— । सर्वादेः पथग्रादन्तात् द्वितीयान्तात् खः स्यात् ।
सर्वपथान् व्याप्नोति सर्वपथीनः । सर्वाङ्गीनः । सर्वकर्मिणः ।
सर्वपात्रीणः ।

The suffix ख is attached to the words पथिन्, अङ्ग, कर्म and पात्र, each of them coming after the word सर्व, to imply the thing that cause all these.

नित— । तदिति द्वितीया समर्थविभक्तिः । व्याप्नोति इति प्रत्ययस्य अर्थः ।
अतएव स्वार्थः—“तदि”ति द्वितीयासमर्थान् “सर्वादेः” सर्वपूर्वाकात् “पथग्रङ्गकर्म-
पात्र” पथिन् अङ्ग कर्म पात्र इति एवमन्तात् “व्याप्नोति” इति एतस्मिन् अर्थे खप्रत्ययः
स्यात् । सर्वः पथाः सर्वपथः । “ऋक्पूर्वभूपथासानन्ते” (५।१।७४) इति
समासान्तः । सर्वपथं व्याप्नोति इति खः सर्वपथीनो रथः । सर्वाङ्गं व्याप्नोति इति
सर्वाङ्गीनस्तापः । सर्वाङ्गीनं वासः । सर्वकर्म व्याप्नोति इति सर्वकर्मिणः पाणिः ;
सर्वकर्मिणः पुरुषः । सर्वपात्रम् व्याप्नोति सर्वपात्रीणः ओदनः । काशिका-भाषा-
वृत्तिकारास्तु सूत्रकलेवरे पत्रमिति अधिकं पठन्ति ; सर्वपत्रम् व्याप्नोति इति सर्व
पत्रीणः सारथिः ।

१८०७ । आप्रपदं प्राप्नोति ॥ ५।२।८ ॥

दी— । पादस्य अग्रम् प्रपदम् । तन्मय्यादीकृत्य आप्रपदम् ।
आप्रपदीनः पटः ।

The suffix ख is attached to the word आप्रपद in the sense to denote the piece of cloth that reached the same.

नित— । पादस्य अग्रभागः प्रपदम् उच्यते । प्रपदम् मय्यादीकृत्य इति विग्रहे
“आङ् मय्याभिविध्योः” (२।१।१९) इति अव्ययीभावसमासः ।

स्वार्थः—आप्रपद इति प्रातिपदिकात् द्वितीयासमर्थान् प्राप्नोति इति विग्रहे

स्वप्रत्ययी भवति । आप्रपदम् प्राप्नोति इति आप्रपदीनः पठः । “शरीरेण संवद्धस्यापि पटस्य प्रमाणम् आख्यायते”, [आप्रपदीनः = Pantor trousers,]

१८०८ । अनुपदसर्वान्नायानयं वद्धाभक्षयतिनेयेषु

॥ ५१२८ ॥

दो— । अनुरायामि सादृश्ये च । अनुपदं वद्धा अनूपदीना उपानत् । सर्वान्नाभिभक्षयति सर्वान्नीनो भिक्षुः । अयानयः स्थलविशेषः । तन्नेय अयानयीनः शारः ।

The self-same suffix is added to the word अनुपद, to denote the thing that is fastened to it, to the word सर्वान्न to imply the person that eats the same, as well as to the word अयानय to denote the thing that is caused to move (that is brandished right and left) right and left being the meaning of the word अयानय ।

मित— । अनुपदम् पदसदृशम् । “अव्ययं—” (२।१।६) इति सूत्रेण सादृश्ये अव्ययीभावसमासः । यद्वा “यस्य च आयामः” (२।१।१६) इति आयामे वाच्ये अव्ययीभावसमासः । अयः प्रदक्षिणम् । अयात् अन्यः अनयः । अनयः प्रसव्यम् । सव्यम् कथम् ? अयानयः इत्यस्य अर्थस्तु “प्रदक्षिणप्रसव्य-गामिनाम् शाराणाम् (शराणाम्) यस्मिन् पर-शारैः पदानाम् असमावेशः” इति काशिका ।

सूत्रार्थः—अनुपद, सर्वान्न अयानय इति एतेभ्यः शब्देभ्यः द्वितीयासमर्थेभ्यः यथासंख्यं वद्धा भक्षयति नेये इति एतेषु अर्थेषु स्वप्रत्ययः स्यात् । अनुपदम् वद्धा अनूपदीना । वद्धा इति निह्नेशात् स्त्रीलिङ्गत्वम् । अनूपदीना पादप्रमाणा उपानत् । [अनुपदीना—stockings], सर्वान्नाभि भक्षयति इति सर्वान्नीनो भिक्षुः । अयानयं नेयः अयानयीनः शारः । “फलकशिरः स्थितः” इत्यर्थः । दीक्षितस्तु, अयानयः स्थलविशेषः इति मत्वा अयानयीनः शार इति आह ।

१८०९ । परोवर-परम्पर-पुत्रपौत्रमनुभवति ॥ ५१२९ ॥

दी—। परांश्चावरांश्च अनुभवतीति परोवरीणः। अवरस्य उच्चं निपात्यते। परांश्च परतरांश्चानुभवति इति परम्परीणः। प्रकृतेः परम्परभावो निपात्यते। पुत्रपौत्राननुभवति पुत्रपौत्रीणः। परम्परा-शब्दस्य अबुप्रत्पन्नं शब्दान्तरं स्त्रीलिङ्गं; तस्मादेव स्वार्थे ष्यञि पारम्पर्यमम्। कथं पारोवर्यवदिति। असाधुरेव। खप्रत्यय-सन्निधौगेनैव परोवरेति निपातनात् ॥

The suffix ख is attached to the words परोवर, परम्पर, पुत्र-पौत्र to denote the person that feels these (i. e. sees these). For rest see Tika.

मित—। द्वितीयासमर्थेभ्यः परोवर परम्पर पुत्र-पौत्र इति एतेभ्यः अनुभवति इति एतस्मिन् अर्थे खप्रत्ययो भवति। परान् च अपरान् च अनुभवतीति खप्रत्ययः; प्रत्ययसन्निधौगेन च अवर इति अस्य अकारस्थाने उकारादेशश्चैन परोवरीणः इति। परान् च परतरान् च अनुभवति इति खः। प्रत्ययसन्निधानेन च “पर-परतर” इति प्रकृतेः “परम्पर” इति रूपं स्यात् निपातनेन—तेन परम्परीणः इति पदं सिध्यति। पुत्र-पौत्रान् अनुभवति इति खः—पुत्र-पौत्रीणः। तथाहि “लक्ष्मीं परम्परीणाम् त्वं पुत्र-पौत्रीणतां नय”।

ननु मन्त्रिपरम्परा मन्त्रं भिनत्ति इति परम्पराशब्दः प्रत्ययं विना अपि दृश्यते? सत्यम्। तत् अबुप्रत्पन्नं शब्दान्तरं स्त्रीलिङ्गं एव प्रयुज्यते। तस्मात् एव शब्दान् स्वार्थे ष्यञ् प्रत्ययं विहितं सति पारम्पर्यमिति रूपं सिध्यति। कथं तद्धि पारोवर्यवदिति ष्यञ् प्रत्ययान्तः परोवरशब्दः प्रयुज्यते? एषशब्दः असाधुरेव मन्त्रव्ययः, यतः खप्रत्ययसन्निधौगेनैव परावरशब्दस्य स्थाने परोवर इति रूपं स्यात्। एतस्मादन्यथ न हि परोवर इति रूपं साधु भवितुमर्हति।

१८१०। अवारपारात्यन्तानुकामं गाम्मी ॥ ५१२११ ॥

दी—। अवारपारं गाम्मी अवारपारीणः। अवारिणः।

पारीणः । पारावारीणः । अत्यन्तं गामी अत्यन्तीनः, भृशं गन्ता इतरर्थः । अनुकामं गामी अनुकामीनः । यथेष्टं गन्ता (? इतरर्थः) ।

The suffix ख is attached to the words अवार पार, अत्यन्त and अनुकाम to denote the person, that is very likely to travel अवारपार or run fast (अत्यन्त) or run enough (अनुकाम) ।

मित— । गमिष्यतीति गमी इतिप्रत्ययः, णिनौतुगामी । “भविष्यति गम्यादयः” (३।३।३) इति सूत्रेण प्रत्ययस्य भविष्यत्कालता विहिता । अत्र भाषावृत्तिः—“गामीति भविष्यन्निर्द्देशो वैचित्र्यार्थः । गन्तृभावे प्रत्ययः” । अतएव वर्त्तमान-गन्तरि, अतीत-गन्तरि, भविष्यद्गन्तरि वा, अभिधेयं प्रत्ययः स्यादिति भाषावृत्तिकृतामाशयः । सूत्रार्थं तु— द्वितीयासमर्थेभ्यः अवारपारं इत्यादिभ्यो गामी इतरर्थे खः—अवारपारीणः ।

ननु अवारपारम् इत्यत्र “कर्तृकर्मणोःकृति” (२।३।६५) इति षष्ठी भवितुमर्हति तर्हि कथमत्र द्वितीयासमर्थविभक्तिः स्यात् ? उच्यते । “अकेशोर्भविष्यदाधमस्त्रयोः” (२।३।७०) इति षष्ठीप्रतिषेधे सति द्वितीयासमर्थविभक्तिः स्यात् । अवारपार इति विपरीतम् अपि याच्य—तेन पारावारं गामी इति खः पारावारीणः । विमृष्टीतम् अपि याच्य—तेन अवारीणः, पारीणः । अत्यन्तं गामी इति खः अत्यन्तीनः । अत्यन्तं भृशं गन्ता इत्यर्थः । अत्यन्तम् अत्र क्रियाविशेषणे द्वितीया । अनुकामं गामी इति खः—अनुकामीनः । अनुकामं यथेष्टं गन्ता इत्यर्थः । अपापि क्रियाविशेषणे द्वितीया । तथाहि “अनुकामीनता ल्यज्” । अनुकामीनता स्त्रेच्छा-गमनमित्यर्थः ।

१८११ । समां समां विजायते ॥ ५।२।१२ ॥

दी— । यलोपोऽवशिष्टविभक्तौ रलुक् च पूर्वपदे निपात्यते । समांसमीना गौः । ‘समांसमीना सा यैव प्रतिवर्षं प्रसूयते’ । खप्रत्ययानुत्पत्तौ यलोपो वा वक्तव्यः ॥ समां समां विजायते । समायां समायां वा ।

The suffix ख is attached to the word समांसमा to denote the female who conceives or delivers every year.

मित— । विजायते गर्भधारयति, यदा विजायते गर्भमुञ्चति, प्रसूति इत्यर्थः । समा अव्यः ; समांसमां इति वीप्सायां द्वि-रुक्तिः । द्वितीया तु अत्यन्तसंयोगे । समां समां विजायते गर्भधारणेन सकलापि समा व्याप्यते इत्यर्थः । समां समां विजायते इति एतस्मिन्नर्थे समांसमा इति एतस्मात् खप्रत्ययः स्यात् ; अपिच समांसमा इत्यस्य पूर्वपदे (समाम् इत्यंशे) विभक्तेः (द्वितीया विभक्तेः) अलुक् स्यात् । तेन समांसमीनः इति रूपम् । समांसमीना गौः । समांसमीना वड्वा । समांसमीना प्रत्यव्दगर्भा । इयमेव व्याख्या-काशिकासम्मता ; परम् श्रीमान् दीक्षितः व्याख्यानं स्वीकरोति । तस्य खलु अयम् आशयः—विजायते प्रसूते । गर्भमोचने हि विजि-निर्वर्तते । समायां समायाम् इति वीप्सायां समायां इति हिरुक्तात् प्रातिपदिकात् खप्रत्ययः स्यात् । खप्रत्ययसन्निधौ प्रकृतेः “समायां समा” इति स्थितिः । तथा सति “यलोपोऽवशिष्ट विभक्तेरलुक् च पूर्वपदे निपात्यते” ; पूर्वपदे “समायां समा” इति प्रकृतेः “समायाम्” इति अंशे यलोपः “समायां” इत्यस्य विभक्ति-चिह्नभूतानां यकारः आकारः अनुस्वारश्च इति एतेषां तयाणाम् मध्ये यकारस्य लोपः ; “अवशिष्ट विभक्तेः” आकारस्य अनुस्वारस्य च इत्यर्थः “अलुक्” लुगभावः “निपात्यते” निपातनेन जायते ; तेन पूर्वपदे समा आ इति स्थितम् । ततः सन्धिवलीन समां इति स्थितिः । एवं समांसमा इति प्रकृतिः स्थिता । तस्मात् खः—तेन समांसमीनः इति रूपम् । समांसमीना गौः । “प्रत्यव्दप्रसवा इत्यर्थः” इति भाषाण्वतिः । अपिच “खप्रत्ययानुत्पत्तौ यलोपो वा वक्तव्यः”—समायां समायां विजायते इत्यत्र खप्रत्ययस्य अवगमनात् प्रागेव यलोपः स्यात् विकल्पेन इति वाच्यम् । तेन समायां समायां विजायते इति वाक्यं स्यात् । एवं यलोपस्य वैकल्पिकत्वात् समां समां विजायते इत्यपि वाक्यं स्यात् । द्वितीयाम् इमां व्याख्यामपि काशिका प्रकरोति ।

१८१२ । अद्यश्चीनावष्टब्धे ॥ ५।२।१३ ॥

दी— । अद्य श्चो वा विजायते अद्यश्चीना वड्वा । आसन्न-प्रसवा इत्यर्थः । केचित्तु विजायते इति नानुवर्तयन्ति । अद्यश्चीनम् मरणम् । आसन्नम् इत्यर्थः ।

The suffix ख is added to the word अद्यश्च an irregular compound, and in the aforesaid senses, and the word अद्यश्चीन is, at once, formed irregularly.

मित—। अद्यश्चीना अवष्टब्धे इति सूत्रच्छेदः। विजायते इति अनुवर्त्तते तेन सूत्रस्य अयमर्थः—“विजायते” इति एतस्मिन् विषये “अवष्टब्धे” आसन्नप्रसवे इति गम्यमाने “अद्यश्चीना”—अद्य अः इति प्रतिपदिकात् खप्रत्ययं विधाय, स्त्रीलिङ्गे अद्यश्चीना इति रूपं जायते। अद्यः शो वा विजायते इति अद्यश्चीना वडवा; अद्यश्चीना गौः। अद्यश्चीना आसन्नप्रसवा इत्यर्थः।

ननु अद्यश्चो वा भविष्यति इति अद्यश्चीनं सरणम्। एवम् अद्यश्चीनी वियोगः इत्यादयः कथं साधवः स्युरिति प्रश्ने समाधत्ते—“केचित्,” इत्यादिना। “केचित्” केचित् वैयाकरणाः “विजायते इति नानुवर्त्तयन्ति” विजायते इत्यंशस्य पूर्वसूत्रात् अस्मिन् सूत्रे अनुवृत्तिम् न उररीकुर्वन्ति। अवष्टब्धमात्रे खलु एवं स्यात् इति ते आहुः। तेनैव अद्यश्चीनं सरणम् इत्यादीनां साधुत्वम्; परं सूत्रे स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् तत् न स्यात् इति भागवन्तिर्वाच्यति।

१८१३। आगवीनः ॥ ५।२।१४ ॥

दी—। आङ्पूर्वाद् गोः कर्मकरे खप्रत्ययो निपात्यते। गोः प्रत्यर्पणपर्यन्तं यः कर्म करोति स आगवीनः।

The suffix ख is attached to the irregularly compounded word आ गोः, and the word आगवीनः is at once formed, to denote the person who serves somebody till his cow (pledged to the employer) is returned.

मित—। आङ्पूर्वात् गोशब्दात् खप्रत्ययः स्यात् निपातनेन, आ तस्य गोः प्रतिपादनात् कर्मकारिणि अभिधेये सति। आ गो ख इति आगवीनः। यो गवा शतः कर्म करोति आ तस्य गोः प्रत्यर्पणात् स आगवीनः। गोः प्रत्यर्पणं यावत् यः कर्म करोति स आगवीनः। [N. B.—The idea is this :—a debtor

puts his cow as pledge in the house of a creditor; he has to employ in the house of his creditor, till the cow is released; such a man (debtor) is called आगवीनः.]

१८१४ । अनुग्वलं गामी ॥ ५।२।१५ ॥

दी— । अनुगु गोः पश्चात् पयांसं गच्छति इति अनुगवीनो गोपालः ।

The suffix ख is attached to the word अनुगु to denote the person that runs after the cow.

मित— । अनुगु अलं गामी इति सूत्रच्छेदः । गोः पश्चात् इति अनुगु । “अव्ययं” इत्यादिना (२।१।६) सूत्रेण पश्चात् इति अर्थः अव्ययीभावः । “गोन्विरीरूप-सर्जनस्य” (१।२।४८) इति ऋसत्वम् । अलं पयांसि वचने । अलं पयांसं गमिष्यति इति अलंगामी । अथ गन्तुमात्रे प्रत्ययः, तेन अलंगामी इत्यस्य अर्थः—यः पयांसं गच्छति सः । अलंगामी इति एतस्मिन्नर्थे अनुगुशब्दात् खप्रत्ययः स्यात् । अनुगु (गोः पश्चात्) अलंगामी (पयांसं गच्छति) इति खः—अनुगवीनः । अनुगवीनः गोपालः । गोपालः=गोरक्षकः ।

१८१५ । अध्वनो यत्-खौ ॥ ५।२।१६ ॥

दी— । अध्वानम् अलं गच्छति—अध्वन्यः । अध्वनीनः । “ये चाभावकर्म्मणोः”, “आत्माध्वानी खे” इति सूत्राभ्याम् प्रकृति-भावः ।

The suffix यत् and the suffix ख as well are added to the word अध्वन् in the aforesaid sense.

मित— । द्वितीयासमर्थात् अध्वन् इति प्रातिपदिकात् अलंगामी इति एतस्मिन् विषये यत्प्रत्ययः खप्रत्ययश्च स्याताम् । अध्वानम् अलं गच्छति इति यत्=अध्वन्यः । अध्वानम् अलं गामीति ख—अध्वनीनः ।

ननु प्रत्ययसन्निधौ न “नस्तद्धिते” (६।४।१४४) इति नलोपः कथम् अत्र न स्यादिति चेत् ? उच्यते—“ये चाभावकर्मणोः (६।४।१६८) इति सूत्रेण यत्प्रत्यये परे प्रकृतिभावः, किञ्च “आत्माध्वानी खे” (६।४।१६९) इति खप्रत्यये परे अपि अध्वन् प्रत्यस्य प्रकृतिभावः ।

१८१६ । अभ्यमित्वाच्छः ॥ ५।२।१७ ॥

दी— । चात् यत्खौ—अभ्यमित्तीयः । अभ्यमित्वाः ।
अभ्यमित्वीणः । अमित्वाभिमुखं सुष्टु गच्छतीत्यर्थः ।

The suffix छ as well as the suffixes यत् and ख are attached to the word अभ्यमित्वा in the aforesaid sense.

N. B.—न मितम् = अमितः । The word is masc. by the लिङ्गानु-
शासनसूत्र “भावमितम्—” । This is Bhattoji's view. But Haradatta
says that अमित्वा is derived as अम (धातु) + इवच्—so it is masc.

मितम्— । अमितम् अमि (अमित्खम्) इति अभ्यमितम् । “लक्षणेनाभिप्रती
अभिमुख्ये” (२।१।१४) इति समासः । अभ्यमित्वाशब्दात् द्वितीयासमर्थात् अलं
गामीति विषये छप्रत्ययः स्यात् ; अपिच सूत्रस्थकारवृत्तात् यत्प्रत्ययः खप्रत्ययश्च ।
अभ्यमितम् अलं गामी अभ्यमित्वीयः—अत्र छप्रत्ययः । अत्रामित्वाः—यत् । अभ्य-
मित्वीणः—खः । अस्य अर्थस्तु अमित्वाभिमुखं सुष्टु गच्छति यः सः ।

१८१७ । गोष्ठात् खञ् भूत-पूर्वं ॥ ५।२।१८ ॥

दी— । गोष्ठो भूतपूर्वः गोष्ठीनो देशः ।

The suffix खञ् is attached to the word गोष्ठ to imply the
place which previously served the purpose of गोष्ठ (grazing
field).

मितम्— । गोष्ठिष्ठानि अत्र इति गोष्ठः । गोष्ठारणभूमिः । गोष्ठशब्दात्
खञ्प्रत्ययः स्यात् भूतपूर्व—यस्मिन् देशे पूर्वं गोष्ठः आसीत् तस्मिन् देशे अभिधेयं

सति—इत्यर्थः । गोष्ठः भूतपूर्वः यव स गोष्ठीनो देशः । यस्मिन् देशे पुरा गोष्ठः आसीत् सदेशो गोष्ठीनः इत्यर्थः । भूतपूर्वग्रहणं किम् ? गोष्ठः अधुना अत वर्त्तते इति प्रत्ययो न स्यात् ।

१८१८ । अश्वसैकाहगमः ॥ ५।२।१८ ॥

दो— । एकाहैन गम्यते इति एकाहगमः, आश्वीनोऽध्वा ।

The suffix खञ् is attached to the word अश्व to denote the way, that a horse can cover (walk or run) in a single day.

नित— । एकम् अहः इति एकाहः । “उत्तमैकभ्याम् च” (५।४।२०) इति समासः । एकाहैन गम्यते इति एकाहगमः । एकाहगम इति एतस्मिन्नर्थे अश्व-शब्दात् षष्ठीसमन्धात् खञ् प्रत्ययः स्यात् । अश्वस्य एकाहगमः अध्वा इति आश्वीनः अध्वा । “आश्वीनानि शतं पतिता” इति काशिका ।

१८१९ । शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः ॥ ५।२।२० ॥

दो— । शालाप्रवेशम् अर्हति शालीनः अधृष्टः । कूप-पतनमर्हति कौपीनं पापम् । तत् साधनत्वात् लृङ् गोप्यत्वात् पुरुषलिङ्गमपि । तत्सम्बन्धात् तदाच्छादनमपि ।

The suffix खञ् is attached to the words शाला and कूप and the words शालीन and कौपीन are irregularly formed in the senses of “meek” and “avoidable” respectively.

नित— । अधृष्टः अप्रगल्भः । अकार्यम् अकरणाच्च विरुद्धम् इत्यर्थः । शालाम् लक्षण्या शालाप्रवेशम् अर्हति इति विषये “अधृष्टः अप्रगल्भः” इति गम्ये सति शालाशब्दात् खञ् प्रत्ययो निपात्यते शालीनः । शालीनः अधृष्टः अप्रगल्भः इत्यर्थः । शालीनः जडः, शालीना बधूः । “शशाक शालीनतया न वक्तुम्” । अपिच कूपम् लक्षण्या कूपपतनं (कूपप्रवेशम् इति भाषावृत्तिः, कृपावतारम् इति काशिका) अर्हति इति विषये “अकार्यम्” करणानुचितम् इति गम्ये कूपशब्दात् खञ् प्रत्ययः निपात्यते—

कौपीनम् । कौपीनं पापम् । कौपीनम् अकार्यम् । पुरुषस्य लिङ्गं बहुशः पापं साधयति । तेन तत्साधनत्वात् पाप-साधनत्वात् (कौपीन-साधनत्वात्) इति यावत् पुरुष-लिङ्गमपि कौपीनमुच्यते । किञ्च पापं यथा गोप्यं तथा पुरुषलिङ्गमपि, तेनैव हेतुनाच पुरुषलिङ्गं कौपीनम् उच्यते । अपिच पुरुषलिङ्गसम्बन्धात् तस्य पुरुष-लिङ्गस्य यत् आच्छादनम् (वासः) तदपि कौपीनम् उच्यते ।

१८२० । ब्रातेन जीवति ॥ ५।२।२१ ॥

दी— । ब्रातेन शरीरायासेन जीवति नतुबुद्धिवैभवेन स ब्रात्यः ।

The suffix खञ् is attached to the word ब्रात to denote the person that earns his living by ब्रात (physical labour only).

नित— । “ये शरीरम् आयास्य जीवन्ति ते ब्राताव्याधादयः तत् कर्मापि ब्रातम्” इति भाषाहृत्तिः । “ब्रात-शब्दात् तृतीयासमर्थात् जीवतीति एतस्मिन्नर्थे खञ् प्रत्ययोभवति” इति काशिका । ब्रातेन शरीरायासेन जीवति = नतु बुद्धिवैभवेन इति ब्रातशब्दात् खञ्—तेन ब्रातीनः । ब्रातीनी विप्रः । “ब्रातीनसंघाः प्रकटं नरेन्द्रैस्ते राज्ञसाः सङ्कटमाप्त नीता इति व्योषः”—भाषाहृत्ती ।

१८२१ । साप्तपदीनं सख्यम् ॥ ५।२।२२ ॥

दी— । साप्तभिः पदै रवाप्यते साप्तपदीनम् ॥

To imply सख्य (friendship), the suffix खञ् is attached to the word साप्तपद and the word साप्तपदीनम् is at once formed.

नित— । सप्तभिः पदैः (पादपातैः शब्दीञ्चारणैर्वा) अवाप्यते इति विषये सख्यम् वञ्चुत्वम् इति गत्ये सति सप्त-पदशब्दात् खञ् प्रत्ययः स्यात्—तेन साप्त-पदीनम् इति तद्वितार्थे द्विशुसमासनिष्पन्नं पदम् सिध्यति । साप्तपदीनं सख्यम् इत्यर्थः । तथा च कुसारे “सतां सख्यं गतिं सङ्गतं साप्तपदीनमुच्यते” ।

ननु साप्त्पदीनः सखा, साप्त्पदीनं निवम् इत्यादि-प्रयोगः कथं सङ्गच्छते ?
उपचारात् सखवान् सखा अपि साप्त्पदीनः सखा ।

१८२२ । ह्यङ्गवीनं सञ्ज्ञायाम् ॥ ५।२।२३ ॥

दी— । ह्योगोदोहस्य ह्यङ्गुरादेशः विकारार्थं खञ् च
निपात्यते । दुह्यति इति दोहः चीरम् । ह्योगोदोहस्य विकारो
ह्यङ्गवीनं नवनीतम् ।

The suffix खञ् is attached to the word ह्योगोदोह in the sense
of विकार, i. e. some production out of it, and before the suffix,
the stem is changed to ह्यङ्गु—so that the word ह्यङ्गवीन is at
once formed to mean some particular kind of clarified
butter.

नित— । ह्यो गोदोहः इति ह्योगोदोहः सुप्सुपा । अस्मात् प्रातिपदिकात्
“तस्य विकारः” इति एतस्मिन्नर्थं खञ् प्रत्ययः स्यात् सञ्ज्ञायाम्—प्रत्ययसन्निधौ च
ह्योगोदोह इत्यस्य स्थाने ह्यङ्गु इति आदेशः निपात्यते । दुह्यति य स दोहः
इति । कर्मणि वाच्ये घञ् प्रत्ययः—तेन दोहः इत्यस्य चीरम् इत्येवार्थः । ह्यः
(पूर्वदिने) गोदोहः इति सुप्सुपा इति कैयटः । तस्य ह्योगोदोहस्य पूर्वद्वयः भूतस्य
गो-चीरस्य विकारः इति खञ् । ततः प्रकृतिस्थाने ह्यङ्गुरिति आदेशः । तेन
ह्यङ्गवीनम् = भूत-विशेषस्य सञ्ज्ञा—नवनीतम् इत्यर्थः । तेन एतस्मात् अन्यत्र न
स्यात्, यथा ह्योगोदोहस्य विकार उदक्षित् इत्यत्र प्रत्ययो नेष्टः । नहि उदक्षित्
भूत-विशेषः । [“ह्यङ्गवीनमादाय” इति रघुवशे] ।

१८२३ । तस्य पाकमूले पीत्वादिकर्णादिभ्यः कृण्व् जाहचौ
॥ ५।२।२४ ॥

दी— । पीलूनां पाकः पीलुकुणः । कर्णस्य मूलं कर्ण-
जाहम् ।

The suffix कृणप् is attached to the words that pass by the

term पीक्षादि to imply the cooking of the same, and the suffix जाहच् is attached to the word कर्ण and others of the कर्णादि class to denote the root (or source) of the same.

मित—। तस्य इति षटीसमर्थेभ्यः, पीलु एवमादिभ्यः कुणप् प्रत्ययः स्यात् पाक इति एतस्मिन् विषये, तथा कर्ण एवमादिभ्यः जाहच्प्रत्ययः स्यात् मूलमिति एतच्चित्रर्थे । पीलु फलविशेषः । श्रीहन्तावनादौ लभ्यते । अस्य भक्षणकथा श्रीचैतन्यचरितासूते दृश्यते च । पीलूनां पाकः इति पीलुकुणः । कर्कन्धु, वंदरी । तस्य पाकः कर्कन्धु-कुणः । शम्याः पाकः शमीकुणः । पीक्षादियथा—पीलु, कर्कन्धु, शमी, करीर, कुबल, बदर, अचल्य, खदिर । कर्णादिभ्यो यथा—कर्णस्य मूलम् कर्णजाहम्, “कर्णजाह-विलोचना ।” अच्चाः मूलमिति अचिजाहम् । कर्णादि यथा—कर्ण, नख, मुख, केश, पाद, भ्रू, गुलफ, शीट, शृंग, अक्षि, दन्त, पृष्ठ, अंगुष्ठ ।

१८२४ । पक्षातिः ॥ ५।२।२५ ॥

दी—। मूलग्रहणमात्रम् अनुवर्तते । पक्षस्य मूलं पक्षतिः ।

The suffix ति is added to the word पक्ष to denote the मूल (root—source or beginning) of the same.

मित—। पूर्वसूत्रात् मूलम् इत्येव अनुवर्तते—नान्यत् । पक्षशब्दात् तिप्रत्ययः स्यात् तस्य मूलमित्येव अर्थे । पक्षस्य मूलं पक्षतिः । पक्षतिः पक्षस्य मूलं = प्रतिपत् । “चन्द्रलेखेव पक्षती” । विहगानां पक्षमूलं अपि पक्षतिः प्रयुज्यते—“चक्षत्पक्ष-तिभिः खगैः ।”

१८२५ । तेन वित्तञ्चुच्चुप्चणपौ ॥ ५।२।२६ ॥

दी—। यकारः प्रत्यययोरादौ लुप्तनिर्दिष्टस्तेन चस्य नेत्-संज्ञा । विद्यया चित्तः विद्याचुच्चु । विद्याचणः ।

The suffix चुच्चुप् as well as the suffix चण is (or—are)

attached to words to denote the person that is an adept in the subjects implied by the said words.

मित—। वित्तः प्रतीतः ज्ञातः इत्यर्थः। तेन इति तृतीयासमर्थान् वित्तः इति एतस्मिन्गर्थे चुञ्चप् चणप् इति एतौ प्रत्ययौ भवतः। विद्याया वित्तः विद्याचुञ्चः, विद्याचणः। वेदान्तेन वित्तः वेदान्तचुञ्चः। केशेन वित्तः केशचणः। “रामोऽपि मायाचणमन्त्रचुञ्चः” इति भट्टिकाव्ये।

ननु “चुट्” (१।३।७) इति सूत्रेण चुञ्चप् चणप् इति प्रत्ययद्वयस्य आदिस्थितौ चकारौ इतौ भवितुम् अर्हतः। कथं तन्न स्यादिति चेत्—उच्यते—“यकारः” इत्यादि। प्रत्ययद्वयस्य आदौ यकारो लुप्तस्तिष्ठति इति निर्दिष्टम्। तेन अव चकारस्य प्रत्यायादित्वाभावात् न इत्।

१८१६। विनज्भ्यां नानाजौ न सह ॥ ५।२।२७ ॥

दी—। असहार्थे पृथग्भावे वर्तमानाभ्यां स्वार्थे प्रत्ययौ।

विना। नाना।

The suffix ना is attached to the particle वि, and the suffix नाज् to the particle ना—both in the sense of separation.

मित—। न सह इति प्रकृतिविशेषणं न सह असहार्थः, पृथग्भावः इत्यर्थः। न सहः यो विः तथा न सहः यो ना, ताभ्याम् ना नाज् इति प्रत्यायीतः। अतएव असहार्थे (पृथग्भावे) वर्तमानः यो “विः”—तस्मात् तथा असहार्थे वर्तमानः यो “ना”, तस्मात् च स्वार्थे ना नाज् इति प्रत्यायी यथासंख्यं सः, विना, नाना। “धर्मं विना कृतः सुखम्? नाना नारीं निष्फला लोकयात्रा”।

१८१७। वेः शालचूकङ्कटचौ ॥ ५।२।२८ ॥

दी—। क्रिया-विशिष्ट-साधन-वाचकात् स्वार्थे। विस्तृतम्।

विशालम्। विशङ्कटम्।

The suffixes शालच् and शङ्कटच् are attached to the particle वि ।

मित— । विः इत्यस्मात् शालच् शङ्कटच् इति एतौ प्रतीयौ साः स्वार्थे—
विशालम् । विशङ्कटम् ।

ननु विः इत्यस्य कोऽर्थः ? येन स्वार्थे प्रतायः इष्यते ? उच्यते—“क्रियाविशिष्ट साधनवाचकात् स्वार्थे” इति, क्रिया-विशिष्ट-साधन-वाचकात् साधन-क्रियावचनात् उपसर्गात् स्वार्थे एतौ प्रतीयौस्तः । वि=इत्यस्य विस्मृतम् इतोऽव स्थितिरिति ज्ञेयम् । तेन विस्मृतम् इति शालच्—विशालच् । शङ्कटच्—विशङ्कटम् । “विः—विततार्थः” इति भाषावृत्तिः ।

१८१८ । संप्रोदश्च कटच् ॥ ५।२।२६ ॥

दी— । संकटम् । प्रकटम् । उत्कटम् । चाहिकटम् ।

The suffix कटच् is attached to सम् प्र उद्, and also to वि ।

मित— । सम् प्र उद् इति एतेभ्यः कटच् प्रतायः स्यात्, संकटम्, प्रकटम्, उत्कटम् । सूत्रे यस्यकारोऽदृशात्, तस्य वलात् वि इत्यस्मादपि—तेन विकटम् । नि इत्यस्मादपि इति भाषावृत्तिस्तेन निकटम् ।

दी— । अलावुतिलोमाभङ्गाभ्यो रजसुप्रसंख्यानम् ॥

मित— । रजसि वाच्ये अलावु तिल उमा भंगा इति एतेभ्यः कटच् स्यात् ॥ अलावूनां रजः अलावुकटम्, तिलकटम्, उमाकटम्, भङ्गाकटम् । अपिच—माषकटम् अणुकटम् इति द्वयमपि स्यात् इति भाषावृत्तिः ।

दी— । गोष्ठजादयः स्थानादिषु पशुनामभ्यः ॥ गवां स्थानं गोगोष्ठम् ।

मित— । पशुनाम् नामवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः गोष्ठच् इतोऽवमादयः प्रतायाः स्याः स्थानम् एवम् आदिषु अभिविधेषु । तथाहि स्थाने गम्ये पशुवाचिभ्यः गोष्ठच् स्यात् यथा गवां स्थानं गोगोष्ठम् । महिषीनां स्थानं महिषीगोष्ठम् । एवं उद्गोष्ठम् । अविगोष्ठम् ।

दी— । संघाते कटच् ॥ अवीनां सघातः अविकटः ।

मित— । संघातः समष्टिः । संघाते अभिधेये सति, येषां संघातस्तत्तथाः कटच्प्रत्ययः स्यात् । अवि' संप्रसारः । अवीनाम् संघातः अविकटः । अविसमूहः इत्यर्थः । अविशब्दादेव कटच् स्यात् इति भाषावृत्तिः ।

दी— । विस्तारे पटच् ॥ अविपटः ।

मित— । विस्तारः प्रसारः । विस्तारे अभिधेये, यस्य विस्तारस्तथाचकात् शब्दात् पटच्प्रत्ययः स्यात् । अवीनां विस्तारः अविपटः ।

दी— । द्वित्वे गोयुगच् ॥ द्वावुष्टौ उद्वगोयुगम् ।

मित— । (पशूनाम्) द्वित्वे अभिधेये गोयुगच् इति प्रत्ययः स्यात् ; द्वौ उद्वौ इति गोयुगच् प्रत्ययः—तेन उद्वगोयुगम् । द्वौ अश्वौ अश्वगोयुगम् । द्वौ गावौ गौ-गोयुगम् ।

दी— । षट्त्वे षड्गवच् ॥ अश्व-षड्गवम् ।

मित— । (पशूनाम्) षट् सङ्ख्याकत्वे अभिधेये सति षड्गवच्प्रत्ययः स्यात् । अश्वानां षट्कम् अश्वषड्गवम् । हस्तिनां षट्कम् हस्तिषड्गवम् ।

दी— । स्नेहे तैलच् ॥ तिलतैलम् । सर्षपतैलम् ।

मित— । स्नेहः स्नेहमय-वस्तुनि (oily substance) अभिधेये सति, यस्य स्नेहः अभिधीयते तस्मात् तैलच्प्रत्ययः स्यात् । तिलस्य स्नेहः तिलतैलम् । सर्षपस्य स्नेहः सर्षपतैलम् । एरण्डस्य स्नेहः एरण्डतैलम् । इल्लुयाः स्नेहः इल्लुदी-तैलम् ।

दी— । भवने क्षेत्वे शाकटशाकिनौ ॥ इक्षुशाकटम् ।

इक्षुशाकिनम् ।

मित— । भवने क्षेत्वे यस्मिन् क्षेत्वे उत्पन्नः सन् इक्षुादिसिद्धति तस्मिन् क्षेत्वे अभिधेये सति शाकट शाकिन इति प्रत्ययौ स्तः । इक्षूनां भवनं क्षेत्वं इक्षु-

शाकटम् । इच्छुशकिनम् । मूलकानां भवनं चित्रम् मूलकशाकटम् । मूलक-
शकिनम् ।

१८१८ । अवात् कुटारच्च ॥ ५।२।३० ॥

दी— । चात् कटच् । अवाचीनोऽवकुटारः । अव-
कटः ।

The suffix कुटारच्, as well as the suffix कटच्, is added to अव ।

मित— । अव इत्यस्मात् कुटारच्प्रत्ययः स्यात् ; सूत्रस्थचकारवलात् कटच्-
प्रत्ययोऽपि । अवाचीनो अवकुटारः । अवकटः । क्रियाविशिष्टसाधनवाचकात् एव
प्रत्ययो मन्तव्यस्तेन अवाचीनः (अवकुटारः) इति एवम्भूतं वाक्यं दर्शितम् ।

१८२० । नते नासिकायाः सञ्ज्ञायां टीटज्-नाटज्-भटचः

॥ ५।३।३१ ॥

दी— । अवादितेव । नतं नमनं । नासिकायाः नतं
अवटीटम् । अवनाटम् । अवभटम् । तदुयोगात् नासिका
अवटीटा । पुरुषोऽपि अवटीटः ।

The suffix टीटज्, नाटज् and भटच् are added to अव to denote the hanging or bending state of nose ; the nose itself or the owner of such nose may also be implied by the words thus formed.

मित— । नतम् नमनम् । नम्रधातोर्भावे क्तप्रत्ययः । नासिकायाः नमने
अभिधेये सति सञ्ज्ञायां विषये अव इत्यस्मात् टीटज् नाटज् भटच् इति प्रत्ययाः स्युः ।
नासिकायाः नतम् अवटीटम्, अवनाटम्, अवभटम् । अपिच अवटीटम् अवनाटम्
अवभटम् इति एतेषां योगात् नासिका अपि अवटीटा वा अवनाटावा इति कथ्यते ।
किञ्च एवम्भूतायाः नासिकायाः स्वामी पुरुषोऽपि अवटीटी वा अवनाटी वा
अवभटी वा उच्यते ।

१८२१ । नेर्विडज् विरीसचौ ॥ ५।२।३२ ॥

दी— । निविडम् । निविरीसम् ।

The suffix विडच् as well as the suffix विरीसच् is (or—are) added to the particle नि ।

नित— । नि इत्यस्मात् विडच् विरीसच् इति प्रत्ययौ स्तः ; निविडम् ; निविङ् वस्त्रम् ; निविङाः केशाः । निविरीसम् ; “उरु निविरीसनितम्भमारुहेदि” । अत्र नासिकायाः नते एव वाच्ये प्रत्ययः इष्ट इति काशिका । तादृशनासिकायोगात् पुरुषोऽपि निविङः, निविरीसः ; निविङाः केशाः निविडम् वस्त्रम् इत्यादयस्तु उपमानात् भविष्यन्ति इति काशिकायाः मतम् ।

१८२२ । इनच् पिटच् चिकचिच ॥ ५।२।३३ ॥

दी— । नेरितेयव । नासिकाया नते अभिधेये इनच् पिटचौ प्रत्ययौ प्रकृतेश्चिकचि इत्यादेशौ च । कप्रत्ययचिकादेशौ च वक्तव्यौ ॥ (वा) ॥ चिकिनम् । चिपिटम् । चिककम् ।

The suffix इनच् and पिटच् are attached to the particle नि to denote some inclination of the nose ; before the suffix इनच् the particle नि is replaced by चिक and before पिटच्, by चि ; the suffix क is also affixed to नि in the self-same sense, and नि is replaced by चिक ।

नित— । नासिकायाः नते अभिधेये नि इत्यस्मात् इनच् प्रत्ययः स्यात् ; प्रत्यय-सन्नियोगेन निःइत्यस्य स्थाने चिक् इति आदेशः ; नि इनच् = चिक् ‘इन = चिकिनः । तथा पूर्वोक्ते विषये पिटच् प्रत्ययः अपि स्यात् ; तस्मिन् परे निः इत्यस्य स्थाने चि इति आदेशः ; नि पिटच् = चिपिट = चिपिटम् ; अपिच पूर्वोक्ते विषये कप्रत्ययोऽपि स्यात्—तथासति निः इत्यस्य स्थाने चिक् इति आदेशः ; नि क = चिक् क = चिकम् ।

दी—। क्लिन्नस्य चिल्पिन्नश्चास्य चक्षुषी । (वा) । क्लिन्न
चक्षुषी अस्य—चिह्नः । पिह्नः ।

मित—। अपि च “क्लिन्ने अस्य चक्षुषी” इति अभिधेयं सति क्लिन्नशब्दात् ल-
प्रत्ययः स्यात् ; प्रत्ययसन्नियोगेन क्लिन्न इत्यस्य स्थाने चिल् इत्यादेशः तथा पिल्
इत्यादेशश्च स्याताम् ; क्लिन्ने अस्य चक्षुषी इति क्लिन्न-शब्दात् लप्रत्ययः ; चिल्
इति आदेशः—तेन चिह्नः इति रूपम् । पिल् इति आदेशः—तेन पिह्न
इति रूपम् ।

दी—। चुल् च ॥ (वा) । चुह्नः ।

मित—। च लादेश्यापि स्यात्, क्लिन्ने चक्षुषी अस्य इति चुह्नः, चक्षुषीरेवा-
भिधाने प्रत्यय इष्यते—तेन क्लिन्ने चक्षुषी इतिवक्तव्ये चिह्ने पिह्ने, च ह्ने इति
एते साधवः सुगः ; एतेषां योगात् पुरुषोऽपि चिह्नः पिह्नः च ह्नः वा इति
एतदपि स्यात् ।

१८२३ । उपाधिभ्यां त्यक्त्रासन्नारूढयोः ॥ ५।२।३४ ॥

दी—। संज्ञायामित्यनुवर्त्तते । पर्वतस्य आसन्नं स्थलम्
उपत्यका । आरूढं स्थलम् अधित्यका ।

The suffix त्यक्न् is attached to उप to denote the adjacent
land (vale, valley or dale) of the mountain, and the same
suffix is attached to अधि to denote the high land of mountains
(tableland, plateaux).

मित—। संज्ञायाम् इत्यस्य अनुवृत्तिः । अतएव अयमर्थः—संज्ञायां विषये
उप अधि इति एताभ्याम् त्यक्न् प्रत्ययः स्यात् यथासंख्यम् आसन्नः आरूढ इति
एतयोरेव अर्थयोः । उप त्यक्न् उपत्यका । पर्वतस्य आसन्नं स्थलम् । अधि
त्यक्न् अधित्यका—पर्वतस्य आरूढं स्थलम् । तथाहि “उपत्यकाद्रिआसन्नाभूमि-
रूढं अधित्यका” इत्यमरः । अनयोः स्त्रीत्वम् अभिधानादेव ।

ननु, “प्रतायस्यात्कात्पूर्व” स्यात् इदाय्यसुपः” (७३।४४) इति प्राप्तम् इत्वं कथं न स्यात् ; उच्यते—संज्ञाधिकारादेव ; तथाहि “न यासयोः” (७३।४५) इति सूत्रे “यत्तदोः प्रतिषेधे ताकन उपसंख्यानम्, उपताका, अधिताका,” इति काशिका ; किञ्च समुद्रस्य अपि आसन्नाभूमिरुपताका इत्यपि वक्तुं शक्यं स्यात् । तथाहि भाषावृत्तौ “समुद्रस्यासन्ना भूमिरुपताका समुद्रस्य वनराजी । गिरिमधिरुद्राधिताका गिरिः । समुद्रोपताका हैमी पर्वताधिताका पुरीति भट्टिः ।”

१८२४ । कर्मणि घटोऽठच् ॥ ५।२।३५ ॥

दी— । घटते इति घटः । पचादयच् । कर्मणि घटते कर्मठः पुरुषः ।

The suffix अठच् is added to the word कर्मन् to denote the person that is expert in the same.

मित— । घटते अयम् इति घटधातोरेच् प्रतायः—“नन्दि यहि पचादिभ्यः—” (३।१।३४) इति सूत्रेण । घटः साधुः कुशलः इत्यर्थः । कर्मशब्दात् सप्तमी-समर्थात् घटः इति एतस्मिन् विषये अठच् प्रतायः स्यात् । कर्मणि घटते इति कर्मन्-शब्दात् अठच् । “नस्तद्धिते” (६।४।१४४) इति नलोपः । “यसेति च” (६।४।१४८) इति अकारलोपः—तेन कर्मठः इति ।

१८२५ । तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच् ॥ ५।२।३६ ॥

दी— । तारकाः संजाता अस्य तारकितं नभः । आकृति-गणोऽयम् ।

The suffix इतच् is added to words that pass by the name तारकादि, to denote the things which are endowed with the objects, expressed by the said words of the तारकादि class.

मित— । तदिति प्रथमासमर्थेभ्यः तारका इति एवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः अस्य इति षष्ठ्यर्थे इतच् इति प्रतायः स्यात् । तारकाः संजाताः अस्य इति तारकितं

नभः । तारकादिराकृतिगणः । केचित् तारकादिगणपठिताः लिख्यन्तेऽव—
 तारका, पुष्प, सुख, दुःख, फल, कुसुम, सुकुल, कुङ्कुम, तन्द्रा, बुभुक्षा, पिपासा, ज्वर
 रोग, व्रण, व्याधि, लज्जा, उत्कण्ठा, विचार, प्रचार, वेग, अज्ञा, भर, इत्यादयः । पथितः
 वचः, कुसुमित,—“फुल्लकुसुमित द्रुमदलशोभिनी” । बुभुक्षितः—“बुभुक्षितः किं न
 करोति पापम्,” पञ्चतन्त्रम् । अपिच गर्भादप्राणिनि—प्राणिनः अन्यस्मिन् अभिघेये
 सति, गर्भशब्दः अत्र पठ्यते, गर्भिणीः शालयः । अप्राणिनि इति किम् ? गर्भिणी
 गौः ।

१८२६ । प्रमाणे द्वयसज् दघ्नच् मावचः ॥ ५।२।३७ ॥

दी— । तदस्येति अनुवर्तते । ऊरु प्रमाणमस्य इति ऊरुद्वय-
 सम् । ऊरुदघ्नम् । ऊरुमावम् ।

The suffixes द्वयसज्, दघ्नच् and मावच् are added to words that stand for some measurement.

मित— । तदस्य इति अनुवर्तते । तदिति प्रथमासमर्थात् प्रातिपदिकात्
 अस्य इति षष्ठ्यर्थे द्वयसच् दघ्नच् मावच् इति प्रत्यया भवन्ति, यत् खलु प्रथमासमर्थं
 प्रमाणं चेत् तत् स्यात् । ऊरु प्रमाणमस्य इति ऊरुद्वयसम् । ऊरुदघ्नम्, ऊरुमावम् ।
 एवं जानुप्रमाणमस्य जानुद्वयसम्, जानुदघ्नम्, जानुमावम् । ऊरुद्वयसम् वयः ।
 जानुद्वयसी नदी । “गिरिकूटदघ्नैः” इति भट्टौ ।

दी— । प्रमाणे लः ॥ (वा) ॥ शमः । दिष्टिः । वितस्तिः ।

मित— । लः इति लुकः पूर्वाचार्यैः विहिता संज्ञा । प्रमाणशब्दा इति ये
 प्रसिद्धास्तैः उत्पन्नस्य द्वयसच् दघ्नच् मावच् इति प्रत्ययस्य लुक् स्यात् ।
 शमश्चतुर्दशगुलः । शमः प्रमाणमस्य इति विहितस्य प्रत्ययस्य लुक् तेन शम इति
 दिष्टिः प्रमाणमस्य इति विहितस्य प्रत्ययस्य लुक् दिष्टिः । वितस्तिः प्रमाणमस्य
 इति विहितस्य प्रत्ययस्य लुक्—वितस्तिः । एवं हस्तप्रमाणमस्य इति हस्तः । मुष्टिः
 प्रमाणमस्य इति मुष्टिः ।

दी--। द्विगोर्नित्यम् ॥ द्वौ शमौ प्रमाणमस्य इति
द्विशमम् ।

मित—। द्विगुसमासे प्रमाणवाचिभ्यः शब्देभ्यो विहितस्य द्वयसजादेः प्रत्ययस्य
लुक् स्यात् नित्यम् । द्वौ शमौ प्रमाणम् अस्य इति द्विसमम् । एवं द्वि-विस्तति,
त्रिसमम्, चि-वितति । द्वि-जानु जलम् इति भाषावृत्तिः । अतएव तन्मते द्विगुसमासे
यथा प्रसिद्ध-प्रमाण-वाचिभ्यो विहितस्य प्रत्ययस्य लुक् स्यात्, तथा यत् किञ्चिदपि
प्रमाणम् वक्ति यः शब्दः तस्मादपि विहितस्य प्रत्ययस्य लुक् स्यात् । द्विगु-समासे तन्मते
अविशेषणैव लुक् इति द्वि-जानु जलमिति दृष्टान्तप्रदर्शनेन प्रतीयते इति ।

ननु “नित्यम्” इति कथं सूत्रे गृह्यते ? उच्यते । “प्रमाण-परिमाणभ्याम्
संख्यायाश्चापि संशये मातृच् वक्तव्यः” इति संशये विधीयमानस्य मातृच् इति
प्रत्ययस्य अपि द्विगुसमासे लुक् स्यात् इति आपयितुम् । यथा—अस्य परिमाणम्
इति द्विष्टौ स्याताम् वा नवा इति द्वि-द्विष्टिः—अथ विहितस्य मातृच् प्रत्ययस्य लुक् ।

दी—। प्रमाणपरिमाणभ्याम् संख्यायाश्चापि संशये मातृच्
वक्तव्यः । (वा) ॥ शममात्रम् प्रत्यमात्रम् । पञ्चमात्रम् ।

मित—। प्रसिद्ध-प्रमाण-वाचिभ्यः, परिमाण-वाचिभ्यस्तथा संख्यायाश्चापि संशये
(संदिग्धविषये) मातृच् प्रत्ययः स्यात् । उभयकोटिकं ज्ञानं संशयः । प्रमाण-
वाचिनस्तावत्-शमः प्रमाणम् अस्य स्यात् न वा इति शममात्रम् । एवं हस्तमात्रम्
दिष्टिमात्रम् । परिमाण-वाचिभ्यः—प्रत्यं परिमाणं स्यादस्य नवेति प्रत्यमात्रम्, एवं
कुडम्बमात्रम् । संख्यायाः—पञ्च परिमाणम् अस्य स्यान्नवेति पञ्चमात्रम्, एवं
दशमात्रम् । “दशमात्रा गावः” इति काशिका ।

दी—। वत्नन्तात् स्वार्थं द्वयसज्मात्रचौ बहुलम् । (वा) ।
तावदेव तावदुद्वयसम् । तावन्मात्रम् ।

मित—। वत्न प्रत्ययनिष्पन्नभ्यः शब्देभ्यः स्वार्थं द्वयसज् मातृच् इति एतौ

स्तः, तावदेव तावद्वयसम्—तावदेव तावन्मात्रम् । एतावदेव एतावद्वयसम्—एतावन्मात्रम् । बहुल गृहणात् अन्यत्रापि दृश्यते—तदेव तन्मात्रम् । चिदेव चिन्मात्रम् ।

१८२७ । पुरुष-हस्तिभ्यामण् च ॥ १।२।३८ ॥

दी—। पुरुषः प्रमाणमस्य पौरुषम् । पुरुषद्वयसम् । हास्तिनम् । हस्तिद्वयसम् ।

The suffix अण् may, as well, be added to the words पुरुष and हस्तिन् when they stand for some measurement.

मित—। तदस्य इतीव । प्रमाणे वर्त्तमानाभ्याम् पुरुष हस्तिन् इति एताभ्याम् अण्प्रतायः स्यात् षष्ठ्यर्थे । सूत्रस्थ—चकारवलात् द्वयसज्, दघ्नच्, मात्रच् इति त्रयमपि स्यात् । पुरुषः प्रमाणम् अस्य इति अण् पौरुषम्, पौरुषम् अन्धः, पुरुषद्वयसम् । हस्ति प्रमाणम् अस्य इति अण् हास्तिनम्, “नस्तद्धिते” (६।४।१४४) इति नलोपस्य प्रसक्तौ “इनण्यनपते” (६।४।१६४) इति प्रकृतिभावः । हस्तिद्वयसम् । हस्तिदघ्नम् । हस्तिमात्रम् । द्विगोर्नितं लुक्—तेन द्विपुरुषम् उदकम् । विपुरुषम् उदकम् । द्वि-हस्ति, त्रि-हस्ति, स्त्रियां द्वि-पुरुषी, त्रि-पुरुषी, द्वि-हस्तिनी, त्रि-हस्तिनी । द्विपुरुषा, त्रिपुरुषा इत्यपि—“पुरुषात् प्रमाणेऽन्यतरस्यामिति” (४।१।२४) सूत्रेण ।

१८२८ । यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् ॥ १।२।३९ ॥

दी—। यत्-परिमाणमस्य यावान् । तावान् । एतावान् ।

The suffix वतुप् is added to the words यद्, तद्, and एतद् in the sense of measurement.

मित—। तदस्य इति अनुवर्त्तते । यद् तद् एतद् इति एतेभ्यः प्रथमा-समर्थेभ्यः परिमाणे वर्त्तमानेभ्यो वतुप्प्रतायः स्यात् । यत्-परिमाणमस्य इति यदशब्दात् वतुप् तेन यावत् इति । पुलिं गे यावान्, स्त्रियां यावती, क्लीबे यावत् । तत् परिमाणमस्य इति तावान् । एतत् परिमाणमस्य इति एतावान् ।

वतुपि परे आकारादेशस्तु “आ सर्वनामः” (६।३।८८) इति सूत्रेण भवति । सूत्रे परिमाणम् इति कथं गृह्यते—पूर्वसूत्रात् “प्रमाणे” इत्यादिना अनुवर्त्तमाने सति । “प्रमाणयङ्गोऽनुवर्त्तमाने परिमाणयङ्गं प्रमाणपरिमाणयोर्भेदात्” इति काशिका ।

१८२८ । किमिदंभ्रां वोधः ॥ ५।२।४० ॥

दी— । आभ्याम् वतुप् स्यात् वस्य च घः । कियान् ।
इयान् ।

The suffix वतुप्—added to the words इदम् and किम् in the afOresaid sense, changes its व into घ ; (घ = इय) ।

मित— । किम् इदम् इति एताभ्याम् प्रथमासमर्थाभ्याम् प्रमाणे वर्त्तमानाभ्याम् वतुपप्रतायः स्यात् षष्ठ्यर्थः ; तथा वतुप् इत्यस्य वकारस्य घकारादेशश्च भवति । किं परिमाणमस्य इति कियान् । स्त्रीलिङ्गे कियती । इदं परिमाणम् अस्य इति इयान्—स्त्रियां इयती । वतुपि परे “इदं किमोरीश्वकी” (६।३।८०) इति सूत्रेण किम् स्थाने की, इदं स्थाने ई (ईश्) इति भवतः । ततः की वान ई वान इति स्थिते सति वस्थाने चादेशः । वस्तु तद्धितविषये इयः । ततः ई इयान की इयान इति स्थिते सति “यसीति च” (६।४।१४८) इति ईकारलोपः—तत्र इयान कियान इति रूपव्ययम् ।

१८३० । किमः संख्यापरिमाणे ङिति च ॥ ५।२।४१ ॥

दी— । चाङ्वतुप् । तस्य च वस्य घः स्यात् । का संख्या
येषां ते कति—क्रियन्तः । चपे तु न । का संख्या एषां दशानाम् ।

The suffix ङिति as well as the suffix वतुप् is added to the word किम् to denote the counting of members ; and the व of वतुप् is replaced by घ, i. e. इय । For rest see Tika.

मित— । संख्यायाः परिमाणं संख्यापरिमाणं संख्यापरिच्छेदः इत्यर्थः । संख्यापरिमाणे वर्त्तमानात् किम् इत्यस्मात् ङितिप्रत्ययः स्यात् ; तथामूलस्य चकारस्य

बलात् वतुप् अपि भवति ; वतुप् प्रत्ययस्य वकारस्थाने घ इति आदेशश्च वेदितव्यः ।
घस्थाने इयः स्यादिति बोध्यम् । का संख्या येषां ते कति । किम् शब्दात् इति
प्रत्ययस्य डित्वात् टेलीपस्तेन कति इति रूपम् । अयं नित्य-बहुवचनान्तः । कति-
ब्राह्मणाः । कति गुणिनः । का संख्या येषां ते कियन्तः । किम् शब्दात् वतुप् ।
साधनाप्रक्रिया तु पूर्ववत् । कियन्तो ब्राह्मणाः, कियन्तः गुणिनः । निन्दायां
गम्यमानायामितत् न भवति ; अत आह 'क्षेपे तु न' इत्यादि । क्षेपे सति संख्यापरिमाण-
मतात्त्विकम् ।

१८३१ । संख्याया अवयवे तयप् ॥ ५।२।४२ ॥

दौ— । पञ्चावयवा अस्य पञ्चतयं दारु ।

The suffix तयप् is attached to any numerical words—
that denotes some part (or portion) of some thing (of the
whole).

मित— । तदस्य इति अनुवर्त्तते । अवयवे वर्त्तमानेभ्यः संख्यावाचिभ्यः
तयप् प्रत्ययः स्यात् षष्ठ्यर्थे । “घटादीनां कपालादौ द्रव्येषु गुणकर्मणोस्तेषु
जातेष्वसम्बन्धः समवायः प्रकीर्त्तितः” इति भाषापरिच्छेदकारिकातः अवयवैः सह
अवयविनः समवायरूपः सम्बन्धो ज्ञायते । अतएव “अवयवा अवयविनः सम्बन्धिनः
इति सामर्थ्यात् अवयवौ प्रत्ययाथौ विज्ञायते” इति काशिका । अवयविनि अभिधेये
सति अवयववृत्तेः संख्यायास्तयप् प्रत्यय इष्ट इति भावः । पञ्च अवयवा अस्य इति
पञ्चतयं दारु । चतुष्टयी रज्जुः ।

१८३२ । द्वित्रिभ्याम् तयस्यायज्वा ॥ ५।२।४३ ॥

दौ— । द्वयं—द्वितयम् । त्रयं—त्रितयम् ।

The suffix तयप्—when added to द्वि as well as to त्रि, is
optionally changed to अयच् ।

मित— । द्वि-त्रि इति एताभ्याम् पूर्वसूत्रेण तयप् स्यात् । तस्य तयपः स्थाने

विकल्पेन अयच् इति आदेशो भवेत् । ही अवयवी अस्य इति तयप् = हितयम् । तयः अवयवा अस्य इति तयप्—वितयम् । “माता मित्रं पिताचेति स्वभावाच्च तयं हितम्” इति । पक्षे तयपः स्थाने अयच् इति आदेशः—तेन हि अयच् इति स्थिते “यस्येति च” (६।४।१४८) इति इकारस्वलोपसंज्ञेन वयम् इति रूपम् । एवं वयम् । स्त्रियां वयौ, तयौ, हितयौ वितयौ । तथाहि सर्वदर्शनसंग्रहे “अग्निहोत्रम् वयौविद्या” ।

ननु अयच् इति प्रत्ययान्तरम् अकृत्वा कथं तय-स्थाने अयजादेशः कृत इति चेत् उच्यते । स्थाननिर्देशार्थमेव तयस्थाने अयजादेशः । तेन अयच्चि तयपः स्थानिवत्त्वम् आश्रित्य “प्रथमचरमतयात्” (१।१।३३) इति सूत्रेण जसि विकल्पेन सर्वनामसंज्ञा । अतएव जसि इयं, इयाः इतिरूपवयम् । किञ्च वयौ विद्या इति स्त्रियाम् ईकारः अपि तयनिवन्धनः इति काशिका ।

१८३३ । उभादुदात्तो नित्यम् ॥ ५।२।४४ ॥

दी— । उभयशब्दात् तयपोऽयच् आदेशः स्यात् । सच आदुदात्तः । उभयम् ।

The suffix तयप्, added to the word उभ, is always changed into अयच् giving rise to the word उभय—the first syllable of which is उदात्तः ।

मित— । किम् उभयशब्दः संख्यावाची ? भवति चेत्, तस्मात् “संख्याया अवयवे तयप्” (५।२।४२) इति सूत्रेण तयप् स्यात् । तथासति अस्य सूत्रस्य अयमर्थः— “उभात्” उभ इति प्रातिपदिकात् विहितस्तयप् “नित्यम्” नित्यमेव अयच् स्यात् ; “उदात्तः”—अयच्चि विहिते यः शब्द उत्पद्यते स शब्दः (उभय इत्यर्थः) आदुदात्तो भवति । इदमप्यत्र कर्त्तव्यम्—“उभादुदात्तो नित्यम्” इति नित्यग्रहणस्य इदं प्रयोजनम् वृत्तिविषये उभयशब्दस्य प्रयोगीनाभूत् उभयशब्दस्यैव यथा स्यात् इति उभयत्र इत्यादि भवति इति श्रौयटः ॥ अथ उभयशब्दस्य संख्यावाचीति न उररीक्रियते, तर्हि अयं सूत्रस्य योगविभागः कर्त्तव्यः । सच ईदृशः—

(१) उभात् (२) उदात्तो नित्यम् । उभादिति—“उभात्” उभ इति प्राति-

दी—। भागस्य मूलेषु वर्त्तमानात् प्रथमान्तात् संख्या-
वाचिनः षष्ठ्यर्थे मयट् स्यात् । यवानां द्वौ भागौ निमानमस्योद-
श्विज्ञागस्य द्विमयमुदश्विद् यवानाम् । गुणस्य इति किम् ? द्वौ
त्रौहिवौ निमानमस्य उदश्वितः । निमाने किम् ? द्वौ गुणौ
क्षीरस्य एकस्तैलस्य द्विगुणं क्षीरं पच्यते तैलेन ।

The suffix मयट् is affixed to numerical words, standing for the value of some part of a thing to denote another thing, which is valued at (i. e. whose value is determined by) the value of the part of the said thing.

मित—। “तदस्य संजातम् तारकादिभ्य इतच्” (५।२।३६) इत्यतः तदस्य
इति अत्र अनुवर्त्तते । “तदिति प्रथमासमर्थात् संख्यावाचिनः प्रातिपदिकात् असेति
षष्ठ्यर्थे मयट् प्रत्ययो भवति, यत्तत् प्रथमासमर्थं गुणस्य चेन्निमाने वर्त्तते । “गुणो
भागः निमानं मूल्यम्”—इति काशिका । द्विमयम् उदश्वित् यवानाम्—एवं विमयम् ।
चतुर्मयम् । “विमयी द्राक्षा गुडस्य” इति भाषावृत्तिः ।

१८३७ । तस्य पूरणे डट् ॥ ५।२।४८ ॥

दी—। एकादशानां पूरण एकादशः ।

The suffix डट् is attached to words that stand for cardinal numerals, to denote ordinal numerals.

मित—। संख्यायाः इत्यनुवर्त्तते । ततः ‘तस्य’ इति संख्याशब्दस्य । पूर्यते
अनेन इति पूरणम् । “येन संख्या संख्यानं पूर्यते संपद्यते तत्तस्याः पूरणम् ;
तस्य इति षष्ठीसमर्थात् प्रातिपदिकात् पूरण इति एतस्मिन्नर्थे डट् प्रत्ययः स्यात् ।
एकादशानां पूरण एकादशः । एकादशः सर्गः । त्रयोदशानां पूरणः इति त्रयोदशः ।
त्रयोदशः पुनः । एवं द्वादशः वालकाः । विंशी कारिका । चतुर्दशी तिथिः ।

१८३८ । नान्तादसंख्यादेर्मट् ॥ ५।२।४९ ॥

दी—। डटोमडागमः स्यात्। पञ्चानां पूरणः पञ्चमः।
नान्तात् किम्? विंशः। असंख्यादेः किम्? एकादशः।

मट् is affixed to डट्—with reference to words denoting cardinal numerals, provided they end in नकार, and no other word, expressive of cardinal numerals, be prefixed to them by way of samasa.

मित—। “नान्तात्” नकारान्तात् संख्यावाचकात् शब्दात् “असंख्यादेः”
डटो मट् इति आगमः स्यात्। पञ्चानां पूरणः इति डट्। मट् इति आगमः
—तेन पञ्चमः इति रूपम्। एवं सप्तानां पूरणः सप्तमः। दशानां पूरणः दशमः।
नवमः। अष्टमः। “नान्तात्” इति किम्? विंशतेः पूरणं विंशः।
विंशतेर्नान्ताभावात् न मट्। “असंख्यादेः” इति किम्? एकादशानां पूरणः
एकादशः। एव दशन् इत्यस्य नान्तत्वंऽपि एकाऽधिकी दशन् एकादश इति
संख्यापूर्वकत्वात् नात्र मट्।

१८३८। षट् कति कतिपयचतुरां युक् ॥ १।२।५० ॥

दी—। एषां युगागमः स्याडडटि। षष्ठां पूरणः षष्ठः।
कतिथः। कतिपयशब्दस्य असंख्यात्वेऽपि अतएव शापकात् डट्।
कतिपयथः। चतुर्थः।

युक् is affixed to डट् when added to the words षट्, कति, कतिपय and चतुर।

मित—। षट् कति कतिपय चतुर इति एतेभ्यः विहितौ यो डट् तस्मिन् परे
सति युक् इत्यस्य आगमः स्यात्। षष्ठां पूरणः इति डट्। युक् इत्यस्य आगमः—
तेन षष्ठः इति रूपम्। साधनप्रक्रिया तु षष् डट् = षष् युक् डट् घ् ततः युक्
इत्यस्य टिलोपस्येन षष् घ् डट् इति स्थितिः—ततः घुनाष्टः (घा४।४१) इति सूत्रेण
षष् ठ् डट् इति। ततः षष्ठः डट् इति—

ततः षष्ठः । डट् इत्यस्य अकार एव तिष्ठति = शिष्यते इत्यर्थः । कतिथः ।
कतिपयानां पूरणं इति कतिपयथः ।

ननु कतिपय इति शब्दस्तु न संख्यावाची—तर्हि कथम् अस्मात् डट् इति चेत्—
उच्यते अनेन सूत्रेण ध्रुवागमस्य विधानेन ज्ञाप्यते यत् कतिपयशब्दस्य असंख्या-
वाचकत्वेऽपि अस्मात् डट् स्यात् । स्त्रियां कतिथी । कतिपयथी ।

दी— । चतुरश्र्यतावाद्यक्षरलोपश्च ॥ तुरीयः । तुर्यः ।

मित— । पूरणे गम्ये सति चतुर् इत्यस्मात् क्व यत् इति प्रत्ययौस्तः ; प्रत्यय-
सन्निवोगेन चतुर् इत्यस्य आद्यक्षरस्य लोपः स्यात् । चतुर्णाम् पूरणः इति
क्व—इयादेशः—तेन तुरीयः । यत्—तुर्यः । उभयत्र चतुर् इत्यस्य आद्यक्षर-
लोपः ।

१८४० । बहुपूगगणसंघस्य तिथुक् ॥ ५।२।५२ ॥

दी— । डटीतिव । पूग-संघयोरसंख्यात्वेऽपि अतएव
डट् । बहुतिथः इत्यादि ।

तिथुक् is affixed to डट् when added to बहु, पूग, गण, and
संघ ।

मित— । बहु पूग-गण-संघ इति एतेषां डट् प्रत्यये परे तिथुक् इत्यस्य आगमः
स्यात् । बहूनां पूरणः बहुतिथः । बहुतिथे गते काले इत्यादयः प्रयोगाः द्रष्टव्याः ।
गणानां पूरणः गणतिथः । पूग संघ इति द्वौ यद्यपि न संख्यावाचकौ तथापि अत्र
तिथुगागम-विधानेन एताभ्याम् डट् स्यात् इति ज्ञापितम् । पूगानां पूरणः पूगतिथः ।
संघानां पूरणः संघतिथः । तथाहि “भिन्दन् संघतिथान् द्विषः” इति ।

[किञ्च बह्वीनां पूरणीति वाक्ये “भस्राढे तद्विते पुं वज्जावो वक्तव्यः” (६।३।३५,
वार्त्तिक) इति वार्त्तिकेण पुं वज्जावः । ततस्तिथुगागमः—तेन बहुतिथी इति
रूपम् ।]

१८४१ । बतोरिथुक् ॥ ५।२।५३ ॥

दो—। डटोतीत्यत्र। यावतिथः।

इयुक् is affixed to डट—when added to words ending in वतु।

मित—। वतु इत्यन्ताः शब्दाः संख्यावाचकाः। तेन एभाः डट् विहितः—
“तस्य पूरणे डट्” (५।२।४८) इत्यनेन। डटि परे वत्त्वन्तानाम् इयुक् इति
आगमः स्यात्। यावतां पूरणः इति डट्—ततः इयुक्—तेन यावतिथः इति
रूपम्। तावतां पूरणः तावतिथः। एतावतां पूरणः एतावतिथः।

१८४२। द्वेस्तीयः ॥ ५।२।५४ ॥

दी—। डटोऽपवादः। द्वयोः पूरणः द्वितीयः।

In the aforesaid sense (i.e. to imply ordinal numeral), the suffix तीय—(and not डट्) is attached to the word द्वि।

मित—। तस्य पूरण इति एतन्निघर्षे दिग्भ्यात् तीयप्रत्ययः स्यात्। डटो
वाधः। द्वयोः पूरणः द्वितीयः।

१८४३। त्रैः संप्रसारणं च ॥ ५।२।५५ ॥

दी—। तृतीयः।

The suffix तीय is added to त्रि in the aforesaid sense, and before the suffix त्रि the word त्रि undergoes संप्रसारणं।

मित—। पूर्वोक्ते विषये त्रि इत्यभ्यात् तीयप्रत्ययः स्यात्, प्रत्ययसन्निधौ न
अस्य संप्रसारणं च भवति। त्रयाणां पूरणः तृतीयः।

ननु तृतीय इत्यात्र संप्रसारणे सति “ह्रस्वः” (६।४।२) इति सूत्रेण ऋकारस्य
दीर्घत्वं प्रसक्तम्। तत् कथं नात्र दृश्यते इति चेत्—उच्यते। “द्वलोपे पूर्वस्य
दीर्घोऽपि” (६।३।११२) इति सूत्रात् “अणः” इत्यास्य अनुवृत्तिः “ह्रस्वः” (६।४।२) इति
सूत्रे अस्ति; तेन अणः इत्यात्र दीर्घत्वं स्यात्। अतएव तृतीय इत्यात्र ऋकारस्य न
दीर्घत्वम्।

१८४४ । विंशत्यादिभ्यस्तमडन्यतरस्याम् ॥ ५।२।५६ ॥

दी— । एभ्यो डटस्तमडागमो वा स्यात् । विंशतितमः ।
विंशः । एकविंशतितमः । एकविंश ।

तमट् is optionally affixed to डट्—when added to words expressive of cardinal numerals विंशति and the like.

मित— । विंशतिः इति एवमादिभ्यः, “तस्य पूरणे डट्” (५।२।४८) इति विहितस्य डटः तमट् इति आगमो वा स्यात् । विंशतेः पूरणः—विंशतितमः, विंशः । एकविंशतेः पूरणः एकविंशतितमः, एकविंशः । एवं विंशत्तमः—विंशः । विंशतिशब्देन लौकिकाः संख्याशब्दा एव ग्राह्याः—न खलु “पङ्क्ति विंशति—” (५।१।४९) इति सूत्रपठिताः ।

१८४५ । नित्यं शतादिमासार्द्धमाससंवत्सराच्च ॥ ५।२।५७ ॥

दी— । शतस्य पूरणः शततमः । मासादेरतएव डट् ।
मासतमः ।

तमट् is permanently (नित्यं) affixed to डट् when added to the words standing for any cardinal numeral beginning with शत (hundred), as well as to the words मास अर्द्धमास and संवत्सर ।

मित— । शत एवमादिभ्यः संख्यावाचक-शब्देभ्यस्तथा मास अर्द्धमास संवत्सर इति एतेभ्यो विहितस्य डटो नित्यं तमड् इत्यस्य आगमः स्यात् ।

ननु मास अर्द्धमास संवत्सर इति एतेभ्यः डट् केन विधीयते ? उच्यते । अत्र तमट् इत्यस्य आगमविधानेन डट् प्रत्यय एतेभ्यः स्यादिति बोध्यम् । शतस्य पूरणः शततमः । एकशतस्य पूरणः एकशततमः । एवं सहस्रतमः । द्वि-सहस्रतमः । त्रि-सहस्रतमः । सप्तलक्षतमः । मासस्य पूरणः मासतमः दिवसः—संक्रान्तिदिवसः इत्यर्थः । अर्द्धमासस्य पूरणः अर्द्धमासतमः दिवसः । एवं संवत्सरतमः दिवसः ।

१८४६ । षष्ठ्यादेऽसंख्यादिः ॥ ५।२।५८ ॥

दी— । षष्ठितमः । संख्यादेस्तु विंशत्यादिभ्य इति विकल्प एव । एकषष्ठः, एकषष्ठितमः ।

तमट् is permanently affixed or added to words standing for cardinal numerals, beginning with षष्ठि, provided the same are not joined to any other numerical words by way of samasa.

मित— । यष्टि इति एवमादिभ्यः संख्याशब्दपूर्वत्वरहितेभ्यो विहितस्य डटः तमट् इत्यास्य आगमो नित्या स्यात् । नित्यामिति पूर्वसूत्रादत्र अनुवर्तते । “विंशत्यादिभ्यस्तमडन्वतरस्याम् (५।२।५६) इति तमटः विकल्पे प्राप्ते अनेन नित्यात्वं विधीयते । यष्टि सप्तति अशीति नवति इति एतेभ्य एव विहितस्य डटः नित्या तमट् स्यादिति भावः । षष्ठेः पूरणः षष्ठितमः । एवं सप्ततितमः । अशीतितमः । नवतितमः । असंख्यादिः—इति किम् ? संख्यापूर्वकेभ्यो विहितस्य डटः “विंशत्यादिभ्यः—” इति तमटः वैकल्पिकत्वमेव । अतएव एकषष्ठेः पूरणः एकषष्ठः, एकषष्ठितमः । डट् प्रत्ययः अत्र समाप्तिं गतः ।

१८४७ । मतौ कः सूक्तसाम्नोः ॥ ५।२।५९ ॥

दी— । मत्वर्थे कः स्यात् । अच्छावाकशब्दोऽस्मिन्नस्ति अच्छावाकीयं सूक्तम् । वारवन्तीयं साम ।

To imply सूक्त (hymn) or सामन्, the suffix क is attached to a word that is contained by the said सूक्त or साम ।

मित— । मतौ इति मत्वर्थोऽभिप्रेतः । मत्वर्थे मनुष्यप्रत्ययस्य अर्थे (तदस्यासौत्वर्थे इति यावत्) प्रातिपदिकात् ऋप्रत्ययः स्यात्, सूक्ते सामनि च अभिधेये सति । अच्छावाक इति शब्दोऽस्मिन् सूक्ते अस्ति इति ऋप्रत्ययः—तनेन अच्छावाकीयं सूक्तम् । मित्रावरुण इति शब्दोऽस्मिन् सूक्ते अस्ति इति मित्रावरुणीयम् सूक्तम् । वारवन्त इति

शब्दोऽस्ति अस्मिन् साम्नि इति वारवन्तीयम् साम । यज्ञायज्ञशब्दः अस्मिन्नस्तीति यज्ञा-
यज्ञीयम् साम । अत्र अच्छावाक इत्यादयः शब्दाः अनुकरणशब्दा एव—तेन ते
स्वरूपमात्रप्रधानाः (न खलु अर्थप्रतिपादनपराः), तथापि विधानवलात् तैभ्यः
प्रतायः स्यात् । अतएव ईदृशः प्रतायः अनेकपदादपि सिध्यति यथा “अस्र वाम्”
इति शब्दद्वयम् अस्मिन् अत्र सूक्ते इति छः—अस्रवामीयं सूक्तम् । कयापुभि इति शब्द-
द्वयम् अस्ति अस्मिन् सामनि इति कयापुभीयम् साम ।

१८४८ । अध्यायानुवाकयोर्लुक् ॥ ५।२।६० ॥

दी— । मत्वर्थस्यकस्य । अतएव ज्ञापकात् तत्र छः ।
विधानसामर्थ्याच्च विकल्पेन लुक् । गर्दभाण्डः । गर्दभा-
ण्डीयः ।

The aforesaid suffix optionally elides when they signify
any अध्याय (chapter) or अनुवाक (a particular chapter of the
vedas).

मित— । मतौ छः इति अनुवर्त्तते । मत्वर्थे विहितो यश्चकप्रत्ययः, अध्याये अनुवाके
गम्यमाने तस्य लुक् वा स्यात् ।

ननु केन सूत्रेण पुनरध्यायानुवाकयोः प्रत्ययः ? इदमेव लुक् वचनं कप्रत्ययविधानं
ज्ञापयति इति बोध्यम् । अतएव “ज्ञापकात् तत्र छः” इत्युक्तं श्रीमता
दीक्षितेन । पुनरपि चोदयति—प्रत्ययस्य लुक् चेत, तद्विधानस्य का सार्थकता ?
सत्यम् । परं विधानसामर्थ्यात् लुक् विकल्पेन एव स्यात् । अतएव अयमेव
सरलार्थः—मत्वर्थे प्रातिपदिकेभ्यश्चकप्रत्ययः स्यादध्यायेऽनुवाके वा वाच्यः ; तस्य
प्रत्ययस्य च विकल्पेन लुक् स्यात् । गर्दभाण्ड इति शब्दः अस्मिन् अस्ति इति छः—
गर्दभाण्डीयः अनुवाकः अध्यायो वा । प्रत्ययस्य लुक्—गर्दभाण्डः अनुवाकोऽध्यायो
वा । एवं फलितस्तम्भः—फलितस्तम्भीयः ।

१८४९ । विमुक्तादिभ्योऽण् ॥ ५।२।६१ ॥

दौ— । मत्वर्थेऽण स्यादध्यायानुवाकयोः । विमुक्तशब्दोऽस्मिन्नस्तीति वैमुक्तः । देवासुरः ।

The suffix अण् is attached to the words-passing by the name विमुक्तादि, to imply an अनुवाक or अध्याय (chapter).

नित— । विमुक्त एवम् आदिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः अण्प्रत्ययः स्यात् मत्वर्थे, अध्याये अनुवाके वा गम्यमाने । विमुक्तशब्दः अस्मिन्नस्तीति अण्—वैमुक्तः, वैमुक्तः अध्यायः अनुवाको वा । देवासुरशब्दोऽस्मिन्नस्तीति अण्—देवासुरः अध्यायोऽनुवाको वा । विमुक्तादिर्यथा—विमुक्त, देवासुर, वसुमत, सत्वत, उपसद, दशार्ह पयस, हविर्धान, महिषी, सोमापूषन्, अग्नाविष्णू, इन्द्रहन् इडा, रघीसुर, सदसत्, परिषादक, परिसारक, वसु, मरुत्वत्, पवीवत्, महीतल, दशार्ह वयस्, पतवि, सोम, ईतु, सुवर्ण सत्त्ववत्, उर्वशी ।

१८५० । गोषदादिभ्योवुन् ॥ ५।२।६२ ॥

दौ— । मत्वर्थेऽध्यायानुवाकयोः । गोषदकः । इषेत्वकः ।

The suffix वुन् is attached to गोषद and others—called गोषदादि in the aforesaid sense.

नित— । मत्वर्थे गोषद एवमादिभ्यो वुन् स्यात् अध्याये अनुवाके वा वाच्ये । गोषदशब्दः अस्मिन् अस्ति इति गोषदकः—अध्यायोऽनुवाको वा । इषेत्व इति शब्दोऽस्मिन्नस्तीति इषेत्वकः अध्यायोऽनुवाको वा । मातरिश्वन् इति शब्दः अस्मिन् अस्तीति मातरिश्वकः । गोषदादिर्यथा—गोषद, इषेत्व, मातरिश्वन्, देवस्यत्वा, देवीरापः, कृष्णासाखरेष्टः । देवीधियम्, रघीहन्, अज्जन, प्रभूत, प्रतूत, कृशानु ।

१८५१ । तत्रकुशलः पथः ॥ ५।२।६३ ॥

दौ— । वुन् स्यात् । पथिकुशलः पथकः ।

The suffix वुन् is attached to the word पथिन्—to imply the person, that is expert in travelling.

मित—। तव इति सप्तमीसमर्थात् पथिन् इति प्रातिपदिकात् वृत्प्रत्ययो भवति, कुशल इति एतस्मिन्नर्थे । पथि कुशलः पथकः । नस्तद्विति (६।४।१४४) इति टिलोपः । [पथिक इति वाल्मनीरमायां दृश्यते । तत् खलु चिन्ताम्]

१८५२ । आकर्षादिभ्यः कन् ॥ ५।२।६४ ॥

दौ—। आकर्षे कुशलः आकर्षकः । आकर्षादिभ्य इति रेफ-रहितो मुख्यः पाठः । आकर्षो निकषः ।

The suffix कन् is affixed to the word आकर्षे (आकर्ष) and others known as आकर्षादि in the aforesaid sense (i. e. expert in those).

मित—। तव इति कुशल इति च अनुवर्त्तते । तव इति सप्तमीसमर्थेभ्यः आकर्षे इत्येवमादिभ्यः कुशल इति अस्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो भवति । आकर्षे कुशलः इति कन् आकर्षकः । आकर्ष स्थाने आकर्ष इति पाठं तु साधूयांसं मन्यते श्रीमान् दीक्षितः । आकर्षः निकषः (touch stone—कष्टिपाथर) । जये कुशलः जयकः । आकर्षादिर्धेया—आकर्षे, जय, तसरु, पिचख, पिशाच, पिपासा, अशनि, अश्वन्, विषय, चय, आचय, अय, नय, निपाद, गद्गद, दीप, ज्जद, ज्जाद, शकुनि, विजय । दीपे कुशलः इति दीपकः, राग- विशेषः ।

१८५३ । धनहिरण्यात् कामे ॥ ५।२।६५ ॥

दौ—। काम इच्छा । धने कामो धनको देवदत्तस्य । हिरण्यकः ।

The suffix कन् is attached to the words धन and हिरण्य to imply the desire of somebody for these.

मित—। तव इति कन् इति च अनुवर्त्तते । तव इति सप्तमीसमर्थाभ्याम् धन हिरण्य इति एताभ्याम् काम इति अस्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो भवति । कामः इच्छा

अभिलाषः इत्यर्थः । धने कामोऽभिलाषः धनकः । धनको देवदत्तस्य । हिरण्यो
कामोऽभिलाषः हिरण्यकः देवदत्तस्य । “देहोऽपिनिःस्पृहस्य सुसुखीर्धनकः कुतः”
इति ।

१८५४ । स्वाङ्गेभ्यः प्रसिते ॥ ५।२।६६ ॥

दी— । केशेषु प्रसितः केशकः । तद्रचनायां तत्परः
इत्यर्थः ।

The suffix कन् is attached to words—expressive of any
part of a body, to imply the person, who has got marked
dexterity with reference to these.

मित— । तत्र इति कन् इति चानुवर्तते । तदेति सप्तमीसमर्थभाः स्वाङ्ग-
वाचिभ्यः प्रसित इति एतच्चिन्नर्थे कन् प्रत्ययो भवति । प्रसितः प्रसक्तः तत्पर
इत्यर्थः । केशेषु प्रसितः इति कन् केशकः । केश-रचनायां तत्परः । एव नखेषु
प्रसितः नखकः—नखच्छेदे पटुरित्यर्थः । दन्तेषु प्रसितः दन्तकः—दन्तमार्ज्जने
दक्षः इत्यर्थः । स्वाङ्गेभ्य इति बहुवचननिर्देशात् “स्वाङ्ग-समुदाय-शब्दादपि यथा
स्यात् । दन्तीष्टकः । केशनखकः ।” इति काशिका ।

१८५५ । उदराट्ठगादूयने ॥ ५।२।६७ ॥

दी— । अविजिगीषौ ठक् स्यात् । कनोऽपवादः । वुमुचया
अत्यन्तपीडित उदरे प्रसित औदरिकः । आदूयने किम् ?
उदरकः । उदरपरिमार्ज्जनादौ प्रसक्त इत्यर्थः ।

To denote a glutton, the suffix ठक् is attached to the word
उदर ।

मित— । आदूयः अविजिगीषुः । उदरशब्दात् सप्तमीसमर्थान् ठक् प्रत्ययः
स्यात् प्रसित इति एतच्चिन्नर्थे, यः खलु प्रसितः स चैत् आदूयः एव । उदरेऽवि-
जीर्षुर्भण्यते (आदूयः) इति काशिका । वुमुचया अत्यन्तपीडितः सन् यः खलु

उदरे प्रसितः स औदरिकः—अत उदरशब्दात् ठक् । अयं ठक् पूर्वसूत्रविहितस्य कन् प्रत्ययस्य अपवादः । आद्युने इति किम् ? उदरे उदरपरिमाणनादौ प्रसितः इति उदरकः—पूर्वसूत्रेण कन् ।

१८५६ । ससेग्रन परिजातः ॥ ५।२।६७ ॥

दौ— । कन् स्वर्थ्यते नतु ठक् । सस्यशब्दो गुणवाची न तु धान्यवाची । शसेग्रनेति पाठान्तरम् । ससेग्रन गुणेन परिजातः संवद्धः सस्यकः साधुः ।

The suffix कन् is attached to the word सस्य (or शस्य) to denote the thing which is resplendent (with merits and the like).

मित— । शस्य इति पाठान्तरम् । ससेग्रन (शसेग्रन वा) इति तृतीयासमर्थात् सस्यशब्दात् (शस्यशब्दात् वा) “परिजातः” सम्पन्नः इति एतच्छिन्धे कन् प्रत्ययो भवति । सूत्राणाम् क्रमवशात् अत्र ठक् प्राप्तः सतु न स्यात् ? तदेवाह—“कन् स्वर्थ्यते”—पूर्वाचार्यैः अत्र कन् प्रत्यय एव स्वर्थ्यते नतु ठक्—(स्वरितत्वेन प्रतिज्ञायते । ततः स्वरितेनाधिकारः इति कन् वाधिक्रियते) । परिजातः—अत्र “परि सर्वतोभावे वर्त्तते । यो गुणैः संवद्धो जायते । यस्य किञ्चिदपि वैगुण्यं नास्ति तस्य इदम् अभिधानम्”—इति काशिका । सस्यशब्दोऽत्र गुणवाची एव नतु धान्यवाची । ससेग्रन गुणेन परिजातः संवद्धः सस्यकः साधुः । सस्यकः शालिः । सस्यको वत्सः ससेग्रन गुणेन परिजातः सम्पन्नोऽयं सस्यको मुनिः आकरगृहः इत्यर्थः ।

१८५७ । अंशं हारौ ॥ ५।२।६८ ॥

दौ— । हारौत्यावश्यकौ णिनिः । अत एव तद्योगे षष्ठी न । अंशकी दायादः ।

The suffix कन् is attached to the word अंश to denote the man who is entitled to it.

मित—। हारी इति हधातोर्णिनिप्रत्ययेन सिधाति स च प्रत्ययः “आवश्यक-
धमर्ण्ययोर्णिनिः” (३।३।१७५) इति सूत्रेण आवश्यकार्थे विहितः । अतएव अस्य
योगे “कर्त्तृकर्मणोः कृति” (२।३।३५) इति प्राप्ता यष्टौ “अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः”
(२।३।७०) इति सूत्रेण वार्थ्यते । सूत्रार्थस्तु—अंशम् इति द्वितीयासमर्थात्
अंश इत्यच्चात् हारीति एतस्मिन् अर्थे कन् स्यात् । अंशंहारी इति अंशको दावादः ।
अंशकः पुचः ।

१८५८ । तन्वादचिरापहतं ॥ ५।२।७० ॥

दी—। तन्वकः पटः । प्रत्ययः इत्यर्थः ।

The suffix कन् is added to the word तन्व to denote the thing
(of course, a piece of cloth)—which has been newly woven
(or brought).

मित—। तन्वशब्दात् पञ्चमीसमर्थात् कन् प्रत्ययो भवति अचिपहत
इत्यधिन् अर्थे । अचिरापहतः सौक-कालापहत इति काशिका । तन्वात्
अचिरापहतः तन्वकः पटः । प्रत्ययः इत्यर्थः । प्रत्ययः नवः । “तन्वको नवकर्पटः”
इति भाषावृत्तिः । तन्वकः प्रावारः ।

१८५९ । ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायाम् ॥ ५।२।७१ ॥

दी—। आयुधजीविनो ब्राह्मणा यस्मिन् देशे स ब्राह्मणकः ।
अल्पम् अन्नं यस्यां सा उष्णिका यवागुः । अन्नशब्दस्य उष्णा-
देशो निपात्यते ।

The suffix कन् is attached to ब्राह्मण and अन्न and the words
ब्राह्मणक and उष्णिका—standing as proper names (or particular
class names) are irregularly formed.

मित—। ब्राह्मणशब्दात् कन् स्यात् संज्ञायां विषये ; तेन ब्राह्मणक इति रूपम् ।
यस्मिन् देशे अन्नजीविनः ब्राह्मणाः प्रतिवसन्ति सदेशे ब्राह्मणक इत्युच्यते । एष

अल्पम् अन्नं यस्यां सा इति वाक्ये अन्नशब्दात् कन् स्यात् ; प्रत्ययसन्नियोगेन च अन्नस्य स्थाने उष्ण इति आदेशो निपातनेन जायते । तेन उष्णिका इति रूपम् ।
उष्णिका यवागूः ।

१८६० । शीतोष्णाभ्याम् कारिणि ॥ ५।२।७२ ॥

दी— । शीतं करोति इति शीतकोऽलसः । उष्णं करोतीति उष्णकः शीघ्रकारी ।

The suffix कन् is affixed to the words शीत and उष्ण—to denote, respectively, the persons, that do anything tardily or immediately.

मित— । शीतं उष्णम् इति क्रियाविशेषणम् अनयोः क्रिया-विशेषणत्वात् द्वितीया समर्थविभक्तिः । सूत्रार्थस्तु—शीत उष्ण इति एताभ्याम् द्वितीयासमर्थाभ्याम् कारिणि अभिधेये सति, कन्प्रत्ययः स्यात् । शीतं शिथिलं करोति इति शीतकः अलसः जड़ः इत्यर्थः । उष्णं शीघ्रम् करोति इति उष्णकः शीघ्रकारी दक्षः इत्यर्थः ।

१८६१ । अधिकम् ॥ ५।२।७३ ॥

दी— । अध्यारुढ-शब्दात् कन् उत्तरपदलोपश्च ।

The suffix कन् is attached to the word अध्यारुढ and the word अधिक is irregularly formed.

मित— । अधिपूर्वं रुढधावीः कर्त्तरि कर्मणि वा क्तः तेन अध्यारुढ इति रूपम् । तस्मात् अध्यारुढशब्दात् कन्प्रत्ययः स्यात् । प्रत्ययसन्निधौ अस्या उत्तरपदः आरुढ इति अंशः लोपं गच्छति, तेन अधिकम् इति पदं सिध्यति ।
“अधिकः द्रोणः खार्याम् ; अधिका खारी द्रोणेन”—इति काशिका ;

१८६२ । अनुकाभिकाभीकः कमिता ॥ ५।२।७४ ॥

दी— । अन्वभिभ्याम् कन् ॥ अभेः पाल्लिकोदीर्घश्च ॥
अनुकामयते अनुकः । अभिकामयते अभिकः । अभीकः ।

The suffix कन् is attached to अनु and अभि to denote the person that cherishes or desires ; the इ of अभि is optionally lengthened.

मित—। अनु अभि इति एताभ्याम् कन् प्रत्ययः स्यात् “कमिता” इति एतस्मिन् अर्थे । कमिता कामयिता यः कामयते स इत्यर्थः । अनु कामयते यः स इति अनुकः । अभि कामयते यः स अभिकः । अभि इत्यस्य इकारस्य विकल्पेन दीर्घत्वं तेन अभीक इत्यपि ।

१८६३ । पार्श्वे नान्विच्छति ॥ १।२।७५ ॥

दी—। अन्तर्जुपायः पार्श्वः । तेनान्विच्छति पार्श्वकः ।

The suffix कन् is attached to the word पार्श्व to denote the person that adopts crooked measures.

मित—। अन्तर्जुः उपायः पार्श्वः । अन्तर्जुः असरसः कुटिलः इत्यर्थः । पार्श्व-शब्दात् तृतीयासमर्थ्यात् कन् प्रत्ययौ भवति अन्विच्छतीति अस्मिन् अर्थे । पार्श्वेन कुटिलेन उपायेन अर्थान् अन्विच्छति इति पार्श्वशब्दात् कन्—पार्श्वकः । पार्श्वकः शठः ; मायावी जालिको वा ।

१८६४ । अयःशूलदण्डाजिनाभ्याम् ठक्ठञौ ॥ ५।२।७६ ॥

दी—। तीक्ष्ण उपायोऽयःशूलं तेनान्विच्छति आयः-शूलिकः साहसिकः (? इतरर्थः) । दण्डाजिनं दम्भः तेन अन्विच्छति दाण्डाजिनिकः ।

The suffixes ठक् and ठञ् are attached to the words अयः-शूल and दण्डाजिन in the aforesaid sense.

मित—। अयःशूलः तीक्ष्ण उपायः । दण्डाजिनं दम्भः । तीक्ष्णोपायवाचिनः अयःशूलशब्दात् तथा दम्भवाचिनः दण्डाजिनशब्दाच्च ठक् ठञ् इति प्रत्ययौ सः “तेन अन्विच्छति” इति एतस्मिन्नर्थे । अयःशूलेन अन्विच्छति आयःशूलिकः साहसिकः तीक्ष्णकारी इत्यर्थः । दाण्डाजिनिकः दाहिकः इत्यर्थः ।

१८६५ । तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वा ॥ ५।२।७७ ॥

दी- । कन् स्यात्, पूरणप्रत्ययस्य च लुग्वा । द्वितीयकम् द्विकं वा ग्रहणं देवदत्तस्य । द्वितीयेण रूपेण ग्रहणम् । तावतिथेन गृह्णातीति कन् वक्तव्यो नित्यं चलुक् (वा) । षष्ठेन रूपेण गृह्णाति षट्को देवदत्तः । पञ्चकः ।

The suffix कन् is added to words themselves formed with a suffix used in the sense of पूरण, and the कन् optionally elides, provided acceptance (ग्रहण) of something is implied by the said words. For rest see Tika.

मित- । तावतां पूरणं तावतिथम् । गृह्णातेऽनेन इति ग्रहणम् । एतत् प्रकृति-विशेषणम् । पूरण इति अर्थे विहितेन प्रत्ययेन निष्पन्तात् प्रातिपदिकात् ग्रहणम् इत्येव अर्थस्य दीतकान् स्वार्थे कन् प्रत्ययः स्यात् तथा कन् प्रत्ययसन्नियोगेन च पूरणप्रत्ययस्य विकल्पेन लुक् स्यात् । द्वितीयेण रूपेण ग्रहणं गृह्णाति इति द्वितीयकं ग्रहणम्—द्विकं ग्रहणम् । एवं तृतीयकं—त्रिकं वा ग्रहणम् । चतुर्थकं चतुष्कम् । सूत्रे “इति” शब्दस्य या अवस्थितिः सा ज्ञापयति यत् ग्रन्थविषये एव ग्रहणे अभिहितः नान्यविषये खलु इति काशिकाकदाशयः । “तावतिथेन गृह्णातीति कन् वक्तव्यो नित्यं च लुक्”—तावतिथेन गृह्णातीति ग्रहीतरि अभिधेयं सति पूरणप्रत्ययान्तात् प्रातिपदिकात् कन् प्रत्ययः स्यात् । तथा कन् प्रत्ययसन्नियोगेन च पूरणप्रत्ययानां लुक् स्यात् । षष्ठेन रूपेण गृह्णाति इति षट्को देवदत्तः । षष्ठ शब्दात् कन् प्रत्ययः प्रत्यये परे “षट्कृति—” (५।२।५१) इत्यादि सूत्रेण विहितस्य युक् इत्यस्य च नित्यं लुक् । एवं पञ्चमेन रूपेण गृह्णातीति पञ्चकः । पञ्चकः मेधावी । अत्र कन् प्रत्ययपरि “नान्नादसंख्यादिर्मट्” (५।२।४४) इति मटो लुक् तेन पञ्चकः इति रूपम् । एवं चतकः ।

१८६६ । स एषां ग्रामणीः ॥ ५।२।७८ ॥

दी— । देवदत्तो मुखोऽस्य देवदत्तकः । त्वत्कः ।
मत्कः ।

The suffix कन् is added to words expressive of a leader, to denote the thing over which leadership is established.

मित— । स इति प्रथमासमर्थात् एषानिति षष्ठ्यर्थे कन्प्रत्ययौ भवति, यत् खलु प्रथमासमर्थं स चेत् यामणीः एव भवति । यामणीः नेता मुख्याः इति यावत् । देवदत्तो यामणीः (मुख्याः) अस्य यामस्य इति देवदत्तको यामः । यज्ञदत्तः यामणीः नेता एषां जनानां यज्ञदत्तकाः जनाः । त्वमेव यामणीः अस्य इति त्वत्कः यामः । अहमेव यामणीः अस्य इति मत्कः यामः । दृष्टान्तद्वये “त्वमाविकवचने” (७।१।८०) इति युष्मद्व्यदोः स्थाने यथासंख्यं त्वत् मत् इति आदिशाः । तथा च भट्टिः—
“नैतन्मतं मत्कमिति वृत्ताणः” ।

१८६७ । शृङ्खलमस्य बन्धनं करभे ॥ ५।२।७८ ॥

दी— । शृङ्खलकः करभः ।

The suffix कन् is attached to the word शृङ्खल to imply a young camel (करभ) which is chained.

मित— । प्रथमासमर्थात् शृङ्खलशब्दात् अस्य इति षष्ठ्यर्थे कन् स्यात् ; यत् प्रथमासमर्थं तत् चेत् शृङ्खलं भवेत्, योहि षष्ठ्यर्थः सचेत् करभ एव स्यात् । शृङ्खलं बन्धनमस्य करभस्य इति शृङ्खलकः करभः । करभः उद्ग्रशियुः ।

१८६८ । उत्क उन्मनाः ॥ ५।२।८० ॥

दी— । उद्गतमनस्क-वृत्तेरुच्छब्दात् स्वार्थे कन् । उत्क उत्कण्ठितः ।

The suffix कन् is attached to the उत् standing for उन्मनाः and the word उत्क is formed giving the same meaning as उन्मनाः ।

मित—। उद्भूतं मनः यस्य न उद्भूतमनाः—उद्भूतमनस्कः। “शेषहिभाषा”
(५।४।१५४) इति वैकल्पिकः कप्। अपिच उन्मनाः—उन्मनस्कः इति द्वयमपि
“प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यः वाचीतरपदलोपश्चेति” वचनात्। “उन्मनाः” उद्भूतमनस्कः
इत्येव अर्थे वर्तमानात् “उत्” इत्यस्मात् स्वार्थे एव कन्प्रत्ययः स्यात् तेन उत्क इति
पदं सिध्तिः। उत्कः उन्मनाः—उत्कण्डिकः उत्सुकः इति यावत्। “उत्को
देवदत्तः उत्कःप्रवासी” इति काशिका। मेघदूते च “तच्छ्रुत्वा ते त्रवणसुभगं
गर्जितं मानसीत्का” इति।

१८६८। काल-प्रयोजनाद्वोगे ॥ ५।२।८१ ॥

दी—। कालवचनात् प्रयोजनवचनाच्च कन् सप्ताद्वोगे।
द्वितीयेऽहनिभवो द्वितीयको ज्वरः। प्रयोजनं कारणं रोगस्य
फलं वा, विषपुष्पैर्जनितो विषपुष्पकः। उष्णम् कार्य्यमस्य
उष्णकः। रोगे किम्? द्वितीयो दिवसोऽस्य।

To imply a particular disease, the suffix कन् is attached
to words expressive of any division of time with reference to
the said disease, as well as to words denoting the cause or
the effect of the same.

मित—। कालवाचिभ्यः तथा प्रयोजनवाचिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यः यथायीगं समर्थ-
विभक्तियुक्तेभ्यः कन्प्रत्ययो भवति रोगे अभिधेये सति। प्रयोजनं खलु रोगस्य कारणं
फलं वा। कारणम् निदानं फलं कार्य्यम् लक्षणम् इति यावत्। द्वितीये अहनि
भवो ज्वरः इति द्वितीयकः ज्वरः। चतुर्थे दिने भवः रोगः चतुर्थको रोगः। दिवसे
सम्भवति सार्धकः व्याधिः। प्रयोजनवाचिभ्यः—विषपुष्पैर्जनितो ज्वरः विषपुष्पकः।
काशपुष्पैर्जनितो व्याधिः काशपुष्पकः। “तापेन भाविना प्रयुक्तस्तापकः। शीतकः।”
इति भाषावृत्तिः। एषु उदाहरणेषु प्रयोजनं खलु निदानम्। उष्णकः ज्वरः। शीतम्
कार्य्यम् अस्य इति शीतको ज्वरः। उदाहरणद्वये प्रयोजनं हि फलम्। रोगे इति

किम् ? द्वितीयो दिवसः अस्य उत्सवस्य इति न प्रत्ययः—उत्सवस्य रोगत्वाभावात् ।

१८७० । तदस्मिन्नन्तं प्राये संज्ञायाम् ॥ ५।२।८२ ॥

दी— । प्रथमान्तात् सप्तम्यर्थे कन् स्यात् यत् प्रथमान्तमन्तं चेत्प्रायविषयं तत् । गुड़ापूपाः प्रायेण अन्नमस्रां गुड़ापूपिका पौर्णमासी ।

The suffix कन् is attached to words, expressive of objects, that very often plays the part of food (i. e. which constitute the principal food stuff) in some particular period of time.

नित— । “तत्” इति प्रथमासमर्थात् प्रातिपदिकात् “अस्मिन्” इति सप्तम्यर्थे कन्प्रत्ययः स्यात् । यत् खलु प्रथमासमर्थम् अन्नं चेत् प्रायेण (वाहुल्येन) तद्विषयम् । “प्राये वाहुल्यम्” इति काशिका । अयं खलु संज्ञाविषये एव । गुड़मिश्राः अपूपाः इति गुड़ापूपाः इति शाकपार्थिवादित्वात् समासः—यद्वा गुडेन अपूपाः गुड़ापूपाः इति तृतीयान्तपुरुष एव—“भक्ष्येण मिश्रीकरणम्” (१।२।३५) इति वचनात् । गुड़ापूपाः प्रायेण अन्नम् अस्रां तिथौ इति गुड़ापूपिका पौर्णमासी तिथिः ।

इयं पौर्णमासीविशेषस्य संज्ञा । एषं तिलापूपाः प्रायेण अन्नमस्रां तिथौ इति तिलापूपिका पौर्णमासी तिथिः । इयमपि पौर्णमासीविशेषस्य संज्ञा । [मन्थामहे अस्मिन् सूत्रे पूर्वसूत्रात् काल इत्यस्य अनुवृत्तिरस्ति । स च कालः अत्र विभक्तिविपरिणामप्रणाम्ना काले इति सप्तम्यन्तः स्यात् । तेन अत्र सूत्रे यः सप्तम्यर्थः स काल एव भवितुमर्हति न खलु स्थानम् ; अत्र, काशिकाशाम् भाषावृत्तौ च नैव कुवापि स्थानम् अभिहितम् परम् सर्वत्रैव काल एव अभिधेयपदम् प्रापित इति दिक् ।]

दी— । वटकेभ्य इनिर्वाच्यः । वटकिनी ।

In the aforesaid sense the suffix इनि is added to the word वटक ।

मित— । वटक इति शब्दात् पूर्वोक्त-विषये इनिप्रत्ययः स्यात् । वटकम् प्रायेण अन्नम् अस्याम् इति वटकिनी पौर्णमासी । इयमपि स'ज्ञा ।

१८७१ । कुल्माषादञ् ॥ ५।२।८३ ॥

दी— । कुल्माषाः प्रायेण अन्नमससाम् कौल्माषी ।

In the aforesaid sense the suffix अञ् is attached to the word कुल्माष ।

मित— । पूर्वोक्त एव विषये कुल्माषशब्दात् अञ् स्यात् ; कुल्माषः प्रायेण अन्नम् अस्यां तिथौ इति कौल्माषी पौर्णमासी तिथिः । इयमपि स'ज्ञायाम् । कुल्माषः सुष्ठुः । अञ् इति प्रत्ययस्य जित्वात् आदिस्वर-उद्भिः स्वरार्थमपि च जित्-करणम् ।

१८७२ । श्रोत्रियश्छन्दोऽधीते ॥ ५।२।८४ ॥

दी— । श्रोत्रियः । वेत्यनुवृत्तेः छान्दसः ।

The suffix घन् is attached to the word छन्दस् to imply the person who studies the same, and the word श्रोत्रिय is irregularly formed ; अञ् may also be added to the same, giving rise to the word छान्दसः ।

मित— । छन्दः वेदः । छन्दोऽधीते इति छन्दसाम् अधीतरि अभिधेये सति, छन्दस् इत्यस्मात् घन् प्रत्ययः स्यात् ; प्रत्ययसन्निधौ च छन्दस् इत्यस्य स्थाने श्रोत्र इति आदेशः । प्रत्यये नकारस्तु स्वरार्थ एव । तेन छन्द अधीते इति श्रोत्रियः । श्रोत्रियः ब्राह्मणः । “तावतियं सङ्गमिति लुग्व” (५।२।७७) इति सूत्रात् वा इति अत्र अनुवृत्ते, तेन घन् प्रत्ययस्य वैकल्पिकत्वे सति “कुल्माषादञ्” (५।२।८३) इति अञ् प्रसक्तिसिद्धेन छन्दोऽधीते इति अञ्—छान्दसः । छान्दसो ब्राह्मणः ।

१८७३ । आद्यमनेन भुक्तमिनिठनी ॥ ५।२।८५ ॥

दी—। आही। आहिकः।

The suffix इनि as well as the suffix ठन् are attached to the word आह to imply the person that dines on the occasion of the same (or who eats the food stuff of sradh).

मित—। अज्ञया आचरितम् यत् तत् आहम्। लक्षणया वृत्त्या आहशब्देन आहद्रव्यानि कथ्यन्ते। आहम् आहद्रव्यम् अनेन भुक्तम् इति भोक्तारि अभिधेयं सति आहशब्दात् इनि ठन् इति प्रत्ययौ क्तः। इनि—आही। ठन्—आहिकः।

१८७४। पूर्वदिनिः ॥ ५।२।८६ ॥

दी—। पूर्वकृतम् अनेन पूर्वी।

The suffix इनि is attached to the word पूर्व to imply the agent who has done some act previously.

मित—। पूर्वकृतात् अनेन इति अनुवर्तते। 'अनेन' इति हि अनुक्त कर्ता। क्रिया कृत ? नच क्रियामन्तरेण कर्ता सम्भवति अतः स कर्ता अत्र क्रियापेक्षः कर्त्तव्यः। तेन इदमत्र बोध्यं—यां काचित् क्रियाम् अध्याह्न्य पूर्वशब्दात् इनिप्रत्ययः स्यात्, अध्याह्नतायाः क्रियायाः कर्त्तारि अभिधेयं सति। पूर्व कृतम् अनेन इति पूर्वशब्दात् इनिः—पूर्वी। पूर्वम् अनेन अशितं—गृहीतं—गतं भुक्तं पीतं वा इति इनिः पूर्वी। दिवचने पूर्व्विणो। बहुवचने पूर्व्विणः।

१८७५। स-पूर्वाच्च ॥ ५।२।८७ ॥

दी—। कृतपूर्वी।

The self same suffix is attached to the self same word even when it becomes the last member of a compound word.

मित—। सपूर्वाच्च पूर्वादिनिः इति योजना। "विद्यमानं पूर्वं यथादिति सपूर्वम्"—इति काशिका। "सपूर्वात्" पूर्वपदसनानात् "च" पूर्वं इत्यस्यात् पूर्वोक्ते विषये इनिः स्यात्। कृतं पूर्वम् अनेन इति सुप्सुपा-समासं कृत्वा पश्चात्

इनिः विधीयते—तेन कृतपूर्वी । कृतपूर्वी कटान् । एवं भुक्तं पूर्वम् अनेन इति आदौ सुप् सुपा समासं कृत्वा पद्यादिनिः तेन भुक्तपूर्वी । भुक्तपूर्वी ओदनम् कटान् ओदनम् इति एतयोः कर्मणि द्वितीया न कथम् ? अर्त्तव्या अतः श्रीमती दीक्षितस्य उक्तिः—[“कर्तृ कर्मणोः कृति” (२।३।३५) इत्यत्र] “कृतिकिम् ? तद्विधे माभूत् कृतपूर्वी कटम्” ।

१८७६ । इष्टादिभ्यश्च ॥ ५।२।८८ ॥

दी— । इष्टम् अनेन इष्टी । अधीती ।

The suffix इनि is attached to words that pass by the term इष्टादि to imply the agent ।

मित— । अनेन इति अनुवर्त्तते । अनेन इति कर्त्तरि अभिधेये सति इष्ट इति एवमादिभ्यः शब्देभ्यः इनिप्रत्ययः स्यात् । इष्टम् अनेन इति इष्टी । इष्टी यागे । अधीतम् अनेन इति अधीती व्याकरणे । पूर्वीं याज्ञे । गृहीती । निराकृती । “कृती श्रुती बह्वन्तेषुधीमान्” इति भट्टिः । इष्टादि यथा—इष्ट, पूर्त्त, अधीत, उत्सादित, निगदित, गृहीत, निराकृत परिवादित, निकषित, संकलित, निपठित, संकल्पित, अनुष्ठित, विकलित, संरक्षित, निपतित, पठित, परिकलित, अष्ठित, परिचय, पूलित, परिगणित, उपगणित, अवकीर्ण, पथित, आयुक्त, आम्नात, श्रुत, आसेवित, अपवायित, उपकृत, निराकृत, अवकल्पित, उपाकृत, अनुयुक्त, उपनत, अनुगुणित, अनुपठित, व्याकृत, नियहृत, परिगदित, निषादित, परिरक्षित । भट्टिकार-माधव-मल्लिनाथादि-मते अने गणे “कृत” शब्दोपि पठनीयः । तेन कृती इति । किन्तु कृतातीः नपुंसके भावे क्ते सति मत्वर्थीयइनिप्रत्ययेनापि कृती इति लभ्यते । इदमप्यतः कर्त्तव्यम्—अधीती व्याकरणे—इष्टी यज्ञे—इत्यादौ व्याकरणे यज्ञे इति एतेषु या सप्तमी सा खलु “कृत्ये विषयस्य कर्मणुः स्थानम्” (२।३।३६, वार्त्तिक) इति सूत्रेण सिध्यति ।

१८७७ । छन्दसि परिपन्थिपरिपरीणी पथ्यवस्थातरि

॥ ५।२।८९ ॥

दी— । लोकेतु परिपन्थिशब्दो न न्यायः ।

The suffix इनि is attached to the words परिपन्थ and परिपर and the words परिपन्थिन् and परिपरिन् are irregularly formed in the sense of an opponent; these are vedic words.

मित—। पन्थानं परिगतः इति परिपन्थः—अयं निपातनेन सिध्यति। एव परं परिगतः परिपरः। पर्व्ववतिष्ठते इति पर्व्ववस्थाता। “पर्व्ववस्थाता प्रतिपक्षः संपन्न उच्यते” इति काशिका। तथाच भारविः—“अस्तकः पर्व्ववस्थाता जनिम्नः सन्ततापदः”। पर्व्ववस्थातरि प्रतिपक्षे अभिधेये सति, परिपन्थशब्दात् तथा परिपरशब्दाच्च इनिप्रत्ययः स्यात्—तेन परिपन्थिन् परिपरिन् इति शब्दौ जायेते। एतौ तु वेदे एव प्रयुज्यते—यथा “मा त्वा परिपरिणो विदन् । मा त्वा परिपन्थिनो विदन्”—इत्यादि। अतएव एतयोर्लौकिकसाहित्ये प्रयोगो न न्यायः इति श्रीमतां दीक्षितानाम् आशयः। परं परिपन्थिन् इत्यस्य प्रयोगः लौकिकसाहित्ये मनोः सप्तमाध्याये (१०० श्लोके) गौडीयभाषायाम् च दृश्यते इति मन्यामहे।

१८७८। अनुपदन्वेष्टा ॥ ५।२।८० ॥

दी—। अनुपदम् अन्वेष्टा अनुपदी।

The suffix इनि is attached to the word अनुपद to imply the person that runs (or seeks) after (the heels of) animals.

मित—। अन्वेष्टा इति वाच्ये अनुपदशब्दात् इनिः स्यात्। पदस्य पश्चात् अनुपदम्। अनुपदम् अन्वेष्टा इति अनुपदादिनिः—अनुपदी। अनुपदी गवाम्। अनुपदी उष्ट्राणाम्। “मगस्यानुपदी रामः”।

१८७९। साक्षाद् द्रष्टरि संज्ञायाम् ॥ ५।२।८१ ॥

दी—। साक्षात् द्रष्टा साक्षी।

The suffix इनि is attached to the word साक्षात् to denote the person who is an eye witness.

मित—। साक्षात् शब्दोऽव्ययम्। तस्मात् इनिः स्यात् द्रष्टरि वाच्ये संज्ञाचिन्। साक्षात् द्रष्टा इति इनिः—साक्षी। साक्षिणी। साक्षिणः।

ननु सञ्ज्ञायाम् इत्यस्य यद्वचनं किं ज्ञायते ? इति चेत्—श्रूयताम् । ऋषदानादि क्रियायाम् यो दाता स दानकर्त्तृणः द्रष्टा, यद्वोता अपि च तस्य द्रष्टा । एताभ्याम् अन्योऽपि कश्चित् द्रष्टा दानकाले तिष्ठति परं “सञ्ज्ञायद्वयात् उपद्रष्टा एव उच्यते— न दाता गृहीता वा” इति काशिका । उपद्रष्टा यः समीपे तिष्ठन् ऋषदानादिक्रियां यश्नति स एव ।

१८८० । चेतृयच् परचेत्वे चिकित्सः ॥ ५।२।८२ ॥

दी— । चेतृयो व्याधिः । शरीरान्तरे चिकित्सः । अप्रती-
कार्यः इत्यर्थः ।

The suffix चच् is attached to the word परचेत्वे in the sense of “to be treated therein” and the word चेतृय is irregularly formed.

मित— । परम् अन्यत् चेतृ शरीरमिति परचेत्तम् शरीरान्तरम् । जन्मान्तर-
शरीरम् इत्यर्थः । तथाहि श्रीभगवदुक्तिः—“इदं शरीरं कौन्तेय चेदमिव्यभिधीयते” ।
“परचेत्वे” अन्यस्मिन् जन्मनि धृते कलेवरे “चिकित्सः” प्रतीकार्यः इति एतस्मिन्
विषये परचेत्तशब्दात् सप्तमीसमर्थात् घच् प्रत्ययो भवति, प्रत्ययसन्निधौ च “पर”
इत्यस्य लोपः—अतएव चेतृयच् इति रूपम् । चकारः स्वरार्थः । चेतृयो व्याधिः ।
चेतृयः परचेत्वे प्रतीकार्यः नैव अस्मिन् जन्मनि तेन अप्रतीकार्यः इत्यर्थः ।
चेतृयः कुष्ठव्याधिः—असाध्यः इत्यर्थः । [सुखस्य व्याख्यानं काशिकायां दृश्यते—
तच्चात्र लिख्यते । “अथवा चेतृयं विषम् । यत् परचेत्वे परशरीरे (अन्यस्य
शरीरे इत्यर्थः) संक्रमस्य चिकित्सः । अथ वा चेतृयाणि दृष्टानि । यानि
समर्थात् चेतृ जातानि चिकित्सानि नाशयितव्यानि । अथवा चेतृयः पारदारिकः ।
(परदारगामी इत्यर्थः) । परदाराः परचेत्वे, तत्र चिकित्सः नियोजितव्यः । सर्व्वं
चेत्तत् प्रमाणम्”] ।

१८८१ । इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्र

दत्तमिति वा ॥ ५।२।८३ ॥

दी—। इन्द्र आत्मा, तस्य लिङ्गं करणेन कर्तुंरनुमानात् ।
इतिशब्दः प्रकारार्थः । इन्द्रेण दुर्जयमिन्द्रियम् ।

The suffix च is attached to the word इन्द्र giving irregularly to the rise of the word इन्द्रिय, to imply something that is either the instrument of इन्द्र or is observed, created, or offered by इन्द्र ।

मित—। इन्द्रशब्दात् षष्ठीसमर्थात् घप्रत्ययः स्यात्, लिङ्गमिति एतस्मिन्नर्थे, तथा तृतीयासमर्थादपि इन्द्रशब्दात् घप्रत्ययः स्यात् “दृष्टम्” “सृष्टम्,” “जुष्टम्,” “दत्तम्” इति एतेष्ववयवेषु, सर्वत्र खलु प्रत्ययसन्नियोगेन घप्रत्ययो निपात्यते । लिङ्गं करणं साधनं हेतुरिति यावत् । इन्द्रस्य लिङ्गं करणम् इति इन्द्रियम्—घप्रत्ययः । चक्षुरादिषु करणेषु अयं शब्दो रुद्धः । “इन्द्रः सायाभिः पुरुरूप ईयते” इति वेदोक्तिदर्शनात् इन्द्रशब्दस्य आत्मा एव अर्थः । इन्द्रस्य आत्मनः लिङ्गम् करणम् इति इन्द्रियम् । “करणेन कर्तुंरनुमानात्”—कर्तृधीनं करणम् ; अतएव यत्र यत्र करणम् अस्ति तत्र तत्र कर्ता अपि अस्ति इति अनुमीयते । आत्मा नैव अस्माकम् प्रत्यक्षगोचरः । एवं सति चक्षुरादिभिः एकादशभिः करणैः अनुमीयते ; यत् चक्षुरादीनि अक्षितनान्यपि प्रवर्तन्ते, तत् आत्मनः एव शक्तिप्रभावतः । अतएव एतानि खलु आत्मनोऽनुमाने करणानि लिङ्गानि इति यावत् । सांख्यतत्त्वबोधिसुद्यासपि ईदृशी व्याख्या दृश्यते । अपि च ऋग्वेदे—“जनयन्त्यः इन्द्रियं” । अत्र सायनः—इन्द्रियम् इन्द्रधीर्यम् । आत्मा खलु इन्द्रियद्वारैश्चैव स्वशक्तिं प्रकटयति इति चक्षुरादीनि इन्द्रियाणि उच्यन्ते—अक्षतमिति विस्तरण । इन्द्रेण आत्मना दृष्टम् इन्द्रियम् इन्द्रेण आत्मना सृष्टम् इन्द्रियम् । इन्द्रियम् आत्मना कृतं न युष्मेन अयुष्मेन वा कर्मणा उत्पन्नमित्यर्थः । इन्द्रेण आत्मना जुष्टं सेवितम् इन्द्रियं चक्षुरादिद्वारेण विज्ञानीत्पादनादिति बोधम् । इन्द्रेण आत्मना विषयेभ्यः दत्तम् यथा यथा शङ्कया इति इन्द्रियम् । सूत्रे इतिशब्दः दृश्यते स च प्रकारार्थः ; तेन “सति सम्भवे वृत्तपत्तिरन्यापि कर्तव्या, रुद्धेरनियमादिति”—इति काशिका ।

अतएव इन्द्रोऽयं दुर्जयम् इन्द्रियम् इति अर्थान्तरं कल्पयति श्रीमान् दीक्षितः । सूत्रे वाशब्दस्तु प्रत्येकमभिसंवधमानो विकल्पानां स्वातन्त्र्यं दर्शयति । रुद्रिशब्दानां वृत्तपक्षरनियमः—अतएव सुदृक् भाषावृत्तिकता—“संज्ञाशब्दानां वृत्तपक्षरनियम-दर्शनार्थाऽयं योगः” ।

१८८२ । तदस्यस्यस्मिन्निति मतुप् ॥ ५।२।८४ ॥

दी—। गावोऽस्यस्यस्मिन् वासन्ति गोमान् । भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने । संसर्गेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुवादयः ।

The suffix मतुप् is attached to words to denote the persons or things that are possessed of the objects expressed by the said words.

नित—। तदिति प्रथमासमर्थविभक्तिः । अस्ति इति प्रकृतिविशेषणम् । अस्य अस्मिन् इति द्वयमपि प्रत्ययार्थः । सूत्रार्थस्तु अयमेव—तदिति प्रथमासमर्थात् प्रातिपदिकात् अस्य इति प्रत्यये अस्मिन् इति सप्तम्ये वा मतुप् प्रत्ययो भवति, यतः खलु प्रथमासमर्थम् “अस्ति” चेत् तज्जयति—तस्यविद्यमानता चेत् स्वादित्यर्थः । गावोऽस्य अस्मिन् वा सन्ति इति गोमान् । सूत्रे य इति शब्दोऽस्ति, स अर्थनियमं ज्ञापयति । की वा अर्थनियम इति आकाङ्क्षाम् पूरयति द्वयं कारिका । कारिकायाम् प्रकाशितेषु एव अर्थेषु मतुप् प्रभृतयः—इनि विन् मतुप् इत्यादयः—प्रयुज्यन्ते । भूमा प्रातुर्यम् । भूमि तावत्—(भूमा प्रातुर्येण) गावः अस्य सन्ति इति गोमान् । निन्दायाम्—कुष्ठम् अस्य अस्ति इति कुष्ठौ । “उपस्यकुष्ठिनी वेष्टा” इति । प्रशंसायाम्—(प्रशंस) रूपम् अस्य अस्ति इति रूपवान् । रूपवती कन्या । नित्ययोगे—चीरम् (नित्यमेव) अस्य अस्ति इति चीरी इवः । अतिशयने—(अतिशयितं) उदरम् अस्या अस्ति इति उदरिणी कन्या । संसर्गे—दण्डेण सह अस्य संसर्गः अस्ति इति दण्डी, एवं छत्री । अस्तिविवक्षायाम्—अस्तिमान् ।

१८८३ । रसादिभ्यश्च ॥ ५।२।८५ ॥

दी—। मतुप् । रसवान् । रूपवान् । अन्यमत्वर्थीय-

निवृत्त्यर्थं वचनम् । रस, रूप, वर्ण, गन्ध, स्पर्श, शब्द, स्नेह—गुणात् ; एकाचः—स्ववान् । गुणग्रहणं रसादीनां विशेषणम् ।

The suffix मतुप् is attached to the words, that pass by the term रसादि in the aforesaid sense. The word गुण in the रसादि list specifies the words रस etc ; that is रस etc take मतुप् only when they are गुणवाचक ।

मित— । रस इत्यादिभ्यः पूर्वोक्ते विषये मतुप् स्यात् ।

ननु पूर्वोक्तं नैव मतुप् सिध्यति तर्हि कथं पुनरस्य सूत्रस्य सृष्टिरिति चेत् उच्यते—“अन्य—” इत्यादिना । एभ्यः मतुप् प्रत्ययं विहाय अन्ये मत्वर्थीयाः प्रत्ययाः इति प्रवृत्तयो न सृष्टिरिति वचनार्थमेव । रसादयः श्रोमता एव उक्तः ; रसः अस्य अस्ति इति रसवान् । रूपम् अस्य अस्ति इति रूपवान्, वर्णवान्, गन्धवान्, स्पर्शवान्, शब्दवान्, स्नेहवान् । एकस्वरविशिष्टा अपि रसादिषु पठ्यन्ते—तेन स्वं धनम् अस्य अस्ति इति स्ववान् । “भाष्यकारस्य तु सूत्रस्यास्य प्रत्याख्यानम् अभिमतम् । रसिको राजा । रूपिणोऽभिरसः । स्पर्शी वायुरित्यादि दर्शनात्” इति भाषावृत्तिः । अथ काशिका—“रसादिभ्यः पुनर्वचनम् अन्यनिवृत्त्यर्थम् । अन्ये मत्वर्थीयानां भुवन्निति । कथं रूपिणी कन्या ; रसिको दारकः ? प्रायिकमेतद्वचनम् । अथवा गुणादित्यत्र पठ्यते । तेन ये रसनेन्द्रियादियाद्या गुणास्तेषामतः पाठः । इह साभूत्—रूपिणी । रूपिक इति । अथ शोभा योग्यता गम्यते । रसिको नट इत्यत्र भावयोगः” ॥ रस, रूप, गन्ध, स्पर्श, शब्द, स्नेह—गुणात् । एकाचः । अत आह—“गुणग्रहणं रसादीनां विशेषणम्” । श्रोमता दीक्षितेन तु शेषोक्तं मतम् आश्रित्य स्ववृत्तौ गुणात् इति पठित्वा “गुणग्रहणम् रसादीनां विशेषणम्” इति उक्तवान् । अस्य अयमाशयः—चक्षु-षोर्विषयः रूपम् । जिह्वायाः रसः । नासिकायाः गन्धः । त्वचः स्पर्शः । कर्णयो-राकाशः । स्नेहशब्दः रसवाची । एते गुणवाचकाः शब्दाः (इन्द्रिय-यादयः) गुणवाचकेभ्यः एव एतेभ्यः शब्देभ्यः मतुप् स्यात् नान्यः मत्वर्थीयः । अतएव साधुक्तं

“गुणात्”, “गुणग्रहणम् रसादीनां विशेषण”मिति । “गुणात्” गुणवाचकात् एव
 एभ्यः प्रत्ययः इष्ट इत्यर्थः । गुणशब्देन (गुणवाचकत्वेन इत्यर्थः) रसादिशब्दाः
 विशिष्यन्ते । यदात् एते इन्द्रियग्राह्यगुणवाचकाः न मुस्तादा एभ्योन्मत्त्वर्थीयाः भवेयुः ।
 रूपिणी, रूपिक इत्यत्र रूपशब्दो न इन्द्रिय-ग्राह्यगुण-वाची, परं तु शोभायोग्यता
 एताभ्याम् गम्यते । तेन प्रत्ययान्तरद्वयं साधु । रसिको नटः इत्यत्र रसशब्दो भाववाची ।
 न खलु जिह्व-ग्राह्यगुण-वाची । तथाहि साहित्यदर्पणे—“विभावेनानुभावेन व्यक्तः
 संचरिषा तथा, रसतामेति रत्यादिः स्थायिभावः सचेतसाम्” ॥ रसिको नटः—अत्र
 रसशब्देन स्थायी भावो यो रसः स एव अभिमतः । एवं रूपिणी रूपिक इत्यादि
 स्थले यो रूपशब्दः—स तु शोभायाः अङ्गमेव वाचयति । यथा साहित्यदर्पणे “रूपयौवन
 लालित्यभोगायौरङ्गभूषणम् शोभा चोक्ता” । इन्द्रियग्राह्यगुणवाचिभाः एभाः केवलं
 मतुप् स्यात् । अत्र एकम् उदाहरणम् उल्लिख्यते—“स्पर्शवर्णिषगुणः” इति
 भाषापरिच्छेदटीकायाम् (मुक्तावल्याम्) । तदर्थस्तु—स्पर्शवताम् विशेषगुणः इत्यर्थः ।
 स्पर्शवताम् स्पर्शशालिनाम् इतिभावः ।

१८८४ । तसौ मत्वर्थे ॥ १।४।१८ ॥

दी— । तान्तसान्तौ भ-संज्ञौ स्तो मत्वर्थे प्रत्यये परे । वसोः

संप्रसारणम् । विदुषान् ।

Words, ending in तकार or सकार, pass by the technical term भ, (i. e. should be taken as भसंज्ञक) when the suffix मतुप् or any other suffix bearing the same sense, is joined to them.

मित— । मतुप् प्रत्यये तथा मतुप् प्रत्ययस्य अर्थम् प्रकाशयति यः प्रत्ययसादृश्यं
 प्रत्यये च परे तकारान्तस्तथा सकारान्तस्य शब्दः भसंज्ञां भजते । विद्वान्, अस्मिन्
 अस्ति इति वाक्ये विद्वत्शब्दात् मतुप् । मतुपि परे विद्वत् इत्यस्य अनेन भ-संज्ञा ;
 अत्र सकारान्तत्वात् । ततः “वसोः संप्रसारणम्” (६।४।१३१)—वस्त्वन्तस्य भस्य
 सम्प्रसारणम् स्यादिति विद्वत् इत्यस्य भत्वात् संप्रसारणं भवेत् तेन विदुषान् इति
 रूपम् । सकारस्य यत्नं तु “इष्कोः” (८।१।५७) इत्यादिस्त्वर्थे ।

दी—। गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिष्टः ॥ (वा) ॥ शुक्लो-
गुणोऽस्य अस्ति इति शुक्लः पठः । कृष्णः ।

मित—। गुणः पदार्थविशेषः । तथाहि भाषापरिच्छेदे—“द्रव्यगुणस्तथा
कर्मा सामान्यं सविशेषकम्, समवायस्तथाभावः पदार्थाः सप्तकीर्तिताः । गुणः खलु
द्रव्याश्रितः स्यात् । “गुणवचनेभ्यः” गुणवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः “मत्तुपः” अन्त्ये
विहितस्य मत्तुप् प्रत्ययस्य “लुक्” “इष्टः” अभिप्रेतः शास्त्रकृतमिति शेषः । शुक्लः
इति गुणवाची शब्दः । शुक्लोगुणोऽस्य अस्ति इति मत्तुपः लुक् = शुक्लः पठः । एवं
कृष्णोगुणोऽस्य अस्ति इति मत्तुपः लुक्—कृष्णः पठः । इत्थं ज्ञेयः । शुक्लादयः शब्दाः
गुणवाचिनः विशेष्याश्च यदा भवन्ति तदैव तेभ्योविहितस्य प्रत्ययस्य लुक् ।

१८८५ । मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः ॥ ८।२।८ ॥

दी—। मवर्णावर्णान्तामवर्णावर्णोपधाश्च यवादिवर्जितात्
परस्य मतोर्मस्य वः स्यात् । किंवान् । ज्ञानवान् । विद्यावान् ।
लक्ष्मीवान् । यशस्वान् । भास्वान् । यवादिस्तु यवमान् ।
भूमिमान् ।

The म of मत्तुप् is changed to व with reference to the words
that have got either म, अ or आ as their last or penultimate
letter except with reference to the words that are listed
under यवादि class ।

मित—। येषां प्रातिपदिकानाम् अन्ते उपधायां वा मकारः अवर्णो वा तिष्ठति,
तेभ्योविहितस्य मत्तुपो मकारस्थाने वकारी भवति ; परं यव इत्येवमादीनां तु तथा
न स्यात् । किम् अस्य अस्ति इति किंवान् । “रसादिभ्यश्च” (५।२।८५)
इति रसादिषु एकाच् विशिष्टस्यशब्दस्य पाठान् “किम्” इत्यस्मात् मत्तुप् स्यात्
तस्य च मकारः अनेन वः इति भवति मकारान्तत्वात् । ज्ञानमस्य अस्ति इति
ज्ञानवान्—अकारान्तत्वात् मस्यान् वः । विद्या अस्य अस्ति इति विद्यावान्—

अस्य आकारान्तत्वात् स स्थाने वः । जञ्जीरस्य अस्ति इति जञ्जीवान्—मकारो-
पधत्वात् । यश्च अस्ति इति यश्चस्त्वान्—अकारोपधत्वात् । भाः अस्य अस्ति
इति भास्त्वान् आकारोपधत्वात् । एवं शवान्, शमीवान्, हृच्चवान्, खट्वावान्,
पयस्त्वान् इत्यादयः । मादुपधायाः इति किम् ? अग्निमान्, मतिमान् । अग्रवादिः इति
किम् ? यवादिस्तु मतुप् एव स्यात् । यवः अस्य अस्ति इति यवमान् । भूमिरस्य
अस्ति इति भूमिमान् । यवादिः—यव, भूमि, कृमि, ऊर्मि, ककुद्, गरुत्, वशा, कुशा,
द्राक्षा, इक्षु, मधु, दुग्ध, धूम, ध्रुजि, हरित्, दुः, सन्नि, व्रजि इति आहूतिगणोऽयम् ।

१८८६ । भयः ॥ ८।२।१० ॥

दी— । भयन्तात् मतोर्मस्य वः स्यात् । अपदान्तत्वात् न
जश्त्वम् । विद्युत्त्वान् ।

The म of मतुप् with reference to words that end in any of
the letters contained in the प्रत्याहार “भय्” is changed to
वकार ।

मित— । भयः इति भय्प्रत्यहारः । भयः परस्य मतुपो मकारस्य वः स्यात् ।
विद्युत् अस्य अस्ति इति मतुप् ; विद्युत् इत्यस्य भयन्तत्वात् अस्मात् परस्थितस्य मतुपः
मस्थाने वकारस्तेन विद्युत् वतुप् इति स्थितिः । ततः विद्युत् इत्यस्य तान्तत्वात् “तसौ
मत्वर्थः” (१।४।१८) इति सूत्रेण अस्य पदसंज्ञा गता—भसंज्ञा च स्वीकृता । तथा
सति “भलां जशोऽन्ते” (८।३।१८) इति सूत्रेण विहितस्य जश्त्वस्य अत्र न प्राप्तिः—
स्तेन विद्युत्वान् इति । विद्युत्वान् वलाङ्कः । तथाहि मेघदूते—“विद्युत्त्वान्
ललितवनिताः सेन्द्रचापम्” । एवं मरुत् अस्य अस्ति इति मरुत्वान् । “वभौ
मरुत्वान् विकृतसमुद्रः” इति भट्टिकाव्ये । एवं हि उदन्तित्वान् घोषः । अग्निचित्वान्
यामः । किञ्च गरुत् अस्य अस्ति इति, ककुत् अस्य अस्ति इति उभयव यवादित्वात्
मनुप्—तेन गरुत्वान्—ककुत्त्वान् । भ-संज्ञावशात् जश्त्वम्न ।

१८८७ । संज्ञायाम् ॥ ८।२।११ ॥

दो—। मतोर्मस्य वः स्यात्। अहीवती, मुनिवती—
शरादीनां चेति दीर्घः।

The म of मतुप् is changed to वकार with reference to words that are proper nouns.

मित—। संज्ञायां विषये (नाञ्चि अभिधेये सति) मतोर्मस्यवः स्यात्। अहयः सन्ति अस्याम् नद्याम् इति अहीवती नदी। मुनयः सन्ति अस्यां नगर्याम् इति मुनीवती नगरी। एवं मणयः सन्ति अस्यां नद्याम् इति मणीवती नदी। शराः सन्ति अस्यां नद्याम् इति शरावती नदी। वापयः सन्ति अस्याम् इति वापोवती नगरी। सर्व्वत्र “नद्यां मतुप्” इति (४।१।८५) मतुप्। “शरादीनाञ्च” (६।३।१२०) इति इकारस्य दीर्घत्वम्। शर अहि मुनि मणि कपि भूम वंश शुचि इति शरादिः। एवं वंशावती। भूमावती—दशसु महाविद्यासु अन्यतमा।

१८८८। आसन्दीवदष्टीवच्चक्रीवत्कक्षीवद्रुमण्वच्चर्मण्वती

॥ ८।२।१२ ॥

दो—। एते षट्संज्ञायां निपात्यन्ते। आसन्नशब्दस्य आसन्दीभावः। आसन्दीवान् ग्रामः। अन्यत्र आसन्नवान्। अस्थिशब्दस्य अष्टीभावः। अष्टीवान् नाम ऋषिः। अस्थिमान् अन्यत्र। चक्रशब्दस्य चक्रीभावः। चक्रीवान् नाम राजा। चक्रवान् अन्यत्र। कक्ष्यायाः संप्रसारणम्। कक्षीवान् नाम ऋषिः। कक्ष्यावान् अन्यत्र। लवणशब्दस्य रुमण् भावः। रुमण्वाश्रम पर्व्वतः। लवणवान् अन्यत्र। चर्मणो नलोपाभावो णत्वं च। चर्मण्वती नाम नदी। चर्मवती अन्यत्र।

The words enumerated in the sutra such as आसन्दीवत् अष्टीवत्, चक्रीवत्, कक्षीवत्, रुमण्वत् and चर्मण्वत् are irregularly formed to denote संज्ञा।

मित—। यामि अभिधेये सति आसन्दीवत्, प्राण्यङ्गे अभिधेये सति अष्टीवत्, राजनि गम्ये सति चक्रीवत्, ऋषी वाच्ये सति कचीवत्, पर्वते गम्यमाने रुमणत्, तथा नद्यां वाच्यायां चर्मणत् इति षट् शब्दाः संज्ञायाम् एव निपात्यन्ते । आसन्नम् अस्त्र अस्तीति मतुप् आसन्नशब्दस्य आसन्दीरूपधारणं तेन आसन्दीवान् । मतुप् प्रत्ययस्य संस्थाने वकारः पूर्वसूत्रेणैव सिद्धम् । अत्र सूत्रे प्रकृतिस्थाने आदिशाः खलु निपात्यन्ते । आसन्दीवत् अहिस्थलम् इति काशिका । अन्यत्र आसन्नवान् । आसन्नवत् गृहम् । आसन्दी इति कश्चित् शब्दोऽपि अस्ति यथा श्रीदुम्बरी राजासन्दो भवतीति । सञ्चकटिकेऽपि च आसन्दिका इति शब्दोऽप्यस्ति । आसन्दी-शब्दादपि विहितो मतुप् प्रत्ययः संज्ञायाम् विषये “संज्ञायाम्” (८२।११) इति संस्थाने बलं प्राप्नोति । तर्हि कथम् आसन्नशब्दस्य अपि आसन्दीभावः क्रियते इति चेत्—उच्यते काशिकाकृद्भावात्—“आसन्दीवदित्येतत् प्रपञ्चार्थमिह पठ्यते”—इति । एवम् अस्त्रशब्दस्य अष्टीभावः स्यात् संज्ञायाम्—तेन अस्थीनि सन्ति अस्त्रा इति अष्टीवान् । “अष्टीवान् इति शरीरैकदेशस्य संज्ञा”—इति काशिका । उक्तं च समासप्रकरणे—“अचतुर—” (५।४।७७) इति सूत्रे उरु च अष्टीवनौ जर्ज्वष्टीवम् । पदष्टीवम् । अन्यत्र अस्त्रिमान् । यथा—अस्त्रिमान् प्राणी । चक्रशब्दस्य चक्रीभावः । चक्रीवान् राजविशेषः । अन्यत्र चक्रवान् श्रीकृष्णः ; कल्या इति शब्दस्य निपातनेन संप्रसारणं स्यात् । कल्या अस्त्रा अस्ति इति कचीवान् नाम ऋषिः । अन्यत्र च कचावान् । लवणम् अस्त्रा अस्ति इति मतुपि संज्ञायाम् विषये वतुप्—लवणशब्दस्य रुमन् इति भावः तेन रुमणवान्—पर्वतविशेषः (संज्ञा वा) । अतः रामणवान् इति उदयनराजस्य कस्यचित् मन्त्रिणः संज्ञा भासविरचिते खप्रवासवदत्तम् इत्याख्ये नाटके वीक्ष्यते । अन्यत्र लवणवान् समुद्रः । केचित् तु वदन्ति यत्—रुमन् इति शब्दान्तरं विद्यते । तस्मादेव संज्ञायाम् मतुपि कृते सति प्रसक्तो नलोपो निपातनेनैव न स्यात् अपिच नकारस्य शत्वमपि निपात्यते । अत्र भाषाहर्षटीपत्र्याम् श्रीमन्तः श्रीशचन्द्रचक्रवर्तिनः—“रुमा लवणाकार इति केचित् । तथाहि असम्बद्धार्यवाक्योदाहरणे भोजः—जरद्वयः कम्बलपाटकाभ्याम् द्वारे स्थितौ गायति मङ्गलानि । तं ब्राह्मणौ पृच्छति पुत्रकामा राजन् रुमायां लवणस्य

कोऽर्थः” इति सरस्वतीकण्ठाभरणे—[लघुनस्य कोऽर्थ इति पाठान्तरम्] । चर्घाणि अस्य सन्ति इति मतुप् सञ्ज्ञायां सस्थाने वकारः—तेन चर्घान् मतुप् इति स्थितिः । ततः प्रसक्तो नलोपो निपातनेनैव न स्यात् चर्घान् इत्यस्य नकारस्य शत्वमपि निपात्यते—तेन चर्घाण्यतो इति । इयं नदीविशेषस्य सञ्ज्ञा । अस्य आप्तिनिकी सञ्ज्ञात् चम्बल इति । अन्यत्र चर्मवती ।

१८८८ । उदन्वानुदघौ च ॥ ८।२।१० ॥

दी— । उदकस्य उदन्भावो मतौ सञ्ज्ञायां च । उदन्वान् समुद्रः ऋषिश्च ।

The word उदक in changed to उदन्—when the suffix मतुप् is attached to it to imply a proper name.

मित— । “उदघौ” समुद्रे अभिधेये सति तथा “च” सञ्ज्ञायाम् गन्ध-मानायाम् “उदन्वान्” उदकस्य उदन् इति भावः—मत्तुप् प्रत्यये परे भवति । उदकम् अस्य अस्ति इति मतुप्—सञ्ज्ञायाम् (८।२।१) इति सस्थाने वकारः उदकस्य उदन् इति भावय तेन उदन्वान् इति रूपम् । उदन्वान् नाम ऋषिः—“यस्य उदन्वतः पुत्रः” इति काशिका । अन्यत्र उदकवान् । यथा—उदकवान् घटः ।

१८८९ । राजन्वान् सौराज्ये ॥ ८।२।१४ ॥

दी— । राजन्वतीभूः । राजवान् अन्यत्र ।

The नकार of the word राजन् does not elide (though it should have in accordance with the rule “नलोपः—”) (८।२।३), before the suffix मतुप् and the word राजन्वान् is (irregularly) formed to mean a country blessed with good administration (i. e. good ruler).

मित— । सञ्ज्ञायां विषये मतुप् प्रत्यये परे राजन् इत्यस्य “नलोपः—” (८।२।३) इति प्रसक्तः नलोपो न स्यात्, सौराज्ये अभिधेये सति । शोभनी राजा

यस्मिन् इति स राजन्वान् देशः । राजन्वती भूः । भूः पृथ्वी । तथाहि रघुवंशे
“राजन्वतीमाहुरनेन भूमिम्” इति । अन्यत्र राजवान् । तथाहि “सुराज्ञि देशे
राजन्वान् स्यात्, ततोऽन्यत्र राजवान्” ।

१८८१ । प्राणिस्थादातो लजन्वतरस्याम् ॥ ५।२।८६ ॥

दो— । चूडालः । चूडावान् । प्राणिस्थात् किम् ?
शिखावान् दीपः । आतः किम् ? हस्तवान् । प्राण्यङ्गादेव—(वा) ।
नेह मीधावान् । प्रत्यय-स्वरणैव सिद्धे अन्तोदात्तत्वे चूडालोऽ-
सीत्यादौ स्वरितो वानुदात्ते पदाद इति स्वरितवाधनार्थश्चकारः ।

In the sense of मनुप्, the suffix लच् is optionally added to words ending in आ, that stand for the limb of any animal. For rest see Tika.

मित— । “प्राणिस्थात्” प्राणिनि तिष्ठति यद्वस्तु तद्वाचकात्—प्राण्यङ्गवाचिनः
इत्येव ज्ञेयं, “आतः” आकारान्तात् प्रातिपदिकात् “लच्” मनुपोऽर्थे लप्रत्ययो भवति
“अन्यतरस्याम्” विकल्पेन । चूडा अस्य अस्ति इति चूडालः—लच् । चूडावान्
मनुप् । कर्णिका अस्य अस्ति इति लः—कर्णिकालः । मनुप् कर्णिकावान् । एवं
शिरालः शिरावान् । जङ्गालः—जङ्गवान् । तथाहि भट्टिकाव्ये “शिरालजङ्घः शिरिकूट
दध्नः” । प्राणिस्थात् इति किम् ? शिखा अस्य अस्ति इति शिखावान् प्रदीपः ।
नहि प्रदीपः प्राणी नवा शिखा अव प्राणिनि तिष्ठति । आकारान्तादिति किम् ?
हस्तवान् । अव मनुप् एव । प्राणिस्थात् इत्यनेन प्राण्यङ्गवाचिन एव प्रत्यय इष्टः—न
खलु प्राणिहितं वस्तुनरं वाचयति यः शब्दस्तस्मादपि—तेन मीधा अस्य अस्ति इति
मीधावान् । चिकीर्षावान्—जिह्वीर्षावान् । एतेषां प्राणिस्थितत्वेऽपि न प्राण्यङ्ग-
वाचकत्वं तेन न लच् परं मनुप् एव ।

ननु चूडाल इत्यादीनां प्रत्यय-स्वरणैव अन्तोदात्तत्वं सिद्धम् । तर्हि कथं प्रत्ययस्य
(लच् इत्यस्य) चकारत्वं विधाय “चितः” (६।१।१६३), “तद्धितस्य” (६।१।१६४)
इति सूत्राभ्याम् अन्तोदात्तत्वं प्रापयति इति चेत् उच्यते—सत्यं खलु “ङस्त्रनुव्भ्याम्

मतुप्” इति मतुपः अन्तोदात्तत्वं स्यात् । परं चूडालोऽसि इत्यादी अस्ति इत्यस्य
 “धातोः” (६।१।१६२) इति अन्तोदात्तत्वम् । तथा सति “स्वरितो वानुदात्ते-
 ऽपदादौ” (८।२।६) इति सूत्रेण अनुदात्ते पदादौ परे (अस्ति इति परे इत्यर्थः)
 चूडालः इति अन्तोदात्तेन सह एकादेशः स्वरितो विकल्पेन प्रसक्तः तन्मासूदिति
 लच् प्रत्ययस्य चकारेत्करणेन आप्रपते ।

१८८२ । सिन्धादिभ्यश्च ॥ ५।२।८७ ॥

दी— । लज् वा स्यात् । सिन्धलः । सिन्धवान् ।
 अन्यतरस्याग्रहणं मतुप् समुच्चयार्थं नतु प्रत्यय—विकल्पायम् ।
 तेनाकारान्तेभ्य इनिठ् नौ न ।

In the aforesaid sense, the suffix ल् is optionally added to the words that pass by the term सिन्धादि; the word अन्यतरस्याम् here got from the prior rule is to take up the affix मतुप् as well and not to allow option of other मत्वर्थीय affixes; see Tika also.

नित— । लजन्यतरस्यामिति पूर्वसूत्रादनुवर्तते । मतुप् प्रत्ययस्य अर्थे सिन्धा
 एवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यश्च लच् प्रत्ययो भवति अन्यतरस्याम् । सूत्रस्य चकारः “प्राणि-
 ष्यादातो इति एतेन सह सिन्धाधीन् समुच्चिनोति । यथा प्राणिष्यादातो
 लच् स्यात् मतुप् प्रत्ययस्य अर्थे तथा सिन्धादिभ्योऽपि स्यादिति आशयः । अपिच
 “अन्यतरस्याम्” इति यद्वानुवर्तते, तत् न खलु लच् प्रत्ययस्य वैकल्पिकत्वं
 सूचयति, परं तु मतुप् प्रत्ययेनैव लच् प्रत्ययस्य समुच्चयं आप्रपति—तेन सिन्धादिभ्यः
 लच् स्यात्, मतुपपि स्यादिति भावः । सिन्धलः, सिन्धवान् । “माटुपधायाश्च—”
 (८।२।८) इति मतुपो मस्थाने वकारः । सिन्धादि र्थगा—सिन्ध, गङ्गा, मणि, नाभि,
 जीव, वीज, वीणा, कृष्ण, निषाव, पांसु, सक्त, हनु, मांस, परशु, पर्ण, उदक, अज्ञा,
 मण्ड, पाद, गण्ड, सकृद्भि, यन्त्रि, कर्ण, खेह, शीत, श्याम, पिङ्ग, पित्त, शुष्क, प्र च,

भट्ट, मल्ल, पत, चट्ट, कपि, कण्ड, स'ज्ञा, शौ, कुश, धारा, स्नेहान्, कु, वर्मन्, पेश, पचन्, कुण्ड । कानिचित् प्रसिद्धोदाहरणानि अव लिख्यन्ते—पेशल, पचल, पृथुल, मृदुल, मक्तुल, चटुल; कपिल, शील, कुशल, श्यामल, पिङ्गल, शीतल, मांसल ।

ननु अव गणे ये अकारान्ताः पठ्यन्ते, तेभ्यः “अत इति ठनी” (५।२।११५) इति ठनी च भवताम्—लच्-प्रत्ययप्रसङ्गे अन्यतरस्याम् इत्यस्य गृहणात् इति चेत् । समाधत्ते—मैवम् । सिधादिभ्यः विहितस्य लच्-प्रत्ययस्य प्रसङ्गे अन्यतरस्याम् इत्यस्य गृहणेन लचः नैव वैकल्पिकत्वम्—येन लचोऽप्राप्तिपक्षे अकारान्तेभ्यः पठ्य इत्यादिभ्यः इति ठनी स्याताम्—अपितु अन्यतरस्याम् इति लच्-प्रत्ययेन सह मतुप् समुच्चिनोति तेन लच्-प्रत्ययः—तस्य अप्राप्तिपक्षे तु मतुप् एव स्यात्—नान्यत् किञ्चित् इति सर्व्वम् अवदातम् । तेन पठलः—पठवान्, कुण्डलः—कुण्डवान्, इत्यादय एव साधवः । पचान्—पचालः । तथाहि पदाङ्कद्वये—“दीव्यं कर्तुं सुरहरपदं लक्षणं पचालाचो” ।

दी—। वातदन्त-वल-ललाटानामूङ् च ॥

मित—। वात दन्त वल ललाट इति एते सिधादिषु पठ्यन्ते । अतएव एभ्यो लच्- स्यात्, प्रत्यये परे च एषाम् ऊङ् इत्यागमश्च भवेत् । वातूलः, दन्तूलः, वलूलः, ललाटूलः । गलादपि इति काशिकाभाषावृत्तिकारी—तेन गलूलः । किञ्च—

(१) पार्श्वधिधमन्योर्दीर्घश्च । पार्श्व धमनि इति एतौ सिधादिषु पाठ्यौ, एताभ्याम् लच्- स्यात्, प्रत्यये परे अनयोर्विकारश्च दीर्घत्वं भजति—पार्श्वीलः—धमनीलः ।

(२) जटा घटा कालात् चोपेण । चोपे निन्दायाम् एभ्यो लच्- स्यात्—जटालः, घटालः, कालालः ।

(३) क्षुद्रजन्तूपतापाय ॥ क्षुद्रजन्तुवाचिभ्यस्तथा उपतापवाचिभ्यः शब्देभ्यः लच्-प्रत्ययः स्यात् । उपतापः सन्तापजनकः व्याधिः । क्षुद्रजन्तुभ्यास्यत्—यूकः—युक्तालः । मक्षिका—मक्षिकालः । उपतापवाचिभ्यः—सूक्ष्मा—सूक्ष्मालः । विचर्चिका विचर्चिकालः । विपादिका विपादिकालः ।

१८८३ । वत्सांसाभ्याम् कामवले ॥ ५।२।८८ ॥

दो— । आभ्यां लज्स्यात् यथासंख्यं कामवति वलवति चार्थे । वत्सलः । अंसलः ।

The suffix लच् is (optionally) added to the words वत्स and अंश to imply a doting person (fond of one) and a strong one respectively.

मिति— । कामः स्नेहः, कामवति स्नेहवान् इत्यर्थे वत्सशब्दात् लच् स्यात्—तेन वत्सलः, वत्सलः पिता, एवं वलवान् इत्येव अर्थे अंसशब्दात् लच् स्यात् अंसलः वलवान्, अंसलो युवा । दीक्षितवृत्तौ यत् “वा” इति तत्तुर्न व भाषा-वृत्तिवृत्तु नापिच काशिका उररीकरोति । काशिकामते अनयोरेव अर्थयोर्लच् नित्यमेव स्यात्—तेन अन्यत्र अंसवती गौः । अंसवान् दुर्बलः इत्यादयः एव भवेयुः ।

१८८४ । फेनादिलच्च ॥ ५।२।८९ ॥

दो— । चाल्लच् । अन्यतरस्याम् ग्रहणं मतुप् समुच्चयार्थमनुवर्त्तते । फेनिलः । फेनलः । फेनवान् ।

The suffix इलच् as well as the suffixes लच् and मतुप् are added to the word फेन । [The word फेनिल occurs in Bengali also, as in “उत्तालतरङ्गमयी फेनिल नग्नदा ।”]

मिति— । अन्यतरस्यामिति अनुवर्त्तते । “फेनात्” फेनशब्दात् “इलच्” इलच् प्रत्ययो भवति मतुपोऽर्थे, “च” तथा लच् प्रत्ययोऽपि स्यात्, “अन्यतरस्याम्” अतः मतुप् भवति । फेनः अस्य अस्ति इति इलच्—फेनिलः, लच् फेनलः, मतुप् फेनवान् ।

१८८५ । लोमादि—पामादि पिच्छादिभ्यः शने लचः ॥

५।२।१००॥

दौ—। लोमादिभ्यः शः । लोमशः । लोमवान् । रोमशः ।
 रोमवान् । पामादिभ्यो नः—पामनः । अङ्गात् कल्याणं । अङ्गना ॥
 लक्ष्म्या अच् । लक्ष्मणः ॥ विष्वगितुत्तरपदलोपश्चाकृतसन्धेः ।
 (वा) । विषुणः ॥ पिच्छादिभ्यः इलच् । पिच्छिलः । पिच्छवान् ।
 उरसिलः । उरस्वान् ।

In the aforesaid sense (i.e. in the sense of सतुप्) the suffix is attached to words known as लोमादि, न is affixed to words passing by the term पामादि and इलच् is added to words falling within the category of पिच्छादि ।

मित—। सतुप् प्रत्ययस्य अर्थं लोमन् एवमादिभ्यः शः स्यात्, पामन् एवमादिभ्यः नः स्यात्, पिच्छ इत्यादिभ्यः इलच् स्यात् ; तथा विकल्पेन सतुप् अपि एभ्यः सर्वेभ्यः स्यात् । लोमादिभ्यः शप्रत्ययः—यथा लोमानि अस्य सन्ति इति लोमशः—पक्षे लोमवान्, रोमाणि अस्य सन्ति इति रोमशः—पक्षे रोमवान् । लोमादिर्यथा—लोमन्, रोमन्, वस्तु, वभु, कपि, सुनि, तरु, अरि, गिरि, कर्क, कपिरस्य अस्ति इति कपिशः, एवं गिरिशः । पामादिभ्यः नप्रत्ययः स्यात्—यथा पामानि अस्य सन्ति इति पामनः—पक्षे पामवान्, एवं रोषणः, ह्यमनः, बलिनः, वामनः । पामादि यथा—पामन्, वामन्, वेमन्, ह्यमन्, शेषन् कटु, बलि, सामन्, उषमन्, क्रमि, श्रेष्ठ इत्यादि इति काशिका । अपिच—अङ्गात् कल्याणं, कल्याणम् इति अभिधेयं सति अङ्गशब्दात् न-प्रत्ययः स्यात् । कल्याणं शोभनम् अङ्गम् अस्यः अस्ति इति अङ्गना, स्त्रियामाप, प्रशस्ताङ्गी इत्यर्थः । लक्ष्म्या अच्—लक्ष्मीशब्दादपि नप्रत्ययः स्यात्, प्रत्यये परे तस्य शब्दस्य ईकार स्थाने अच् स्यात्, लक्ष्मीः अस्य अस्ति इति लक्ष्मणः, । “विष्वगिति”, विषु अचति इति विषुशब्दात् अखधातोः क्तिनिविष्वक् इति रूपं स्यात्, तस्मात् विष्क्वश्शब्दात् नप्रत्ययो भवेत् प्रत्यये परे सति, विषु अच् इति सन्धिकरणात् प्राक् यदेवम् रूपमासीत्, तस्य यत् उत्तरपदम् “अच्” इति तस्य लोपः स्यात्, तथासति विषुणः इति रूपम् । पिच्छादिभ्यः इलच् स्यात् यथा—पिच्छिलः,

पच्—पिच्छवान्; उरस्—उरसिलः—पच् उरस्वान्, एवं जटिलः—जटावान्, पिच्छादि यथा—पिच्छ, उरस्, भ्रुवक, भुवक, वर्ण, उदक, पक्ष, प्रज्ञा ।

१८८६ । प्रज्ञाश्चार्चाभ्योः ॥ ५।२।१०१ ॥

दी— । प्राज्ञो व्याकरणे । प्राज्ञा । आहः । आर्चाः ।
वृत्ते च—वार्त्तः ।

The suffix ण is attached to the words प्रज्ञा, अहा, अर्चा and वृत्ति in the aforesaid sense.

मित— । प्रज्ञा अहा अर्चा वृत्ति इति एतेभ्यः मत्तुपोऽर्थे णप्रत्ययः स्यात्, मत्तुप् तु सर्वत्र समुच्चीयते । प्रज्ञा अस्य अस्ति इति प्राज्ञः प्रज्ञावान् । स्त्रियां तु प्राज्ञा । अहा अस्य अस्ति इति आहः—अहावान् । अर्चा अस्य अस्ति इति आर्चाः—अर्चावान् । वृत्तिरस्य अस्ति इति वार्त्तः—वृत्तिमान् ।

१८८७ । तपःसहस्राभ्यां विनीनी ॥ ५।२।१०२ ॥

दी— । विनीन्योरिकारो नकारपरित्वाणार्थः । तपस्वी । सहस्री । असन्तत्वात् अदन्तत्वाच्च सिद्धे पुनर्वचनमणा वाधा मा भूदिति । सहस्रात्तु ठनोऽपि बाधनार्थम् ।

In the aforesaid sense, the suffix विनि is attached to the word तपस् and the suffix इनि is attached to the word सहस्र । The final इकार in these affixes is to save the elision of न (if final in these affixes) ; mark the affixing of विनि after तपस् here, but विनि owing to its असन्तत्वात् was due ; and सहस्र being अकारान्त इनि is due after it by “अत इनिठनौ”—still this injunction suggests that the later sūtra “अणच” should not bar this and सहस्र should not take ठन् being अकारान्त ।

मित— । मत्तुपोऽर्थे तपस्यशब्दात् विनिः तथा सहस्रशब्दात् इनिप्रत्ययश्च ।

विनि इनि इत्यनयोरेणिस इकारस्तु कथम् इति चेत् ?—उच्यते “विनीन्यो” रित्यादिना, यथा ठनादिप्रत्यये प्रत्ययावयवभूती नकारो लुप्यति तथा विनि इनि इत्यनयोरपि नकारो न लुप्यताम् ? —अन्तिम इकारः स्वयमेव इत् सन् ज्ञापयति यत् नैव नकारो लोपं याति इति एवमेव उक्तं श्रौतता दीक्षितेन—“विनीन्योरिकारो नकार-परिवाणार्थः” इति बाण्येन । तपोऽस्त्राग्निं वा विद्यते इति तपस्वी । तथाहि कुमारो—“तपस्विने तामरुचा करेण” । सहस्रम् अस्त्रं अस्त्रिन वा अस्ति इति सहस्री । तथाहि पञ्चतन्त्रे “सहस्री वाञ्छति लवम्” ।

ननु “अस्माया-मेधाम्नो विनिः” (५।१।११) इति सूत्रेण तपस्-शब्दात् विनिप्रत्ययः सिध्यति—अस्य असन्तत्वात् ; एवं सहस्रशब्दादपि “अत इनिठनी” (५।१।१५) इति इनिः सिध्यति—अस्य अदन्तत्वात् । तर्हि कथं सूत्रस्य अस्य पृथगुप-न्यासः ? उच्यते—अस्मात् परं “अण् च” (५।३।१०३) इति सूत्रं विद्यते । तत्सूत्रेण एताभ्याम् विहितेन अण्प्रत्ययेन विनि इनि इति एतयोर्बाधा न स्यादिति ज्ञापयितु-मेव । किञ्च “अत इनिठनी” (५।१।१५) इति प्रसक्तः ठनप्रत्ययः सहस्र-शब्दात् न स्यादित्यपि सूचयितुम् च ।

१८८८ । अण् च ॥ ५।२।१०३ ॥

दी— । योग-विभाग उत्तरार्थः । तापसः । साहस्रः ।

In the aforesaid senses, the suffix अण् is also attached to तपस् and सहस्रम् । For the significance of making this sutra a separate one—see Tika below.

मित— । तपस् सहस्रम् इति एताभ्याम् मतपोऽर्थे अण्प्रत्ययश्च भवति । तपः अस्य अस्त्रिन् वास्ति इति तापसः । सहस्रमस्त्रिन अस्य वा अस्ति इति साहस्रः ।

ननु अण् इति प्रत्ययः पूर्वसूत्रे एव अन्तर्भाव्य एकमेव सूत्रम् रचितं भवेत् चेत्—लाघवं स्यात् । तथासति कथं नाम अण्प्रत्ययः पूर्वसूत्रात् आच्छिद्य “अण् च” इति पृथक् सूत्रं कृतम् इति चेत्—समाधत्ते—योगविभाग इत्यादिना । “योगविभागः” “तपः सहस्राभ्याम् विनीनौ” इति सूत्रात् अण्प्रत्ययस्य न्याय्यं योगं विभज्य यत्

अण् च इति प्रथकसूत्ररचनं तत् तु “उत्ताराथ” परसुवे अपि अणप्रत्ययस्य अनु-
वृत्तिम् सूचयितुम् ।

दी— । ज्योत्स्नादिभ्यः उपसंख्यानम् ॥ ज्योत्स्नः ।
तामित्रः ।

मित— । ज्योत्स्ना तमित्रां कुण्डल कुतपं विसर्पं विपादिका इति ज्योत्स्नादिः ।
एभ्यो मतपप्रत्ययस्य अर्थे अण् स्यात् । ज्योत्स्ना विद्यते अस्मिन् पक्षे ज्योत्स्नः
पक्षः, शुक्लः पक्षः इत्यर्थः । तमित्रा विद्यते अस्मिन् पक्षे इति तामित्रः पक्षः कृष्णः
पक्षः । एवं कौण्डलः, कौतपः, विसर्पः, विपादिकः ।

१८८८ । सिकताशर्कराभ्याम् ॥ ५।२।१०४ ॥

दी— । सैकतो घटः । शार्करः ।

In the said sense, the said suffix अण् is taken by the words
सिकता and शर्करा ।

मित— । सिकता शर्करा इति प्रातिपदिकाभ्याम् मतुपीड्ये अण् प्रत्ययो भवति
देशात् अन्यस्मिन् वस्तुनि गन्धमाने । सिकताः अस्मिन् सन्ति इति सैकतो घटः ।
बालुकानिर्भितो घटः इत्यर्थः । शर्करा अस्मिन् अस्ति इति शार्करं मधु । देशे
अभिधेये तु—

१८०० । देशे लुविलचौ च ॥ ५।२।१०५ ॥

दी— । चादण् मतुप् च । सिकताः अस्त्यस्मिन् देशे
सिकताः । सिकतिलः । सैकतः—सिकतावान् । एवं
शर्करेत्यादि ।

The suffixes इलच्, अण्, मतुप् are attached to the words सिकता
and शर्करा to imply place ; the suffixes may optionally
elide as well.

मित— । “देशे” स्थाने इत्यर्थः । तस्मिन् अभिधेये सति “लुप्”—सिकता-

शर्कराभ्याम् विहितस्य प्रत्ययस्य लुप् स्यात् ; “—इलच्” आभ्याम् इलच् प्रत्ययस्य स्यात्, “च” अण् मनुष्यौ च स्तः । तर्हि “कस्य पुनरयं लुप् । मनुष्यादीनामन्यतमस्य, विशेषाभावात्” इति काशिका । सिकता अस्मिन् विद्यन्ते सिकता देशः । अत्र प्रत्ययस्य लुप् । सिकतिलो देशः—इलच् । सैकतः—अण् । सिकतावान् देशः—मनुप् । एवम् शर्करा विद्यते अस्मिन् देशे शर्करा देशः । अत्र प्रत्ययस्य लुप् । “लुपि युक्तवद्वाक्तिवचने” (१।२।५१) इति शर्करा देशः इत्यत्र शर्करा इत्यस्य स्त्रीत्वम् । शर्करिलः देशः—इलच् । शर्करः देशः—अण् । शर्करावान् देशः—मनुप् । देश इति किम् ? सैकतो घटः—शर्करं मधु । अण् । सिकतो देशः इति प्रामादिकः पाठः । भाषाहस्तिकारिणापि “सिकता देशः” इत्युक्तम् । यतः “लुपि युक्तवद्वाक्तिवचने” (१।२।५१) इति निह्ने शान् सिकताः अस्मिन् विद्यन्ते इति वाक्ये प्रत्ययस्य लुपि सति सिकता इत्यस्य स्त्रीत्वम् बहुत्वमीव च न्याय्यम् ।

१८०१ । दन्त उन्नत उरच् ॥ ५।२।१०६ ॥

दो— । उन्नताः दन्ताः सन्ति अस्य दन्तुरः ।

The suffix उरच् is attached to the word दन्त to denote the person, that has long teeth.

मित— । उन्नत इति प्रकृतिविशेषणम् । दन्त शब्दात् उन्नतोपाधिकात् उरच् प्रत्ययो भवति मनुष्योऽर्थे । उन्नताः दन्ताः सन्ति अस्य इति दन्तुरः । उन्नत इति किम् ? दन्ताः सन्ति अस्य इति दन्तवान् ।

१८०२ । जषसुषिसुष्कमधोरः ॥ ५।२।१०७ ॥

दो— । जषरः । सुषिरः । सुष्कोऽण्डः । सुष्करः । मधु माधुर्यं—मधुरः ।

The suffix र is added to the words जष सुषि सुष्क and मधु in the aforesaid sense.

मित— । जष सुषि सुष्क मधु इति एतेभ्यः मनुष्योऽर्थे रप्रत्ययः स्यात् । जषो

ऽस्मिन् विद्यते इति लघुर् चितम् । सुधिरम् आकाशम् । सुधिरं सद्धिद्रमित्यर्थः । सुधिरं काष्ठम् । सुधरः पयः । मधुरः गुडः । “सर्व्वं त्व अभिधेयनियमं करोति । इह न भवति । लघोऽस्मिन् घटे विद्यते, मधु अस्मिन् घटे विद्यते इति”—काशिका । विशिष्टे एव अर्थे एते प्रयोक्तव्याः—न खलु यत्र कुत्रापि इति काशिकाकृतः-आशयः ।

दी— । र-प्रकरणे ख-मुख-कुञ्जभ्यः उपसंख्यानम् ॥ (वा) ॥

खरः । मुखरः । कुञ्जोहस्तिहनुः । कुञ्जरः ।

The suffix र is added to ख, मुख and कुञ्ज in the selfsame sense.

मित— । ख मुख कुञ्ज इति एतेभ्यः सत्वर्थीयो रप्रत्ययः स्यात् । खम् अस्य अस्ति इति खरः । मुखमस्यासीति मुखरः । कुञ्जः हस्तिनी गण्डदेशः । सोऽस्यसीति कुञ्जरः ।

दी— । नग-पांसु पाण्डुभ्यश्च (वा) । नगरः । पांसुरः । पाण्डुरः । पाण्डुरशब्दस्तु अवुत्पन्न एव ।

The suffix र is attached to नग, पांसु and पाण्डु also.

मित— । नग पांसु पाण्डु इति एतेभ्योऽपि रः स्यात् । नगरः । पांसुरः । पाण्डुरः । दीक्षितस्तु पाण्डुरशब्दम् अवुत्पन्नं (अज्ञात-प्रकृतिप्रत्ययम्—primitive) सन्वते ।

दी— । कच्छा ऋक्षत्वं च ॥ (वा) ॥ कच्छुरः ।

The suffix र is added to the word कच्छा in the same sense; and the आ of कच्छा is shortened before the suffix.

मित— । कच्छाशब्दात् रप्रत्ययः स्यात् मनुष्योऽर्थे । प्रत्यये परे कच्छायाः अन्तर् अकारो भवति । कच्छा अस्ति अस्य इति कच्छुरः ।

१८०३ । द्युद्भ्यां मः ॥ ५।२।१०८ ॥

दी— । द्युमः । द्रुमः ।

The suffix म is added to the words दु and द्रु in the afore-said sense.

मित—। द्रु दु इति एताभ्याम् मत्वर्थीयो मप्रत्ययो भवति । द्रुमः । द्रुनः । एताभ्याम् मतुपि भवितुमर्हतीति चेत्—न । “रुदिशब्दौ एतौ । रुदिषु च न मतुप् विकल्पाते ।” इति काशिका । द्रुमशब्दः वृक्षरुद्धः ।

दी—। केशाहोऽन्यतरस्याम् ॥ ५।२।१०८ ॥

दी—। प्रकृतेनान्यतरस्याम् ग्रहणेन मतुपि सिद्धे पुनर्ग्रहणम् इनिठनोः समावेशार्थम् । केशवः । केशी । केशिकः । केशवान् ।

The suffix व is optionally added to the word केश in the aforesaid sense. Besides व, इनि ठन्, and मतुप may be attached to the same.

मित—। केशशब्दात् मत्वर्थे वप्रत्ययः स्वात् अन्यतरस्याम् ।

ननु “अन्यतरस्याम्” इति पूर्वञ्चैव प्रक्रान्तं—तेन यत्र यत्र मत्वर्थीयः प्रत्ययः तत्र तत्रापि मतुप् समुच्चीयते । तर्हि किम् पुनरत्र अन्यतरस्याम् इत्यस्य उल्लेखः इति चेत् ? समाधत्ते—“प्रकृतेन” इत्यादिना । अत्र पुनरपि—मनुप् अन्यतरस्याम् इत्यस्य उल्लेखस्तु केशशब्दात् “अत इनिठनौ” (५।२।११५) इति इनिठनौ स्यातामिति ज्ञापयति । अतएव वप्रत्ययेन सह मतुप् पूर्वप्रसङ्गेनैव समुच्चीयते । सूत्रस्थः अन्यतरस्यामिति शब्दस्तु वप्रत्ययेन सह इनिठनौ समुच्चिनीति । तस्मात् केशशब्दात् चत्वारः प्रत्ययाः । (प्रशस्ताः) केशः अस्य सन्ति इति वः—केशवः ; इन्—केशी । ठन्—केशिकः । मतुप्—केशवान् ।

दी—। अनेग्रभ्योऽपि दृश्यते । (वा) । मणिवो नागविशेषः । हिरण्यवो निधिविशेषः । अर्णसो लोपश्च (वा) ।—अर्णवः ।

The suffix व is seen to be attached to several other words,

मिद— । अनेभ्योऽपि केभ्यश्चित् प्रातिपदिकेभ्यः वप्रत्ययो मत्वर्थे दृश्यते । यथा मणिवः—नागविशेषः । मणिशब्दात् वः । हिरण्यवः—निधिविशेषः । अत्र हिरण्य-शब्दात् वः । एवं राजीवम् पद्म, इष्टकावः, कुञ्जावः, कररावः, कुसारवः । अर्णस्-जलम् । अर्णस्-शब्दात् वप्रत्ययो भवति, अस्य सकारलोपश्च—अर्णवः समुद्रः ।

[किञ्च—मेधारथाभ्याम् मिरन्निरचौ इति केचित् । मेधाशब्दात् इरन्—मेधिरः । रथशब्दात् इरच्—रथिरः । “रथिररथिकौ रथी” इत्यमरः । “रथिर is the owner of a car” इति भाषावृत्तिटीपत्र्याम् श्रीशचन्द्रचक्रवर्तिनः] ।

१८०४ । गाण्ड्यजगात् संज्ञायाम् ॥ ५।२।११० ॥

दी— । ङ्स्वदीर्घयोर्यणा तन्त्रेण निर्देशः । गाण्डिवम् । गाण्डीवम्—अर्जुनस्य धनुः । अजगवं पिनाकः ।

The suffix व is attached to गाण्डी or गाण्डि, and अजग in the aforesaid sense, to denote proper nouns (names).

मित— । गाण्डी अजगात् संज्ञायाम् इति सूत्रच्छेदः—यद्वा गाण्डि अजगात् संज्ञायाम् इति । उभयव हि “इको यणचि” (६।१।७७) इति तुल्यं प्रयुज्यते । अतएव गाण्डि गाण्डी इति उभयोरपि ग्रहणमुचितम् । गाण्डि गाण्डी-अजग इति एतेभ्यः वप्रत्ययो भवति मत्वर्थीयः संज्ञायां विषये । संज्ञायां नाम्नि इत्यर्थः । गाण्डीवं गाण्डिवं वा । एतदङ्गुनस्य धनुषो नाम । तथाहि किराताङ्गुनीये महाकाव्ये—“अधिरोहति गाण्डिवं महेश्वी” इति । महाभारते उद्योगपर्वणि च “जानामि ते गाण्डीवं तालमावम्” । अजगवं—पिनाकः । पिनाकः महादेवस्य धनुः । “अजो विष्णुः । को ब्रह्मा । तद्योगादजकवम् इत्यर्थः” इति भाषावृत्तौ ।

१८०५ । काण्डाण्डीदीरञ्जीरचौ ॥ ५।२।१११ ॥

दी— । काण्डीरः । अण्डीरः ।

The suffix ईरन् is added to the word काण्ड, and ईरच् is affixed to अण्ड in the aforesaid sense.

मित—। काण्डशब्दात् मत्वर्थीयः ईरन्—तथा अण्डशब्दात् मत्वर्थीयः ईरच् स्यात्। काण्डीरः—अण्डीरः। ईरन् ईरच् इति प्रत्यययोः स्वरभेदः। काण्डीरः काण्डवान्। अण्डीरः अण्डवान्।

१८०६। रजःकृष्यासुतिपरिषदो बलच् ॥ ५।१।१३५ ॥

दो—। रजस्वला स्त्री। कृषीवलः। बल इति दीर्घः। आसुतीवलः शौण्डिकः। परिषद्वलः पर्वदिति। पाठान्तरम्। पर्वद्वलम्।

The suffix बलच् is attached to the words रजस्, कृषि आसुति and परिषद् in the aforesaid sense.

मित—। रजस्, कृषि आसुति परिषत् इति एतेभ्यः मत्वर्थीयो बलच् प्रत्ययः स्यात्। रजः अस्याः अस्ति इति रजस्वला। रजस्वला स्त्री। तथाहि महाभारते—“रजस्वलां नाथवतीमनाथवत्”। कृषिरस्य अस्ति इति कृषीवलः कर्षकः। “बले” (६।१।११८) इति दीर्घः। तथा च भारवि—“सुखेन लभ्यादधतः कृषीवलैः”। आसुतिरस्य अस्तीति आसुतीवलः शौण्डिकः। पूर्ववत् दीर्घः। परिषत् अस्य अस्तीति परिषद्वलो नृपतिः। या संप्रति प्राक् परिषद्वलानाम् इति भाषातृचौ उल्लूतम्; परिषद्वलान् महाव्रतैरितिच भट्टिकाव्ये। परिषत् इति स्थाने पर्वद्व इति पाठान्तरम्। तथासति पर्वद्वलम् इति रूपं स्यात्। सर्व्वं विषयनियमः सम्बध्नाते। तेन ब्रह्म न भवति—रजोऽयित् यामे विद्यते इति।

दो—। अन्येभ्योऽपि दृश्यते। (वा)। भ्रातृवलः। पुत्रवलः। शत्रुवलः। बल इत्यत्र सञ्ज्ञायाम् इत्यनुवृत्तेर्नह दीर्घः।

The suffix बलच् is seen to be affixed to several other words as well.

मित—। अन्येभ्योऽपि कैमायित् प्रातिपदिकेभ्यः बलच् प्रत्ययो दृश्यते। यथा भ्राता अस्य अस्ति इति भ्रातृवलः। शत्रुरस्य अस्ति इति शत्रुवलः। पुत्रोऽस्य अस्तीति पुत्रवलः। एतेषु “बले” (६।१।११८) इति प्रसक्तं दीर्घत्वं न स्यात्। कथमिति

चेत्—उमाधत्ते । “वलि” इति सूत्रे “संज्ञायाम्” इत्यस्य अनुवृत्तिः “विद्यते” ।
तेन संज्ञायाम् खलु एषां दीर्घत्वं नान्यत्र । सर्वमेतत् समासप्रकरणेपि “वलि”
इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

१८०७ । दन्तशिखात् संज्ञायाम् ॥ ५।२।११३ ॥

दी— । दन्तावलो हस्ती । शिखावलः कीकी ।

The suffix वलच् is added to the words दन्त and शिखा to denote some proper or particular class name.

मित— । दन्तशब्दात् तथा शिखाशब्दाच्च वलच् प्रत्ययो भवति मनुष्ये
संज्ञायां गम्यमानायां सत्याम् । दन्त अस्ति अस्य इति दन्तावलो हस्ती । “वलि”
(६।३।११८) इति संज्ञायां दीर्घः । दन्तावलं सैन्यं—काशिका । शिखा अस्य अस्ति
शिखावलः कीकी । कीकी मयूरः । “शिखावलं नगरं । शिखावलं स्थूणा”
इति काशिका ।

१८०८ । ज्योत्स्नातमिस्राशृङ्गिणीर्जस्विर्जस्वलगोमिन-
मलिनमलीमसाः ॥ ५।२।११४ ॥

दी— । मत्वर्थं निपात्यन्ते । ज्योतिष उपधालोपोनश्चप्रत्ययः ।
ज्योत्स्ना । तमसः उपधाया इत्वं रश्च । तमिस्रा । स्त्रीत्वम-
तन्त्वम् । तमिस्रम् । शृङ्गादिनच्—शृङ्गिणीः । उर्जसोवलच्—
तेन वाधा माभूदिति विनिरपि—उर्जस्वी—उर्जस्वलः । उर्जोऽ-
सुगागम इति वृत्तिस्तु चिन्त्या । उर्जस्वतीतिवदुच्यन्ते-
नैवोपपत्तेः । गोशब्दान्निनिः । गोमी । मलशब्दादिनच् ।
मलिनः । ईमसश्च । मलीमसः ।

The eight words ज्योत्स्ना, तमिस्रा, शृङ्गिणी, उर्जस्वी, उर्जस्वल, गोमिनि,
मलिन and मलीमस are irregularly formed in the sense of मनुष्य ;
these, of course, stand for class names.

मितं—। ज्योत्स्ना प्रभृतयः स्त-पठिताः शब्दाः मतुपोऽर्थे संज्ञायां विषये निपातनेन सिध्यन्ति । ज्योत्स्ना चन्द्रप्रभा—स्त्रीत्वम् अभिधानात् ।

ननु ज्योतिषः प्रकारः कथं दन्ताखं गच्छति इति चेत् ?—उच्यते । “इण्कोः” (८।१।५७) इति सूत्रेण इकारात् परस्य सकारस्य षत्वं संजातम् । अतएव सकारस्य षत्वे इकारः खलु निमित्तम् । अधुना इकारः लोपं गच्छति—तथासति “निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्राभावः” इति न्यायात् प्रकारस्य पुनरपि सकारत्वं संभूतमिति सर्व्वमवदातम् । तमिस्रा इति । तमिस्रा राविः । ननु सूत्रे तमिस्रा इति स्त्रोलिङ्गे एव पाठः—तर्हि किम् लिङ्गान्तरे अस्य प्रयोगेन स्यादिति प्रश्ने समाधत्ते—“स्त्रीत्वमतन्त्रम्” इति । अत्र सूत्रे यत् तमिस्रा इत्यस्य “स्त्रीत्व” इत्यन्ते तत् “अतन्त्रम्” अनियामकं, स्त्रोलिङ्गे एव अद्य प्रयोक्तव्यः—नान्यत्र इति नियमं न करोति । तथा सति लिङ्गान्तरेऽपि अस्य प्रयोगोभवेत्—यथा तमिस्रं नमः । शृङ्गिणः इति सर्व्वसूत्रे उक्तम् ।
 ऊर्जस्वलः—वलच् प्रत्ययेन “अस्मायामिधासृजोविनिः” (५।१।१९१) इति विनिप्रत्ययस्य बाधा साभूत्—तेन विनिरपि—ऊर्जस्वी । काशिकाहत्तौ दृश्यते “ऊर्जोऽसुगागमो निपात्यते विनिवलच् प्रत्ययौ । ऊर्जस्वी । ऊर्जस्वलः” । तस्य तावत् अयमर्थः—ऊर्जः शब्दात् विनिः वलच् इति प्रत्ययौ स्याताम् । प्रत्यययोः सन्निधौ न ऊर्जशब्दात् असुक् इत्यस्य आगमो भवति । तेन ऊर्जस्वी ऊर्जस्वल इति रूपद्वयम् । श्रीमान् दीक्षितस्तु नैतत् साधु न मन्यते । अस्य आयमाशयः—“ऊर्जोऽसुगागम इति हस्तिस्तु चिन्त्वा” । ऊर्जशब्दात् असुक् इत्यागमः स्यादिति यत् काशिकाहत्तौ दृश्यते तत् चिन्तनीयम् । कथम् ? “ऊर्जस्वती इति”—ऊर्जस्वती इति शब्दो यथा अस्भागान्तात् ऊर्जस् इति शब्दात् मतुप् प्रत्ययेन सिध्यति तथा तस्मादपि अस्भागान्तात् ऊर्जस् शब्दात् विनिप्रत्ययेन ऊर्जस्वी, वलच् प्रत्ययेन ऊर्जस्वल इत्यपि सिध्यतः ; तथा सति किम् निपातनेन असुगागमस्त्रीकारप्रयासेन ? गोमिन् इति—गोशब्दात् विनिप्रत्ययः । मलिनः इति । मलशब्दात् इनच् प्रत्ययः—तेन मलिनः । मलिनः कलङ्कितः । मलशब्दात् ईमसच् इति प्रत्ययः—तेन मलीमसः । तथा च रघौ “उपक्रोशमलीमसैः—” ।

१८०८ । अत इनिठनौ ॥ ५।२।१५ ॥

दी— । दण्डी—दण्डिकः ।

The suffixes इनि and ठन are attached to words ending in अकार, in the sense of मत्तुप् ।

मित— । “अतः” अकारान्तात् प्रातिपदिकात् “इनिठनौ” इनिः ठन् इति प्रत्ययौ स्याताम् मत्तुपोऽर्थे । अत्र “अन्तरसग्रास्” इत्यस्य अधिकारः—तेन अकारान्तात् प्रातिपदिकात् मत्तुप् प्रत्ययोऽपि स्यात् । दण्डोऽस्य अस्ति इति दण्डी । अत इन् । दण्डोऽस्य अस्ति इति ठन्—दण्डिकः । ठन् स्याने इक इति आदेशः । उदाहरणान्तराणि—कृत्री कृत्रिकः । तण्डुली तण्डुलिकः । कार्थी कार्थिकः । मत्तुप् च सर्वत्र—दण्डवान् कृत्रवान्, तण्डुलवान्, कार्थवान्, । क्वचित् अभिधानात् इनि ठनौ न स्याताम्—यथा खवान् व्याघ्रवान् इत्यादयः । एभ्यः मत्तुप् एव नखलु इनिठनौ । तथाहि कारिका—“एकाचरात् कृतो जातेः सप्तम्याश्च नतीस्मृतौ तद्धितानां विधाने यदभिधानमपेक्षते” इति ।

(क) एकाचरशब्दात् इनिठनौ न स्याताम्—यथा खवान् । भवान् । खम् आकाशः । भं नक्षत्रम् । अत्र मत्तुप् एव ।

(ख) “कृतः” कृदन्तप्रत्ययनिष्पन्नात् शब्दात् न स्याताम् तौ—यथा, कारकवान् । अत्र मत्तुप् एव ।

(ग) जातेः जातिवाचकशब्दात् न स्याताम्—व्याघ्रवान् । वृक्षवान् । सिंहवान् ।

(घ) सप्तम्यां—सप्तम्यर्थे मत्तुप् प्रत्यये विहिते सति मत्तुपः स्थले इनिठनौ न स्याताम्—यथा दण्डाः असग्रास् सन्ति इति दण्डवती शाला । अत्र मत्तुप् एव ।

क्वचित् एभ्यः इनिठनौ भवतः—यथा कृदन्तप्रत्ययनिष्पन्नात् शब्दात्—कार्थी हार्थी, कार्थिकः हार्थिकः । जातिवाचकात्—तण्डुली तण्डुलिकः । अतएव सुष्टुक् कारिकारां “तद्धितानां विधाने यदभिधानम् अपेक्षते” । सर्वत्रैव अभिधानापेक्षया करणविधिरिति ज्ञेयम् ।

ननु स्वो "अतः" इति तकारनिर्देशः कथम् ? उच्यते । "तपरस्तत्कालस्य" (१।१।७०) इति सूत्रात् ज्ञायते यत् अकारान्तात् एव इनिठनौ न खलु आकारान्तात् अपि । तेन खट्वावान् । लज्जावान् इत्यादौ इनिठनौ न ।

१८१० । ब्रीह्यादिभ्यश्च ॥ ५।२।११६ ॥

दो— । ब्रीहौ । ब्रीहिकः । न च सर्वेभ्यो ब्रीह्यादिभ्य इनिठनौ इष्यते । किं तर्हि । शिखामाला संज्ञादिभ्यः इनिः । यवखदादिभ्यः इकः । (वा) ॥ अनेग्रभ्य उभयम् ।

The suffixes इनि and ठन् are attached to the words falling within the category of ब्रीह्यादि ; but something is to be noted in this connection that any and every word of the said class does not necessarily take both the suffixes ; but words such as शिखा माला संज्ञा take इनि ; words like यव खद take इक (ठन्) ; whereas the remaining words of this class take both ; मतुप् is course, may be added to all of them.

नित— । ब्रीहि इति यवमादिभ्यो मत्वर्थीयः इनिः तथा तादृशः ठन् च स्याताम् । ब्रीहिरस्यसि इति ब्रीहौ—इनिः । ब्रीहिकः—ठन् । मतुप् तु सर्वत्र ब्रीहिमान् । परमत कश्चित् नियमो ज्ञातव्यः—न खलु सर्वेभ्यः एव ब्रीह्याद्यन्तर्गतप्रातिपदिकेभ्यः इनिठनौ उभाविव—स्याताम् । किं तर्हि ? शिखा माला संज्ञा इति एवमादिभ्य इनिरेव स्यात् न तु ठन् । केते ? शिखा, माला, संज्ञा, मेखला, वलाका, वीणा, गदा (?) वड़वा, अष्टका, पताका, कर्मन्, चर्मन्, हंस, एभ्यः इनिरेव । शिखी, माली, मेखली, वीणी, संज्ञी, कर्मी, चर्मी, हंसी, पताकी, वलाकी, वड़वी, अष्टकी, वर्मी इति च भाषावृत्तौ दृश्यते । पातकी इति च केचित् । मतुप् तु एभ्यः भवितुम् अर्हति—शिखावान् । शालावान् इत्यादयः । यव-खदादिभ्यः इक (ठन्) एव स्यात्—न खलु इनिः । केते ? यव—खद, कुमारी, नौ । यवखदिकः, याविकः, कुमारिकः । मतुप् तु एभ्यः अवश्यमेव स्यात्—यवखदवान् इत्यादि । शिखामालादीनतथा

यवखदादीन् वर्जयित्वा अन्येभ्यः ब्रीह्यादिगण—पठितेभ्यः इनिठनी उभावपि स्याताम् । ते यथा—ब्रीहि, द्रंष्टा, माया, शाला, अशीर्ष । द्रंष्टा दन्तः, सोऽस्य अस्यति द्रंष्टी, द्रंष्टिकः, द्रंष्टवान् । माया अस्य अस्यति मायी, मायिकः, मायावान् ; तथाहि भारविकार्य—भवन्ति मायाविष्य यन् मायिनः । अशीर्षो अशीर्षिकः, अशीर्षवान् । भाषावृत्तिकारस्तु मनीषाशब्दं शिखादिषु पठित्वा मनीषी इत्येवमाह ।

ननु यदि ईदृशी एव व्यवस्था तर्हि कथं तु “ब्रीह्यादिभ्यश्च” इति ब्रीहिशब्दग्रहणम् ? उच्यते । परस्यपठिते तुन्दादिगणे ब्रीहिशब्दो नृह्यते । तत्र चकारिण इनिठनी यथा विधीयते ।

१८११ । तुन्दादिभ्य इलच् ॥ ५।२।११७ ॥

दी— । चादिनिठनौ मतुप् च ॥ तुन्दिलः । तुन्दी । तुन्दिकः । तुन्दवान् । उदर, पिचण्ड, यव, ब्रीहि । स्वाङ्गादि वृद्धौ ॥ “विबुद्धपाधिकात् स्वाङ्गवाचिनः इलजादयः सुः” । विबुद्धौ कर्णौ यस्य स कर्णिलः । कर्णी । कर्णिकः कर्णवान् ।

The suffix इलच्, is added to the words that pass by the denomination तुन्दादि । इनि, ठन, and मतुप् may also be attached to this class.

मित— । “तुन्दादिभ्यः” तुन्द एवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः “इलच्” । “च” तथा इनिठनौ मतुप् अपि एभ्यो भवन्ति । तुन्दिलः—इलच्, तुन्दी—इनि, तुन्दिकः—ठन्, तुन्दवान्—मत्तुप् । “तुन्दिलः स्थूलोदरः” । तथाहि महाकालध्याने—“महाकालं यजिद्देव्याः दक्षिणे धूम्रवर्णकम् । तुन्दिलम्” इत्यादि । तुन्दादिर्गंधा—उदर—उदरिलः, उदरिकः, उदरी, उदरवान् । पिचण्ड—पिचण्डिलः पिचण्डी, पिचान्डकः पिचण्डवान् ; यविलः यविकः यवी यवमान् । ब्रीहि—ब्रीहिलः ब्रीहिकः

ब्रीहौ ब्रीहिमान् । एवं स्त्रु “स्त्राज्ञात् विवृद्धौ” । अस्य व्याख्या—विवृद्धप्राधिकात् इति । विशिष्टा हविः विवृद्धिः । अधिकोन्नतिरित्यर्थः । “विवृद्धप्राधिकात् स्त्राज्ञवाचिनः” विवृद्धिसनाथं स्त्राज्ञं वाचयन्ति ये शब्दाः तेभ्यः “इलजादयः” इलच् प्रत्ययः प्रत्ययाः “सुगः” भवेयुः । समुदायेन (प्रत्ययान्तेन पदेन) धेत् अभिधेयस्य जनस्य अङ्गं काचित् विवृद्धिर्गम्यते इति भावः । विवृद्धौ कर्णौ यस्य स इति वाक्ये स इति अभिधेयस्य जनस्य अङ्गविशेषे कर्णे विवृद्धिर्गम्यते । अतएव कर्णशब्दात् इलजादयः—तेन कर्णिलः कर्णौ कर्णिकः कर्णवान् इति चत्वारि रूपाणि । भाषावृत्तिकारस्य विवृद्धौ मतुपं न च्छति । तस्य उक्तिः—“स्त्राज्ञाद् हठा च” । स्थूलकर्णः—कर्णौ, कर्णिलः कर्णिकः । अङ्गद्वौ तु कर्णवान् । नञ्चत, तुन्दादिगणे काशिकाकारो घटशब्दं पठति, भाषावृत्तिकृतं तव पिच्छिच्छशब्दमपि पठति । किञ्च तुन्दादिगणे यः ब्रीहिशब्दः पठ्यते—तस्य अर्थग्रहणमपि कर्तव्यमिति काशिका भाषावृत्तौ मन्यते । अतएव ब्रीहिवाचकात् शालिशब्दादपि एते प्रत्ययाः सुगः—शालिलः, शालिकः, शाली, शालिमान् ।

१८१२ । एकगोपूर्वाट् ठञ् नित्यम् ॥ ५।२।११८ ॥

दी— । एकशतमस्यस्तीति ऐकशतिकः । ऐकसहस्रिकः । गौशतिकः । गौसहस्रिकः ।

The suffix ठञ् and ठञ् alone are attached to compound words the first member of which is either एक or गौ ।

मित— । एकपूर्वात् प्रातिपदिकात् तथा गोपूर्वात् च प्रातिपदिकात् नित्यमेव ठञ् प्रत्ययः स्यात् मतुपोऽर्थ, नित्यग्रहणं प्रत्ययान्तरनिवृत्त्यर्थम् इति भाषावृत्तिकृतम् । एकशतम् अस्य अस्ति इति ऐकशतिकः । एकसहस्रम् अस्य अस्तीति ऐकसहस्रिकः । गौः शतम् अस्य अस्ति इति गौशतिकः । गौसहस्रम् अस्य अस्तीति गौसहस्रिकः । [अकारान्तात् एव प्रातिपदिकात् अयं प्रत्ययः काशिकाकारेण द्रव्यते ; तेन तन्मते एकविंशतिरस्य अस्तीति इकारान्तात् प्रातिपदिकात् न स्यात् । कथं तर्हि ऐकशतिकः । एकः गौः इति “गौरतद्धितलुकि” (५।४।८९) इति सूत्रेण समासान्तात्

एकगवशब्दात् एव ठञ् । कथं गौशकटिकः ? शकटीशब्देन तुल्यार्थः शकट-
शब्दोऽपि अस्ति, तस्मादेव ठञ् । अयं प्रयासः कथम् इति चेत् ताम्रामिव लिखितं
“अवश्यं अतः इत्यनुवर्त्यम् ।” “इन्दीपताप—” (५।२।११८) सूत्रे अस्मात् सूत्रात्
अतः इति अनुवर्तते—इति । अपिच—अत्र “नित्यग्रहणं मनुषो वाधनार्थम् ।
कथम् ‘एकद्रव्यवत्त्वात्’ इति ?—नैवायं साधुः, एकेन वा द्रव्यवत्त्वात् इति
समाधेयम् ।

१८१३ । शतसहस्रान्ताच्च निष्कात् ॥ ५।२।१२८ ॥

दो— । निष्कात् परौ यौ शतसहस्रशब्दौ तदन्तात्
प्रातिपदिकाट्ठञ् सप्तमत्वर्थे । नैष्कशतिकः । नैष्क-
सहस्रिकः ।

The suffix ठञ् is attached to the words शत and सहस्र when coming after the word निष्क in some compound.

मित— । यदा शतम् इति प्रातिपदिकम्—तथा सहस्रमिति प्रातिपदिकं च
निष्कशब्देन सह समस्तं सत् उत्तरपदं भवति, तदा आभ्याम् मनुषोऽर्थे ठञ्
प्रत्ययो भवति । निष्कानां शतमिति निष्कशतम् । निष्कशतमस्यास्ति इति नैष्क-
शतिकः । निष्कानां सहस्रम् इति नैष्कसहस्रिकः । सुवर्णं निष्कशतम् अस्य अस्तीति
अत्र तु प्रत्ययो नैष्ट—अनभिधानात् ।

१८१४ । रूपादाहतप्रशंसयोर्यप् ॥ ५।२।१३० ॥

दो— । आहतं रूपम् अस्य अस्तीति रूप्यः कार्षापणः ।
प्रशस्तं रूपम् अस्य अस्तीति रूप्यो गौः । आहतेति किम् ?
रूपवान् ।

The suffix यप् is added to the word रूप in the sense of मनुष
provided the said रूप implies that it is somewhat superb
(प्रशंसा योग्य) or it is produced by striking against the posse-

sor of रूप (i.e. the said रूप (colour) is due to hammer-strike.)

मित—। “रूपात्” रूपशब्दात् । यप् इति प्रत्ययनाम । आहतप्रशंसयो रिति । आहत प्रशंसा इति च प्रकृतेः (रूपस्य) उपाधिद्वयं (विशेपणद्वयं) । तथाहि “आहतप्रशंसाविशिष्टार्थे” वर्तमानात् रूपशब्दात् यप्प्रत्ययो भवति मत्वर्थे—इति काशिका । आहतं रूपम् अस्य अस्तीति रूप्यः कार्वाणः, एवं रूप्यः दीनारः, रूप्यः केदारः । आहतम् इत्यस्य कौशर्यः ? उच्यते, “निघातिकासाङ्गनादिना दीनारादिषु रूपं यदुत्पद्यते तदाहतमित्युच्यते”—इति काशिका—[निघातिका—हातुङी hammer] । प्रशंसायाम्—प्रशंसं रूपम् अस्य अस्तीति रूप्यो गौः, रूप्यः पुरुषः, आहतति किम् ? रूपम् अस्य अस्ति इति रूपवान्, नात्र रूपस्य आहतत्वम् ।

दी—। अनेभ्योऽपि दृश्यते । हिमराः पर्वताः । गुण्याः ब्राह्मणाः ।

This suffix is seen to be attached to some other words.

मित—। अयं यप् प्रत्ययो दृश्यते अन्येभ्योऽपि प्रातिपदिकेभ्यः । यथा—हिमनवास्तीति हिम्यः ; हिम्याः पर्वताः ; गुणोऽस्वास्तीति गुण्यः ; गुण्याः ब्राह्मणाः । एवं पदम् अत्र अस्तीति पद्यम् ; पद्यं श्लोकः ; तथाहि “अर्थिनं गुण्यायण्य इति न व्यचारयत्—” अर्थी किं गुण्यः उत अगुण्यः इति न विचारितवान् इत्यर्थः ।

१८१५ । अस्मायामेधास्त्रजो विनिः ॥ ५।२।१३१ ॥

दी—। यशस्वी । यशस्वान् । मायावी । ब्रीह्यादि पाटादिनिठनौ । मायो । मायिकः । क्तिन्नन्तात्कुः—सखी ।

The suffix विनि is attached to words ending in अस्, as well as to the words माया, मेधा and स्रज् ।

मित—। असन्तात् प्रातिपदिकात् (यस्य प्रातिपदिकस्य अन्ते अस् इति विद्यते तस्मात्), तथा माया मेधा स्रज् इति एतेभ्यो मतुपोऽर्थे विनिः इतिप्रत्ययो

भवति । मनुप्-तु सर्वत्र समुच्चीयते एव । असन्तात् तावत्—यशः अस्य अस्ति इति यशस्वी—अत्र विनिः, मनुप्—यशस्वान् । एवं पयः अस्य अस्ति इति पयस्वी, पयस्वान् । मासा—माया अस्य अस्ति इति मायावी । अयं ब्रीह्यादिषु पठ्यते अतएव “ब्रीह्यादिभ्यश्च” (५।२।११६) इति इनिठनौ च स्याताम्, इनि—मायी, ठन्—मायिकः । मेधा अस्य अस्ति इति मेधावी । सज् इति शब्दस्तु सज्जधातोः क्तिन् प्रत्ययेन सिद्धम् । सक् अस्य अस्ति इति विनिः । प्रत्यये परे “क्तिन्प्रत्ययस्य कुः” (८।२।६९) इति सूत्रेण जकारस्थाने गकारः । तेन मून्वी इति रूपम् ।

ननु “एकगोपूर्वाट् ठञ् नित्यम्” (५।२।११८) इत्यत्र प्रत्ययस्य नित्यत्वग्रहणेन प्रत्ययान्तराणां मनुपादीनां निरासः स्यात् । तर्हि अस्मात् परस्थितेषु सूत्रेषु मनुप् अपि समुच्चीयते इति कथं वक्तुम् शक्यम्—इति चेत् ? उच्यते—“तसौ मत्वर्थ” (१।४।१९) इति सूत्रे भसंज्ञा-प्रदर्शनप्रसङ्गे पयस्वान् यशस्वान् इति उदाहरणद्वयं भाष्यकारेण भगवता पतञ्जलिना लिखितम् । असन्ताभ्यामपि एताभ्याम् विनिप्रत्ययस्य प्रसङ्गेन मनुपौ दर्शनात् “एक-गोपूर्वाट् ठञ्” (५।२।११८) इति सूत्रात् परम् अपि मनुप् समुच्चीयते इति भाषावृत्तिकाराणाम् अनुमानम् । सरस्वान् सरस्वती इत्यत्र विनिप्रत्ययो न स्यात् अनभिधानात् ।

दी— । आमयस्योपसंख्यानं दीर्घश्च ॥ आमयावी ।

मित— । आमयः रोगः । आमयशब्दात् विनिः स्यात्, आमयस्य दीर्घत्वं च ।

दो— । शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन् ॥ शृङ्गारकः । वृन्दारकः ॥

मित— । शृङ्ग वृन्द इति एताभ्याम् आरकन् प्रत्ययो भवति मनुपोऽर्थे । शृङ्ग-संख्यास्तीति शृङ्गारकः, वृन्दम् अस्य अस्तीति वृन्दारकः, स्त्रियां वृन्दारिका । तथाहि भट्टिकाव्ये—“योषिषृन्दारिका तस्य दयिता हंसनादिनी” ।

दो— । फलवर्हाभ्यामिनच् ॥ फलिनः । वर्हिणः ।

मित— । फल वर्ह इति एताभ्याम् मनुपोऽर्थे इनच् प्रत्ययो भवति । वर्हम् मयूरपुच्छम् । फलमस्य अस्तीति इति फलिनः । वर्हम् अस्य अस्तीति वर्हिणः । वर्हिणो मयूरः । आभ्याम् इनिप्रत्ययश्च दृश्यते—फली, वर्हीं ।

दी— । हृदयाच्चालुरन्यतरस्राम् ॥ इन्ठनी मतुप् च ।
हृदयालुः । हृदयो । हृदयिकः । हृदयवान् ।

मित— । हृदयशब्दात् चालुप्रत्ययो भवति अन्यतरस्राम् मतुपोऽर्थे । अन्यतर-
स्राम् इति ग्रहणात् इन्ठनी मतुप् प्रत्ययं च सूचयति ।

दी— । शीतोष्णतृप्रेभ्यस्तदसहने ॥ शीतं न सहते शीतालुः ।
उष्णालुः । स्फायितं चीति रक् । द्रुप्रः पुरोडाशः । तं न
सहते तृपालुः । तृप्रं दुःखमिति माधवः ।

The suffix चालु is added to the words शीत उष्ण and द्रुप्र to
imply the persons that does not stand these.

मित— । शीत उष्ण द्रुप्र इति एतेभ्यः चालुप्रत्ययः स्यात्, “तदसहने”—यः खलु
एतानि न सहते तस्मिन् अभिधेयं सति । “कुत्सायाम् अभिधानम्” इति भाषावृत्तिः ।
यः खलु एतानि न सहते तस्य निन्दा एव एतैः शब्दैः द्योत्यते इति भावः ।

दी— । हिमाच्चे लुः ।—हिमं न सहते इति हिमालुः ।

The suffix चालु is also added to the word हिम in the self-
same sense.

मित— । पूर्वोक्ते एव विषये हिमशब्दात् चालुप्रत्ययश्च स्यात् ।

दी— । वलादूलः ।—वलं न सहते वलूलः ।

The suffix लूल is attached to the word वल in the said
sense.

दी— । वातात् समूहे च ॥—वातं न सहते वातस्य समूहो
वा वातूलः ॥

The suffix लूल is added to the word वात in the aforesaid
sense as well as in the sense of a collective amount of it.

दी— । तपःपर्वमरुदुभयाम् ॥ पर्वतः । मरुतः ।

The suffix तप् is added to the words पर्वन् and मरुत् in the latter sense (i. e. to imply a collective number of them).

मित— । तस्य समूहः इति एतस्मिन् विषये पर्वन्शब्दात् मरुत्शब्दात् च तप् प्रत्ययो भवति ; पर्वणां समूहः पर्वतः ; मरुतां समूहः इति मरुतः ।

१८१६ । जर्णयायुस् ॥ ५।२।१२३ ॥

दी— । सित्वात् पदत्वम् । जर्णायुः । अत्र क्न्दसीति केचिदनुवर्तयन्ति । युक्तं चैतत् । अन्यथा अहंशुभमोरित्यत्रैवोर्णा-
गृहणं कुर्यात् ॥

The suffix युस् is added to the word जर्ण in the sense of मनुष्य । Some rightly drag down “क्न्दसि” in this sutra. (Now see Tika).

मित— । जर्णशब्दात् मनुष्योऽर्थे युस् प्रत्ययो भवति । जर्णः सन्ति अस्य इति जर्णायुः शेषकम्बलः । “सिति च” (१।४।१६) इति सूत्रेण सकारित् प्रत्यये परे पूर्वस्य पदसंज्ञाम् एव ज्ञापयति न खलु भ-संज्ञाम् । अस्मात् सूत्रात् पूर्वम् “वहुलं क्न्दसि” (५।२।१२२) इति यत् सूत्रं तस्मात् अत्र क्न्दसीत्यस्य अनुवृत्तिं केचिदत्र स्वीकुर्वन्ति । तथा सति जर्णायुः इति क्न्दसि एव स्यात् । दीक्षितस्तु एतन्मतं साधु मन्यते । अन्यथा “अहं शुभमोर्युस्” (५।२।१४३) इति सूत्रे एव जर्णशब्दम् अन्तर्भाव्य इष्ट-सिद्धिरभविष्यत् । यत् सूत्रकारेण तदङ्गत्वा पृथक् सूत्रमिदं रचितवान् तेनैव क्न्दसि एव अस्य विषयो भवितव्यः इति श्रीमतां दीक्षितानामाशयः ।

१८१७ । वाचो ग्मिनिः ॥ ५।२।१२४ ॥

दी— । वाग्मी ।

मित— । वाक्शब्दात् मनुष्योऽर्थे ग्मिनि प्रत्ययः स्यात् । वाक् अस्य अस्ति इति वाग्मी—वाग्मिनौ, वाग्मिनः । अत्र भाषावृत्तिकारस्तु वाग्मी इति द्वि-गकारं पठति ।

१८१८ । आलजाटचौ बहुभाषिणि ॥ ५।२।१२५ ॥

दी— । कुत्सित इति वक्तव्यम् ॥ (वा) ॥ कुत्सितं बहु-
भाषते वाचालः । वाचाटः । यस्तु सम्यग् बहु भाषते स
वाग्मीतिव ।

The suffix आलच्, as well as the suffix आटच्, is added to the
word वाच् to denote the person who talks much and conse-
quently talks in vain (or talks nonsense).

मित— । यः खलु कुत्सितं बहु भाषते तस्मिन् अभिधीयते 'सति, वाचशब्दात्
आलच् आटच् इति प्रत्ययौ स्तः । मिनि-प्रत्ययस्य अपवादभूतौ एतौ, कुत्सितं बहु
भाषते इति आलच्—वाचालः ; आटच्—वाचाटः ; यः खलु सम्यक् बहुभाषते स तु
वाग्मी एव ; तस्य वाचः कुत्सितत्वाभावात् ।

१८१९ । स्वामिन्निश्वर्य्य ॥ ५।२।१२६ ॥

दी— । ऐश्वर्य्यवाचकात् स्व—शब्दात् मत्वर्थे आमिनच् ।
स्वामी ।

The suffix आमिनच्, is added to the word स्व meaning ऐश्वर्य्य
to denote the person who is prosperous.

मित— । स्वशब्दात् ऐश्वर्य्यवाचकात् आमिनच्प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । स्वम्
ऐश्वर्य्यम् अस्य अस्ति इति स्वामी—स्वामिनी, स्वामिनः । ऐश्वर्य्यवाचकात् इति किम् ?
स्वः निजजनः अस्य अस्ति इति स्ववान् ।

१८२० । अर्श आदिभ्योऽच् ॥ ५।२।१२७ ॥

दी— । अर्शांसि अस्य विद्यन्ते इति अर्शसः । आकृति-
गणोऽयम् ।

The suffix अच् is added to words that pass by the denomi-
nation अर्श आदि, in the sense of मनुष्य ।

मित—। मनुष्यप्रत्ययस्यैवायं अर्शस् इति एवमादिभ्यः अच् प्रत्ययो भवति ।
अर्शांसि विद्यन्ते अस्य इति अर्शसः, उरोविद्यते अस्य इति उरसः, अर्शआदि हि
आकृतिगणः । केचित्शब्दास्तु अत्र लिख्यन्ते—अशस्, उरस्, अध, तुन्द, चतुर,
पलित, जटा, घटा, अभ, कर्हंस, अस्र, लवण, आम इत्यादयः । वर्णवाचिनः शब्दा
अत्र स्मर्यन्ते यथा—मलिन, शुक्ल, नील, काल, गोधूल । अङ्गहीनत्व-वाचकाः शब्दा
अपि यथा—काण, खड्ग । एते अच्प्रत्ययान्ताः यथा—मलिनः, कालः, काणः इत्यादि ।
किञ्च “यत् अभिन्नरूपेण शब्देन तद्वतोऽभिधानं तत् सर्व्वम् इह द्रष्टव्यम्—” इति
काशिका । अत्र उदाहरणं यथा—पापं कलङ्कं, तदस्योऽसीति अच्—पापः कलङ्की,
“पापोऽहम् पापकर्माहम् ।”

१८२१ । इन्द्रोपतापगर्ह्यात् प्राणिस्थादिनिः ॥ ५।२।१२८ ॥

दौ—। इन्द्रः । कटकवलयिनो । शङ्खनुपुरिणी । उप-
तापो रोगः । कुष्ठो । किलासी । गर्ह्य निन्द्यम् । ककुदा-
वर्ती । काकतालुकी । प्राणिस्थात् किम् ? पुष्पफलवान् घटः ।
प्राण्यङ्गान्न । (वा) । पाणिपादवती । अत इतिव । चित्रकलला-
टिकावती । सिद्धे प्रत्यये पुनर्वचनं ठनादिवाधनार्थम् ।

The suffix इनि is attached to words ending in अकार which have either entered into a इन्ध compound or which are expressive of some disease or some censurable (or blameable) thing, provided the objects denoted by the इन्ध compound or the said disease or blameable things occur in the person of living beings, but are not any part of their bodies.

मित—। “अतः इनिठनौ” (५।२।१२५) इति सूत्रात् अतः इति अनुवर्तते,
इन्धः इन्धसमासः, उपतापः रोगः, गर्ह्यं निन्दा, प्राणिस्थात् प्राणिस्थितान् ।

सूत्रार्थो यथा—अकारान्तभ्यः प्राणिस्थितवस्तुवाचिभ्यः इन्धसमासप्रविष्टशब्दभ्यः,

तथा अकारान्तेभ्यः प्राणिस्त्रितवस्तुवाचिभ्यः रोगानामभ्यः, एवम् अकारान्तेभ्यः प्राणि-
 स्त्रितवस्तुवाचिभ्यः गर्ह्यविषयाभिधायिभ्यश्च शब्देभ्यो मनुप् प्रत्ययस्यैव अर्थे इनिः
 प्रत्ययः स्यात् । इन्वसनासप्रविष्टशब्देभ्यस्तावत्—कटकं च वलयश्च कटकवलयौ,
 तौ सौऽस्य इति इनिः—कटक-वलयौ, स्त्रियां कटक-वलयिनी । शङ्खश्च नूपूरं च
 शङ्खनूपूरं, ते सौऽस्य इति इनिः—शङ्खनूपूरी, स्त्रियां शङ्खनूपूरिणी । उपतापवाचिभ्यः
 —कुष्ठम् अस्य अस्ति इति कुष्ठी । एवं रक्तपिच्छी, चयी, काशी, ग्ली । उक्तं च
 “ग्ली कदव्राशनात्” । अपिच—वासायाम् विद्यमानायाम् आशायाम् जीवितस्य
 च, रक्तपिच्छी चयी काशी किमर्थमवसीदति । गर्ह्यं निन्दनीयं, तद्वाचिभ्यो यथा
 ककुदावर्त्तम् अस्य वर्त्तते इति ककुदावर्त्ती, काकतालुकम् अस्य वर्त्तते इति
 काकतालुकी । प्राणिस्थान् इति किम् ? पुष्पं च फलं च पुष्पफले वर्त्तते अग्निं
 घटं इति पुष्पफलवान् घटः । नहिघटः प्राणी, अतएव नात्र इनिः परं मनुप् एव ।
 एवम् पुष्पफलवान् तरुः । प्राणिनाम् अंगवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः अयं प्रत्ययो
 नैष्यते ; यथा पाणिश्च पादश्च पाणिपादम्, “इन्व्यप्राणितूर्यसीनांगानामि”ति
 (१।४।९) समाहारः । तदस्य अस्ति इति न इनिः । पाणिपादम् इत्यस्य प्राण्यङ्ग-
 वाचित्वात्—अपितु मनुप् एव—तेन पाणिपादवान्, स्त्रियां पाणिपादवती ।
 अकारान्तादिव इति किम् ? चित्रं च ललाटिका च चित्रललाटिके । ते अग्निं
 स्त इति मनुप् एव—ललाटिका इत्यस्य आकारान्तात् । तेन चित्रललाटिकावान्,
 स्त्रियां चित्रललाटिकावती, एवं मूर्च्छा अस्य अस्ति इति मूर्च्छावान् ।

ननु “अतः इनिठनी” (५।२।१२५) इति सूत्रेणैव इनिप्रत्ययः सिध्यति तर्हि
 किमर्थम् अस्य सूत्रस्य उपन्यास इति चेत्—उच्यते । एभ्य इनिरेव स्यात्—न तु ठन्
 अन्यः कश्चित् प्रत्ययो वा इति ज्ञापनार्थमेव पृथक्सूत्रकरणम् इति टीकाकृतामाशयः ।
 इदमपि कथं नवज्ञव्यम् ?—अदन्तादनेभ्यश्च एष्वर्थेऽपि इनिरेव स्यात् इति
 अस्मादभिप्रायः इति सुधियो विभावयन्तु ।

१८२२ । वातातीसारभ्यां कुक् च ॥ ५।२।१२८ ॥

द्वौ—। चादिनिः । वातकी । अतीसारकी । रोगे चायम्
 इष्यते । नेह—वातवती गुहा । पिशाचाच्च ॥ पिशाचकी ।

The suffix इनि is added to the words वात and अतिसार; between the suffix and the base, कुक् is inserted.

मित— । वातो रोगविशेषः न तु वायुः । अतीसार इत्यपि रोगनाम । अत्र अतिसार इति काशिकाभाषावृत्तिकारौ पठतः । वात अतिसार इति एताभ्याम् इनि-प्रत्ययो भवति मत्वर्थीयः, प्रत्ययसन्नियोगेन च एतयोः कुक् इति आगमः स्यात् । एतयो-रुपतापवाचित्वात् पूर्वसूत्रेणैव इनिप्रत्यये सिद्धे सति कुक् इत्यस्य आगमं ज्ञापयितुम् अस्य सूत्रस्य अवतारणा, वातः अस्य अस्तीति वातकी । अतिसारोस्य अस्ति इति अतीसारकी । रोगवाचिनः एव वातशब्दात् प्रत्ययः इष्टः—तेन वातः वायुः बाहुल्ये-नैव अस्ति अस्याम् गुहायाम् इति वातवती गुहा । अत्र न इनिः—अपितु मनुप् एव । एवं च पिशाचशब्दादपि मत्वर्थीयः इनिप्रत्ययः इष्यते कुक् च । पिशाचः अस्य अस्ति अनुचरत्वेन इति पिशाचकी वै प्रवणः ।

१८२३ । वयसि पूरणात् ॥ ५।२।१३० ॥

दी— । पूरणप्रत्ययान्तात् मत्वर्थे इनिः स्याद्वयसि गम्ये ।

मासः संवत्सरो वा पञ्चमोऽस्य अस्तीति पंचमी उट्टः । ठन्-वाधनार्थमिम् । वयसि किम् ? पंचमवान् ग्रामः ।

The suffix इनि is added to ordinal numerals, in the sense of मनुप् to imply one's age.

मित— । “वयसि” वयसि गम्यमाने सति “पूरणात्” पूरणप्रत्ययान्तात् प्राति-पदिकात् इनिप्रत्ययः स्यात् । पञ्चमो मासः पञ्चमः संवत्सरो वा अस्य अस्तीति पञ्चमी उट्टः एवं दशमी वृद्धः । नवमी गोवत्सः । “अत इनिठनौ” (५।२।११५) इत्यने-नैव सिद्धे खलु एभ्यो ठन् न स्यादिति ज्ञापयितुमेव अस्य अवतारणा । वयसि गम्ये इति किम् ? पञ्चमः पञ्चमवर्षं अस्मिन् अस्ति इति पञ्चमवान् ग्रामः । अत्र पञ्चम-शब्देन चातुर्वर्ण्यादिलक्षणः पञ्चमवर्षः कथ्यते । एवं पञ्चमः पञ्चमरागः (यस्य ‘पा’ इति सङ्केतः) अस्मिन् ग्रामरागे अस्ति इति पञ्चमवान् ग्रामः ।

१८२४ । सुखादिभ्यश्च ॥ ५।२।१३१ ॥

दी— । इनि मत्वर्थे । सुखी । दुःखी । माला क्षेपे—
माली ।

The self same suffix only is added to words that pass by the denomination सुखादि ।

मित— । सुख इतिवनादिभ्यः मत्वर्थीयः इनिः स्यात् । सुखमस्यास्तीति सुखी । दुःखमस्यास्तीति दुःखी । क्षेपे निन्दायाम् तु मालाशब्दोऽत्र पठ्यते—माला अस्य अस्तीति माली । क्षेपे तु मालाशब्दात् मतुप् न स्यात् । क्षेपादन्यत्र त् मालाशब्दो ब्रीह्यादिषु पठ्यते । तेन “ब्रीह्यादिभ्यश्च” (५।२।११६) इत्यनेन तत्र इनिः ठन् मतुप् च स्युः । सुखादि येषां—सुख, दुःख, क्षेपे माला, कृच्छ, अलीक, असु, तप्त (तप्त), आस, करुणा, कृपण, सोढ, शील, हल, प्रणय, प्रतीप, दल, कच ।

१८२५ । धर्म्मशीलवर्णान्ताच्च ॥ ५।२।१३२ ॥

दी— । धर्म्माद्यन्तादिनिर्मत्वर्थे । ब्राह्मणधर्म्मी । ब्राह्मण-
शीली । ब्राह्मणवर्णी ।

The suffix इनि is attached to words that end in धर्म्म, or शील or वर्ण, in the sense of मतुप् ।

मित— । अन्ताच्च इति अन्तशब्दः धर्म्मम् शीलम् वर्णम् एतत्त्रितयम् अभि-
सम्बध्यते । अतएव सूत्रार्थस्तु—धर्म्मान्तात् शीलान्तात् वर्णान्ताच्च प्रातिपदिकात् मतुप्
प्रत्ययस्य अर्थे इनिप्रत्ययो भवति । ब्राह्मणस्य धर्म्मः ब्राह्मणधर्म्मः । सोऽस्य अस्तीति
ब्राह्मणधर्म्मी । एवं हिजधर्म्मी । ब्राह्मणस्य शीलम् इति ब्राह्मणशीलम् । तदस्या-
स्तीति ब्राह्मणशीली । एवं मित्रशीली । ब्राह्मणस्य वर्णमिति ब्राह्मणवर्णम् ।
तदस्यास्तीति ब्राह्मणवर्णी ।

१८२६ । हस्ताज्जातौ ॥ ५।२।१३३ ॥

दी— । हस्ती । जातौ किम् ?—हस्तवान् पुरुषः ।

The suffix इनि is added to the word हस्त provided the word thus formed stands for the name of some species (some kind of animal).

मित— । मत्तुप् प्रत्ययस्य अर्थे हस्तशब्दात् इनिप्रत्ययः स्यात्, प्रत्ययान्तिन पदेन चेत् जातिरभिधीयते ।

१८२७ । वर्णाह्न्यचारिणि ॥ ५।२।१३४ ॥

दी— । वर्णी ।

The suffix इनि is added to the word वर्ण so that the newly formed word means a ब्रह्मचारी—(a student observing नियम).

मित— । वर्णशब्दात् इनिप्रत्ययो भवति, प्रत्ययान्तिन पदेन चेत् ब्रह्मचारी अभिप्रेतः । प्रशस्तं वर्णम् अस्य अस्ति इति इनिः—वर्णी, वर्णिनी, वर्णिनः । “ब्रह्मचारी त्वैवर्णिकोऽभिप्रेतः । सहि विद्याग्रहणार्थमुपनीतो ब्रह्म चरति नियमभासीवते इत्यर्थः”—इति काशिका । स्मृतिरपि—“त्वैवर्णिको ब्रह्मचारी वर्णीति परिकीर्त्तते” । तथाहि किराते—“स वर्णलिङ्गी विदितः समाययौ” । कुमारे च—“अथाह वर्णी वदितो महेश्वरः ।” ब्रह्मचारिणि इति किम् ? वर्णवान् ।

१८२८ । पुष्करादिभ्यो देशे ॥ ५।२।१३५ ॥

दी— । पुष्करिणी । पद्मिनी । देशे किम् ? पुष्करवान् करी ।

The suffix इनि is added to the words पुष्कर and others—called by the name पुष्करादि in the sense of मत्तुप् to imply some space (or site).

मित— । पुष्करादि र्थथा—पुष्कर, पद्म, उत्पल, तमाल, कुसुद, नड, कपित्थ, विस, भृणाल, कर्दम, शालूक, विगर्ह, करीष, शिरीष, यवास, प्रवाह, हिरण्य, कौरव, तरङ्ग, कल्लोल, प्रयम्, तट, पङ्कज, सरोज, राजीव, नालीक, अरविन्द, अम्बीज, कमल ।

दी—। वाङ्मरूपव्यपदेशात् ॥ वाङ्मवली। उरुवली।

The suffix इनि is attached to the word वल्ल if it follows either वाङ्म or उरु।

दी—। सर्वदिश्व। (वा)। सर्वधनी। सर्ववीजी।

The suffix इनि is attached to compound words that have सर्व as their first member.

दी—। अर्थान्नासन्निरहिते ॥ (वा)। अर्थी। सन्निरहिते तु अर्थवान्।

The suffix इनि is added to the word अर्थे to denote the person who is without his pocket.

नित—। “अर्थात्” अर्थशब्दात् “व” एव मत्वर्थीयः इनिः स्यात् “असन्निरहिते” अर्थस्य असन्निरहितत्वे गम्यमाने सति। असन्निरहितत्वम् अभावः। असन्निरहितोऽर्थः धनम् अस्य इति अर्थी दरिद्रः। सन्निरहिते तु—अर्थः सन्निरहितोऽस्य अस्तीति अर्थवान् धनी। [परमेतन्न भाष्यसम्मतम्। अत्र अयमाशयः—धनवचनात् अर्थशब्दात् मतुप् स्यात् न तु इनिः—धनवान्। याच्ञावचनात् अर्थशब्दात् इनिठनी भवतः—मत्तु मतुप्—तेन अर्थी अर्थिकः इति]।

दी—। तदन्ताच्च। (वा)। धान्यार्थी। हिरण्यार्थी।

The suffix इनि is also added to words that end in अर्थः।

नित—। अर्थ इति वेषां प्रातिपदिकानामन्त्येति तिष्ठति, तेभ्योऽपि मत्वर्थीयः इनिः स्यात्। धान्येन अर्थ इति धान्यार्थः। “तृतीया तत्कृतार्थेण गुणवचनेन” (२।१।६०) इति समासः। धान्यार्थः अस्य अस्तीति धान्यार्थी। हिरण्येन अर्थः इति हिरण्यार्थः। पूर्ववत् समासः। सीऽस्य अस्तीति हिरण्यार्थी। एवं धनार्थी।

१८२८। वल्लादिभ्योमतुवन्यतरस्याम् ॥५।२।१३६॥

दी—। वल्लवान्। वल्ली। उत्साहवान्। तसाही।

The suffix मत्तुप् as well as the suffix इनि is added to words falling in the वलादि class.

मित— । वल इति एवमादिभ्यः मत्तुप् स्यात्, “अन्यतरस्याम्” इत्यस्य यङ्गणेन इनिरपि । वलमस्यास्तीति वलवान् वली । उत्साहः अस्य अस्तीति उत्साहवान् उत्साही । वलादि यैथा—वल, उत्साह, उद्गास, उद्गास उद्गाम, शिखावल, देग, कुल, आराम, व्यायाम, आरोह, अवरोह, उपशाम, परिणाह, युद्ध । तथाहि कुमारे “परिणाहि रूपम्” । परिणाही विशालता,—परिणाहवान् ।

१८३० । सञ्ज्ञायाम् मन्माभ्याम् ॥ ५।२।१३७ ॥

दी— । मन्मन्तान्मान्ताच्चे निर्मत्वर्थे । प्रथिमिनी । दामिनी । ह्रीमिनी । सीमिनी । सञ्ज्ञायां किम् ?—सीमवान् ।

The suffix इनि is affixed to words ending either in मन् or म, provided the words thus formed, stand as class names, (i. e. as names of some particular class).

मित— । मन् इति येषां प्रातिपदिकानाम् अन्तर्भागे दृश्यते । तथा म इति येषां च अन्ते तिष्ठति, तादृशेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः इनिप्रत्ययो भवति मत्वर्थोऽर्थः, समुदायेन चेत् सञ्ज्ञा गम्यते । मन् भागान्तात्—प्रथिमन् विशालता । सीऽस्य अस्तीति प्रथिमिन् । “नल्लङ्घिते” (६।४।१४८) इति नलोपः । स्त्रियां प्रथिमिनी । इयं काचित् सञ्ज्ञा । दामन् अस्य अस्तीति दामिन्—स्त्रियां दामिनी, इयं विद्युतः सञ्ज्ञा, एवं यामिनी, ह्रीमिनी । मान्तात् तावत् ह्रीमः अस्य अस्ति इति ह्रीमिन् स्त्रियां ह्रीमिनी । इयमपि सञ्ज्ञा । सीमोऽस्य अस्तीति सीमिन् स्त्रियां सीमिनी । सञ्ज्ञायां किम् ? सीमः सीमरसः अस्य अस्तीति सीमवान् यज्ञः, सीमवान् ब्राह्मणः । सीमयन्द्रः—सीमवत् आकाशम् ।

१८३१ । कंशंभ्याम् वभयुस्तितुतयसः ॥ ५।२।१३८ ॥

दी— । कंशम् इति मान्ती । कमितुपदक-उत्पद्योः । शम् इति

खे । आभ्याम् सप्तप्रत्ययाः यः । युस् यसोः सकारः पदत्वार्थः ।
 कं वः । कं भः । कं युः । कं तिः । कं तुः । कं तः । कं यः ।
 शं वः । शं भः । शं युः । शं तिः । शं तुः । शं तः । शं यः ।
 अनुस्वारस्य वैकल्पिकः परसवर्णः । वकार-यकारपरसंज्ञानु-
 नासिकौ वयौ ॥

seven suffixes viz व, भ, युस्, ति, तु, त and यस् are attached to the words कं and शं in the sense of मतुप् ।

नित— । कम् इति मकारान्तम् अस्य अर्थस्तु उदकं (जलं) तथा सुखम् ।
 एवं शम् इति मकारान्तम् । अस्य अर्थस्तु सुखं, कल्याणं च । एतौ शब्दौ “स्वरादि-
 निपातमन्वयम्” (१।१।३७) इति स्वरादिषु पठ्यन्ते । एताभ्याम् शब्दाभ्याम् व, भ,
 युस्, ति, तु, त, यस् इति एते सप्तप्रत्ययाः सत्यर्थे स्युः । कम् जलम् अस्य अस्ति
 इति कं वः = मेषः । “मोऽनुस्वारः” (८।३।२३) इति अनुस्वारः । पक्षे “वा पदान्तस्य”
 (८।४।५६) इति विकल्पेन पर-सवर्णः । किञ्च अयं वकारः अन्तस्य एव, “थो वा
 प्रत्ययसन्धिजः” इति वचनात्—अस्य वकारस्य प्रत्ययत्वात् ; तथा सति वकारे परे
 पूर्वस्य अनुस्वारस्य स्थाने अनुनासिको वकार एव अतएव कं व इति रूपम् । एवं
 शं व इति रूपम् । [एतत् रूपद्वयं भाषाज्ञानेन न दृश्यते, श्रीमती दीक्षितस्य वृत्तौ
 अपि न । परम् “वकारयकारपरसंज्ञानुनासिकौ वयौ” इति तस्य उक्तिवत्त्वात्
 रूपद्वयम् अस्माभिरनुमीयते । काशिकायाम् तु कम्ब शम्ब इति रूपद्वयं दृश्यते तत्तु
 प्रामादिकं मन्यामहे । नहि प्रत्ययवकारः खलु वर्गीयः येन तस्मिन् परे पर-
 सवर्णो न एव स्यात्] । भ-प्रत्ययः कं भः, कं भः, शं भः, शं भः, पूर्ववत् अनुस्वारः, पर-
 सवर्णश्च । युस्-प्रत्ययः—कं युः । शं युः । “यचिभम्” इति (१।४।१८) प्राप्ता
 भस्य आ तु युस्-प्रत्ययस्य सिच्चात् “सिति च” (१।४।१६) इत्यनेन बाध्यते । अतएव
 युस् परे कं शं एतयोः पद-संज्ञा एव । तथासति पूर्ववत् अनुस्वारः । पक्षे
 अनुस्वारस्थाने परसवर्णः । यकारपरे अनुस्वारस्य स्थाने परसवर्णः अनुनासिक-

यकार एव स्यात्—तेन कयुः, शयुः इति रूपद्वयम् अनुनीयते । तथाहि “कुर्वाणा पश्यतः शंयुन् इति” । तिः—कंतिः शंतिः । पक्षे परसवर्णः—कन्तिः, शन्तिः । तुः—कं तुः, शं तुः ; पक्षे कन्तुः, शन्तुः । यस्—कं यः, शं यः, प्रत्ययस्य सित्वात् पूर्वस्य पदसंज्ञा—तथा सति मस्थाने अनुस्वारः । पक्षे परसवर्णः—कयं, शयं ।

१८३२ । तुन्दिबलिबटिभः ॥ ५।२।१३६ ॥

दी— । वृद्धा नाभिस्तुन्दिः । मूर्ध्न्योपधोयमिति माधवः । तुन्दिभः । बलिभः । बटिभः । पामादित्वाद्बलिनोऽपि ।

The suffix भ is attached to the words तुन्दि, and बटि in the sense of मत्पृ ।

मित— । तुन्दि बलि बटि इति एतेभ्यो मत्वर्थे भः स्यात् । तुन्दिः वृद्धा-नाभिः, सा अस्य अस्ति इति तुन्दिभः । तुण्डिरिति माधवः । तथाहि “मूर्ध्न्योपधोऽयमिति माधवीयधातुवृत्तौ । बलिः अस्य अस्ति इति बलिभः । “दधाना बलिभं मध्यं—” बलिभं बलि-सनायं, मध्यं कटिदेशं, दधाना धारयन्ती । बलिशब्दः पामादिष्वपि पठ्यते । अतएव “लोमादि पामादि—” (५।२।१००) इति नप्रत्ययोऽपि । तथा सति बलिनः इति रूपम् । बटिरस्य अस्तीति बटिभः वृत्तः ।

१८३३ । अहं शुभमोयुंस् ॥ ५।२।१४० ॥

दी— । अहमिति मान्तमव्ययमहङ्कारे । शुभमिति शुभे । अहंयुः । अहङ्कारवान् । शुभंयुः शुभान्वितः ।

The suffix युस् is added to the words अहम् and शुभम् ।

मित— । अहमिति मकारान्तम् अव्ययम्—अस्य अर्थस्तु अहङ्कारः, शुभमित्यपि मकारान्तम् अव्ययम्—अस्य अर्थस्तु कल्याणम्, आभ्याम् मत्पृ-प्रत्ययस्यार्थे युस्-प्रत्ययो भवति । अहम् अस्य अस्ति इति युस् । प्रत्ययस्य सित्वात् “सिति च” (१।४।१६) इति अहम् इत्यस्य पदसंज्ञा न तु भ-संज्ञा । ततः “मोऽनुस्वारः” (५।३।२३) इति अनुस्वारः—अहंयुः । अहंयुः अहङ्कारवान् । शुभम् अस्य अस्ति इति

शुभं युः । शुभं युः शुभान्वितः कल्याणवान् इति यावत् । उक्तं च भट्टी “अहं यु-
नाथः चितिपः शुभं युः” ।

ननु अहं युः शुभं युः इत्यनयोः “वा पदान्तस्य” (८।४।५६) इति परसवर्णो न
स्यदिति चेत् भवेन्नान् । परं भाषायां तादृशपदयोः प्रयोगो न—इति मत्वर्थीयाः—
मनुप् प्रत्ययस्य अर्थे विहिताः प्रत्यायाः समाप्तिं गताः ॥

१६३४ । प्राग्दिशो विभक्तिः ॥ ५।३।११ ॥

दी—। ‘दिक् शब्दे भ्य’ इत्यतः प्राग् वक्तव्यमाणाः प्रत्यया विभक्ति-
संज्ञाः स्युः ॥ अथ स्वार्थिकाः प्रत्ययाः ॥ समर्थानामिति प्रथमा-
दिति च निवृत्तम् । वेति त्वनुवर्त्तते एव ।

The suffixes that are going to be spoken hereafter and will continue as far as the rule “दिक् शब्दे भ्यः—” (५।३।११), are termed विभक्ति—(i. e. will pass by the name विभक्ति) । For rest see Tika.

मित—। “दिशः”—“दिक् शब्दे भ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्दिश-
कालीष्वस्मातिः” (५।३।१७) इति सूत्रे यत् दिक् इति शब्दस्य श्रवणं तस्मात् पूर्वं
धावत् तसिल् इत्यादयः ये प्रत्यया वक्तव्ये, ते तु विभक्तिसंज्ञां भजन्ति । तथाहि वक्तव्ये
“पञ्चम्यास्तमिल्” (५।३।१७)—कुतः, यतः, इत्यादयः । एते तसिलादयः विभक्ति-
संज्ञकाः स्युः ।

ननु एतेषां प्रत्ययानां विभक्तित्वे किं प्रयोजनमिति चेत्—उच्यते । “त्यदादीनामः”
(७।३।१०६) इति विभक्तिपरे यदकारोऽन्तादेशः स्यात्, तदपात्र प्रयोजनम् । स्वर-
प्रकरणविषयिनी उपयोगिता च कुवापत्ति—यथा “इदमो विभक्तिस्वरश्च” इति
काशिका ।

“अथ” अनन्तरं “स्वार्थिकाः” स्वार्थे एव विहिताः प्रत्यया उच्यन्ते । “समर्थानां
प्रथमाद्वा” (४।३।४२) इति सूत्रे “समर्थानाम्” इत्यस्य, “प्रथमात्” इत्यस्य, “वा”
इत्यस्य च इति त्रयाणामीवाधिकारः तद्धितप्रकरणे अस्ति । विज्ञापितम् तव यत्-
समर्थानां मध्ये प्रथमं प्रत्ययप्रकृतित्वे निर्द्धार्यते । परम् अयम् अधिकारविधिः

स्वार्थिकप्रत्ययावधिरिति बोधम् । इतः परं स्वार्थिकप्रत्ययाः वक्ष्यन्ते । अतएव समर्थानाम् इत्यस्य तथा प्रथमादित्यस्य च अधिकारीऽस्मात् परं नास्ति । किन्तु 'वा' इत्यस्य अधिकारीऽस्मात् परमपि विद्यते—तेन तसिलादयः स्वार्थिकाः प्रत्ययाः विकल्पेन भवन्ति—यथा कुतः कस्मात् । कुव कस्मिन् इति ।

ननु समर्थानाम् इत्यस्य प्रथमादित्यस्य च अधिकारी निवृत्तौऽत्र कथं नाम इति चेत् ? उच्यते काशिकाकृता “इतः परं स्वार्थिकाः प्रत्ययास्तेषु समर्थधिकारः प्रथम-सहस्रम् च प्रतियोग्यपेक्षत्वाद्भीषयुज्यते इति निवृत्तम् ।”

१८३५ । किं सर्व्वं नामवहुभ्योऽद्वादिभ्यः ॥५॥३॥२ ॥

दी-- । किमः सर्व्वं नाम्नो बहुशब्दाच्चेति प्राग्दिशोऽधिक्रियते ॥

The suffixes—that are going to be treated of, up to the sutra “दिक् शब्देभ्यः—(५ ३१२७)” are to be attached to the words किम्, and all pronouns excluding हि, अस्मात्, युष्मात्, and भवत् ।

मित— । “दिक् शब्देभ्यः—” (५॥३॥२) इति सूत्रात् पूर्व्वं यावत् ये तसिलादयः प्रत्ययाः वक्ष्यन्ते, ते प्राग्दिशः प्रत्ययाः इति आख्यायन्ते । ते खलु किम् इत्यस्मात्, सर्व्वं नामशब्देभ्यः, तथा बहु इत्यस्मात् च विधीयन्ते ; परम् “द्वादिभ्यः” न विधीयन्ते । द्वादयः यथा—हि, युष्मात्, अस्मात्, भवत्, किम् इति पञ्च । एषु किम्-शब्दात् प्रत्यय इष्टः इति किमः सहस्रमस्ति । अतएव हि, अस्मात्, युष्मात्, भवत् इति चतुर्भाः प्रत्ययो न विधीयते इति सरलार्थः । बहु शब्दस्य अत्र संख्यावाची न तु विपुलता-वाची । किम्शब्दात्प्रत्ययः यथा—क, कुव ।

१८३६ । इदमो इश् ॥ ५॥३॥३ ॥

दी— । प्राक्दिशीये परे ।

Before any of the प्राक्दिशीय suffix—(i. e. the suffixes to be treated of hereafter,) the word इदम् is changed to इश् ।

मित—। प्राक्दिशीये प्रत्यये परे सति, इदंशब्दस्थाने इश् इति स्यात् ।
अतः शकार इत्—सत् “अनेकाल् शित्सर्वस्य” (१।१।५५) इति सर्वादिशः
सूचयति ।

१६३७ । एतेतौ रथोः ॥ ५।३।४ ॥

दी—। इदंशब्दस्य एत इत इत्यादेशौ स्तोरेफादौ
थकारादौ च प्राग्दिशीये परे । इशोऽपवादः ।

The word इदं is changed to एत, before a प्राक्दिशीय suffix that begins with रकार, and to इत before a प्राक्दिशीय suffix that begins with a थकार ।

मित—। रकारादौ प्राग्दिशीये प्रत्यये परे इदं शब्दस्य स्थाने एत इति आदेशः
स्यात् ; एवं थकारादौ प्राग्दिशीये प्रत्यये परे इदं शब्दस्य स्थाने इत इति आदेशः
स्यात् । उभावेव इश् प्रत्ययस्य अपवादभूतौ, सूत्रे रकारे योऽकारो दृश्यते, सत्
उच्चारणार्थ एव ज्ञेयः ।

१६३८ । एतदोऽन् ॥ ५।३।५ ॥

दी—। योग-विभागः कर्त्तव्यः । एतदः एतेतौस्तो
रथोः । अन् । एतदइत्येव । अनेकालत्वात् सर्वादिशः । नलोपः
प्रातिपदिकान्तस्य ।

The word एतद is changed to एत before a प्राग्दिशीय suffix, beginning with a रकार, and to इत before a प्राग्दिशीय suffix beginning with a थकार ; whereas it is changed to अन् before any other suffix of the said class ; the न, of course, elides by the rule “नलोपः प्रातिपदिकस्य” (८।२।७)

मित—। सूत्रस्य अस्य योगविभागः कर्त्तव्यः । स तु इत्यनेव स्यात्—(१)
एतदः । (२) अन् । “एतदः” इत्यस्य अर्थः—एतद इत्यस्य स्थाने एत इति

स्यात् रकारादौ प्राग्दिशीये प्रत्यये परे ; तथा इति स्यात् यकारादौ प्राग्दिशीये परे । “अन्” इत्यस्य अर्थः—एतत् इति शब्दस्य स्थाने “अन्” इति स्यात् यकारादिसंज्ञा रकारादिरन्त्यस्मिन् प्राग्दिशीये प्रत्यये परे । अन् इति प्रत्ययस्य “अन्काल्शित् सर्वस्य” (१।१५५) इति सूत्रेण सर्वादेशत्वं भवेत् । ततो नकारः खलु “नलोपः प्रातिपदिकस्य” इति (८।२।७) सूत्रेण लोपं गच्छति ।

१८३६ । सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि ॥ ५।३।६ ॥

दी— । प्राग्दिशीये दकारादौ प्रत्यये परे सर्वस्य सी वा स्यात् ।

The word सर्व is optionally changed to स—before a प्राग्दिशीय suffix that begins with द ।

मित— । यस्य प्राग्दिशीयप्रत्ययस्य आदौ दकारन्तिष्ठति, तस्मिन् प्रत्यये परे सति, सर्वशब्दस्थाने विकल्पेन स इति आदेशः स्यात् । यथा दाप्रत्यये परे—सर्वदा, सदा । प्राग्दिशीये एव प्रत्यये परे—तेन सर्वं ददाति इति कृदन्त-क-प्रत्यये परे स्त्रियां सर्वदा ब्राह्मणी इत्यत्र न स्यात् ।

१८४० । पञ्चम्यास्तसिल् ॥ ५।३।७ ॥

दी— । पञ्चम्यन्तेभ्यः किमादिभ्यस्तसिल् स्याद्वा ।

The suffix तसिल् is optionally attached to the words बहु and किम् and to all pronouns save those of the ह्यादि list named in the rule (५।३।९) to denote the sense of the fifth case-ending.

मित— । “पञ्चम्याः” पञ्चम्यन्तेभ्यः किम् सर्वनाम बहुभाः “तसिल्” तसिल् इति प्रत्ययः स्यात् विकल्पेन । ह्यादिभ्योऽपि तसिल् न स्यादिति श्रेयः ।

१८४१ । कुतिहोः ॥ ७।२।१०४ ॥

दी— । किमः कुः स्यात्तादौ हादौ च विभक्तौ परतः ।

कुतः । कस्मात् । यतः । ततः । अतः । इतः । अमुतः ।
वहुतः । इत्यादिस्तु हाभ्याम् ।

The pronoun किम् is changed to कु before a suffix that begins with तकार or हकार ।

मित— । किम् इत्यन्य स्थाने कु इति भवति तकारादौ हकारादौ च विभक्तौ परतः । “तिहोः” इत्यत्र तकारे इकार उच्चारणार्थ एव । कस्मात् इति तसिल् प्रतायः—तकारादौ तसिल् प्रताये परे कु इत्यादिभ्यः तेन कुतः इति रूपम् । तसिल् प्रताये लकारः इत्, इकारः उच्चारणार्थः, तस् इति तिष्ठति, विकल्पेन प्रतायः इष्टः अतः प्रतायस्य अप्राप्तिपक्षे पञ्चमी विभक्तिरेव स्यात्—तेन कस्मात् इति वैकल्पिकं पदं प्रदत्तं श्रोमता दीक्षितेन । एवं यस्मात् यत्रः, तस्मात् ततः, एतस्मात् अतः, “एतदोऽन्” (५।३।५) इति सूत्रेण अन् इति आदिशा । अस्मात् इतः । “इदम इश्” (५।३।३) इति इशादिभ्यः । अमुष्मात् अमुतः, “अदसोऽसी दादुदो मः” (८।२।८०) इति अदस् शब्दस्य दकारात् उकारे सति दस्थाने मकारः । वहुोः—वहुतः । हादिस्तु तसिल् प्रतायो नष्टः—तेन एभ्यः विभक्तिरेव स्यात्—यथा हाभ्याम् ।

१८४२ । तसेच्च ॥ ५।३।८ ॥

दी— । किं सर्वनामबहुभ्यः परस्य तसेस्तसिलादेशः स्यात् ।
स्वरार्थं विभक्त्यर्थं च वचनम् ।

The suffix तस् is changed to तसिल्—(i. e. it should be as good as तसिल्, when added to किं, बहु, or any pronoun—save हादि) ।

मित— । कर्मप्रवचनीयेन “प्रति” इत्यनेन योगे या पञ्चमी विभक्तिः “प्रतिनिधि प्रतिदाने च यस्मा” इति (२।४।११) सूत्रेण विहिता, यदन्तात् तसिः इति प्रत्ययो भवति “प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः” (५।४।४४) इति सूत्रेण ; यथा प्रत्युच्यो वासुदेवतः प्रति, अभिमनुरार्जुनतः प्रति, अपिच “अपादानं चाङ्गीयुरुहोः” (५।४।४५) इति

सूत्रेण अपादाने या पञ्चमी विभक्तिः, तस्याः पञ्चम्याः विकल्पेन तसिप्रतायो भवति । यथा यामतो यामात् आगच्छति । परं यदा ईदृशस्तसिप्रतायः किं सर्वनामबहुभ्यो विहितः स्यात्, तदा अस्य तसिः स्थाने तसिल् इति आदेशो भवति—अयमेव सूतार्थः । उदाहरणानि—कुतः आगतः, यतः, ततः, बहुत आगतः ।

ननु तसिस्थाने तसिल् इत्यस्य करणे का सार्धकता इति चेत् ?—समाधत्ते—“स्वरार्धम्” इत्यादिना । “स्वरार्धम्” स्वर एव तत् प्रयोजनम् । अयमर्थः—तसिल् इति प्रताये लकार इत्, अतएव “लिति” (६।१।१८३) इति सूत्रेण प्रतायात् पूर्वम् उदात्तं स्यात्, एवं तसि इति प्रतायस्य स्थाने तसिल् इत्यस्य करणेन अत्रापि प्रतायात् पूर्वम् उदात्तं स्यात्, प्रतायात् पूर्वस्य उदात्तत्वमेव प्रयोजनं तेनैव हि तसिस्थाने तसिलादेश इति भावः । किञ्च “प्राग्दिश्यो विभक्तिः” (५।३।१) इति तसिप्रतायस्य विभक्तिर्ज्ञा प्रापयितुम् अपि अस्य स्थाने तसिलादेशकरणम् ।

१६४३ । पर्यभिभ्यां च ॥ ५।३।६ ॥

दी— । आभ्यां तसिल् स्यात् । सर्वाभियार्थाभ्यामेव । परितः सर्वतः इत्यर्थः । अभितः—उभयतः इत्यर्थः ।

The suffix तसिल् is attached to परि—meaning all, as well as to अभि—meaning उभय ।

मित— । सर्व इत्यर्थः प्रकाशयतः परिशब्दात् तथा उभय इत्यर्थः प्रकाशयतः अभिशब्दाच्च तसिल् प्रतायो भवति । परितः सर्वतः इत्यर्थः, अभितः उभयतः इत्यर्थः । तथाहि किराते—“विधाय रचान् परितः परेतान्” ।

१६४४ । सप्तम्यास्त्रल् ॥ ५।३।१० ॥

दी— । कुत्र । यत्र । तत्र । बहुत्र ।

The suffix त्रल् is added to pronouns (save दादि)—to the words किं and सर्व to imply the sense of the seventh case-ending.

मित—। “सप्तम्याः” सप्तम्यन्तेभ्यः किं बहुसर्वनामभ्यः तल् प्रत्ययो भवति ।
कश्चिन् इत्यर्थे कुव, यश्चिन् इति यत्, तश्चिन् इति तत्, वच्ची इति बहुव ।

१८४५ । इदमो हः ॥ ५।३।११ ॥

दी—। तलोऽपवादः । इशादेशः—इह ।

The suffix ह standing as a bar to तल् is added to इदम् ।

मित—। इदम् शब्दात् ह प्रत्ययः स्यात् सप्तम्यर्थे । तल् प्रत्ययस्य अपवादः ।
कश्चिन् इति इदम् शब्दात् हः । “इदम इश्” (५।३।१) इति इशादेशः—तेन इह
इति रूपम् ।

१८४६ । किमोऽत् ॥ ५।३।१२ ॥

दी—। वा-ग्रहणमपकथ्यते । सप्तम्यन्तात् किमोऽद्वा स्यात् ।

पक्षे तल् ।

The suffix अत् is added to the word किम् in the sense of
तल् ; by drawing in “वा” from a later sūtra तल् may also be
attached to it.

मित—। “किमः” किम्शब्दात् “अत्” अत् इति प्रत्ययो भवति सप्तम्यर्थे ;
किञ्च “वा ह चन्दसि” (५।३।१३) इति परसृजात् “वा” इति अत्रापि अपकथ्यते
आनीयते, तेन अत्प्रत्ययः स्यात् विकल्पेन ; अस्य अप्राप्तिपक्षे तल् एव स्यात् ।
कश्चिन् + अत् । अधुना सूत्रान्तरस्य अपेक्षा अस्ति । तत् च—

१८४७ । क्वाति ॥ ७।२।१०५ ॥

दी—। किमः क्वादेशः स्यादति । क्वा कुव ।

Before the suffix अत्, किम् is replaced by क्वा ।

मित—। अत् इति प्रत्यये परे किम् शब्दस्य स्थाने क्वा इति आदेशः स्यात् ।
अत् प्रत्यये तकार इत्, क्वा । पक्षे तल्—कुव । मन्वे सुवकारभाष्यकारमते भाषायां
किम्शब्दात् तल् नेष्यते । किन्तु भासकालिदासयोः प्राकृतच्छायायां “कुव” इति

दृश्यते । श्रीश्रीचण्डीयम् च, “रूपञ्च शतभयकार्यं तिष्ठारि कुव” इति, अमरकोषे “साहचर्याच्च कुवचि” इति । काव्यमीमांसायाम्पि—“कविः कुवममेतिच” । नैषधस्य तृतीयसर्ग—“नान्यत् कुवापि च साभिलाषम्” इति । अतः अभियुक्तप्रयोगात् भाषायां “कुव” इति साधु भवति—इति समर्थनीयम् । एतदपि कलापटोकायां कविराजिन दूषितं यथा—“कुवेति कौचिदिष्यते । तद् भाष्यकारस्यापि असाधु” ॥

१६४८ । वा ह च छन्दसि ॥ ५।३।१३ ॥

दी—१ कुह स्थः कुह जग्मथुः ।

In the vedic literature, suffix ह is optionally added to the word किम् in the sense of the seventh case-ending.

मित—। “छन्दसि” वैदिक-साहित्ये “वा” विकल्पेन “ह” इति प्रत्ययः “च” स्यात् किम्शब्दादिति । पर्च् अत्, वल् च । कस्मिन् इति कुह, कुह स्थः, कुह जग्मथुः, क—क त्राहणस्य शावकाः । कुव-कुवचिदस्य सा दूरः ।

१६४९ । एतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चानुदात्तौ ॥ २।४।३३ ॥

दी—। अन्वादेशविषये एतदोश्-स्यात्, स च अनुदात्त-स्त्रतसोः परतः तौ च अनुदात्तौस्तः । एतस्मिन् ग्रामे सुखं वसामः । अथोऽत्राधौमहे । अतो न गन्तास्मः ॥

When एतद् is used to refer to something about which something has been already stated, it is replaced by अश् ; provided either of the suffixes व and तस् are added to it. The substitute अश् together with the suffixes are अनुदात्त ।

मित—। “अन्वादेशविषये” उक्तस्य पश्चादुक्तौ एतद् इति शब्दस्य स्थाने अश् इति आदेशः स्यात् वप्रत्यये तस्प्रत्यये च परतः । आदेशस्य श्रित्वात् “अनेकालं शित् सर्वं स्” (१।१।५५) इति सर्वादेशः । अपिच अयं अश् तथा वतस् इति प्रत्ययौ च सर्वे एव अनुदात्त ज्ञेयाः । उदाहरणं यथा, एतस्मिन्—अयं । एतस्मान् अतः ।

१६५० । इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते ॥ ५।३।१४ ॥

दो— । पञ्चमोसप्तमोतरविभक्त्यान्तादपि तसिलादयो दृश्यन्ते । दृशिपहणात् भवदादियोग एव । स भवान् । ततो भवान् । तत्र भवान् । तं भवन्तम् । ततो भवन्तम् । तत्र भवन्तम् । एवं दीर्घायुः । देवानां प्रियः । आयुषान् ।

The suffix तस्, तसिल् (and the like) may be used in the sense of any other case-ending than the fifth and seventh ones ; they are often seen to be joined to words like भवत्, दीर्घायुः, आयुषत् and देवानां प्रियः ।

मित— । “इतराभ्यः” पञ्चमोविभक्तिस्तथा सप्तमोविभक्तिरित्याभ्यः विभक्तिभ्यः अपि—तस्, तसिल्, त इति एते प्रत्ययाः विहिताः दृश्यन्ते ; अपि च तादृशेषु चेषु एते प्रत्ययान्ताः शब्दाः खलु भवत्, दीर्घायुः, आयुषान्, देवानां प्रियः इति एतेषां अन्यतमेन सह युक्ताः भाषायां प्रयुज्यन्ते । उदाहरणानि—स भवान् । ततो भवान्, तत्र भवान् । स भवान्—अत्र स इति पदे विभक्तिरेव तिष्ठति । ततोभवान्—अत्र तसिल् प्रत्ययः । तत्रभवान्—अत्र त्रप्रत्ययः । तं भवन्तं, तेन भवता, तस्मै भवते, तस्मात् भवतः, तस्मै भवतः, तस्मिन् भवति ; एवं ततो भवन्तं, ततो भवता, ततो भवते, ततो भवतः, ततो भवतः ततो भवति—तत्र भवान्, तत्र भवन्तं, तत्र भवता, तत्र भवते तत्र भवतः, तत्र भवतः, तत्र भवति—अत्र भवान्, अत्र भवन्तं, अत्र भवते, अत्र भवतः, अत्र भवतः, तत्र भवति—यथा, तत्र भवान् शङ्कराचार्यः, अत्र भवान् कविः कालिदासः । एवं दीर्घायुः, आयुषान्, देवानां प्रियः इति एतेषु अपि उदाहार्यम् । यथा—स दीर्घायुः, स आयुषान्, स देवानां प्रियः, देवानां प्रियः इति तु सूखे गम्यमाने अलुक् समासः, परम् अत्र दीर्घायुरायुषतोर्मध्यं पाठात् देवानां प्रियः इत्यपि दीर्घायुःपर्यायः इति केचित् मन्यन्ते ।

१६५१ । सर्वे कान्यक्रियस्तदः काले दा ॥ ५।३।१५ ॥

दो— । सप्तम्यन्तेभ्यः कालार्थेभ्यः स्वार्थे दा स्यात् । सर्व-
स्मिन् काले सदा । सर्वदा । एकदा । अन्यदा । कदा । यदा ।
काले किम् ? सर्वत्र देशे ।

The suffix दा (standing as a bar to वल्) is attached to सर्व, एक, अन्य किम्, यत्, and तत्—to denote time.

मित— । “सप्तम्यास्त्रल्” (५।३।१०) इति सूत्रात् “सप्तम्याः” इति अनुवर्त्तते ।
अतएव सूत्रस्य अयमर्थः—सप्तम्यन्तेभ्यः सर्व, एक, अन्य, किम्, तद्, तद् इति एतेभ्यः
काले वर्त्तमानेभ्यः दा इति प्रत्ययो भवति । सर्वस्मिन् काले इति सर्वदा । “सर्वस्य
सोऽन्यतरस्याम् दि” (५।३।६) इति विकल्पेन स इति आदेशः, तेन सदा । एकस्मिन्
काले एकदा, अन्यस्मिन् काले अन्यदा, कस्मिन् काले कदा, यस्मिन् काले यदा, तस्मिन्
काले तदा । अयं दाप्रत्ययः वल्प्रत्ययस्य अपवादः । काले इति किम् ? सर्वस्मिन्
देशे सर्वत्र, अत्र वल् एव ननु दा ।

१८५२ । इदमोर्हिल् ॥ ५।३।१६ ॥

दो— । सप्तम्यन्तात् काले इतिव । हस्यापवादः । अस्मिन्
काले एतर्हि । कालेकिम् ? इह ।

The suffix र्हिल् (a bar to ह) is attached to इदम्—to imply time.

मित— । “सप्तम्याः” इति “काले” इति च अनुवर्त्तते । सप्तम्यन्तात् काले
वर्त्तमानात् इदमशब्दात् र्हिल्प्रत्ययो भवति । “इदमो हः” (५।३।११) इति ह
प्रत्ययस्य अपवादः । अस्मिन् काले इति र्हिल् । “एतेतौ रभ्योः” (५।३।४) इति एत
इति आदेशः । तेन एतर्हि इति रूपम् । तथाहि किराते—“भवन्तमेतर्हि” मनस्वि-
गर्हिते । काले इति किम् ? एतस्मिन् देशे इति हप्रत्यय एव—तेन इह ।

१८५३ । अधुना ॥ ५।३।१७ ॥

दो— । इदमः सप्तम्यन्तात् कालवाचिनः स्वार्थे ऽधुना-
प्रत्ययः स्यात् । इय् । यस्येति लोपः । अधुना ।

The suffix अधुना is attached to the word इदम् (which is consequently replaced by इश्) ending in the seventh case-ending and implying time.

मित—। सप्तम्यन्तात् काले वर्त्तमानात् इदम् शब्दात् अधुना इति प्रत्ययः स्यात् स्वार्ये । अस्मिन् काले इति ङीष् इदम् अधुना इति स्थितिः, ततः “इदम् इश्” (५।३।३) इति सूत्रेण इश्, तेन इश् अधुना इति स्थितिः, शकारः इत्—तेन इ अधुना इति स्थितिः, ततः “यस्मिन् च” (६।४।१४८) इति इकारलोपः, तेन अधुना इति भवति । काशिकामते तु धुना इति प्रत्ययः—इदमी निपातनात् अश् भाव्य ।

१८५४ । दानीं च ॥ ५।३।१८ ॥

दी—। इदानीम् ।

The suffix दानीं is added to इदम् used in the seventh case-ending and implying time.

मित—। सप्तम्यन्तात् काले वर्त्तमानात् इदम् शब्दात् दानीं प्रत्ययोऽपि भवेत् ।

१८५५ । तदो दा च ॥ ५।३।१९ ॥

दी—। तदा । तदानीम् । तदोदावचनमनर्थकम् विहितत्वात् ।

The suffix दा as well as the suffix दानीं are added to the word तद् used in the seventh case-ending and implying time.

मित—। सप्तम्यन्तात् काले वर्त्तमानात् तदश्ब्दात् दाप्रत्ययः स्यात्, दानीं प्रत्ययश्च । तस्मिन् काले तदा, तदानीम् । अत्र दाप्रत्ययविधानम् अनर्थकम् यतः “सर्वे कान्यकिञ्चनदः काले दा” (५।३।१९) इति प्रागेव दाप्रत्ययः तदश्ब्दात् विहितः इति दीक्षितस्याशयः । किन्तु मन्त्रे दानींविधानेन दाप्रत्ययस्य बाधा ना भूत् इति पुनरपि अवसरे दाविधानम् । काले इति किम् ? तस्मिन् स्थाने तव । अत्र “सप्तम्यास्त्रय” (५।३।१५) इति बल् एव—न, खलु दा दानीं वा ।

१६५६ । अनद्यतने हि लन्यतरस्याम् ॥ ५।३।२१ ॥

दी—। कर्हि । कदा । यर्हि । यदा । तर्हि । तदा ।
एतस्मिन् काले एतर्हि ।

The suffix हिँल is optionally attached to pronouns (save द्यादि) as well as to the words किम् and वद्भु denoting the sense of the seventh case-ending and implying time which is other than the present day.

मित—। “अनद्यतने” अनद्यतनात् अन्यस्मिन् कालविशेषे । तस्मिन् काल-
विशेषे वर्त्तमानेभ्यः किंसर्व्वनाम वद्भुभ्यः सप्तम्यन्तभ्यः हिँल प्रत्ययो भवति “अन्यतर-
स्याम्” । तस्मिन् काले इति किम् शब्दात् हिँल । “किमः कः” (७।२।१०३) इति
किम्शब्दस्थाने क इति आदेशः । तेन कर्हि इति रूपम् । अन्यतरस्याम् इति
वचनात् हिँल प्रत्ययस्य अप्रापतिपक्षे तु “सर्व्वे कान्य—(५।३।२५)” इति दा—कदा,
यस्मिन् काले यर्हि यदा । तस्मिन् काले—तर्हि ; तदा । एतस्मिन् काले एतर्हि ।
अस्य वैकल्पिकं पदं नास्ति प्रत्ययान्तराभावात् ।

१८५७ । सद्यः परतुपरार्येषमः परेद्यद्यपूर्वे दुरन्ये दुरन्य-
तरेदुररितरेदुरपररेदुरधरेदुररुभयेदुरस्तरेदुरः ॥

दी—। एते निपात्यन्ते ।

The words enumerated in the sutra are irregularly
formed.

मित—। सूत्रोद्धिखितानि पदानि निपातनेन सिद्धानि । तत्तु इहैव उक्तम् ;

दी—। समानस्य सभावो द्यस् चाहनि ॥ समानेऽहनि
सद्यः ।

मित—। समानं अहनि इति वाक्ये समानशब्दस्य स्थाने स इति भवति ;
तस्मात् द्यस् इति प्रत्ययो विधीयते—सद्यः इति पदं च तेन निपातनेन जायते ।

दी— । पूर्वपूर्वतरयोः परः उदारीचप्रत्ययौ संवत्सरि ॥

मित— । संवत्सरि अभिधेये सति पूर्वशब्दात् उत् प्रत्ययः स्यात्, पूर्वशब्दस्य च स्थाने पर इति आदेशो भवति, एवं संवत्सरि गम्यमाने पूर्वतरशब्दात् आरि प्रत्ययः स्यात्, पूर्वतर शब्दस्य स्थाने च पर इति आदेशः ; यथा पूर्वस्मिन् संवत्सरि इति परत्, पूर्वतरस्मिन् संवत्सरि इति परारि ।

दी— । इदम् इश् समसण् प्रत्ययश्च संवत्सरि ॥ अस्मिन् संवत्सरि ऐषमः ॥

मित— । संवत्सरि अभिधेये सति इदमशब्दात् समसण् प्रत्ययो भवति, इदम् शब्दस्य च स्थाने इशादेशः । अस्मिन् संवत्सरि इति इश् समसण् इति स्थितिः । समसण् इति प्रत्ययस्य णित्वात् इश् इत्यस्य इकारस्य वृत्तिर्न ऐसमसण् इति स्थितिः । समसण् प्रत्यये णकार इत् । तत्पूर्वस्थितोऽकार उच्चारणार्थ एव— तेन ऐ समस् इति स्थितिः । ततः “इण्कोः” (८।१।५७) इति षत्वम्, तेन ऐषमः ।

दी— । परस्मादेदप्रत्ययहनि ॥ परस्मिन् अहनि परे-
दावि ।

मित— । पूर्वविवये परशब्दात् एदप्रत्ययः स्यात् । परस्मिन् अहनि इति परेदवि ।

दी— । इदमोऽश् दप्रत्यय ॥ अस्मिन्नहनि अदप्र ।

मित— । अहनि अभिधेये इदमशब्दात् दप्रत्ययो भवति, इदम् स्थाने अशादेशश्च । अस्मिन् अहनि इति अदप्र ।

दी— । पूर्वादिभ्योऽष्टभ्योऽह्न्येदुयस् ॥ पूर्वस्मिन् अहनि पूर्वदुयः । अन्यस्मिन् अहनि अन्यदुयः उभयोरह्नोरुभयेदुयः । दुयश्चोभयाद्वक्तव्यः । उभयद्यः ।

To imply some particular day, the suffix एदस् is added

to the following words :—पूर्व, अन्य, अन्यतर, इतर, अपर, अधर, उभय, and उत्तर ।

मित— । अहनि अभिधेयं सति, पूर्वं अन्य अन्यतर, इतर 'अपर' अधर उभय उत्तर इति एतेभ्यः एयास प्रत्ययो भवति, पूर्वस्मिन् अहनि पूर्वद्युः । अन्यस्मिन् अहनि अन्यद्युः । अन्यतरस्मिन् अहनि अन्यतरेद्युः, इतरस्मिन् अहनि इतरेद्युः । अपरस्मिन् अहनि अपरेद्युः । अधरस्मिन् अहनिअधरेद्युः उत्तरस्मिन् अहनि उत्तरेद्युः । उभयोः अज्ञोः उभयेद्युः । उभयशब्दात् अहनि अभिधेयं दृग्, प्रत्ययश्च भवति तेन उभयोः अज्ञोः इति वाक्ये उभयेद्युः इत्यपि स्यात् ।

१६५८ । प्रकारवचने थाल् ॥ ५।३।२३ ॥

दी— । प्रकारवृत्तिभ्यः किमादिभ्यश्चाल् स्यात् स्वार्थे ।

तेन प्रकारेण—तथा । यथा ।

The suffix थाल् is added to pronouns (save ह्यादि) as well as to किं and बहु—to imply “means” or “ways”.

मित— । “किं सर्वनाम बहुभ्योऽद्यादिभ्यः” इत्यत्र अनुवर्त्तते । “सप्तम्याः” इति “काले” इति च नानुवर्त्तते । तेन सूत्रस्य अयमर्थः—“प्रकारवृत्तिभ्यः” प्रकारे वर्त्तमानेभ्यः—प्रकार इत्येवमर्थम् द्योतयद्भ्यः इति यावत्, “किमादिभ्यः” किं सर्वनामबहुभ्योऽद्यादिभ्यः “थाल्” प्रत्ययो भवति स्वार्थे । प्रकारस्य लक्षणम् उक्तम् काशिकायाम्—“सामान्यस्य विशेषो भेदकः प्रकारः । प्रकार इति हि प्रकृत्येव विशेषणं न खलु प्रत्ययस्य—अतएव प्रकारवाचिभ्यः किमादिभ्यः थाल् स्यात् स्वार्थे इत्युक्तिः संगच्छते । तेन प्रकारेण इति तद् शब्दात् थाल् । “त्यदादीनामः” (७।२।१०९) इति अकारादेशः—तेन तथा इति रूपम् । येन प्रकारेण इति यथा, साधनप्रक्रिया तु पूर्ववत्, सर्वेण प्रकारेण सर्वथा । [किञ्च इदमप्यत्र अवधेयम्—जातीयरूपप्रत्ययोऽपि प्रकारे एव विधीयते । परं स तु स्वभावात् प्रकारवति वर्त्तते । यस्य प्रकारम् वाच्यं, तद्वस्तु एव अभिदधातीत्यर्थः । थाल्प्रत्ययः पुनः प्रकारमात्रे वर्त्तते । प्रकारमेव थाल् प्रत्ययः अभिदधाति न खलु प्रकारवद्वस्तु] ।

१६५६ । इदमस्थसुः ॥ ५।३।२४ ॥

दी— । थालोऽपवादः । एतदोऽपि वाच्यः ॥ अनेन एतेन वा प्रकारेण इत्यम् ।

The suffix यम् is attached to the word इदम् as well as to the word एतद् in the aforesaid sense. This suffix bars थाल् ।

मित— । प्रकारवाचिनः इदंशब्दात् तथा तादृशादेव एतदशब्दाच्च यम् प्रत्ययो भवति स्वार्थः । यद्वा अयमेव अर्थः—इदंशब्दात् तथा एतद् शब्दात् च यम् प्रत्ययो भवति प्रकारे अभिधेये सति । त्वम् प्रत्यये उकार इत् । तस्य कथम् अत उच्चारणमिति चेत् सकारपरित्यागार्थः इति काशिका । अविद्यमाने हि उकारे अस्य प्रत्ययस्य सकारोऽपि “हलन्ताम्” (१।३।३) इति इत् अभिविध्यत् । यम् इति प्रत्ययस्य आकृतौ तु यम् इति तिष्ठति ; उकार इत् भवति । अनेन प्रकारेण इति इदम् शब्दात् यम् । “एतेतौ रथोः” (५।३।४) इति इदं शब्दस्थाने “इत्” आदेशः । अतएव इत् यम् इति स्थितिः । ततः इत्यम् इति रूपम् । एतेन प्रकारेण इति एतदशब्दात् यम् । “एतदोऽन्” (५।३।७) इति सूत्रे योगविभागात् एतदशब्दस्थाने इत् इति आदेशः । ततः इत्यम् इति रूपम् । अयं यम्प्रत्ययः थाल् प्रत्ययस्य अपवादः ।

१६६० । किमश्च ॥ ५।३।२५ ॥

दी— । केन प्रकारेण कथम् ।

The suffix यम् is added to the word किम् in the aforesaid sense.

मित— । किमशब्दात् प्रकारवचने यम् प्रत्ययः स्यात् । केन प्रकारेण इति किम् शब्दात् यम् । किम् शब्दस्य स्थाने “किनः कः” (७।२।१०३) इति क इति आदेशः । ततः क यम् इति स्थितिः सति कथम् इति रूपं भवति ।

दी— । इति विभक्तिसंज्ञकं प्रकरणं ।

The suffixes that pass by the denomination विभक्ति end here.

मित—। ये खलु तद्धितप्रत्ययाः “प्राग्दिशो विभक्तिः” (५।३।१) इति सूत्रेण विभक्तिसंज्ञया आख्यातास्ते अत्र समाप्तिं गताः ॥

अथ प्राग्वीयप्रकरणम्

मित—। अनन्तरम् “इवे प्रतिक्रतो” (५।३।८३) इत्यस्मात् पूर्वम् प्रकरणमेकम् वक्ष्यति । एतत् तु प्राग्वीयप्रकरणम् इति संज्ञया आख्यायते इव-प्रत्ययात् प्राग्वस्थितत्वात् । “अध्यायानुवाकयोरुक्” इति विकल्पेन इवशब्दात् कप्रत्ययः । एवमन्यवापि बोध्यम् ।

१८६१ । दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देश-
कालेष्वस्तातिः ॥ ५।३।२७ ॥

टी—। सप्तमप्राद्वन्तेभ्यो दिशिरूढेभ्यो दिग्देशकालवृत्तिभ्यः
स्वार्थेऽस्तातिप्रत्ययः स्यात् ।

The suffix अस्ताति is affixed (स्वार्थे) to words naturally expressive of some particular cardinal point of the horizon, provided they are used in either of the seventh, fifth or first case-endings, and stand for the name of a cardinal point or some space with reference to some particular direction or time.

मित—। दिशोऽशब्दाः दिक्शब्दाः । दिशिरूढाः शब्दा इत्यर्थः । ये शब्दाः स्वभावेनैव दिशं वाचयन्ति ते शब्दाः इत्यर्थः । “दिक्शब्देभ्यः” दिशिरूढाः ये शब्दास्तेभ्यः “सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यः” सप्तमान्तेभ्यः, पञ्चमान्तेभ्यस्तथा प्रथमा-

न्तर्भाष्य “दिग्देश-कालेषु” दिग्देश-कालवृत्तिभा — दिग्देशकाले वा वर्त्तमानेभाः
इत्यर्थः “अस्तातिः” अस्ताति इति प्रत्ययो विधीयते “स्वार्थे” एषां अन्यतमे एव अर्थे
गम्यमाने । सप्तम्यन्तात्—पुरस्तात् वसति, पञ्चम्यन्तात्—पुरस्तादागतः, प्रथम्यन्तात्
पुरस्तात् रमणीयम् । दिक्शब्देभा इति किम् ? ऐन्द्रियम् दिशि वसति, न प्रत्ययः
कृतः । यतो नहि ऐन्द्रीशब्दः दिशि रुद्धः । सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभाः इति किम् ? पूर्वं
गम्यमाने । अथ द्वितीयान्तात् दिक्स्वाचिनः पूर्वशब्दात् न प्रत्ययः । दिग्देशकालेषु
वर्त्तमानेभाः इति किम् ? पूर्वस्मिन् गुरौ वसति । नहि पूर्वशब्दोऽवदिग्देश-
कालवाची । अस्ताति इत्यत्र अन्ता इकारस्तु इत् ।

१६६२ । पूर्वाधरावराणामसि पुरधवच्चैषाम् ॥ ५।३।३६ ॥

दी— । एभ्योऽस्तात्यर्थेऽसिप्रत्ययः स्यात्तद्व्योगे चैषां क्रमात्
पुर, अध, अव, इत्यादेशाः छः ।

The suffix असि is attached to the words पूर्व, अधर, and अवर
used in either of the first, seventh and fifth case-endings, and
these words are replaced by पुर, अध, and अव respectively.

मित— । सप्तमीपञ्चमीप्रथमान्तर्भाः पूर्व अधर अवर इति एतेभाः असि
प्रत्ययो भवति अस्तातिप्रत्ययस्वार्थे ; प्रत्ययसन्निधौगेन च एषां स्थाने पुर, अध,
अव इति यथासंख्यम् आदेशाः भवन्ति । किं तर्हि असिप्रत्ययः अस्तातिरपवादः
इति संशये सूत्रान्तरस्य अपेक्षास्ति ; सूत्रं च लङ्हरति—

१६६३ । अस्ताति च ॥ ५।३।४० ॥

दी— । अस्ताती परे पूर्वादीनां पुरादयः छः । पूर्वस्यां
पूर्वस्याः पूर्वावा दिक् पुरः । पुरस्तात् । अधः । अधस्तात् ।
अवः । अवस्तात् ।

The words पूर्व, अधर, and अवर are replaced respectively by
पुर, अध, and अव, before the suffix अस्ताति ।

मित—। अस्तात् इति प्रत्ययस्य स्वरूपम् । अतएव अस्ताति इति सप्तम्यान्तम् । ततः सूत्रस्य अयमर्थः—“अस्ताति” प्रत्यये परतः, “च” एवं खलु पूर्वं अधर अवर इति एतेषां स्थाने यथासंख्यम् पुर् अच् अच् इति आदेशो ज्ञेयः ।

ननु एभ्यः पूर्वसूत्रेण असिप्रत्ययः स्यात् अस्ताति तु केन सूत्रेण इति चेत् ?—अनेनैव ; “अस्ताति च” इति प्रथमान्तनिर्देशोऽपि कर्तव्यः । तेन अयमपि अर्थः सूत्रस्य—पूर्वं अधर, अवर इति एतेभ्यः “अस्ताति” इति प्रत्ययः “च” स्यात्, “च” इति अस्तातिप्रत्ययेन सह असिप्रत्ययम् समुच्चिनोति । तेन नहि असिप्रत्ययः अस्तातिरपवादः । एतेभ्यः उभावपि स्याताम् । [कथं “पुरतः” इति ? अत्रात्पन्नमव्ययं स्वरादिगणे पठनीयम् । पुर अयगमने धातुस्तस्मात् इगुपधलक्षणे कप्रत्यये सति तसि इति नागेशः । दाक्षितस्तु मनोरमायाम् एतं शब्दम् अप्रामाण्यकमित्याह । जगन्नाथोपि एतमपशब्दं प्राह ।

१६६४ । विभाषाऽवरस्य ॥ ५।३।४१ ॥

दो—। अवरस्य अस्तातौ परेऽब् स्याद्वा । अवस्तात् । अवरस्तात् । एवं देशे काले च । दिशि रूढेभ्यः किम् ? ऐन्द्र्यां वसति । सप्तमान्तेभ्यः किम् ? पूर्वं ग्रामंगतः । दिगादि-वृत्तिभ्यः किम् ? पूर्वंस्मिन् गुरौ वसति । “अस्तातिचे”ति आपकादसिरस्तातिं न बाधते ।

The word अवर is optionally changed to अब् before अस्ताति । Rest easy—see Tika under the rule “दिक् शब्दैभ्यः—” ।

मित—। अस्तातिप्रत्यये परतः अवरस्थाने अब् इत्यादेशः विकल्पेन स्यात्, पूर्व-सूत्रेण नित्यं प्रापते अनेन विकल्पविधानम् । असिप्रत्यये परतस्तु नित्यम् अवादेशः । दिशिरूढात् दिग्-वाचकात् प्रत्ययः एषु उदाहरणेषु विहितः । “एवं देशे काले” च “एवं” अनेनैव प्रकारेण “देशे” दिशिरूढात् देशवाचकात् अपि अयं प्रत्ययो विधीयते ; “काले च” एवं दिशिरूढात् कालवाचकात् अपि प्रत्ययविधानं ज्ञेयम् ; उदाहरणं यथा—“रवच्छायाव्यतिकर इव

प्रत्ययेन तु पुरस्तात्"—नेचदूते । अत्र दिशिरुदात् दिशेवाचकात् सप्तमान्तात्पूर्व-
शब्दात् अस्माति प्रत्ययो भवति । "त्वया पुरस्तादुपेयाचितो मः"—इति रघुवंशे ।
अत्र दिशिरुदात् कालवाचकात् पूर्वशब्दात् सप्तमान्तादिव अस्मातिप्रत्ययः । किञ्च
श्रीमद्भुगोप्ययने—"अधस्तान्नाहिषं तद्विद्विशिरक्तं प्रदर्शयेत्" । अतः दिशिरुदात्
दिशेवाचकात् सप्तमान्तात् अधरशब्दात् अस्मातिप्रत्ययः । दिशि रुद्रेभ्यः इति किम् ?
ऐन्द्रा वसति । इन्द्रेण अधिष्ठिता यादिक् सा ऐन्द्री दिक् । पूर्व्या दिक्
इत्यर्थः । तस्याम् ऐन्द्राम् दिशि वसति इति सप्तमान्तात् ऐन्द्रीशब्दात् दिशेवाचकात्
न अस्मातिप्रत्ययः ; कथम् इति चेत् ?—उच्यते । नहि ऐन्द्री शब्दः मुख्यया वृत्त्या
(रुद्धिवृत्त्या वा) पूर्वस्था दिशि वर्तते—तेन वाव प्रत्ययाभावः । इत्यादि प्रागे-
उक्तं सुगमं च । "अस्माति चेति ज्ञापकात् असिरस्ताति न वक्षते" । अस्माति च
इति (५।३।४०) सूत्रं तु ज्ञापकम् । इदं ज्ञापयति यत्—विधान-सामर्थ्यात्
अस्मातिप्रत्ययः असिप्रत्ययेन न बाध्यते । एतच्च मया प्रागेव विस्पष्टीकृतम् इति
अलम् विस्तरेणाव ।

१६६५ । दक्षिणोत्तराभ्यामतसृच् ॥ ५।३।२८ ॥

दी— । अस्तातेरपवादः । दक्षिणतः । उत्तरतः ।

The suffix अतसृच् is added to the words दक्षिण and उत्तर in the aforesaid sense by barring अस्ताति ।

मित— । दक्षिण उत्तर इति एताभ्याम् दिशिरुदाभ्याम् दिग्दिशकाल-
वृत्तिभ्याम् सप्तमीपंचमीप्रवसान्ताभ्याम् स्तार्थे (अस्तातेरपवादो इत्यर्थः) अतसृच्
प्रत्ययो भवति । अयम् अस्मातिप्रत्ययस्यापवादः ।

१६६६ । विभाषापरावराभ्याम् ॥ ५।३।२९ ॥

दी— । परतः । अवरतः । परस्तात् । अवस्तात् ।

The suffix अतसृच् is optionally added to the words पर and अवर in the aforesaid sense.

मित—। सुगमाः।

१६६७। अच्चे लृक् ॥ ५।३।३० ॥

दी—। अब्रत्यन्तादिक् शब्दात् अस्ताति लृक् स्यात् । “लृक् तद्धितलृकि” । प्राच्यां प्राच्याः प्राची वा दिक्—प्राक् । उदक् । एवं देशे काले च ।

The suffix अस्ताति attached to words that are derived from the root अच् and that stand for the name of cardinal points, elide, consequently the feminine suffix affixed to such words also elide by the rule—लृक् तद्धितलृकि ।

मित—। “अच्चे”ः अच् धातोः निष्पन्नात् दिग्वाचकात् (दिशि रुदात् दिग्देशकालेषु वर्त्तमानात् सप्तमीपञ्चमीप्रथमान्तात्) प्रातिपदिकात् विहितस्य अस्तातिप्रत्ययस्य “लृक्” स्यात् । प्र-पूर्वकात् अच् धातोः किन् विहितः ततः प्राच् इति रूपम् । अस्य अर्थेन पूर्व्यादिक् । प्राच्यां दिशि वसति इति सप्तम्यान्तात्, तथा प्राच्याः दिशः आगतः इति पञ्चम्यान्तात्, एवम् प्राची दिक् रमणीया इति प्रथमान्तात् च प्राच् इति शब्दात् विहितः अस्तातिप्रत्ययः ; स च अनेन लृक् भवति । ततः अस्तातीति तद्धितप्रत्ययस्य लृकि सति “लृक् तद्धित लृकि” (१।२।४८) इति सूत्रेण स्त्रीप्रत्ययस्य अपि लृग् भवेत् । तद्यासति प्राग् वसति, प्राग् आगतः, प्राग् रमणीयम् इति रूपं भवति । एवम् उदीच्याम् दिशि वसति इति उदक् वसति ; उदीच्याः दिशः आगतः उदक् आगतः ; उदीची दिक् रमणीया उदक् रमणीयम् इत्यावमेव रूपम् ।

ननु “उद ईत्” इति (६।३।१३८) सूत्रेण उदः परस्य लुप्तनकारस्य भस्य अचतेः अकारस्य स्थाने ईकारो भवति—यथा उदीची । परं स्त्रीप्रत्ययस्य लृकौऽनन्तरम् तस्य—ईकारस्य उच्चारणं कथं न श्रूयते इति श्रेयः ?—उच्यते—स्त्रीप्रत्ययस्य यो ईकारः तस्मिन् एव परतः अचतेः भसञ्ज्ञा स्त्रीक्रियते—अधुना तु स्त्रीप्रत्ययस्य लृकि सति निमित्ताभावे नैतिक्तस्याभावात् अचतेः भ-सञ्ज्ञा निवृत्ता । तथा सति

“उद ईत” इति भ-संज्ञानिमित्तकः अकारस्थाने ईकारोऽपि प्रतिष्ठते । तेन उदक वसति उदक आगतः उदक रमणीयम् इति स्थलवये उदक इति रूपमेव साधु, एवं देशे वर्त्तमानात् काले वर्त्तमानादपि ईदृशात् शब्दात् विहितस्य लुक् ।

देशे वर्त्तमानात्—यथा प्राचिदेशे वसति इति प्राग् वसति । प्राचः देशात् आगतः इति प्राक् आगतः । प्राक् देशः रमणीयः इति प्राक् रमणीयम् ।

काले वर्त्तमानात्—प्राचि काले अवसत इति प्राग् वसत । प्राचः कालात् आगतः इति प्राग् आगतः । प्राक्कालो रमणीयः इति प्राग् रमणीयम् ।

१६६८ । उपर्यपरिष्ठात् ॥ ५।३।३१ ॥

दो— । अस्तातेर्विषये ऊर्ध्वशब्दस्य उपादेशः स्यात् ; रिल् रिष्ठातिलौ च प्रत्ययौ । उपरि उपरिष्ठाद्वा वसति, आगतो रमणीयम् वा ।

The suffixes रिल् and रिष्ठातिल are attached to the word ऊर्ध्व in the sense अस्ताति, and before the suffixes the base is replaced by उप ।

मित— । दिशिऋदात् दिग्देशकालेषु वर्त्तमानात् सप्तमीपञ्चमीप्रथमान्तात् ऊर्ध्वशब्दात् अस्तातेर्वाच्ये रिल् रिष्ठातिल् इति प्रत्ययौ स्याताम् ; प्रत्ययसन्निधौ च ऊर्ध्वशब्दस्य स्थाने उप इति आदेशः । ऊर्ध्वायाम् दिशि वसति इति उपरि वसति । रिल् प्रत्ययः । उपरिष्ठात् वसति—रिष्ठातिल् प्रत्ययः । ऊर्ध्वायाः दिशः आगतः इति उपरि आगतः—उपरिष्ठात् आगतः । ऊर्ध्वादिक् रमणीया इति उपरि रमणीयम् । उपरिष्ठात् रमणीयम् ।

१६६९ । पश्चात् ॥ ५।३।३२ ॥

दो— । अपरस्य पश्चभाव आतिश्च प्रत्ययोऽस्तातेर्विषये ।

The suffix आति is added to the word अपर in the sense of अस्ताति, and before the suffix, the base is replaced by पश्च ।

मित—। दिशिरुदात् दिग्देशकालिषु वर्तमानात् सप्तमीपञ्चमीप्रथमान्तात्
अपर इत्यस्मात् अन्तातिप्रत्ययस्यैव अर्थ आतिप्रत्ययो भवति ; प्रत्ययसन्निधौगेन च
अपरशब्दस्थाने पञ्च इति आदेशः स्यात् । अपरस्यां दिशि वसति इति पञ्चात् वसति ।
अपरस्याः दिशः आगतः इति पञ्चादागतः । अपरा दिक् रमणीया इति पञ्चात्
रमणीयम् । किञ्च—

(क) पूर्वोक्ते एव विषये दिक्पूर्वपदस्य अपरस्यपञ्चभावो वक्तव्यः । आतिश्च
प्रत्ययः—यथा दक्षिणपञ्चात्, उत्तरपञ्चात् ।

(ख) अर्धोत्तरपदस्य दिक्पूर्वपदस्य च अपरशब्दस्य पञ्चभावो वक्तव्यः । यथा
दक्षिणपञ्चात् : । उत्तरपञ्चात् : ।

(ग) अर्धोत्तरपदस्य अपर इत्यस्य विनापि पूर्वपदेन पञ्चभावो वक्तव्यः—यथा—
पञ्चात् : ।

१८७० । उत्तराधरदक्षिणादातिः ॥ ५।३।३४ ॥

दी—। उत्तरात् । अधरात् । दक्षिणात् ।

In the aforesaid sense, the suffix आति is attached to उत्तर,
अधर, and दक्षिण ।

मित—। दिशिरुद्भ्यः दिग्देशकालिषु वर्तमानेभ्यः सप्तमीपञ्चमी
प्रथमान्तेभ्यः उत्तर अधर दक्षिण इति एतेभ्यः आतिप्रत्ययो भवति अन्तातिप्रत्ययस्यैव
अर्थ । उत्तरस्यां दिशि वसति इति उत्तरात् वसति । उत्तरस्याः दिशः आगतः इति
उत्तरात् आगतः । उत्तरा दिक् रमणीया इति उत्तराद्रमणीयम् । एवम् अधरस्याम्
दिशि वसति इति अधराद्वसति ।

१८७१ । एनवन्यतरस्यामद्वरेऽपञ्चमयाः ॥ ५।३।३५ ॥

दी—। उत्तरादिभ्यः एनव्वा स्यात् अवध्यवधिमतोः सामीप्ये
पञ्चमग्रन्तं विना । उत्तरेण । अधरेण । दक्षिणेन । पक्षे
यथास्वं प्रत्ययाः । इह केचिदुत्तरादीनननुवर्त्तय दिक्शब्दमात्रा-
देनपमाहुः—पूर्वेण ग्रामम् अपरेण ग्रामम् ।

The suffix एनप् is optionally attached to the words उत्तर, दक्षिण and अधर used in either the seventh or in the first case-ending (but not in the fifth), provided nearness between these and the objects referred to, is thereby implied. Some by not dragging 'उत्तर' etc, here wish एनप्, after any दिक्शब्द ।

मित— । “एनप्” एनप् इति प्रत्ययः “अन्तरस्याम्” विकल्पेन स्यात्, उत्तर अधर दक्षिण इति एतेभ्यः सप्ततम्यन्तेभ्यः प्रथमान्तैर्भाष्ये ननु, पञ्चम्यन्तेभ्यः एभ्यः । “अदूरे”—अवधिः (उत्तरादीनां इत्यर्थः) अवधिमतः (येभ्यः उत्तरादिव दृष्टं तेषां इत्यर्थः) सामीप्यं गम्यमाने सति । अस्मात् रेवार्थे अयं प्रत्ययः अतएव अस्य अप्राप्तिपक्षे अस्मात्प्रत्ययः यथायोग्यं प्रत्याया भवन्ति । सप्ततम्यान्तात्—उत्तरस्यां दिशि वसति इति उत्तरेण वसति—अत्र एनप् । पक्षे उत्तरात् वसति—अत्र पूर्वं सूत्रेण आत् । तस्मिन् अपि उत्तरतो वसति । प्रथमान्तात्—उत्तरा दिक् रमणीयम् इति उत्तरेण रमणीयम् । उत्तरात् रमणीयम् । उत्तरतो रमणीयम् । तथाहि मेघदूते—तवागारम् धनपतिगृहानुत्तरेणाद्यादीयम् । एवं दक्षिणेन वसति, दक्षिणतो वसति । दक्षिणात् रमणीयम् । दक्षिणेन रमणीयम् । दक्षिणतो रमणीयम् । तथाहि शाकुन्तले—अये ! वृक्षवाटिकायाः दक्षिणेन आलाप इव श्रूयते । एवं अधरेण वसति ; अधरात् वसति । अधस्तात् वसति । अधः वसति [“पूर्वावर—” (५।३।३८), तथा “अस्मात् च” (५।३।४०) इति सूत्रद्वयेन] । एवम् अधरेण रमणीयम् । अधरात् रमणीयम् । अधस्तात् रमणीयम् । अधः रमणीयम् । अपञ्चम्या इति किम् ? उत्तरात् आगतः । अत्र आतिरेव । अदूरे इति किम् ? उत्तरात् वसति । अत्र दूरत्वं गम्यते—तेन आतिरेव । केचित् तु अत्रसूत्रे उत्तरादीन् नानुवर्तयन्ति, किन्तु “दिक्शब्देभ्यः—(५।३।१७) इत्यस्मात् दिग्वाचिनः एव शब्दान् अनुवर्तयन्ति—न तु उत्तरादीन् । अतएव तेषां मते तु पूर्वेण यामं अपरेण यामम् इत्यादयः साधवः स्युः ।

दी—। अस्तातेर्विषये । दक्षिणा वसति । अपञ्चम्या इतेष्व दक्षिणादागतः ।

The suffix आच is added to the word दक्षिण in the aforesaid sense.

मित—। अदूरे इति निहतम् । अपञ्चम्या इति अनुवर्तते । अतएव सूत्रस्य अयमर्थः—दिशिरुद्धात् दिग्देशकालेषु वर्तमानात् सप्तम्यन्तात् प्रथमान्ताच्च “दक्षिणात्” दक्षिण इति शब्दात् “आच्” इति प्रत्ययो भवति अस्तारिवार्थः । दक्षिणस्यां दिशि वसति इति दक्षिणा वसति । दक्षिणा दिक् रमणीया इति दक्षिणा रमणीयम् । अपञ्चम्या इति किम् ? दक्षिणस्याः दिशः आगतः इति दक्षिणात् आगतः—अव आति-प्रत्यय एव ; यद्वा दक्षिणतः आगतः—अतसूच-प्रत्ययः । न य आच् ।

१८७३ । आहि च दूरे ॥ ५।३।३७ ॥

दी—। दक्षिणाद् दूरे आहि स्यात् चादाच् । दक्षिणाहि । दक्षिणा ।

This suffix आहि as well as the suffix आच् is affixed to the word दक्षिणा—in the aforesaid sense, provided considerable distance between this (i. e. the direction दक्षिण) and the object with reference to which this word (i. e. दक्षिण) is used, is thereby implied.

मित—। अपञ्चम्या इति अत्र अनुवर्तते । सूत्रस्यायमर्थः—दिशिरुद्धात् दिग्देशकालेषु वर्तमानात् प्रथमान्तात्सप्तम्यन्तात् वा दक्षिणशब्दात् “आहि” इति प्रत्ययो भवति, “च्” चकारात् आच् प्रत्ययश्च, “दूरे”—दक्षिण इति अवक्षेपतया यस्मात् दक्षिणा तस्य अवधिमतश्च दूरत्वं चित् गमते । दूरे दक्षिणस्यां दिशि वसति इति दक्षिणाहि वसति दक्षिणा वसति वा । दूरे दृश्यमाना दक्षिणादिक् रमणीया इति दक्षिणाहि रमणीयम् दक्षिणा रमणीयम् । दूरे इति

किम् ? सान्निध्ये दक्षिणस्यां दिशि वसति इति दक्षिणतो वसति—अथ अतस्तुच् एव .
अपञ्चम्या इति किम् ? दक्षिणत आगतः ।

१८७४ । उत्तराच्च ॥ ५।३।३८ ॥

दो—। उत्तराहि । उत्तरा ।

The suffix आच्, as well as the suffix आहि is added to the word उत्तर in the aforesaid sense.

मित—। दूरे इति अपञ्चम्या इति च अनुवर्त्तते । अनात् सुगमम् ।
दूरे इति किम् ? सान्निध्ये उत्तरया दिशा प्रयाति इति उत्तरेण प्रयाति—अथ एनप .
एव । अपञ्चम्या इति किम् ? उत्तरात् आगतः—अथ आतिप्रत्यय एव ।

१८७५ । संख्याया विधार्थे धा ॥ ५।३।४२ ॥

दो—। क्रियाप्रकारार्थे वर्त्तमानात् संख्याशब्दात् स्वार्थे
धा स्यात् । चतुर्धा । पञ्चधा ।

The suffix धा is added to cardinal numerals, to denote
“ways” (means or lines).

मित—। “संख्यायाः” संख्यावाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः “विधार्थे” विधा
इति अर्थे [विधा प्रकारः । सतु सर्व्वं क्रियाविषय एव गृह्यते] । अतएव सूत्रस्याय-
मर्थः—“संख्यायाः” संख्या-वाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः “विधार्थे” क्रियायाः प्रकारार्थे
वर्त्तमानेभ्यः धा-प्रत्ययो भवति स्वार्थे । स्वार्थे इति वचनात् अनुमीयते यत् क्रिया-
प्रकारत्वं प्रकृतौ (अथ संख्यायाम्) एव वर्त्तते, प्रत्ययः (अथ धाप्रत्ययस्तु) तस्य
क्रियाप्रकारत्वस्य उद्बोधकम् । चतुष्कारः इति चतुर्धा । पञ्चप्रकारः इति
पञ्चधा । यथा—इयं नदी चतुर्धा विभक्ता सती समुद्रं गच्छति । विधा गच्छति ।
एकधा भुङ्क्ते ।

१८७६ । अधिकरणविचाले च ॥ ५।३।४१ ॥

दी—। द्रव्यस्य संख्यानन्तरापादने संख्याया धा स्यात् ।
एकं राशिं पञ्चधा कुरु ।

The suffix धा is added to cardinal numerals to denote the division of a thing (or sometime—the unification of many things).

मित—। अधिकरणं द्रव्यम् । तस्य विचारः संख्यानन्तरापादनम् तत् तु एकस्य अनेकीकरणम् अनेकस्य एकीकरणम् । “अधिकरणविचारे” द्रव्यस्य संख्यानन्तरापादने समानानि “च” संख्यायाः धाप्रत्ययो भवति । एकं राशिं पञ्चधा कुरु । एकम् पनसम् अष्टधा विभाजय । अनेकम् फलम् एकधा कुरु ।

१८७७ । एकाद्विधसुजन्यतरस्याम् ॥ ५।३।४४ ॥

दी—। ऐकध्यम् । एकधा ।

The suffix धा added to एक, is optionally replaced by धामुज् ।

मित—। “एकात्” एकशब्दात् परस्य “धो” धाप्रत्ययस्य “धामुज्” इति आदेशो भवति “अन्यतरस्याम्” विकल्पेन । अनेकं राशिम् एकधा कुरु ; अत्र धा । अनेकराशिम् एकधा कुरु—अत्र धामुज् । धामुज्प्रत्यये अकारः इत् स तु आदिस्वरवृद्धिनिमित्तकः । उकारः उच्चारणार्थः । एकधा भुङ्क्ते । एकधा भुङ्क्ते ।

१८७८ । द्वित्रयोश्च धमुज् ॥ ५।३।४५ ॥

दी—। आभ्याम् धा इत्यस्य धमुज् स्याद्वा । द्विधम्—द्विधा ।
त्रिधम्—त्रिधा ।

The suffix धा added to the words द्वि and त्रि is optionally replaced by धमुज् ।

मित—। पूर्वसूत्रात् धा इति अनुवृत्तम् । रुध्रे ययकारो दृश्यते स तु

पूर्वसूत्रात्, “अन्यतरस्याम्” इति अत्र सूत्रे अनुकर्षति । अतः सूत्रस्य अयमर्थः—
 “द्विगोः” द्वि इत्यच्चात् तथा वि इत्यच्चात् विधायो अधिकरणविचाले वा विहितस्य
 धा-प्रत्ययस्य स्थाने “ञ” विकल्पेन “धमुञ्” इति आदेशः स्यात् । द्विधा—अत्र धा ।
 द्वैधम्—अत्र धमुञ् । त्रिधा—धा । त्रैधम्—धमुञ् ॥

दी— । धमुञन्तात् स्वार्थे ङदर्शनम् । पथि द्वैधानि ।

The suffix ङ is optionally seen to be attached to words to which धमुञ् has been already affixed—the sense not being thereby altered (स्वार्थे) ।

नित— । “धमुञन्तात्” धमुञ्प्रत्ययान्तात् “स्वार्थे” “ङदर्शनम्” ङप्रत्ययः
 विहितो दृश्यते । पथि द्वैधानि संश्रयन्ते । पथि त्रैधानि संश्रयन्ते । द्वैधम्
 त्रैधम् इति एताभ्याम् धमुञ्प्रत्ययादनन्तरं ङप्रत्ययो विहितः । प्रत्ययस्य छित्वात्
 टेलोपः ।

१८७६ । एधाच्च ॥ ५।३।४६ ॥

दी— । द्वेधा । त्रैधा ।

The suffix धा coming after द्वि or त्रि may also be replaced by एधाच् ।

नित— । द्वि त्रि इति एताभ्यां विहितस्य धाप्रत्ययस्य स्थाने एधाच् इति
 आदेशो विकल्पेन स्यात् । द्वेधा, त्रैधा—अतएव द्वीनि रूपाणि—द्वेधा, त्रैधम्,
 द्विधा । त्रिधा, त्रैधम्, त्रैधा ॥

१८८० । यापि पाशप् ॥ ५।३।४७ ॥

दी— । कुत्सितो भिषक् भिषक्पाशः ।

The suffix पाशप् is added to words to imply censure.

नित— । याप्यः कुत्सितः । यापि वर्त्तमानात् प्रातिपदिकात् स्वार्थे पाशप्
 प्रत्ययो भवतीति कायिका । यद्वा “यापि” याप्यः कुत्सितः इति विषये (कुत्सित इति

गम्यमाने) प्रातिपदिकात् पाशप् प्रत्ययो भवति । याप्यो वैयाकरणः (कुतस्मितः वैयाकरणः) इति वैयाकरण-पाशः । कुतस्मितो भिषक् भिषकशाशः । एवं याज्ञिक-पाशः ।

ननु यो व्याकरणशास्त्रे प्रवीणः परं चारित्र्येण दुःशीलः तस्मिन् गम्य वैयाकरण-पाशः इति रूपम् भवितुमर्हतीति नवा इति विप्रतिपत्तिः । समाधानं तु—न स्यादिति । कस्मात् ? नहि अत्र वैयाकरणत्वं निन्द्यते परम् चारित्र्यमेव । तेनैव हेतुना । “यस्य गुणस्य सदभावात् द्रव्यं शब्द-निवेशस्तत्कुतसायाम् प्रत्ययः” इति काशिका । अयमर्थः—यस्य गुणस्य वर्तमानतावशात् शब्दस्य संज्ञा निर्णीयते । तस्य एव कुतसायाम् गम्यमानायाम् पाशप् प्रत्यय इष्टः । अत्र वैयाकरणत्वगुणसदभावात् कश्चित् जनः वैयाकरण उच्यते । यदि तस्य वैयाकरणत्वं कुतसायोग्यं स्यात् तर्हि स वैयाकरण-पाशः इति कथयितुम् शक्यते । अन्यथा वैयाकरणत्वस्य कुतसायोग्यत्वरहितत्वे दुःशीलत्वे अपि तस्य वैयाकरणपाश इति प्रत्ययो न स्यात् । एवं यस्य चिकित्सा-शास्त्रज्ञानं कुत्सा-योग्यम् स एव भिषक्पाशः ।

१८८१ । पूरणाद्भागे तीयादन् ॥ ५।३।४८ ॥

दी— । द्वितीयो भागः द्वितीयः । तृतीयः । स्वरे विशेषः ।

The suffixes अन् is attached to words to which the suffix तीय in the sense of पूरण (order) has been already affixed, provided भाग (division) is thereby implied ; the adding of अन् does not affect the sense.

नित— । तीय इति यः पूरणप्रत्ययोऽस्ति, तदन्तात् प्रातिपदिकात् भागे वर्तमाने सति स्वार्थे अन् प्रत्ययो भवति । द्वितीयो भाग इति गम्ये द्वितीयः । तृतीयो भाग इति गम्ये तृतीयः ।

ननु का अस्य स्वार्थिकप्रत्ययस्य सार्थकता इति चेत् ?—समाधत्ते । “स्वरे

विशेषः”, कृते तु अन्प्रत्यये स्वरविषये पार्थक्यम् उत्पद्यते तदेवात्र प्रयोजनम् । भागे इति किम् ? द्वितीयो कनकः । तृतीया कन्या ।

ननु पूरणविषयात् अन्यस्मिन्नर्थे तीयो न दृश्यते ; सुखतीय इत्यादयस्तु अनर्थका एव । तथा सति कथम् अत्र सूत्रे “पूरणात्” इति पूरणशब्दस्य ग्रहणम् इति चेत्—
उच्यते । परसूत्रे अस्य अनुवृत्तिम् द्योतयितुमिति ।

दी— । तीयादीकक् स्वार्थे वाच्यः । द्वितीयोक्तः—द्वितीयः ।
तार्त्तीयोक्तः—तृतीयः ।

The suffix ईकक् is added to words to which तीय has already been added, without any alteration in the sense.

मित— । “तीयात्” तीयप्रत्ययान्तात् स्वार्थे ईकक् इति प्रत्ययो भवति । प्रत्ययस्य किञ्चात् आदिस्वरवृद्धिः द्वितीयः—द्वितीयोक्तः—ईकक् । तृतीयः—
तार्त्तीयोक्तः—ईकक् ।

दी— । न विद्यायाः ॥ द्वितीया । तृतीया । विद्या
इत्येव ।

मित— । विद्यायां गण्यमानायाम् ईकक् प्रत्ययो निष्यते ।

१८८२ । प्रागेकादशभ्योऽङ्कन्दसि ॥ ५।३।४८ ॥

दी— । पूरणप्रत्ययान्तात् भागेऽन् । चतुर्थः । पंचमः ।

The suffix अन् is attached to all ordinal numerals upto ten, without affecting the sense to imply “division” (भाग), save in the vedic literature.

मित— । “अङ्कन्दसि”—अङ्कन्दस् वेदः । एतस्मादन्यत्र विषये । पूरणाच्चागे इति अत्र अनुवर्तते । अतएव सूत्रस्य अयमर्थः—“प्रागेकादशभ्यः” एकादश इति संख्यायाः प्राक् ये दशादयः संख्यावाचिनः शब्दाः वर्तन्ते तेभ्यः पूरणप्रत्ययान्तेभ्यः स्वार्थे अन्प्रत्ययो भवति भागे गण्यमाने अङ्कन्दसि विषये—वैदिक-साहित्यात् अन्यस्मिन्

साहित्ये, लौकिकसाहित्ये इत्यर्थः । चतुर्थः भाग इति चतुर्थः—अनुप्रत्ययः । पञ्चमी भागः इति पञ्चमः—अन् । एवं सप्तमः, नवमः, दशमः, षष्ठः, अष्टमः । स्वर-भिन्नत्वम् एव अत्र प्रयोजनम् । प्राणीकादशभाः इति किम् ? एकादशः । द्वादशः—नैव अन् । अष्टमसि इति किम् ? पञ्चममिन्द्रियमस्यापाश्रान्तम् इति वेदिक-साहित्ये अन् न स्यात् । भागे इति किम् ? चतुर्थः कनकः । पञ्चमी कन्या । न खलु अन् ।

१८८३ । षष्ठाष्टमाभ्याम् ज च ॥ ५।३।५० ॥

दी— । चादन् ॥ षष्ठो भागः षाष्टः—षष्ठः । आष्टमः । अष्टमः ।

The suffix अन् as well as the suffix ज may be added to the words षष्ठ and अष्टम in the aforesaid sense.

मित— । भागे इति, अष्टमसि इति च अनुवर्त्तते । षष्ठ अष्टम इति एताभ्याम् भागे अभिधेये अष्टमसि विधये अप्रत्ययी भवति ; सतस्यचकारवत्तात् अनुप्रत्ययोऽपि । ज इति प्रत्ययस्य जित्वादादिस्वरवृद्धिः । षष्ठो भागः इति षाष्टः—अप्रत्ययः । षष्ठः—अन् । अष्टमो भागः इति आष्टमः अप्रत्ययः । अष्टमः—अन् ।

१८८४ । मान-पञ्चज्ञयोः कन्लुक्च ॥ ५।३।५१ ॥

दी— । षष्ठाष्टमशब्दाभ्याम् क्रमेण कन् ल्क्चो स्तो माने पञ्चज्ञे च वार्त्ते । षष्ठको भागः मानं चेत्—अष्टमो भागः पञ्चज्ञं चेत् । अस्य अनो वा लुक् । चकारात् यथाप्राप्तम् । षष्ठः । षाष्टः । अष्टमः । आष्टमः । महाविभाषया सिद्धे लुक्चनम् पूर्वत्र जानी नित्याविति ज्ञापयति ।

The suffix कन् as well as the suffixes अन् and ज—are attached to the word षष्ठ to denote any division in some particular measure ; the suffixes अन् and ज—that are added

to the word अष्टम by the previous rule, may optionally elide—
if any part of the body of a beast is implied thereby.

मित—। षष्ठ इति शब्दात् कन्प्रत्ययौ भवति, तथा सूत्रस्थचकारवलात्
पूर्वसूत्रेण विहितौ अन्वी च स्याताम्, मानस्य भागे अभिधेयं सति ; एवं अष्टम-
शब्दात् पूर्वसूत्रेण विहितः अन्प्रत्ययः तथा अप्रत्ययश्च लुक् भवति ; सूत्रस्थचकार-
वलात् प्रत्ययद्वयस्य स्थितिरपि भवति, पशोरङ्गस्य भागे एव गम्यमाने सति । षष्ठको
भागः—अत्र कन् ; यः खलु षष्ठको भागः स चेत् परिमाणविशेषः स्यात्, तर्हि षष्ठको
भाग इति एवं वक्तुं शक्यं स्यात् । पञ्चे सूत्रस्थचकारवलात् अन्—षष्ठः ;
अप्रत्ययश्च षष्ठः । अष्टमः भागः पशोरङ्गस्य इति विषये अष्टमशब्दात् विहितस्य
अन् प्रत्ययस्य—अप्रत्ययस्य चलुक् । पञ्चे सूत्रस्थचकारवलात् अन्—अप्रत्ययश्च ।
तेन अष्टमः—षष्ठमः ।

ननु अन् ज इति एतयोः स्वार्थिकप्रत्यययोः लुक् स्यात् इति वचने का सार्थकता ?
अनुक्ते अपि लुकि नास्ति कापि हानिरिति चेत् ?—समाधत्ते । “महाविभाषया सिद्धे”
स्वार्थिक-प्रत्ययस्य स्वभावैर्नैव वैकल्पिकत्वे सिद्धे सति “लुक्वचनम्” अत्र अष्टमशब्दात्
विहितयोः अन्जप्रत्यययोः लुक् स्यादिति उक्तिस्तु—“पूर्ववत्” पूर्वसूत्रे “षष्ठाष्टमाभ्याम्
जच” (५।३।५०) इति सूत्रे “आनी” ज अन् इति प्रत्ययौ “नित्यौ” न तु स्वार्थिक-
त्वात् वैकल्पिकौ “इति” एवं तच्च “आपयति” गूचयति । “षष्ठाष्टमाभ्यां ज च”
(५।३।५०) इति सूत्रे विहितौ अन् ज इति प्रत्ययौ यद्यपि स्वार्थिकौ, तथापि एतयो-
र्मित्यत्वम् एव ज्ञेयम् । कथम् तत् प्रापयति ? मानपञ्चद्वयोरिति अत्र अष्टम-शब्दात्
विहितयोः प्रत्यययोरुक्तकरणेन इति सर्वसम्बन्धताम् ।

१८८५ । एकदाकिनिच्चासहाये ॥ ५।३।५२ ॥

दी—। चात् कन्लुको । एकः । एकाकी । एककः ।

The suffix आकिनिच् too is attached to the word एक to
denote “ones own-self”.

मित—। “एकात्” एकशब्दात् “असहाये” असहाय इति विषये अभिधेयं

सति, “आकिनिच्” आकिनिच् इति प्रत्ययः “च” अपि भवति । सूत्रस्यचकारबलात् कन्प्रत्ययोऽपि स्यात् तथा प्रत्ययस्य लुक् अपि । अयं चकारः आकिनिच्प्रत्ययेन सह पूर्वसूत्रविहितौ कन्लुक्ौ समुच्चिनोति । एक एव इति आकिनिच् = एकाकी । एकाकी अहं तत्त गमिष्यामि । कन्—एककः । प्रत्ययलुक्—एकः । एक एव अभिमन्युः सप्तरथिनः आचक्राम । असहायग्रहणं कथम् ? यदा एकशब्देन संख्या उच्यते—तदा नामूदिति ज्ञापनार्थम् ।

१८८६ । भूतपूर्व^१ चरट् ॥ ५।३।५३ ॥

दी— । आढ्यो भूतपूर्वः आढ्यचरः ।

The suffix चरट् is added to the words to denote the previous existence (or former state) of the things implied by the said words.

मित— । पूर्व^२ भूत इति भूतपूर्वः । सहसुपेति समासः । भूतपूर्वः अतिक्रान्तकालवचनः इति काशिका । कस्यचित् वस्तुनो भूतपूर्वत्वं अभिधेयं सति, तद्वस्तुवाचकात् प्रातिपदिकात् चरट्प्रत्ययो भवति । आढ्यो भूतपूर्वः आढ्यचरः । यः खलु पुरा आढ्यः (धनशाली) आसीत् अधुना तु न तथा स आढ्यचरः । एवं सुकुमारचरः । प्रत्ययस्त्रटित्वात् स्त्रियां क्रीप्—आढ्यचरी । सुकुमारचरी । तथाहुयक्तं वैष्णवाचार्यैः—अनर्पितचरीम् चिरात् करुणयावतीर्णः कली... ।

१८८७ । षष्ठ्या रूप्य च ॥ ५।३।५४ ॥

दी— । षष्ठ्यन्ताद्भूतपूर्व^३ इर्थे रूप्यः स्याच्चरट् च । कृष्णस्य भूतपूर्वो गौः कृष्णरूप्यः—कृष्णचरः । तसिलादिषु रूप्यस्य अपरिगणितत्वात् न पुंवत् । शुभ्रायाः भूतपूर्वः शुभ्रारूप्यः ।

In the aforesaid sense, the suffix रूप्य (as well as the suffix चरट्) is (or—are) added to words that is (or—are) bound to end in the sixth case-ending. For rest see Tika.

मित—। “षष्ठ्याः” षष्ठ्यन्तात् प्रातिपदिकात् भूतपूर्वे अर्थे “रूप्यः” रूप्य इति प्रत्ययो भवति, “च” चकारात् चरट् प्रत्ययोऽपि । कृष्णस्य भूतपूर्वो गौः कृष्णरूप्यः—रूप्य ; कृष्णचरः—चरट् । एवं देवदत्तस्य भूतपूर्वो गौः देवदत्तरूप्यः—देवदत्तचरः ।

अत इदम् अवश्यम् । पूर्वसूत्रे षष्ठ्यन्तात् चरट् प्रत्ययो विधीयते—भूतपूर्वे अर्थे । तत्र भूतपूर्वम् इति तु प्रकृतेरेव विशेषणम् । आकाशशब्दात् चरट् स्यात्—आकाशः प्रकृतिः—चरट् प्रत्ययः । भूतपूर्वम् इति तु “आकाश” इतिवन्मेव विशेषयति । परमत सूत्रे तु चरट् रूप्य इति तु प्रत्ययो षष्ठ्यन्तप्रातिपदिकात् विधीयते—अत भूतपूर्वे एव । अत्र ‘भूतपूर्वमिति तु प्रत्ययार्थस्य एव विशेषणम् न प्रकृतेः । कृष्णस्य भूतपूर्वो गौः इति कृष्णशब्दात् चरट् रूप्य इति च स्याताम्—परम् अत्र भूतपूर्वत्वम् न खलु कृष्ण इत्यस्मिन् अस्ति, परम् कृष्णशब्दात् विहिते चरटि रूप्ये वा योऽर्थः प्रत्ययस्य अभिधीयते तस्यैव विशेषणम् । कृष्णचरः गौः कृष्णरूप्यः गौः—इति स्थाने तु भूतपूर्वत्वं गौः इत्यस्यैव विशेषणम् ॥ तत्सिलादिषु इति,—“तत्सिलादिष्वक्लृप्तसुचः” (६।१।३५) इति सूत्रेण तत्सिलादिषु क्लृप्तसुजन्तेषु परेषु स्त्रियाः पुंवत् स्यात् । परिगणनं तत्र कर्तव्यम् । परं तत्र परिगणनप्रसङ्गो रूप्यप्रत्ययस्य परिगणनं नास्ति । अतएव रूप्यप्रत्यये परतः स्त्रीलिङ्गान्तप्रकृतेः पुंवद्भावो न स्यात् ; तेन शुभयाः भूतपूर्वः इति शुभारूप्यः ।

१८८८ । अतिशयने तमविष्टनौ ॥ ५।३।५५ ॥

दी—। अतिशयविशिष्टार्थवृत्तेः स्वाथे एतौ स्तः । अयमेषामतिशयेन आद्यः आद्यतमः । लघुतमो—लघ्विष्टः ।

The suffixes तमप् and इष्टन् are attached to words to denote the excessiveness of the things expressed by the said words ; i. e. in the sense of the superlative degree. the suffixes तमप् and इष्टन् are attached to words.

मित—। अतिपूर्वक-शीघ्रातीर्णशब्दे अतिशयनम् इति रूपम् । अतिशयनमेव अतिशयनम्—निपातनादेव दौघैः इति काशिका । अतिशयनम् अतिशयः उत्कर्षः ।

प्रकर्षः इति यावत् । “अतिशय-विशिष्टार्थ-वृत्तिः”—प्रकर्षाधिकसनाय अर्थे वर्तमानान् प्रातिपदिकात् “स्वाथे” “एतौ” तमप् इष्टन् इति प्रत्ययौ “स्तः” भवतः । अतिशय-विशिष्टत्वं हि प्रकृतौ एव तिष्ठति । तस्मात् स्वाथे प्रत्ययः विहितः सन् अतिशय-विशिष्टत्वम् इति अर्थं द्योतयति नाम । अयं जनः एषाम् जनानाम् अतिशयेन आब्यः इति आब्यतमः । कृण्वः माधुर्येषु माधुराणां वा आब्यतमः । अयम् एषु एषां वा अतिशयेन लघुः इति लघुतमः—तसप् । लघिष्ठः इष्टन् । जनेषु जनानां वा याचकः लघिष्ठः—जघुःतमो वा । एवं दर्शनीयतमः । सुकुमारतमः । तमप् प्रत्यये परे पुंवद्भावः—एषा नाराणाम् नारीषु वा अतिशयेन दर्शनीया इति दर्शनीयतमा एषा नारी । इयं रमणीयासु रमणीसु अतिशयेन पट्टा इति वाकी कृते तमप् प्रत्यये पुंवद्भावो न स्यात् ; कथमिति चित् ? उच्यते । “धरूपकल्प—” (६।१।४९) इत्यादि सूत्रविहिता ऋस्त्ववस्था परत्वात् पुंवद्भावम् बाधते । तेन पटितमा इयं रमणी । अत्र ऋस्त्वमेव । अयमेषाम् अतिशयेन पटुः इति इष्टन् पटितः । किञ्च “यदा च प्रकर्षवतां पुनः प्रकर्षः विवक्ष्यते तदा आतिशयि-कान्तादपरः प्रत्ययो भवतीति । देवो वः सविता प्रापयतु श्रेष्ठतमाय कर्मणे । युधिष्ठिरः श्रेष्ठतमः कुराण”मिति काशिका । अपरः प्रत्ययः—आदौ इष्टन् विहितश्चेत् तर्हि पुनः प्रकर्षे तमप् स्यादिति बोध्यम् ।

१८८६ । तिङञ्च ॥ ५।३।५६ ॥

दो— । तिङन्तादतिशये द्योतेर तमप् स्यात् ।

This तमप् is also added to तिङन्त verbs in the aforesaid sense.

नित— । तिङन्तादपि अतिशयने गत्ये तमप् प्रत्ययो भवति । “ङ्गाप प्रातिपदिकात्” (४।१।१) इति सूत्रे प्रोक्तां यत् (आ-पञ्चमाध्याय-परि-समाप्तेः यत्/वक्तव्यं) तस्य ङ्गाप्रातिपदिकादेव विहितं स्यात् । अनेन तिङन्तोभ्यः तमप् प्रत्ययो वारित आसीत् स तु अनेन विधीयते । तिङन्तात् इष्टन् न स्यात्—तसप्

गुणवचने एव नियमितत्वात् । सर्व्वे इमे पचन्तीति अयम् एषाम् अतिशयेन पचतीति पचतितमप् इति स्थितः । ततः सूत्रान्तरस्य अपेक्षा असती द्रष्टव्यम् ।

१८८० । तरप् तमपौघः ॥ १।१।२२ ॥

दी— । एतौ घ-संज्ञौ स्तः ॥

The suffixes तरप् and तमप् pass by the name घ ।

नित— । “तरप् तमपौ” तरप् तमप् इति प्रत्ययौ “घः” घ इति संज्ञा मज्जते । तत् फलं यथा—प्राज्ञाश्रितमा इत्यत्र “वरूपकान्प—” (६।३।४३) इत्यादि सूत्रेण ऋक्षत्वम् ।

१८८१ । किमेत्तिङ्व्यय—घादाम्बद्रव्यप्रकर्षे ॥ ५।४।११ ॥

दी— । किम् एदन्तात्तिङोऽव्ययाच्च यो घस्तदन्तासुः स्यान्नतु द्रव्यप्रकर्षे । किं तमाम् । प्राज्ञे तमाम् । पचतितमाम् । उच्चै-स्तमाम् । द्रव्यप्रकर्षे तु उच्चै तमस्ततः ।

The aforesaid घ (i. e. the suffixes तरप् and तमप्), when joined to the word किम्, to any word ending in एकार, or to any verb (तिङन्त) or to any indeclinable, takes the suffix आसु (i. e. आम्) after it—except in the case where the excellence of any object (द्रव्य) is implied.

नित— । किमेत्तिङ्व्ययघात् इति । किम् एत् तिङ् अव्यय घात् आसु अद्रव्य प्रकर्षे इति पदच्छेदः । किमेत्तिङ्व्ययघात् इति प्रकृतिः । आसु इति प्रत्ययः । किम् इत्यस्मात् एकारान्तात् प्रातिपदिकात् तिङन्तात् तथा अव्ययात् च विहितः यो घः (तरप् तमपौ), तदन्तात् प्रातिपदिकात् आसु इति प्रत्ययो भवति—द्रव्य-प्रकर्षे वर्ज्जयित्वा । आसु इति प्रत्यये उकारः इत्—स तु मकारपरिवाणार्थम् एव तिष्ठति ।

ननु द्रव्यस्य स्वतः प्रकर्षो नास्ति तर्हि कथमुक्तो अद्रव्यप्रकर्षे इति चेत् ?— सत्यम् ।

यद्यपि द्रव्यस्य स्वतः प्रकर्षो नास्ति, तथापि गुणजन्यः क्रियाजन्यश्च प्रकर्षः द्रव्ये उपचर्यते । तादृशं स्थले अयं प्रतिषेधः । तर्हि कुत्र इयं व्यवस्था फलवती इति चेत् ?—उच्यते । यदा क्रियायाः गुणस्य प्रकर्षो वर्तते न खलु स प्रकर्षः द्रव्ये उपचर्यते—तदैव अयम् आसुप्रत्ययः स्यात् । किम्,—किं तमाम् । किं तराम् । (किन्तमाम्, किन्तराम् इति च सन्धिसूत्रेण) । एकारान्तात्—प्राङ्तेमाम् । पूर्वाङ्गे-तराम् । तिङन्तात्—पचतितमाम् । जयतितराम् । अव्ययात्—उच्चैतराम् । नीचैतराम् । तथाहि—जयतितराम् जगन्नाडलं हरिर्नाम । अद्रव्यप्रकर्षे इति किम् ? द्रव्यप्रकर्षेण अयं न स्यात् । यथा—उच्चैस्तरः तरुः । नीचैस्तरः पर्वतः । अत्र उदाहरणद्वये द्रव्यस्य (एकत्र तरौ, अन्यत्र हस्तस्य) प्रकर्षः विद्यते तेन न आसुः । स अतिशयेन पचति इति पचतितराम् ।

१६६१ । द्विवचनविभज्योपपदे तरवीयसुनौ ॥५॥३॥५॥

दी— । द्वयोरैकस्यातिशये विभक्तव्ये चोपपदे सुप्तिङन्ता-देतौस्तः । पूर्वयोरपवादः । अयमनयोरतिशयेन लघुलघुतरः । लघीयान् । उदीच्याः प्राचीभ्यः पटुतराः पटीयांसः ।

The suffixes तरप् and ईयसुन् are attached to words—when the excellence of either of the two is implied (i. e. in the sense of the comparative degree).

मित— । द्वयोरर्थयोर्वचनम् इति द्विवचनम् । विभज्यः विभक्तव्यः । निपातनात् यत् इति काशिका । द्वयोर्वस्तुनोर्मध्ये एकस्यातिशये अभिधेये सति, तथा उपपदे च विभक्तव्ये, सुबन्तात् तथा तिङन्तात् च तरप् ईयसुन् इति प्रत्ययोक्तः । तरप् इति तमपः बाधा । ईयसुन् इति इष्टस्य बाधा । द्वौ इमौ लघु—अयम् अनयोः अतिशयेन लघुः इति लघुतरः । लघुतरीज्यं जनः । अत्र द्वयोरैकस्य अतिशयोक्तिमिति । ईयसुन् = लघीयान् । एवं आद्यतरः । सुकुमारतरः । पटीयान् । गरीयान् इत्यादयः । विभाज्योपपदे—उदीच्याः प्राचीभ्यः पटुतराः पटीयांसो वा, माधुराः पाटलीपुत्रेभ्यः आढतराः । पाटलिपुत्रेभ्यः इत्यत्र “पञ्चमीविभक्ते” (२।३।४२) इति पञ्चमी ।

अथ निर्धारणादयाम् विभक्तिः (विभागः) विद्यते । अतएव विभज्योपपदे इति अस्या
उदाहरणम् एतत् । तिङन्तात् पचाततराम् । पूर्वसूत्रेण आसुः ।

१६६२ । अजादीगुणवचनादेव ॥ ५।३।५८ ॥

दी— । इष्टस्त्रीयसुनौ गुणवचनादेव स्तः । नेह—पाचकतरः ।

पाचकतमः ।

The suffixes इष्टन् are ईयसुन् are attached only to adjective
whereas तरप् and तमप् may be added to all.

मित— । तरप्, तमप्, इष्टन्, ईयसुन् इति चत्वारोऽतिशायने विहितः प्रत्ययः ।
एषु इष्टन्, ईयसुन् इति प्रत्ययौ तु अजादा । उभयोरप्युत्तरम् खलु अच्, एव ।
“अजादौ” प्रत्ययचतुष्टयानां मध्येषु अजादौ इष्टन्, ईयसुन् इति, तौ “गुणवचनादेव”
गुणवाचकात् प्रातिपदिकात् नाम, विशेषणपदात् इत्यर्थः—संज्ञाताम् । तरप्,
तमप् तु सर्वत्र । पटुः इति विशेषणपदम् । तस्मात्—पटीयान्, पटिष्ठः ।
लवीयान्, लविष्ठः । गरीयान्, गरिष्ठः । पाचक इति विशेषणपदः—तेन अस्मात्
तौ न संज्ञातः ; तरप् तमपौ तु संज्ञातामेव । पाचक-तरः । पाचक-तमः । उभाविव
पाचकौ, अयम् अन्योरतिशयेन पाचकः इति पाचकतरः । सर्वं पाचकास्तेषु अयम्
अतिशयेन पाचका इति पाचक-तमः ।

१८८४ । तुङ्कन्दसि ॥ ५।३।६० ॥

दी— । लन्तृजन्तादिष्टन् ईयसुनौ स्तः ।

The Suffixes इष्टन् and ईयसुन् are added to words ending in
ल (whether these are adjectives or not) in the Vedic literature.

मित— । तुः इति ल इत्यस्य पञ्चमो विभक्तरूपम् । ल-इति लन् तथा लच्, प्रत्ययस्य ।
लन् प्रतायनिष्पन्नात् तथा लच् प्रतायनिष्पन्नाच्च प्रातिपदिकात् कन्दसि विषये इष्टन्,
ईयसुन् इति स्तः ।

१८८४ । तुरिष्टे मेयः ॥ ६।४।१५४ ॥

दी— । तृशब्दस्य लोपः स्यादिति मेयः परेषु । अतिशयेन कर्ता करिष्ठः । दोहीयसी धेनुः ।

Words ending in ङ lose its ङ portion when any one of the suffixes इष्टन्, इमनिच् or ईयसुन् is added to it.

मित— । इष्टन् इमनिच् ईयसुन् इति प्रत्ययेषु परतः ङन्प्रत्ययनिष्पन्नस्य प्रातिपदिकस्य ङ इत्यंशस्य लोपः स्यात् । अयम् अनयोरतिशयेन कर्ता इति करिष्ठः । “आसुतिं करिष्ठः” । एवं विजयिष्ठः बहिष्ठः इति वेदं दृश्यते । दोहीयसी (स्त्रियां) [दोहिषो इत्यर्थः] धेनुः । दृष्टधातौसुच्—दोहिता इति वैदिकं रूपम् । ततः ईयसुन् । वर्तमानसूत्रेण ङचो निवृत्तिरपि ।

१८६६ । प्रशस्यस्य अः ॥ ५।३।६० ॥

दी— । अस्य आदेशः स्यादजाद्योः ।

The word प्रशस्य is replaced by अ before the suffix इष्टन् and ईयसुन् ।

मित— । अजादी इति अनुवर्तते । तत्र विभक्तिविपरिणामरीत्या सप्तम्यां परिणमते । अजाद्योः इत्यर्थः । अजाद्योः इष्टन् तच्चा ईयसुन् इति प्रत्ययद्वये परतः प्रशस्य इति स्थाने अ इति आदेशो भवति ।

१८६७ । प्रकृत्यैकाच् ॥ ६।४।६३ ॥

दी— । इष्टादिषु एकाच् प्रकृत्या स्यात् । अष्टः । अयान् ।

Before suffixes इष्टन्, ईयसुन् and इमनिच्, the base that passes by the denomination म and contains only one vowel, suffers no change.

मित— । इष्टन्, इमनिच्, ईयसुन् इति एतेषु परतः यत् म-संज्ञकम् एकाच् तत् प्रकृत्यैव तिष्ठति । सत्ये एव प्रशस्याः । अयमेषु अतिशयेन प्रशस्यः इति

वाक्ये प्रशस्य इष्ठ इति स्थितिः । पूर्वसूत्रेण आदेशः—तेन अ इष्ठ इति स्थितिः । ततः “यस्येति च” (६।४।१४८) इति अ इत्यस्य अकारलोपः प्रसक्तः ; टिः (६।४।१५५) इति सूत्रेण च टिलोपः प्रसक्तः । अतएव अकारस्य लोपे प्राप्ते सति अनेन प्रकृत्या अवस्थानं विधीयते । तेन नैव अकारस्य लोपः । तथा सति अष्टः इतिरूपम् । एवम्—अथान् ।

१८६८ । जय च ॥ ५।३।६१ ॥

दी— । प्रशस्यस्य जयादेशः स्यादिष्टेयसोः ॥ जयष्ठः ।

The base प्रशस्य is also replaced by जय before इष्ठन् and ईयस् ।

१८६९ । जयादादीयसः ॥ ६।४।१६० ॥

दी— । आदेः परस्य । जयायान् ॥

The ईकार of ईयस् is replaced by आ when it comes after जय ।

मित— । जयात् आत् ईयसः इति पदच्छेदः । “भात्” जय इत्यस्यात् पर-स्थितस्य “ईयसः” ईयस् इति प्रत्ययस्य “आत्” आकारः इति आदेशः स्यात् । इसौ प्रशस्यौ, अयमनयोरतिशयेन प्रशस्यः इति वाक्ये जय ईयस् इति स्थितिः । ततः अनेन आकारादेशः—तेन जय आयस् इति स्थितिः—ततः जयायस् इति रूपम् । प्रथमैकावचने पुल्लिङ्गे जयायान् ।

२००० । वृद्धस्य च ॥ ५।३।६२ ॥

दी— । जयादेशः स्यादजाद्योः ॥ जयष्ठः जयायान् ।

० The word वृद्ध is also replaced by जय before the aforesaid suffix.

जाह्नवमिश्रकृतं—वृद्धस्य ईयसुनि च परे वृद्धशब्दस्य स्थानेऽपि जय इति आदेशः ।
जयायान् इति रूपम् ।

२००१ । अन्तिकवाङ्मयोर्नदसाधौ ॥ ५।३।६३ ॥

दी— । अजाद्योः ॥ नेदिष्टः—नेदीयान् । साधिष्ठः—
साधीयान् ।

Before the suffixes above spoken of, the base अन्तिक is replaced by नद and वाङ् by साध ।

मित— । अन्तिक इति शब्दः नैकट्यं वर्तते ; वाङ् इति सुष्ठौ च । इदमि
इयसुनि च अन्तिकस्थानं नद इति । वाङ्स्थानं साध इति च, भवति ।

२००२ । स्थूल-दूर-युव-ऋस्व-क्षिप्र-क्षुद्राणां यणादिपरं
पूर्वस्य च गुणः ॥ ६।४।१५६ ॥

दी— । एषां यणादिपरं लुप्यते । पूर्वस्य च गुण
इष्टादिषु । स्थविष्टः । दविष्टः । यविष्टः । ऋसिष्टः । क्षेपिष्टः ।
क्षोदिष्ट एवसीयम् । ऋस्वक्षिप्रक्षुद्राणां पृथ्वादित्वात्—ऋसिमा ।
क्षेपिमा । क्षोदिमा ।

Before the suffixes इष्टन्, इयसुन्, and इमनिच्, the यण् (i. e. यवरल—as the case may be) of the words स्थूल, दूर, युव, ऋस्व, क्षिप्र and क्षुद्र, elide and the vowels in these words takes the guna substitute. ऋस्व etc take इमनिच्, also being of पृथ्वादि class.

मित— । इष्टनि, इमनिचि, इयसुनि च परतः स्थूल, दूर, युव, ऋस्व, क्षिप्र, क्षुद्र
इति एतेषाम् अन्यं यण् लुप्यते ; ततः यणः पूर्वस्थितस्य अचो गुणः स्यात् । स्थूल
इष्टन् इति स्थितिः । लकारस्य नाशः ऊकारस्य गुणः—तेन स्वी इष्ट इति स्थितिः ।
यतः सन्धिवलीनं स्थविष्टः इति । एवं स्थवीयान् । एवं क्षोदिष्टः—क्षोदीयान् । ऋस्व
क्षिप्र क्षुद्र इति शब्दाः पृथ्वादिषु पठ्यन्ते । अतएव “पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा” (५।१।२२२)
इति सूत्रं च एभ्य इमनिच्, स्यात् । ऋस्वस्य भावः ऋसिमा इति । अन्यत्सुगमम् ।

२००३ । प्रिय-स्थिर-स्फिर-उरु-बहुल-गुरु-हृद-तृ-दीर्घ-हृन्दार-
काणां प्रस्थस्फ-वर्-व्हिगर्व-षि-त्रप-द्राघिहृन्दाः ॥ ६।४।१५७ ॥

दी— । प्रियादीनां क्रमात् प्रादयः स्थुरिष्ठादिषु । प्रेष्ठः ।
स्थेष्ठः । स्फेष्ठः । वरिष्ठः । वंहिष्ठः । गरिष्ठः । वर्धिष्ठः ।
त्रपिष्ठः । द्राघिष्ठः । हृन्दिष्ठः । एवमौयसुन् । प्रेयान् ।
प्रियोरु बहुल-गुरु-दीर्घाणां पृष्ठादित्वात् प्रेमत्यादि ।

Before the suffixes इष्टन्, इमनिच् and ईयसुन्, the words प्रिय, स्थिर, स्फिर, उरु, बहुल, गुरु, हृद, तृ, दीर्घ and हृन्दारक—are replaced respectively by प्र, स्थ, स्फ, वर्, वंहि, गर्, वर्धि, त्रप, द्राघि and हृन्दि ।

मित— । इष्टनि इमनिचि तथा ईयसुनि च परतः प्रिय स्थिर स्फिर उरु बहुल गुरु हृद तृ दीर्घ हृन्दारक इति एतेषां स्थाने यथाक्रमम् प्र स्थ स्फ वर् वंहि गर् वर्धि त्रप द्राघि हृन्दि इति आदेशाः स्याः । प्रिय—इष्टनि प्रेष्ठः । ईयसुनि—प्रेयान् । एषां मध्ये प्रिय उरु बहुल गुरु दीर्घ इति एते पृष्ठादिषु पठ्यन्ते । अतएव एभ्यः पृष्ठादिभ्य इमनिज्वा (५।१।२२) इति इमनिच् इष्यते । प्रिय—प्रेमा—इमनिच् ।

२००४ । वहोर्लोपो भू च वहोः ॥ ६।४।१५८ ॥

दी— । वहोः परयोरिमयसोर्लोपः स्याद्वहोश्च भूरादेशः ।
भूमा । भूयान् ।

The first vowel of the suffixes इमनिच् and ईयसुन् elides when they are attached to बहु and the base is replaced by भू ।

मित— । बहु इत्यस्य उत्तरयोरिमनिचः ईयसुनश्च लोपः स्यात् । तथा बहु-स्थाने भूरिति आदेशोऽपि भवति । अयमनयोरतिशयेन बहुः इति वाक्ये बहु ईयसुन् इति स्थितिः । ततः भू ईयसुन् इति ; ततः ईयसुन् इत्यस्य ईकारलोपः—तेन भूयस् इति स्थितः—भूयान् । एवं वहोर्भावः इति इमनिच् “पृष्ठादिभ्य इमनिज्वा” ।

इति सूत्रेण । बहु इमनिच् इति स्थितिः—ततः भू इमनिच् इति ; ततः इकारलोपः
तेन भूमन् इति = भूमा । लोपः इत्यनेन इमनिच् ईयसूनश्च आद्यवर्णलोपो बोध्यः ।

२००५ । इष्टस्य यिट् च ॥ ६।४।१५८ ॥

दो— । बहोः परस्य इष्टस्य लोपः स्यात् यिडागमश्च ।
भूविष्टः ।

The इकार of इष्ट elides when attached to बहु ; and यिट् is inserted between the base and the suffix—बहु being replaced by भू ।

२००६ । युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम् ॥ ५।३।६४ ॥

दो— । एतयोः कनादेशो वा स्यादिष्टेयसोः । कनिष्ठः ।
कनीयान् । पक्षे यविष्ठः ; अलिष्ठः इत्यादि ।

Before the suffix इहन् and ईयसून—the bases युव and अल्प are optionally replaced by कन् ।

मित— । इष्टनि ईयसूनि च परतः “युवाल्पयोः” युवन अल्प इति एतयोः स्थाने
“कन्” आदेशो भवति “अन्यतरस्याम्” विकल्पेन । सर्व्वे इमे युवानः ; अयम्
एषु अतिशयेन युवा इति कनिष्ठः—पक्षे यविष्ठः । “स्थूल दूर—” (६।४।१५६)
इत्यादि सूत्रेण बलीपः उकारस्य गुणश्च । द्वौ इमौ युवानौ अयमनयोरतिशयेन युवा
इति कनीयान् । पक्षे यवीयान् । सर्व्वे इमे अल्पाः । अयमेषु अतिशयेन अल्पः
इति कनिष्ठः—पक्षे अलिष्ठः ।

२००७ । विन्मतोर्लुक् ॥ ५।३।६५ ॥

दो— । विनो मतुपश्च लुक् स्यादिष्टेयसोः । अतिशयेन
सर्व्वी सजिष्ठः । सजीयान् । अतिशयेन त्वग्वान्—त्वचिष्ठः ।
त्वचीयान् ।

Before the suffixes इष्टन् and ईयस्, words that end in विन् or मतृप् (that is words formed with these two suffixes), lose विन् or मतृप् portion.

मित—। इष्टनि तथा ईयसुनि च परतः विन् प्रत्ययान्तानां मतृप् प्रत्ययान्तानां शब्दानां लोपः स्यात् । सज् माला । सा अस्य अस्ति इति विन्—सखी । सज् शब्दात् विन् प्रत्ययः । सर्वे इमे सखिणः—अयम् एवम् अतिशयेन सखी इति वाक्ये सखिन् शब्दात् इष्टन । सखिन् इष्ट इति स्थितिः, अनेन विन् इत्यस्य लुक् तेन सज् विन् इत्यस्मात् विन् निवर्त्तते । निमित्ताभावे नैमित्तिकस्य अपि अभावः इति पुनरपि गकार स्थाने जकारः—तेन सज् इष्टः इति स्थितिः—तथासति सजिष्ठः इति रूपम् । त्वचिष्ठ इत्यत्र—“यचिभम्” (१।४।१८) इति पूर्वस्य पदत्वाभावात् “भक्षां जशोऽन्ते” (८।२।३६) इति सन्निर्वासात् ।

२००८ । प्रशंसायां रूपम् ॥ ५।३।६६ ॥

दौ—। सुवन्तातिङन्ताच्च । प्रशस्तः पटुः पटुरूपः । प्रशस्तं पचति पचतिरूपम् ।

The suffix रूपम् is attached to words (including verbs) in the sense of praising ; to imply some speciality the suffix रूपम् is added to words as well as to such verbal forms as pass by the denomination तिङन्त ।

मित—। ‘प्रशंसा स्तुतिः । तस्यां गव्यभाषायां “रूपम्” इति प्रत्ययो भवति ; कस्मात् ? सुवन्तात् तथा तिङन्तादपि । तिङ्य (५।३।५९) इत्यस्मात् “तिङः” इति अव अनुवर्त्तते । काशिकामते तु प्रशंसा इति प्रकृतेरेवार्थम् विशेषयति अतएव तन्मते अयमेव अर्थः—प्रशंसाविशिष्टे अर्थे वर्त्तमानात् सुवन्तात् तथा तिङन्तादपि प्रातिपदिकात् स्वार्थे रूपम् प्रत्ययो भवति । स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृतेरेव अर्थ-विशेषसा द्योतकाः भवन्ति । प्रशस्तं पटुः इति पटुरूपः । प्रकृतेरेवार्थसा कश्चित् वैशिष्ट्ये एव प्रशंसा भवति अतएव अयम् उपलक्ष्यो यः सुरां पलायना पिवति ।

तिङन्तादपि अर्थप्रत्ययः स्यात् यथा प्रशस्तं पचति इति पचतिरूपम् । प्रत्ययान्तानां सदैव स्त्रीत्वम्—एकवचनं च । पचतिरूपम्, इत्यादयः ।

२००८ । ईषदसमाप्ती कल्पव्-देश्य-देशीयरः ॥ ५।३।६७ ॥

दी— । ईषदूनो विद्वान् विद्वत्कल्पः । यज्ञस्कल्पम् । यज्ञस्कल्पम् । विद्वद्देश्यः । विद्वद्देशीयः । पचतिकल्पम् ।

The suffixes कल्पप्, देश्य and देशीयर are added to words (also to तिङन्त forms) in the sense of "a little inferior or a little below or a little short of".

मित— । असमाप्तिः असम्पूर्णता, ईषदसमाप्तिः स्तोकेन असम्पूर्णता—किञ्चि-
शून्यत्वं इति यावत् । "ईषदसमाप्ती" किञ्चिदशून्यत्वं इत्येव अर्थो अभिधेये सति,
सुवन्तात् तथा तिङन्तात् कल्पप्-देश्य देशीयर इति प्रत्ययाः भवन्ति । ईषदूनो विद्वान्
इति विद्वत्कल्पः । विद्वद्देश्यः । विद्वद्देशीयः ।

२०१० । विभाषा उपी बहुच् पुरस्तात् ॥ ५।३।६८ ॥

दी— । ईषदसमाप्ति विशिष्टे ऽर्थसुवन्ताद्बहुच् वा स्यात्
स च प्रागेव नतु परतः । ईषदूनः पटुः बहुपटुः । पटुकल्पः ।
उपः किम् ? यज्ञतिकल्पम् ।

In the aforesaid sense, the suffix बहुच् may, also be added to words (but not to तिङन्त forms); and the said suffix takes its position before the base and not after it. Why do we say सुपः here ? witness यज्ञतिकल्पम् as without बहुच् (for it is not a सुप् but तिङ्) ।

मित— । ईषदसमाप्तिविशिष्टे अर्थे वर्तमानात् सुवन्तात् बहुच् इति प्रत्ययो
विकल्पेन भवति । अर्थं च प्रकृतेः प्रागेव तिष्ठति—नतु परतः । ईषदूनः पटुः
बहुपटुः ; पचतिकल्पम्, इत्यादयः । तिङन्ताभ्याभूत् ईषदूनं यजति इति बहुच् न स्यात् ।

कल्प्, इत्यादयस्तु सार्व यजतिकल्प् । बहुच इति चकारस्य इत्वं अस्य ।
अन्तोदात्तत्वं सूचयति ।

तथाहि सूत्रम्—“चितः” (६।१।१६१) = अन्त उदात्तः स्यात् ।

२०११ । प्रकारवचने जातीयर् ॥ ५।३।६८ ॥

दी— । प्रकारवति चायम् । धाल् तु प्रकारमात्रे । पटु
प्रकारः—पटुजातीयः ।

The suffix जातीयर् is added to words which imply the प्रकार (nature or speciatity) of something ; [प्रकारः—differentiation].

मित— । प्रकारः—“सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकारः” इति काशिका ।
यत् किञ्चित् वैशिष्ट्यम् एकतोऽन्यम् व्यावर्त्तयति स एव प्रकारः इत्यर्थः । “प्रकार-
वचने” प्रकारस्य अभिधानं सति, सुवन्तादेव प्रातिपदिकात् जातीयर् इति प्रत्ययो
भवति ।

ननु प्रकारवचने धाल् प्रत्यय इष्यते—यथा, सर्वथा । को भेदीनयोः प्रत्यययोरिति
चेदुच्यते । प्रकारमात्रे धाल् स्यात् । धाल् प्रत्ययस्तु प्रकारमेव गमयति—नैव यस्य
प्रकारोऽस्ति तन्नाम वस्तु ; जातीयर् पुनः प्रकारवति अभिधेये सति विधीयते ; यस्य
प्रकारः स एव अभिधीयते चेत्, जातीयं विधीयते इति सरलार्थः । पटुप्रकारः इति पटु-
जातीयः । मृदुप्रकारः इति मृदुजातीयः । एवं दर्शनीयजातीयः । स्त्रियां पटु
जातीया इत्यादि ।

२०१२ । प्रागिवात् कः ॥ ५।३।७० ॥

दी— । “इवे प्रतिकृतौ” इत्यतः प्राक् काधिकारः ।

The suffix क is to pervade in all the sutras that pre-
cede “इवे प्रतिकृतौ” (५।३।६६)

मित— । प्राक् इवात् कः इति पदच्छेदः । “इवात्”—“इवे प्रतिकृतौ”
(५।३।६६) इति सुवस्त्वश्वशब्दसंशब्दनात् “प्राक्”—“धाल् कर्त्तुं वक्ष्यमाणेषु “क”

प्रत्ययोऽधिकृतो वेदितव्यः। वक्ष्यति—“अज्ञाते” (५।३।७३)। तत्र कप्रत्ययो भवति इति बोध्यम्। तिङन्तात् तु अयं प्रत्ययो नोप्यते।

२०१३। अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेः ॥ ५।३।७१ ॥

दी—। “तिङ्य” इत्यनुवर्त्तते।

The suffix अकच् is added to indeclinables, pronouns and तिङन्त forms in any one of the senses, spoken of before the rule इवे प्रतिक्लृप्तौ, and the suffix takes its position before the टि portion of the base.

मित—। तिङ्य इति (५।३।५६) अनुवर्त्तते। तिङन्तात्, अव्ययात् तथा सर्वनाम्य अकच्प्रत्ययो भवति इवशब्दसंशब्दनात् प्राक् विहितेषु अर्थेषु (प्राग्वीयेषु अर्थेषु); स च प्रत्ययः टेः प्राक् एव तिष्ठति न तु परतः। अयं कप्रत्ययस्य अपवादः। तिङन्तात् यथा, जल्पति इत्यस्मात् अकच्—टेः प्राक् अस्य स्थितिस्तेन जल्पत् अकच् इ इति परिस्थितिः, ततः जल्पत्कि इति रूपम्। अव्ययात् यथा—उच्यते—इत्यस्मात् अकच्—तेन उच्य अकच् ऐः इति स्थितिस्ततः = उच्यतेः इत्येव। सर्वनाम्यः—सर्वे इति अस्मात् अकच्—तेन सर्वे अकच् ए इति स्थितिस्ततः सर्वेके इति।

२०१४। कस्यचदः ॥ ५।३।७२ ॥

दी—। कान्ताव्ययस्य दकारोऽन्तादेशः सप्तादकच् च।

The final ककार of indeclinables is replaced by दकार when the aforesaid suffix अकच् is attached to them.

मित—। “कस्य” ककारस्य स्थाने “च” अकच्प्रत्ययसन्निधौ “दः” इति आदेशो भवति।

ननु कस्य ककारस्य इति चेत्?—अव्ययस्य एव ननु सर्वनाम्यः—ककारान्तस्य सर्वनाम्यः असम्भवात्। ककारान्तस्य अव्ययस्य कस्थाने द इति भवति अकच्प्रत्ययसन्निधौ—इति सुरक्षार्थः। धिक् इति कान्तम् अव्ययम्। अस्मात् अकच्—ध

अकच इक इति स्थितिः ; अनेन अन्तिमस्य कस्य स्थाने दः—तेन ध अक इदं इति ; ततः धकिद इति स्थितिः ; “वावसाने” इति (८१४।५६) सूत्रेण धकित् इत्यपिरूपम् ।

२०१५ । अज्ञाति ॥ ५।३।७३ ॥

दी— । कस्यायमश्वोऽश्वकः । उच्चकैः । नीचकैः । सर्वकैः । विश्वकैः ।

Any suitable suffix (falling within the category of प्राग्वीय) may be affixed to words (including the तिङन्त forms), to denote something which is not particularly known (अज्ञाते अर्थे) ।

मित— । “अज्ञातः” इत्यनेन विशेषेण अज्ञातः—सामान्येन तु ज्ञातः इति बोध्यम् । “अज्ञाते” विशेषेण अपरिचिते अर्थे वर्त्तमानात् प्रातिपदिकात् तथा तिङन्तादपि स्त्राथे यथायोग्यः प्राग्वीयः प्रत्ययः स्यात् । कस्य अयम् अश्वः अज्ञातः—अतएव अश्व अश्वशब्दात् कप्रत्ययः—तेन अश्वकः इति रूपम् । अश्वः इति स्त्रेन रूपेण ज्ञातः—परम् कस्य अश्वः अश्वः इति स्वस्वामिसम्बन्धेन अज्ञातः । अतएव स्त्रेन रूपेण सामान्यतः ज्ञाते, स्वस्वामिसम्बन्धेन विशेषेण अज्ञाते खलु अश्वे कप्रत्ययो विधीयते । उच्चैः इति अव्ययम् । अथ अज्ञाते इति यथायोगम् अज्ञातता विज्ञेया । अस्मात् “अव्यय सर्वनाम्नामकच प्राकटैः” (५।३।७१) इति अकच ।

दी— । ओकार—सकार—भकारादौ अपि सर्वनाम्नष्टैः प्रागकच् ॥ युवकयोः । आवकयोः । युष्मकाश्च । अस्मकाश्च । युष्मकाभिः । अस्मकाभिः । ओकारित्यादि किम् ? त्वयका । मयका ।

Before any सुबन्त suffix beginning with ओकार, सकार or भकार, the suffix अकच is placed before the टि portion of any pronoun.

मित— । यद्यपि सुप्रत्ययस्य आदौ ओकारस्तिष्ठति, सकारो भकारावा तस्मिन् सुप्ति परतः सर्वनामप्रातिपदिकानां टिः प्रागेव अकच भवति । ओकारादौ सुप्ति

यथा—ओस्प्रत्ययः । युष्मद् शब्दस्य षष्ठां सप्तम्यां द्विवचने—युवयोः इति रूपं स्यात् । “युवावौ द्विवचने” इति (७।२।६२) युव इति आदेशः । युव ओस् इति स्थितिः । ततः अकच्—तेन युव् अकच् अ—ओस् इति स्थितिः । टिः प्राक् अकच् । ततः युवक ओस् इति । ततः योऽचिं (७।२।८६) इति यकारादेशः—तेन युवकम् ओस् इति तथा सति युवकयोः इति रूपम् । एवं अन्यत्र । सकारादौ सुपि परे सर्वनामः प्रातिपदिकस्य टिः प्राक् अकच् यथा—युष्मद् शब्दस्य सुप इति सप्तमीवहुवचन-विभक्तौ युष्मद् सुप इति स्थितिः । ततः युष्मदस्मादीरनादेशः (७।२।८३) इति युष्मा सु इति स्थितिः ततः अकच्—तेन युष्म अकच् आ—सु इति । ततः युष्मासु इति रूपम् । एवं भकारादौ सुपि परे सर्वनामः प्रातिपदिकस्य टिः प्राक् अकच् । ओकार सकार भकारसुपि इति किम् ? एभ्यः अन्यतरस्याम् विभक्तौ परतः सुबन्तस्य एव टिः प्राक् अकच् ।

दो— । अकच् प्रकरणे तूष्णीमः काम् वक्तव्यः ॥ मित्वा-
दन्त्यादयः परः । तूष्णीकाम् आस्ते ।

The suffix काम्—equivalent to the suffix अकच् is added to the indeclinable तूष्णीम् । Now see Tika.

मित— । तूष्णीम् इति अव्ययात् काम् इति प्रत्ययो भवति अकच् प्रत्ययस्यैवार्थ, अकचोऽपवादः इति । काम् इति मित्—अतएव “मिदचोऽन्त्यात् परः” (१।१।४७) इति सूत्रेण अन्त्याच्च अचः परतस्तस्य स्थितिः—तेन तूष्णी काम् म् इति स्थितिसतः तूष्णीकाम् इति रूपं, तूष्णीकाम् आस्ते, तूष्णीकां तिष्ठति ।

दी— । शीले को मलोपश्च ॥ तूष्णींशीलः स्तूष्णीकः ।
पचतकि । जल्पतति । धक्ति । हिरकुत् ।

In the sense of तूष्णींशीलः (habitually taciturn) the suffix क is affixed to तूष्णीम्, the मकार of which elides in this case.

२०१६ । कुत्सिते ॥ ५।३।७४ ॥

दी— । कुत्सितोऽश्वः अश्वकः ।

Any suitable suffix may be added to words to imply the blamability (censurability—censure) of the objects expressed by the said words.

मित—। कुत्सितो निन्दितो गर्हित इति यावत् । पदार्थस्य कुत्सितत्वं द्योतयितुम् प्रातिपदिकात् यथायोग्यः प्राग्वीयः प्रत्ययः स्यात् । कुत्सितोऽथ अन्धकः ।

२०१७ । संज्ञायां कन् ॥ ५।३।७५ ॥

दी—। कुत्सिते कन् सप्तदन्तेन चित् संज्ञा गम्यते ।

शूद्रकः । राधकः । स्वराध्वं वचनम् ।

The suffix कन् instead of क, is attached to words to imply censure, provided the word thus formed, stands as a proper noun. कन् in place of क is for स्वर ।

मित—। कुत्सितत्वं द्योतयितुम् प्रातिपदिकात् कन्प्रत्ययः स्यात्, प्रत्ययान्तेन पदेन चित् कस्यचित् संज्ञा गम्यते । कप्रत्ययस्य बाधा । कुत्सितो शूद्रोऽयम् इति शूद्रकः । अयं कस्यचित् नाम ।

ननु कप्रत्ययेनैव इष्टसिद्धौ किमर्थं पुनरपि कन्प्रत्ययविधानमिति चेत्— समाधत्ते “स्वराध्वं वचनम्” इत्यनेन—स्वर प्रकरणे अस्य उपयोगिता चेति ।

२०१८ । अनुकम्पायाम् ॥ ५।३।७६ ॥

दी—। पुत्रकः । अनुकम्पितः पुत्रः इत्यर्थः ।

Any suitable suffix is to be added towards to imply that the objects expressed by the said words are objects of compassion.

मित—। कारुण्येन अभ्युपपत्तिः परस्य = अनुकम्पा इति काशिका । तस्या अनुकम्पायां गम्यमानायां सुबन्तात् तिङन्ताच्च यथाविहितं प्रत्ययो भवति ; अनुकम्पितः पुत्रः—पुत्रकः, कप्रत्ययः ; एवं अनुकम्पितो वत्सः—वत्सकः, हुमुचितकः । तिङन्तात् यथा—विश्वसितकि, स्वपितकि—आभ्याम् अकच ।

२०१८ । नीतौ च तदुक्तात् ॥ ५।३।७७ ॥

दी—। साम-दानादिरूपा सा नीतिस्तस्यां गम्यमानायां
अनुकम्पायुक्तात् क-प्रत्ययः स्यात् ॥ हन्त ते धानकाः । गुडकाः ।
एहकि । अहकि । पूर्वेण अनुकम्पमानात् प्रत्ययः । अनेन
तु परम्परासम्बन्धेऽपीति विशेषः ।

Suitable suffixes are added to words—which denote
objects of compassion provided any one of the (four) means,
(or ways or expedients), is thereby implied. By the prior
sutra क is attached to the person who is an object of pity,
but this rule directs क after an article that is being given to
an अनुकम्पमान person.

मित—। नीतौ इति । नीतिश्च चतुर्विधा—सामी दानं भेदी दण्डश्च ।
“नीतौ” सामादीनाम् अन्यतरस्याम् गम्यमानयाम् “च तदुक्तात्” अनुकम्पा-सनायात्
प्रातिपदिकात् यथाविहितम् प्रत्ययः (यथा कप्रत्ययः) स्यात् । हन्त ते धानकाः ।
हन्त ते तिलकाः । हन्त ते गुडकाः । एषु कप्रत्ययः । एहि इत्यर्थे कः—एहकि ।
अहि इत्यर्थे कः—अहकि । अतः तिङन्तात्प्रत्ययः । सर्वत्र दानम् गम्यते—
अनुकम्पा च । हे दरिद्र अत्र एहकि, अन्नम् अस्तु । अनुकम्पमानः अत्र दानं न
तोष्यते ।

ननु पूर्वेष्वेव सिद्धे किमर्थमिदमिति चेत् नैवम् । पूर्वसूत्रे यो जनः अनुकम्पा-
मानः तस्मात् एव प्रत्यय इष्यते । अत्र सूत्रे तु अनुकम्पमानाय यत् वस्तु दीयते,
तस्मात् एव प्रत्ययो विधीयते । अतएव पूर्वसूत्रे अनुकम्पमानवस्तुनः साक्षादेव
प्रत्ययः अत्र तु परम्परासम्बन्धे इति सूत्रार्थयोर्विशेषः । एवम् अनुकम्पमानस्य
वस्तुनः सम्बन्धो यो भेदवाचको दानवाचकः साम-वाचको वा शब्दसत्त्वादिपि अनर्हव
रीत्या कप्रत्ययः स्यात् ।

२०२० । वद्वचो मनुष्यनाम्नष्ठञ्वा ॥ ५।३।७८ ॥

दी—। पूर्वसूत्रद्वयविषये ।

The suffix ठच् is added, in the aforesaid sense, to words possessed of more than two vowels provided they stand for human names.

मित—। “बह्वचः” बहु-स्वर-विशिष्टात् प्रातिपदिकात् “मनुष्यनाम्नः” मनुष्य-नामधेयात् “ठच्” इति प्रत्ययौ, “वा” विकल्पेन भवति, अनुकम्पायां तथा नीतो च गम्यमानायां । उदाहरणं तु पश्चात् द्रष्टव्यम् ।

२०२१ । घनिलचौ च ॥ ५।३७८ ॥

दी—। तत्रैव ।

In the aforesaid sense, two other suffixes घन् and इलच् may also be added.

मित—। पूर्वोक्तं विषये घन् इलच् इति एतौ प्रत्ययौ अपि स्याताम् । अतएव अस्मिन् विषये चलारः प्रत्ययाः-सुतः—(१) ठच् (२) घन् (३) इलच् (४) सुवस्व-चकार वलात् यथाप्राप्तमपि प्रत्ययः स्यादेव । उदाहरणं पश्चात् द्रष्टव्यम् ।

क-प्रत्ययार्थस्य काचित् कारिका अस्ति सच अस्माभिरव समुद्दिश्यते । “अल्पाज्ञात-दया ऋक्ष कुत्मास्वक् स्नात् प्रयोगतः । अनुकम्पायुतान्नोतो बह्वर्णा जातिप्रत्यये” इति । अत्र अक् = क इत्यर्थः—श्रीरामतर्कवागीशकृतायाम् सुगंधोद-टीकायाम् इयं दृश्यते ।

२०२२ । ठाजादाबूर्ध्वम् द्वितीयादचः ॥ ५।३।८३ ॥

दी—। अस्मिन्प्रकरणे यष्टोऽजादिप्रत्ययश्च, तस्मिन्प्रत्यये परे प्रकृतेर्द्वितीयादचः उर्ध्वं सर्वं, लुप्यते । अनुकम्पितो देवदत्तो देविकः । देवियः । देविलः । देवदत्तकः । अनुकम्पितो वायुदत्तो वायुदत्तकः । ठग्रहणमुक्तो द्वितीयत्वे क-विधानार्थम् । वायुकः । पितृकः ।

Before the suffix ठ or any other suffix—beginning with a vowel (such as इलच्, or इय (च) the base (to which these suffixes are to be attached), lose its portion that comes after the second vowel of its body (the body of the base)—so far as this chapter is concerned. Here ठ only in the sutra in place of ठच्, indicates direction of क (after 2nd उक् vowel) in place of usual इक of ठक्; see the rule “इमुमु कृ—” (ante).

मित—। ठ अजादौ ऊर्ध्वम् द्वितीयात् अचः इति सूत्रच्छेदः । अस्मिन्प्रकरणे “ठ” इति प्रत्यये परे तथा “अजादौ” येषां प्रत्ययानाम् आदौ अच् तिष्ठति, तादृशे च प्रत्यये परतः, “द्वितीयादचः” प्रकृते र्यो द्वितीयः स्वरवर्णस्तस्मादुत्तरतः योऽंशः प्रकृतेरस्ति, तदंशो लुप्यते । अस्मिन् प्रकरणे क-प्रत्ययस्तथा अनुकम्पायां नीती च विहितं प्रत्ययान्तरं यत्र प्रकरणे विद्यते तस्मिन् प्रकरणे इत्यर्थः । अनुकम्पितः देवदत्तः इति ठच् प्रत्ययः “वङ्गचः—” (५।३।७८) इति सूत्रेण; ठच् स्थाने इक इति स्यात् । देवदत्त इक इति स्थितिः । अनेन द्वितीयस्वरवर्णात् उत्तरस्य दत्त इत्यंशस्य लोपः तेन देव इक इति स्थितिः—ततः देविकः इति । “यस्मेति च” (६।४।१४८) इति सूत्रेण देव इत्यस्य अन्त्यस्य अकारस्यलोपः । पचे घन् इलच् इति प्रत्ययौ । देवदत्तशब्दात् घन् घञस्थाने इय । पूर्व्ववत् प्रक्रिया—तेन देवियः इति । देवदत्तशब्दात् इलच् पूर्व्ववत् प्रक्रिया—तेन देविल इति रूपम् । पचे यथाप्राप्तं कप्रत्ययः—तत्र देवदत्तकः इति । एवम् अनुकम्पितः यज्ञदत्तः—इति क—यज्ञदत्तकः । घन्—यज्ञियः । इकच्—यज्ञिकः । ठच्—यज्ञिकः ; अनुकम्पितो वायुदत्तः इति कप्रत्ययः—वायुदत्तकः ।

अत्र सूत्रे ठच् इति अष्टहोत्वा ठ इति गृहीतम् । तत् कथमिति चेत् समाधत्त—“ठयङ्गणम् उक्तो द्वितीयर्त्त” इति । अनेन ठयङ्गणेन ज्ञाप्यते यत् यदा उक् एव द्वितीयस्वरवर्णत्वेन गृह्यते, तदा तदनन्तरम् “ठ”—इक इति अत्र प्रत्ययस्य स्थाने क इत्यादशः जायते न तु इकः [इमुमुकेतान्तात् इति सूत्रं द्रष्टव्यम्] । यथा अनुकम्पितो

वायुदत्तः इति वायुदत्तशब्दात् इक इति प्रत्ययः । द्वितीयस्वरात् उत्तरस्य भागस्य लोपः—इकप्रत्ययस्याने क इति आदेशः तथा सति वायुकः इति रूपम् । एवं अनुकम्पितः पितृदत्तः इति कप्रत्ययः—पितृदत्तकः । पक्षे घन् इलच् इक = पितृकः—पूर्ववत् प्रक्रिया ।

ननु वङ् वचो मनुष्यनाम्नश्च इति सूत्रे वङ्गचः इति किम् ? अनुकम्पितो दत्तः इति दत्तकः, अनुकम्पितो गुप्तः इति गुप्तकः । अत उदाहरणद्वये प्रकृतेर्ङाच्त्वात् न ठच् घन् इलच् वा—प्रतुत क एव । मनुष्यनाम्नः इति किम् ? अनुकम्पितः मद्रवाहुः मद्रवाहुकः । अनुकम्पितो मद्रवाहुः मद्रवाहुकः । एतौ न मनुष्यनाम्न तेन नैव ठच्, घन्, इलच् वा । प्रतुत क एव ।

दो-- । चतुर्थादयः ऊर्द्धस्य लोपो वाच्यः ।

If the first member of the base contains four vowels, then the portion coming after the fourth vowel elides before ठच् or other suffix beginning with a vowel.

मित— । यदि प्रकृतौ पूर्वपदे चत्वारः स्वरवर्णास्तिष्ठन्ति तर्हि चतुर्थात् स्वरवर्णात् उत्तरस्य अंशस्य लोपः स्यात् एतत् प्रकरणविहिते ठचि अजादौ च प्रत्यये परतः । अनुकम्पितः इहस्पतिदत्तक इति ठच् इहस्पतिकः । घन् इहस्पतियः । इलच् इहस्पतिलः । पक्षे यथाप्राप्तं कः इहस्पतिदत्तकः ॥

दो— । अनजादौ च विभाषा लोपो वक्तव्यः । देवदत्तकः ।

देवकः ।

The portion of the base which is to elide before any suffix beginning with a vowel, optionally elides before a suffix that does not begin with a vowel.

मित— अस्मिन् प्रकरणे अजादौ प्रत्यये परतः प्रकृतेर्घस्य अंशस्य लोपो भवति, तस्य अंशस्य “अनजादौ” प्रत्यये परे “च” “विभाषा” विकल्पेन “लोपः” स्यात् इति “वक्तव्यः” वाच्यः । अनुकम्पितो देवदत्तः इति कप्रत्ययः—तेन देवदत्तकः—देवकः ।

दी—। लोपः पूर्वपदस्य च ॥ दत्तिकः । दत्तियः ।
दत्तिलः । दत्तकः ।

Before the suffix दत्च् or any other suffix of this class whether beginning with vowel or not, the first member of a compound word may elide.

मित—। ठच्च अजादी तथा अनजादी च एतत्-प्रकरणीयं प्रत्ययं परतः पूर्वपदस्यापि लोपः स्यात् ; अनुकम्पितो देवदत्तः इति कप्रत्ययः । पूर्वपदस्य लोपः दत्तकः । ठच् दत्तिकः । इलच् दत्तिलः । घन् दत्तियः ।

दी—। विनाऽपि प्रत्ययं पूर्वोत्तरपदयोर्वा लोपो वाच्यः ॥
देवदत्तः । दत्तः । देवः । सत्यभामा । भामा । सत्या ।

Either the first member or the last member of a compound word may optionally elide without any suffix being attached to it provided the aforesaid sense is thereby implied.

मित—। अनुकम्पायां गत्यमानायां प्रत्ययं विनापि पूर्वपदस्य उत्तरपदस्य वा लोपः स्यात् । अनुकम्पितो देवदत्तः इति देवदत्तः । अत्र न प्रत्ययः । प्रत्ययं विना अपि अयमेव भवितुम् अर्हति । “विनाऽपि प्रत्ययम्” इति वचनात् । दत्तः—अत्र प्रत्ययाभावः पूर्वपदलोपश्च । देवः—अत्र प्रत्ययाभावः उत्तरपदलोपश्च । एवं सत्यभामा-अनुकम्पायां गत्यमानायां प्रत्ययं विनाऽपि स्वरूपेण अवस्थितिः । भामा अत्र पूर्वपद-लोपः । सत्या अत्र उत्तरपदलोपः । उत्तरपदलोपे सति सत्य इति तिष्ठति । परं अभिधेयस्य स्त्रीत्वात् अकारान्त-स्त्रीलिङ्गशब्दस्य च अभावात् स्त्रियां सत्या इति “अजायतहाप्” (४।१।४) इति सूत्रेण सिध्यति । अननुकम्पायामपि एतद्वार्तिकं लोके प्रयुज्यते । तथा च भासः—“वलस्य त्वां भुजौ पाताम्” (वलस्य = वलदेवस्य), रघौ अपि “अवानुगोदम्” इत्यादि ।

दी—। उवर्णाक्ष इलस्य च ॥ भानुदत्तः । भानुलः ।

The इ of the suffix इलच् when coming after उवर्ण, elides ; or इलच् after उवर्ण, is replaced by ल ।

दी— । ऋवर्णादपि ॥ सवित्रियः । सवितृलः ।

The aforesaid rule holds good with reference to words ending in ऋवर्ण ।

दी— । चतुर्थादिनजादौ च लोपः पूर्वपदस्य च ।

अप्रत्यये तथैवेष्ट उवर्णाञ्च इलस्य च ॥१॥

Before suffix whether beginning with a vowel or a consonant, the second member of the base coming after the fourth vowel elides optionally ; the first member of the base—may also elide in stead of the last member (the member after the fourth vowel) ; such rule holds good even where there no affix is added ; whereas the इलच् coming after a base ending in उवर्ण is replaced by ल ।

मित— । चतुर्थात् इति । “अनजादौ च” येषां प्रत्ययानाम् आदौ अचोऽव्यः वर्णोऽस्ति तादृशे प्रत्यये परतः—यथा अप्रत्यये परे । एवम् चकारात् अजादौ च परे येषां प्रत्ययानाम् आदौ अच् तिष्ठति तादृशे अपि प्रत्यये यथा—ठचि, घनि, इलचि वा, “चतुर्थात्” चतुर्थात् अचः ऊर्हस्य प्रकृतेः अंशस्य “लोपः” स्याद्वा । “पूर्वपदस्य च” पक्षे प्रकृतेः पूर्वपदस्यापि लोपः स्यात् ; किञ्च “अप्रत्यये” विनाऽपि प्रत्यय—यत्र प्रत्ययो न विधीयते तादृशेऽपि स्थले इत्यर्थः “तथैवेष्टः” तथा एव अभिप्रेतः, पूर्वपदस्य वा लोपः स्यात् पक्षे चतुर्थादूर्हस्य वा लोपः स्यादित्यर्थः । अपिच “उवर्णात्” उवर्णानात् प्रातिपदिकात् उत्तरस्य “इलस्य” “च” “लः” स्यादिति कारिकाशः ।

२०२३ । प्राच्यामुपादे रडज्जुचौ च ॥ ५।३।८० ॥

दी— । उपशब्दपूर्वात् प्रातिपदिकात् पूर्व-विषये अडच्

बुच् एतौ स्तः । चादु यथाप्राप्तम् । प्राचां ग्रहणं पूजार्थम् ।
अनुकम्पित उपेन्द्रदत्तः—उपङ्गः । उपकः । उपिकः । उपियः ।
उपिलः । उपेन्द्रदत्तकः । षड्-रूपाणि ।

According to old professors the suffix अडच् and बुच् are optionally also attached to words the first portion of which begins with उप, in the aforesaid sense.

मित— । प्राचां इति प्राचीनानां वैयाकरणानां मतमिदम् । अत आह—
“प्राचाम् ग्रहणं पूजार्थम्” । पूर्ववत् सर्वम् अत सूत्रे अनुवर्तते—यथा अनु-
कम्पायाम्, नीतौ च तदुक्तात्, वज्रचो मनुष्यनाखट्वा, घनिलक्षौ च इति । अतएव
सूत्रस्य अयमर्थः—“प्राचां” प्राचीनानां वैयाकरणानाम् मते तु “उपादिः”
उपपूर्वकात् प्रातिपदिकात्—(यस्य प्रातिपदिकस्य पूर्वभागे उपइति दृश्यते
तस्मादित्यर्थः), वज्रचो मनुष्यनाखः अडच् बुच् इति एतौ प्रत्ययौ स्नाताम्, तथा सूत्रस्य
चकारवलात् यथाप्राप्तम्=घन् इलच् ठच् क इति एतेऽपि भवन्ति, अनुकम्पायाम्
गन्धमानायाम् नीतौ च । अनुकम्पित उपेन्द्रदत्तः इति वाक्ये—अडच् प्रत्ययः ;
उपेन्द्रदत्त—अडच् इति स्थितिः । “ठाजा—” (५।१।८३) इति सूत्रेण उप इति
द्वितीयादचः परस्य लोपः तेनः इन्द्रदत्तः इति लुप्यते उप इति तिष्ठति । उप अडच्
इति स्थितिः “यस्मेति च” (६।१।१४८) इत्यकारलोपस्तेन उपङ्गः इति रूपम् ।
उपेन्द्रदत्तात् बुच् इति प्रत्ययः । पूर्ववत् लोपो वक्तव्यः इति लोपः—तेन
उप बुच् इति स्थितिः । बुच्-स्थाने अकस्तेन उपकः इति पूर्ववत् सिद्धम् ।
उपेन्द्रदत्तात् ठच् । “ठाजा—” इति लोपस्तेन उप ठच् इति तिष्ठति । ततः उप
इक इति । ततः “यस्मेति च” (६।१।१४८) इति पूर्वस्य अकारस्य लोपः—तेन
उपिकः इति रूपम् । घन्प्रत्ययः—तेन उपेन्द्रदत्त घन् इति । पूर्ववत् लोपः—तेन
उपइय इति—ततः उपिय इति । इलच्—पूर्ववत् लोपः—तेन उपिलः ।
क-प्रत्ययः—तेन उपेन्द्रदत्तकः । अनजादौ विभाषा लोपस्तेन लोपे सति उपक
इत्यपि रूपम् । षड्-रूपाणि एकवीकृत्य लिख्यन्ते मया—

उपेन्द्रदात् कः—उपेन्द्रदत्तकः ; उपकः (अनजादी च विभाषा लोपः) ।

” वुच्—उपकः । (अनीदात्तं रूपम्) ।

” ठच्—उपिकः ।

” घन्—उपियः ।

” इलच्—उपिलः ।

” अडच्—उपडः ।

स्त्रभेदम् अङ्गीकृत्य सप्त एव रूपाणि—अन्यथा षट् रूपाणि । कप्रत्ययान्त उपकः
आद्यदात्तः ; वुच् प्रत्ययान्त उपकः अनीदात्तः ।

२०२४ । जातिनाम्नः कन् ॥ ५।३।८१ ॥

दी— । मनुष्यनाम्न इत्येव । जातिशब्दो यो मनुष्यनामधेय-
स्तस्मात् कन् स्यात् अनुकम्पायाम् नीती च ॥ सिंहकः ।
शरभकः । रासभकः ।

The suffix कन् is attached to words which originally standing for class-names, are used to stand for the name of a human being.

मित— । “जातिशब्दः” जातिवाचकः शब्दः यः खलु मनुष्यस्य कस्यचित्
नामनि व्यवह्रियते ; तस्मात् शब्दात् अनुकम्पायाम् नीती च कन् प्रत्ययः स्यात् ;
यथा सिंह इति कश्चित् जातिवाचकः शब्दः ; स तु कस्यचित् जनस्य नाम ; अतएव
अनुकम्पितः सिंह इति वाक्ये कन् स्यात्—सिंहकः । अनुकम्पितो व्याघ्रः
व्याघ्रकः । अनुकम्पितः शरभः शरभकः । अनुकम्पितः रासभः रासभकः । काशिकाकारस्तु
सिंहं व्याघ्र इति शब्दाभ्याम् इलच् प्रत्ययमपि इच्छति यथा—सिंहिलः । व्याघ्रिलः ।

दी— । द्वितीयं सन्ध्यक्षरं चेत्तदादेलोपो वक्तव्यः ॥ अनुकम्पितः
कहोडः कहिकः ।

In the case of the elision of a word's portion after the

second vowel, the second vowel too elides, provided it be a compound vowel (i. e. एच् vowel).

मित— । “ठाजादाबुध्वम् द्वितीयादचः (५।३।८३) इति सूत्रेण यदा द्वितीयादचः कर्ध्वसा लोपप्रसङ्गः स्यात्, तदा द्वितीयोऽच् सन्धाचर’ (सन्धिजातम् स्वरवर्णम्) चेत् तस्यापि लोपः । [‘सन्धाचरम् इत्यनेन एच्वर्णः गृह्यते । एचः सन्धाचरमिति प्राचा संज्ञा] । अनुकम्पितः कङ्गोऽ इति वाक्ये “वङ्गचो—” (५।३।७८) इति ठच् । “ठाजादा—” (५।३।८३) इति द्वितीयादचः कर्ध्वसा लोपप्रसङ्गः । परम् अत्र यो द्वितीयोऽच् ओकारः स तु सन्धाचरमेव । अकारेण सार्धम् उकारस्य सन्धिम् कृत्वा ओकारम् उत्पादयन्ति वैयाकरणाः । अतएव अत्र ओकारस्य अपि लोपस्तेन आदौ कङ्गोऽ ठच् इति स्थितिस्ततः कङ्गोऽ इक इति । ततः कङ् इक इति ततः कङ्गिक इति रूपम् ।

दी— । एकाचरपूर्वपदानामुत्तरपदलोपो वक्तव्यः ॥
वागाशीर्दन्तः वाचिकः ।

With reference to compound words, the first member of which contains a single vowel only, the first member only remains and the other portion elides.

मित— । येषां समस्तपदानां पूर्वपदम् एकस्वरविशिष्टम् भवति, एतत्प्रकरणविहितस्य लोपस्य प्रसङ्गो सति, तेषाम् उत्तरपदस्य एव लोपो भवति । अनुकम्पितः वागाशीर्दन्त इति ठच् । वाक् इति पूर्वपदे एकएव स्वरवर्णयुक्तः अतएव अस्मात् उत्तरस्य लोपो भवति । तथा सति वाक् इक इति स्थितिः । ततः वाच् इक इति स्थितस्ततः वाचिक इति रूपम् ।

ननु कथम् वाच् इक इति चेत्—उच्यते । “यचिभम्” (१।४।१८) इति वाक् इत्यस्य भसंज्ञायाम् सव्याम् “भक्त्या जणोऽन्ते” (८।२।३६) इति जण्व् न—“चोः कुः” (८।२।३०) इति कुलमपि न ; अतएव वाच् इक इति स्थितिर्भवेत्तुमर्हति । ततः वाचिक इति रूपम् । एवम् अनुकम्पितः त्वागाशीर्दन्त इति त्वचिकः ।

दी—। कथं षडङ्गुलिदत्तः षडङ्क इति ? षषष्टाजादि-
वचनात् सिद्धम् । (वा) ।

How the form षडङ्क is established with ङ्क (ङ) attached to षडङ्गुलिदत्त ? This is owing to the varttika that the member after षष् elides when ङ or षजादि affixes follow herein.

२०२५ । शैवलसुपरिविशालवरुणार्थ्यमादीनां तृतीयात्

॥ ५।३।८४ ॥

दी—। एषां मनुष्यनाम्नां ङजादी परि तृतीयादच ऊर्ध्वं
लोपः सप्तात् ॥ पूर्वस्य अपवादः । अनुकम्पितः शैवलदत्तः
शैवलिकः । शैवलियः । शैवलिलः । सुपरिकः । विशालिकः ।
वरुणिकः । अर्थ्यमिकः ।

The words शैवल सुपरि विशाल वरुण and अर्थ्यमा, when standing for human names, elide the portion after the third vowel, before the suffix ङच and others—beginning with a vowel. This nullifies prior rules.

मित—। शैवल सुपरि विशाल वरुण अर्थ्यमा इति एतेषां मनुष्यनाम्नां ङचि
षजादी च प्रत्यये परतः तृतीयादचः एव ऊर्ध्वं लुप्यते—न तु द्वितीयादचः ।
अत आह—“पूर्वस्यापवादः” । अन्यत् सुगमम् ॥

२०२६ । अजिनान्तस्रोत्तरपदलोपश्च ॥ ५।३।८२ ॥

दी—। अजिनान्तान्मनुष्यनाम्नांऽनुकम्पाया कन् तस्य
चोत्तरपदलोपः । अनुकम्पितो व्याघ्राजिनः व्याघ्रकः । सिंहकः ।

The suffix कन् is attached to words ending in अजिन and standing for human names—to imply endearment and then the उत्तरपद (i. e. अजिन here) elides.

मित—। संज्ञायां कन् तथा बह्वचो मनुष्यनाम् इत्यस्मात् मनुष्यनाम् इति ज्ञानुवर्त्तेत । अजिनम् इति येषां प्रातिपदिकानाम् अन्ते तिष्ठति, तादृशेभ्यः मनुष्यनाम्भ्यः प्रातिपदिकेभ्यः कन्प्रत्ययो भवति संज्ञायाम् ; प्रत्ययसन्नियोनेन अजिन इति अंशस्य स्त्रीषोऽपि जायते । व्याघ्राजिनः इति कस्यचित् मनुष्यस्य नाम । सोऽनुकम्पितः इति व्याघ्रकः । सिंहजिनः इति कसित् मनुष्यः । अनुकम्पितः सिंहजिनः इति सिंहकः । उभयत्र कन्—उत्तरपदलोपय ।

२०२७ । अल्पे ॥ ५।३।८३ ॥

दी—। अल्पं तैलं तैलकम् ।

Proper suffixes (such as क, अकच्) are attached to words to imply scantiness (or slightness) of the objects expressed by the said words.

मित—। अल्प इति परिमाणार्थद्व्युत्तकः शब्दः । एतत् प्रकृतेरेव विशेषणम् । पदार्थस्य अल्पत्वे अभिधेयं सति, तत्पदार्थवाचकात् प्रातिपदिकात् यथाविहितं प्रत्ययाः सुः । अल्पं तैलं तैलकम् । अल्पं घृतं घृतकम् । एवं सर्वकम् ; विश्वकम् । तिङ्न्तादपि प्रत्यय इष्यते—पततकि, जल्पतकि । अव्ययादपि—नीचकैः ; उच्चकैः ।

२०२८ । ऊर्ध्वे ॥ ५।३।८४ ॥

दी—। ऊर्ध्वो वृक्षः वृक्षकः ।

Proper suffixes (such as क etc) are attached to words to imply the shortness (short stature) of the things expressed by the said words.

मित—। ऊर्ध्वः दीर्घप्रतियोनी । एतदपि प्रकृतेरेव विशेषणम् । पदार्थस्य ऊर्ध्वत्वे अभिधेये सति तत्पदार्थवाचकात् प्रातिपदिकात् यथायोग्यं प्रत्ययाः सुः । ऊर्ध्वः वृक्षः वृक्षकः । [वृक्षकः—a plant], एवं ऊर्ध्वः वृक्षः वृक्षकः ।

२०२६ । संज्ञायां कन् ॥ ५।३।८७ ॥

दी— । ह्रस्वहेतुका या संज्ञा तस्यां गम्यमानायां कन् ।
पूर्वस्य अपवादः । वंशकः । वेणुकः ।

The suffix कन् is added to words to imply their denomi-
nation due to shortness (short stature).

मित— । “संज्ञायाम्” ऋसलमेव यस्याः संज्ञायाः हेतुलम् गच्छति, तदस्याम्
गम्यमानायाम् प्रातिपदिकात् कन् प्रत्ययो भवति ; विधिरपि पूर्वस्य अपवादः ।
वंशकः—ऋसो वंशविशेषः । वेणुकः—ऋसः वेणुविशेषः । एवं ऋसः दण्डविशेषः
दण्डकः ।

२०३० । कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः ॥ ५।३।८८ ॥

दी— । ह्रस्वा कुटी कुटीरः । शमीरः । शुण्डारः ।

The suffix र is added to words कुटी शमी and शुण्डा to imply
their short stature.

मित— । ऋसलं गम्यमाने सति कुटी शमी शुण्डा इति एतेभ्यः रप्रत्ययो
भवति । कप्रत्ययस्य अपवादः । ऋसा कुटी कुटीरः । ऋसा शमी शमीरः । ऋसा
शुण्डा—शुण्डारः ।

ननु प्रत्ययानाम् स्वार्थिकत्वेऽपि कथं स्त्रीलिङ्गान्तानामीषां पुंस्त्वमिति चेत्—
सच्यते । “स्वार्थिकत्वेऽपि पुंलिङ्गता लोकाश्रयत्वाद्भिन्नस्य”ति काशिका । तथाहि
“कचित् स्वार्थिकाः प्रकृतिती लिङ्गवचनानि अतिक्रामन्ति” इति ।

२०३१ । कुत्वा ह्रपच् ॥ ५।३।८९ ॥

दी— । ह्रस्वा कुतुः कुतुपः । “कुतुः कृत्तेः स्नेहपात्रम्”
ह्रस्वा सा कुतुपः पुमान् ॥

The suffix ह्रपच् is attached to the word कुतु—to imply
its short stature (the diminutive form of कुतु) ।

मित— । कुतूरित्वापनस्याख्या इति काशिका । “कुतूः कृतेः स्नेहपात्रम्” ।
कृतिः पशुवर्गः । कृतेः स्नेहपात्रम्—चर्ममयर्तलादिभाजनम् इत्यर्थः । कृत्स्नत्वे
गम्यमाने कुतूशब्दात् कृपच् इति प्रत्ययो भवति । कृत्स्ना कुतूरिति कृपच् ; डिच्चात्
टेलीपः । चिच्चात् अन्तोदात्तत्वम् । तेन कुतुप इति कृपम् । कुतुपः इति कृत्स्नं चर्म-
निर्मितम् तैलादिपात्रम् ।

२०३२ । कासूगोणीभ्यां ण्णश्च ॥ ५।३।८० ॥

टी— । आयुधविशेषः कासूः । कृत्स्वा सा कासूतरी ।
गोणीतरि ।

In the aforesaid sense, the suffix ण्णश्च is attached to the
words कामू and गोणी ।

मित— । कासू गोणी इति एताभ्याम् ण्णश्च प्रत्ययो भवति एतयोर्दृक्त्वे गम्य-
माने सति । कासू आयुधविशेषः । कृत्स्ना कासूः इति ण्णश्च—कासूतरी । कृत्स्वा
गोणी इति गोणीतरि । अयं प्रत्ययः कप्रत्ययस्य अपवादः । प्रत्ययस्य षित्वात्
स्त्रियाम् ङीप् ।

२०३३ । वत्सोच्चाश्वर्षमेभ्यश्च तनुत्वे ॥ ५।३।८१ ॥

टी— । वत्सतरः । द्वितीयं वयः प्राक् । उच्चतरः ।
अश्वतरः । ऋषभतरः । प्रवृत्तिनिमित्ततनुत्वे एवायम् ।

The suffix ण्णश्च (तर) is added to वत्स उच्चन् अश्व and ऋषभ to
imply their childhood (i.e. feebleness due to childhood).

मित— । कृत्स्नत्वम् इति नानुवर्तते । वत्स उच्चन् अश्व ऋषभ इति एतेभ्यः
ण्णश्च प्रत्ययः स्यात् तनुत्वे द्यौत्यमाने सति । तनुत्वं क्षीणत्वम् । कस्य तनुत्वम्
अभिप्रेतमिति चेत् ?—“यस्या गुणस्या हि भावान् द्रव्ये शब्दनिवेशः, तस्या तनुत्वे
प्रत्ययः”—इति काशिका । अयमर्थः—कस्य गुणः कस्मिंश्चिद्वस्तूनि विद्यमानाः सन् तस्या
तद्गुणनिमित्तां काञ्चित् मञ्जां जनयति । यथा श्यामतनुः श्रीकृष्णं विद्यमानः सन् तस्या

श्याम इति संज्ञाम् उत्पादयति । तादृशस्य संज्ञाजनकस्य गुणस्य तनुत्वे धीत्यमाने सति वत्सादिभ्यः ष्टरचप्रत्ययो वेदितव्यः । जातस्य प्रथमावस्था वत्सः । वत्सत्वं बालत्वम् । तस्य तनुत्वे सति द्वितीयं वयः प्राप्नोति—अतएव वत्स इत्यस्मात् ष्टरचप्रत्ययः—वत्सतरः । वत्सतरः—यो वत्सः बालत्वम् अतिक्रम्य “द्वितीयं वयः प्राप्तः” स एव । तद्वयः इषः उचा । तस्य उचत्वस्य तनुत्वे तृतीयं वयः प्राप्तः—अतएव अस्मात् ष्टरच उचतरः । उचतरः अतिक्रान्तयौवनः इषः । ऋषभः अनड्डान् । तस्य तनुत्वम् वाङ्मयजनिता भारवहने मन्दशक्तिता । अस्मात् ष्टरच् ऋभतरः । भारवहने मन्दशक्तिको इषः इत्यर्थः । अश्वेन अश्वायाम् उत्पन्नोऽश्वः । तस्य तनुत्वम् अश्वपिहकता—अतएव अश्वेन गृह्णायां उत्पन्नोऽश्वः । तस्य तनुत्वम् अश्वतरः ।

“प्रवृत्ति-निमित्ततनुत्वमयम्”—अयमेव अर्थः मया प्राक् स्फुटीकृतः । अत्र यत् तनुत्वम् कथितं तत्तु शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तम् । गुण-वाचकः शब्दः गुणवति प्रवर्तमानः सन् संज्ञाम् जनयति । तस्य गुणस्य एव तनुत्वे अत्र प्रत्यय इष्यते । अतएव तनुत्वं गुण-वाचकस्य शब्दस्य प्रवृत्ति-निमित्तमेव । वत्सतरादी वत्सत्वगुणः तनुत्वमेव भजन् प्रवर्तते इति दिक् ।

२०३४ । किंयत्तदो निर्द्धारणे द्वयोरैकस्य डतरच्

॥ ५।३।६२ ॥

दी— । अनयोः कतरो वैष्णवः । यतरः । ततरः ।

सहाविभाषया—कः । यः । सः ।

The suffix डतरच् is added (optionally) to the words किम् यद् and तद् to imply singling out either of the two (i. e. One out of the two).

नित— । उद्दिष्टतावच्छेदकधर्मयुक्तं सामान्यधर्मावच्छिन्ने विधेयताभावः निर्द्धारणम् इति नैयायिकाः । आत्मा क्रियया गुणेन संज्ञया वा समुदायात् एकदेशस्य पृथक्करणम् निर्द्धारणम् । “द्वयोः” इति समुदायनिर्द्देशः । एकस्य इति निर्द्धारणम् ।

मात्रस्य निर्देशः । इत्थं सूत्रार्थः—“इयोः” इयोर्वस्तुनीमध्ये “एकस्य” “निर्धारणे” सति, “किं यद् तद्” इति एतेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः “उत्तरच्” इति प्रत्ययो भवति । अनयोः कः खलु वैष्णव इति वाक्ये अनयोः कतरः वैष्णवः । किमशब्दात् उत्तरच् । प्रत्ययस्य टिलात् टिलोपः, यदशब्दात्—यतरः । तदशब्दात्—ततरः । अनयोः उत्तर आगच्छतु । भवतोः यतरसाव गच्छतु । महाविभाषया प्रत्ययः विकल्पते—तेन यः, कः, सः इत्यपि सार्वथा—अनयोः कः खलु वैष्णवः । भवतो यः खलु स तत्र गच्छतु ।

२०३५ । वा वङ्गनां जातिपरिप्रश्ने उत्तमच् ॥ ५।३।८३ ॥

दी— । वङ्गनां मध्ये एकस्य निर्धारणे उत्तमच् वा स्यात् । जातिपरिप्रश्न इति प्रत्याख्यातम् आकरे । कतमो भवतां कठः । यतमः । ततमः । वाय्वङ्गम् अकजर्थम् । यकः । सकः । महाविभाषया—यः । सः ।

The suffix उत्तमच् is added to किम्, यद् and तत् to imply singling out of one out of many. The inclusion of जातिपरिप्रश्न in the sutra is rejected in the भाष्य । “वा” in the sutra is to allow अकच् after the pronominal bases यद्, तद् etc.

सित— । वङ्गनां मध्ये एकस्य निर्धारणे गम्यमाने सति किम्, यद्, तद् इति एतेभ्यो उत्तमच् प्रत्ययो भवति । भवताम् कतमः कठः । किमशब्दात् उत्तमच् । सूत्रे वा इति दृश्यते । सत्तु “अव्यय—” (५।३।७९) इति सूत्रविहितस्य अकच् प्रत्ययस्यापि विधानमत्र विकल्पेन करोति । तेन यदशब्दात् अकच् यकः । यको भवतां कठः । तदशब्दात् सकः—एष सकः आगच्छतु । “ओकार सकार भकारादौ सुपि सख्येनामष्टैः प्रागकच्” इति सुबन्तस्य प्राक् टिः अकच्, नतु प्रातिपदिकस्य । महाविभाषया प्रत्ययस्य विकल्प इति यत् पूर्वसूत्रे प्रोक्तम् तत् अत्रापि अनुवर्तते—तेन प्रत्ययविकल्पः । तथा यः, सः, कः इत्यादयः । को भवताम् कठः । यो भवताम् कठः स एव अत्र आगच्छतु ।

अत्र जातिपरिप्रश्नविषये एव किमादिभः प्रत्ययौ विहितः । परम् “जातिपरिप्रश्ने” इति आकरिभाष्ये प्रत्याख्यातम्—सार्थकताऽभावात् । श्रीमतादीक्षितेनापि तदेव अनुसृतम् ।

दी— । किमोऽस्मिन् विषये उत्तरजपि ॥ कतरः ।

In the aforesaid subject, the suffix उत्तरच् may also be added to किम् ।

मित— । “अस्मिन् विषये” बह्वनाम् मध्ये निर्द्धारणविषये “किम्” किम्-शब्दात् उत्तरच् प्रत्ययोऽपि भवति । कतरो भवतां कलापः इति । “कतर-कतमौ जातिपरिप्रश्ने” (२।६३) इति सूत्रे जातिपरिप्रश्ने कतरशब्दः स्वीकृतः आचार्य्येण । सोऽत्र द्वातृपादितः ।

२०३६ । एकाच्च प्राचाम् ॥ ५।३।८४ ॥

दी— । उत्तरच् उत्तमच्च स्यात् । अनयोरिकतरः मैत्रः ।
एषामेकतमः ।

The suffixes उत्तरच् and उत्तमच् may also be attached to एक in the aforesaid sense.

मित— । “प्राचा” प्राचीनानां वैयाकरणानां मते “एकात्” “च” एकशब्दादपि द्वयोरिकस्य निर्द्धारणे उत्तरच्, बह्वनाम् एकस्य निर्द्धारणे उत्तमच् इति प्रत्ययौ भवतः । अनयोरिकतरः मैत्रः । एषाम् एकतमः यादवः । पूर्व्ववत् प्रत्ययस्य विकल्प इष्यते तेन अनयोरैको मैत्रः । एषामेकः यादव इत्यपि च ।

२०३७ । अवक्षेपणेकन् ॥ ५।३।८५ ॥

दी— । व्याकरणकेन गर्वितः । येनितरः कुत्स्यते तदिहोदाहरणम् । स्वतः कुत्सितं तु ‘कुत्सिते’ इत्यस्य (उदाहरणम्) ।

The suffix कन् is added to words to imply censure. Here the example will be when कन् is to attach to a word by

which another is condemned ; but कुत्सिते कन् is to be attached when कुत्सा of one's own is implied.

मित— । अवशिष्यते कुत्सते येन तदवशिष्यम् । तस्मिन् अवशिष्यते गम्यमाने सति, येन वस्तुना कश्चित् अवशिष्यते तद्वस्तुवाचिनः प्रातिपदिकात् कन् प्रत्ययः स्यात् । व्याकरणकीन त्वं गर्वितः । अतः कुत्सा तु व्याकरणमाश्रित्य एव तेन तस्मादेव प्रत्ययः । अतएव सुष्ठूक्तं शोभता दीक्षितेन—“येन इतरः कुत्सते तदिहोदाहरणम् ।” “येन” वस्तुना “इतरः” अन्यः कश्चित् “कुत्सते” निन्द्यते “तदिहोदाहरणम्” तस्मात् एव प्रत्ययं विधाय उदाहरणम् प्रदर्शितम् । “स्वतः कुत्सितं तु कुत्सिते इत्यस्य—” स्वतः “कुत्सितं तु” यत् पुनः आत्मनः कुत्सितं तव “कुत्सिते” इति (५।३।७४) सूत्रेणैव कन्प्रत्ययो भवति यथा कुत्सितोऽथ अश्वकः । कुत्सितो देवदत्त- देवदत्तकः । एवं यज्ञदत्तकः ।

इति स्वार्थिकी प्राग्वहोयप्रकरणम् ॥

२०३८ । इवे प्रतिष्ठितौ ॥ ५।३।८६ ॥

दो— । कन् समात् । अश्व इव प्रतिष्ठितः अश्वकः । प्रतिष्ठितौ किम् ? गौरिव गवयः ।

The suffix कन् is added to words to denote the likeness (the prototype) of the objects, expressed by the said words.

मित— । प्रतिष्ठितः प्रतिरूपकं प्रतिच्छन्दकं प्रतिमेति यावत् । इवे इवार्थे । इवार्थः सादृश्यार्थः । “इवे” इवार्थे सादृश्यार्थे इत्यर्थः “प्रतिष्ठितौ” प्रतिरूपके अभिधेयौ सति प्रातिपदिकेभ्यः कन् स्यात् । अश्व इव प्रतिष्ठितः अश्वकः । एवम् उष्ट्रकः, गर्हभकः । प्रतिष्ठितौ इति किम् ? गौरिव गवयः,—नहि गवयः गौः प्रतिरूपकम् अपितु गोसदृशः अन्यः कश्चित् प्राणी ।

२०३८ । संज्ञायांच ॥ ५।३।८७ ॥

दी— । इवार्थे कन् सप्तात् समुदायेन चेत् संज्ञा गम्यते ।
अप्रतिष्ठत्यर्थमारम्भः । अश्वसदृशस्य संज्ञा—अश्वकः । उष्ट्रकः ।

The self same suffix is also added to words to imply semblance provided the word thus formed stands for particular class names.

मित— । “इवार्थे” सादृश्यार्थे गम्यमाने कन् सप्तात् “संज्ञायाम्” समुदायेन चेत् संज्ञा गम्यते । पूर्वसूत्रे प्रतिकृतौ एव प्रत्ययः—अत्र तु सादृश्याभावे एव, संज्ञा चेत् समुदायेन गम्यते न खलु प्रतिकृतौ । अतश्चाह—“अप्रतिष्ठत्यर्थमारम्भः” । अश्वसदृशस्य जन्तुनः संज्ञा अश्वकः, उष्ट्रसदृशस्य उष्ट्रकः, एवं गृहं भवः ।

२०४० । लुप्मनुष्ये ॥ ५।३।८८ ॥

दी— । संज्ञायां विहितस्य कनो लुप् सप्तात् मनुष्ये वाच्ये । चञ्चा तृणमयः पुमान् । चञ्च इव मनुष्यश्चा । वभिर्नका ।

The कन् of the aforesaid nature, elides, provided the class name implied stands for human name only.

मित— । संज्ञायामिति यः कन् विहितः सत् समुदायेन मनुष्ये अभिधेये सति लुप् सप्तात् । दृष्टान्तिर्मितः पुरुषः चञ्चा इति कथ्यते, चञ्चा इव मनुष्य इति संज्ञायाम् कन् विहितः । सत् अनेन लुप्यते तेन चञ्चा मनुष्यः । वभिर्नका इव मनुष्यः इति वभिर्नका । वभिर्नका ब्राह्मणवष्टिका । एवं दाम्नी, खरकुटी ।

२०४१ । जीविकार्थे चापख्ये ॥ ५।३।८९ ॥

दी— । जीविकार्थं यद्विक्रीयमाणं तस्मिन् वाच्ये कनो लुप् सप्तात् । वासुदेवः । शिवः । स्कन्दः । देवलकानां जीविकार्थासु देवप्रतिष्ठतिष्विदम् । अपख्ये किम् ?—हस्तिकान् विक्रीणीति ।

The suffix कन् elides, if thereby the means (or instruments) of livelihood other than any merchandise (i. e. other than anything for sale) is implied.

मित—। विक्रीयते यत् तत् पण्यम् । तच्चादितरदपण्यम् । “जीविकार्थे” जीविकायाः उपार्जनार्थे अवलम्बितं यत् ‘अपण्यम्’ तस्मिन् अपि अभिधेये कन्प्रत्ययस्य लुप् स्यात् । वासुदेवः, शिवः, स्कन्दः, विष्णुः, आदित्यः—सर्वत्र विहितस्य कनो लुप् । एतेषां कोऽर्थः ? “देवजनानां” देव-सेविनाम् “जीविकार्थासु” जीविकार्जनार्थं अवलम्बितासु ‘देव-प्रतिक्रतिषु’ देव-प्रतिमाम् इदम् । तथाहि वासुदेवः इति श्रीकृष्णस्य प्रतिमूर्तिं संप्रदर्शयित्वा देवतकाः पथिकेभ्यः अर्घं गृहीत्वा स्वेषां जीविकाम् अर्जयति । एवं शिवः—शिवप्रतिमा—शिवलिङ्गं च । स्कन्दः कार्त्तिकेयप्रतिमा । आदित्यः—सूर्यप्रतिमा । विष्णुः—विष्णुप्रतिमा । “इवे प्रतिहृतौ” (५।३।८६) इति प्रतिहृतौ गम्यमानायां यः कन् विहितः स अनेन लुप्यते इति बोध्यम् । ‘अपण्ये’ इति किम् ? हस्तिकां विक्रीणीते । हस्तिशब्दात् “इवे प्रतिहृतौ” (५।३।८६) इति कन्—तेन हस्तिकाः इति रूपम् । हस्तिकाः हस्तिप्रतिमूर्तिः । हस्तिकान् विक्रीणीते हस्ति-प्रतिमूर्तिः विक्रीय जीविकाम् अर्जयति । एवम् अन्यकान् विक्रीणीते ।

२०४१ । देव-पथादिभ्यश्च ॥ ५।३।१०० ॥

दी—। कनो लुप् स्यात् । देवपथः । हंसपथः ।

The suffix कन् attached to the word देवपथ and other passing by the denomination देव-पथादि—(either by the rule इवे प्रतिहृतौ or सञ्ज्ञायां च) elides.

मित—। “ इवे प्रतिहृतौ” (५।३।८६), “सञ्ज्ञायां च” (५।३।८७) इति सूत्राभ्यां विहितस्य देवपथ इति एवमादेरुत्तरस्य कन् प्रत्ययस्य लुप् स्यात् । देवपथः, हंसपथः । देवपथादिर्यथा—देवपथ, हंसपथ, वारिपथ, जनपथ, रथपथ, स्थलपथ, करिपथ, अजपथ, राजपथ, शतपथ, शङ्खपथ, सिन्धुपथ, सिन्धुगति, उद्वयीव ; पथरज्ज, हस्त, इन्द्र, दण्ड, पुण्य, मत्स—आकृतिगणोऽयम् । तथाहि—“अर्चासु पूजनार्थासु

चित्रकर्मभ्वजेषु च । इवे प्रतिकृतौ लोपः कनो देवपद्यादिषु ।” अस्य भावार्थो यथा—इवे प्रतिकृतौ इति सूत्रेण विहितस्य कनः एषु अभिधेयेषु लोपः स्यात्—(१) अर्चासु । अर्चाप्रतिमा—तस्यां गम्यमानायाम्, यथा—शिवः, विष्णुः ; (२) चित्रकर्मणि अभिधेये यथा—अजुनः, दुर्धोधनः, (३) भ्वजेषु अभिधेयेषु यथा—कपिः, गरुडः, सिंहः, (४) देवपद्यादिषु विहितस्य च कनः लोपो स्यात् यथा—देवपद्यः ।

२०४२ । वस्तो ढञ् ॥ ५।३।१०१ ॥

दी—। इवित्यनुवर्तते एव । प्रतिकृतौ इति निवृत्तम् ।
वस्तिरिव वास्तो यम् । वास्तो यी ।

The suffix ढञ् is attached to the word वस्ति to imply similarity (इव) ।

मित—। “इवे प्रतिकृतौ” (५।३।१०१) इति सूत्रात् इवे इत्यनुवर्तते—प्रतिकृतौ इति तु नानुवर्तते । अतएव “इतः प्रभृति प्रत्ययाः सामान्येन भवन्ति प्रतिकृतौ चाप्रतिकृतौ च” इति काशिका । सूत्रार्थस्तु—“वस्तोः” इत्यस्मात् इवार्थे (सादृश्यात्) दीप्तौ ढञ् प्रत्ययो भवति । वस्तिरिव इति वास्तो यः । “टिङ् ढाण्—” (४।१।१५) इति स्त्रियां ङीप् = वास्तो यी ।

२०४३ । शिलाया ढः ॥ ५।३।१०२ ॥

दी—। शिलाया इति योगविभागाद् ढञ्पोत्ये के । शिले व शिले यम् । शैले यम् ।

The suffix ढ as well as the suffix ढञ् is added to the word शिला in the aforesaid sense. This is by योगविभाग of this rule.

मित—। अस्य सूत्रस्य योगविभागः कर्तव्यः यथा—(१) शिलायाः (२) ढः । प्रथमांशस्य अर्थः—“शिलायाः” शिला इत्यस्मात् इवार्थे ढञ् स्यात् ; शिला इव शैले यम् । अत्र ढञ् । शैले यं दधि । (२) “ढः”—शिलाशब्दात् इवार्थे ढः अत्ययोऽपि भवति ; शिला इव शिले यम् दधि = अत्र ढः ।

२०४४ । शाखादिभ्यो यः ॥ ५।३।१०३ ॥

दी— । शाखेव शाख्यः । सुख्यः । जघनमिव जघन्यः ।
अग्र्यः । शरण्यः ।

The suffix य is added to the word शाखा and other words called शाखादि in the aforesaid sense.

मित— । शाखा इति एवमादिभ्यो यप्रत्ययो भवति इत्यर्थे । शाखा इव शाख्यः ।
सुखमिव सुख्यः । जघनमिव जघन्यः । अग्र इव अग्र्यः । शरणमिव शरण्यः ।
शाखादिर्यथा—शाखा, सुख, जघन, अग्र, शरण, शङ्ख, मीघ, अभ, चरण, क्लान्त, क्लान्त,
उरस्, शिरस् ।

२०४५ । द्रव्यं च भव्ये ॥ ५।३।१०४ ॥

दी— । द्रव्योयं ब्राह्मणः ।

The suffix य is added to the word द्रु in the aforesaid sense giving rise to the word द्रव्य in the sense of भव्य, worthy.

मित— । भव्यः आत्मवान् इत्यर्थः । तस्मिन् अभिप्रेत्ये सति द्रुशब्दात् इत्यर्थे
यप्रत्ययः स्यात् । द्रव्यः अयं ब्राह्मणः । द्रव्योऽयम् राजपुत्रः । द्रव्योऽयं साधवकः ।
अभिप्रेतानाम् अर्थानाम् उपायभूत एव द्रव्य उच्यते इति काशिकाकृतमाशयः ।
[द्रव्यमयम् ब्राह्मणः इति पाठोपि दृश्यते । तत्र साधु इति मन्यामहे] ।

२०४६ । कुशाग्राच्छः ॥ ५।३।१०५ ॥

दी— । कुशाग्रमिव कुशाग्रीया बुद्धिः ।

The suffix छ is added to the words कुशाग्र in the aforesaid sense.

मित— । इत्यर्थे कुशाग्रशब्दात् छप्रत्ययः स्यात् । कुशाग्रम् इव इति कुशाग्रीयः ।
सूक्ष्मम् एव अतः सादृश्यम् । कुशाग्रीया बुद्धिः । कुशाग्रीयं वस्त्रम् । कुशाग्रमिव

सूत्रा बुद्धिः । कुशाग्रमिव सूत्रं वस्तुम् इत्यर्थः । उक्तं च—“अद्वय भाष्यकारयः
कुशाग्रीयधियाबुभौ”

२०४७ । समासाच्च तद्विषयात् ॥ ५।३।१०६ ॥

दी— । इवार्थ-विषयात् समासाच्छः स्यात् । काकतालीयो
देवदत्तस्य वधः । इह काकतालसमागमसदृशचौरसमागम
इति समासार्थः । तत्प्रयुक्तः काकमरणसदृशसु प्रत्ययार्थः ।
अजाकृपाणीयः । अतर्कितोपनत इति फलितोऽर्थः ।

In the aforesaid sense, the suffix छ is attached to words-
that are compounded in the sense of इव । In काकतालीयः देवदत्तस्य
वधः there are two उपमानपक्ष (इवार्थ) :—one is—advent of चौर is like
coincidence of crow and ताल and this is denoted in the समास
here ; the second is—death of देवदत्त by thieves is accidental
like the death of crow by falling of ताल, this is the प्रत्ययार्थ
here.

नित— । “तद्विषयात्” इवार्थविषयात् । “तद्विषयात्” इवार्थविषयात् “समासात्”
कृतसमासात् शब्दात् छप्रत्ययो भवति अपरस्मिन् इवार्थे अभिधीये सति । काकतालम्
इव देवदत्तस्य वधः इति काकतालशब्दात् छ—काकतालीयौ देवदत्तस्य वधः ।

* ननु काकतालम् इति किम् इवार्थे समासः ? अयमिति । उक्तं च काशिकाकृता—
“काकस्यागमनम् यादृच्छिकम् । तालस्य पतनं च, तेन तालेन पतता काकस्य वधः
कृतः । एवमेव देवदत्तस्य तलागमनम् ; दसूनां चोपनिपातः ; तस्य तस्य वधः कृतः ।
तत्र यो देवदत्तस्य दसूनां समागमः स काकतालसमागमसदृश इति द्वितीयम्
उपमानम् । तत्र प्रथमे समासः, द्वितीये प्रत्ययः । “अतएव अत्र द्वौ एव इवार्था
वर्त्तन्ते । काकागमनमिव तालपतनम् इति प्रथमे इवार्थे समासः—काकतालम् ।
केन सूत्रेण समासः ? अत्र काशिका—“समासश्चायमस्मादेव ज्ञापकात् । नञ्स्यापरं
लक्षणमस्ति । सुप्सुपेति वा समासः । स च एवंविधय एव” । ततः काकतालम्

इव देवदत्तस्य वधः (तव देवदत्तस्य इति कर्मणि षष्ठी) इति द्वितीये इवार्थे प्रत्ययः
—काकतालीयो देवदत्तस्य वधः ।

ननु काकागमनमिव तालपतनमिव इति विषये काकतालम् इति यः समासस्तत्र
अर्थस्य बोधः कौटुम्भः इति चेत् उच्यते । “इतिविषये काकतालशब्दौ काकताल-
समवेतक्रियावाचिनौ” । काकशब्देन काकागमनं तालशब्देन च तालपतनम्
खलु बोध्यमित्यर्थः । तत्र काकागमनम् देवदत्तस्य आगमनस्य उपमानम् । ताल-
पतनम् च दत्तानाम् समागमस्य उपमानम् । तालेन यः काकस्य वधः स देवदत्तस्य
दत्तभिः वधस्य उपमानम् । तस्मात् वधः काकतालीय इति कथ्यते । अतएव प्रोक्तं
दीक्षितेन—‘इह काकतालसमागमसदृशचौरसमागमः इति समासाद्यः’ । अयमर्थः—
समासे इवार्थः वर्तते स प्रथमः इवार्थः । स च इत्यम्—काकतालसमागम इव चौर-
समागमः । चौराणां देवदत्तस्य च समागमः इत्यर्थः । “तत्प्रयुक्तः काकमरणसदृशस्तु
प्रत्ययाद्यः—” तत्प्रयुक्तचौरप्रयुक्तः काकमरणसदृशस्तु काकस्तुतुल्यस्तु देवदत्तस्य
स्तुतुः इति प्रत्ययार्थः । अयं द्वितीयः इवार्थः ॥ अजातपाणीयः । अजातपाण
इव इति कृः । अतर्कितोपनतः । एवम् अन्यकवर्त्तकीयम् । अतर्कितोपनतं
चित्रीकरणम् अन्यकवर्त्तकीयमुच्यते ।

२०४८ । शर्करादिभ्योऽण् ॥ ५।३।१०७ ॥

दी— । शर्करेव शर्करम् ।

The suffix अण् is attached to the words that pass by the
term शर्करादि in the aforesaid sense.

मित— । शर्करा इति एवमादिभ्यः शब्देभ्यः अण् प्रत्ययः स्यादिवार्थे । शर्करा
इव शर्करम् । कपालिका इव कापालिकम् । शर्करादिर्यथा—शर्करा, कपालिका,
कपाटिका, पुण्डरीक, शतपत्र, गोबोमन्, गोपुच्छ, सिकता, नकुल, कनिष्ठिका,
क्षौमन्, नराची ।

२०४९ । अङ्गुल्यादिभ्यश्च ॥ ५।३।१०८ ॥

दी— । अङ्गुलीव अङ्गुलिकः । भस्त्रेव भारुजिकः ।

The suffix ठक् is attached to the words that are called अङ्गुल्यादि in the aforesaid sense.

मित—। अङ्गुली इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः इवार्थे ठक् प्रत्ययी भवति ।
अङ्गुली इव आङ्गुलिकः । भरुजः (भरुजा) इव इति भारुजिकः । शङ्कुली इव
शाङ्कुलिकः । अङ्गुल्यादिर्यथा—अङ्गुली, शङ्कुली, भरुज, वधू, मण्ड, मण्डर, मण्डल,
हरि, कपि, मुनि, रुह, खल, उदयित, गोपी, उरस्, कुलिश, शिखा ।

२०५० । एकशालायाऽठजन्यतरसप्राम् ॥ ५।३।१०८ ॥

दी—। एकशालाशब्दादिवार्थेऽठज्वा पठे ठक् । एकशाले व
एकशालिकः । ऐकशालिकः ।

In the aforesaid sense, the suffix ठक् is optionally attached to the word एकशाला ।

मित—। एकशालाशब्दात् इवार्थे ठक् वा स्यात् । पठेऽठक् । एकशाला इव
इति ठक् एकशालिकः । ठक् ऐकशालिकः ।

२०५१ । कर्कलोहितादीकक् ॥ ५।३।११० ॥

दी—। कर्कः शुक्लोऽश्वः स इव कार्कीकः । लोहितकः
स्फटिकः ।

The suffix ईकक् is attached to words कर्क and लोहित in the aforesaid sense.

मित—। कर्क लोहित इति एताभ्याम् ईकक् स्यादिवार्थे । कर्कः श्वेतवर्णः
अश्वः । स इव (तेन सदृशः इत्यर्थः) कार्कीकः । लोहित इव इति लौहितिकः
स्फटिकः । “स्वयम् अलोहितोऽपि उपाश्रयवशात्तथा प्रतीयते”—इति
काशिका ।

२०५२ । ष्माज्जोऽग्रामणीपूर्वात् ॥ ५।३।११२ ॥

दी—। इवार्थे निवृत्तः । नानाजातीया अनियतवृत्तयो-

अर्थकामप्रधानाः संघाः पूगास्तद्वाचकात् स्वार्थे अयः सप्तात् ।
लौहितध्वजः ॥

The suffix अय is added to words denoting groups without altering the sense (स्वार्थे) ।

मित— । इवायं इति निश्चयम् । पूगवाचकात् प्रातिपदिकात् अयामणीपूर्वात् स्वार्थे एव प्रत्ययो भवति । पूगाः संघाः । ते कीदृशाः ? “नानाजातीयाः” विविधाः “अनियतवृत्तयः” अनिर्दिष्टजीविकाः “अर्थकामप्रधानाः”—नतु धर्ममोक्षप्रधानाः “संघाः” एव पूगाः इति कथ्यते । लौहितध्वज इति पूगविशेषः । स एव इति स्वार्थे अयः—लौहितध्वजः [द्विवचने—लौहितध्वजौ, बहुवचने लौहितध्वजाः । “तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम्” (२।४।६२) इति लुग् भवति । तद्राजसंज्ञातु एषां “आद्यस्तद्राजाः” (५।३।११६) इति वक्तव्यमात्रसूत्रेण भवति । एवं लौहितध्वजः एव लौहितध्वजः । शिविः एव इति शैव्यः । चातक एव इति चातकः । बहुवचने यथा—ब्रह्मं लौहितध्वजाः, शिव्यः, चातकाः—इति काशिका । अयामणीपूर्वात् इति किम् ? देवदत्तो यामणीर्वेषां त इमे देवदत्तकाः, एवं यज्ञदत्तकाः ।

२०५३ । ब्रातच्छफजोरस्त्रियाम् ॥ ५।३।११३ ॥

दो— । ब्राते—कापोतपाकः । च्छफज्—कौञ्जायन्यः ।

ब्राध्नायन्यः ।

The self-same suffix (अय) is attached in the self-same sense to words standing for ब्रात (a host or nomad tribe or marauding hordes) and also to words that are themselves derived with the suffix च्छफज् ।

मित— । ब्रातवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यस्तथा च्छफज् प्रत्ययनिष्पन्नेभ्यश्च स्वार्थे अयप्रत्ययो भवति—न तु स्त्रियाम् । ब्रातास्तु नानाजातीयाः अनियतवृत्तयः उत्सृष्टजीविनः संघाः । ब्रातवाचिनो यथा—कापोतपाक एव इति कापोतपाकः । द्विवचने कापोतपाकौ । बहुवचने कापोतपाका इति काशिका (पूर्वस्वटीका द्रष्टव्या) । एवं

ब्रीहिमतः एव ब्रीहिमत्यः, ब्रीहिमत्यौ, बहुवचने—ब्रीहिमताः । च्छजप्रत्यय—
निष्पन्नः यथा—कौञ्जायनः एव कौञ्जायन्यः, कौञ्जायन्यौ—बहुवचने कौञ्जायनाः ।
अस्त्रियामिति किम् ? स्त्रियाम् तु कपोतपाकौ—ब्रीहिमतौ—कौञ्जायनौ—ब्राह्मणौ ।

२०५४ । आयुधजोविसङ्घाज्जगद्धाहीकेष्वब्राह्मणराजन्यात्
॥ ५।३।११४ ॥

दी— । वाहीकेषु य आयुध-जोवि-सङ्घस्तद्वाचिनः स्वार्थं
जगट् । चौद्रकः । मालव्यः । टित्वान्ङोप्—चौद्रकी ।
आयुधेति किम् ? मल्लाः । संघेति किम् ? सम्वाट् । वाहीकेषु
इति किम् ? शवराः । अब्राह्मणेति किम् ? गोपालकाः ।
शालङ्कायनाः । ब्राह्मणे तद्विशेषग्रहणम् । राजन्ये स्वरूप-
ग्रहणम् ।

The suffix जगट् is attached without altering the sense to words denoting groups of mercenaries in the land of the Vahikas—except in the case of words that can stand for the name of brahmans and khatriyas. For rest see Tika.

मित— । आयुधजोविसङ्घात् जगट् वाहीकेषु अब्राह्मण—राजन्यात् इति
पदच्छेदः । आयुधः अस्त्रैः जीवन्ति ये ते आयुधजीविनः । तेषां संघः इति
आयुधजोविसङ्घः । वाहीकेषु इति अधिकरणेन आयुधजोविसङ्घो विशिष्यते ।
स्वार्थः—“वाहीकेषु” वाहीकदेशस्थितो य आयुधजोविसङ्घस्तस्मात् एव “आयुध
जोविसङ्घवाचिनः शब्दात्”—वाहीकदेशीयायुधजोविसङ्घवाचिनः प्रातिपदिकात् इति
यावत्, “अब्राह्मण राजन्यात्” ब्राह्मणराजन्यवर्जितात् जगट् प्रत्ययो भवति स्वार्थे ।
चौद्रकः इति वाहीकेषु कश्चिदायुधजोविसङ्घस्तस्मात् स्वार्थे जगट्—चौद्रकः । द्विवचने
चौद्रक्यौ । बहुवचने चौद्रकाः । तद्राजत्वात् प्रत्यय-लोपः । मालवः इति वाहीकेषु
आयुधजोविसङ्घविशेषस्तस्मात् स्वार्थे जगट्—मालव्यः, मालव्यौ, मालवाः । जगट् इति
प्रत्यये टकार इत् सन् स्त्रियां ङोप् प्रत्ययं प्रापयति अतएव स्त्रियां चौद्रकी । मालवी

—“हलन्तहितस्य” (६।४।१५०) इति सूत्रेण यत्नोपः । एवं कौण्डोहसः—इत्यन्मात्-
स्वार्थे अट्, कौण्डोहसः, कौण्डोहस्यौ । कौण्डोहसाः—प्रत्ययस्य स्तोपः, स्त्रियां कौण्डो-
हस्यौ । आयुधजीवि इति किम् ? मल्लाः । मल्लानां संघो विद्यते नाम—परं नहि मल्लाः
आयुधजीविनः—अतएव मल्लानां संघः आयुधजीविसंघः इति कथयितुम् न शक्यते
तेनात्र न प्रत्ययः । संघ इति किम् ? समाट् । सत्यं खलु समाट् आयुधेन
राज्यपालनात् जीविकाम् अर्जयति । परं समाट् इत्यत्र संघो नास्ति तथादत्र
प्रत्ययो नोच्यते । बाह्यीकेषु इति किम् ? श्वराः, पुलिन्दाः । भवतुनाम श्वरशब्दः
पुलिन्दशब्दश्च आयुधजीविसंघवाची परं बाह्यीकेषु श्वराः पुलिन्दाः वा न दृश्यन्ते
अतएव अत्र नैव प्रत्ययः । अत्राङ्गण्येति किम् ? गोपालकाः—गोपालकाः इति
ब्राह्मणविशेषाः । अत्राङ्गण इति तु ब्राह्मण-विशेषस्यैव ग्रहणम् । अतएव ब्राह्मण-
विशेषवाचिनः गोपालकशब्दात् न प्रत्ययः । एवं शालङ्कायनाः । शालङ्कायनाः ब्राह्मण-
विशेषाः । सूत्रे तु राजन्यशब्दस्य स्वरूपग्रहणम् । तेन राजन्यशब्दात् न प्रत्ययः—
अतएव राजन्य इत्येव रूपं तिष्ठति—नाम्नात् अट् प्रत्ययो भवति ।

२०५५ । - ह्रकाट्टे ख्यन् ॥ ५।३।११५ ॥

दी— । आयुधजीविसङ्घवाचकात् स्वार्थे । वाक्ये ख्यः ।
आयुधेति किम् ? जातिशब्दान्माभूत् ।

The suffix ट्यन् is attached without altering the sense to the word ह्रक that belongs to the आयुधजीविसंघ—class.

मित— । आयुधजीविसंघवाचकात् इति च अनुवर्तते । अतएव सूत्रार्थः—
आयुधजीविसंघविशेषवाचिनः ह्रकशब्दात् स्वार्थे ट्यन् प्रत्ययो भवति । प्रत्यये टकारः
स्त्रियां ङीप् इति तथा णकारस्तु आदिस्वरहस्तिरिति च प्रापयति । ह्रक—ट्यन्
इति स्थितिः—ततः ह्रक एण्यः इति स्थितिः । ततः आदिस्वरहस्तिस्तेन वार्क एण्य
इति । ततः “यस्येतिच” (६।४।१४८) इत्यकारलोपः तेन वार्क एण्य इति । तथा
अस्ति वार्केण्यः इति रूपम् । वार्केण्यौ । बहुवचने ह्रकाः—तद्वाजत्वाद् प्रत्ययलोपः ।
आयुधजीविसंघात् इति किम् ? जातिवाचकात् ह्रकशब्दात् साभूत् । “कामक्रोधी

मनुष्यानां खादितारौ इकाविब' । स्त्रियां वाक्यौ । "हलस्तद्धितस्" (६।४।१५०)
इति यत्तोपः ।

२०५६ । दामन्याद्विगर्तषष्ठाच्छः ॥ ५।३।११६ ॥

दी— ! दामन्यादिभ्यस्त्रिगर्तषष्ठे भ्यश्चायुधजीविसंघवाचिभ्यः
स्वार्थे छः स्यात् । त्रिगर्तः षष्ठो वर्गो येषां ते त्रिगर्तषष्ठाः ।

आहुस्त्रिगर्तषष्ठांस्तु कौण्डोपरथदाण्डकी ।

क्रौटुकिर्जालमानिश्च ब्रह्मगुप्तोऽथजानकिः । १ ।

दामनीयः । दामनीयी । दामनयः । औलपि—औलपीयः ।

त्रिगर्तषष्ठाः—त्रैगर्तीयः । कौण्डोपरथीयः । दाण्डकीयः ।

The suffix छ is added, without any alteration in the sense to the words दामनी and others passing by the denomination दामन्यादि and also to other six words beginning with त्रिगर्त (and thus passing by the term त्रिगर्तषष्ठाः).

मित— । दामनी इत्येवमादिभ्यस्तथा त्रिगर्त इति अन्येभ्यः षष्ठ्याश्च आयुध-
जीवि-संघवाचिभ्यः स्वार्थे छप्रत्ययः स्यात् । त्रिगर्तषष्ठाः—त्रिगर्तः एव षष्ठः वर्गः
येषां शब्दानां ते त्रिगर्तषष्ठाः । केते ? उच्यते—आहुस्त्रिगर्तषष्ठाः । तथाहि—
कौण्डोपरथः, दाण्डकिः, क्रौटुकिः, जालमानि, ब्रह्मगुप्तः, जानकि इति त्रिगर्तषष्ठाः ।
त्रिगर्त इति च गृहीत्वा अतः सप्तशब्दाः गृह्यन्ते । अतएव सुट्टुक् काशिकया "येषामायुध-
जीविनां संघानां षडन्तवर्गास्तत्र च त्रिगर्तः षष्ठः" । अतः त्रिगर्त इति कश्चित् आयुध-
जीविनां संघस्तत्र च कौण्डोपरथः प्रथमतः षट् अन्तवर्गाः सन्ति इति भावः ।
दामन्यादियेषां—दामनि, औलपि, औलपीयः, औदकिः, औदकिः, आयुधानि, आयुध-
दन्ति, शाकुन्तकिः, आकिदन्ति, औडवि, काकदन्तकिः, शातुन्तपि, सार्वसिनि, विन्दु-
वैन्दवि, तुलम, मौञ्ज्यायनि, काकन्दि, सवितीपुत्र ।

दामनिः एव इति स्वार्थे छः—दामनीयः । द्विवचने—दामनीयी । बहुवचने

दामनयः—तद्राजत्वात् प्रत्ययस्य लोपः । एवं जानकीय जानिकीयः । [जानिक इति स्थाने तु जानिक इति काशिका] । बहुवचने यथासंख्य—विगर्ताः । जानिकाः (जानक्यः) इत्यादयः । बहुवचने सर्वत्र प्रत्ययस्य लोपः ।

२०५७ । पश्वादि-यौधेयादिभ्यामणञौ ॥ ५।३।११७ ॥

दी— । आयुधजीविसंघवाचिभ्य एभ्यः क्रमादणञौ स्तः स्वार्ये । पाश्ववः पाश्ववौ—पर्शवः । यौधेयः । यौधेयौ । यौधेयाः ।

The suffixes अण् and अञ् are attached without any alteration in the sense to the words of the पश्वादि class as well as of the यौधेयादि class i.e.—which are names for mercenaries (persons living by weapons).

मित— । आयुधजीविसंघ-वाचिभ्यः पशुं इति एवमादिभ्यस्तथा यौधेय इति एवमादिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यः यथाक्रमं अण्, अञ् इति प्रत्ययौ स्तः स्वार्ये । पश्वादिभ्यः अण्—यौधेयादिभ्यः अञ् इत्यर्थः । पशुं एव इति स्वार्ये अण्—पार्श्वः । बहुवचने प्रत्ययस्य लोपः । यौधेय एव इति स्वार्ये अञ्—यौधेयः, यौधेयौ, यौधेयाः, एवं शौक्रेय शब्दात् अञ् शौक्रेयः । पश्वादि र्यथा—पशुं असुर, रक्षस्, वाङ्मीक, वयस्, मरुत् सत्वत्, दशार्ह, पिशाच, अशनि, विशाल, कार्पापण, वसु । तथाहि रक्षस्, राक्षसः, मारुतः, सत्वतः, दशार्हः, पैशाचः, वैशाली नगरी । यौधेयादिर्धधा—यौधेय, कौशेय, शौक्रेय, शौभेय, धौसेय, धासेय, ज्यावाणेय, विगर्त, भरत, उशीनर, वात्सेय, जावाणेय ।

४

२०५८ । अभिजिद्विदभृच्छालावच्छिखावच्छमीवदूर्णा-
वच्छमदणो यञ् ॥ ५।३।११८ ॥

दी— । अभिजिदादिभ्योऽणन्तेभ्यः स्वार्थे यञ् स्यात् । अभिजितोऽपत्यमाभिजित्यः । विदभृत्यः । शालावत्यः । शिखा-
वतयः । शमीवत्यः । और्णावत्यः । औमत्यः ।

The suffix यञ् is attached to the words अभिजित्, विदभृत्, शालावत्, शिखावत्, शमीवत्, उर्णावत् and श्रुमत्—after the suffix अण् has already been added to these.

मित—। अण्प्रत्ययान्तेभ्यः अभिजिदादिभ्यः सूत्रपठितेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः स्थाये यञ् प्रत्ययो भवति । अभिजितोऽपत्यम् इति अण्—“अथत्यक्त-वृणिकुरुभाश्च” (४।१।११४) इति सूत्रेण । ततस्तदन्तात् अनेन यञ्—आभिजित्यः । आभिजित्यौ । बहुवचने—आभिजिताः । विदभृतोऽपत्यम् इति अण् ततः यञ् वैदभृत्यः, वैदभृत्यौ, वैदभृताः, सर्व्वे त बहुवचने यञ्प्रत्ययस्य लोपोभवति । अण् च तिष्ठति । अपिच अत्र योऽण् प्रोक्तः स तु गीतप्रत्ययस्य अण् एव—तेन अभिजितो मुहूर्त्तः इति अभिजितः मुहूर्त्तः इत्यत्र यञ्प्रत्ययो न स्यात् । आभिजितः इत्यत्र अण्प्रत्ययस्य अगीतप्रत्ययत्वात् ।

२०५८ । आद्यस्तद्राजाः ॥ ५।३।११६ ॥

दी—। पूगाज् अत्र इत्यारभ्य उक्ताः एतत्संज्ञाः सुगः । तेन अस्त्रियां बहुषु लुक् । लोहितध्वजाः । कपोतपाकाः । कोञ्जायनाः । वाघ्रायनाः इत्यादि ।

All the suffixes beginning from अत्र of the sutra “पूगाज्—” (५।३।११२) and ending with यञ् of the sutra “अभिजिद्—” (५।३।११८) are termed “तद्राज” ।

मित—। “पूगाज् अत्रो—” (५।३।११२) इति सूत्रे यो अत्रप्रत्ययः प्रोक्तः—तस्मात् आरभ्य “अभिजिद्—” (५।३।११८) इति सूत्रे यो यञ्प्रत्ययः कथितस्तम् यावत् सर्व्वे प्रत्ययाः “तद्राज” इति संज्ञा भवन्ति । एतत् संज्ञाविधानस्य किं फलमिति चेत् उच्यते । “तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम्” (२।४।६९) इति सूत्रेण अस्त्रियाम् बहुषु प्रत्ययस्य लुक् । यथा लोहितध्वज्यः इत्यास्य बहुवचने लोहितध्वजाः, कपोतपाकाः—अस्य बहुवचने कपोतपाकाः । कोञ्जायन्यः अस्य बहुषु कोञ्जायनाः । वाघ्रायन्यः इति बहुषु वाघ्रायनाः प्रपञ्चितमिदमस्माभिः प्रागेव ।

२०६० । पादशतस्य संख्यादेर्वीप्सायांबुन् लोपश्च

॥ ५।४।१ ॥

दी—। लोपवचनम् अनैमित्तिकत्वार्थम् । अतो न स्थानि-
वत् । “पादः पत्” । “तद्धितार्थ—” इति समासे कृते प्रत्ययः ।
बुधन्तम् स्त्रियामिव । हौ हौ पादौ ददाति द्वि-पदिकाम् । द्वि-
शतिकाम् ।

The suffix बुन् is attached to compound words the first member of which is any cardinal numeral and the second member is either पाद or शत, when वीप्सा (pervasion or multiplicity—taking more than one at a time) is implied; and the last letter of the compound elides before the suffix.

नित—। “वीप्सायाम्” गम्यमानायाम् “पादशतान्तस्य”—यस्य अन्ते पादः शतं वा तिष्ठति तादृशस्य प्रातिपदिकस्य, “संख्यादेः” संख्यापूर्वकस्य—यस्य अन्ते पादः शतं वा तिष्ठति आदौ च संख्यावाचकशब्दस्तिष्ठति तादृशस्य प्रातिपदिकस्य, बुन् इति प्रत्ययो भवति; “लोपश्च”—प्रत्ययसन्निधौ च प्रातिपदिकस्य अन्तोवर्णः लोपः याति ।

ननु “यस्येति च” (६।४।१४८) इति सूत्रेणैव लोपः सिध्यति तर्हि कथं पुनरपि अत्र लोपो विधीयते इति चेत् ?—समाधत्ते । “लोपोवचनम् अनैमित्तिकत्वार्थम्” इत्यनेन । अस्यार्थः—“लोपवचनम्” अत्रसूत्रे लोपस्य विधानम् ‘अनैमित्तिकत्वार्थम्’ निमित्तात् जातः इति नैमित्तिकः तस्मात् अन्य इति अनैमित्तिकः, तस्य भावः इति अनैमित्तिकत्वम् । तथैव इदम् इति अनैमित्तिकत्वार्थम् । लोपो हि अत्र न कस्मादपि निमित्तात् जातः इति ज्ञाप्यते, पुनरपि लोपविधानेन । तथाहि = “यस्येति च” इति लोपस्तु परनिमित्तिकः । कथम् इति चेत् उच्यते । अकारे परे तद्धिते इवर्णान्तस्य अवर्णान्तस्य भस्य लोपोभवति । तस्मात् इकाराकारयोर्लोपः परस्थिततरनिमित्तिकः—तद्धितनिमित्तिकश्च । परस्थितः अकारस्तथा तद्धितश्च तत्र लोपो

निमित्तसितार्थः । यस्मात् लोपस्तत्र परनिमित्तकः—तस्मात् तत्र लोपस्य स्थानिवत्ता विद्यते । तत्र स्थानिवत्तासदभावविषये सूत्रं यथा—“स्थानिवदादेशोऽनङ्गिधौ” इत्यत्र प्रकरणं “अचः—” इति । अत्र पुनः लोपस्य स्थानिवत्ता न स्वीक्रियते । तस्य च प्रयोजनमस्ति [अतएव उक्तम्—लोपवचनम् अनैमित्तिकत्वाद् त्वम्] । किं प्रयोजनमिति चेत् कथ्यते । ह्री ह्री पादौ ददाति इति वीप्सायां द्योच्यायां वुन् प्रत्यायः, आदौ चि पाद इत्यनयोः समासः स्यात् “तद्धितार्थ—” (२।१।३२) इति सूत्रेण । ततः वुन्प्रत्याये परे सति (भत्वात्) “पादः पत्” (६।४।१३०) इति पादशब्दस्य स्थाने पदादेशः । पादः पत् इति सूत्रे लुप्ताकारो पादशब्दो नृच्छते । लुप्ताकार-पादशब्दो यस्य अन्ते तिष्ठति, तादृशस्य भस्व पत् इति आदेशो भवति । “यस्येति च” (६।४।१३८) इति सूत्रे विहितस्य लोपस्य स्थानिवत्ता अस्ति । अतएव तेन यदि पादशब्दस्य अकारो लुप्येत तर्हि तस्य लोपस्य स्थानिवत्तावशात् पादः पत् इति पदादेशो नाभविष्यत् । परं एतत् तु न भवति ; अपिच व्याख्यायमानेन सूत्रेण अकारस्य लोपो विधीयते । तस्य च स्थानिवत्ता नास्ति । अतएव स्थानिवत्तायाः अभावात् “पादः पत्” इति सूत्रेण पदादेशे न कापि बाधा प्रसक्ता ।

तस्मात् हि-पत् वुन इति स्थितिः । ततः अत्र वुन्प्रत्ययान्तं पदं स्वभावात् च स्त्रियानिब वर्तते अतएव हिपदिका इति शब्द रूपम् । हिपदिकां ददाति । हिं हिं शते ददाति इति हिशतिकां ददाति । पादशतस्य इति किम् ? ह्री ह्री मासौ ददाति—अत्र न प्रत्ययः । सख्यादिरिति किम् ? पादं पादं ददाति अत्रापि न प्रत्ययः । वीप्सायाम् इति किम् ? ह्री पादौ ददाति । हिं शते ददाति । अत्र ह्री एव पादौ नतु ह्री ह्री । हिं एव शते नतु हिं हिं—अतएव न वीप्सा ।

दी— । पादशतग्रहणमनर्थकमन्यत्रापि दर्शनात् । (वा) ।
हिमोदकिकाम् ।

This rule holds good-even if other words take the place of पाद or शत ।

मित— । सूत्रे पादान्तस्य शतान्तस्य च ग्रहणम् नैव सुष्टु इति मतिः । यतः

अन्यत्रापि एतत् दृश्यते—यथा हे हे मोदकं ददाति इति हिमोदकिकां ददाति । एवं विमोदकिकाम् ।

२०६१ । दण्ड-व्यवसर्गयोश्च ॥ ५।४।२ ॥

दो— । वुन् स्यात् । अवोष्पार्थमिदम् । द्वौ पादौ दण्डितः द्विपदिकाम् । दिशतिकाम् । व्यवसृजति ददाति इत्यर्थः ।

The aforesaid rule holds good in the sense of suppression and charity also.

मित— । दण्डः दमनं, व्यवसर्गः दानम् । व्यवसृजति ददाति इत्यर्थः । दण्डे व्यवसर्गे च गम्यमाने अपि पादान्तस्य शतान्तस्य च संख्यादेः प्रातिपदिकस्य वुन्प्रत्ययः स्यादन्तलोप्य । अत्र वीष्ठा न अभिप्रेता । द्वौ पादौ दण्डितः द्विपदिकां दण्डितः । द्वौ पादौ व्यवसृजति द्विपदिकां व्यवसृजति । हे शते दण्डितः दिशतिकां दण्डितः । हे शते व्यवसृजति दिशतिकां । एवं द्विपदिकाम् दिशतिकाम् ।

२०६२ । स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन् ॥ ५।४।३ ॥

दी— । जातीयरोऽपवादः । स्थूलकः । अणुकः ।

The suffix 'कन्' is added to words that are called स्थूलादि in the sense of प्रकार i. e. to imply the nature of the objects—expressed by the said words.

मित— । स्थूल इति एवमादिभ्यः कन्प्रत्ययौ भवति प्रकारवचने दीव्यमाने सति, “प्रकारवचने जातीयर्” (५।३।६८) इति जातीयर् प्रत्ययस्य अपवादः । प्रकारः विशेषः । स्थूलप्रकारः इति कन् स्थूलकः । अणुप्रकारः इति अणुकः । एवं माषकः । स्थूलादिर्यथा—स्थूल, अणु, माष, इधु, इक्षु, तिल, पायः । यव व्रीहिषु—यथा यवकः व्रीहिविशेषः । कालावदात सुरायाम्—कालकः सुराविशेषः अवदातकः सुराविशेषः । काशिका तु—इक्षु तिल पाय इति एतानपि सुरायां पठति । तेन तन्मते इक्षुकः तिलकः पायकः । इति सर्वे सुराविशेषवाचिनः ।

गोमूत्र आच्छादने । गोमूत्रकः आच्छादनविशेषः । जीर्णशालीषु (शालीषु)
जीर्णकः । शालिः । पत्रमूली समस्तव्यस्ते—तेन पत्रकः मूलकः पत्रमूलकः
मूलपत्रकः । कुमारीपुत्र, कुमारीवधुर, मणि इति एतेऽपि अत्र पठ्यन्ते ।

दी— । चञ्चत् वृहतीरूपसंख्यानम् ॥

The suffix कन् is also added to चञ्चत् and वृहत् in the aforesaid sense.

मित— । चञ्चत् वृहत् इति एताभ्यामपि प्रकारवचने कन् स्यात् । चञ्चत्-
प्रकारः चञ्चत्कः वृहत्प्रकारः वृहत्कः ।

दी— । सुराया अहौ ॥

The self-same suffix is added to सुरा to imply a serpent.

मित— । अहौ सप्ते गम्यमाने सुराशब्दात् कन् स्यात् । सुरावर्णोऽहिरिति
सुरकः । “यसीति च” (६।४।१४८) इति आकारलोपः ।

२०६३ । अनत्यन्तगतौक्तात् ॥ ५।४।४ ॥

दी— । छिन्नकम् । भिन्नकम् । अभिन्नकम् ।

The suffix कन् is added to words derived with the suffix क्त to imply that the said words cover only a portion of something (and not the whole).

मित— । अनत्यन्तगतिरशेषेण संवन्धः । तदभावीऽनत्यन्तगतिरिति काशिका ।
अनत्यन्तगतिरंशेन सह सम्बन्ध इत्यर्थः । अनत्यन्तगतौ गम्यमानाद्याम् क्तप्रत्यय-
निष्पन्नात् प्रातिपदिकात् कन्प्रत्ययो भवति । न खलु सम्यक् एव छिन्नम् अपितु
अंशतः एव इति वाक्ये गम्ये छिन्नशब्दात् कन् इति छिन्नकम् । अंशतः एव भिन्नमिति
भिन्नकम् । अंशतएव अभिन्नम् इति अभिन्नकम् । अनत्यन्तगती इति किम् ? छिन्नं
सम्यगेव । भिन्नं—सम्यगेव ।

२०६४ । न सामिवचने ॥ ५।४।५ ॥

दी— । सामिपर्याये उपपदे ज्ञान्ताञ्च कन् । सामिज्ञतम् ।

अर्धकृतम् । अनत्यन्तगतिरिह प्रकृत्यैवाभिधानात् पूर्वेषु कन् न प्राप्तः । इदमेव निषेधसूत्रम् अत्यन्तस्वार्थिकमपि कन् ज्ञापयति—वहुतरकम् ।

The suffix कन् is not to be added to words derived with the suffix क् if the said words are presented in compounds by सामि or any other word having the sense of सामि ॥ क्तान् words with सामि as उपपद naturally denote part connection (अनत्यन्त-गति) so the prior rule “अनत्यन्त”—has no scope here—then what's the necessity of nullifying कन् here by the present rule ? On this Bhattoji says—By this निषेधसूत्र it is signified that purely स्वार्थिक कन् has scope every where and that कस् is being prohibited here.

मित— । सामिशब्दे तत्पर्यायभूते शब्दान्तरे वा उपपदे सति, क्त-प्रत्यय-निष्पन्नात् प्रातिपदिकात् कन्प्रत्ययी न स्यात् । सामिकृतम् । अर्धकृतम् । नेमकृतम् ।

ननु सामि इत्यस्य अर्थस्तु अर्धमेव । अतएव सामिशब्दः स्वयमेव अनत्यन्तगतिं (अंशतः सम्पर्कम्—यद्वस्तु क्तप्रत्ययान्तं न पदेन विशिष्यते तस्य अंशेन सङ्गैव विशिष्यस्य सम्बन्धम् इति यावत्) ज्ञापयति ; अनेन हेतुना सामि इति यस्य उपपदं तस्मात् पुनरपि तदर्थकः कन्प्रत्ययः न संगच्छते—तथा सति “अनत्यन्त—” (५।४।४।) इत्यनेन कन् प्रत्ययस्य प्राप्तिरिवाव नास्ति । यस्य प्राप्तिः खलु नास्ति, तस्य निषेधवचनम् कथम् इति चेत्—समाधत्ते—“इदमेव” इत्यादिना ।

अयमाशयः—नैव खलु अयम् अनत्यन्तगती विहितस्य कन्प्रत्ययस्य प्रतिषेधः । तर्हि कस्य प्रतिषेधोऽयम् ? स्वार्थिकस्य कन्प्रत्ययस्य । केन पुनः स्वार्थिकः कन् प्रत्ययी विहितः ? नैव केनचित् सूत्रेण । अपितु एवमेव सूत्रम् स्वार्थे कन् इति ज्ञापकं भवति । अनेनैव प्रतिषेधवचनेन अत्यन्तस्वार्थिकः कन्प्रत्ययः ज्ञाप्यते इति भावः । बहुतरमप्येव बहुतरकम् । अभिन्नतरम् एव इति अभिन्नतरकम् । तथाहि काशिका—“एवं हि सूत्रमभिन्नतरकं भवति । एतर्हि बहुतरकं व्याप्यते ।”

२०६५ । वृहत्या आच्छादने ॥ ५।४।६ ॥

दी— । कन् स्यात् । “द्वौ प्रावारोत्तरासङ्गौ समौ वृहतिका तथा ।” आच्छादने किम् ? वृहती कन्दः ।

The suffix कन् is added to the word वृहती to imply some covering.

मित— । आच्छादने गम्यमाने वृहतीशब्दात् कन्प्रत्ययः स्यात् । वृहतिकाः आच्छादनम् । अत्र “केऽणः” (७।४।१३) इति ऋस्रत्वम् । स्त्रियां वृहतिका । तथाहि अमरः—“द्वौ प्रावारोत्तरासङ्गौ समौ वृहतिका तथा” । अयमर्थः—प्रावारोत्तराङ्ग-वृहतिका इति द्वयः एव पर्यायशब्दाः वृहतिका उत्तरीयवस्त्रम् । [तत् तु गौडीय-भाषायाम् चादर इति कथ्यते] । आच्छादनादन्यत्र—वृहतीशब्दोक्तिः । वृहती नवाक्षर-प्रादुर्गन्धविशेषः । वृहती इत्यस्य अपरीऽर्थः क्षुद्रवार्त्ताकी । कण्टफला इत्यर्थः । [व्याकुङ्ग इति गौडीयाः] । रत्नमालामतेन तु वृहतीशब्दस्य उत्तरीयवस्त्रम् इत्यपि अर्थः स्यात् ।

२०६६ । अषड्छाशितंग्वलंकर्मांलं पुरुषाभ्युत्तरपदात् खः

॥ ५।४।७ ॥

दी— । स्वार्थः । अषड्छीणो मन्त्रः । द्वाभ्यामेव कृतः इत्यर्थः । आशिता गावोऽस्मिन्नित्याशितङ्गवीनम् अरण्यम् । निपतनात् पूर्वस्यमुम् । अलं कर्मणे अलंकर्माणि । अलं-पुरुषोणः । ईश्वराधीनः—नित्योऽयं खः । उत्तरसूत्रे विभाषा-ग्रहणात् । अन्येऽपि केचित् स्वार्थिकाः प्रत्यया नित्यमिष्यन्ते । तमवादयः प्राक्कनः । अपादयः प्राग्बुनः । आमादयः प्राङ्मयटः । वृहतीजाल्यन्ताः समासान्ताश्चेति ।

The suffix ख is added to अषड्छ, अशितंगु, अलंकर्मन्, अलंपुरुष as well as to words the last member of which is अघि । See Tika also.

नित—। अषड्च्, आशितङ्, अलंक्रमन् अलंपुरुष इति एतेभ्यः अष्टोत्तर-
पदाद्य स्वायं खप्रत्ययो भवति । अविद्यमानानि षड्च्चीणि अस्य इति बहुव्रीहिः ।
“बहुव्रीहौ सकथ्यणी”रिति (५।४।११३) षच्प्रत्ययः—तेन अषड्च् इति रूपं ततः
अनेन खप्रत्ययः—अषड्च्चीणः । अषड्च्चीणो मन्त्रः—यो मन्त्रः द्वाभ्यामेव क्रियते
न बहुभिः । अयमाशयः—इद्योयत्वारि अचीणि सन्ति । वयाणां तु षडेव ।
यतो मन्त्रोऽयम् अषड्च्चीणस्ततः स द्वाभ्यामेव—अन्यथा तस्य अषड्च्चीणत्वं न स्यात् ।
अषड्च्चीण इति पदे विद्यमानो नञ् षड्संख्यायाः भूतसंख्याकानि (चत्वारि
इत्यर्थः) अचीणि ज्ञापयति । आशिता गावोऽग्निन् इति आशितङ्गधीनम् अरण्यम् ।
[अथातेराङ्पूर्वादाशितः कर्त्ता” इति ज्ञापकात् कर्त्तरि क्तः] निपातनादेव आशितम्
इति पूर्वपदे सुम् इत्यस्य आगमः । [अस्माकमाङ्गलव्याख्यायाम् “अशितङ्”
इति सुद्रष्टव्यमादः] । अलं कर्मणे इति आदौ “पर्यादयः श्लाघाद्यर्थे चतुर्थ्या”
इति समासस्ततः स्वायं खप्रत्ययः अलंकर्मणीः । कर्मद्वयः इत्यर्थः । अलं
पुरुषाय इति पूर्ववत् समासः प्रत्ययः—तेन अलंपुरुषोणः । अधिशब्दः
शौण्डादिषु पठ्यते । ईश्वरे अधि इति “सप्तमीशौण्डेः” इति (२।१४०) समासः ।
ततः खप्रत्ययः—ईश्वराधीनः । एवं राजाधीनः । तथाहि “वेदाधीनं जगत् सर्व्वं ।
मन्वाधीनाद्य देवताः । ते मन्वाः ब्राह्मणाधीनास्तस्माद्ब्राह्मणाः देवताः” । परसूत्रे
विभाषायङ्गत्वात् अयं प्रत्ययः नित्य इति ज्ञेयम् । अतएव ईश्वरे अधि इत्यादौ
खप्रत्ययं विना न पदं वृज्जाते ।

ननु किम् अयमेव प्रत्ययो नित्य अपि तु अन्येऽपि केचित् ? समाधत्ते—“अन्येऽपि
केचित् स्वार्थिकप्रत्ययाः नित्याः इति वक्तव्यम्” ; यथा अवचोपणे कन् इति कन्प्रत्ययात्
पूर्वं विहिताः तमप्प्रत्ययः । “पादशत—” (५।४।१) इति बन्प्रत्ययात् पूर्व्वं
विहिताः आद्यः । मयट्प्रत्ययात् प्राक् “किमे—” (५।४।११) इत्यादि सूत्रैः
विहिताः आम्प्रत्ययाः । तथा ऋहतीशब्दात् जात्यन्तात् च विहिताः प्रत्ययाः । एवं
समासान्ताश्च । समासान्ताः खलु ईश्वरे अधि ईश्वराधीनम् इति एवंजातीयकाः ।
ऋहतीशब्दात्तु “ऋहत्या—” (५।४।६) इति सूत्रेण । जात्यन्तात् तु “जात्यन्ताच्छ
वन्म नि” (५।४।८) इति सूत्रेण ।

२०६७ । विभाषाञ्चेरदिक्स्त्रियाम् ॥ ५।१।८ ॥

दी—। अदिक्स्त्रोवृत्तेरञ्चत्यन्तात् प्रातिपदिकात् खः
स्याद्वा स्वार्थे । प्राक्—प्राचीनम् । प्रत्यक्—प्रतीचीनम् ।
अवाक्—अवाचीनम् । “निकृष्टप्रतिकृष्टावरेफयाप्यवमाधमाः” ।
अर्वन्तम् अञ्चतीति अर्वाक्—अर्वाचीनम् । अदिक्स्त्रियां
किम् ? प्राचीदिक् । उदीची दिक् ॥ दिग्ग्रहणम् किम् ?
प्राचीना ब्राह्मणी । स्त्रीग्रहणं किम् ? प्राचीनम् ग्रामादाम्नाः ।

The suffix ख is optionally attached without altering the sense to words derived from the root अञ्च्, provided they, being used in the feminine gender, do not stand for any quarter of the horizon. See Tika also.

मित—। विभाषा अञ्चेः अदिक्स्त्रियाम् इति पदच्छेदः । “विभाषा”
विकल्पेन “अञ्चेः” अञ्च्धातुनिष्पन्नात् प्रातिपदिकात् स्वार्थे खप्रत्ययो भवति, “अदिक्-
स्त्रियाम्” अदिक्स्त्रीवृत्तेः—[दिक् चासौ स्त्री चेति दिक्स्त्री । तत्रप्रतिषेधः]
यदि तत् प्रातिपदिकं स्त्रीलिङ्गे वर्त्तमानं सत् काचित् दिग् न अभिधत्ते । प्राक्
इति अञ्च्धातुनिष्पन्नं प्रातिपदिकम् । प्राक् एव प्राचीनम् । अत्र प्राक्शब्दः काले
वर्त्तते न दिशि । अवाक् एव अवाचीनम् । अवाचीनम्—दक्षिण दिग्भ्रमस्तु इति
स्वामिजटाधरौ । अर्वन्तम् अञ्चति इति अर्वाक् । अर्वाक् पूर्वकालतः पयात्
इति शब्दकल्पद्रुमः । निकट इति भरतः । अर्वाक् एव अर्वाचीनम् । पयात्
जातम् । विपर्ययस्तम् इति धरणिः । “निकृष्ट इत्यादि”—अर्वन्तम् अञ्चतीति
वाक्ये अर्वन्तम् इत्यास्य कौड्यः इति प्रश्ने समाधानं ददाति । तथाहि अमरः—
“निकृष्टप्रतिकृष्टावरेफयाप्यवमाधमाः” । कुपूर कुतुसिताऽवयखितगर्द्याश्च समाः” ।
इति अर्वा निकृष्टः इत्यर्थः । अर्वन्तम् निकृष्टम् अञ्चति इति अर्वाक् ।

अदिक्स्त्रियामिति किम् ? प्राचीदिक् । अत्र दिशि स्त्रीलिङ्गे च वर्त्तमान-
त्वात् न ख-प्रत्ययः । एवं उदीची दिक् । सूत्रे दिक् इत्यास्यग्रहणम् किम् ?

प्राचीना ब्राह्मणी । अत्र स्त्रोत्रिङ्गे वर्त्तमानादपि खप्रतायो भवति—दिशि वर्त्तमानत्वाभावात् । स्त्रियाम् इतास्य ग्रहणं किम् ? प्राचीनं यस्मात् आत्माः । अत्र प्राक् इतास्य दिशि वर्त्तमानत्वेऽपि स्त्रोत्रिङ्गे वर्त्तमानत्वाभावात् प्रतायः । प्राचीनम् पूर्व्वं देशस्थितम् ।

२०६८ । जात्यन्ताच्छ वन्धुनि ॥ ५।४।६ ॥

दो— । ब्राह्मणजातीयः । वन्धुनि किम् ? ब्राह्मणजातिः शोभना । जातव्यञ्जकं द्रव्यं वन्धु ।

The suffix छ is added to words ending in जाति to imply वन्धु i. e. the characteristic of the said जाति ।

मित— । “जात्यान्तात्” यस्य प्रातिपदिकस्य अन्ते जातिरिति तिष्ठति तस्मात् छप्रतायः स्यात् वन्धुनि अभिधेये सति । वध्यने लक्ष्यते अस्मिन् जातिरितिवन्धुः । येन द्रव्येन ब्राह्मणत्वादि जातिर्वर्ज्यते तत्द्रव्यम् वन्धु इति प्रीच्यते । [वन्धुशब्दो द्विविधः । रुद्धो योगिकश्च । तत्राद्यो जात्यादिषु प्रसिद्धः स च पुलिङ्ग एव । स नेह गृह्यते । ‘वन्धुनि’ इति नपुंसकनिर्देशात्] ब्राह्मणजातीयः ब्राह्मणजातिलक्षणसनाधः, इत्यर्थः । अविद्यजातीयः । वैश्वजातीयः । वन्धुनि इति किम् ? ब्राह्मणजातिः शोभना—अथ षष्ठोत्तपुरुषः—अत्र जातिरवभिधीयते नतु जातिलक्षणविशिष्टः कथित् तस्मात्, न प्रत्ययः ।

२०६९ । स्थानान्ताद्धिभाषा सस्थानेनेति चेत् ॥ ५।४।१० ॥

दो— । सस्थानेन तुल्येन चेत् स्थानान्तम् अर्थवदित्यर्थः । पितृस्थानीयः । पितृस्थानः । सस्थानेन किम् ? गोः स्थानम् ।

The suffix छ is optionally attached to words ending in स्थान to denote equality (i. e. to imply “as good as”) with the object, expressed by the word of which स्थान is the second member.

मित—। समानं स्थानम् अथ इति सस्थानं तुल्यम् । स्थानान्तात् प्रातिपदिकात् ऋप्रत्ययो विकल्पेन भवति “सस्थानेन”—तुल्येन चैत् “स्थानान्त” प्रातिपदिकम् “अर्थवत्” सार्थकम् ; पितातुल्यः पितृस्थानीयः—पत्ने पितृस्थानः । मातृस्थानोया—मातृस्थाना । राजस्थानीयः—राजस्थानः । सस्थानेन इति किम् ? गोःस्थानम् । अथस्थानम् ।

२०७० । अनुगादिनष्टक् । ५।४।१३ ॥

दी—। अनुगदतीत्यनुगादी । स एव आनुगादिकः ।

The suffix ठक् is attached to the word अनुगादिन् without any alteration in the sense.

मित—। अनुगदतीत्यनुगादी, [अस्मात् निपातनात् इह उत्तरसुर्वे च इतिः] । अनुगादिन् इति प्रातिपदिकात् स्वार्थे ठक् प्रत्ययो भवति । अनुगादी एव इति आनुगादिकः ।

२०७१ । विसारिणो मत्स्ये ॥ ५।४।१६ ॥

दी—। अण् स्यात् । विसारिणः । मत्स्ये इति किम् ? विसारी देवदत्तः ।

The suffix अण् is attached (स्वार्थे) to the word विसारिण् to imply fish.

मित—। मत्स्ये अभिधेयं सति विसारिण्शब्दात् अण् प्रत्ययो भवति । विसरतीति विसारी । तस्मात् अण् विसारिणः मत्स्यः । प्रसरणशैलः मत्स्यः इत्यर्थः । मत्स्य इति किम् ? विसारी देवदत्तः ।

२०७२ । संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वञ्च

॥ ५।४।१७ ॥

दी—। अभ्यावृत्तिर्जन्म । क्रियाजन्मगणनवृत्तेः संख्याशब्दात् स्वार्थं कृत्वसुच् स्यात् । पञ्चकृत्वो भुङ्क्ते । संख्यायाः किम् ? भूरि-वारान् भुङ्क्ते ।

The suffix कलसुच् is attached to cardinal numerals when they stand for the repetition of "times" of some action.

नित—। अभ्यावृत्तिः जन्म । पौनःपुन्यम् अभ्यावृत्तिरिति काशिका ।
 "संख्यायाः" संख्यावाचकशब्देभ्यः "क्रियाभ्यावृत्तिगणने" एककर्तृकानां तुल्यजा-
 तीयानां क्रियाणाम् पौनःपुन्यगणने अभिधेये सति "कलसुच्" इति प्रतायः स्वायि
 भवति । पञ्चवारान् भुङ्क्ते इति पञ्चकाली भुङ्क्ते । सप्तकलः । संख्यायाः
 इति किम् ? भूरिवारान् भुङ्क्ते—अत्र न प्रतायः । नहि भूरिशब्दः
 संख्यावाचकः ।

२०७३ । द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् ॥ ५।४।१८ ॥

दी—। कलसुचोऽपवादः । द्विर्भुङ्क्ते । त्रिः । "रात्सस्य"—
 चतुः ।

In the aforesaid sense, the suffix सुच् (and not कलसुच्) is affixed to the words द्वि वि and चतुर् ।

नित—। द्वि त्रि चतुर् इति एतेभ्यः पूर्वोक्ते विषये सुच् प्रतायो भवति ।
 कलसुचोऽपवादः । द्विवारं भुङ्क्ते इति द्विः भुङ्क्ते । त्रिः भुङ्क्ते । चतुर्
 शब्दात् सुच् । "रात्सस्य" (८।२।२४) इति संकारस्य लोपः—तेन चतुरिति पदम् ।
 चतुर्भुङ्क्ते । सुच् प्रताये चकार इत् सन् "चितः" (६।१।१६२) इति अन्तीदात्तत्वं
 ज्ञापयति ।

२०७४ । एकस्य सकृच्च ॥ ५।४।१८ ॥

दी—। सकृदित्यादेशः स्याच्चात् सुच् ॥ सकृद् भुङ्क्ते ।
 संयोगान्तस्येति एचो लोपः । नतु हलङ्ग्याविति । अभैतसी-
 दित्यत्र सिच इव एचोऽपि तदयोगात् ।

The suffix सुच् is added to the word एक in the aforesaid sense and before the suffix (i. e. the suffix following the base

is changed to सकृत्) : In सकृत् + सुच् = सकृत् + स्, the स् slides by the rule “संयोगान्तस्य लोपः” and not by “हल्ङ्गावभ्यो—” for here as सि stands for सिप् and not सिच् (as seen in अभ्यसीत्), so सु stands for सुप् and not for सुच् ।

मित— । एकशब्दात् पूर्वोक्ते विषये सुच् प्रतायः स्यात् ; प्रताय-सन्निधौनेनच प्रकृतिस्थाने सकृत् इति आदेशः । एक सुच् इति स्थिते सति सकृत् सुच् इति स्थितिः । “संयोगान्तस्य लोपः” (८।१।२३) इति सुचो (स) लोपः । “हल्ङ्गावभ्यो दीर्घात् सुति-स्यप्रकृतं हल्” (६।१।६८) इति सूत्रेण सुच् प्रतायस्य लोपो न भवति । कथमिति चेत् उच्यते—भोधातीर्लङि प्रथमपुरुषैकवचने अभ्यसीत् इति रूपम् । तत्र सिच् इति प्रतायस्य तस्यैव अप्रकृतस्य हलः (स्कारस्य इत्यर्थः) लोपो न भवति तत्र सुतिमि इति तिप् प्रतायेन सहचरितस्य सिशब्दस्य यङ्गणात् सिचो यङ्गणं नास्ति । यथा तत्र सिचो यङ्गणं नास्ति तद्वत् ‘सु’ इत्यनेन सुचोऽपि । अतएव तेन सूत्रेण न सुच् प्रतायस्य लोपः ।

२०७५ । विभाषा बहुधाऽविप्रकृष्टकाले ॥ ५।४।२० ॥

दी— । अविप्रकृष्ट आसन्नः । बहुधा दिवसस्य भुङ्क्ते ।
आसन्नकाले किम् ? बहुकृत्वो मासस्य भुङ्क्ते ॥

The suffix धा is optionally added to the word बहु in the aforesaid sense, when nearness of time is implied.

मित— । बहुशब्दात् पूर्वोक्ते विषये धाप्रत्ययो भवति विकल्पेन, पक्षे कृत्वसुच्—“अविप्रकृष्ट” आसन्ने समये गन्तव्ये सति । क्रियाणामुत्पत्त्यर्थोदासन्नकालाः भवन्ति, न विप्रकृष्टकालास्तर्हि बहुशब्दात् क्रियाभ्यासप्रतिगणने विकल्पेन धाप्रत्ययो भवति इत्यर्थः, दिवसे बहुन् वारान् भुङ्क्ते इति बहुधा दिवसस्य भुङ्क्ते । पक्षे कृत्वसुच् बहुकृत्वोभुङ्क्ते दिवसस्य । अविप्रकृष्टकाल इति किम् ? बहुकृत्वो मासस्य भुङ्क्ते । अत्र मासस्य इति विप्रकृष्टकालाः एव क्रियाणाम् उत्पत्तयः व्यज्यन्ते—अतएव अत्र न धा अपितु कृत्वसुच् एव ।

२०७६ । तत्प्रकृतवचने मयट् ॥ ५।४।२१ ॥

दी— । प्राचुर्येण प्रस्तुतं प्रकृतं तस्य वचनं प्रतिपादनम् ।
भावेऽधिकरणे वा लुट् । आद्ये प्रकृतमन्नमन्नमयम् ।
अपूपमयम् । यवागूमयी । द्वितीये अन्नमयोयज्ञः । अपूपमयं
पर्व ।

The suffix मयट् is added to words to imply the sufficiency of the objects—expressed by the said words. See Tika for rest.

मित— । तदिति प्रथमासमर्थविभक्तिः । प्रकृतं कृतं प्राचुर्येण प्रस्तुतम् इति प्रकृतम् । तस्य वचनं कथनम् इति प्रकृतवचनं । वचनमिति वचिधातोर्भावे लुट् । तस्य प्रकृतवचनमिति तत्प्रकृतवचनं । “तस्ये”ति प्रातिपदिकेन वाच्यस्य वस्तुनः “प्रकृतवचने” प्राचुर्यस्य सत्त्वायां गम्यमानायां सत्त्वां प्रथमा-समर्थभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो मयट् प्रत्ययो भवति । यद्वा प्रकृतवचनमित्यत्र वचनपदे अधिकरणवाच्ये एव लुट् । प्रकृतम् इत्युच्यते ऽस्मिन् इति प्रकृतवचनम् । यस्मिन् वस्तुनि अपरस्य वस्तुनः प्रकृतत्वम् अभिधीयते—तस्मात् अपरवस्तुवाचकात् प्रातिपदिकात् मयट् प्रत्ययो भवति । तत्र प्रथमव्याख्याम् अनुसृत्य उदाहरणं यथा—प्रकृतम् प्राचुर्येण प्रस्तुतम् अन्नम् इति अन्नमयम् । प्रकृतम् अपूपम् इति अपूपमयम् । मयट् प्रत्ययो टकार इत् सन् नित्यां ङीप् प्रत्ययं सूचयति । प्रकृता यवागूरिति यवागूमयी । अत्र प्रचुरार्थ-बोधकात् प्रथमान्तात् प्रातिपदिकात् प्राचुर्ये ङीव्ये मयट् प्रत्ययः स्वादिति ज्ञेयम् । अतएव “आनन्दमयीऽभ्यासात्” (ब्रह्मसूत्र १।१।१३) इत्यस्य अनन्तरमेव “विकार-शब्दाच्चेति चेन्न प्राचुर्यात्” (ब्रह्मसूत्र १।१।१४) इति सूत्रे भगवता वादरायणेन भावे एव मयट् प्रत्ययोऽङ्गीकृतः । द्वितीयव्याख्याम् अनुसृत्य उदाहरणम् यथा—अन्नम् प्रकृतम् (प्राचुर्येण प्रस्तुतम्) अस्मिन् इति अन्नमयी यज्ञः । अपूपम् प्रकृतम् अस्मिन् इति अपूपमयं पर्व । एवं वटकमयी याता । अत्र प्रचुरार्थबोधकात् प्रथमान्तात् प्रचुराधिकरणे ङीव्ये मयट् ।

२०७७ । समूहवच्च बहुषु ॥ ५।४।२२ ॥

दी— । सामूहिकाः प्रत्यया अतिदिश्यन्ते, चान्मयट् ।
मोदकाः प्रकृताः मौदकिकम् । मोदकमयम् । शाष्कुलिकम् ।
शाष्कुलीमयम् । द्वितीयेऽर्थे मौदकिको यञः । मोदकमयः ।

All the suffixes that are attached to words in the sense of समूह i. e. to imply groups, may also be added when the sufficiency of a large number of things is implied.

मित— । समूहार्थे अभिधेये ये प्रत्ययाः विहितास्ते बहुषु प्रकृतेषु उच्यमानेषु सत्सु विधीयन्ते । सूत्रस्थचकारवशात् भयट् च । मोदकाः प्रकृताः प्राचुर्येण प्रसृताः इति मौदकिकम् । अत्र ठक्प्रतायः । ठक् समूहार्थे विधीयते—अतएव अत्रापि अतिदिश्यते । पच् मयट् मोदकमयम् । शाष्कुल्यः प्राचुर्येण प्रसृताः इति शाष्कुलिकम् पच् शाष्कुलीमयम् । एतत् उदाहरणम् प्रथमव्याख्यानानुसारेण । द्वितीय व्याख्यानानुसारेण यथा—मोदकाः प्रकृता अयिन् यञे इति मौदकिकः यञः । मोदकमयो यञः । शाष्कुलिको यञः । शाष्कुलीमयो यञः । शाष्कुली इति स्त्रीलिङ्गम् तस्मात् स्त्रार्थे विहितो भयट् । शाष्कुलीयम् इति कथं स्त्रीवत् भजते इति चेत्—उच्यते, “स्त्रार्थिकाः क्वचित् प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते” :

२०७८ । अनन्तावसथेतिहभेषजाज्ज् ॥ ५।४।२३ ॥

दी— । अनन्तएव आनन्ताम् । अवसथ एव आवसथ्यम् । इतिहेति निपातसमुदायः—ऐतिह्यम् । भेषजम् एव भेषज्यम् ।

The suffix ज् is added to the words अनन्त, अवसथ, इतिह and भेषज without any alteration in the sense.

मित— । अनन्त अवसथ इतिह भेषज इति एतेभ्यः स्त्रार्थे जाप्रतायः स्यात् । महाविभाषया प्रतायस्य विकल्पत्वमेव । अनन्त एव आनन्ताम् । अवसथ एव

आवसथ्यम् । इतिह इति निपातसमुदायः अयम् उपदेश-पारम्पर्यो वर्त्तते । इतिह व्यूयते इत्यादयः उपनिषदि विष्णुपुराणादौ च दृश्यन्ते । इतिह इति अव्यय-शब्दात् आः—ऐतिह्यम् । ऐतिह्यम् इति श्रुतिः । भेषजम् औषधम् । तदेव भेषज्यम् ।

२०७८ । देवतान्तात्तादर्थ्ये यत् ॥ ५।४।२४ ॥

दी— । तदर्थ एव तादर्थ्यम् । स्वार्थं षञ् । अग्निदेवतायै इदम् अग्निदेवत्वम् । पितृदेवत्वम् ।

The suffix यत् is attached to words ending in देवता to denote something meant for them.

नित— । तस्य अर्थः तदर्थः । तदर्थ एव तादर्थ्यमिति चातुर्व्यर्णादित्वात् स्वार्थे षञ् । ‘देवतान्तात्’ देवताशब्दान्तात् प्रातिपदिकात् चतुर्थीसमर्थात् “तादर्थ्ये” यत् प्रतीयोभवति । अग्निदेवतायै इदम् इति अग्निदेवताम् । पितृदेवतायै इदम् इति पितृदेवताम् । एवं वायु देवताम् । “अग्निदेवत्वम्” इत्यादि तु प्रामादिकः पाठः ।

२०८० । पादार्थाभ्याञ्च ॥ ५।४।२५ ॥

दी— । पादार्थम् उदकम् पादम् । अर्घ्यम् ।

The suffix यत् is also to be attached to the words पाद and अर्थ in the aforesaid sense.

नित— । पाद अर्थ इति एताभ्याम् चतुर्थीसमर्थाभ्यां यत्प्रत्ययः स्यात्तादर्थ्यं अभिधेयं सति । पादाय इदम् पादम् । पादशब्दस्तु पादार्थं उदके एव वर्त्तते । अर्थाय इदं अर्घ्यम् । शिरसि प्रदेयम् पुष्पादि । सूत्रस्यचकारस्तु अनुक्तमप्यर्थम् समुच्चिनोति । तेन अन्यत्रापि दृश्यते यथा—वर्चसे इदं वर्चसम् । उक्त्याय इदं उक्त्याम् ।

दी— । नवस्य न् आदेशः तप्तनप्-खाश्च प्रत्यया वक्तव्याः ॥ नूतम् । नूतनम् । नवीनम् ।

मित—। नवशब्दात्-वप्, तनप्, ख इति प्रतयाः भवन्ति ; प्रतयसर्गानयोगेन च नवशब्दस्य स्थाने नु इति आदेशः स्यात् । नव वप्, नूवम् । नव तनप्, नूतनम् । नव ख इति—ततः नू ख इति ततः नू ईन इति ; ततः गुणसति सन्धिवलेन नवीनम् ।

दो—। नञ् पुराणे प्रात् ॥ पुराणार्थे वर्त्तमानात् प्रशब्दान्नो वक्तव्यः । चात् पूर्वोक्ताः । प्रणम् । प्रवम् । प्रतनम् । प्रीणम् ।

मित—। प्र इति निपातनम् पुराणम् इत्यस्य द्योतकम् । अस्मात् नप्रतयो भवति तथा सूत्रस्थचकारवलात् वप्, तनप्, खप्रतयाश्च । पुराणम् एव इति प्रशब्दात् नः—प्रणः । वप्—प्रवम् । तनप्, प्रतनम् । ख—प्रीणम् । प्रवतत्त्वम् पुरातनकथा ।

दी—। भागरूपनामभ्योघेयः ॥ भागधेयम् । रूपधेयम् । नामधेयम् ।

मित—। भागः भाग्यम् । नामरूप भाग इति एतेभ्य स्वार्थे ङेय इति प्रत्ययो भवति । भाग एव भागधेयम् । रूपमेव रूपधेयम् । नामएव नामधेयम् ।

दी—। आग्नीध्र साधारणादञ् ॥ आग्नीध्रम् । साधारणम् । स्त्रियां ङीप् आग्नीध्रो । साधारणी ।

मित—। आग्नीध्र साधारण इति एताभ्याम् अञ् प्रत्ययो भवति । आग्नीध्रम् । साधारणम् । प्रत्ययस्त्रजिच्चान् स्त्रियाम् ङीप्—तेन आग्नीध्रो । साधारणी । समानं धारणमस्त्राः इति साधारणी (पृथोदरादित्वात् समानस्य सभावः) । [काशिकातु अत्र प्रत्ययस्य वैकल्पिकत्वं मन्यते तेन यथाप्राप्तमपि भवति—आग्नीध्रा शाला ; साधारणा भूरिति]

२०८१ । अतिथेर्ञ् ॥ १४१२६ ॥

दी—। तादर्थ्ये इत्येव । अतिथये इदम् आतिथ्यम् ।

The suffix **अ** is added to the word **अतिथि** to imply something meant for it.

नित—। अतिथिश्चात् चतुर्थीसमयात् तादर्थ्यं अभिधेये एव प्रत्ययोभवति ।
अतिथये इदं आतिथ्यम् ।

२०८२ । देवात्तन् ॥ ५।४।२८ ॥

दी—। देव एव देवता ।

The suffix **तन्** is affixed to the word **देव** without any alteration in the sense.

नित—। तादर्थ्यं इति नानुवर्तते । देवश्चात् स्वार्थं तन्प्रत्ययो भवति ।

२०८३ । अवेः कः ॥ ५।४।२८ ॥

दी—। अविरिवाविकः ।

The suffix **क** is attached to the word **अवि** without any change in the sense.

नित—। अविश्चात् स्वार्थं क प्रत्ययो भवति । अवि नैवः ।

२०८४ । यावादिभ्यः कन् ॥ ५।४।२८ ॥

दी—। याव एव यावकः । मणिकः ।

The suffix **कन्** is attached, without any change in the meaning, to the word **याव** and others that pass by the term **यावादि** ।

नित—। याव इत्येवमादिभ्यः स्वार्थं कन्प्रत्ययो भवति । याव एव यावकः ।
यावकः अलक्तकम् । तथाहि चण्डीदामपदावल्याम्—“वरणकमलं सल्लतोऽल्प-
सुन्दरयावकरिखा” । मणिरिव मणिकः । यावादिर्था—याव, मणि, अस्थि, तालु,
चण्ड, पीत, सल्ल, सान्द्र, जानु, अपिच पुत्र कृविमं, कृविमः पुत्रः, पुत्रकः स्नातवेद
समाप्तौ, स्नातकः समाप्तवेदः, शून्य रिक्ते, शून्यकः रिक्तः, दानं कृतमिति दानकः

कृतस्मिन्, तनु सूत्रे, तनुकः सूत्रम्, कृतावुष्णशीते—उष्णकः शीतः शीतकः शिथिलः श्वेतः, अनु निपुणे अनुकः निपुणः, पशौ शूल विपल्येति, शूलकः पशुः, किञ्च ज्ञाताकुमार अज्ञातक्रीडन इति एते अपि अत्र पश्यन्ते । ईयमुन्प्रत्ययान्तश्च—यथा—त्र्येकः ।

२०८५ । लोहितान्मणौ ॥ ५।४।३० ॥

दी— । लोहित एव मणिलोहितकः ।

The suffix कन् is added to the word लोहित to imply some gem original.

मित— । “लोहितात्” लोहितशब्दात् “मणौ” अभिधेये सति स्मार्थं कन् प्रत्ययो भवति । लोहित एव मणिलोहितकः । मणौ इति किम् ? लोहिती रक्तः ।

२०८६ । वर्णे चानित्ये ॥ ५।४।३१ ॥

दी— । लोहितकः कोपेन ।

The suffix कन् is attached to the word लोहित to imply some temporary reddishness.

मित— । “अनित्ये” अस्थायिनि-समयवशात्जाते—किञ्चित् कारणेन वा जनिते इत्यर्थः ‘वर्णे’ अभिधेये सति लोहितशब्दात् कन्प्रत्ययो भवति । लोहितकः अयं वटुः कोपेन । नहि वटुः स्वभावेन एव लोहितः—अपितु कोपवशादेव । तत्र सामयिकं लोहितत्वं सञ्जातं । लोहितकः पीडनेन क्रिया वा । अनित्ये इति किम् ? लोहितः गोः । लोहितं रूपम् ।

दी— । लोहितान्निज्जवाधनं वा ॥ लोहितिका, लोहिनिका कोपेन ।

मित— । लोहितशब्दात् परस्य स्त्रोतिङ्गबोधकप्रत्ययस्य कना वाधा वा स्यात् इति वाचिकार्थः । ततः सति वाधे लोहितशब्दात् विहिते कन्प्रत्यये तु स्त्रियाम्

“प्रत्ययस्मात् कात्—” (७।३।४४) इति सूत्रेण लोहितिका इति स्यात् । पक्षे
अनेन वार्तिकेण कना ङीपो बाधे असति “वर्गादनु—” (४।१।३८) इति
ङीप्प्रत्यये परे यो नकारादेशविधिः स इहापि स्यात्—नेन लोहिनिका, कोपेन
लोहितिका लोहिनिका वेद्यं रमणी ।

२०८७ । रक्ते ॥ ५।४।३२ ॥

दी—। लाक्षादिना रक्ते यो लोहितशब्दस्तस्मात् कन्
स्यात् । लिङ्गबाधनं वेतिष्व । लोहितिका लोहिनिका शाटी ।

The suffix कन् is attached to the word लोहित when it
denotes something dyed with lac or the like. There arises
optional bar to ङीप् (the स्त्रीलिङ्गबोधक प्रत्यय) by कन् here also.

मित—। रक्तः विहितरागः । “रक्ते” लाक्षाप्रभृतिना रञ्जकद्रव्येन
उत्पादितरागे वस्तुनि गम्यमाने सति लोहितशब्दात् कन् प्रत्ययो भवति । लोहितकः
कन्धलः । लोहितकः पठः । लाक्षादिना उत्पादितरागः शब्दार्थः । स्त्रियां
ङीप्प्रत्ययस्य कना बाधा वा स्यादत्रापि ततः—लोहितिका शाटी ; पक्षे नकारादेशश्च
—लोहिनिका शाटी ।

२०८८ । कालाच्च ॥ ५।४।३३ ॥

दी—। “वर्णे चानित्ये” “रक्ते” इति द्वयमनुवर्तते ।
कालकं सखं वैलक्ष्णेण । कालकः पठः । कालिका शाटी ।

The suffix कन् is attached to the word काल to imply some-
thing which has been temporarily dyed with black.

मित—। काल इति कृष्णवर्णे तथा कृष्णवर्णरञ्जकद्रव्ये च वर्तते । तथाहि
रघौ “अन्वत् काला गृहदत्तपद्मा” इति । “वर्णे च अनित्ये,” “रक्ते” इति सूत्रद्वयस्य
अत्र अनुवर्तितस्तीनायमर्थः सूत्रस्य—“कालात्” कालशब्दात् “च” अपि कन्प्रत्ययो
भवति, वस्तुत्पत्तेरसामयिककालो राग उत्पादितः इति तदा कालरञ्जकद्रव्येन

द्रव्यान्तरं रञ्जितम् इति च गम्यते चेत् । कालकं मुखं वैलक्ष्येण । वैलक्ष्येण विकारेण । विकारेण मुखे सामयिकं कालत्वं संज्ञातमित्यर्थः । कालकः पटः—कालरञ्जकयव्येण रञ्जितः पटः इत्यर्थः । स्त्रियां—कालिका शाटी ।

२०८८ । विनयादिभ्यष्टक् ॥ ५।४।३४ ॥

दो— । विनय एव वैनयिकः । सामयिकः ।

The suffix ठक् is added to the word विनय and others passing by the denomination विनयादि without any alteration in the sense.

मित— । विनय इत्येवमादिभ्याः ठक्प्रत्ययो भवति स्वार्थे, विनय एव वैनयिकः ।

दो— । उपायो ऋस्रत्वं च ॥ औपयिकः ।

मित— । विनयादिषु उपायशब्दः पठ्यते । स्वार्थे विहिते ठक् प्रत्यये परतः तस्य ऋस्रत्वं च भवति । उपाय एव औपयिकः—अत्र आकारस्य ऋस्रत्वम् । तथा च भारविः “शिवसीपयिकम्” इत्यादि । विनयादि येषां—विनय, समय, उपाय, संप्रति, संगति, कथञ्चित्, अकस्मात्, समाचार, औपचार, समयाचार, व्यवहार, संप्रदान, समुत्कर्ष, समूह, विशेष, प्रत्यय ।

२०९० । वाचो व्यहृतार्थायाम् ॥ ५।४।३५ ॥

दो— । संदिष्टार्थायां वाचि विद्यमानात् वाक्शब्दात् स्वार्थे ठक् स्यात् । “सन्देशवाक् वाचिकं स्यात्” ।

The suffix ठक् is attached to the word वाक्—without any alteration in the sense, provided the said base stands for message.

मित— । व्याहृतः प्रकाशितोऽर्थो यस्यैः सा व्याहृतार्था । तस्यां वर्त्तमानात् वाक्शब्दात् स्वार्थे ठक्प्रत्ययो स्यात् । अन्येन सन्दिष्टा या वाक्—तस्याम् अभिधेयायां सत्याम् एव वाक्शब्दात् ठक् इष्यते । अपरेण प्रोक्ता वाक् इति

ठक्—वाचिकम् । तथाहि अमरकोषि—“सन्देशवाक् वाचिकं स्यात्” । सन्देश-
वाक् अन्येन प्रोक्ता वाणी इत्यर्थः । दूतः वाचिकं कथयति । दूतमुखेन वाचिकं
प्रहिणोति । तस्य वाचिकं श्रावय । व्याहृतार्थायाम् किम् ? मधुरा वाग
देवदत्तस्य ।

२०८१ । तदुपक्रात् कर्मणोऽण् ॥ ५।४।३६ ॥

दी— । कर्मैव कर्मणम् । वाचिकं श्रुत्वा क्रियमाणं
कर्म इत्यर्थः ।

The suffix अण् is to be attached to the word कर्म which is
connected with वाचिक (message), (i. e. the duty-done in
consequence of message).

मित— । “तदुपक्रात्” व्याहृतार्थया वाचा यत् कर्म युक्तं तदभिधायिनः
“कर्मणः” कर्मशब्दात् स्वार्थं अण्प्रत्ययो भवति । कर्म एव इति अण् कर्मणम् ।
वाचिकं श्रुत्वा तथैव यत् कर्म क्रियते तत् कर्मणम् इत्युच्यते ।

२०८२ । औषधेरजातौ ॥ ५।४।३७ ॥

दी— । सार्थं अण् । औषधं पिबति । अजातौ किम् ?
औषधयः क्षेत्रे रूढाः ।

The suffix अण् is to be attached to the word औषधि provided
it does not stand for any class-name (i. e. does not denote
any class).

मित— । अजातौ वर्तमानात् औषधिशब्दात् स्वार्थं अण्प्रत्ययो भवेत् ।
औषधिरिव इति अण् औषधम् । औषधं पिबति रोगी । औषधं ददाति भिषक् ।
अजातौ इति किम् ? क्षेत्रे औषधयः रूढाः । औषधयः फलपाकान्ताः वृक्षाः ।

२०८३ । प्रज्ञादिभ्यश्च ॥ ५।४।३८ ॥

दी— । प्रज्ञ एव प्राज्ञः । प्राज्ञी स्त्री । दैवतः ।
वान्धवः ।

The suffix अण् is added to words that pass by the denomination प्रज्ञादि, without affecting the sense of the said words.

नित—। प्रज्ञानाति इति प्रज्ञः । प्रपूर्वकात् ज्ञाधातोः कप्रत्ययः । प्रज्ञ इत्येवमादिभ्यः स्त्री अण् प्रत्ययो भवति । प्रज्ञ एव प्राज्ञः । स्त्रियां प्राज्ञी स्त्री ।

ननु कथं तर्हि प्राज्ञा इति दृश्यते ? उच्यते, “यस्यास्तु प्राज्ञा विद्यते सा प्राज्ञा भवति” । “प्राज्ञाशब्दा—” (५।१।१०१) इति सूत्रेण तत्र णप्रत्ययः । स्त्रियामाप । पूर्वोदाहरणे “द्रिड् डाण—” (४।१।१५) इति डीप् । अत्र तु न तथा । देवता एव इति देवतः । “दैवतम् हि पतिः स्त्रियाः” । बन्धुरेव इति बान्धवः । “राजहारे श्मशाने च यस्मिष्ठति स बान्धवः” । प्राज्ञादिर्यथा—प्रज्ञ, बन्धु, देवता, वणिज्, उष्णिक्, उशिक्, प्रत्यक्ष, विदस्, विदन्, षोडल्, विद्या, मनस्, मनः एव मानसम्, श्रोत्र शरीरे, श्रोत्रं कर्णः, जुह्वत्, कृष्णः स्वर्गे कार्णः स्वर्गविशेषः कृष्णसारः इत्यर्थः । चिकीर्षत्, चोरः, चोरः एव चौरः, शत्रु, योध, चक्षुस्, वसु, एनस्, भरुत्, भरुत् एव इति भारुतः, सलत्, सलत् एव सालतः, दशार्हः, दशार्हः एव इति दशार्हः, वधस्, व्याक्त्, असुरः, रक्षस्, स एव इति राक्षसः, पिशाच, अशनि, कार्षापण, शक, आतुर । आकृतिगणोयम् ।

२०६४ । मृदस्तिकन् ॥ ५।४।३८ ॥

दी—। मृदेव मृत्तिका ।

The suffix तिकन् is added to the word मृद—without affecting the sense.

नित—। मृद इत्यात्मात् स्त्री तिकन्प्रत्ययो भवति । सर्व्वत्रैव प्रतायसा वैकल्पिकत्वं—मृत् एव मृत्तिका । “स्त्रियां प्रत्ययस्यादितोऽव सिङ्” इकारोच्चारणं अक्रियालाघवायम् । टापो लुकि समासादौ श्रवणार्थम्—इति मनोरमायां स्पष्टम् ।

२०६५ । सस्त्री प्रशंसायाम् ॥ ५।४।४० ॥

दी—। रूपोऽपवादः । प्रशस्ता सृत् सृतसा । सृत्सा ।
उत्तरसूत्रेऽन्यतरस्याम् गृह्णात् नित्योऽयम् ।

The two suffixes स and सृ are added to the word सृद् to imply the better quality of the same. This is नित्य (obligatory) for we have अन्यतरस्याम् (= विकल्प = optionality) in the next rule.

मित—। सृद्ः प्रशंसायाम् गम्यमानायाम् सस इति प्रत्ययौ भवतः । रूपम् प्रत्ययस्य अपवादः । प्रशस्ता सृत् सृतसा । सृत्सा । सृत् इत्यस्य स्त्रीत्वात् सृत्तिका सृत्सा सृत्सा इति एतेषामपि स्त्रीत्वम् । अयं प्रत्ययः नित्यः नतु वैकल्पिकः । एतत् तु परसूत्रे अन्यतरस्याम् इत्यस्य दर्शनात् ज्ञायते ।

२०६६ । वङ्गल्पायाञ्छकारकादन्यतरस्याम् ॥ ५।४।४२ ॥

दी—। वङ्गनि ददाति बहुशः । अल्पानि अल्पशः ।

The suffix शम् is optionally affixed to words meaning many or few (much or little), when they are used in any case.

मित—। बहु इति एतस्मिन्नर्थे तथा अल्प इति एतस्मिन्नर्थे च वर्तमानात् कारकाभिधायिनः प्रातिपदिकात् शम् प्रत्ययो भवति अन्यतरस्याम् । कारकाभिधायिनः इत्यत्र विशेषण अनभिधानात् सर्व्वं कर्मादिकारकं गृह्यते । वङ्गनि ददाति इति बहुशः ददाति । अल्पानि इति अल्पशः ददाति । बहुभिर्ददाति इति बहुशो ददाति । अल्पेन आदत्ते इति अल्पशः आदत्ते । एवं बहुभ्यः—बहुशः । अल्पभ्यः—अल्पशः इत्येवमाशुदाहार्यम् । वङ्गल्पायादिति किम् ? गां ददाति । अश्वं ददाति । कारकाभिधायिनः इति किम् ? वङ्गनां स्वामी । अल्पानां स्वामी । सूत्रे वङ्गल्पायात् इति अर्थशब्दस्य गृह्णात् बहुपर्यायिभ्यस्तथा अल्पपर्यायिभ्यश्चायं प्रत्ययः इष्यते ; यद्य—भूरिशः ददाति ; सौकशः आदत्ते ।

दी—। वङ्गल्पायाञ्छकारकादल्पवचनम् । नेह—वङ्गनि ददात्यनिष्टेषु । अल्पं ददात्याभुप्रदयिकेषु ।

मित—। यथाक्रमं मङ्गलमङ्गलवाचकयोगे एवायं प्रतीयः । फलतः यत्र मङ्गलं गम्यते तत्रैव अयं प्रत्ययः । यत्र अमङ्गलं गम्यते तत्र तु अयं न स्यात् । यत्रकर्मणि भूरिशः ददाति । अत्र मङ्गलं गम्यते अतएव प्रत्यय इष्टः । अनिष्टेषु वङ्गनि ददाति इत्यत्र प्रत्ययो नेष्टः । अनिष्टेषु इति अमङ्गलस्य दर्शनात् । अल्पं ददाति आमुदयिकेषु । इत्यत्रापि प्रत्ययो नेष्यते । कथमिति चेत्—उच्यते । आमुदयिक इति आह्वयपर्यायः । “आह्वादिषु” इति भाष्ये पथ्यायः प्रदर्शितः । आह्वानं मृतमेव उद्दिश्य अनुष्ठायते—अतएव तत्र अल्पदानेन अमङ्गलत्वं सूचितम् । तस्मात् अमङ्गलस्य सूचनात् अत्र शस्प्रत्ययो न भवति । प्रायिकं चैतत् ।

२०८७ । संखैक-वचनाच्च वीप्सायाम् ॥ ५।४।४३ ॥

दी—। द्वौ द्वौ ददाति द्विशः । माष माषं माषशः । प्रस्थशः । परिमाणशब्दा वृत्तविकर्त्या एव । संखैकवचनात् किम् ? घटं घटं ददाति । वीप्सायां किम् ? द्वौ ददाति । कारकादित्येव—द्वयोर्द्वयोः स्वामी ।

The suffix शस् is optionally added to cardinal numerical words and also to other words standing for a single unit (i. e. to collective nouns denoting परिमाण) in the sense of repetition.

मित—। वीप्सायां गम्यमानायाम् संख्यावाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यस्तथा एकवचनात् प्रातिपदिकेभ्यः शस्प्रत्ययो भवति अन्यतरस्याम् । द्वौ द्वौ मोदकौददाति इति द्विशः मोदकं ददाति । एवं विशः । एकवचनात्—माषं माषं ददाति माषशः ददाति । प्रस्थं प्रस्थं ददाति प्रस्थशः ददाति । एवं पादशो ददाति । एकवचनात् इत्यस्य कीदृशः ? एकोऽर्थः उच्यते येन तदेकवचनम् । कार्वाणपादयश्च परिमाणशब्दा वृत्तौ (अर्थप्रकाशनविषये) एकार्वाण एव भवन्ति । संखैकवचनात् इति किम् ? घटं घटं ददाति । अत्र न हि घटशब्दः संख्यावाचौ, नापि एकार्वाणिभायी । तस्मात् न प्रत्ययः । वीप्सायाम् इति किम् ? द्वौ ददाति । कारकादिति अनुवर्त्तते तेन कारकादेव अयं अतएव द्वयोः द्वयोः स्वामी इत्यत्र प्रत्ययो नेष्यते । एवं कार्वाणस्य स्वामी इत्यपि प्रत्ययोजनम् ।

२०६८ । प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः ॥ ५।४।४४ ॥

दी-- । प्रतिना कर्मप्रवचनीयेन योगे या पञ्चमी विहिता तदन्तात्तसिः स्यात् । प्रद्युम्नः कृष्णतः प्रति ।

The suffix तसि is added to words ending in the fifth case-ending in connection with the कर्म प्रवचनीय प्रति ।

मित— । “प्रतिनिधि-प्रतिदाने च यच्चादिति” (२।३।११) प्रतिः कर्म-प्रवचनीयत्वं तद्योगे च पञ्चमी । ईदृशस्य पञ्चमान्तस्य तसिः स्यात् । प्रद्युम्नः कृष्णात् प्रति इति तसिः—तेन प्रद्युम्नः कृष्णतः प्रति इत्यपि स्यात् ।

दी— । आद्यादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ आदौ आदितः । मध्यतः । पूर्वतः । पार्श्वतः । आकृतिगणोऽयम् । स्वरेण-स्वरतः । वर्णतः ।

मित— । आदि इतिवन्मादिभ्याश्च तसिः स्यात् । आदौ आदितः । मध्ये मध्यतः । “अथे व्याधः करधृतशरः पार्श्वतो जातमाला” । आद्यादिस्तु आकृतिगणः । स्वरेण स्वरतः । वर्णेन वर्णतः । “यतःस्वरतो वर्णतो वा” । “यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात्” ।

२०६९ । अपदाने चाऽहीयरूहोः ॥ ५।४।४५ ॥

दी— । अपादाने या पञ्चमी तदन्तात्तसिः स्यात् । ग्रामादा-गच्छति । ग्रामतः । अहीयरूहोः किम् ? स्वर्गात् हीयते । पर्वतात् अवरोहति ।

The suffix तसि may be added to words to give the sense of the ablative case—the fifth case-ending being substituted by the said suffix, except with reference to the two roots हीय and रुह ।

मित— । अपादाने या पञ्चमी विहिता, तस्याः पञ्चम्याः वा तसिप्रत्ययः स्यात्
तच्च दपादानम् हीयधातोस्तथा रुहधातोश्च समन्वि न भवति । यामादागच्छति इति
शमतः आगच्छति । चौरात् विभेति इति चौरतः विभेति । अध्ययनात् पराजयते
इति अध्ययनतः । अहीयरुहोः इति किम् ? स्वर्गात् हीयते । पर्वतात् अवरोहति ।
हीयते इति विकारनिर्द्देशात् “ओहाक् तयामे” इति अहातेरेव प्रतिपत्तिः न खलु
“ओहाङ् गती” इति जिह्वीतेः । अतएव भूमीः उज्जिह्वीते इति भूषितं उज्जिह्वीते
इति प्रयोगः साधुरेव स्यात् । कथं “मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा” इति वाक्ये
“हीनः” इति ङाक्धातोः अवस्थितौ अपि तसिरिति चेत् उच्यते—नैषा पञ्चमी ।
किं तर्हि ? तृतीया । स्वरेण वर्णेन वा हीनः इत्यर्थः ।

२१०० । अतिगृहाऽव्ययनक्षेपेष्वकर्त्तरि तृतीयायाः

॥ ५।४।४६ ॥

दी— । अकर्त्तरि तृतीयान्ताद्वा तसिः स्यात् । अतिक्रम्य
गृहोऽतिगृहः । चारित्रेणांतिगृह्यते । चारित्रतोऽतिगृह्यते ।
चारित्रेणान्यानतिक्रम्य वर्त्तत इत्यर्थः । अव्ययनमचलनम् । वृत्तेन
न व्यथते । वृत्ततो न व्यथते । वृत्तेन न चलतीत्यर्थः । क्षेपे—
वृत्तेन क्षिप्तः । वृत्ततः क्षिप्तः । वृत्तेन निन्दितः इत्यर्थः । अकर्त्त-
रीति किम् ? देवदत्त न क्षिप्तः ।

The suffix तसि is added to words replacing the third case-
ending after them with reference to “surpassing”, “standing
firm” and “censuring” provided the said third case-ending is
not due to nominative case (अनुक्तकर्त्ता) ।

मित— । अतिक्रम्य यदोऽतिग्रहः । अन्यम् अतिक्रम्य स्थितिरित्यर्थः ।
अन्यातिशायिनी स्थितिरिति भावः । अव्ययनम् अचलनम् । क्षेपः निन्दा । अतिग्रहे
अव्ययने क्षेपे च वर्त्तमाना या तृतीया तर्द्धन्ताद्वा तसिप्रत्ययो भवति सा चेत् तृतीया

कर्त्तरि न स्यात् । चारिवेशे अतिगृह्यते इति चारिवतः अतिगृह्यते । चारिव-
वसेन अन्यानतिशेते । वृत्तेन न व्यथते इति वृत्ततो न व्यथते । वृत्तेन न
चक्षतीत्यर्थः । वृत्तेन चित्तः इति वृत्ततः चित्तः । चारिवेशे निन्दितः इत्यर्थः ।
अकर्त्तरौति किम् ? देवदत्तेन चित्तः । विण्दत्तेन अतिगृह्यते । यज्ञसेनेन
व्यथितः इति एतेषु न प्रत्ययः ।

२१०१ । ह्रीयमानपापयोगाच्च ॥ ५।४।४७ ॥

दो— । ह्रीयमानपापयुक्तादकर्त्तरि तृतीयान्ताद्वा तसिः ।
वृत्तेन ह्रीयते । वृत्तेन पापः । वृत्ततः । क्षेपस्याविवक्षाया-
मिदम् । क्षेपे तु पूर्व्वेण सिद्धम् । अकर्त्तरि किम् ? देवदत्तेन
ह्रीयते ।

The suffix तसि optionally replaces any third case-ending
(save and except that used in the nominative case) coming
after a word with which is connected the word पाप or any
other word derived from the root ह्रा to abandon. Rest easy.

मित— । “अकर्त्तरि तृतीयाया” इत्येव । ह्रीयमानेन पापेन च योगो यस्य
तद्वाचिनः शब्दात् परा या तृतीयाविभक्तिरकर्त्तरि तदन्ताद्वा तसिः प्रत्ययो भवति—
काशिका । ह्रीयमानेन योगः—वृत्तेन ह्रीयते—वृत्ततः ह्रीयते । चारिवेशे ह्रीयते—
चारिवतो ह्रीयते । पापेन योगः—वृत्तेन पापः—वृत्ततः पापः । चारिवेशे पापः—
चारिवतः पापः ।

ननु “क्षेपेषु” इति पूर्व्वस्य कथितत्वात् कथं पुनरपि इदम् इति चेत् ?—समाधत्ते
—“क्षेपस्याविवक्षायाम् इदम्” इत्यनेन । क्षेपस्य निन्दायाः अविवक्षा अवगम्यते ।
तर्हि कश्चिन्नर्थे प्रत्ययः ? “तत्त्वाख्यायाम् इदम् उदाहरणम् इति” काशिका । तत्त्वस्य
स्वरूपस्य यावार्थस्य इति यावत् आख्यायाम् प्रकाशने इदं भवति । क्षेपे विवक्षिते
सति पूर्व्वेणैव सिध्यति । अकर्त्तरि इति किम् ? देवदत्तेन ह्रीयते देवदत्तेन इति
अनुक्तं कर्त्तरि तृतीया अतएव नात्र तसिर्भवति ।

२१०२ । षष्ठस्य व्याश्रये ॥ ५।४।४८ ॥

दी— । षष्ठ्यान्ताद्वा तसिः स्याजानापक्षसमाश्रये । देवा अर्जुनतोऽभवन् । आदित्या कर्णतोऽभवन् । अर्जुनस्य पक्षे इत्यर्थः । व्याश्रये किम् ? वृक्षस्य शाखा ।

The suffix तसि optionally replaces the sixth case-ending when siding with various parties is thereby implied.

सित— । नानापक्षसमाश्रयो व्याश्रयः । तस्मिन् गम्यमाने सति षष्ठ्यान्तात् विकल्पेन तसिप्रत्ययो भवति । षष्ठ्यान्तादित्यत्र या षष्ठी प्रोक्ता सा तु पक्षस्य अपेक्षया एव । देवा अर्जुनस्य पक्षे अभवन्—आदित्याः कर्णस्य पक्षे अभवन् इति वाक्ये देवा अर्जुनतोऽभवन्—आदित्याः कर्णतोऽभवन् इत्यपि भवति । व्याश्रये इति किम् ? वानराः वृक्षस्य शाखायाम् अभवन् ।

२१०३ । रोगाच्चापनयने ॥ ५।४।४९ ॥

दी— । रोगवाचिनः षष्ठ्यान्ताद्वा तसिश्चिकित्सायाम् ॥ प्रवाहिकातः कुरु । प्रतीकारमस्या कुर्वित्यर्थः । अपनयने किम् ? प्रवाहिकायाः प्रकोपनं करोति ।

The suffix तसि optionally replaces the sixth case-ending coming after word expressive of some disease when the treatment of the same is implied.

सित— । रोगः व्याधिः । 'अपनयनं' प्रतीकारः—चिकित्सा इत्यर्थः । रोगा-
भिवाचिनः शब्दात् या षष्ठी विभक्तिसदन्ताद्वा तसिप्रत्ययो भवति चिकित्सायां गम्य-
मानायाम् । प्रवाहिका—आमजनितरोगविशेषः । प्रवाहिकातः कुरु । हृदिंकातः कुरु ।
अपनयने इति किम् ? प्रवाहिकायाः प्रकोपनं करोति । नात्र अपनयनं गम्यते ।

२१०४ । कृभ्वस्तियोगे संपद्यकर्तरि चिः ॥ ५।४।५० ॥

अभूततद्भाव इति वक्तव्यम् ॥

दो—। विकारात्मतां प्राप्नुवत्यां प्रकृतौ वर्तमानादिकार-
शब्दात् स्वार्थे चिर्वा स्यात् करोत्यादिभिर्योगि ।

The suffix चि is attached to a word itself a subject or objects of production (and by production the creation of a new phase being implied) in connection with one of the following verb कृ भू or अस् ।

Or thus—चि्व may be attached to a transformation (प्रकृति-
विकारभाव) in the subjective (कर्त्ता) with भू् and अस् but in the
accusative with कृ the transformed in both being in the
same case with the transformation.

मित—। भूतः जातः । तस्मात् अन्वः अभूतः अजातः । भावः उत्पत्तिः ।
तस्य अजातस्य भावः इति तदभावः । योऽभूतः अजातः, तदभावे तस्य उत्पत्तौ गम्य-
मानायाम् इत्यर्थः ।

संपद्यकर्त्तरि इति—संपद्यते इति धातुः । तस्य कर्त्ता संपद्यकर्त्ता । तस्मिन् ।
सूत्रार्थः—“अभूततदभावे” यत् वस्तु अविद्यमानं नाम तस्य उत्पत्तौ द्योत्यायाम्
“सम्पद्यकर्त्तरि” सम्पद्यते इति क्रियायाः कर्त्तरि वर्तमानात् प्रातिपदिकात् कृ भ
अस्ति इति धातुभिर्योगि चि्व प्रत्ययो भवति ।

२१०५ । अस्य चौ ॥ ७।४।३२ ॥

दो—। अवर्णस्य ईत्स्यात् चौ । वेलोपिः । च्रान्तत्वाद-
व्ययम् । अकृष्णः कृष्णः सम्पद्यते तं करोति कृष्णीकरोति । ब्रह्मो-
भवति । गङ्गीस्यात् ।

The final अकार of the word preceding the चि is replaced
by ईत् । व of चि elides, and अन्त word is an अव्यय as well.

मित—। “ई प्राचोः” (७।४।३२) इत्यस्मात् ई अनुवर्तते । अवर्णान्तस्य

प्रातिपदिकस्य अकारस्थाने ईकारो भवति चिप्रत्यये परे सति । अकृष्णः (यः प्राक् कृष्णात् अन्यवर्णसमायः आसीत् सः) कृष्णः (कृष्णवर्णः) सम्पद्यते (जायते) ; तं (कृष्णं) करोति (तथा करोति) इति कृष्णशब्दात् चिः ; चिप्रत्यये अकार इत् ; “वैरपृक्तस्य” (६।१।६१) इति सूत्रेण अकारो लुप्यते । कृष्ण इ इति स्थितिः । ततोऽनेन ईकारः—कृष्णी इति स्थितिः । ततः कृः प्रयुज्यते कृष्णीकरोति । अत्रान्न व्रज्ज भवति इति व्रज्जीभवति । “नस्तल्लिते” (६।४।१४४) इति नकारलोपः । अगङ्गा गङ्गा स्यात् इति गङ्गी स्यात् । “यस्सेति च” (६।४।१४८) इति अकारलोपः ।

दी— । अव्ययस्य चावीत्वं नेति वाच्यम् ॥ दोषाभूतमहः । दिवाभूता रात्रिः । एतच्च अव्ययीभावस्य इति सूत्रे भाष्ये उक्तम् ।

मित— । चिप्रत्यये परे अवर्णान्तानाम् अव्ययशब्दानाम् अकारस्थाने ईकारो न स्यात् । दोषा रात्रिः । दिवा दिवसः । अव्ययप्रथमम् । अदोषा दोषाभूतम् दोषाभूतम् अहः । अदिवा दिव-भूतम् इति दिवाभूतम् । दिवाभूता रात्रिः ।

२१०६ । क्यचोश्च ॥ ६।४।१५२ ॥

दी— । हलः परस्यापतग्रयकारस्य लोपः स्यात्की च्वौ च परतः । गार्गीभवति ।

A यकार owing its existence to some अपत्यप्रत्यय, elides before the suffixes क्य and च्व, when (provided) the said यकार stands after some consonant.

मित— । हल उत्तरस्य अपत्यप्रत्ययाङ्गस्य यकारस्य लोपो भवति क्येप्रत्यये तथा च्व प्रत्यये च परे । अगार्ग्यः गार्ग्यो भवति इति गार्गीभवति । अवात्स्यः वात्स्यो भूतः इति वात्सीभूतः । क्ये परे यथा वात्स्यम् इव आचरति वात्सीयति । गार्ग्ये इव आचरति गार्गीयति । अपत्ययकारस्य एवलोपः स्यात् नान्यस्य अतएव

असांकाशः सांकाश्यो भवति इति सांकाशीभवति । अत यकारस्य न लोपः—
यसौ नायं अपत्ययंकारः । हलः परस्य इति किम् ? अकारिक्रियः कारिक्रिया भवति
भवति इति कारीक्रियीभवति । अत यकारस्य हलः परत्वाभावात् न लोपः ।

२१०७ । च्वौ च ॥ ७।४।२६ ॥

दी— । च्वौ परे पूर्वस्य दीर्घः स्यात् । शुचीभवति ।
पटूस्यात् । अव्ययस्य दीर्घत्वं नेति केचित्तन्निर्मूलम् । स्वस्ति
स्यादिति तु महाविभाषया च्वेरभावात् सिद्धम् । स्वस्तीस्यादि-
तपि पक्षे स्यादिति चेदसु । यदि नेष्यते तर्ह्यनभिधानात् च्विरेव
नोत्पद्यते इतः । रोद्धतः । मात्रीकरोति ।

Before the च् suffix, the final vowel of the word (preceding the च्) is lengthened. This is for other vowels than अवर्ण for which ई comes by “अस्य च्वौ” । अव्यय (अनकारान्त) words also get the lengthening.

मित— । च्विप्रत्यये परे अजन्तस्य अङ्गस्य दीर्घीभवति । अशुचिः शुचि भवति
इति शुचीभवति । एवं शुचीकरोति । शुचीस्यात् । अपटुः पटुः स्यात् इति
पटूस्यात् । केचित् च्विप्रत्यये परतः अव्ययशब्दस्य अन्तिमस्वरवर्णस्य दीर्घत्वं
नोच्छन्ति । परं तत्तु नानुनोदितं यौमतादीञ्चितेन ।

ननु अस्वस्ति स्वस्ति स्यात् इति स्वस्ति स्यात् इति रूपम् । तत् कथं सिध्यति ?
अत महाविभाषावशात् च्वेः विकल्पिकत्वं दीक्षितो मन्यते अतएव पक्षे च्वेरभावात्
इदं सिध्यति । स्वस्तीस्यात् इति रूपमपि विकल्पेन भवति । यदि स्वस्तीस्यादिति
रूपं केषाञ्चिदनभिमतं स्यात् तर्हि स्वस्ति स्यादिति एकं रूपं भवतु । तथा सति
अत कथं दीर्घत्वाभावः ? समाधत्ते—“अनभिधानात् च्विरेव नोत्पद्यते” । अत
उदाहरणे च्विप्रत्ययेन भवति—कथमिति चेत्—अनभिधानादेव । तथाहि प्रोक्तं
यौमदुभिः वोपदेवपादैः—“कृतञ्चित्तसमासानामभिधानं निवानकम्” । उदाहरणान्तरं

अमातरं मातरं करोति इति मातृशब्दात् चिवप्रत्ययः । “रीङ् ऋतः” (७।४।२७) इति चिवप्रत्यये परतः ऋकारान्तस्य अङ्गस्य रीङ् इति आदेशः ; अतएव मातृ-करोति इति रूपम् ।

२१०८ । अरुमं नञ्चक्षुश्चे तोरहोरजसां लोपश्च ॥ ५।४।५१ ॥

दी— । एषां लोपः स्यात् चिवश्च । अरुं करोति । उन्मनी-स्यात् । उञ्चक्षू करोति । विचेती करोति । विरही करोति । विरजी करोति ।

Before the suffix चिव, the last letter of the words अरुस्, मनस्, चक्षुस्, चेतस्, रजस्, and रजस्, elide.

नित— । चिवप्रत्यये परे अरुस्, मनस्, चक्षुस्, चेतस्, रजस्, रजस्, इति एतेषां अन्तस्य संकारस्य लोपः स्यात् । अन्यत् सुगमम् ।

२१०९ । विभाषा साति कात्स्नेऽत्र ॥ ५।४।५२ ॥

दी— । चिव-विषये सातिवांस्यात् साकलेय ।

The suffix साति takes the place of चिव when totality is implied.

*नित— । अभूततद्भावे कृत्वन्तिथीगे संपदाकर्त्तरि इति सर्वम् अनुवर्त्तते । अस्मिन् चिविषये साति इति प्रत्ययो विकल्पेन भवति, कात्स्नेऽत्र गम्यमाने सति । कात्स्नेम् साकल्यम् ।

२११० । सात् पदादयोः ॥ ५।३।१११ ॥

दी— । सख्यषत्वं न स्यात् । दधि सिञ्चति । कृत्स्नं शस्त्रम् अग्निः सम्पद्यतेऽग्निसाद्भवति । अग्नीभवति । महाविभाषया वाक्यमपि । कात्स्नेऽत्र किम् ? एकदेशेन शक्तीभवति पटः ।

The dental स of the suffix साति as well as the initial dental स of a word does not change into मूर्धन्य ष । Rest easy.

मित—। “सात्” इति सातिप्रत्ययस्य यो नाम सकारस्तस्य तथा “पदाद्योः” पदस्य आदिस्थितो यः सकारस्तस्य च षत्वं न भवति । पदादेः—दधि सिञ्चति । अतः सिञ्चति इत्यस्य यः सकारः स तु पदस्य आदौ तिष्ठति अतएव नाव षत्वम् ।

ननु षत्वस्य प्राप्तिः कस्माद् भवति येन निषिध्यः विधीयते इति चेत्—उच्यते । “वात्तादेः षः सः” (६।१।६४) इति सूत्रेण धातोरान्तेः षकारस्य स्थाने सकारादेशो भवति । अतएव षकारस्य आदेशत्वात् “आदेशप्रत्यययोः” (८।१।५८) इति षकारस्य प्राप्तिरासीत् । स तु अनेन प्रतिषिध्यते । सातिप्रत्ययस्य—कृतृत्वम् शस्त्रम् अग्निः सम्पद्यते इति वाक्ये “विभाषा सातिकात्सर्ग” (५।४।४२) इति सातिप्रत्ययः—तेन अग्निं सात् भवति इति रूपम् । अत्र न षत्वम् । सातिप्रत्ययस्य विकल्पकात् पञ्च चि्वप्रत्ययः—अग्नीभवति ।

ननु सातिप्रत्ययस्य सकारस्य कथं षत्वसम्भावना येन सा निषिध्यते इति चेत्—उच्यते । प्रत्ययसकारत्वात् एव अत्र षत्वस्य प्राप्तिरासीत् । “महाविभाषया वाक्यमपि भवति ।” प्रत्ययस्य उत्पत्तिः वैकल्पिकी इत्यर्थः । एवं लवणम् उदकसात् भवति (साति), लवणम् उदकोभवति (चि्वः) = कृतृत्वं लवणम् उदकात्मना परिणमति (वाक्यम्) । कात्सर्ग इति किम् ? पटः एकदेशेन शुद्धी भवति—अत्र चि्वरेव न खलु सातिप्रत्ययोऽपि ।

२१११ । अभिविधौ संपदा च ॥ ५।४।५२ ॥

टी—। संपदा कृश्वस्तिभिश्चयोगे सातिर्वाह्याप्तौ । पक्षे कृश्वस्तियोगे चि्वः । संपदा तु वाक्यमेव । अग्निं सात् संपद्यते अग्निं सात् भवति शस्त्रम् । अग्नीभवति । जलं सात् संपद्यते जलो भवति लवणम् । एकस्य व्यक्तेः सर्वावयवावच्छेदेन अन्यथाभावः कात्सर्गम् । बहूनां व्यक्तीनां किञ्चिदवयवावच्छेदेन अन्यथात्वं त्वभिविधिः ।

The suffix साति may be used instead of the suffix चि्व, in connection with the verb संपद (also)—when partial scope (with reference to attaching, covering and the like) is implied; it may be used in connection with कृ भू अस् also. See Tika for the rest and for expl. of कर्त्तृसा and अभिविधि.

नित—। अभिविधिव्याप्तिः । संपदा इति सम्पूर्वकः पदधातोः ग्रहणम् । च—इति कृ भू अस् इति एतानि समुच्चिनोति । “अभिविधौ” व्याप्त्याम् गम्यमानायां “संपदा” सम्पूर्वकपद इति धातोर्योगे “च” अपि सातिप्रत्ययो भवति चि्व-विषये । पक्षे कृ भू अस् इति एतैर्योगेऽपि सातिप्रत्ययो भवति अभिविधौ । सातिप्रत्ययस्य वैकल्पिकत्वात् सातिप्रत्ययस्य अप्राप्तिपक्षे चि्वप्रत्ययः स्यात् ; स च कृ भू अस् इति एतैरेव योगे न तु संपदा । संपदा तु वाक्यमेव स्यात् । संपदायोगे सातिः—अग्निसात् सम्पद्यते शस्त्रम् । भूयोगे सातिः—अग्निसात् भवति शस्त्रम् । चि्वः—अग्नीभवति शस्त्रम् । पक्षे संपदा योगे च्चेरभावात् वाक्यमेव—शस्त्रम् एकदेशेन अग्निः सम्पद्यते । लवणं जलसात् सम्पद्यते । लवणं जलसात् भवति । लवणम् जलीभवति । लवणम् एकदेशेन जलं सम्पद्यते ।

ननु अभिविधिना सह कर्त्तृसा को विभेद इति चेत्—समाधत्ते । “एकस्राः व्यक्तेः” एकस्रा द्रव्यस्रा “सर्वावयवावच्छेदेन” सर्वं शरीरम् अधिकृत्य “अन्यथा-भावः” रूपान्तरप्राप्तिः “कर्त्तृस्रा” इत्युच्यते । प्रकृतेः सर्वात्मना विकाररूपप्राप्तिः कर्त्तृस्रा इत्यर्थः । “वह्नाम् व्यक्तीनाम्” अनेकानां सूक्ष्मीनाम् “किञ्चिदवयवावच्छेदेन” अवयवानाम् अंशमेव अधिकृत्य “अन्यथा” रूपान्तरप्राप्तिरभिविधिः । “यव एकदेशेनापि सर्वां प्रकृतिं विकारः सम्पद्यते सोऽभिविधिः । यथा अस्याम् सेनायाम् उत्पातेन सर्वं शस्त्रम् अग्निसात् संपद्यते । वर्षासु सर्वं लवणम् उदकसात् संपद्यते इति”—काशिका ।

२११२ । तदधीनवचने ॥ ५।४।५४ ॥

दी—। सातिः स्रात् कृम्वस्तिभिः संपदा च योगे । राजसात् करोति । राजसात् सम्पद्यते । राजाधीनम् इत्यर्थः ।

The suffix साति is attached to words expressive of masters, in connection with the roots कृ भू अस् and संपद—to imply the making over of something to the said masters.

मित—। “तदधीनवचने” किञ्चित् तस्मिन् अधीनं करोति इति गम्यं सति । तत् इति यस्मिन् अधीनं क्रियते किञ्चित् स लक्ष्यते । अतएव सूत्रार्थम्—स्वामिनि किञ्चित् अधीनं करोति इति योत्र सति स्वामिवाचकात् प्रातिपदिकात् सातिप्रत्ययो भवति कृ भू अस् संपदा इति एतेषां योगेति । राज्ञि अधीनं करोति इति राजसात् करोति । राज्ञि अधीनं सम्पद्यते इति राजसात् सम्पद्यते । राजाधीनं करोति—राजाधीनं सम्पद्यते इत्यर्थः ।

२११३ । देये वा च ॥ ५।४।५५ ॥

दी—। तदधीने देये वा स्यात् सातिश्च कृष्वादियोगे । विप्राधीनं देयं करोति । विप्रत्वा सम्पद्यते । पक्षे विप्रसात् करोति । देये किम् ? राजसात् भवति राष्ट्रम् ।

The suffix वा may be used (also सति) in the aforesaid sense i. e. in the sense of “under control of” provided the making over of some dues is implied. i. e. if the thing controlled is a gift and there is syntactical connection with कृ, भू, अस्, सम् पद ।

मित—। तदधीनवचनम् इत्यनुवर्त्तते । तत् इत्यस्य विशेषणं देयम् । देयं दातव्यम् । यत् अधीनं क्रियते तच्चैतद् देयं स्यात् तर्हि स्वामिवाचकात् प्रातिपदिकात् वा प्रत्ययो भवति कृ भू अस् संपद इति एतेषां योगे ; सूत्रस्थकारकत्वात् पक्षे सातिप्रत्ययोऽपि स्यात् । “ब्राह्मणेभ्यो देयमिति यद्विज्ञानं” तद्यदा तेषां समर्पणेन तदधीनं क्रियते तदा वाप्रत्ययः । ब्राह्मणाधीनं करोति ब्राह्मणत्वा करोति, पक्षे ब्राह्मणसात् करोति । विप्रत्वा—विप्रसात् करोति । ब्राह्मणत्वा सम्पद्यते । विप्रत्वा

सम्पद्यते । दीये इति किम् ? राजसात् करोति राष्ट्रम् । अत्र दीयत्वाभावात् नवा
—अपितु चिक्वरिव ।

२११४ । देवमनुष्यापुरुष-पुरुषमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्वहुलम्
॥ ५।४।५६ ॥

दी— । एभ्यो द्वितीयान्तेभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यश्च वा सप्तात् ।
देवत्वा वन्दे रमे वा । बहुलोक्तेरन्यत्रापि—बहुत्वा जीवतो
मनः ।

The suffix वा is often attached to the words देव मनुष्य
पुरुष पुरु and मर्त्य to give out the sense of either द्वितीया or
सप्तमी । See Tika also,

नित— । साति इति नानुवर्तते वा इत्येव अनुवर्ति भजति । क्त भू अस् इति
एतेषां प्रसङ्गो नास्तीत्यतः ; अत्र खलु “सामान्येन विधाने”मिति काशिका । अतएव
सूत्रस्य अयमर्थः—देव मनुष्य पुरुष पुरु मर्त्या इति एतेभ्यः द्वितीयांतेभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यो
वा वाप्रत्ययो भवति बहुलम् । देवान् वन्दे इति देवत्वा वन्दे । देवेषु रमे इति
देवत्वा रमे । एवं देवान् गच्छति इति देवत्वा गच्छति । देवेषु वसति इति देवत्वा
वसति । मनुष्यत्वा गच्छति—मनुष्यत्वा वसति । पुरुषत्वा गच्छति—पुरुषत्वा वसति ।
पुरुता गच्छति—पुरुता वसति । मर्त्यात्वा गच्छति—मर्त्यात्वा वसति । बहुलवचनात्
एभ्योऽन्यत्रापि दृश्यते यथा बहुत्वा जीवतो मनः इति । अत्र बहुशब्दात् वा प्रत्ययः ।
बहुषु जीवतः इत्यर्थः ।

२११५ । अव्यक्तानुकरणाद्द्वयजवरार्द्धानितौ डाच्

॥ ५।४।५७ ॥

दी— । डाच् अवरं नूनम्, नतु ततो नूनम् ।
अनेकाजिति यावत् । तादृशमर्द्धं यत्र तस्माड् डाच् सप्तात्
कृन्वस्तिभ्योर्गे ।

डाचि विवक्षिते द्वे बहुलम् ॥ नित्यमास्त्रेडिते डाचीति वक्तव्यम् ॥ डाच्परम् यदामेडितं तस्मिन् परे पूर्वपरयोः वर्णयोः पररूपं स्यात् । इति तकार-पकारयोः पकारः । पटपटा करोति । अव्यक्तानुकरणात् किम् ? ट्षत् करोति । द्रजवराडात् किम् ? अत् करोति । अवरेति किम् ? खरटखरटा करोति । त्रपट-त्रपटा करोति । अनेकाच्—इतेष्व सूत्रयितुमुचितम् । एवं हि डाचीति परसप्तमिप्रव द्वित्वे सुवचैत्यवधेयम् । अनितौ किम् ? पटिति करोति ।

With reference to (in connection with) the roots क, भू or चञ्, the suffix डाच् is affixed to words that imply (imitation of) indistinct sounds—provided the second member of the said words being reduplicated, contains at least two (or more than two) vowels save when इति is not present there. For rest see Tika.

मित— । “अव्यक्तानुकरणात्” अव्यक्तस्य ध्वनिः अनुकरणं द्योतयति यः शब्दस्तस्मात् । “द्रजवराडात्” द्वौ अचौ एव अवरो नूनौ यस्मिन् अङ्गे विद्यते तस्मात् । सूत्रार्थस्तु—ऊ भू अम् इति एतौ योगे अव्यक्तानुकरणद्योतकैभ्यः प्रातिपदिकैभ्यः कृत—द्वित्वेभ्यः स्वार्थभागे द्वौ ततोऽधिकान् वा ‘अचः धारयद्भ्यः डाच् इति प्रत्ययो भवति परं “इति” इत्यस्य योगे तु एतत् न स्यात् । डाचि विवक्षिते सति बहुलं द्वित्वं स्यात् प्रकृतेः । अपिच डाच् प्रत्यये परे यत् “आच्ङितं” कृतार्थभावस्य द्वितीयपदं तस्मिन् द्विवचनपदे परे पूर्वपरयोर्वर्णयोः पररूपं स्यात् । पटत् इति कश्चित् अव्यक्तानुकरणवाची शब्दः । तत् करोति इति अभिधेये अस्मात् डाच्—तेन पटत् डाच् इति स्थितिः । पटत् इत्यस्य द्विवचनं—तथासति पटत् पटत् डाच् इति तिष्ठति । पटत् पटत् इति अर्द्धभागे द्वौ अचौ दृश्येते अतएव डाचो विधाने न

कापि बाधा । अतः पटत् पटत् इत्यत्र “पटत्” इति द्विवचने परे सति पूर्ववर्णो यी तकारस्तथा तस्मात् परस्थितो यो वर्णः पकारः इति उभयोः पररूपम् स्यात् ; तथासति पटपटत् डाच् इति स्थितिः । ततः टेलोपि जाते पटपटा करोति इति रूपं भवति । एवं दमदमास्यात् । अव्यक्तानुकरणयोतकेभ्यः इति किम् ? दृषत् करोति । नहि दृषत् इति शब्दः अव्यक्तानुकरणवाची, अपितु उपलवाच्यैव । एवम् ईषत् करोति इत्यादि । द्वाजवराह्यात् इति किम् ? अत् करोति । अत् इति अत्र एकः एव अच् तिष्ठति—अतएव अत्र द्वाजवराहत्वं नास्ति । द्वाजवराह्यात् इत्यनेन अनेकाचः इतिव्यर्थः ज्ञेयः । तेन खरट—खरटा करोति तपट-पवटा करोति इत्यादिस्थलेऽपि स्यात् । अनितौ इति किम् ? इति इत्यस्य योगे एतत् न स्यात्, पठिति करोति । अनेकाच इति—तत्र ‘अनेकाच’ इति पाठोक्तः । ‘एवंहि’ तथा सति ‘द्विल्व’ द्विल्वविषये डाचि—इत्यत्र ‘परसप्तमी एव सुबन्धा’ अतीव शोभनीया ‘इति अवधीयम्’ ज्ञेयम् । फलतः “डाचि (परतः) द्विल्वम्” इत्यादि वार्तिकं कर्तुं शक्यम् ।

२११६ । कृजो द्वितीयतृतीयशम्बवीजात् कृषौ ॥ ५।४।५८ ॥

दी— । द्वितीयादिभ्यो डाच् स्यात् कृज एव योगे कर्षणेऽर्थः । बहुलोक्तेरव्यक्तानुकरणात् अन्यस्य डाचि न द्विल्वम् । द्वितीयं तृतीयं कर्षणं करोति इति द्वितीयाकरोति । तृतीयाकरोति । शम्बशब्दः प्रतिलोमे । अनुलोमं कृष्टं क्षेत्रम् पुनः प्रतिलोमं कर्षति शम्बाकरोति । बीजेन सह कर्षति बीजाकरोति ।

With reference to the root कृज् (कृ), the suffix डाच् is added to the words द्वितीय तृतीय शम्ब and बीज in the sense of कर्षणं । No द्विल्व here for these are not अनुकरणशब्दः ।

मित्— । कर्षणम् इत्येव अर्थे गम्यमाने सति द्वितीय तृतीय शम्ब बीज इति एतेभ्यः डाच् प्रत्ययो भवति कृज् इति धातोर्योगे । डाचि विवक्षिते हे बहुलम्

इत्यत्र बहुलम् इत्यस्य सङ्ख्यात् अव्यक्तानुकरणात् अन्यत्र एव विषये डाचीति परे हित्वं न स्यात् । अतीव न हित्वम् । द्वितीयं कर्षणं करोति इति द्वितीयाकरोति । तृतीयं कर्षणं करोति इति तृतीयाकरोति । शम्भुशब्दः प्रतिलोमे वर्त्तते । अनुलोमं कृष्टं चित्रम् पुनः प्रतिलोमं कर्षति इति शम्भाकरोति । बीजेन सह कर्षति इति बीजाकरोति । “शब्दाकृत्य बीजाकृतयान्” इति भाषावृत्तिः ।

११७ । संख्यायाश्च गुणान्तायाः ॥ ५।४।५८ ॥

दी— । कृजोयोगे कृषौ डाच् स्यात् । द्विगुणाकरोति चित्रम् । चित्रकर्मकं द्विगुणं कर्षणं करोतीत्यर्थः ।

With reference to कृज्, the suffix डाच् is attached to compound words the first member of which is any cardinal numeral and the second member is the word गुण, in the sense of ploughing.

नित— । कृज् इत्यस्य धोने कर्षणे शम्भुशब्दे गुणान्त संख्यायाः डाच् स्यात् । चित्रम् द्विगुणाकरोति । द्विगुणाकरोति । चित्रम् द्विगुणं त्रिगुणं वा कर्षति ।

२११८ । समयाच्च यापनायाम् ॥ ५।४।६० ॥

दी— । “कृषौ” इति निवृत्तम् । कृजोयोगे डाच् स्यात् । समयाकरोति । कालं यापयति इत्यर्थः ।

The suffix डाच् is added to the word समय in the sense of whiling or passing away.

नित— । कृषौ इत्यस्य नानुवृत्तिरत्र । यापना क्षेपणम् । क्षेपणम् इति एतस्मिन् अर्थे समयशब्दात् डाच् स्यात् कृज् इत्यस्य धोने । समयं यापयति इति डाच् समयाकरोति । “समयाकुर्वत सा वाग्भिः” ।

२११८ । सप्तनिष्पत्तादतिव्ययने ॥ ५।४।६१ ॥

दी—। सपत्नाकरोति मृगम् । सपुङ्गशरप्रवेशेन सपत्रं करोतीत्यर्थः । निष्पत्राकरोति । सपुङ्गस्य शरस्योपरपार्श्वं निर्गमनान्निष्पत्रम् करोतीत्यर्थः । अतिव्ययने किम् ? सपत्रम् निष्पत्रं वा करोति भूतलम् ।

The suffix डाच् is added to सपत्र and निष्पत्र in the sense of over-afflicting. For rest see Tika.

मित—। सपत्र निष्पत्र इति एताभ्याम् डाच् स्यात् अतिपीडने गम्यमाने सति । स मृगं सपत्नाकरोति । पुङ्ग-सनाथं शरं तस्य शरीरे निक्षिप्य एवं तथा पतयुक्तं करोति यथा स अतीव पीड्यते । निष्पत्राकरोति । पुङ्गसमेतस्य शरस्य पार्श्वं भिक्षा निर्गमनं भवति—यत्र मृगं निष्पत्राकरोति इति उच्यते । “धनुष्या-वेखांतं दिवमपि सपत्नाकृतमसुम्” । अतिव्ययने किम् ? सपत्रं निष्पत्रं वा करोति भूतलम् । भूतले पत्रानि स्थापयति तस्मात् पत्रानि अपनयति वा ।

२११८ । निष्कुलान्निष्कोषणे ॥ ५।४।६२ ॥

दी—। निष्कुलाकरोति दाडिमम् । निर्गतं कुलमन्तरव-यवानां समूहोयस्मादिति बहुव्रीहे डाच् ।

The suffix डाच् is added to the word निष्कुल in the sense of “cutting” the different cells of anything (especially of any fruit).

मित— निष्कुलशब्दात् डाच् प्रत्ययः स्वात् निष्कोषने गम्यमाने । निष्कोषणम् कस्यचित् फलस्य भङ्गेन तस्य कोषानां स्वतन्त्रीकरणम् । निर्गतम् कुलम् अन्तःस्थितानाम् अवयवानां समूहोऽस्य वा अस्मात् इति बहुव्रीहिसमासनिष्पन्नात् निष्कुलशब्दात् डाच् प्रत्ययः ततः कृञ्—तेन निष्कुलाकरोति निष्कुलाकुरुते इति वा रूपम् । निष्कुलाकरोति दाडिमम् । निष्कुलाकुरुते जम्बीरम् ।

२१२० । सुख-प्रियादानुलोभ्ये ॥ ५।४।६३ ॥

दी—। सुखाकरोति । प्रियाकरोति गुरुम् । अनुकूल-
चरणेन आनन्दयतीत्यर्थः ।

The suffix डाच् is added to the words सुख and प्रिय in the sense of satisfying or pleasing.

मित—। “आनुकूलोमी” आनुकूल्ये गम्यमाने सुखशब्दात् प्रिय-शब्दाच्च डाच् प्रत्ययो भवति । सुखेन आनुकूल्यं करोतीति सुखाकरोति । प्रियाकरोति गुरुम् । गुरोरनुकूलिन आचरणेन तं गुरुम् प्रीणयति । तथाहि “प्रियाकृत्यं प्रियंवदा ।” भूयोगेऽपि सुखशब्दात् डाच् दृश्यते यथा—“सीतामूखं सुखामव” ।

२१२१ । दुःखात् प्रातिलोमेय ॥ ५।४।६४ ॥

दी—। दुःखाकरोति । स्वामिनं पीडयतीत्यर्थः ।

The suffix डाच् is added to the words दुःख in the sense of afflicting.

मित—। “प्रातिलोमी” प्रातिकूल्ये गम्यमाने दुःखशब्दात् डाच् प्रत्ययो भवति । दुःखेन प्रातिकूल्यं करोति इति दुःखाकरोति । स्वामिनं पीडयति । दुःखाकरोति कुपुवः इति भाषावृत्तिः । “अदो दुःखाकरोति माम् ।”

२१२२ । शूलात् पाके ॥ ५।४।६५ ॥

दी—। शूलाकरोति मांसम् । शूलेन पचतीत्यर्थः ।

The suffix डाच् is affixed to the word शूल in the sense of cooking (i. e. cooking upon a spit or prang).

मित—। पाके गम्यमाने शूलशब्दात् डाच् प्रत्ययो भवति ह्रस्वयोगे । मांसं शूलेन पचतीति मांसं शूलाकरोति ।

२१२३ । सत्यादशपथे ॥ ५।४।६६ ॥

दी—। सतप्राकरोति भाण्डं वणिक् । कृतव्यमिति तथं करोतीत्यर्थः । शपथे तु सतं करोति विप्रः ।

The suffix डाच् is added to the word सत्य save and except when it implies शपथ (pledging or promising).

मित—। सत्य इत्यस्मात् कृञ् योगे डाच् प्रत्ययो भवति—परं शपथे गमेः तु न स्यात् । सत्याकरोति भाष्यं वणिक्, मया क्रीतव्यम् इति तथ्यं ज्ञापयति इत्यर्थः । मयैतत् यद्गीतव्यम् इति सत्यङ्कारं ददातीति भावः । अशपथे किम् ? विप्रः सत्यं करोति—शपति इत्यर्थः ।

२१२४ । मद्रात् परिवापणे ॥ ५।४।६७ ॥

दी—। मद्रशब्दे मङ्गलार्थः । परिवापणं मुण्डनम् । मद्राकरोति । माङ्गल्यमुण्डनेन संस्करोतीत्यर्थः ।

The suffix डाच् is added to the word मद्र to imply shaving due to some auspicious ceremony.

मित—। मद्रशब्दस्य मङ्गलम् इति अर्थः । परिवापणम् मुण्डनं । मद्र शब्दात् माङ्गलिकमुण्डने गम्यमाने डाच् प्रत्ययो भवति । वालं मद्राकरोति माङ्गल्यमुण्डनेन संस्करोतीत्यर्थः । मद्राकरोती वालः इति भाषाहतिः ।

दी—। मद्राच्चेति वक्तव्यम् ॥ मद्राकरोति । अर्थः प्राग्बत् । परिवापणे किम् ? मद्रं करोति ।

The suffix डाच् is added to the word मद्र also in the self same sense.

मित—। मद्रशब्दादपि पूर्वोक्ते एव अर्थे डाच् स्यात् । मद्राकरोति भाषितः । परिवापणे इति किम् ? मद्रं करोति मङ्गलं करोति इत्यर्थः ।

इति तद्धितप्रक्रिया समाप्ता ॥

अथ द्विरुक्तप्रक्रिया ।

२१२५ । सर्वस्य द्वे ॥ ८।१।१ ॥

दी—। इतरधिकृतम् ॥

The province of reduplication begins here.

मित—। अयम् अधिकारः। सर्वस्य द्विरुक्तिर्वाच्या। अस्मिन् प्रकरणे यानि वक्तव्यानि तेषां द्विरुक्तिः स्यादिति ज्ञेयम्।

२१२६। नित्य-वीप्सयोः ॥ ८।१।८ ॥

दी—। आभीच्छात्र वीप्सायां च द्रोतेर पदस्य द्विवचनम्।
आभीच्छात्रं तिङन्तेष्वव्ययसंज्ञककृदन्तेषु च। पचति पचति। भुक्ता
भुक्ता। वीप्सायां—वृचं वृचं सिञ्चति। ग्रामो ग्रामो
रमणीयः।

Words implying repetition of action (आभीच्छा) and perva-
sion (वीप्सा) are reduplicated i. e. they are then twice written.
See Tika also.

मित—। नित्यता आभीच्छाम्। सा च तिङ् अव्ययकृत् इति एतेषु
सम्भवति। वीप्सा युगपत्प्राप्तिः, नित्याऽर्थे आभीच्छा इति यावत् तथा वीप्सायां च यः
शब्दो वर्त्तते तस्य सर्वस्य हे स्याताम्। तिङन्ते आभीक्ष्ण्यम् यथा—पचति पचति।
प्रपचति प्रपचति। अव्ययसंज्ञकेषु यथा—भुक्ता भुक्ता याति। नदीम् अवस्कन्द्या
अवस्कन्द्या उपस्पृशति। “आरं आरं खण्डहचरितं दारुभूतो सुरारिः।” वीप्सायाम्
—वृचं वृचम् सिञ्चति। गृहं गृहं गृहाः। “दिने दिने सा परिवर्द्धमाना”—
कुमारसम्भवम्। नदीम् नदीम् अवस्कन्द्या उपस्पृशति। ग्रामो ग्रामो रमणीयः।

“इह आद्यतरमाद्यतरमानयेति जातप्रकर्षं प्रत्ययस्य द्विरुक्तिरिष्यते” इति भाषा-
वृत्तिः। केचित्तु द्विरुक्तिः पद्यादेव प्रत्ययमिच्छन्ति यथा पचतिपचतितराम्।
“कचित्तु इत्थौ उक्तार्थत्वात् द्विरुक्तिर्निवर्त्तते। वी वी पदौ ददाति द्विपदिकां ददाति।
वी वी देहि—दिशो देहि। सप्त सप्त पर्णान्यस्य सप्ततपर्णः। कुलम् कुलमटति
कुलटा। क्वचिदुक्तार्थस्यापि प्रयोगः—एकैकशो देहि। अन्योन्यसहाया इति।”—इति
भाषावृत्तिः।

२१२७। परिवर्जने ॥ ८।१।५ ॥

दी—। परि परि वङ्गेभ्योऽष्टौदेवः। वङ्गान् परिहृत्येत्यर्थः।

The indeclinable परि is reduplicated—when it implies exclusion.

मित—। वर्जने यत्: “परि” इति अव्ययं—तस्य द्वे स्थाताम्। असमासे एव अस्य द्वे स्थाताम् इति ज्ञेयम्—यथा परि परि वङ्गेभ्यः ष्टौ देवः। वङ्गविषयं परिहृत्य षट्: इत्यर्थः। परि परि विगर्तेभ्यो ष्टौ देवः।

दी—। परिवर्जने वा वचनम्। परिवङ्गेभ्यः।

The above rule is to be treated as an optional one.

मित—। वर्जने परित्यक्तं द्वित्वं प्रोक्तं तत्, वैकल्पिकमेव इति बोध्यम्। अतएव परिवङ्गेभ्यः परिविगर्तेभ्यः इति द्वित्वाभावोऽपि साधुः। समासे तु द्वित्वं नैव यथा—परिवङ्गम्। परिविगर्तम्। समासस्तु “अप-परिवहिरखवः पञ्चमा” (२।१।१२) इति सूत्रेण विकल्पेन विधीयते। वर्जने इति किम्? इत्वं परिधिञ्चति। विगर्तान् परि-धिञ्चति।

२१२८। उपर्यध्यधसः सामीप्ये ॥ ८।१।७ ॥

दी—। उपर्युपरि ग्रामम्। ग्रामस्योपरिष्ठात् समीपेदेशे इत्यर्थः। अध्यधि सुखम्। सुखस्योपरिष्ठात् समीप-काले दुःखमित्यर्थः। अधोऽधः लोकम्। लोकस्याधस्तात् समीपे देशे।

To imply nearness or proximity the three indeclinables उपरि, अधि, and अधस् take the re-duplication.

मित—। उपर्युपरि ग्रामम्। ग्रामस्य सामीप्यभाजि देशे। अध्यधि सुखम् दुःखम् भवति। सुखस्य पश्चात् समीपे एव काले दुःखम् भवति। अधोऽधो लोकम्। लोकस्य अधस्तात् समीपे देशे। अधोऽधः ग्रामम्। “नवानधोऽधोऽष्टतः पयोधरान्” इति शिशुपालवधे। समीप्ये इति किम्? सर्वस्या उपरि चन्द्रमाः।

२१२८ । वाक्यादेरामन्वितस्यासूयासम्प्रतिकोपकुत्सनभर्त्सनेषु ॥ ८।१।८ ॥

दी— । असूयायाम्—उन्दर सुन्दर वृथाते सौन्दर्यम् । सम्प्रती—देवदेव वन्द्योऽसि । कोपे—दुर्विनीत दुर्विनीत इदानीं शास्यसि । कुत्सने—धानुष्क धानुष्क वृथाते धनुः । भर्त्सने—चौर चौर घातयिष्यामि त्वाम् ।

The first word of a sentence uttered to imply either malice, appreciation, anger, deprecation or reproach, is reduplicated, provided the said word is used in the vocative case.

मित— । आमन्त्रणम् सम्बोधनम् । आमन्त्रितस्य सम्बोधितस्य । स्वार्थस्तु—असूया सम्प्रतिः कोपः कुत्सनम् भर्त्सनम् इति एतेषाम् एकतमम् गमयतो वाक्यस्य आदौ स्थितम् यत् सम्बोधनपदं तस्य हे स्थाताम् । असूयायाम्—सुन्दर सुन्दर वृथा ते सौन्दर्यम् । भीम भीम रिक्तं ते धनुरिति भाषावृत्तिः । सम्प्रती—देवदेव वन्द्योऽसि । अर्जुनार्जुन शोभनः खल्वसि । एवं कोपादौ उदाहरणम् श्रीमता दीक्षितैर्नैव प्रदर्शितम् ।

२१३० । एकं बहुव्रीहिवत् ॥ ८।१।८ ॥

दी— । द्विरुक्त एकशब्दो बहुव्रीहिवत् स्यात् । तेन सुवल्लोपसुं वदुभावौ । एकैकमक्षरम् । इहहयोरपि उपोर्तुं किं कृते बहुव्रीहिवदुभावादेव प्रातिपदिकत्वात् समुदायात् सुप् । एकैक्या आहुत्या । इह पृथ्वीभागे पं वदुभावात् अवगृहे विशेषः । न बहुव्रीहौ इत्यत्र पुनर्बहुव्रीह्यग्रहणम् मुख्यबहुव्रीहिलाभार्थम् ; तेनातिदिष्टबहुव्रीहौ सर्व्वनामतास्तोऽवेति प्राञ्चः । वसुतसु भाष्यमते प्रत्याख्यातमेतत् । सूत्रमतेऽपि बहुव्रीह्यर्थेऽलौकिके

विगृहे निषेधकं नतु बहुव्रीह्यावितौहातिदेशश्चैव नास्ति ।
एकैकस्मै देहि ।

The word एक—when reduplicated, should be treated as if in a बहुव्रीहि compound. Thus in एकैकम् etc, there is elision of सुप् विभक्ति in both एक and पुंवच्चाव also in first एक applies as in a बहुव्रीहि । Again it being like बहुव्रीहि, new विभक्ति arises when its duplicated forms are compounded. In एकैकया आहुत्या there is पुंवद्भाव in first एकया owing to बहुव्रीहिवद्भाव in एकया एकया yielding एक एकया ; if it is not said as बहुव्रीहिवत् but समासवत् only then without पुंवद्भाव the form is एका एकया । Thus the अचरश्च (i. e. first of duplicated form ; हित्करणे पूर्वखण्डः अवयवः इति खरणात्) differs in the two cases. Hence the significance of saying “बहुव्रीहिवत्” here. To establish सर्वनामता in एकैकस्मै Bhattoji says that old grammarians hold सर्वनामता in अतिदिष्टबहुव्रीहि ; for the rule “न बहुव्रीहो” speaks of मुख्यबहुव्रीहि । But as भाषा rejects this rule (see ante) and as Sutrakara also wishes this निषेध in अलौकिकविग्रहवाक्य so want of सर्वनामता in बहुव्रीहि or question of अतिदेश has no scope here.

मित— । एकम् इति एतत् द्विरुक्तं सत् बहुव्रीहिवत् स्यात् । तस्य किम् फलमिति चेत्—समाधत्ते । बहुव्रीहिवद्भावात् एकशब्दात् सुव् विभक्तौ लोपि स्यात्, तथा अस्य पुंवद्भावोपि भवति । एकः एकः इति एकैकः । एकैकम् अचरं अप्रति । ‘एकैकः विनिघ्नन्ति विधयाः । एकैकया आहुत्या जुहोति’ इति भाषावृत्तिः । समासे द्वयोरपि पदस्य सुपो लोपोभवति पश्चात् समासात् एव समुदायात् सुप् विधीयते । इहापि तथा भवति—ग्रया एकैकयाहुत्या जुहोति । एकया एकया आहुत्या जुहोति इत्यर्थः ।

ननु अकृत्येऽपि बहुव्रीहिवद्भावेन पुंवद्भावे, सन्निवलेन “एकैकया” इत्येव रूपं

स्यात्, तर्हि एवविधपुं वदभावस्वीकारस्य का सार्वकता इति चेत्—समाधत्ते । ‘इह’ इत्यादिना—विहृक्तस्य समस्तपदस्य पूर्वखण्डः अवयवः [“तस्य पूर्वो वयहः” इति हि प्रातिशाख्यम्] । तदा अवयवविधये विशेषोऽस्ति । यथा बहुव्रीहौ ‘एक एकया’ तदभावे ‘एका एकया’ इति ।

“न बहुव्रीहौ” (१।१।२८) इति सूत्रे यद्यपि बहुव्रीहौ इति अनुङ्गितवत्तात् लब्धम् शक्यं स्यात् तथापि ‘बहुव्रीहौ’ इति अत्र पुनरपि गृह्यते । कथमिति चेत्—उच्यते तत्र मुख्यबहुव्रीहिलाभायम् । अयं भावः—यत्र मुख्य एव बहुव्रीहिः तत्र सर्वनामसंज्ञा वारिता—यत्र तु बहुव्रीहिः अतिदिश्यते तत्र सा न वारिता । अतएव अत्र सर्वनामता अस्ति, तेन एकैकया इति चतुर्थीरूपम्—इति प्राचामाशयः । वस्तुतस्तु महाभाष्ये एतत् प्रत्याख्यातम् । सूत्रमतेऽपि बहुव्रीहौऽलौकिके व्यासवाक्ये निषेधः नतु बहुव्रीहौ अतएव अत्र अतिदेशशङ्का नास्ति इति सूत्रे स्पष्टम् ।

२१३१ । आवाधे च ॥ ८।१।१० ॥

दी— । पीडायां दीव्ये हे स्तो बहुव्रीहिवच्च । गतगतः । विरहात् पीड्यमानस्य इयमुक्तिः । बहुव्रीहिवदभावात् छव लुक् । गतगता । इह पुं वदभावः ।

Words implying affliction are reduplicated. Rest easy.

नित— । पीडायां गम्यमानायां शब्दस्य हे स्याताम्—तथा बहुव्रीहिवदभावः । गतगतः । विरहपीडितस्य उक्तिरियम् । बहुव्रीहिवदभावात् अत्र सुपः लुक् । पुं वदभावश्च—यथा गतगता । नटनटा ।

२१३२ । कर्मधारयवदुत्तरिषु ॥ ८।१।११ ॥

दी— । इत उत्तरिषु कर्मधारयवत्कार्यम् । प्रयोजनं छलोपपुं वदभावान्तोदात्तत्वानि ।

Duplication of Words treated in the later sutras are to undergo the operation as in Karmadharaya compound. The result will be सुप् छोप, पुं वदभाव and अन्तोदात्तत्व ।

मित—। पश्चात् कथितेषु सूत्रेषु यत् द्विवचनं निहिष्टं तत्र कर्मधारयवद्भावः स्यात्, तथा सति सुपः लोपः पुं वद्भावः अन्तोदात्तत्वं च भवेत्तुः ।

२१३३ । प्रकारे गुणवचनस्य ॥ ८।१।१२ ॥

दी—। सादृश्ये दोष्ये गुण-वचनस्य द्वेस्तस्तच्च कर्मधारय-वत् । कर्मधारयवदुत्तरेष्वित्यधिकारात् । तेन पूर्वभागस्य पुं वद्भावः । समासस्योदात्तत्वं च । पटुपट्वी । पटुपटुः । पटुसदृशः । ईषत्पटुरिति यावत् । गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिनः केवल-गुणवाचिनश्चेह गृह्यन्ते । शुक्लशुक्लं रूपम् । शुक्ल-शुक्लः पटः ।

Words implying attributes (or attributives) are reduplicated when expressing resemblance (or similarity). Rest easy—see Tika

मित—। प्रकारः सादृश्यम् । गुणवचनस्य—यो गुणं वर्त्ति तस्य । केवल-गुण-वाचिनस्तथा य आदौ गुणे वर्त्तिता पश्चात् गुणवति द्रव्ये वर्त्तते तस्यापि च । स्वार्थस्य—सादृश्ये दोष्ये केवल-गुण-वाचिनस्तथा गुणोपसर्जनद्रव्य-वाचिनश्च द्वे स्याताम् ; तच्च पूर्वसूत्रवत् कर्मधारयवदेव भवति । अतएव पूर्वभागस्य पुं वद्भावः—तथा समासस्य (६।१।१२३) इति सूत्रेण अस्य अन्तोदात्तत्वं च स्यात् । पटु प्रकारः इति पटुपटुः । पटु वीप्रकारः इति पटुपट्वी । अस्य अर्थस्य पटुसदृशः—ईषत्पटुरभिभावः । शुक्लशुक्लः पटः । एवं पण्डितप्रकारः इति पण्डितपण्डितः । पण्डितपण्डिता । पण्डितशब्दः आदौ गुणे वर्त्तिता पश्चात् पाण्डित्यगुणवति नरे वर्त्तते । शुक्लाशब्दोऽपि तथा ॥ मीघदूते “मन्दं मन्दं नुदति पवनस्यानुकुलो यथा त्वाम्” इत्यत्र अप्रकारे द्विर्भावः—इति वामनमञ्जिनायादयः । वयन्तु कविप्रयोगात् निपातनात् असमासः इति साधुमन्यामहे ।

अपिच गुणवचनस्य इति वचनशब्दस्य यद्वशात् क्रियाशब्दस्यापि द्विर्भवति । अत्र

भाषावृत्तिः—“इदञ्च द्विर्वचनं गुणविशिष्टद्रव्यवृत्तेरगुणमावृत्तत्वेन व्यति । यत्क-
यत्कः पटः । यत्कयत्क यस्य रूपम् । एवं वचनग्रहणाधिक्यात् क्रियाशब्दस्यापि
भवति । यथा वसन्ते भातभीतस्य कोकिलेन वने कृतम् । “भीतभीत इव
शीतमयूखः ।” इति । भीतभीतादौ भीतात् भीतः इत्यपि व्याख्या सुयुक्ता ।

दी— । आनुपूर्व्यं ह वाच्ये ॥ मूले मूले स्थूलः ।

Reduplication takes place when order is implied.

मित— । आनुपूर्व्य इति । “आनुपूर्व्यं” पौर्वापर्यभावे गम्यमाने शब्दस्य
द्वे स्याताम् । यथा मूले मूले स्थूलाः दन्ताः । ज्येष्ठं ज्येष्ठं प्रवेशय ।

दी— । संभमेण प्रवृत्तौ यथेष्टमनेकधा प्रयोगो न्यायसिद्धः ॥
सर्पं सर्पं बुध्यस्व बुधयस्व । सर्पं सर्पं सर्पं बुधयस्व बुधयस्व
बुधयस्व ।

To imply hurry, one word may be twice or more than
twice repeated.

मित— । संभमेण संभमवशात् प्रवृत्तौ कार्यं प्रवृत्तौ सख्यम्, शब्दस्य अनेकधा
बहुशः प्रयोगः न्यायसिद्धः न्यायः इत्यर्थः । उदाहरणं श्रुता दीक्षितेनैव प्रदर्शितम् ।

दी— । क्रियासमभिहारे च ॥ लुनीहि लुनीहीतिवायं
लुनाति । नित्यवीप्सयोरिति सिद्धे भृशार्थे द्वित्वार्थमिदम् ।
पौनः पुन्येऽपि लोटा सह समुच्चित्र द्योतकतां लब्धुम् वा ।

Verbs undergo reduplication to imply frequency and
intensity. See Tika for the rest.

मित— । क्रिया-समभिहारः पौनःपुन्यम् भृशार्थं वा । तस्मिन् दोष्ये क्रियायाः
द्वे स्याताम् । नित्य-वीप्सयोरिति सिद्धे पुनः कथमिदमिति चेत्—समाधत्ते—“भृशार्थे”
इति । ‘भृशार्थे’ अत्यन्तार्थे ‘द्वित्वार्थम्’ द्वित्वं ज्ञापयितुम् इदम् । “पौनः पुन्येऽपि

लोटा” लोट् इत्यनेन सह “समुच्चय” अत्र समुच्चयं स्वीकृत्य “द्योतकता” पौनः-
 पुन्यभाषकतां लब्धुम् आपयितुम् वा । लोटि एव प्रयुक्तम् द्विवचनं पौनःपुन्यं
 द्योतयतीति भावः । तथाहि “क्रियासमभिहारे लोटो हिस्वी वा चतुर्थ्यमीः” (६।४।२)
 इति सूत्रेण क्रियासमभिहारे लोटः विधिः ; अनेन क्रियासमभिहारे द्विवचनस्य
 विधिः । अतएव उभयोः समुच्चयं कृत्वा लोटि एव क्रियासमभिहारे द्विवचनं
 स्यादिति बोध्यम् । क्रियासमभिहारे गत्ये काल-वयेऽपि लोट् स्यात् । लुनीहि
 लुनीहि इत्यशयं लुनाति, क्षिप्यति, अलाबोत् वा । पुनःपुनरतिशयेन लुनातीत्यर्थः ।
 याहि याहि इति याति । पुनःपुनरतिशयेन वा याति । अधीष्वधीष्वधीते ।
 याहि याहि इति अयासीत् यास्यति वा । विस्तरं तु “समुच्चये सामान्यवचनस्य”
 (३।४।५) इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

दी— । कर्मव्यतीहारे सर्वानाम्नी हे वाच्ये समासवच्च
 बहुलम् । (वां) ॥ बहुलप्रहणादन्यपरयोर्न समासवत् । इतर-
 शब्दस्य तु नित्यम् । असमासवद्भावे पूर्वपदस्थस्य सुपः छर्व-
 णव्यः ॥ अन्योऽन्यं विप्रा नमन्ति । अन्योऽन्यौ । अन्योऽन्ये न कृतम् ।
 अन्योऽन्यस्मै दत्तमित्यादि । अन्योऽन्येषां पुष्करैरामृशन्त इति
 मात्रः । एवं परस्परम् । अत्र कस्कादित्वात् विसर्गस्य सः ।
 इतरेतरम् । इतरेतरेण इत्यादि ।

Pronouns undergo reduplication when implying कर्मव्यती-
 हार or क्रियाव्यतिहारे (interchange of action)—each one doing
 the like ; and they are treated as if compounded ; but the
 two pronouns अन्य and पर are not treated as such, owing
 to “बहुल” here ; on the other hand the pronoun इतर is always
 treated as compounded ; When they are not treated as
 compounded, the Bibhakti of the first member is always
 replaced by the सु (first case ending singular). Rest easy.

मित— । परस्परम् एकजातीयक्रियाकरणं व्यतीहारः । कर्मणः व्यतीहारः विनियम इति कर्मव्यतीहारः । “कर्म-व्यतीहारः” यत् परस्परं सजातीयमेव क्रियां कुर्वन्ति तत्र “सर्वनाम्” सर्वनामशब्दस्य “इ” द्विवचनं भवति इति ज्ञेयम् । कृते तु द्विवचने बहुलं समासवत् स्यात् । समासवद्भावस्य किम् फलमिति चेत् ? उच्यते । पूर्वपदे विभक्तिलोप एव तत्र फलम् । “बहुलम्” इति वचनात् अन्य पर इति सर्व-नामसदृशं समासवत् न भवति । इतरशब्दस्तु नित्यमेव समासवत् स्यात् :

ननु यदा कश्चित् समासवत् न भवति तदा किं पूर्वपदे विभक्तिः तिष्ठतीति जिज्ञासायाम् उत्तरं पठति—“असमासवद्भावे” यदा समासवत् न भवति तदा “पूर्वपदस्थस्य” पूर्वपदे वर्तमानस्य “सुः” विभक्तिः स्थाने “सुः” सदैव प्रथमा-विभक्तिरेकवचनं भवति इति “वक्तव्यः” वाच्यः । अन्योऽन्य विप्राः नमन्ति । एकः विप्रः अन्यं नमति, स तु पुनस्तमेव नमति इति कर्मव्यतीहारः । अतएव अन्य इति सर्वनाम्; द्विवचनं भवति । कृतेद्विवचने अन्य इत्यस्या न समासवद्भावः—तथा पूर्वपदस्थस्य सुः स्थाने सुविभक्तिरेव । द्विवचने—अन्योऽन्यौ । बहुवचने—अन्योऽन्यान् । तृतीया—अन्योऽन्येन कृतम् । चतुर्थी—अन्योऽन्यस्मै दत्तम् इत्यादि द्रष्टव्यम् । एवं परम् परम् इति परस्परम् । अत “कृत्तादिषु च” (८।१।४) इतिविसर्गस्य सकारः । परस्परान्, परस्परौ, परस्परेश्च, परस्परस्मात्, परस्परैषां, परस्परस्मिन् इत्यादीनि रूपाणि । एवम् इतरम् इतरम् इति इतरेतरम् । अत्र नित्यमेव समासवद्भावः । इतरेतरान् । इतरेतरेण ।

दो— । स्त्रोनपुंसकयोस्तरपदस्थयाविभक्तेरान्भावो वा वक्तव्यः ॥ अन्योऽन्याम् । अन्योऽन्यम् । परस्पराम् । परस्परम् । इतरेतराम् । इतरेतरं वा इमे आह्वय्यौ कुले वा भोजयतः ।

The vibhakti of the second member of इतरेतर, परस्पर and अन्योऽन्य is optionally substituted by आम्—with reference to feminine and neuter gender.

मित— । इतरेतर परस्पर अन्योऽन्य इति एतेषां उत्तरस्थिता या द्वितीयादि-

विभक्तिः सा तु स्त्रियां स्त्रीवे च विकल्पेन आम् इति रूपं भजते । अन्योऽन्याम्, अन्योऽन्यम् । स्त्रियौ चतुर्यकुले वा अन्योऽन्यं स्पर्शते, अन्योऽन्यां वा । स्त्रियौ चतुर्यकुले वा परस्परं भोजयतः, परस्पराम् । “परस्परं विस्मयवन्ति लक्ष्मोमालो-कयाश्चक्रुरियादरेण” इति भट्टिः । इतरैतरां, इतरैतरं वा इमे ब्राह्मण्यौ कुले वा भोजयतः । स्त्रीभ्यां स्त्रीभिर्वा इतरैतरेण इतरैतरां वा स्पर्शते । अन्योऽन्येन अन्योऽन्यां वा उपहस्यते स्त्रीभिः । षष्ठ्यां—अन्योऽन्यां अन्योऽन्यस्त्र वा वा परस्परस्य परस्परं वा । किं बहुना—स्त्रियां स्त्रीवे च सर्वोऽसाम् एव विभक्तौनां विकल्पेन आभावः भवति । इतरैतर अन्योऽन्य परस्पर इति त्रयाणामेव स्त्रियां स्त्रीवे इति किम् ? पुंसि माभूत् यथा—इतरैतरं राजानी युध्यते । अन्योऽन्यमसूयतः ।

द्वौ— । अत्र केचित्—आमादेशो द्वितीयाया एव । भाष्यादौ तथैव उदाहृतात् तेन स्त्री-नपुं कयोरपि तृतीयादिषु पुं वदेव रूपमित्याहुः ।

Some affirm that this replacement of the vibhakti by आम् is with reference to the second case-ending only ; as the example of this same is only to be met with in the celebrated commentary (महाभाष्य) of Patanjali.

मित— । केचिद्वदन्ति यत् अयम् आभावः द्वितीयायाम् एव स्यात्—तथैव भाष्यं दर्शनात् । परं तृतीयादिषु पुं वदेव रूपाणि भवन्ति ।

द्वौ— । अन्ये तूदाहरणस्य दिङ्मात्रत्वात् सर्व-विभक्तौ आमादेशमाहुः ।

But others contend that the commentary shows only a part of examples (i. e. the examples there are not exhaustive) ; and hence this rule of आभावः holds good with other vibhaktis also.

मित—। अपरं पुनः कथयन्ति यत् भाष्ये उदाहरणस्य दिङ्मातृत्वमेव प्रदर्शितम् । अतएव लतीयादिषु स्त्रियां क्लीबे च आभावः सादिति ज्ञेयम् ।

दी—। दलद्वये टावभावः क्लीबे चादङ्बिरहः स्वमोः

समासे सौरलुक्चेति सिद्धं बाहुलकात्तयम् ॥

The existence of टाप् (available in the feminine gender) is barred in both the members (of the reduplicated form) ; in the neuter, the अदट् sanctioned in the place of सु and अम् is also barred, and the non-elision of the bibhakti सु in case of samasa (of course with reference to those mentioned above)—all these three are to be accepted by dint of the statement of “बहुलम्” here ।

मित—। “दलद्वये” यस्य द्विर्वचनं जातम् तस्य उभयांशे एव “टावभावः” स्त्रीलिङ्गे विहितस्य एव प्रत्ययस्य अभावः इति एकपक्षः । तथा “क्लीबे” क्लीबलिङ्गे “स्वमोः” सु अम् इति विभक्तिद्वये “अदङ्ङतरादिभ्यः पञ्चम्यः” (७।१।२५) इति सूत्रेण विहितस्य अदटोपि “विरहः” अभावः स्यात् इति अपरपक्षः । अपिच “समासे” समासस्थलेऽपि “मोः” सुविभक्तिः “अलुक्” लोपाभावश्च इति “वय” वितथं पञ्चम्यं “बाहुलकात्” बहुलम् इत्यस्य यद्वशात् “सिद्धं” स्वीकृतं स्यात् । उदाहरणानि तु पश्चात् द्रष्टव्यानि ।

दी—। तथाहि । अन्योऽन्यम् परस्परम् इत्यत्र दलद्वयेऽपि टाप् प्राप्तः । नच सर्वान्नाम्नोवृत्तिमात्रे इति पुंवदभावः । अनप-
परयोरसमासवदभावात् । नच द्विर्वचनमेव वृत्तिः । यां यां
प्रियः प्रैक्षत कातराक्षीं सासेत्यादौ अतिप्रसङ्गात् । अन्योऽन्यम्
इतरेतरमित्यत्र अदङ्ङतरादिभ्य इत्यदङ् प्राप्तः । अन्योऽन्यसंज्ञा-
महस्त्रियामम् । अन्योऽन्याश्रयः । परस्पराल्लिसादृश्यम्, अपर-

स्परेरित्यादा सोलुक् च प्राप्तः । सर्वं बाहुलकवलेन समाधेयम् ।
प्रकृतवार्तिकभाष्योदाहरणं “स्त्रिया”मिति सूत्रे अन्योन्यसंश्रयं
त्वे तदिति भाष्यं चात्र प्रमाणम् ।

Eng.—Easy—see Tika.

नित— । कारिकायाः—उदाहरणानि प्रदर्शयन्ति । दलद्वये टावभावस्य
यथा—स्त्रियः अन्योन्यं परस्परम् वा पश्यन्ति—इति स्थले तु, स्त्रीणाम् अन्या अन्यां
पश्यति इत्येव विग्रहः । अतएव अन्या अन्या इति द्विवचने सज्जाति विरूपस्य उभयांशे
एव स्त्रीलिङ्गः विहितः टाप् प्रत्ययः प्राप्तः । स च बहुलम् इति वचनात् अत्र न
सजात् अतएव अन्योन्यम् इति पुलिङ्गवद्विरूपं दृश्यते । एवं परस्परम् इत्यत्रापि ।

ननु सर्वनामो हस्तिमार्वं पुं वदभावः इति वचनवलादेव पुं वदभावः प्रसक्तः तर्हि
कथं बहुलवचनात् पुं वदभावः स्वीक्रियते इति चेत्—समाधत्ते । बहुलग्रहणात् अन्य
परयोर्न समासवत्—अतएव समासवदभावस्य अङ्गोकारात् अत्र हस्तिनास्ति—यतः
परार्थाभिधानं हस्तिः । तत्र कृतहितसमासैकशेषसनाद्यन्तधातुरूपाः पञ्च वृत्तयः
सन्ति । नहि द्विवचनम् हस्तिरिति स्वीक्रियते । अतएव बहुलवचनादेव अत्र
टावभावः । उत्तरखण्डे टावभावोपि बाहुलकाश्रयणफलम् ।

ननु द्विवचनमपि हस्तिरिति स्वीक्रियते चेत् काष्ठानिरिति चेत्—सैवम् । तथा
सति “यायां प्रियः प्रैक्षत कातराक्षीं सा सा क्रिया नमसुस्त्री बभूव” (इति शिशुपाल-
वक्षे) [“सञ्चारिणी दीपशिखेव रात्रौ यं यं व्यतीयाय पतिं वरा सा” (इति रघुवंशे)
“नरन्दमार्गाश्च इव प्रपेदे विवर्णभावं स स भूमिपालः” (रघुवंशे)] इत्यादिषु
उदाहरणेषु द्विवचनसत्त्वेऽपि टाप् प्रत्ययस्य अभावो नास्ति तत्र द्विवचनस्य हस्तिमान-
ङ्गोकारादेव । अतएव अन्योन्यम् परस्परम् इतिद्वये बहुलवचनादेव उभयत्र टावभावः
स्वीकर्तव्यः । “लोवे वा दङ्गिरहः समोः”—इत्यस्य उदाहरणम्—चवियकुलानि
अन्योन्यं इतरेतरं वा स्पृहते । अत्र चवियकुलानाम् इतरत्—इतरत् स्पृहते
अन्यत् अन्यत् स्पृहते इति विग्रहः । कर्णव्यतीहारं द्विवचने कृते सति “अन्यत्
अन्यत्” “इतरत् इतरत्” इति “अदङ् इतरादिभ्यः पञ्चम्यः” (७।१।१५) इति सूत्र-

बलात् प्रसक्तः अदङ् इति आदेशः बहुलवचनादेव न भवति—अतएव अन्योऽन्यम् इतरेतरम् इति पुलिङ्गवदेव रूपं स्यात् । “समासि सौरलुक्” इत्यस्य उदाहरणम्— “अन्योऽन्यसंसक्तमहस्त्रियामम्” इत्यत्र “अन्योऽन्य” इत्यनेन सह “संसक्त” इत्यस्य समासघटनात् “अन्योऽन्य” इति पूर्वदले विभक्तिलोपस्य प्राप्तिः । स च बहुलवचनात् न स्यात् । एवं अन्योऽन्याश्रयः, इत्यत्रापि “आश्रयः” इत्यनेन सह समासघटनात् अन्योऽन्य इत्यत्र विभक्तिलोपस्य प्रसक्तः । सोऽपि बहुलवचनात् न भवति । एवं “परस्पराक्षिसादृश्यम्” “अदृष्टपरस्परैः” इत्यादौ समासघटनात् “परस्पर” इत्यंशोऽपि विभक्तिलोपः प्रसक्तः—स च बहुलवचनादेव न भवति इति बोध्यम् । अतएव सुष्ठुक्तं श्रीमता दीक्षितेन “सर्वं बाहुल्यकवलेन समाधेयम्” इति ।

ननु बहुलवचनात् एतत् समाधेयम् इति या उक्तिसस्यां किं प्रमाणमस्ति उत नास्ति इति चेत्—अस्ति एव । “प्रकृतस्य” प्रक्रान्तविषयस्य स्त्रीनपुंसकयोरिति वार्तिकस्य भाष्ये च उदाहरणं प्रदत्तम् । तथा “स्त्रियाम्” (४।१।३) इति सूतस्य भाष्योऽपि लिखितम् “अन्योऽन्यसंश्रयम् लोकेतु” इति वचनम् अत्र प्रमाणम् । अन्यानि कानिचित् उदाहरणानि—यथा—“चित्तिनभःसुरलोकनिवासिभिः कृतनिकेतमदृष्टपरस्परैः” इति किराताञ्जुनीये, “व्यर्थोक्तम् पत्ररथेन तथावसाय व्यवसायमस्या परस्पराभिमर्षितहस्तालम् तत्कालमालीभिरहस्यतालमिति” नैषधचरिते । “गोष्ठानुवृत्तिजटिलश्च शिरोऽस्य साधोरन्योऽन्यपावनमभूदुभयं समेत्य” इति रघुवंशे ।

२१३४ । अकृच्छ्रे प्रियसुखयोरन्यतरसगाम् ॥ ८।१।१३ ॥

दी— । प्रियप्रियेण ददाति । प्रियेण वा । सुखसुखेन ददाति । सुखेन वा । द्विवचने कर्मधारयवद्भावात् सुपि लुकि तदेव वचनम् । अतिप्रियमपि वस्त्वनायासेन ददातीत्यर्थः ।

The words प्रिय and सुख optionally undergo reduplication when it implies अकृच्छ्र, i. e. want of difficulty or easiness.

मिति— । “अकृच्छ्र” अनायासेन अवलीलया इति अर्थे गम्यसति “प्रिय-

सुखयोः” प्रियं सुखं इति एतयोः “अन्यतरस्याम्” विकल्पेन द्विवचनम् स्यात् । प्रियप्रियेण ददाति प्रियेण वा ददाति । अतिप्रियमपि वस्तु आनन्देन—अवलीलया ददातीत्यर्थः । सुख-सुखेन ददाति—सुखेन ददाति अतिसुखकरमपि अनायासेन प्रयच्छतीत्यर्थः । “कर्मधारयबहुवचनेषु” (८।१।११) इति कर्मधारयबहुभावात् प्रियेण प्रियेण इति विशदं सुव्यभिक्तिलोपः । पश्चात् प्रकृत्यादिभ्यः उपसंख्यानम् इति वचनेन वृत्तीयाद्या एकवचनमेव—तेन प्रियप्रियेण इति रूपम् ।

२१३५ । यथास्वे यथायथम् ॥ ८।१।१४ ॥

दी— । यथास्वमिति वीप्सायाम् अव्ययीभावः । योऽयमात्मा यच्चात्मीयम् तद् यथास्वम् । तस्मिन् यथाशब्दस्य द्वे लोबत्वं च निपात्यते । यथायथं ज्ञाता । यथास्वभावम् इत्यर्थः । यथात्मीयमिति वा ।

The word यथायथम् is (irregularly) formed by reduplication—to imply वीप्सा and meaning यथास्वम्—i. e. according to one's ownself or own relatives—or rather in accordance with true nature (i. e. properly or rightly).

मित— । स्वम् स्वम् प्रति इति वीप्सायाम् “अव्ययं विभक्तिसमीपम्—” (२।१।६) इति अव्ययीभावः । स्वः—आत्मा आत्मीयो वा । अतएव योऽयम् आत्मा—यत् च आत्मीयम् तत् यथास्वम् । [यद्वा स्वम् आत्मानम् स्वभावम् इति यावत् अनतिक्रम्य इति यथास्वम्] । “तस्मिन्” यथास्वम् इत्यर्थे यथाशब्दस्य “द्वे” द्विवचनम् “लोबत्वं च” लोबल्लिङ्गत्वम्—अतएव “ऋसो लपुंसके प्रातिपदिकस्य” (१।२।४७) इति ऋत्वत्वमपि “निपात्यते” निपातनेन सिद्ध्यति । कर्मधारयबहुभावात् प्रातिपदिकत्वम् ॥ यथास्वम् इति यथायथम् । यथायथम् ज्ञाता यथास्वभावम् ज्ञाता—यथात्मीयम् ज्ञाता इति वा । यथास्वभावम् ज्ञाता—“यथा” यादृशम् वस्तुनः स्वभावः तादृशम् एव तत् जानाति । यथात्मीयम् ज्ञाता—“यथा” यादृशम् “आत्मीयम्” आत्मनः ज्ञानम्—तथा (तादृशम् एव) वस्तु जानाति । आत्मवैयर्थ्यादुपसंख्यानं वस्तुज्ञानं तस्य इत्यर्थः । तथाहि “यथायथं

ताः सृष्टिता नभयर्ः” “असक्तमाराधयती यथायथम्” इति । अत्र यथास्वीयमित्यर्थः
इति भाषावृत्तिः ।

२१३६ । इन्द्रं रहस्य-मर्यादावचन-वुत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयो-
गाभिव्यक्तिषु ॥ ८।१।१५ ॥

दी— । द्विशब्दस्य द्विवचनं पूर्वपदस्य आबोऽत्वं चोत्तर-
पदस्य नपुंसकत्वं च निपातयति एष्वर्थेषु । तत्र रहस्यम् इन्द्र-
शब्दस्य वाच्यम् । इतरे विषयभूताः । इन्द्रं मन्त्रयते । रहस्य-
मित्यर्थः । मर्यादा स्थितानतिक्रमः । आचतुरं हीमे पशवो
इन्द्रं मिथुनीयन्ति । माता पुत्रेण मिथुनं गच्छति । घौत्रेण
प्रघौत्रेणापि मर्यादीकृतम् । वुत्क्रमणं पृथगवस्थानम् । इन्द्रं
वुत्क्रान्ता = द्विवर्गसम्बन्धेन पृथगवस्थिताः । इन्द्रं यज्ञपात्राणि
प्रयुनक्ति । इन्द्रं सङ्घर्षणासुदेवो । अभिव्यक्तौ साहचर्येण
इत्यर्थः । योगविभागादन्यत्रापि इन्द्रमिषयते ।

इति द्विरूपप्रक्रिया ॥

इति श्रीमद्भट्टोजिदीक्षितविरचितायां सिद्धान्तकौमुद्यां पूर्वाह्णं समाप्तम् ॥

The word द्वि being reduplicated, gives birth to the word
इन्द्र irregularly in the sense of रहस्य (secrecy, privacy, or
reality), non-transgression of status, वुत्क्रमण (separate
existence), यज्ञपात्र प्रयोग (handling of sacrificial pots), and अभिव्यक्ति
(manifestation—by साहचर्ये) ।

नित— । द्वि इत्यस्य द्विवचनं स्नातु ; तथा सति “द्वि द्वि” इति स्थितस्य
पूर्वपदम् “द्वि” इति अग्राव भजति, तथा “द्वि” इति उत्तरपदं अत्वं लभते च निपा-
तनेन क्लीबलिङ्गम् प्राप्नोति—रहस्यम् मर्यादावचनं वुत्क्रमणं यज्ञपात्रप्रयोगः
अभिव्यक्तिरिति एतेषु अर्थेषु । एषां मध्ये रहस्यम् इत्येव इन्द्र इत्यस्य अभिव्यक्तम् ।

मर्यादादिषु विषयभूतः—मर्यादादिविषये एव इन्द्रशब्दस्य प्रयोगो भवति इत्यर्थः ।
 इन्द्रं मन्त्रयते । ह्रीं ह्रीं भूत्वा इन्द्रं रहस्यम् मन्त्रयते इत्यर्थः । अत्र अकथितेऽपि रहस्ये
 इन्द्रम् इत्यस्य स्वाभाविकशक्तिबलादेव रहस्यम् इति अर्थः आयाति । मर्यादा-
 स्थितेरनतिक्रमणं—यथा आचतुरं ह्रीं पशवो इन्द्रं मिथुनीयन्ति । इमे पशवः
 “आचतुरं” चतुरः पुरुषान् यावत् मिथुनम् इच्छन्ति ; तथाहि पशुः पशुना मिथुनं
 गच्छति ; पुत्रेण मिथुनं गच्छति । पीत्रेण प्रपीत्रेण अपि इति चतुरः पुरुषान् यावत्
 मिथुनीयन्ति (मिथुनायन्ते इति पाठान्तरं दृश्यते तत्र शोभनम्) । इमे पशव इति
 अत्र मर्यादाविषये इन्द्रशब्दस्य प्रयोगः । वृत्तक्रमणं—पृथगवस्थानं—इन्द्रं वृत्तक्रान्ता-
 दि-वर्गसम्बन्धेन पृथगवस्थिताः । यज्ञपात्रप्रयोगे यथा—इन्द्रं यज्ञपात्राणि प्रयुनक्ति ।
 अभिव्यक्तिः साहचर्येण प्रकाशः । इन्द्रं सङ्कर्षणवासुदेवौ । इन्द्रं रामलक्ष्मणौ ।
 ह्रीं साहचर्येण अभिवाक्ता इत्यर्थः । अत्र सूत्रे योगविभागः इष्टः । यथा (१) इन्द्रं
 इत्येकोऽंशः । (२) रहस्यं मर्यादावचनं वृत्तक्रमणं यज्ञ-पात्रप्रयोगाभिव्यक्तिषु इति
 द्वितीयांशः । प्रथमांशस्य अर्थः—इन्द्रं इति निपात्यते । द्वितीयांशस्य अर्थः
 रहस्यादिषु अर्थेषु च । अतएव एभ्यः अर्थेभ्यः अन्यत्र अपि इन्द्रम् इत्यस्य
 प्रयोगो भवेत् ; यथा—“सुखदुःखयोर्इन्द्रं”, “चार्ये इन्द्रः” (२।२।२६) इत्यादयः ।

इति विरुक्तप्रक्रिया समाप्ता इत्यर्थः ॥

इति श्रीकृष्णसूत्रज्ञानविरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां मितभाषिणीसमाख्यायां
 तद्विहितप्रकरणं समाप्तम् ॥

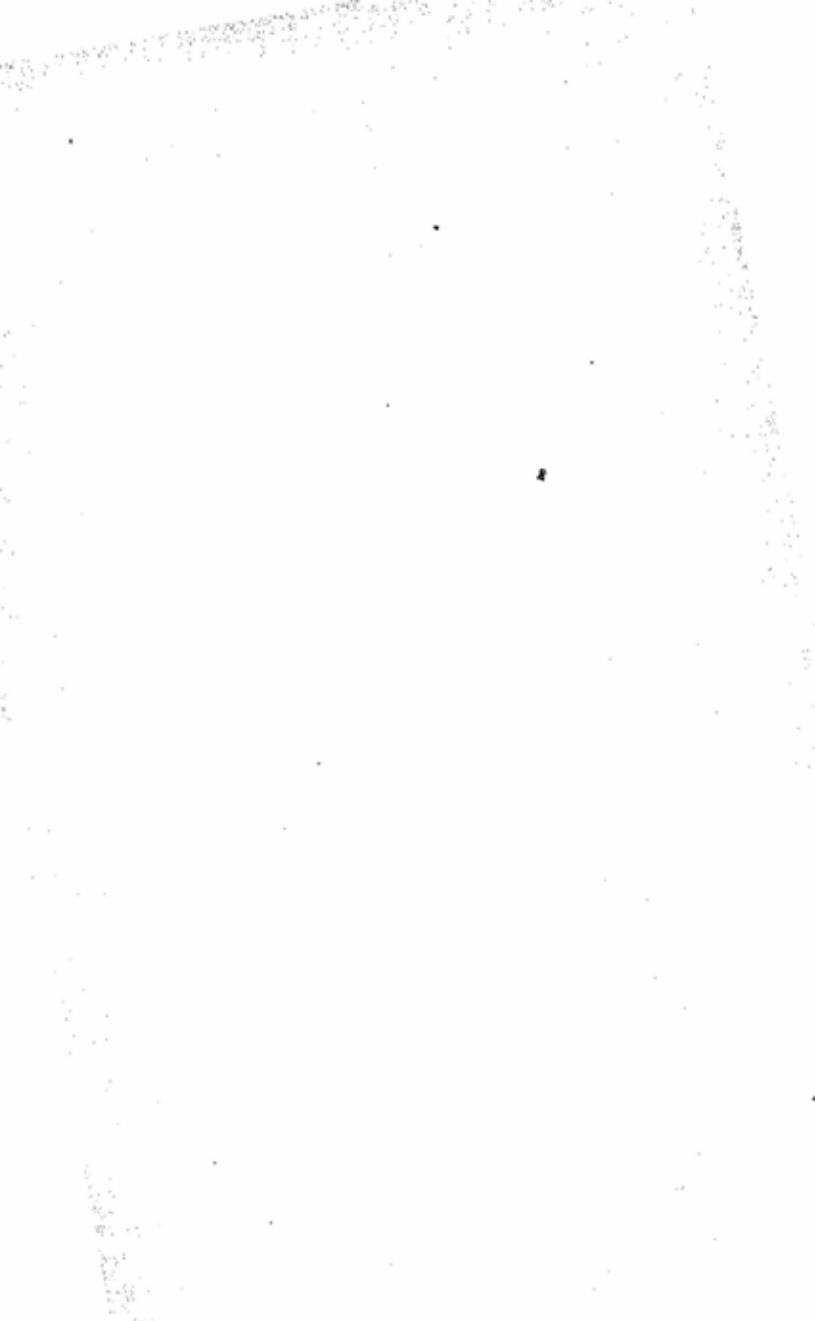
CORRECTION

P. 622 line 12, for “यसीति च इति आकारलोपः”
 read “केचः इति इन्द्रः” ।

At P. 648, line 6 for “नस्तद्विते.....इति नकारलोपः” ।
 read “नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य इति नकारलोपः” ।

[N. B.—In case of व्रजान् etc “नस्तद्विते” should give अन्-भाग-
 लोप and not only नकारलोपः] ।

P. 648, line 7, omit “यसीति च” इति अकारलोपः” ।

Now Available

PRINCIPAL S. RAY'S—

1. Sakuntalam (with Introduction, Notes			Rs. 2
2. Uttaracharitam	(„ „)	Rs. 2	
3. Mudrarakshasam	(„ „)	Rs. 2	
4. Swapnavasavadattam	(„ „)	Rs. 2	
5. Ratnavali	(„ „)	Rs. 1	
6. Meghadutam	(„ „)	Rs. 2	
7. Laghu-kaumudi	(„ „)	Rs. 1	
etc.	etc.	etc.	

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY,
NEW DELHI

Issue Record.

atalogue No. 3a 4V/Dik/Ray. - 449

Tikshita, Bhattoji.